

PRI LO ZI

institut
za istoriju
radničkog pokreta
sarajevo

prilozи

**institut
za istoriju
radničkog pokreta
sarajevo**

godina II • sarajevo 1966 • broj 2

Redakcioni odbor:

HAMDIJA ČEMERLIĆ
MILORAD EKMEĆ Ć
MONI FINCI
RAŠIM HUREM
ENVER REDŽIĆ

Glavni i odgovorni urednik
ENVER REDŽIĆ

Sekretar redakcije
DUBRAVKA ŠKARICA

Izdavač: Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo. Adresa: Prilozi, Sarajevo, Dure Đakovića 9, telefon 38-774. Žiro račun 702-111-603-47, poštanski fah 310. Izlazi povremeno.

članci i studije

Austrijska socijalna demokratija i pitanje Bosne i Hercegovine

Enver Redžić

I

O problematici odnosa austrijske socijalne demokratije prema pitanju BiH postoji veoma skromna literatura, koja je nastala mahom u vezi sa djelatnosti jugoslovenskih socijaldemokratskih partija. Ova literatura se ograničava na period od aneksije BiH do kraja I svjetskog rata i ima prevashodno politički, a ne naučni značaj. Što se pak tiče istorijske literature o ovom pitanju, ona je u mogućnosti da pokaže takođe veoma skromnu bibliografiju.

Tome su, po mome mišljenju, dva razloga. Prvi je što je naša istoriografija između dva rata sasvim zanemarivala radničke pokrete i njihov uticaj na tok istorijskih zbivanja. Drugi je u tome što je naša istoriografija poslije II svjetskog rata tek krajem prošle decenije organizovano i šire pristupila proučavanju nastanka i razvijanja jugoslovenskog radničkog pokreta.

U toku četiri decenije, koliko je trajala austrougarska okupacija BiH, austrijska socijalna demokratija zauzimala je različite stavove prema pitanju Bosne i Hercegovine¹⁾.

Dva su događaja bila najznačajnija u tom razdoblju. Prvi je sam čin okupacije, koju je Austro-Ugarska izvela 1878. g. kao mandator Berlinskog kongresa. Drugi je aneksija BiH koju je nakon trideset godina okupacije provela vlada Austro-Ugarske u oktobru 1908. godine. Osim toga, balkanski ratovi i prvi svjetski rat takođe

¹⁾ Istražujući izvore koji se odnose na gledište austrijske socijalne demokratije prema pitanju BiH, nismo mogli da razmatranje našeg problema zasnujemo na arhivskoj dokumentaciji Austrijske socijaldemokratske partije, jer je ona za ovaj period još uvek istraživaču nepristupačna. Usljed toga bili smo upućeni na austrijsku socijaldemokratsku štampu i periodiku, stenografske zapisnike partijskih kongresa, kao i na stenografske zapisnike Austrijskog parlamenta i Delegacija, gdje su partijski funkcioneri i poslanici istupali u ime partije i u tim svojim istupanjima objašnjavali stanovište partije o raznim pitanjima koja su se ticala BiH.

su bili povod ozbiljnoj pažnji, koju je austrijska socijalna demokratija poklanjala političkom životu u Bosni i Hercegovini.

U stavovima austrijske socijalne demokratije prema ovim čvornim momentima zvanične austrougarske bosanske politike ispoljavalo se istovremeno i njeno gledište prema nacionalnom pitanju u habzburškoj mnogonacionalnoj državi. Istina, nije to bitno uticalo na formiranje njene nacionalne politike, jer je pored pitanja BiH postojalo cijelo klupko nacionalnih pitanja u Monarhiji, koja su sva zajedno pridonosila izgrađivanju teoretskih pogleda austrijske socijalne demokratije o nacionalnom pitanju u Monarhiji, kao i formiranju njene praktične politike u toj veoma složenoj oblasti.

Pa ipak nam se čini realnom tvrdnja da je i pitanje BiH, iako ono nije moglo da određuje položaj i politiku Austrije, imalo izvještaj značaj u formiranju pogleda austrijske socijalne demokratije prema tako značajnim problemima kao što su nacionalne težnje brojnih naroda Austrije. Utoliko prije što se upravo BiH u nekoliko momenata (koji su ušli u evropsku, ne samo u austrijsku istoriju) našla u samom središtu medunarodne politike Austro-Ugarske Monarhije.

Kao što je poznato, političke partije u Austro-Ugarskoj različito su se postavile prema okupaciji BiH. Nisu ni sve njemačke građanske partije bezrezervno bile za okupaciju. Neke su joj se čak suprotstavile²⁾. Austrijska socijalna demokratija izrazila je nezadovoljstvo zbog ovog poteza austrougarskog imperijalizma. Socijalistički list »Arbeiterfreund«³⁾ je još prije okupacije ukazivao da će njeni troškovi biti novo opterećenje za radni narod. Austrijska socijalna demokratija je priznavala narodu BiH pravo da se bori protiv okupatorskih austrijskih trupa. »Sozialist«⁴⁾, centralni organ Austrijske socijalističke radničke partije, upoređivao je borbu tirolskih seljaka 1809. g. sa borbom 1878. g. i sa jetkom ironijom komentarisao ocjenc vladajućih, prema kojima su Tiroinci zbog svog patriotizma bili »junaci«, a Bosanci »razbojnici«.

Informišući svoje čitaoce o situaciji u BiH, list »Der Sozialist« pisao je da je stanje okupacionih trupa u BiH bilo veoma teško, da su vojnici trpjeli od gladi i da nedjeljama nisu primali nikakvu platu⁵⁾. Socijalistički organ upozoravao je javnost zemlje da BiH nije idila za vojnike Monarhije. On je odvraćao domaće radnike od iseljavanja u Bosnu i upozoravao da ih u toj zemlji ne očekuju zlatna brda⁶⁾. Po ocjeni ovog lista, pitanja koja su bila uzrok ustanku

²⁾ Austronjemački liberali su se bojali premoći nenjemačkih naroda koja u Austriji nastaje uslijed okupacije BiH i na taj način ugrožava njihov politički položaj. — Okupaciju su zahtijevali i zajedno sa dvorom podržavali njemački i češki feudalci, njemački i jugoslavenski klerikalci (Herbert Steiner: Die Arbeiterbewegung Österreichs 1867—1889. str. 140, Europa Verlag-Wien 1964).

³⁾ »Arbeiterfreund«, list sjeveročeških radnika, osnovan u Reichenbergu juna 1874, poslije kongresa Austrijske radničke partije u Neudörfelu u aprilu iste godine.

⁴⁾ List »Der Sozialist« počeo je da izlazi u Beču 1877. godine mjesto lista »Die Gleichheit« i časopisa »Agitator«.

⁵⁾ Der Sozialist, 12. XII 1878. godine.

⁶⁾ Der Sozialist, 19. I 1879.

1875—1878. godine ostala su u Bosni i dalje neriješena. Kmetovi tek sada plaćaju »trećinu«, a begovi su s razlogom zadovoljni austrijskom okupacijom. Šta imaju Bosanci i Hercegoveci od austrijske vlasti, pitao je list⁷⁾.

Iz svih ovih razloga, smatralo se u austrijskoj socijalnoj demokratiji, protiv okupacije je ne samo narod Austro-Ugarske, koji je za nju podnio žrtve u krvi i imovini, već su protiv nje i posjedničke klase, ukoliko užim interesima nisu povezane sa vojnom i dvorskog partijom⁸⁾. Prema tvrđenju austrijske socijaldemokratske štampe, okupacija je stajala zemlju oko 135 miliona guldena⁹⁾.

Izvori koji su nam stajali na raspoloženju pokazuju da je austrijska socijalna demokratija zauzela jasan negativan stav prema okupaciji BiH. Ona je analizirala pozadinu i posljedice osvajačke politike vladajućih reakcionarnih i konzervativnih krugova i u svojoj štampi i na radničkim skupštinskim objašnjavala da će okupacija donijeti nesreću ne samo narodu okupiranih pokrajina već i narodu Austrije. Zbog iznošenja istine o politici sila koje su stajale iza okupacije, socijaldemokratska štampa bila je često zabranjivana i konfiscirana. Međutim, ove policijske mјere nisu spriječile austrijsku socijalnu demokratiju da i dalje u svojim listovima i preko drugih oblika javnog djelovanja istupa protiv izrabljivačkih planova vladajućih faktora Monarhije u BiH. Ona je pozivala svoje članove da šire istinu o namjerama austrijskih kapitalista, koji žele da upućivanjem i eksploracijom radnika u BiH nađu novi Eldorado. Socijaldemokratska partija je predlagala da se austrijska armija povuče iz Bosne i pri tome naglašavala da »profiterški« i »zločinački« patriotizam nema ništa zajedničkog sa ljubavlju prema domovini¹⁰⁾.

II

Pošto je okupacija BiH postala svršen čin i pošto se Austro-Ugarska stabilizovala u BiH, austrijska socijalna demokratija primila je položaj BiH kao političku realnost, koju je teško promjeniti, kao nešto oko čega ona nema potrebe da se mnogo brine, ni razloga da se uznemirava. Poslije sloma otpora koji su okupatorskim trupama pružili Bosanci, austrijski vojnici u BiH sada su imali da budu čuvari reda. Radnici koji su iz raznih zemalja Monarhije doselili u Bosnu ostvarivali su u novoorganizovanim preduzećima relativno solidne zarade. Austrijska privreda u BiH uspješno je nadoknađivala troškove koje je izazvala okupacija. Posljednje decenije XIX-og i prva decenija XX stoljeća u ekonomskom životu Monarhije predstavljaju značajan napredak. U životu austrijske socijalne demokratije ovo razdoblje obilježeno je njenim snažnim organizacionim razvitkom, a prije svega velikim ugledom koji je postigla u radničkoj

⁷⁾ Ibidem.

⁸⁾ Der Sozialist, 17. X 1878.

⁹⁾ Herbert Steiner, navedeno djelo, str. 141.

¹⁰⁾ Der Sozialist, 7. II 1878.

klasi, naročito svojom upornom borbom za opšte pravo glasa. Istovremeno, austrijska socijalna demokratija morala je da u tom razdoblju u svojim redovima sređuje odnose koji su se razvijali u znaku narastanja nacionalnih suprotnosti, prije svega njemačko-čeških. U tom periodu austrijska socijalna demokratija izgradila je svoju nacionalnu politiku, koja je svoju osnovu dobila na kongresu u Brnu 1899. godine. U kongresnoj rezoluciji koja formuliše nacionalni program austrijske socijalne demokratije kaže se da je konačno rješenje nacionalnog i jezičkog pitanja u Austriji u smislu jednakog prava i ravнопravnosti prije svega kulturni zahtjev, za čije je ostvarenje proletarijat životno zainteresovan. Da bi se to postiglo, Austriju treba pretvoriti u demokratsku saveznu nacionalitetnu državu. Mjesto istorijskih krunovinskih zemalja treba da se uspostave nacionalno razgraničeni samoupravni organizmi, a sva samoupravna područja jedne nacije da obrazuju nacionalno jedinstveni savez, koji svoje nacionalne poslove rješava potpuno autonomno¹¹⁾. Kao što se vidi, brnski nacionalni program austrijske socijalne demokratije ne sadrži priznanje nacijama prava na samoodređenje do otcjepljenja¹²⁾. Objasnjenje ovoj činjenici nalazi se u samoj istoriji austrijske socijalne demokratije. Nije ovdje moguće analizirati stanovište austrijske socijalne demokratije prema nacionalnom pitanju u Austro-Ugarskoj, o čemu je do sada — interesantno je to konstatovati — napisana relativno skromna literatura. U formiranju ovog stanovišta djelovalo je više faktora, od kojih izdvajamo sljedeće. U socijalističkom radničkom pokretu Austrije bilo je rašireno shvatanje, naslijedjeno od Marksa, o ekonomskoj prednosti koju velika područja, odnosno veliki državni organizmi imaju prema malim, kao i uvjerenje da razvoj kapitalizma vodi obrazovanju velikih internacionalnih privrednih područja. Određeni uticaj imala je svakako i činjenica što su u Cislajtaniji Austronijemci predstavljali društveno, ekonomski i politički najrazvijeniju naciju. Oslanjajući se na svježu revolucionarnu tradiciju ponesenu iz 1848. godine, svjesni uloge koju njihova nacija igra u austrijskoj polovini Monarhije, austronjemački socialisti su sasvim prirodno postali pobornici ideje velikog državnog organizma, u kome su vidjeli »malu internacionalu«, i s pravom su očekivali da će razvoj kapitalizma ukinuti barijere između nacionalnih ekonomija i dovesti do njihovog integriranja u velikim interna-

¹¹⁾ »Nationalitätenprogramm der sozialdemokratischen Arbeiterpartei Österreichs« — u »Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der deutschen sozial-demokratischen Arbeiterpartei in Österreich abgehalten in Reichenberg vom 19 bis 24 September 1909« — S. 6.

¹²⁾ Među savremenim njemačkim i austrijskim istoričarima i danas vlada mišljenje da je austrijska socijalna demokratija s pravom tako postupala. Istoričar Hans Mommsen, koji je veoma podrobno analizirao politiku austrijske socijalne demokratije u oblasti nacionalnog pitanja, u svome djelu *Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im Habsburgischen Vielvölkerstaat* (Europa Verlag, Wien 1963) izričito kaže da je »austrijska socijalna demokratija s dobrim razlozima odbila da na svojim zastavama ispise pravo na samoodređenje do otcjepljenja«. To bi po mišljenju H. Mommsena smanjilo njen politički uticaj u državi, koji je ona postigla upravo zahvaljujući svojoj internacionalnoj politici (str. 337).

cionalnim prostorima. Pri tome su gubili iz vida da kapitalizam zahvata ne samo velika, široka područja već i male i najmanje teritorije, rađajući u njihovim zaostalim društvenim zajednicama iste težnje za ekonomskim, političkim i kulturnim napretkom i afirmacijom. Međutim, u tridesetogodišnjem razdoblju, u sklopu opštег ekonomskog uspona Austro-Ugarske, i nenjemački narodi Austrije postigli su značajan stepen svoga ekonomskog razvijanja. Nacionalne težnje i pokreti slavenskih naroda Austrije sada su se opirali na sopstvenu ekonomsku snagu, koja je mogla da garantuje njihov uspjeh. Ove nacije su došle u sukob sa državnopolitičkim uređenjem Monarhije, čije vladajuće snage nisu pokazale spremnost za promjene. Štaviše, svojom politikom one su samo doprinisile umnožavanju i usložnjavaњu nacionalnih suprotnosti. Aneksija BiH 1908. godine potvrdila je to veoma uvjerljivo.

Od svoga osnivanja u Neudörfl-u (1874) i zatim od hajnfeldskog kongresa ujedinjenja (1888) do aneksije austrijska socijalna demokratija stajala je pred otvorenim problemom nacionalnih odnosa u Monarhiji i morala da prema njemu odredi svoje stanovište. Pri tome je interesantno da austrijska socijalna demokratija i na kongresu u Neudörfl-u (1874)¹³⁾ i češka socijalna demokratija na konferenciji u Pragu 1878. godine¹⁴⁾ usvajaju princip prava na samoodređenje naroda. Deset godina kasnije, na hajnfeldskom kongresu ujedinjenja (radikalni i umjereni) 1888. godine, na kome je stvorena Jedinstvena austrijska socijaldemokratska partija, u koju su se ujedinile austro-njemačka i češka socijalna demokratija, nacionalno pitanje bilo je pod uticajem Viktora Adlera sasvim potisnuto tako da ni u programu, ni u drugim dokumentima kongresa nema ni riječi o pravu naroda na samoodređenje. Ako na samom kongresu u Hainfeldu, zahvaljujući dominantnoj svijesti o interesu ujedinjenja i internacionalne solidarnosti, nacionalno pitanje nije bilo ni razmatrano, posthajnfeldski dani su potvrdili njegovo prisustvo u samom životu jedinstvene socijalne demokratije. Period koji je ispunio posljednju deceniju XIX stoljeća obiloval je mnogim polemikama i sukobima između austro-njemačkih i čeških socijalista, čija je sadržina uvijek bila nacionalno pitanje, bilo da se radilo o jeziku, sindikatima, organizacionoj strukturi partije, državnom pravu i uređenju države ili o problemima ekonomskog, odnosno kulturnog razvijanja. Pogledi austro-njemačkih i čeških socijalista na ova pitanja su se do tog stepena razlikovali da u partiji više nije bilo mogućno prešućivati postojanje nacionalnog pitanja i njegovog osobitog značaja za život države, kao i za rad same socijalne demokratije. Kongres u Brnu, održan pred sam početak XX stoljeća, protekao je u znaku utvrđivanja nacionalne politike austrijske socijalne demokratije, koja je prije svega predstavljala formulu za očuvanje postajeće države. S punim pravom moglo se tvrditi da je austrijska socijalna demokratija u dugom periodu svoga djelovanja bila jedina partija koja održava državu^{15).}

¹³⁾ H. Steiner, n. d. (str. 99).

¹⁴⁾ Ibidem, (str. 147).

¹⁵⁾ Hans Mommsen, n. d. (str. 299).

III

Aneksiona kriza 1908. godine uvjerljivo je potvrdila da je austrijska socijalna demokratija djelovala u duhu brnskog nacionalnog programa.

Raspoloživi dokumenti nam kazuju da je ona osudila aneksiju. U Spoljnopolitičkom odboru Delegacija Pitoni je u ime socijaldemokratskih delegata 10. oktobra 1908. godine dao izjavu u kojoj se iznose sljedeći stavovi Socijaldemokratske radničke partije Austrije.

— Pravo na samoodređenje naroda mogućno je jedino pod uslovom demokratizacije države. Priklučenje okupiranih zemalja BiH samo je formalno utvrđivanje već davno postojećeg stanja. Socijaldemokratski delegati protestiraju protiv stavljanja zakonodavnih tijela pred svršen čin u tako značajnoj stvari kao što je ovaj državno-pravni akt. Aneksija predstavlja ugrožavanje mira i nameće naredima Austrije nove vojne terete. Socijaldemokratska partija zalaže se da najavljeni ustav pruži ozbiljne garancije za politički razvoj BiH, da radnim klasama ovih zemalja obezbijedi onu mjeru političkih prava i socijalno-političkih ustanova kakve postoje u Austriji¹⁶⁾.

Više socijaldemokratskih delegata istupalo je u Delegacijama u oktobru, novembru i decembru 1908. godine protiv vladine aneksionističke politike. Ova njihova istupanja potvrđuju da su oni dobro poznavali unutrašnje političke prilike i težnje naroda u BiH za nacionalnim i socijalnim oslobođenjem, kao što istovremeno pokazuju da su svoje zahtjeve i ocjene uskladičivali sa svojom generalnom politikom očuvanja austrijske države.

Poslanici Adler, Nemeč, Daszyński, Pittoni i Wityk podnijeli su u parlamentu u decembru 1908. vladu interpelaciju, u kojoj se naglašava da je aneksija teško ugrozila važne interese austrijskog stanovništva. Bojkot austrijske robe u Turskoj, kaže se tu, doveo je do opadanja izvoza. Uzbuđenje srpskog i crnogorskog naroda zbog aneksije dalo je povoda vojnim faktorima da u vojnu službu pozovu nove kontingente rezervista. Ako austrougarska vladavina nad anektiranim zemljama ne želi da postane omražena tuđinska vlast, ona mora da prizna stanovništvu BiH pravo samovladanja, čiji je nosilac

¹⁶⁾ »Die Sozialdemokratie und der Frieden« — Reden der sozialdemokratischen Abgeordneten über die bosnische Erage und die Kriegsgefahr — Wien 1909 (str. 5—6).

Za razliku od ove grupe prvaka austrijske socijalne demokratije, Karl Leutner je smatrao da se diglo suviše prašine zbog aneksije BiH (»Internationaler Larm um nichts« — članak K. L. u berlinskom časopisu »Sozialistische Monatsshefte« — 22. Heft — 5. novembar 1908).

Nasljeđujući primjese nacionalizma u stanovištu austrijske socijalne demokratije prema pitanju aneksije BiH, Rosa Luxemburg se pismom od 7. III 1909. obratila Nemecu da za rusko-poljsku marksističku partijsku reviju napiše članak u kome bi prikazao partijske odnose i političku situaciju u Austriji u vezi sa aneksijom BiH (Arhiv Instituta za istoriju KP Čehoslovačke — Fond 42).

Nekoliko mjeseci kasnije Rosa Luxemburg obratila se u istom smislu pismom 30. VII 1909. Austerlitzu (Arhiv Instituta marksizma-lenjinizma pri CK SJ PNJ — IML — NL 2 — III — 17/14).

zemaljski parlament, izabran na osnovu opšteg i jednakog prava glasa. U vezi sa naprijed izloženim ocjenama poslanici su postavili sljedeća pitanja: 1) da li je vlada spremna da upozna parlament o evropskoj situaciji, ratnoj opasnosti na Balkanu, vojnim mjerama i oštećenju austrijske industrije uslijed aneksije BiH; 2) da li je vlada sklona da od zajedničke vlade zatraži najhitnije objavljivanje ustava za BiH, koji bi počinio na opštem i jednakom pravu glasa. Kako na interpelaciju nisu dobili zadovoljavajući odgovor, socijaldemokratski poslanici uputili su parlamentu predlog u kome se vlada poziva da iscrpljeno obavijesti poslanički dom o međunarodnom položaju i da jasnom izjavom potvrdi miroljubive namjere Austro-Ugarske, da najhitnije objavi demokratski ustav za BiH i raspiše izvore za zemaljski parlament na osnovu opšteg i jednakog prava glasa¹⁷⁾.

Među vodećim ljudima austrijske socijalne demokratije bilo je pojedinaca koji su činili pokušaje da šire sagledaju položaj i probleme BiH. Istaknuti teoretičar austrijske socijalne demokratije dr Karl Renner nalazio je da su pravi uzroci bosanskog pitanja duboko ukorijenjeni u činjenici velikog buđenja naroda u mnogim krajevima svijeta. Ne treba da nas začuđuje, podvlači Renner, ako isto ono čemu su težili i još teže austrijski Nijemci danas žele da ostvare Južni Slaveni. Ne smije se zaboraviti da Južni Slaveni žive pod šestostrukom upravom, pod šest suvereniteta. Renner je tražio razumijevanje za srpsku naciju koja, razbijena dinastički, konfesionalno i politički, teži svome jedinstvu.

Bosanski problem, po njegovom mišljenju, nije problem ni zapadne ni istočne kulture, već je to problem kmetova, seljaka, problem rasterećenja zemlje, oslobođenja seljaka od vlasti izlišne zemljoposjedničke klase¹⁸⁾). Rasterećenje zemlje u Bosni, smatra Renner, predstavljalo bi za Monarhiju akciju koja bi aneksiji dala moralno opravdanje. Agrarna reforma u BiH provela bi se veoma lako ako bi pri tome sudjelovali zajedno pojedinač (kmet), pokrajina (Zemaljska bosanska vlada) i Monarhija. Ako bi se provela podjela trećine na troje, tj. ako bi je ravnomjerno snosili pojedinač, pokrajina i država, kmet bi u svemu bio obavezan da devetinu svoga proizvoda da za svoje oslobođenje. Zemaljska vlada bi mogla da preuzme drugu trećinu trećine i napokon posljednju trećinu preuzele bi na sebe država. Tako bi se, po mišljenju Rennera, moralno osvojile zemlje koje je Turska konačno odstupila Austriji¹⁹⁾.

Dalje, Renner je smatrao da bosanski problem, posmatrano sa građanskog stanovišta, znači da bosanskom stanovništvu treba pružiti mogućnost da vodi moderan privredni život, pa je s tim u vezi potrebno da se u BiH stvori moderno školstvo²⁰⁾.

¹⁷⁾ Ibidem, (str. 6—7).

¹⁸⁾ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes — 122. Sitzung der XVIII Session am 17. XII 1908.

¹⁹⁾ Ibidem — 2. Sitzung der XIX Session am 11. III 1909.

²⁰⁾ Ibidem — 122. Sitzung der XVIII Session am 17. XII 1908.

Međutim, potpuno rješenje bosanskog problema Renner je vidio u ostvarenju socijaldemokratske koncepcije o preuređenju austrijske države. Demokratizirana država treba da obezbijedi autonomiju nacija, tj. da bude organizovana kao savez slobodnih i ravnopravnih naroda. Razvijajući svoju ideju, Renner je tvrdio da je bosansko pitanje istovremeno dio jugoslavenskog pitanja. Kalay je, kaže on, izmislio bosansku naciju da bi tako ovjekovječio cijepanje jugoslavenske nacije u šest dijelova. Po njegovoј ocjeni, glavni problem jugoslavenskog pitanja predstavlja konfesionalni momenat. Stoga jugoslavenska nacija može da nastane samo ako se prevaziđe konfesionalni momenat, tj. ako se iznad postojećih konfesija uspostavi nacionalno jedinstvo, jedinstvo inteligencije u obrazovanim klasama i zajednički osjećaj naroda, ako se potisne u stranu uticaj kako ortodoksнog tako i katoličkог klerikalizma²¹⁾.

Analizirajući politički život u Austriji u posljednjih nekoliko decenija, Renner je došao do zaključka da je BiH najbolji primjer kako nacije u Austriji ne uspostavljaju samostalno svoje međusobne odnose, već naprotiv spoljna politika i politika dvora predstavljaju faktor koji ometa unutarnju ravnotežu među nacijama i truje njihove odnose. Isti oni Nijemci, kaže Renner, koji su 1878. godine bili protiv okupacije, sada pozdravljaju aneksiju. S druge strane, Slaveni koji su 1878. godine odobravali okupaciju, najoštrije su se suprotstavljali aneksiji. Uzrok ovoj pojavi Renner vidi u spoljnoj politici Austrije, koja, po njegovoј ocjeni, moralno razbijja državu, umjesto da je učvršćuje. BiH nije moralno, već vojnički osvojena. Do aneksije sultani su imao suverenitet nad BiH, jer je Berlinskim kongresom to pravo njemu bilo ostavljeno. Sada je taj suverenitet odstranjen silom i Renner konstatuje da se Delegacije nalaze u posebnom položaju, jer se o BiH raspravlja i odlučuje u tijelu kome one ne pripadaju. Tako je nastao težak unutrašnji konflikt, koji se manifestira u tome što BiH imaju autonomiju, a o njihovim poslovima raspravlja se u Delegacijama u kojima one nisu predstavljene. Razmatranjem pravnog položaja BiH Renner je dodirnuo i posredno otvorio cijeli niz problema koji čine suštinu bosanskog pitanja.

U ovim njegovim analizama, međutim, ima elemenata koji potvrđuju da je on računao sa dugotrajnim, ako ne i sa trajnim prisustvom Austrije u BiH²²⁾.

Smatramo potrebnim da ovdje takođe pokažemo kako su i neki drugi prvaci austrijske socijalne demokratije shvatali pitanje BiH u periodu aneksione krize.

Jedan od najuglednijih predstavnika češke socijalne demokratije Antonin Nemec zastupao je gledište da se Austria pretvori u kolonijalnu državu, pošto je, po njegovoј ocjeni, BiH već trideset godina stvarno njena balkanska kolonija. Činom aneksije austrijska vlada pocijepala je Berlinski ugovor ne tražeći za ovaj svoj postupak saglasnost ni naroda BiH, ni austrijskog parlamenta. Sta-

²¹⁾ Ibidem.

²²⁾ Ibidem: zatim 3. Sitzung der 44. Session am 9. November 1910; 6. Sitzung der 44. Session am 12. novembar 1910.

novništvo BiH nije željelo aneksiju, već naprotiv, ljudi u BiH gaće mržnju prema Austriji. To je razumljivo ako se zna da se tamo 3—6 puta više sredstava izdaje za žandarmeriju nego za škole, da se održavaju agrarni odnosi iz turskog perioda, radnici izrabljaju više nego u Austro-Ugarskoj, nad građanima vrše razna nasilja, ne dozvoljavaju građanske slobode itd. U ime socijalne demokratije Nemeč je zahtijevao da se u BiH uvede ustav koji će se zasnovati na načelima demokratije i koji će građanima u BiH dati ona prava koja uživaju građani u Austriji. BiH treba da dobije autonomiju s pravom da narod, koji po Nemeču predstavlja jedinstvenu naciju, bira sebi vladu i sam upravlja svojim poslovima²³⁾.

Razmatrajući političke odnose u BiH i pitanje državnopravnog položaja BiH, Nemeč ukazuje kako se u zavisnosti od samog rješenja uvijek obrazuje društva većina u BiH. Kada Srbi zahtijevaju priključenje BiH Srbiji, većinu obrazuju Hrvati i Muslimani protiv takvog rješenja. Kada Hrvati traže priključenje BiH Hrvatskoj, tome se suprotstavlja srpsko-muslimanska većina. Napokon, kada Muslimani insistiraju na priključenju BiH Turskoj, tome se protivi srpsko-hrvatska većina. Zbog toga, zaključuje Nemeč, ne preostaje ništa drugo nego da Austrija zadrži ove zemlje²⁴⁾.

Da bi što bolje upoznao prilike, Nemeč je putovao u Bosnu, gdje je prisustvovao i osnivačkom kongresu Socijaldemokratske partije BiH²⁵⁾. U Delegacijama on je vrlo dokumentovano prikazivao stanje

²³⁾ Ibidem — 121. Sitzung der XVIII Session am 16. XII 1908.

²⁴⁾ Stenographische Protokolle der Delegation des Reichsrathes — 3. Sitzung der 43. Session am 28. X 1908.

²⁵⁾ Kongresi Socijaldemokratske partije BiH bili su takođe prilika za predstavnike austrijske socijalne demokratije da izlože svoje poglede o bosanskom pitanju, o raznim njegovim aspektima.

Osnivačkom kongresu SDP BiH krajem juna 1909. prisustvovali su u ime austrijske socijalne demokratije Antonin Nemeč i Ferdinand Skaret. Pozdravljajući delegate kongresa u ime Češke socijaldemokratske stranke i cijelokupne austrijske egzekutive, Nemeč je izjavio da u borbi za interese radničke klase, za demokratski a protiv pluralno-autokratskog ustava, koji vladajući faktori hoće da nametnu narodu BiH, mogu sasvim da računaju na solidarnost austrijske socijalne demokratije i austrijskih radnika. Svoj govor Nemeč je završio izrazivši uvjerenje o potrebi održavanja što uže veze u borbi i zajedničkom radu kako bi se iz Austrije stvorio novi stan za sve narode i klase (Arhiv KP BiH, tom II, Istorisko odjeljenje CK KP BiH, Sarajevo 1951, str. 53). Predstavnik austrijske socijalne demokratije Ferdinand Skaret u središte svog pozdravnog govora stavio borbu za opšte pravo glasa i izrazio želju da socijaldemokrati BiH u budućem bosanskom saboru dobiju izvjestan broj zastupnika (ibidem, str. 53—54).

Uzajamno posjećivanje kongresa postalo je praksa austrijske i bosanske socijaldemokratske partije. Tako je već iste, 1909. godine, kongresu austrijske socijaldemokratske partije u Reichenbergu u ime tek osnovane bosanske Socijaldemokratske stranke prisustvovao Franjo Raušer. Kako je bosanska Socijaldemokratska stranka gledala na aneksiju mogućno je zaključiti iz pozdravnih riječi Raušera, koje je u neskrivenom oduševljenju uputio delegatima rajhenberškog kongresa: »Aneksija nas je učinila građanima ove države, vašim sugrađanima« (Protokoll über der Verhandlungen des Parteitages der deutschen sozial-demokratischen Arbeiterpartei in Österreich — Abgehalten in Reichenberg von 19. bis 24. September 1909. — Wien 1909).

Drugom kongresu SD SBiH održanom 11. i 12. jula 1910. prisustvovali su Leopold Winarski, u ime austrijske socijalne demokratije; Antonin Nemeč i Josef Teska, u ime češke socijaldemokratske stranke. Ugovoru na mani-

u BiH. Austrijske vlasti u BiH naročito su se oštro obračunavale sa radnicima koji su bili aktivni u širenju socijalističkih ideja, a koji su u većini došli u BiH poslije okupacije iz raznih krajeva Austro-Ugarske. Kako su vlast vršili stranci, došlo je do pojave da stranci izgone strance. Time je klasna borba dobijala još jedan vid — vid suprotnosti interesa političke vlasti, koju predstavlja strana birokratija, i stranih radnika, bez kojih nije bilo mogućno organizovati industriju u BiH. Loše političko stanje u BiH bilo je, po mišljenju Nemeca, rezultat činjenice što se strano činovništvo u ovim pokrajnjama ponašalo kao neograničeni gospodar, što je forsiralo i naturalo njemački jezik, što je uopšte u BiH bila veoma oštara eksploracijā radnika, što se narod održavao na veoma visokom stepenu nepismenosti itd. Polazeći od izloženog stanja, od činjenice da je aneksija izvršena i da se s tim mora računati, Nemeč je smatrao da je prva dužnost vlade da u BiH uvede demokratski ustav, proklamuje slobodu štampe, slobodu udruživanja radnika, da uvede normalan radni dan i obezbijedi zakonsku radničku zaštitu na stepenu na kome se ona nalazi u Austriji. Drugim riječima, pošto su BiH aneksijom postale austrijske zemlje, Nemeč je smatrao da u njima treba da se uspostave i austrijski odnosi²⁶⁾.

Partijski šef austrijske socijalne demokratije dr Viktor Adler nije tako aktivno istupao u aneksionoj krizi kao što su to činili Renner i Nemeč. A ukoliko je istupao, samo bosansko pitanje nije dolazilo u središte njegove pažnje. Iz obrazloženja hitnog predloga socijaldemokratskih poslanika kojim se poziva vlada da radi na očuvanju mira i u kome, pored ostalog, pozdravlja srpsku socijalnu demokratiju kao partiju mira, mogućno je izvesti zaključak o Adlerovom odnosu prema aneksiji. Vojnicima koji su upućeni u Bosnu radi obezbjeđenja aneksije Adler izražava želju da podnesu nametnute žrtve i upućuje pozdrave uvjeravajući ih da će doći vrijeme kada će oni umjesto za taštinu, prestiž i profite da se bore za pravu

stacionoj skupštini radnika poslije kongresa L. Winarski je pored ostalog rekao da su Bosanci došli u položaj u kome se nalaze zahvaljujući djetinjastoj politici bosanske buržoazije (»Glas slobode« br. 42, 1910).

Trećem kongresu SD SBiH održanom 10. i 11. jula 1911. godine prisustvovali su dr Karl Renner, u ime austrijske socijalne demokratije, i dr Franz Soukup, u ime češke Socijaldemokratske partije. Govoreći na javnoj skupštini održanoj poslije završenog kongresa, Renner je upućivao bosansku Socijaldemokratsku stranku da se bori za demokratski ustav, naglašavajući da su Bosanci najmladi narod Austrije, da više nisu u Aziji nego u Evropi (»Glas slobode«, br. 54, 1911. g.).

Četvrtom kongresu održanom 30. juna i 1. jula 1912. g. u ime austrijske socijalne demokratije prisustvovao je Ferdinand Skaret. U pozdravnom govoru koji je održao na javnoj skupštini on podvlači da se BiH nalaze u kolonijalnom položaju, ali smatra da se na dnevnom redu bosanske socijalne demokratije nalaze kulturna i ekonomска pitanja (»Glas slobode«, br. 77, 1912).

Petom kongresu SD SBiH održanom 2. novembra 1913. g. prisustvovao je Antonin Nemeč. Pozdravljajući radnike okupljene na tradicionalnoj agitacionoj skupštini poslije kongresa, Nemeč je smatrao značajnim da istakne kako će preko bosanskih socijalnih demokrata socijalistička ideja prodirati u Aziju (»Glas slobode«, br. 134, 1913).

²⁶⁾ Stenographische Protokolle der Delegation des Reichsrathes 4. Sitzung der 43. Session am 29. X 1908.

čast naroda, za njegovu istinsku budućnost i razvitak²⁷). Suštinske, bitne elemente bosanskog pitanja Adler je samo ovlaš dodirivao. On smatra da oslobođenje kmetova ne bi smjelo da se prepusti mađarskoj agrarnoj banci, već treba da se prenese u ruke bosanskog sabora, koji je pozvan da pitanje rasterećenja zemlje riješi u interesu seljaka. Za to je potrebno Bosancima dati takav ustav koji će im garantovati pravo da odlučuju o vlastitoj sudbini. Bosna Bosancima, izjavljuje Adler, ali ne Bosancima kojima su kurijalnim sistemom vezane i ruke i noge²⁸).

Otto Bauer, predstavnik lijevog krila austrijske socijalne demokratije i njen najspasobniji teoretičar, takođe se nije šire bavio bosanskim pitanjem. Vrijedno je konstatovati da se on nije slagao sa ocjenom Eduarda Bernsteina, po kojoj je austrougarska uprava u BiH predstavljala primjer kulturne kolonijalne politike. Bernsteino-voj ocjeni Bauer je suprotstavio činjenicu da u Bosni još uvijek postoji turski agrarni sistem, po kome seljak mora da predaje zemlјoposjedniku trećinu, pa čak i polovinu prihoda svoga rada. Po mišljenju Bauera, Austrija je mogla da srpskoj naciji na velikoj teritoriji pruži primjer kulturnog razvitka i da tako osvoji simpatije balkanskih naroda. Umjesto toga, zahvaljujući austrijskoj upravi u BiH, baščanski narodi, smatra Bauer, osjećaju Austriju kao ugnještača, a ne kao nosioca kulture²⁹).

IV

Aneksiona kriza postavila je u naročito oštrom obliku na dnevni red političkog života Austro-Ugarske nacionalno pitanje jugoslovenskih naroda. Od tada pa do kraja prvog svjetskog rata ono će sa većim ili manjim intenzitetom okupirati političku misao i praksu austrijske socijalne demokratije, nalaziti se u samom fokusu cjelokupne njene aktivnosti. Od oktobra 1908. godine i u prvim mjesecima 1909. u kompleksu jugoslavenskog pitanja dominiralo je pitanje BiH. Međutim, ukoliko je aneksija više pripadala prošlosti, pitanje BiH je postepeno gubilo značaj i samo je s vremena na vrijeme, naročito u toku budžetskih debata u parlamentu i Delegacijama, zaokupljalo predstavnike austrijske socijalne demokratije. Jugoslavensko pitanje, koje je sadržavalo i probleme BiH, izraslo je u pitanje od fundamentalnog značaja za Monarhiju i austrijska socijalna demokratija morala je da ga razmatra i da mu traži rješenje.

U toku aneksione krize austrijska socijalna demokratija prilazila je bosanskom pitanju kao prevashodno državnopravnom pitanju, koje je kao takvo i za nju samu skinuto s dnevnog reda u času kada

²⁷) »Die Sozialdemokratie und der Frieden« (str. 50).

²⁸) Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes — 24. Sitzung der XIX. Session am 8. juni 1909.

²⁹) Otto Bauer: »Österreichs auswärtige Politik und Sozialdemokratie« — »Der Kampf« — 1. I 1908.

su evropske velesile, u prvom redu Engleska i Rusija, priznale suverenitet austrijskog cara nad ovim pokrajinama^{30).}

U godinama koje su slijedile do izbijanja I svjetskog rata austrijska socijalna demokratija naročito je insistirala na tome da se u BiH riješi agrarno pitanje, uvede demokratski ustav, proklamuju i garantuju opšte pravo glasa i građanske slobode, da se modernim zakonodavstvom radnička klasa zaštiti od eksploracije, da se narodu pruže mogućnosti prosvjetnog i kulturnog razvitka prvenstveno putem široke mreže škola itd., itd. Kako su međutim sva ova pitanja u BiH i poslije aneksije ostala otvorena, austrijska socijalna demokratija je bila u mogućnosti da na njima zasniva i gradi svoju kritiku bosanske politike vladajućih faktora Monarhije. Istovremeno, ona je, zahvaljujući svome ogromnom ugledu u radničkoj klasi i vrlo jакoj poziciji u političkom životu Cislajtanije, od samog osnivanja bosanske socijalne demokratije praktično postala njen učitelj. To se može potvrditi stavovima bosanske socijalne demokratije prema najvažnijim problemima koje je ona morala rješavati. Međutim, razvoj događaja u Austriji i u jugoslavenskim zemljama uopšte vodio je postepeno razilaženju učitelja i učenika. Razumije se, ovdje ne možemo da pratimo uslove i oblike uticaja austrijske socijalne demokratije koji su se manifestovali u radu Socijaldemokratske partije BiH, kao ni tok slabljenja toga uticaja. Nas ovdje interesuje prije svega jugoslavensko pitanje u vezi sa mjestom koje u njegovom sklopu pripada pitanju BiH.

U stavovima austrijske socijalne demokratije prema jugoslavenskom pitanju jasno se raspoznaaju dvije faze, koje su obilježene događajima presudnim za njegovo rješavanje.

Prva faza neposredno je vezana za aneksionu krizu, koja je uticala da se krajem 1909. u Ljubljani okupe predstavnici svih socijaldemokratskih partija iz jugoslavenskih zemalja. Kao što je poznato, Jugoslavenskoj socijalističkoj konferenci i prisustvovali su pored predstavnika jugoslavenskih socijaldemokratskih partija i istaknuti predstavnici austrijske socijalne demokratije Adler i Renner, kao i delegati češke socijalne demokratije Šmeral i Bruha. U njihovim istupanjima dominirao je duh brnorskog programa. U prvom planu borbe austrijske socijalne demokratije stoji slom birokratske diktature, preuređenje države i uspostavljanje naci-

³⁰⁾ Prateći tok događaja vezanih za aneksiju, organ austrijske socijalne demokratije »Arbeiter Zeitung« dosljedno je podvlačio državnopravni značaj i aspekt bosanskog pitanja. Evo kako se tu ova tvrdnja dokazuje: Bosna nije nikada pripadala kraljevini Srbiji; postojeće stanje aneksije samo postavlja u druge oblike; kako Srbija može da ulaže protest protiv aneksije kada nema njenog potpisa na Berlinskom ugovoru (Nr. 278. od 9. X 1908). Pitanje suvereniteta nad BiH je pitanje koje se postavlja isključivo između Austro-Ugarske i Turske (Nr. 282. od 13. X 1908). Sa istim pravom s kojim Srbi traže izlaz na more i Švajcarci bi mogli da postave takav zahtjev, kaže Nemec (Nr. 298. od 29. X 1908). Trideset godina je Austro-Ugarska posjedovala BiH, taj posjed je postao sam po sebi razumljiv tako da sigurno nije bilo čovjeka u Evropi koji bi u taj naš posjed posumnjao ili nam ga osporio (Nr. 89. od 30. III 1909).

onalnih autonomija (Adler)³¹⁾. Jugoslaveni u Austriji predstavljaju jedan jedinstveni narod (Renner)³²⁾, a rješenje jugoslavenskog narodnog pitanja ostvariće jugoslavenski proletarijat u smislu socijaldemokratske internacionale (Šmeral)³³⁾. Ka što se vidi, u ovim razmatranjima bosansko pitanje se ne pojavljuje kao posebno pitanje i zaista ono se kao takvo za austrijsku socijalnu demokratiju više i ne postavlja. Bosansko pitanje je sastavni dio jugoslavenskog pitanja, jer po mišljenju vođa austrijske socijalne demokratije narod BiH čini jedinstveni narod sa narodom Slovenije, Istre, Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Vojvodine. Karakteristično je za stanovište Adlera, Rennera i Šmerala da oni rješenje jugoslavenskog pitanja povezuju sa ostvarenjem »socijaldemokratske internacionale«, što znači da je to za njih bila stvar prilično daleke budućnosti, a uz to i dosta maglovita. Činjenica da su dva najuglednija predstavnika austrijske socijalne demokratije, od kojih je jedan njen veoma autoritativni šef Viktor Adler, a drugi njen najistaknutiji teoretičar Karl Renner, došla na ovu konferenciju i aktivno učestvovala u njenom radu pokazuje kako je vodstvo austrijske socijalne demokratije bilo duboko zainteresovano za njen tok i njene rezultate. Postojala je naime realna mogućnost da pod uticajem događaja vezanih za aneksiju BiH jugoslavenski socijaldemokrati ne potraže rješenje jugoslavenskog pitanja, koje bi moglo postati opasno po sudbinu Austro-Ugarske. Konferencija je donijela rezoluciju u znaku nacionalne politike »male internacionale« i poseban dodatak uz rezoluciju u kome se, u skladu sa zaključcima austro-njemačkih i čeških socijalista donesenim na njihovim posljednjim kongresima, ističe potreba za revizijom Brnskog nacionalnog programa. Sasvim je opravdano mišljenje da austrijski i jugoslavenski socijaldemokrati nisu identično prilazili ovoj reviziji. Kod prvih je preovladavalo shvatanje o integritetu države, kod drugih je u prvom planu bio interes da se nađe odgovarajuće rješenje jugoslavenskog pitanja.

»Tivolska rezolucija«, kako je nazvana rezolucija Jugoslavenske socijalističke konferencije, bila je i kasnije predmet pažnje austrijske socijalne demokratije i to, razumije se, zbog jugoslavenskog duha koji je iz nje zračio, a ne zbog austrijskog koncepta u kome je bila sastavljena. Balkanskim ratovima ponovo aktuelizirano, potaklo je Otta Bauera da razmotri stanovište socijalne demokratije prema jugoslavenskom pitanju, da utvrdi ulogu koju po njegovoj ocjeni jugoslavenski proletarijat treba da ima u njegovom rješavanju. Pri tome, on je smatrao da bi bio apsurdan kongresni zaključak partijske većine, po kome bi npr. Jugoslaveni ili Poljaci morali da se upravljaju kada se radi o njihovim značajnim nacionalnim problemima. Proletarijat svake nacije, naglašava Bauer, ima

³¹⁾ Zgodovinski arhiv KPJ, tom V, str. 194, Beograd 1951.

³²⁾ Ibidem.

³³⁾ Ibidem, (str. 195).

Od sarajevskog atentata i izbijanja prvog svjetskog rata pa do zaključenja mira 1918. godine BiH će neprekidno ostati, mada ne-jednako, u domenu političkog interesa austrijske socijalne demokratije, pri čemu će se sve oštire od njenih težnji i pogleda razilaziti pogledi i težnje naroda BiH.

Uzbuđenje zbog atentata koje je u Monarhiji doseglo vrhunac posljednjih junske i julskih dana 1914. zahvatilo je i samu austrijsku socijalnu demokratiju. Preko svoga organa ona je upućivala prijekor vlasti grofa Stürgkh-a što u trenutku tragične smrti vojvode Ferdinanda čuti, dok se cijelom Evropom širi žalost za poginulim nasljednikom austrougarskog carskog i kraljevskog prijestola. Austrijska socijalna demokratija smatrala je svojom patriotskom dužnošću da opomene protivnike Monarhije da pogrešno špekuliraju ako svoje nade polaže u unutarnji razdor u zemlji. I riječima državne himne ona im poručuje da se narodi Austrije danas tješnje nego ikada ranije zbijaju oko prijestola⁴⁰). Atentat u Sarajevu bio je nova prilička za austrijsku socijalnu demokratiju da potvrdi dosljednost svojim velikodržavnim koncepcijama. Ona je atentat osudila kao izraz velikosrpskog nacionalizma, ne pokušavši da mu utvrdi objektivnu istorijsku pozadinu.

Prateći razvoj situacije u BiH poslije atentata, ona je oštricu svoje kritike usmjerila na velikosrpski šovinizam, dok je za protu-srpske šovističke akcije bosanskih Hrvata i Muslimana imala široko razumijevanje. Ove posljednje osuđivala je utoliko ukoliko su bile hrana i podsticaj prve. Ubrzo zatim ona će se solidarisati sa vladajućim militarističkim faktorima Monarhije pruživši im moralno-političku podršku u ratu protiv Srbije i sila Antante, istovremeno izjavljivati da sa sebe skida svaku odgovornost za katastrofu u kojoj se našla zemlja i uporno, kao refren, ponavljati svoju vjernost Brnskom programu nacionalne autonomije. Više po mehaničkoj inerciji opozicione partije nego iz želje da djeluje radikalno, ona će se i kritički postavljati prema policijskim mjerama koje će austrijska vlast u toku rata preduzimati u BiH, tvrdiće kako se u takvim postupcima ogleda nesposobnost austrougarske uprave u BiH, ali u toku cijelog rata neće preduzeti ništa što bi moglo praktično da ugrozi ratne ciljeve Monarhije. Renner će u godini velikih vojnih uspjeha Centralnih sila, 1915., pisati kako »cijela nacionalna struktura Monarhije garantira s v a k o m narodu opstanak i budućnost, ne samo velikim istorijskim nacijama«⁴¹), a samo godinu pred kraj rata, u oktobru 1917. godine, podnijeće partijskom kongresu predlog rezolucije o nacionalnoj autonomiji sasvim u duhu Brnskog nacionalnog programa.

Razvoj događaja krajem rata, a naročito revolucija u Rusiji, djelovaće da se i u austrijskoj socijalnoj demokratiji čuju zahtjevi za priznanjem prava nacija na samoodređenje, kao i zahtjevi za sklapanjem mira bez aneksija i kontribucija⁴²). Međutim, njeno

⁴⁰⁾ Arbeiter Zeitung — Nr. 179. od 1. VII 1914.

⁴¹⁾ Arbeiter Zeitung — Nr. 175. od 26. Juna 1915, s. 2.

⁴²⁾ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten — 11. Sitzung der XXII — Session am 27. juni 1917, s. 528.

vođstvo će prije sačekati da se pod uticajem nacionalnooslobodilačkih težnji slavenskih naroda i razvoja rata raspadne dualistička Dunavska Monarhija nego što će biti sposobno da se odrekne dogme o preuređenju »nadnacionalne« države u duhu kulturne nacionalne autonomije. Ljevica koja se u toku rata obrazovala nije uspjela da sa svojim pogledima i svojim nacionalnim programom šire prodre u austrijskoj socijalnoj demokratiji. Kada je postalo očigledno da kraj rata označava katastrofalni finale Austro-Ugarske i u sjeni imperialističkog mira nastanak niza nacionalnih država, austrijska socijalna demokratija preko poslaničkog kluba (3. X 1918) izjavljuje da priznaje slavenskim nacijama pravo da obrazuju svoje vlastite nacionalne države, ali odbija svaku mogućnost potčinjavanja njemačkih oblasti Austro-Ugarske slavenskim nacionalnim državama⁴³⁾. Tako je austrijska socijalna demokratija konačno priznala da bosansko pitanje svoje rješenje može dobiti i izvan okvira Austro-Ugarske, tj. u okviru samostalne slavenske nacionalne države.

V

Pitanje BiH nalazilo se pune četiri decenije u polju političke aktivnosti austrijske socijalne demokratije. Kao što smo vidjeli, ona ga nije uvijek posebno razmatrala i formulisala, već mu je najčešće, i s pravom, prilazila kao sastavnom dijelu jugoslavenskog pitanja. Gripešila je, međutim, u tome što je jugoslavensko, što znači i bosansko, pitanje ograničavala i vezala za austrijski teritorijalni okvir.

Kako bosansko pitanje u državnopolitičkom životu Monarhije nije uvijek imalo isti značaj, to se i odnos austrijske socijalne demokratije prema njemu kretao pod jačim ili slabijim uticajem državnopolitičkih interesa Austro-Ugarske. Po njenoj ocjeni, koju je dala u decembarskoj parlamentarnoj debati 1908. godine, bosansko pitanje je u periodu aneksione krize dobilo razmjere evropskog pitanja i u sebi nosilo neposrednu opasnost rata. Kritiku nedemokratskog i ne-parlamentarnog vladinog postupka u vezi sa aneksijom ona je povezala sa kritikom spoljne politike Monarhije, koja je ugrožavala mir na Balkanu i u Evropi. Ova kritika, ma koliko da je u datom momentu austrijske politike bila progresivna, ostala je na samoj površini pojava, bez snage da prodre do njihovih stvarnih društvenih osnova i korijena.

U tretmanu bosanskog pitanja austrijska socijalna demokratija kretala se u okviru concepcija Brnskog nacionalnog programa pridržavajući se uporno na njemu zasnovanih rješenja, uprkos okolnostima koje su tražile drugčiji prilaz nacionalnom pitanju u Austriji uopšte i bosanskom pitanju posebno. Ako se tek osnovana socijalistička partija protivila imperialističkom osvajanju BiH 1878., nepune četiri decenije kasnije teoretska glava austrijske socijalne demokratije Renner tvrdiće kako BiH nije samovoljno osvojena, već se Austria

⁴³⁾ Protokoll der Verhandlungen des Parteitages der deutschen Sozialdemokratischen Arbeiterpartei in Österreich — Abgehalten in Wien vom 31. X bis 3. XI 1919. — Wien 1920, s. 32.

na poziv evropskih sila prihvatile nezahvalne zadaće da okupira ovu zemlju kako bi na taj način balkanske narode približila Zapadu, a Rusiju potisnula od Dardanela⁴⁴).

Marx i Engels su s razlogom više puta isticali prednost velikih državnih organizama sa stanovišta efikasnijeg ekonomskog povezivanja naroda i njihovog zbližavanja u raznim oblastima ljudskog stvaralaštva. Ne obzirući se na konkretnе istorijske pretpostavke i uslove, prvaci austrijske socijalne demokratije vidjeli su ovu tezu ostvarenu u Dunavskoj Monarhiji i proglašili je svojim vrhovnim teoretskim i političkim principom. Po Rennerovoј ocjeni, svjetski rat pokazuje da Monarhija ostvara svoje dvije glavne funkcije — funkciju velikog privrednog područja, koje je glavni faktor privrednog razvitka, kao i funkciju vojne sile velike države, koja je sposobna da brani i zaštiti svoje male nacije od nasrtaja velikoruske osvajačke despotije⁴⁵.

U austrijskoj socijalnoj demokratiji bilo je međutim i značajnih pojedinaca, koji su umjeli da fenomenu Austrije priđu istorijski, bez partijskih dogmatskih concepcija i predrasuda. Otto Bauer je imao hrabrosti da upozori austrijsku javnost, ne samo socijalnu demokratiju, na dvije istorijske činjenice, koje stoje u najdubljoj vezi sa Austrijom. Prodor Turaka u Evropu, pisao je on 1907. godine i ponovio 1913. godine, uslovio je pojavu Austrije. Prodor Evrope u Tursku prijeti raspadom Austrije uslijed neriješenih nacionalnih pitanja na evropskom jugoistoku. Stoga Austrija mora da pokaže da li može sama da se preuredi ili će morati da propadne⁴⁶).

Pokazalo se na kraju da austrijska socijalna demokratija u težnji da očuva Austriju, pri čemu je sa zadovoljstvom i ponosom isticala da je ona jedina austrijska partija koja je sposobna za takvu ulogu, nije mogla da odbrani Brnski nacionalni program pred neumitnim hodom istorije. A što se tiče njenog odnosa prema pitanju BiH, ona je do kraja bila dosljedna sebi, ali bez sumnje nedorasla istorijskom razvoju.

THE AUSTRIAN SOCIAL DEMOCRACY AND THE PROBLEM OF BOSNIA AND HERCEGOVINA

During the four decades, how long the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Hercegovina was going on, the Austrian social democracy was taking different attitudes as to the problem of Bosnia and Hercegovina.

In the course of the period two great events were of greatest importance for the relations of the Austrian social democracy towards the

⁴⁴) Arbeiter Zeitung — Nr. 174, 1915.

⁴⁵) Arbeiter Zeitung — Nr. 175, 1915.

⁴⁶) Otto Bauer: »Der zweite Balkankrieg« — Der Kampf — Heft 11, 1. August 1913.

problem of Bosnia. The first one was the act of the occupation itself, performed by the Austro-Hungarian Monarchy, as a mandatory at the Berlin Congress, in 1878. The other one was the annexation of Bosnia and Hercegovina performed by the Austro-Hungarian government in October 1908, after thirty years' occupation. Besides, the Balcan wars as well as the First World War were the reasons why the Austrian social democracy began to pay more attention to the political life in Bosnia and Hercegovina.

On the base of sources, in the first place on the base of the socialistic press, we can draw conclusions that the Austrian social democracy was against the occupation of Bosnia and Hercegovina. Such an attitude, in its base negative concerning Monarchy's attitude towards the Bosnian policy, was in accordance with the princip of the selfdetermination of the peoples, accepted on the Congress at Neudorf 1874.

The Austrian social democracy had different attitude towards the annexation of Bosnia and Hercegovina. Here the national policy of the Austrian social democracy came to its full expression, and its principles were laid into the resolution of the Congress held in Brno 1899. According to the mentioned resolution the Austrian social democracy wanted to subject the national movements in Austria, ideologically and politically, to the interests of the supernational statte integrity. For that reason, it was not the recognition of the Bosnia and Hercegovina people's rights for the national liberation, including here the right for the separation from Austro-Hungary as well, that was in the center of their attention, but the problem of statejuridical position of Bosnia and Hercegovina within the Danube Monarchy.

In the following decade, from the annexation of Bosnia and Hercegovina up to the First World War, the Austrian social democracy, sometimes with more sometimes with less energy, criticized the policy which the Monarchy was carrying out in Bosnia and Hercegovina through the territorial government of Bosnia. However, the critics never passed the bounds of the Brno national program, neither they ever meant to support the revolutionary trends of the Bosnia and Hercegovina people in their fight for the national liberation.

When in 1918 the end of the Austro-Hungarian rule came, the Austrian social democracy, through their deputy club, declared (3rd October, 1918) that they recognized the right of the Slav nations to establish their own national states, but they rejected any possibility of subjecting German regions in Austro-Hungary to the Slav national states

The attitudes which the Austrian social democracy had towards the problem of Bosnia, especially from the annexation of Bosnia and Hercegovina, showed that the influence of the Austro-German nationalism had always been present in their conceptions concerning the national problem and their national policy in general.

The Yugoslav socialists had not seen it at the time, and therefore their own illusions very often led them to the wrong political attitude in practice.

Glas slobode od 1909—1929. godine i njegov značaj za proučavanje istorije radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini

Ibrahim Karabegović

UVOD

U Bosni i Hercegovini, za razliku od nekih drugih naših pokrajin, radnički pokret počeo se razvijati nešto kasnije, tek koncem 19. i početkom 20. vijeka. To je uslovljeno razvitkom kapitalističke privrede, koja se u Bosni i Hercegovini počinje brže razvijati poslije okupacije 1878. godine. Uvođenjem vojnog i građanskog sistema uprave omogućena je stranim kapitalistima neograničena eksploatacija ovih naših bogatih pokrajina. Najvažnija mjesta u državnoj upravi i u upravama stranih preduzeća popunjena su činovnicima iz raznih dijelova Austro-Ugarske. U Bosnu i Hercegovinu doselio se i znatan broj stranih kvalifikovanih radnika raznih struka. Prodiranje stranog kapitala unijelo je velike promjene u dotadašnje društveno-ekonomске i političke odnose naroda Bosne i Hercegovine. Uporedo sa razvitkom kapitalističke privrede u Bosni i Hercegovini nastajala je i razvijala se domaća radnička klasa. Ukupan broj radnika u Bosni i Hercegovini do konca austrougarske okupacije dostigao je cifru od oko sto hiljada.

Grubi oblici eksploatacije, socijalistička štampa i radnički pokreti susjednih zemalja uticali su na buđenje klasne svijesti bosansko-hercegovačkog radništva, koje dolazi do saznanja da samo organizovanom borbom može braniti svoje interesе. Iako se prva radnička udruženja javljaju još 90-tih godina 19. vijeka, nagli polet u razvitku radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini počinje tek poslije generalnog štrajka početkom maja 1906. godine. Nekoliko godina kasnije, u junu 1909, formirana je i Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine.

Uslovi pod kojima se formirao i djelovao radnički pokret Bosne i Hercegovine, bili su vrlo složeni. Ostaci feudalnih odnosa, nacionalne i vjerske suprotnosti i kolonijalni sistem uprave kočili su

razvitak radničkog pokreta. Uzmemo li u obzir i veliku kulturnu zaostalost naroda Bosne i Hercegovine, u kojoj je 1910. godine bilo 88% nepismenih, i činjenicu da se poljoprivredom bavilo oko 86% stanovništva¹), biće nam jasno u kakvim se uslovima razvijao radnički pokret u ovim pokrajinama.

U najranijem periodu razvijanja radničkog pokreta, u procesu njegovog nastajanja i organizovanja, kao i u kasnije svakodnevnoj borbi, veliku ulogu odigrala je socijalistička štampa. Tu veliku ulogu socijalističke štampe najbolje je izrazio poznati srpski socijalista Dušan Popović riječima: »Za uništenje staroga režima trebalo je mobilizirati narodne mase, oduševiti ih i krenuti u krvave revolucionarne borbe. Tu najtežu dužnost izvršila je štampa, koja je jednovremeno sa barutom pronađena i koja je, kao echo koji milionima puta odjekuje, raznosila kroz nezadovoljne mase revolucionarne perule i kretala ih u borbu«²). Nisu manju ulogu pridavali socijalističkoj štampi ni vođe bosansko-hercegovačkog radničkog pokreta. Zbog toga se još od 1906. godine ulažu naporu da radnički pokret Bosne i Hercegovine dobije svoje socijalističke novine.

U ovom radu izložićemo ukratko kako su te novine pokrenute, kojim problemima su se bavile i kakav je njihov značaj u okvirima bosansko-hercegovačkog i jugoslovenskog radničkog pokreta.

Strana socijalistička štampa u Bosni i Hercegovini do pojave GLASA SLOBODE

U Bosni i Hercegovini posebnu ulogu imala je socijalistička štampa koja je dolazila iz susjednih zemalja. Za domaće radništvo od najveće koristi bila je ona štampa koja je dolazila iz Hrvatske i Srbije. Međutim, pored te štampe, a naročito između 1880. i 1900. godine, u Bosnu i Hercegovinu je dolazilo dosta raznih socijalističkih listova i časopisa na njemačkom, madarskom i češkom jeziku. Njima su se koristili uglavnom strani radnici, koji su se u svojim zemljama, prije dolaska u Bosnu i Hercegovinu, upoznali sa socijalističkim idejama, učestvovali u radničkom pokretu i to svoje znanje i iskustvo prenosili na domaće radništvo. Ta štampa je pružila veliku pomoć u širenju socijalističkih ideja i u pripremama radnika da se organizuju, ali »upravni i politički organi u okupiranim područjima vode posebnog računa o raznim revolucionarnim akcijama u koje oni ubrajaju socijalističku agitaciju«³). Oktobra 1880. godine u Višegradu je zaplijenjeno šest komada letaka »iz kojih se vidi da i u Bosni socijalizam plete svoje mreže«⁴). Vjerovatno je Višegrad, kao pogranično mjesto, bio jedan od centara za ubacivanje propagandnog materijala iz Srbije u Bosnu. S obzirom da se radilo o Srbiji, mjesne

¹) Vitomir Korać, Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, knj. III, Zagreb 1933, str. 318.

²) Dušan Popović, Za slobodu štampe, Izabrani spisi, Prosveta, Beograd 1951, str. 229.

³) Grada o počecima radničkog pokreta u BiH od 1878—1905, Predgovor Vojislava Bogićevića, str. 3 (u daljem tekstu: Grada).

⁴) Grada, dokument br. 26, str. 325.

vlasti u Višegradu budno su pazile na lica koja su se tom »propagandom« bavila. Preko Višegrada se u Bosnu ilegalno unosio i socijalistički list STRAŽA⁵). Osim lista STRAŽA u Bosnu i Hercegovinu je unošen i časopis RADNIK, koji je izlazio u Beogradu početkom osamdesetih godina 19. vijeka, a koji je od 13. januara 1882. godine štampan pod nazivom BORBA. Ovom časopisu zabranjen je ulazak u Austro-Ugarsku zbog socijaldemokratskog pravca. Ministar unutrašnjih poslova Austro-Ugarske predlaže Zajedničkom ministarstvu finansija da se takve mjere preduzmu i u Sarajevu⁶). Slične preventivne mjere predlažu se za okupaciono područje i u vezi s rasturanjem anarhističkog lista DER REBELL, koji je štampan u Njemačkoj⁷.

Tu šaroliku socijalističku štampu unosila su u Bosnu i Hercegovinu većinom lica stranog porijekla, među kojima je sigurno bilo i profesionalnih agitatora. Svaki pokret tih lica budno je praćen i o njihovom kretanju su blagovremeno obavještavane mjesne vlasti. Na osnovu jednog takvog obavještenja pretresene su, na željezničkoj stanici u Sarajevu, stvari Paula Lasla i tom prilikom su pronađene i zaplijenjene zabranjene socijalističke i anarhističke novine⁸). U vezi sa zabranom socijalističke propagande upućen je iz Beča Zemaljskoj vladu u Sarajevo spisak svih novina i časopisa koji su zabranjeni u Austro-Ugarskoj. Ta zabrana imala se proširiti i na okupaciono područje⁹). U tom spisku, pored stranih, bilo je novina i časopisa koji su izlazili u Srbiji i Hrvatskoj.

Vidjeli smo da su STRAŽA, RADNIK i BORBA prvi prokrčili put u Bosnu i Hercegovinu. Zapaženiji uticaj socijalističke štampe iz Srbije i Hrvatske osjeća se tek u prvoj deceniji 20. vijeka.

Do 1909. godine u Bosni i Hercegovini najviše su rasturani listovi SLOBODNA RIJEČ iz Zagreba, RADNIČKE NOVINE iz Beograda i CRVENA SLOBODA iz Budimpešte¹⁰). Ovi listovi su u periodu buđenja klasne svijesti i organizovanja bosansko-hercegovačkog proletarijata odigrali veliku ulogu. Za razliku od RADNIČKIH NOVINA, SLOBODNA RIJEČ je lakše stizala u Bosnu i Hercegovinu, jer se radilo o područjima koja su bila u okviru Austro-Ugarske. Ali, i pogred toga, austrougarske vlasti budno su motrile na tu štampu i njenо širenje nastojali na svaki način spriječiti. Da bi se na neki način suprotstavili vlastima, hrvatski socijalisti su izdavali posebno izdanie SLOBODNE RIJEĆI koje je bilo namijenjeno Bosni i Hercego-

⁵) Građa, dok. br. 27, str. 325. (Radi se o soc. listu STRAŽA koji je izlazio u Novom Sadu od 1877. do 1879. god. pod redakcijom dr Laze Paču.)

⁶) Građa, dok. br. 42, str. 337.

⁷) Građa, dok. br. 45, str. 339.

⁸) Građa, dok. br. 57, str. 344.

⁹) Građa, dok. br. 58, str. 345. (Taj spisak je sadržavao 170 novina i časopisa.)

¹⁰) Vitomir Korać, navedeno djelo, knj. III, str. 174. (CRVENA SLOBODA je nelegalni list socijalističke partije u Hrvatskoj, koja je štampana u Budimpešti. Ovaj list je izlazio, s prekidima, u toku 1902. 1904. i 1905. godine. Izašlo je ukupno 27 brojeva.)

vini, pod 23 različita naziva¹¹). Ovaj list su bosansko-hercegovački socijalisti smatrali svojim organom sve do 1909. godine¹²). I poslije pokretanja GLASA SLOBODE u Bosni i Hercegovini se u toku 1910. i 1911. godine rasturalo oko 2.000 primjeraka SLOBODNE RIJEĆI. To nam govori o veoma bliskim vezama, koje su postojale između ta dva radnička pokreta. Riječi jednog od vođa Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine »da su valovi radničkog pokreta u Hrvatskoj zapljuškivali i naš pokret i u prvim njegovim povojima davali mu ono što je najviše trebao a nije imao: socijalističku štampu«¹³) najbolja su ilustracija tih veza.

Poseban uticaj u radničkim redovima Bosne i Hercegovine imale su RADNIČKE NOVINE. One su bile organ radničkog pokreta sa većim iskustvom i tekvinama, izlazile su u nezavisnoj zemlji i, zbog toga, slobodnije pisale o situaciji u Bosni i Hercegovini i njenom radničkom pokretu. Nema ni jednog značajnijeg problema u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine kome RADNIČKE NOVINE nisu posvetile pažnju, analizirale ga, dale svoje mišljenje i zauzele stav. Okupacija Bosne i Hercegovine, njen kolonijalni položaj, politički pritisak, eksploracija i progoni radničke klase bili su problemi koji su najviše tretirani u RADNIČKIM NOVINAMA.

SLOBODNA RIJEĆ i RADNIČKE NOVINE bile su od velike koristi bosansko-hercegovačkoj radničkoj klasi u vrijeme kada ona još nije imala svoje socijalističke štampe. Međutim, rasturanje tih listova nije prestalo ni s pojmom GLASA SLOBODE. Pored tih listova u bosansko-hercegovačkom radničkom pokretu bio je veoma popularan časopis BORBA, organ Socijaldemokratske stranke Srbije, koji je ujedno smatrana i naučnim organom Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine. I dalje su čitani listovi na češkom, mađarskom, njemačkom i drugim jezicima, njihovi pretplatnici su bili radnici stranog porijekla, ali tek sa GLASOM SLOBODE radništvo Bosne i Hercegovine dobilo je list koji će moći sa više uspjeha zastupati njegove interese i težnje.

Pokretanje GLASA SLOBODE

Misao o pokretanju socijalističkih novina u Bosni i Hercegovini potiče iz polovine 1906. godine. To vrijeme se podudara sa poletom u razvitku radničkog pokreta ovih pokrajina i sa prvim većim istupom radničke klase, poznatim generalnim štrajkom. U ovoj novoj fazi razvijatka radničkom pokretu bio je neophodno potreban socijalistički list. Jedan od pokušaja izdavanja radničkog lista sa socijalističkim programom jeste akcija Steve Obilića i Vilima Pratesa u vezi sa listom RADNIK. Oni su koncem maja 1906. godine podnijeli molbu Zemaljskoj vladu u Sarajevu da im se odobri izdavanje lista.

¹¹) Vitomir Korać, navedeno djelo, knj. III, str. 175. (SLOBODNA RIJEĆ je počela izlaziti 29. X 1902, a poslednji broj izašao je 26. VII 1914. godine. Kao ilegalni list za BiH SLOBODNA RIJEĆ je izlazila u vremenu od 15. VII. 1908. do 22. I 1909. godine. Svega je izašlo 80 brojeva.)

¹²) GLAS SLOBODE, br. 8, 30. juna 1921. godine.

¹³) GLAS SLOBODE, br. 59, 31. jula 1918. godine.

U programu lista, priloženom uz molbu za odobrenje, kaže se da će on zastupati interese radničke klase u Bosni i Hercegovini »na temelju socijalnih nauka«. Dalje se ističe da će list »buditi radničku svijest i upućivati ih pravom putu da dođu do svojih prava, boriti se za njih protiv tiranije i tirana koji hoće da se radnikom okorište«. Na kraju programa ističe se da će se list RADNIK »baviti i pitanjem seljačkog staleža i da će u Bosni i Hercegovini propagirati društvenu organizaciju«¹⁴⁾. Ovih nekoliko izvoda iz podnesenog programa govore nam da je list RADNIK trebao imati socijalistički karakter. Ali, i pored toga što je Zemaljska vlada, u svom prijedlogu Zajedničkom ministarstvu finansija, zauzela pozitivan stav i pokretnača lista svrstala u one »koji su u radničkim krugovima sa uspjehom radili na mirnom izglađivanju štrajka«¹⁵⁾, ministar Burijan nije dao dozvolu za njegovo izlaženje¹⁶⁾.

U pokušaju oko izdavanja lista RADNIK radilo se ipak o izolovanoj akciji pojedinaca¹⁷⁾ koji su, poslije optužbe da su krivi za neuspjeh generalnog štrajka i lišavanja funkcija u radničkom pokretu, pokušali pomoći lista okupiti svoje pristalice.

Kako vidimo, i pored toga što je pokretanje lista u to vrijeme bio jedan od najvažnijih zadataka i potreba, ta zamisao se tada nije mogla ostvariti. Trebalo je prebroditi velike teškoće, koje su proizlazile iz nedostatka sposobnih ljudi za rad oko izdavanja lista i veoma strogog Zakona o štampi. Prva teškoća se sastojala u tome što u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine nije bilo intelektualaca. »Listovi su se pokretali tek onda kada je bilo dovoljno pismenih radnika da ih uređuju«, kaže jedan od pokretača GLASA SLOBODE¹⁸⁾. Osim toga, za izlaženje lista bilo je potrebno uložiti kauciju u iznosu od 3.000 kruna. Naime, po Zakonu o štampi, koji je donesen 1907, za svaki periodični list »koji se makar mimogred, bavi politikom dnevnom, povjesti ili govori o dnevnim političkim ili društvenim pitanjima«, pored ostalih uslova, tražila se kaucija od 3.000 do 10.000 kruna, zavisno od načina izlaženja¹⁹⁾.

Na sindikalnom kongresu 1907. godine razmatrano je pitanje pokretanja lista, ali se stalo na stanovište da ga je još prerano pokretati »zbog velikih smetnji policijskog režima«²⁰⁾. Ubrzo, na inicija-

¹⁴⁾ ASRBiH, Zemaljska vlada za BiH (dalje: ZV), nr. 1882/I. B. 1906; Zajedničko ministarstvo finansija (dalje ZMF) nr. 589 (Pr. BiH, (Prilozi pod brojevima 1386 (I. B. 1442 (I. B.)).

¹⁵⁾ ASRBiH, ZMF, nr. 589 (RES. BiH, 1906, ZV, nr. 1442) I. B. 1906.

¹⁶⁾ ASRBiH, ZMF, nr. 589 (RES. BiH, 1906, ZV, nr. 1882) I. B. 1906.

¹⁷⁾ O ličnostima Steve Obilića i Vilima Pratesa vidi opširnije u prikazu Vojislava Bogičevića na Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906. godine. Zbirka dokumenata, redakcija Kasim Isović, Historijski pregled, br. 3, Zagreb 1963, str. 198; Nedim Šarac, Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919. Sarajevo 1955, str. 56, 66, 67.

¹⁸⁾ Jovo Jakšić, Radnički pokret u BiH, RADNIČKI POKRET, sveska 5, Sarajevo 126, str. 136.

¹⁹⁾ Đorđe Pejanović, Štampa u Bosni i Hercegovini 1850—1941, Sarajevo 1948, str. 13. (Citat je iz Zakona o štampi iz 1907. godine.)

²⁰⁾ Sreten Jakšić, Kako smo pokrenuli GLAS SLOBODE, GLAS SLOBODE, br. 94, 1. maja 1914. godine.

tivu Glavnog radničkog saveza BiH, održana je 24. januara 1908. u Sarajevu lokalna radnička konferencija, na kojoj je istaknuta potreba za listom i na kojoj je zaključeno da se pristupi prikupljanju dobrovoljnih priloga. Sa ovim prijedlogom izašlo se na Drugi kongres Glavnog radničkog saveza. Na tom kongresu, pored ostalih, donesen je i zaključak da se kaucija za list prikupi od priloga organizovanih radnika²¹⁾. Predloženo je da svaki organizovani radnik uplati po jednu krunu u 10 rata. Uprava Glavnog radničkog saveza BiH izdala je proglašenje pozvala radnike da prilaže novac za kauciju. Tako je do konca avgusta 1909. godine prikupljeno blizu 4.000 kruna²²⁾. Na sastanku Privremenog odbora stranke²³⁾, održanom sredinom marta 1909. godine, raspravljalo se o datumu pokretanja lista. Na tom sastanku zaključeno je da se list pokrene 25. aprila iste godine i da svaka strukovna organizacija priloži u tu svrhu najmanje 100 kruna. Na jednom od narednih sastanaka ovoga Odbora bilo je predviđeno da GLAS SLOBODE izade 16. aprila 1909. godine. O tome je radništvo i građanstvo Bosne i Hercegovine obaviješteno letkom²⁴⁾. Posljednja sjednica Odbora za pokretanje lista, na kojoj je donesena definitivna odluka, održana je 21. aprila 1909. godine. Na njoj je konstatovano da je prikupljeno dovoljno novaca za kauciju i izabrana redakcija lista²⁵⁾. Na Prvom kongresu Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine izabran je Sreten Jakšić za stalnog urednika GLASA SLOBODE.

Pošto su završene sve pripreme, provedena organizacija pretpolate i izabrani povjerenici lista u pojedinim mjestima i organizacijama, prvi broj GLASA SLOBODE pojavio se 29. aprila 1909. godine. U

²¹⁾ Branko Obućina, O GLASU SLOBODE, Bilten Društva bibliotekara BiH i Narodne biblioteke, br. 3—4, god. V, Sarajevo 1959, str. 8.

²²⁾ GLAS SLOBODE, br. 13, 23. avgusta 1909. godine.

²³⁾ U akciji za pokretanje lista učestvovalo je više poznatih ličnosti iz bosansko-hercegovačkog pokreta, koji su bili u rukovodstvu Glavnog radničkog saveza. a kasnije i u Glavnom odboru SDS. Iako se i ranije radilo na pokretanju lista, početkom 1909. formiran je tzv. Privredni odbor, koji je imao zadatak da izvrši sve pripreme za osnivanje SDS i za pokretanje lista. U taj privremeni odbor ulazile su ove ličnosti: Jozef Strejc, Milan Dragović, Franjo Raušer, August Baungartner, Rudolf Fatner, Sreten Jakšić, Ignjat Hedi, Ivan Salamunović, Vlatko Pogačić, Pavle Stefanović, Ivan Doskočil, Savo Kapor i Karlo Bučar.

Redakcioni odbor, čije su funkcije prestale na Prvom kongresu SDS BiH izborom i namještenjem u redakciji stalnog lica, sačinjavali su: Sreten Jakšić, Franjo Raušer, Lazar Vukićević, Ilija Mudrović i Vlatko Pogačić (GLAS SLOBODE, br. 94, 1914. g.).

Treba istaći da je u pokretanju GLASA SLOBODE aktivno učestvovao i poznati srpski socijalista Milan Dragović, koji je u to vrijeme djelovao u bosansko-hercegovačkom radničkom pokretu (vidi: Stojan Kesić, SSDP prema radničkom pokretu BiH do 1908. g., Istorija radničkog pokreta — Zbornik radova, br. 2, 1966, IRP Beograd, str. 22 — separat).

²⁴⁾ Arhiv grada Sarajeva, Zbirka plakata, inv. br. 64/a.

²⁵⁾ GLAS SLOBODE, br. 94, 1. maja 1914. (Za urednika je izabran Sreten Jakšić, za administratora Rudolf Fatner, a za odgovornog urednika Rajko Žemva.)

početku je izlazio 3 puta mjesečno, a kasnije je, zavisno od uslova, izlazio četiri puta mjesečno, dva puta nedjeljno, triput nedjeljno i kao dnevnik.

Vrijeme u kojem je list izlazio ispunjeno je burnim događajima koji su dosta uticali na način izlaženja, promjenu vlasnika i opstanak lista. S obzirom da je od toga, a naročito od vremena u kojem je list izlazio, zavisio njegov karakter i njegova orijentacija, neophodno je još u početku upoznati se s periodizacijom lista i njegovim vlasnicima.

Pred prvi svjetski rat GLAS SLOBODE izlazio je od 29. aprila do 6. oktobra 1914. godine²⁶⁾). Za ovo vrijeme list je imao dva prekida u izlaženju. Prvi prekid, koji je nastao zbog proglašenja vanrednog stanja u Bosni i Hercegovini, trajao je od br. 50 (1. maj 1913) do br. 52 (8. maja 1913)²⁷⁾, a drugi od br. 137 (27. juna 1914) do br. 138 (9. jula 1914)²⁸⁾. Ratne prilike onemogućile su izlaženje liste sve do 1917. godine. Tridesetog juna 1917. GLAS SLOBODE je ponovo pokrenut i izlazio je do konca 1920. godine. U ovo vrijeme list je imao i jedan duži prekid i to od br. 97 (29. aprila 1919) do br. 98 (23. juna 1919)²⁹⁾. Koncem 1920. godine, poslije stupanja na snagu Obzname, GLAS SLOBODE je zabranjen. Četrnaestog maja 1921. godine GLAS SLOBODE je počeo ponovo izlaziti i od tada do 10. jula 1929. godine on izlazi neprekidno.

Ako bismo pri određivanju periodizacije lista uzeli u obzir samo vrijeme kao faktor koji je dosta uticao na njegovu orijentaciju i karakter, u toku izlaženja GLASA SLOBODE uočljiva su tri perioda: prvi od 1909. do 6. oktobra 1914, drugi od 30. juna 1917. do konca 1920. godine i treći od 14. maja 1921. do 10. jula 1929. godine. Međutim, pošto u određivanju periodizacije nije samo vrijeme izlaženja značajno, iako je ono, naročito od 1917. godine, imalo izvanredan uticaj, potrebno je uzeti u obzir i to u čijim se rukama list nalazio, odnosno čiji je bio organ.

Od početka izlaženja do 29. aprila 1919. godine GLAS SLOBODE je bio organ Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine; od 29. aprila 1919. do Vukovarskog kongresa 1920. godine on je organ Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista); od Vukovarskog kongresa, tačnije od početka jula 1920. do konca 1920. godine GLAS SLOBODE je organ Komunističke partije Jugoslavije; od 14. maja 1921. do 10. jula 1929. godine GLAS SLOBODE je organ Socijalističke radničke partije Jugoslavije, odnosno, poslije ujed-

²⁶⁾ GLAS SLOBODE, br. 1, 30. juna 1917, GLAS SLOBODE, br. 12, 9. februara 1918; Dorde Pejanović, Bibliografija štampe u BiH 1850—1941, »Veselin Masleša«, Sarajevo 1961, str. 68; Branko Obućina, O Glasu slobode, Bilten društva bibliotekara i Narodne biblioteke, br. 3—4, god. V, Sarajevo 1959. godine.

²⁷⁾ GLAS SLOBODE, br. 52, 8. maja 1913. godine.

²⁸⁾ GLAS SLOBODE, br. 138, 9. jula 1914. g. (Ovaj prekid je uslijedio zbog vanrednog stanja nastalog u vezi s atentatom na Franju Ferdinanda.)

²⁹⁾ GLAS SLOBODE, br. 97. i 98, 1919. (Ovaj prekid je nastao zbog zabrane lista i organizacije u vezi sa generalnim štrajkom, koji je proglašen zbog zabrane proslave Prvog maja.)

njenja socijalista koncem 1921. godine, organ Socijalističke partije Jugoslavije.

Imajući u vidu oba faktora, mi smo se odlučili za ova tri perioda: socijaldemokratski, od 1909. do Kongresa ujedinjenja 1919. godine; komunistički, od Kongresa ujedinjenja do konca 1920. godine, i reformistički, od 14. maja 1921. do 10. jula 1929. godine. Iako ovakva periodizacija ima nedostataka, ona je ipak, za davanje pravilnih ocjena o listu, neophodna.

Socijaldemokratski period

a) GLAS SLOBODE od 1909. do oktobra 1914. godine

Zadatak GLASA SLOBODE, koji je postavio temelj domaćoj socijalističkoj štampi u Bosni i Hercegovini, nije bio nimalo lak. Toga su bili svjesni i njegovi pokretači. Prvi broj GLASA SLOBODE, kao što je uobičajeno i kod drugih listova, donio je svoj program. U njemu se kaže da će glavni zadaci lista biti: prosvjećivanje radnika, širenje socijalističke nauke, ukazivanje na potrebu »razredne borbe«, »te svestrano štićenje interesa radničke klase, držeći se uvijek socijalno-demokratskog programa, kao jedinoga, s kojima se može radnička klasa osloboditi od kapitalističkog ropstva«. U istom programu se ukazuje na političke prilike u Bosni i Hercegovini, na nepostojanje najosnovnijih građanskih prava, i nastavlja: »Naš će list sve to morati podvrći oštroj kritici, te energično zahtijevati, da se za bosansko-hercegovački sabor uvede opće, jednakno, neposredno, tajno i proporcionalno pravo glasa. Osim borbe za opće pravo glasa GLAS SLOBODE će se boriti za narodnu slobodu u najširem smislu, za slobodu štampe, za slobodu sastajanja i udruživanja, za potpunu nezavisnost sudova i mnoge druge slobode, koje su neminovno potrebne za pravilan razvitak jednog naroda«³⁰⁾.

Ako uporedimo ovaj program lista s njegovim prvomajskim zahtjevima, objavljenim u istom broju, i programom Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, primjetićemo potpunu podudarnost. Smatramo da je suvišno isticati zavisnost GLASA SLOBODE od zvanične politike stranke i da se stav lista podudara sa stavovima njenog Glavnog odbora. Uostalom, na to je list obavezan po Statutu stranke³¹⁾. Borbi za ostvarenje ovog programa list će posvetiti najviše prostora u prvom periodu izlaženja. Pored svakodnevnih istupanja u cilju zaštite životnih interesa radnog naroda i u borbi radničke klase za poboljšanje njenog ekonomskog i političkog položaja, GLAS SLOBODE posvećivao je dosta pažnje najvažnijim događajima iz unutrašnje i spoljne politike, koji su često bili od velikog interesa za narode Bosne i Hercegovine. U isto vrijeme ti događaji su bili najbolja prilika da se provjeri u kolikoj je mjeri list bio objektivan i ukoliko je bio stvarni zaštitnik interesa radničke klase i naroda Bosne i Hercegovine.

³⁰⁾ GLAS SLOBODE, br. 1, 29. aprila 1909. godine.

³¹⁾ Istorijski arhiv KPJ, tom VI, Beograd 1951, str. 35.

Najvažnija pitanja oko kojih se list najviše angažovao bila su: borba za ustavnost i parlamentarizam, nacionalno pitanje, stav prema okupatoru, odnos prema građanskim strankama i njihovoј štampi, stav prema klerikalizmu, odnos prema ratu itd. U posebnu grupu spadaju ona pitanja koja su sastavni dio svakodnevne borbe radničke klase. Tim problemima list je poklanjao najviše pažnje. Već prvi brojevi donose članke i informacije o stanju radnika u pojedinim kapitalističkim preduzećima. GLAS SLOBODE žigoše one koji su krivi za teško stanje radnika, ustaje protiv neograničenog radnog vremena, niskih nadnica, zlostavljanja, bori se za radničko zakonodavstvo i zdravstvenu zaštitu itd. Nisu rijetki članci sa ovakvim i sličnim naslovima: Smije li ovo biti, Kako se postupa s radnicima, Osamsatni radni dan, Posljedice kapitalističke eksploatacije, Iz državnih robijašnica u Kreki itd. Radnicima Bosne i Hercegovine, među kojima je bilo dosta nepismenih, GLAS SLOBODE je na pristupačan način objašnjavao uzroke bijede. U jednom od takvih popularnih članaka kaže se: »Kakav je danas tvoj život, radniče? Obazri se oko sebe i razgledaj sve, što je postalo iz đarova majke prirode: vidjećeš sjajne palače, gomišle blaga, obilje hrane i odjeće. A onda opet potraži tvorca svega toga obilja i naći ćeš hiljade i hiljade svojih drugova radnika kao i ti gdje stanuju u smrdljivim i zadimljenim kutovima, gdje od tvorničkog dima ne dopire sunčano svjetlo«³²⁾. Uslovi pod kojima su radnici radili bili su nesnošljivi. Evo kako dopisnik GLASA SLOBODE opisuje stanje u Zenici: »Posao je tako opasan da radnik nikad nije siguran, da li će živ iz fabrike izaći, a mnogo se vidi na ulici i na radu bez oka ili bogalj bez zdrave ruke i noge«³³⁾. Takvih napisa u listu ima mnogo i oni nam govore da se list od početka izlaženja stavio u odbranu najosnovnijih radničkih prava. Iznoseći primjere bezobzirne eksploatacije, GLAS SLOBODE nije nikad zaboravio da ukaže na nužnost organizovanja radničke klase. Kad god su bili u pitanju interesi radnog naroda i kad je trebalo razotkriti i žigosati surovu eksploataciju, list je bio u kritici nepoštedan, otvoren i oštari. U to se možemo lako uvjeriti ako i leti-mično prelistamo brojeve GLASA SLOBODE iz godišta do 1914. Pored ovakvih istupa list je posvetio dosta prostora strukovnim organizacijama. U posebnoj rubrici iznosi se stanje u pojedinim organizacijama i mjestima širom Bosne i Hercegovine. Tu se može naći dosta podataka o njihovom formiranju i djelovanju, borbi za poboljšanje životnih uslova, štrajkovima, godišnjim skupštinama, konferencijama itd. GLAS SLOBODE je posvećivao posebnu pažnju stranačkim kongresima, javnim skupštinama i zborovima i donosio sa njih opširne izvještaje, rezolucije i zaključke. Bez tih dragocjenih podataka skoro je nemoguće proučavati istorijat radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini.

Ustavno pitanje je jedno od onih pitanja koja su zauzimala vidno mjesto na stranicama GLASA SLOBODE. To je sasvim razumljivo

³²⁾ GLAS SLOBODE, br. 12, 18. marta 1910. godine.

³³⁾ GLAS SLOBODE, br. 23, 17. maja 1910. godine.

ako uzmemo u obzir da su narodi Bosne i Hercegovine od rješenja ustavnog pitanja mnogo očekivali. Baš u jeku tih ustavnih diskusija počeo je GLAS SLOBODE izlaziti. List već u prvom broju »zahtijeva najodlučnije ustav oslanjajući se na načelo jednakopravnosti, ustav sa općim, jednakim, izravnim i tajnim pravom glasa«³⁴⁾. A kada su, uvođenjem ustavnog stanja, ta očekivanja iznevjerena, GLAS SLOBODE nastavlja borbu za reviziju ustava, traži uvođenje parlamentarizma i obećava »da će se socijalna demokracija starati da se ono (ustavno pitanje — I. K.) riješi u smislu narodnijeh zahtjeva«³⁵⁾. Borbu za pravilno rješenje ustavnog pitanja i kritiku rada bosansko-hercegovačkog sabora list će nastaviti sve do 1914. godine. Tako, poslije jedne od mnogih kritika privredne ustavnosti, list zahtijeva reviziju ustava i izbornog reda, »u čemu leži jedina garantija za zaštitu narodnih interesa«³⁶⁾. U navedenim citatima izraženo je mišljenje rukovodstva stranke, jer su se mišljenja i stavovi rukovodstva iznosili u uvodnim člancima i na prvim stranicama lista. Ovo je važno istaći da bi se uočilo koliku je važnost rješenju ustavnog pitanja pridavala Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine.

Pasivan odnos Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine prema seljaštву odrazio se i na pisanje njenog organa GLASA SLOBODE. O seljaštvu i o potrebi oslobođenja kmetova pisalo se nešto više tek poslije seljačkog »štrajka« 1910. godine. GLAS SLOBODE, povodom održane narodne skupštine na kojoj se govorilo o agrarnom pitanju, stavlja zahtjev saboru »da riješi agrarno pitanje u smislu programa SDS BiH, tj. da kmetove otkupi država obligatno, a da kmetovi ne vraćaju zajam«³⁷⁾. A dan kada je to pitanje riješeno u interesu feudalaca (5. april 1911), GLAS SLOBODE smatra tužnjim od svih ostalih, kada »uz vlastodršće izdadoše interesе našeg naroda i njegovi predstavnici — bosanskohercegovački sabor«³⁸⁾. U listu se kritikuje stav srpskih poslanika u saboru, izuzev Petra Kočića, i smatra da je »u Bosni i Hercegovini moguća samo ona politika, kojoj je prva tačka u programu: ukidanje kmetstva«³⁹⁾. Ovakve izjave bez konkretnih akcija nisu bile dovoljne za ostvarenje čvršćeg saveza između radnika i seljaka. Stav lista prema seljaštву, kako ćemo vidjeti kasnije, ispravlja se koncem 1917. godine.

Nacionalne i vjerske suprotnosti, još više produbljivane politikom okupatora, bile su povod mnogih napisa u GLASU SLOBODE. Često su objavljivani članci u kojima su se tretirali odnosi među narodima Bosne i Hercegovine. Položaju Muslimana u Bosni i Herce-

³⁴⁾ GLAS SLOBODE, br. 1, 29. aprila 1909. godine.

³⁵⁾ GLAS SLOBODE, br. 11, 11. marta 1910. godine

³⁶⁾ GLAS SLOBODE, br. 22, februara 1913. godine.

³⁷⁾ GLAS SLOBODE, br. 6, 18. januara 1911. godine...

³⁸⁾ GLAS SLOBODE, br. 29, 15. aprila 1911. godine...

³⁹⁾ GLAS SLOBODE, br. 8. januara 1912. godine...

govini GLAS SLOBODE je posvećivao dosta pažnje. Uporedo s nastojanjem da o tom pitanju zauzme što pravilniji stav, GLAS SLOBODE se borio da privuče što više Muslimana u redove Socijaldemokratske stranke. U jednom od brojeva iz 1910. godine o Muslimanima se kaže: »Naši Muslimani su danas feudalni gospodari i baš zato su bez nacionalne boje. Ali oni ipak imaju narodnost. Bosansko-hercegovački Muslimani govore srpskohrvatskim jezikom, te prema tome oni su ili Srbi ili Hrvati, ili i jedno i drugo, jer to je jedan narod sa dva imena«⁴⁰). List je navedenim i sličnim objašnjenjima težio da što više približi Srbe, Hrvate i Muslimane. GLAS SLOBODE se u svakoj prilici koja mu se ukazala zalagao za jedinstvo kritikujući u vezi s tim rad »narodnih boraca«, koji su razbuktavali nacionalnu mržnju. Polemišući s mostarskim listom MUSAVAT, GLAS SLOBODE zaključuje: »Kapital ne pozna ni vjere ni narodnosti ni državnih granica«... on je internacionalan, »pa zbog toga se i radnici moraju internacionalno udružiti bez razlike vjere i plemena«⁴¹). U situaciji kad je okupator raspirivao nacionalnu mržnju, uloga GLASA SLOBODE u borbi za međusobno približavanje i jedinstvo naroda Bosne i Hercegovine bila je velika. Na napise koji govore o potrebi jedinstva nailazi se često. GLAS SLOBODE je naročito oštro razotkrivao i kritikovao nastojanje okupatora da se u upravljanju Bosnom i Hercegovinom koristi konfesionalnim i nacionalnim suprotnostima. List se suprotstavlja takvoj politici težeći zблиženju bosansko-hercegovačkog naroda. Tako se u vezi sa upotrebotom pisma u Bosni i Hercegovini, cirilice ili latinice, predlaže u GLASU SLOBODE jedino pravilno rješenje: »Pošto je iluzorno nadati se da će srpski dio naroda napustiti odmah cirilicu, a još iluzornije, da će Hrvati žrtvovati latinicu, zašto se ne uči u svim školama našim, srpskim i hrvatskim oboja pismena, oboja jednak. Da svi Srbohrvati skupa oboja jednak dobro poznaju, a upotrebljavaju individualistički svojevoljno svaki koje hoće i prema prilikama«⁴²). Na ovu borbu za kulturno i političko jedinstvo naroda Bosne i Hercegovine nadovezuje se borba za jedinstvo svih Južnih Slovena koji su se nalazili u sastavu Austro-Ugarske. GLAS SLOBODE donosio je dosta napisa koji su govorili o rješenju nacionalnog pitanja. Izražavajući stav Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, u listu pored ostalog piše: »Posle onoga što napisasmo moramo da iznesemo i naše soc. demokratsko stanovište u državnopravnom pitanju. Iako mislimo da bi trializam bio bolji od današnjeg stanja, ipak se njime ne bi mogli odstraniti svi nacionalni sporovi, koji u Austro-Ugarskoj ometaju svaki koristan rad. Naše stanovište je federalističko, a to je preuređenje Austro-Ugarske u smislu nacionalnih autonomija, a svi Jugosloveni bi spadali pod jednu autonomnu zajednicu. To se stanovište bazira na rezoluciji I jugoslovenske socijalističke konferencije održane 1909. u Lju-

⁴⁰) GLAS SLOBODE, br. 7, juna 1910. godine (Feudalizam i naše prilike).

⁴¹) GLAS SLOBODE, br. 8, januara 1912. godine.

⁴²) GLAS SLOBODE, br. 7, 1912. (Narodnosni problem u načelima soc. demokratije).

bljani«⁴³). Iako nam nije zadatak da dublje ulazimo u analizu pojedinih problema, ipak želimo da istaknemo od kolike je važnosti GLAS SLOBODE za njihovo proučavanje, jer su se na njegovim stranicama uvihek mogla naći mišljenja i stavovi rukovodstva stranke. Navedeni citat ilustruje stavove Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine o nacionalnom pitanju. U tom pogledu Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine bila je pod velikim uticajem Austrijske socijaldemokratske stranke, koja je nacionalno pitanje nastojala riješiti putem nacionalnih kulturnih autonomija.

U osudi austrougarske kolonijalne politike GLAS SLOBODE je bio vrlo oštar. On je otvoreno osuđivao takvu politiku. »Mi smo u kolonijalnom podređenom položaju prema Austro-Ugarskom kapitalizmu«⁴⁴), »austrougarska buržoazija dolazeći u naše zemlje imala je cilj: pljačkanje i bogaćenje na račun slabijega«⁴⁵). Takvi napisi su u GLASU SLOBODE vrlo česti. Ipak, kad god je bio u pitanju režim, u listu se osjeća izvjesna pomirljivost. To se donekle može uočiti u članku koji je izašao povodom atentata u Sarajevu 1914. godine, u kojem se, pored ostalog, kaže: »Mi socijaldemokrati kao god što smo protivnici nasilja i prolivanja krvi odozgo, tako ne odobravamo ni nasilja i prolivanja krvi odozdo, a naročito oštro osuđujemo postupke nezrelih ljudi, koji nisu svjesni posljedica svoga čina, pa svojim činom nanesu ogromne štete narodu, za koga su uobražavali da rade, kao što je slučaj kod onih koji prirediše ove atentate«⁴⁶). Iako je na ovaj način izražen principijelan stav Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine u odnosu na atentate kao metode borbe, ipak je takvo pisanje, u tom momentu, jedino moglo koristiti režimu.

Balkanski ratovi bili su povod mnogih napisa o ratu uopšte. Neposredno uoči rata, ističući da se postojeće stanje ne može održati, GLAS SLOBODE preporučuje zbljižavanje balkanskih naroda, savez balkanskih naroda i balkansku federalivnu republiku. U vezi s tim list donosi dosta članaka čiji su autori istaknute vođe Srpske socijaldemokratske stranke. Da bi se što bolje upoznala bosansko-hercegovačka javnost, a posebno radnička klasa, sa strahotama rata, redakcija GLASA SLOBODE uputila je u Srbiju glavnog urednika, koji je iz Srbije i sa bojišta poslao nekoliko reportaža. U nizu članaka osuđuje se rat kao pojava. U jednom od njih iznosi se stav stranke ovim riječima: »Mi se izjavljujemo protiv rata. Mi hoćemo da živimo i da se razvijamo u miru i protiv diplomatskih diplomacija, da držanje mira počiva na snazi njihove vojske, mi hoćemo da se stajaća vojska ukine, a da se uvede milicija, narodna odbrana«⁴⁷). Naravno

⁴³⁾ GLAS SLOBODE, br. 27, 29. februara 1912. godine (Trijalizam i autonomija).

⁴⁴⁾ GLAS SLOBODE, br. 39, 20. maja 1911.

⁴⁵⁾ GLAS SLOBODE, br. 53, 8. jula 1911. god. (Kolonijalna politika na našem kongresu).

⁴⁶⁾ GLAS SLOBODE, br. 138, 9. jula 1914. godine.

⁴⁷⁾ GLAS SLOBODE, br. 140, 28. novembra 1912. (Opasnost političkog položaja).

da takve uopštene formulacije o ratu i osude rata u ovoj formi nisu bile efikasno sredstvo da bi se on spriječio. Poslije završetka balkanskih ratova GLAS SLOBODE se za kratko vrijeme vraća unutrašnjim problemima. Ali, ubrzo dolazi do mnogo strašnijeg rata, koji se u listu naslućuje marta 1913. godine. »Mi već kao da osjećamo kobni topot ratne furije koja će na teškim kopitama svoga konja raznijeti civilizaciju i čovječanstvo«, kaže se u članku Pred buru, br. 69 iz 1913. godine. U vrijeme koje je prethodilo objavi rata list je nastojao da, koliko je to bilo moguće, što podrobnije obavijesti javnost o opštoj situaciji, a posebno o odnosima Austro-Ugarske i Srbije. Međutim, lako je uočiti da je u tim danima list bio veoma oprezan, mnogo oprezniji nego u vrijeme balkanskih ratova, i da se ne upušta u pronalaženje krvica za nastalu situaciju.

Potretno je još ukazati na poseban značaj prvomajskih brojeva GLASA SLOBODE. Oni su štampani crvenom bojom, a u sredini naslovne strane nalazili su se portreti istaknutih vođa međunarodnog radničkog pokreta. Ti brojevi su donosili opširne članke iz istorijata našeg i međunarodnog radničkog pokreta. Svaki prvomajski broj sadržavao je konkretnе zahtjeve radničke klase. To su bili uglavnom programski zahtjevi Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, u kojima se traži osmočasovni radni dan, opće pravo glasa, radničko osiguranje, ukidanje stajaće vojske, uvođenje narodne odbrane, građanske slobode itd.⁴⁸⁾). U jednom od tih brojeva kaže se da će ti zahtjevi »biti sredstvo za konačnu pobedu«⁴⁹⁾.

Do 1914. godine u GLASU SLOBODE nećemo naći nijedan članak koji bi otvoreno govorio o neminovnosti revolucije, rušenju postojećeg i formiranju novog društvenog uređenja. Teško je naići i na takve napise koji se i u nauopštenijem vidu izjašnavaju protiv postojećeg društvenog uređenja. To, ipak, ne znači da ih uopšte nije bilo. U tom pogledu ističe se članak Šta hoće socijalisti, u kojem se daje slijedeći odgovor: »Hoće, odgovaramo mi, ni više ni manje nego da unište društvo eksplatacije, očaja i jada i da zavedu jedno novo društvo bez klasa, bez eksplatacije, društvo opće ljudske sreće«⁵⁰⁾. U listu, međutim, nema napisa koji bi radničkoj klasi ukazivali na način na koji će postići svoj konačni cilj, a da i ne govorimo o napisima koji bi otvoreno pozivali radničku klasu u borbu protiv postojećeg društvenog sistema. GLAS SLOBODE je uglavnom posvetio veliku pažnju svakodnevnim zahtjevima radničke klase, koji su trebali dovesti do izvjesnog poboljšanja njenog ekonomskog i političkog položaja.

Za vrijeme dugogodišnjeg izlaženja, a naročito u predratnom periodu, GLAS SLOBODE je imao izrazit antiklerikalni stav. Za cijelo vrijeme postojanja GLAS SLOBODE se suprotstavljao klerikalizmu, zahtjevao odvajanje crkve od države, borio se protiv uticaja

⁴⁸⁾ GLAS SLOBODE, br. 18, 1. maja 1910. godine.

⁴⁹⁾ GLAS SLOBODE, br. 31, 22. aprila 1911. godine.

⁵⁰⁾ GLAS SLOBODE, br. 33, 29. aprila 1911. godine.

sveštenstva u školama itd. On je neprestano upozoravao na opasnost od klerikalizma u Bosni i Hercegovini i njegovu težnju da još više zaoštiri nacionalne suprotnosti. Borba protiv klerikalizma bila je povod stalnim polemikama GLASA SLOBODE sa HRVATSKIM DNEVNIKOM

Da bi se mogla steći što potpunija slika o GLASU SLOBODE do početka oktobra 1914. godine, neophodno je upoznati kulturno-prosvjetnu stranu dјelatnosti lista, koja je veoma bogata i sadržajna. Tu u prvom redu mislimo na članke i napise koji su uticali na podizanje kulturnog i idejnog nivoa bosansko-hercegovačke radničke klase. To je bio jedan od najvažnijih zadataka lista u sredini koja je bila u kulturnom pogledu veoma zaostala. Zbog toga se već u prvom broju lista ističe da je područje njegova djelovanja široko, ali da će mu glavna svrha biti prosvjećivanje radnika. Rukovođena tim zadatkom, redakcija GLASA SLOBODE uvela je posebnu rubriku u listu koja se zvala podlistak, što ne znači da se nisu i izvan te rubrike pojavljivali napisи sa istom tendencijom. Sve napise u GLASU SLOBODE, pomoću kojih je list ostvarivao svoju kulturno-prosvjetnu misiju i pomoću kojih je radničkoj klasi pružao minimum socijalističkog obrazovanja, možemo podijeliti u tri grupe.

U prvu grupu spadaju književni prilozi (pripovijetke, odlomci iz romana itd.) od istaknutih svjetskih i jugoslovenskih književnika, među kojima, pored ostalih, možemo naći imena Lava Tolstoja, Maksima Gorkog, Anatola Fransa, Marka Tvena, Ivana Cankara, Šarla Bodlera, Emila Zole i mnogih drugih. U tu grupu spadaju i članci u kojima se direktno tretirao problem odnosa socijalizma i kulture, u kojima se govorilo o značaju prosvjetnog rada u radničkom pokretu itd. Autori tih članaka su istaknute ličnosti iz radničkog pokreta kao npr. Viktor Adler, Žan Žores, Gustav Erve itd.

U drugu grupu možemo svrstati sve one članke i napise kojima je bila svrha da na pristupačan način upoznaju čitaoca sa osnovnim fazama u razvitku ljudskog društva, a posebno sa osobinama budućeg socijalističkog društvenog sistema, za koji se bori radnička klasa. Ti članci nosili su sljedeće naslove: Šta hoće socijalisti, Kapital i rad, Klasna borba, O utopiskom socijalizmu kroz istoriju, Od anarhizma do socijalizma, Socijalizam i patriotizam, Prirodne nauke i socijalizam, Konačni cilj socijalizma, Razvitak ljudskog društva, O značaju socijalističke teorije itd. U nedostatku socijalističke literature, koja je zbog toga, a naročito zbog materijalnog stanja radnika, većini radnika bila nepristupačna, ovakvi članci pružali su veliku pomoć u sticanju osnovnih znanja iz teorije naučnog socijalizma. GLAS SLOBODE je u izvjesnom smislu bio i teoretski organ bosansko-hercegovačkog radničkog pokreta.

U posljednju, treću grupu, spadaju mnogobrojni članci koji su imali za cilj da odvrate radnike od alkoholizma, koji je uhvatio dubok korijen u radničkim redovima. Zapravo, člancima ovakve vrste GLAS SLOBODE je i počeo svoju kulturno-prosvjetnu misiju. Borba protiv alkoholizma bila je jedan od stalnih zadataka GLASA SLOBODE. O toj borbi nam svjedoče mnogobrojni napisи pod ovakvим

naslovima: Alkoholizam, zločin i prostitucija, Radništvo i alkoholizam, Kako da se borimo sa alkoholizmom, Alkoholizam kao posljedica kapitalizma itd. Većina tih članaka su prevodi sa njemačkog jezika i predstavljaju prenošenje iskustava iz borbe protiv te negativne pojave u njemačkom radničkom pokretu.

Osim pomenutih, GLAS SLOBODE je donosio i napise iz oblasti zdravstvenog prosvjećivanja, filozofije, istorijata radničkog pokreta u evropskim zemljama itd.

S obzirom na nedostatak popularne literature iz raznih oblasti znanja i na slabe mogućnosti većine radnika da takvu literaturu nabave, GLAS SLOBODE je dosta uticao na kulturno-prosvjetno i socijalističko obrazovanje bosansko-hercegovačkog radništva. On je pomogao radnicima da steknu osnovne pojmove o kulturnim tekonjima ljudskog društva, uticao na razvijanje kulturnih navika i otklanjanje negativnih pojava.

Ovaj pregled problema kojima je list poklanjao najviše pažnje nije potpun, ali je dovoljan da bismo mogli steći izvjesnu sliku i mišljenje o GLASU SLOBODE do 1914. Međutim, bilo bi nemoguće donositi bilo kakvu ocjenu lista a da se prije toga ne upoznamo s borbom koja je vođena za njegov opstanak. Ta je borba uočljiva od početka do kraja izlaženja GLASA SLOBODE. Nju su nametale prilike i uslovi pod kojima je on izlazio. Ulaganje napora da se list održi po svaku cijenu dobrim dijelom je rezultat odnosa rukovodstva Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine prema štampi. Ono je socijalističkoj štampi pridavalo izvanredan značaj, očekujući od nje mnogo više nego što su bile njene stvarne mogućnosti. To nije teško uočiti. Već u prvim brojevima lista o štampi se kaže: »Važnost radničke štampe priznaće svaki iole svjesniji radnik, ona radnike budi, prosvjećuje, poziva na borbu, ukazuje im na njihov nesnosni položaj u današnjem društvu i uzroke zbog kojih je on takav, te način, kako će se iz današnjeg ropstva izbaviti«⁵¹⁾.

Sa početkom izlaženja počela je i borba da se list održi. Akcije u cilju širenja lista, prikupljanje pretplatnika i dobrovoljnih priloga, preduzimaju se stalno. Osim nastojanja da svaki organizovani radnik bude pretplatnik lista, težilo se da se preplate i pojedine trgovine, gostionice, kafane, brijačnice itd. U skoro svim mjestima Bosne i Hercegovine postojali su povjerencici lista, koji su se brinuli za njegovo širenje. Sarajevo je uvijek imalo najviše pretplatnika. Tako je 1909. u Sarajevu bilo preplaćeno na GLAS SLOBODE 90 gostiona, kafana itd., a u Mostaru, Tuzli i Banjoj Luci zajedno svega 70⁵²⁾. Već na Prvom kongresu Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, jula 1909, konstatovano je da se list štampa u 2.500 primjera, da ga uzimaju obavezno svi organizovani radnici, ali da zbog rijetkog izlaženja ne zadovoljava potrebe. Zato »Kongres nalazi da GLAS SLOBODE ne može danas potpuno odgovarati potrebi našeg pokreta, pošto izlazi tri puta mjesечно, te zaključuje da se svim mogućim sredstvima poradi, da GLAS SLOBODE što češće izlazi«.

⁵¹⁾ GLAS SLOBODE, br. 11, 5. avgusta 1909. godine.

⁵²⁾ GLAS SLOBODE, br. 7, 25. juna 1909. godine.

Na kraju se kaže da »stranačka štampa jeste jedno od najjačih sredstava u radničkoj borbi«⁵³⁾). Na ovom kongresu donesena je rezolucija u kojoj se protestuje protiv postojećeg Zakona o štampi. Ali, kako je od protesta i rezolucije bilo malo koristi, list nastavlja akciju za prikupljanje još 3.000 kruna kako bi se, uz kauciju od 6.000 kruna, osiguralo izlaženje lista svake nedelje. Akcija je uspjela i već 1. januara 1910. GLAS SLOBODE je počeo izlaziti svake nedelje u tiražu od 3.000 primjeraka⁵⁴⁾). U aprilu iste godine taj se broj popeo na 4.000, a uskoro Glavni odbor stranke donosi zaključak da list od 1. maja 1910. godine izlazi dva puta nedeljno⁵⁵⁾.

Uporedo s ovom borbom za povećanje tiraža lista koristi se svaka pogodna prilika da se istakne značaj socijalističke štampe za radnički pokret. U Prijedlogu rezolucije za Drugi kongres Stranke o štampi se govori kao o »najpodesnijem sredstvu u agitaciji kako za podizanje strukovnih, tako i za podizanje i jačanje političkih organizacija«. Stranačka štampa se smatra kao »najjače sredstvo za ekonomsko, kulturno i političko podizanje radnog naroda i kao najbolje sredstvo odbrane pred prohtjevima kapitalizma i klerikalizma«⁵⁶⁾). Na ovom kongresu rekao je o značaju GLASA SLOBODE Dušan Glumac, jedan od rukovodilaca Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, slijedeće: »Cijenjeni zbole! Sve ono što smo raspravljali na ovom zboru i u čemu su učestvovali mnogi drugovi i iz zemlje kao i sa strane, najveći dio za izvršavanje pada na naš list. On je tu, koji će kritikovati i vlasti i građanske stranke, on je tu, koji privodi u krije post onu: »Proleteri sviju zemalja ujedinite se!«⁵⁷⁾ I pored velikih teškoća na koje je list nailazio i privremenih prekida u izdavanju, njegov napredak je primjetan sve do 1914. godine. Glavno uporište GLASA SLOBODE bilo je Sarajevo. U Sarajevu je bilo najviše pretplatnika i onih koji su davali dobrovoljne priloge i oglašavali u listu. Početkom 1912. godine u Sarajevu je bilo 360 radnji pretplaćeno na GLAS SLOBODE, a u svim ostalim mjestima Bosne i Hercegovine svega 300. Među organizovanim radnicima u pretplati su prednjačili željezničari⁵⁸⁾. Sredinom 1912. godine tiraž GLASA SLOBODE popeo se na 9.000 primjeraka nedeljno (list je izlazio subotom u 4.000, utorkom u 3.000 i četvrtkom u 2.000 primjeraka). Od prvog maja 1912. godine list izlazi na većem formatu i bolje opremljen.

Važnost štampe istakao je i IV kongres Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine. U referatu na tom kongresu o štampi je, između ostalog, rečeno: »U kulturnoj borbi između klasa igra najznačajniju ulogu štampa. Specijalno naša štampa je, mogu smjelo da reknem, učinila na kulturnom i političkom podizanju naroda, isto

⁵³⁾ GLAS SLOBODE, br. 9, 15. jula 1909. godine (Iz diskusije o stranačkoj štampi).

⁵⁴⁾ GLAS SLOBODE, br. 1, 1. januara 1910. godine.

⁵⁵⁾ GLAS SLOBODE, br. 15, 8. aprila 1910. godine.

⁵⁶⁾ GLAS SLOBODE, br. 37, 6. jula 1910. godine.

⁵⁷⁾ GLAS SLOBODE, br. 48, jula 1910. godine.

⁵⁸⁾ GLAS SLOBODE, br. 10, 20. januara 1912. godine.

toliko, ako ne i više, koliko svi naši agitatori, daleko više nego sva buržoaska štampa, mnogo više nego država⁵⁹⁾. S obzirom na ovoliku važnost koja je štampi pridavana, potpuno je jasno da su ulagani veliki i stalni napor da se list održi. U tom cilju organizovane su tzv. crvene nedjelje, kojom prilikom su kupljeni dobrovoljni prilozi i pretplatnici za GLAS SLOBODE. Novca za list nije nikada bilo dovoljno. Izdaci su bili veliki, a česte zapljene lista i globe još više su povećavale troškove. Samo do polovine 1912. godine GLAS SLOBODE bio je zaplijenjen 15 puta, plaćeno je za globu, sudske troškove i troškove naknadnog štampanja 3.000 kruna, a odgovorni urednici odležali su u tamnici 3 mjeseca⁶⁰⁾). I pored svih teškoća GLAS SLOBODE je početkom 1913. godine postao dnevnik. Prije toga organizovana je akcija za prikupljanje pretplatnika lista, u kojoj ih je upisano oko 1.800, od čega u Sarajevu 1.200, a u ostalim mjestima oko 600⁶¹⁾). Od 1909. do 1914. godine radnici Bosne i Hercegovine prikupili su oko 20.000 kruna dobrovoljnih priloga za svoj list⁶²⁾.

Sa izbijanjem prvog svjetskog rata i uvlačenjem Bosne i Hercegovine u ratno područje rad Socijaldemokratske stranke i Glavnog radničkog saveza Bosne i Hercegovine sveden je na najmanju mjeru. Iako radničke organizacije nisu bile zabranjene i raspuštene, njihovo je djelovanje specijalnom naredbom ograničeno samo na humani rad⁶³⁾). Ali, uslijed ratnih prilika, terora, mobilizacije radnika i njihovih funkcionera u vojsku, pomoću čijih priloga se list i održavao, onemogućeno je dalje izlaženje GLASA SLOBODE. Posljednji broj izašao je 6. oktobra 1914. godine.

b) GLAS SLOBODE od 1917. godine do Kongresa ujedinjenja

Za vrijeme rata Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine prestala je da djeluje. Položaj radnog naroda postao je mnogo teži. Pojačana je eksploracija, radni dan je produžen, životne namirnice su naglo poskupile, a prosječna dnevna zarada radnika u Bosni i Hercegovini neznatno je porasla⁶⁴⁾.

Sve do polovine 1916. godine nije bilo ni pokušaja da se obnovi rad sindikalnih i političkih organizacija radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini. U Sarajevu je djelovalo samo nekoliko članova vođstva koji nisu mobilisani. Među njima se održavala izvjesna povezanost. Tek polovinom 1917. godine počelo se sa obnavljanjem rada sindikalnih, a kasnije i političkih organizacija. Pošto se osjećao veliki nedostatak socijalističke štampe, članovi Glavnog odbora Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, koji su se nalazili u Sarajevu, predložili su grupi socijalista u Zagrebu da zajednički pokrenu

⁵⁹⁾ GLAS SLOBODE, br. 80, 11. jula 1912. godine (iz referata Save Kapora na IV kongresu SDS BiH).

⁶⁰⁾ GLAS SLOBODE, br. 80, 1912. godine.

⁶¹⁾ GLAS SLOBODE, br. 94, 9. avgusta 1913. godine.

⁶²⁾ GLAS SLOBODE, br. 1, 30. juna 1917. godine.

⁶³⁾ GLAS SLOBODE, br. 12 (Prilog), 19. III 1925. godine (Izvještaj kongresa GRS za BiH).

⁶⁴⁾ Nedim Šarac, Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini od 1919. godine. Narodna prosvjeta, Sarajevo 1955, str. 177—178.

socijalistički list. List je trebao da izlazi u Zagrebu, a pisao bi o posljedicama rata, radničkom pokretu, socijalnoj politici i socijalističkoj internacionali. Međutim, kako taj prijedlog nije našao na podršku u Zagrebu, list nije pokrenut. Ni novi pokušaj bosansko-hercegovačkih socijalista sa listom RAZVITAK nije uspio⁶⁵⁾.

Polovinom 1917. godine nastali su, naročito pod uticajem februarske revolucije u Rusiji, povoljniji uslovi za oživljavanje radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Tada počinje rad na obnavljanju sindikalnih organizacija, organizuje se proslava Prvog maja, radnici postavljaju zahtjeve za povišenje plata itd. Radnički dom u Sarajevu ponovo postaje centar za okupljanje radnika i njihovih funkcionera⁶⁶⁾. Obnova političkih i sindikalnih organizacija postala je neodložna potreba, a jedan od najvažnijih zadataka bio je pokretanje partiskog organa GLASA SLOBODE. Najzad, poslije skoro trogodišnje pauze, GLAS SLOBODE počeo je ponovo da izlazi 30. juna 1917. godine i do Kongresa ujedinjenja on je organ Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine.

I pored toga što je GLAS SLOBODE bio i dalje organ iste stranke i što su se na njegovom čelu nalazile opet iste ličnosti, ipak se ova faza u razvitku radničkog pokreta i u orijentaciji lista mnogo razlikuje od predratne. Revolucionarni polet u Evropi i u našim zemljama, izazvan februarskom i oktobarskom revolucijom, imao je presudan uticaj na orijentaciju bosansko-hercegovačkog radničkog pokreta i njegovog organa GLASA SLOBODE. Rat sa svojim posljedicama i revolucija postavljali su nove zadatke pred radnički pokret, a time i pred GLAS SLOBODE.

Prvi broj obnovljenog lista donio je manifest glavnih odbora Socijaldemokratske stranke i Glavnog radničkog saveza Bosne i Hercegovine, koji je upućen radničkoj klasi. U manifestu se izjavljuje da je ruska revolucija proglašila program općeg mira, otvorila put novoj internacionali i pomogla radnicima svih zemalja da otvoreno kažu svoje želje. Manifestom se poziva radnička klasa da pristupi obnovi svojih organizacija. Posebno o zadatku lista u manifestu se kaže: »On će imati veliku zadaću da predvodi naše borbe u budućnosti kao što je radio i u prošlosti, on će imati zadatak da našim drugovima protumači sa pravog socijalističkog gledišta sve velike događaje koje preživjesmo i koje preživljujemo, on će zaštićivati radnike od poslodavaca«⁶⁷⁾. Tako je otpočela nova etapa u razvitku radničkog pokreta Bosne i Hercegovine. U orijentaciji njegovog organa, već od prvog broja, primjećuje se osjetna promjena. GLAS SLOBODE postaje ubrzo »jedini list revolucionarne orijentacije u jugoslovenskim zemljama i na Balkanu«⁶⁸⁾. GLAS SLOBODE se čak smatra »zatmetkom komunističkog pokreta u nas, tj. u krajevima bivše Monarhije, neposredno pred slom godine 1918«⁶⁹⁾. Pred njim je stajao težak

⁶⁵⁾ ISTORIJSKI arhiv KPJ, tom VI, Beograd 1951, str. 94.

⁶⁶⁾ Nedim Šarac, navedeno djelo, str. 179.

⁶⁷⁾ GLAS SLOBODE, br. 1, 30. juna 1917. godine.

⁶⁸⁾ Nedim Šarac, navedeno djelo, str. 126.

⁶⁹⁾ Bogdan Stanojević, Naša štampa, NOVA EVROPA, knj. II, br. 13, Zagreb 1921, str. 494.

zadatak na uspostavljanju veze sa revolucionarnim strujama u drugim jugoslovenskim zemljama. Pored toga, sve do pojave RADNIČKIH NOVINA, GLAS SLOBODE je uglavnom sam suzbijao oportunističke pojave u našem radničkom pokretu, a naročito ministerijalizam u jednom dijelu radničkog pokreta Hrvatske i Slovenije.

U toku 1917. i 1918. godine na stranicama GLASA SLOBODE tretirari su mnogobrojni i raznovrsni problemi, među kojima su najvažniji bili: problem mira u svijetu, revolucija u Rusiji i revolucionarni događaji koje je ona izazvala, pitanje stvaranja nove internacionale, nacionalno pitanje, posebno pitanje ujedinjenja jugoslovenskih naroda, rat i njegove posljedice, pitanje mobilizacije proletarijata u borbi protiv klasnog neprijatelja i njegovo ujedinjenje itd.

Uticaj revolucije u Rusiji osjeća se još u početku. Novo doba, koje je počelo revolucijom, najavljuje se u listu slijedećim riječima: »Kapitalistički društveni poredak, koji narodima donosi onakve darove kao što je ovaj rat, stoji pred likvidacijom. Sa istoka došli su prvi zraci novoga sunca, koji daje nade da će se ostvariti trajni mir među narodima«⁷⁰). Predstavnici bosansko-hercegovačkog proletarijata među prvima su čestitali ruskom proletarijatu na velikom uspjehu. GLAS SLOBODE donosi pozdrav upućen predsjedniku radničkog i vojničkog vijeća u Petrogradu drugu Čeidzeu, koji glasi: »Socijalistički proletariat Bosne i Hercegovine, diveći se velikim djelima ruskog radnog naroda i ruske socijalne demokracije, sa Prvomajske skupštine u Sarajevu, šalje svoj topli socijalistički pozdrav ruskim drugovima i čestita im na njihovom djelu — Velikoj Ruskoj Revoluciji, koja je ideji slobode na čitavom svijetu dala nove snage. Proletariat BiH se nada, da će ruska socijalna demokracija pripomoći oživljavanju jedinstvene Socijalističke Internacionale, koja će narodima donijeti trajan mir i sretnu budućnost«. Telegram su ispred Socijaldemokratske stranke i Glavnog radničkog saveza Bosne i Hercegovine potpisali Sreten Jakšić i Savo Kapor⁷¹). U GLASU SLOBODE se otvara stalna rubrika posvećena ruskoj revoluciji, a, iako je još postojala vlada Kerenskog, u listu se primjećuje velika simpatija za Lenjina. Kada je izbila oktobarska revolucija, GLAS SLOBODE je na vidan način objavio vijest o tom događaju i iznio program sovjeta. U to vrijeme list je pisao: u Rusiju su uprte oči cijelog svijeta: diktatura proletarijata je nov događaj; prvi put poslije Pariske komune zavladao je radnički režim, ali će petrogradski događaji igrati veću ulogu od Pariske komune, jer su došli u trenutku ratnog užasa, a radnička klasa je brojnija i svjesnija nego onda⁷²); buržoazija zapadnih zemalja ogorčena je zbog pobjede boljševika, ali neka bude ono što se u Petrogradu dogodilo sjajan uvod u veliki i odlučan boj između rata i mira⁷³). GLAS SLOBODE je s oduševljenjem pisao o oktobarskoj revoluciji. U njemu su redovno štampane vijesti, ponekad preštampavani članci iz njemačkih i drugih socijalističkih no-

⁷⁰) GLAS SLOBODE, br. 1, 30. juna 1917. godine.

⁷¹) GLAS SLOBODE, br. 1, 30. juna 1917. godine.

⁷²) GLAS SLOBODE, br. 28, 17. novembra 1917. godine.

⁷³) GLAS SLOBODE, br. 29, 21. novembra 1917. godine.

vina, koji su uvijek odisali simpatijama i nadom da će oktobarska revolucija uspjeti.

Pod uticajem ruske revolucije, »koja je jednim silnim zamahom stavila pitanje demokratizacije u svim državama na dnevni red«, list iznosi svoje stanovište i stanovište Stranke zahtijevajući »povraćanje ustavnosti i radikalnu demokratsku ustavnu reformu kao glavni zadatak saborskog rada, putem koje bi sabor postao pravo narodno predstavništvo za zastupanje narodnih interesa u ovome velikome vremenu«⁷⁴⁾. I u slijedećim brojevima lista donose se članci u kojima se zahtijeva »demokracija i ustavnost«, što nam govori da je list, kao i u predratnom periodu, rješenju ustavnog pitanja pridavao veliki značaj. U to vrijeme GLAS SLOBODE je posvetio dosta prostora obavlještanju javnosti o toku rada Socijalističke konferencije u Štokholmu. Obračunu sa Drugom internacionalom i isticanju potrebe za formiranje nove, na novim osnovama stvorene internacionale GLAS SLOBODE je posvetio veliku pažnju. Kada je to dovelo do pristupanja Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine cimervaldskom pokretu, GLAS SLOBODE je jednim proglašenjem obavijestio radni narod Bosne i Hercegovine. U tom proglašenju, pored ostalog, stoji: »Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine zastupa princip internacionarnog socijalizma. Borbeno sredstvo Zimmervaldske Internacionale — a to je proleterska klasna borba — u borbi za demokratski mir na osnovu formule ruske revolucije koja nije ništa drugo nego borba za Socijalizam, u isto su vrijeme sredstvo bosansko-hercegovačke Socijalne Demokratije«⁷⁵⁾. Time je i formalno potvrđena revolucionarna orijentacija stranke i njenog organa GLASA SLOBODE.

Vidno mjesto na stranicama lista zauzimali su napisi o izgledima za skorij završetak rata i nadi da će se na sve, pa i na jugoslovenske narode prilikom ujedinjenja primijeniti načelo samoopredjeljenja. Dosta se pisalo o načelu samoopredjeljenja uopšte, ujedinjenja jugoslovenskih naroda i balkanskoj federaciji. GLAS SLOBODE je bio na stanovištu potpunog ujedinjenja Jugoslovena, ali o jedinstvu, njegovoj potrebi i načinu njegovog ostvarenja tokom 1917. godine govori se još neodređeno. »Mi se za ostvarenje jedinstva Jugoslovena pouzdajemo u snagu samoga jugoslovenskog naroda i u evropsku radničku klasu i Socijalističku Internacionalu«, kaže se u uvodnom članku GLASA SLOBODE od 3. oktobra 1917. godine. Tom problemu list je posvetio mnogo više pažnje 1918. g. U GLASU SLOBODE se uglavnom ističe misao da proletarijat mora formirati svoju sopstvenu politiku, svoj front u odnosu na buržoaziju i da ne može biti zajedničke politike u sproveđenju ujedinjenja⁷⁶⁾. Za nacionalno pitanje javio se naročit interes, jer su narodi Bosne i Hercegovine bili posebno zainteresovani za njegovo rješenje. U tom pogledu u listu se osjeća izvjestan zaokret uljevo. Tome su, pored ostalog, mnogo doprinijeli članci Filipa Filipovića objavljeni u GLASU SLO-

⁷⁴⁾ GLAS SLOBODE, br. 3, 14. jula 1917. godine (Za demokratizaciju).

⁷⁵⁾ GLAS SLOBODE, br. 1, 3. januara 1918. godine.

⁷⁶⁾ GLAS SLOBODE, br. 17, 27. februara 1918. godine.

BODE marta i aprila 1918. godine. U prvoj seriji tih članaka Filip Filipović je pisao o socijalističkoj internacionali i ratu⁷⁷), a u drugoj o načelu samoopredjeljenja naroda⁷⁸). Naročito su značajni oni članci u kojima se kritikuje stav austromarksista prema nacionalnom pitanju. Filip Filipović je u tim člancima razvio osnove socijalističke teorije nacionalnog pitanja, ukazao na to da je svjetski rat podstakao nacionalne pokrete i iznio misli Marks-a i Prudona o samoopredjeljenju naroda. Posebno se osvrnuo na knjigu Karla Renera »O borbi austrijskih nacija oko države«, u kojoj je autor razvio teoriju rješenja nacionalnog pitanja u Austro-Ugarskoj putem formiranja tzv. nacionalno-kulturnih autonomija⁷⁹.

GLAS SLOBODE je prenosio vijesti domaćih i stranih novina o namjerama Austro-Ugarske prema Bosni i Hercegovini. Dosta pažnje u listu posvećeno je raskrinkavanju politike mađarskih državnika koji su nastojali da se bosansko-hercegovačko pitanje riješi na taj način što bi se Bosna i Hercegovina pripojila Mađarskoj. U vezi s tim list je oštro napadao konzervativnu politiku aga i begova, koji su nastojali vezati sudbinu Bosne i Hercegovine za Mađarsku.

Pred završetak rata na stranicama GLASA SLOBODE sve se više pojavljaju napisи čiji su se autori bavili problemom ujedinjenja Jugoslovena. List je zastupao stav da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod, da jugoslovenski proletarijat teži njihovom ujedinjenju i da on svoju politiku, u vezi s tim, temelji na klasnoj borbi i samostalnoj politici. Zato se GLAS SLOBODE veoma aktivno zalagao za koncentraciju i zajedničko istupanje jugoslovenskih socijalističkih stranaka. Naime, pred socijalističke stranke postavilo se pitanje zajedničkog rada i zauzimanja zajedničkog stanovišta prema svim aktuelnim pitanjima, među kojima je od posebnog značaja bilo pitanje učešća u buržoaskom parlamentu. U vezi s tim došlo je do socijalističke konferencije u Zagrebu 6. oktobra 1918. godine. Toj konferenciji prisustvovali su predstavnici socijaldemokratskih stranaka Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Socijaldemokratsku stranku Bosne i Hercegovine zastupali su Sreten i Jovo Jakšić i Franjo Raušer. Vođstva socijaldemokratskih partija Slovenije i Hrvatske su na ovoj konferenciji odlučila da preko svojih predstavnika sarađuju s buržoaskim strankama u Narodnom vijeću SHS i u njegovim organima. »Na osnovu toga, socijaldemokratski predstavnici su ušli u Narodno vijeće SHS, i u pokrajinske vlade, a Vitomir Korać je kasnije stupio i u prvu jugoslovensku vladu kao ministar. Takva krajnje oportunistička orijentacija — poznata u međunarodnom radničkom pokretu pod nazivom »ministerijalizam« — izazvala je protivljenje socijalista Bosne i Hercegovine i levice u Socijaldemokratskoj stranci Hrvatske i Slavonije«⁸⁰). Socijaldemokratska stranka Bosne i Herce-

⁷⁷) GLAS SLOBODE, br. 20, 21, 22, 23, 24, 9—23. marta 1918. godine.

⁷⁸) GLAS SLOBODE, br. 27, 29, 30, 6—17. aprila 1918. godine.

⁷⁹) GLAS SLOBODE, br. 29. i 30, 1918. (Renerovo samoopredjeljenje naroda).

⁸⁰) Pregled istorije SKJ, Beograd 1963, str. 30, 31.

govine je na ovoj konferenciji predložila svoju rezoluciju u kojoj se, poslije isticanja načela samoopredjeljenja naroda, kaže: »Polazeći sa ovoga gledišta i zauzimajući stanovište prema nacionalnim problemima evropskog Jugoistoka (Balkana i Slovenskog Juga), Jugoslovenske Socijaldemokratske Partije izjavljuju se za Balkansku Federativnu Republiku, u koju će Srbi, Hrvati i Slovenci, kao potpuno kulturno i politički ujedinjena Jugoslovenska nacija, ući u Federativnu Zagradnicu sa ostalim Balkanskim narodima: Bugarima, Rumunima, Grcima, i Arbanasima, u kojoj će Makedonija činiti samostalnog člana federacije«^{81).}

Poraz Austro-Ugarske, koji je pružao velike izglede da će se ostvariti težnje jugoslovenskih naroda, dočekao je GLAS SLOBODE s oduševljenjem. Povodom toga, u uvodnom članku lista kaže se: »Mi radnici na Slovenskom Jugu, bili smo ne samo socijalno, već i nacionalno zarobljeni. Sada je kucnuo čas nacionalne slobode. Austrija, koja nas je bila nacionalno zarobila, propala je«^{82).} Isti broj lista donosi vijest o obrazovanju vlade Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu, od koje zahtijeva uređenje narodne prehrane, rješenje problema nezaposlenih, regulisanje radničkog zakonodavstva u državnim preduzećima, proglašavanje slobode štampe, slobode sastajanja i udruživanja i zahtjev za što brže raspisivanje izbora za jugoslovensku konstituantu. GLAS SLOBODE je s pravom zahtijevao i očekivao od domaće buržoazije da će ta pitanja riješiti, iako je od početka imao negativan stav prema narodnim vijećima, jer »narodno vijeće nije konstituanta, nego savez, blok ili koncentracija buržoaskih političkih partija i grupa«^{83).} U to vrijeme GLAS SLOBODE se angažuje u borbi protiv ministerijalizma u našem radničkom pokretu. Članci upereni protiv Vitomira Koraća i polemike sa zagrebačkom SLOBODOM dali su određen doprinos borbi lijevog krila radničkog pokreta Hrvatske.

Osim spomenutih, u toku 1917. i 1918. godine i seljačko pitanje bilo je u centru pažnje GLASA SLOBODE. List donosi dosta vijesti o rješenju agrarnog pitanja u Rusiji, piše o seljačkim pokretima kod nas i izjašnjava se za rješenje kmetskog pitanja na boljševički način^{84).}

U toku 1918. godine GLAS SLOBODE je pokazao veliko interesovanje za prilike u mlađoj Sovjetskoj Republici i za njen opstanak. Protiv Sovjetske Republike okupile su se sve kontrarevolucionarne snage — unutrašnji i spoljni neprijatelji, veleposjednici, kapitalisti, carski generali i imperialističke vlade stranih država. U svojoj borbi protiv snaga međunarodnog imperializma Sovjetska Rusija nailazila je na najtoplje saosjećanje, političku i moralnu podršku radničke klase, radnog seljaštva i napredne inteligencije sviju zemalja. Takvu podršku Sovjetskoj Rusiji pružao je i bosansko-hercegovački radnički

⁸¹⁾ GLAS SLOBODE, br. 87, 6. XI 1918. godine.

⁸²⁾ GLAS SLOBODE, br. 86, 2. novembra 1918. godine.

⁸³⁾ GLAS SLOBODE, br. 83, 23. oktobra 1918. (Jugoslovensko pitanje i socijalna demokratija).

⁸⁴⁾ Vlado Strugar, Jugoslovenske socijaldemokratske stranke 1914—1918, Zagreb 1962, str. 140.

pokret pomoću svog organa GLASA SLOBODE. U listu se pojavljuje i posebna rubrika koja je bila posvećena događajima u Rusiji. GLAS SLOBODE je u to vrijeme, povodom intervencionističkih planova država Antante, pisao da »intervencija u Rusiji neće biti laka ni ugodna kao proljetnja šetnja«⁸⁵ i da će se Antanta iz Rusije »vratiti razbijena nosa jer se ruski narod naučio boriti protiv tirana«⁸⁶). Donešći mnogobrojne napise o proleterskom režimu u Rusiji i pokazujući prema njemu iskrene i otvorene simpatije, GLAS SLOBODE je isticao od kolikog je značaja pobjeda oktobarske revolucije za pobjedu socijalističkih revolucija u drugim evropskim zemljama. Prva godišnjica oktobarske revolucije u Rusiji pozdravljena je u GLASU SLOBODE riječima: »Pozdravljajući ruske drugove na dan godišnjice njihove pobjede, koja je radnicima svih zemalja, pa i nama, dala silan impuls da u svom narodu i u svojoj zemlji zastupaju principe Socijalističke Internationale, mi se radujemo što će ta socijalistička pobjeda ostati trajna. Jer njihova pobjeda i naša je pobjeda!«⁸⁷) Moralnu podršku u borbi Sovjetske Rusije protiv strane intervencije i veliko oduševljenje za svaku njenu pobjedu GLAS SLOBODE će, kako ćemo vidjeti, nastaviti do konca 1920. godine. Tu podršku, kad je bila u pitanju strana intervencija, list će nastaviti i poslije njegovog prelaska u ruke reformista — centruša 1921. godine.

Iako smo se u dosadašnjem izlaganju ukratko dotakli najvažnijih pitanja koja su zauzimala najistaknutije mjesto na stranicama GLASA SLOBODE, to ne znači da list nije posvetio dovoljno pažnje i drugim pitanjima koja su se direktno ticala životnih uslova radnog naroda. U ovom ratnom periodu, kad je većina radnog naroda oskudjevala u najpotrebnijim životnim namirnicama i kada je pojedine krajeve zahvatila glad, GLAS SLOBODE je prvi podigao glas u cilju zaštite najsiromašnijih slojeva naroda. U njemu se, u posebnoj rubrici, iznosi situacija u prehrani, podjeli prehrambenih artikala, a naročito razotkriva i osuđuje korupciju, koja se tom prilikom razvila. List zahtijeva pravednu podjelu hrane, rekviriranje nagomilanih životnih namirnica od bogataša i špekulanata i zavođenje kontrole cijena za sve životne namirnice⁸⁸.

Posebnu ulogu imao je GLAS SLOBODE u obnovi rada političkih i sindikalnih organizacija radničke klase Bosne i Hercegovine za vrijeme rata i poslije njegovog završetka. Jedan od glavnih razloga ponovnog pokretanja lista jeste taj što se smatralo da je on najpodesnije sredstvo u mobilizaciji radničke klase.

1919. godina donijela je radničkom pokretu Bosne i Hercegovine nove zadatke. Ističući velike uspjehе koje je postigao radnički pokret Bosne i Hercegovine i činjenicu da su radnički pokreti u Hrvatskoj i Sloveniji ojačali svoje socijalističke pozicije, u GLASU SLOBODE se kaže da su tako stvoren preduslovi ujedinjenja radničkih pokre-

⁸⁵) GLAS SLOBODE, br. 63, 14. VIII 1918. (Pohod protiv revolucije).

⁸⁶) GLAS SLOBODE, br. 66, 24. VIII 1918.. (Antanta i Rusija).

⁸⁷) GLAS SLOBODE, br. 87, 6. XI 1918. godine.

⁸⁸) GLAS SLOBODE, br. 14, 20. januara 1919. godine.

ta. Dalje se ističe da se i jugoslovenski radnički pokret mora spremiti na velika djela, koja će moći izvršiti »samo onda ako on u suštini bude socijalistički, ako iz svoje sredine očisti sve socijalpatriotske i štreberske elemente, ako uspostavi najtešnje veze sa ostalim cimervaldskim partijama i ako postane jedna čestica velike svjetske, cimervaldske partije, koja će voditi svjetsku socijalnu revoluciju«^{89).} Kao najvažnije zadatke u novoj godini, pored ujedinjenja radničkih pokreta, list u istom članku ističe revolucionarno rješenje agrarnog pitanja, uređenje države na demokratskim osnovama, suzbijanje miltarističke politike, zaštitu balkanskih naroda od imperialističke politike itd. Naročito se naglašava da će »uporedo sa guranjem jugoslovenske nacionalne revolucije na lijevo« jugoslovenska socijalna demokratija raditi na propagiranju ideje komunizma u jugoslovenskom narodu. Propagiranje te ideje i borba za onakvo ujedinjenje radničkog pokreta koje je dovelo do stvaranja KPJ bio je jedan od glavnih zadataka lista u prvoj polovini 1919. godine.

U ovo vrijeme sve su češći napisi u kojima se iznosi položaj radnog naroda u novostvorenoj državi i u kojima je osuđivana unutrašnja i spoljna politika jugoslovenske buržoazije. Iznoseći stanje u svijetu i u Jugoslaviji poslije završetka rata i posljedice privredne krize, koja je uglavnom pogodila narodne mase, GLAS SLOBODE o politici domaće buržoazije piše: »I kada naša buržoazija, u suprot sve bijednaroda, nastavlja svoje eksploatatorske i ratničke metode, mi joj dovikujemo: pljačkaj, bogati se, izazivaj ratne sukobe, ali — prije no što možda i mi mislimo — : u tom znaku propašće!«⁹⁰⁾ Kako se vidi, GLASU SLOBODE nije trebalo dosta vremena da bi osjetio prave namjere domaće buržoazije i reagovao na njih.

U Bosni i Hercegovini, jednoj od najzaostalijih pokrajina u novostvorenoj državi, društveno-ekonomске, nacionalne i vjerske suprotnosti ispoljavale su se u najoštrijem vidu. Zbog toga je zadatak lista bio veoma složen i odgovoran. Nije bilo lako uvijek i na vrijeme zauzeti odgovarajući stav prema događajima, koji su se brzo smjenjivali. Ipak, i pored svih teškoća, reagovanje GLASA SLOBODE na unutrašnje i vanjske događaje bilo je pravovremeno.

Jedan od najvažnijih zadataka GLASA SLOBODE u prvoj polovini 1919. godine bilo je istupanje u cilju zaštite interesa radničke klase od eksploatatorske politike domaće buržoazije. Pri tome se, ipak, nije zaboravljala i njegova internacionalna zadaća, koja se sastojala u stalnoj podršci borbe evropskog proletarijata, a naročito proletarijata u Njemačkoj i Mađarskoj. Ovo vrijeme je za radnički pokret Bosne i Hercegovine bilo od posebnog značaja. Zajedno sa Srpskom socijaldemokratskom strankom, Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine bila je na čelu borbe za ujedinjenje jugoslovenskog radničkog pokreta. Puno angažovanje GLASA SLOBODE u propagiranju toga ujedinjenja i isticanju njegovog značaja predstavlja značajan doprinos lista. On donosi sve odluke, diskusije i

⁸⁹⁾ GLAS SLOBODE, br. 1, 2. januara 1919. godine.

⁹⁰⁾ GLAS SLOBODE, br. 4, 7. januara 1919. godine.

obavještenja u vezi sa mjestom i dnevnim redom predstojećeg Kongresa. Istaknuto mjesto u listu zauzima diskusija o pitanjima aktualnim za radnički pokret u Jugoslaviji, koja se razvija pred Kongres ujedinjenja. O Kongresu ujedinjenja u GLASU SLOBODE se govori kao o velikom djelu pred kojim стоји jugoslovenski proletarijat. U jednom od članaka iz toga vremena zaključuje se da će ideja vodilja nove partije biti ono gledište na kojem стоји »elita i predborci evropskog proletarijata, koji svojom energičnom borbom kopaju grob kapitalističkom društvu«⁹¹⁾. Borba za takvo ujedinjenje jugoslovenskog proletarijata, koje će dovesti do stvaranja jedinstvene revolucionarne partije, ocijenjena je u GLASU SLOBODE kao ostvarenje nada bosansko-hercegovačkog i čitavog jugoslovenskog proletarijata.

I u ovom periodu, kao i ranije, ulozi socijalističke štampe pridavan je veliki značaj. O tome se u Prijedlogu rezolucije o štampi, pripremljenoj za Kongres ujedinjenja, pored ostalog, kaže: »... štampa treba da borbu radničke klase upravlja u pravcu koji jedino vodi njenu oslobođenju i tako i oslobođenju cijelog kupačstva...« i da ona ima poseban zadatak u nerazvijenim zemljama⁹²⁾. Zbog toga je nastojanje da se list održi bio uvijek jedan od najvažnijih zadataka Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine. Borba za opstanak lista bila je naročito teška u toku 1917. i 1918. godine. U to vrijeme rijetko ćemo naići na broj GLASA SLOBODE koji nije, manje ili više, podvrgnut cenzuri. Cenzura je bila naročito oštra u 1918. godini. Tako je svih 85 brojeva, koliko ih je izšlo do početka novembra 1918. godine, cenzurisano, a samo u prvih 30 cenzurisan je 161 članak. Prazan prostor na stranicama lista bio je česta pojava.

Do 1914. godine GLAS SLOBODE je štampan cirilicom i latinicom, ali u toku rata svim listovima štampanim cirilicom zabranjeno je izlaženje. Od 17. oktobra 1917. godine GLAS SLOBODE je jedini list u Bosni i Hercegovini koji je štampan cirilicom i latinicom. Prethodno je u listu organizovana anketa pretplatnika koji su se u većini izjasnili da se list štampa i jednim i drugim pismom. I u ovo vrijeme za izdržavanje lista kupljeni su dobrovoljni prilozi. Tako je do početka 1918. godine prikupljeno za list oko 12.000 kruna. Najveći tiraž koji je list postigao u ovom periodu iznosio je 4.000 primjeraka.

Komunistički period — GLAS SLOBODE od aprila 1919. do konca 1920. godine

Poslije Kongresa ujedinjenja, aprila mjeseca 1919. u Beogradu, GLAS SLOBODE je postao i jedan od organa novoformirane Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). On je ujedno, kao i ranije, bio i sindikalni i partijski organ.

⁹¹⁾ GLAS SLOBODE, br. 55, 8. marta 1919. godine.

⁹²⁾ GLAS SLOBODE, br. 82, 10. aprila 1919. godine.

Ovaj period, koji je poznat kao period poleta revolucionarnog radničkog pokreta, karakterišu oštri klasni sukobi, koji su trajali sve do konca 1920. godine. Zbog toga su se i pred GLAS SLOBODE postavljali mnogo teži zadaci. Ali, već u početku list je došao pod udar reakcije. Naime, uoči Prvog maja 1919. godine, pod izgovorom da se priprema prevrat, pritisak režima na radnički pokret Bosne i Hercegovine bio je pojačan. Kad je zabranjena proslava Prvog maja, Partija je organizovala protestni generalni štrajk 30. aprila iste godine. To je poslužilo kao razlog za raspuštanje partijskih i sindikalnih organizacija. U isto vrijeme zabranjen je i GLAS SLOBODE. Naredni broj lista izašao je tek 23. juna 1919. godine.

I pored toga što je listu i dalje prijetila stalna opasnost od cenzure i zabrane, on je nastavio nepoštednu kritiku postojećeg stanja u Jugoslaviji. GLAS SLOBODE je naročito uperio oštricu protiv neodgovorne politike domaće buržoazije, koja snosi glavnu krivicu za veliku skupoču i oskudicu životnih namirnica. Unutrašnju situaciju u zemlji GLAS SLOBODE naziva opštim haosom i zahtijeva da se »Narodno predstavništvo kao i ministarstva koja proističu iz njega, pošto nisu u stanju da nas izvuku iz haosa, povuku, pa neka sam narod na opštim izborima rekne svoju riječ«⁹³⁾. Znatan dio prostora do konca 1919. godine list je posvetio pitanjima organizacionog učvršćenja i omasovljjenja novoformirane partije.

U ovom periodu, koji traje do konca 1920. godine, stil pisanja i način izražavanja u napisima koji su bili upereni protiv reakcionarne politike domaće buržoazije dosta se razlikuje od ranijeg. Mnogi članci su u stvari pravi napadi i oštice uperene protiv takve politike. Jugoslaviju list naziva monarhističkom, militarističkom, birokratskom, policijskom i reakcionarnom državom. Politici jugoslovenske buržoazije GLAS SLOBODE suprotstavlja snagu proletarijata, »koji je spremjan da svom svojom snagom brani svoja prava i opstanak svojih organizacija«⁹⁴⁾.

Jedan od najvažnijih zadataka Partije u ovo vrijeme bile su pripreme za opštinske izbore, koje su počele koncem 1919. godine, i učešće u izbornoj borbi. U tim pripremama veliku ulogu odigrala je socijalistička štampa, a u Bosni i Hercegovini GLAS SLOBODE. Još koncem 1919. godine u listu se počinju objavljivati opširne rasprave o parlamentarizmu uopšte, a posebno o njegovom značaju u borbi radničke klase. Tako je početkom 1920. godine u GLASU SLOBODE, u nekoliko nastavaka, izašla jedna rasprava pod naslovom: Parlamentarizam u sadanjem istorijskom momentu, čiji je autor, po svoj prilici, bio Dragiša Lapčević. Završavajući ovu raspravu, autor zaključuje: »... i zato mora biti naša odluka: odlučno u izbornu borbu sa ciljem da prebrojimo pristaše naših revolucionarnih principa, a uz to u punoj spoznaji da još uvijek i parlamentarizam predstavlja neko borbeno oružje za proletarijat, pa makar to oružje i bilo jedno od mnogih i jedno od oružja drugog reda«⁹⁵⁾.

⁹³⁾ GLAS SLOBODE, br. 156, 19. septembra 1919. godine.

⁹⁴⁾ GLAS SLOBODE, br. 22, 4. februara 1920. godine.

⁹⁵⁾ GLAS SLOBODE, br. 1, 2. januara 1920. godine.

U istom cilju objavljen je u GLASU SLOBODE 26. februara 1920, u nekoliko nastavaka, i članak Mobilizacija obespravljenih, u kojem se govori o potrebi mobilizacije proleterskih masa grada i sela u zajednički front nasuprot mobilizaciji reakcije u Jugoslaviji. Ovakvi napisi u listu nisu bili samo velika pomoć u okupljanju pristaša, nego i velika pomoć u teoretskom pogledu. Oni su u ono vrijeme pomogli da se objasni uloga i značaj parlamentarne borbe za radnički pokret. Ovi članci predstavljaju početak diskusije o partijskoj taktici, koja se razvila pred Vukovarski kongres.

Činjenica da je GLAS SLOBODE imao zadatak da zastupa interes cijelokupnog jugoslovenskog proletarijata i vrlo živa revolucionarna aktivnost u zemlji uzrok su velike angažovanosti lista tokom 1920. godine. Osim doprinosa izbornoj borbi početkom 1920. godine, GLAS SLOBODE je posvetio veliku pažnju kritikovanju politike gradanskih partija i suprostavljanju pokušajima socijaldemokrata oko lista ZVONO da razbiju jedinstvo radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Ne zapostavljajući svakodnevne obaveze, list je, ipak, u ovo vrijeme najviše prostora ustupio zadacima vezanim za predstojeći Vukovarski kongres. Od polovine februara 1920. godine u listu je otpočela vrlo živa pretkongresna diskusija i polemika o raznim pitanjima aktuelnim za radnički pokret. Ta diskusija je otvorena člankom Partijska pitanja, koji je objavljen 16. februara 1920. godine. Od tada, a naročito od momenta kada je u listu objavljen saziv kongresa i dnevni red, ta diskusija uzima sve više maha. Istina, ona je neko vrijeme prekinuta zbog generalnog štrajka željezničara aprila 1920. godine i prvomajskih demonstracija, koje su zahvatile Jugoslaviju. Tim događajima GLAS SLOBODE je posvetio veliku pažnju sve do konca maja. Početkom juna pretkongresna diskusija je ponovo počela raspravom Jove Jakšića O akcionom programu Partije, koja je objavljena u osam nastavaka. U ovoj diskusiji, organizovanoj u GLASU SLOBODE, učestvovali su i Sreten Jakšić, Sima Marković, Filip Filipović, Zdravko Todorović, Vaso Srzentić, Živko Topalović i drugi. U napisima pomenutih autora obuhvaćeni su najvažniji problemi aktuelni za naš i međunarodni radnički pokret. Tu se, prije svega, ističu stavovi i mišljenja o partijskoj taktici, programu i statutu, ruskoj revoluciji, mogućnostima svjetske revolucije, a naročito mišljenja o mogućnostima revolucije u Jugoslaviji u to vrijeme. Na ovu pretkongresnu diskusiju nadovezuje se i diskusija na Vukovarskom kongresu, koja je objavljivana u listu sve do polovine avgusta 1920. godine. U ovoj diskusiji došli su do izražaja različiti stavovi i mišljenja istaknutih predstavnika našeg radničkog pokreta o najvažnijim pitanjima partijskog programa i partijske taktike. Na osnovu tih razlika, koje su se pojavile još ranije, došlo je do otvorenog sukoba lijevog revolucionarnog i desnog reformističkog krila u našem radničkom pokretu. Objavljeni članci i rasprave u vezi sa Vukovarskim kongresom predstavljaju dragocjen materijal za proučavanje ovoga perioda u istoriji jugoslovenskog radničkog pokreta. Donoseći takve članke i rasprave, GLAS SLOBODE je pružio značajan doprinos unapređenju socijalističke misli u našoj zemlji.

Poslije Vukovarskog kongresa, na kojem je revolucionarno krilo odnijelo pobjedu nad reformistima, centrumaši iz Srbije i Bosne i Hercegovine poveli su otvorenu akciju protiv Partije. Najistaknutiji sljedbenici reformističkog krila u Bosni i Hercegovini nalazili su se na odgovornim mjestima u ranjem Pokrajinskom izvršnom odboru Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) za Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru i u redakciji GLASA SLOBODE. Zbog toga, a na osnovu odredaba novoga Statuta Partije, došlo je u julu 1920. godine do likvidacije Pokrajinskog izvršnog odbora i do formiranja Likvidacionog pokrajinskog izvršnog odbora KPJ za BiH i Crnu Goru. U isto vrijeme birana je i nova redakcija GLASA SLOBODE⁹⁶). Tako je prvi puta otkako postoji list došlo do korjene promjene u njegovoj redakciji.

U novim uslovima i pred novim zadacima list su mogla voditi samo ona lica koja su se podvrgavala partijskoj disciplini i partijskim interesima. Još pred Vukovarski kongres zaprijetila je opasnost da se GLAS SLOBODE pretvoriti u organ koji će služiti interesima pojedinaca i koji će uglavnom izražavati stavove i mišljenja reformističkog krila. Promjene u redakciji imale su veliki uticaj na stav i pisanje lista do konca 1920. godine. One su konačno pretvorile GLAS SLOBODE u prvi komunistički list.

Poslije ovih dogadaja GLAS SLOBODE se najviše angažuje u izbornoj borbi. U vezi s tim u listu se donosi niz napisu uperenih protiv politike građanskih partija, a naročito protiv Radikalne partije i njenog organa SRPSKE RIJEČI. Zapaženo mjesto do konca septembra zauzimaju i izvještaji sa Drugog kongresa Komunističke internationale u Moskvi.

U listu je potpuno nestalo ranije neodlučnosti i kolebljivosti. Odlučnost izbjiga iz skoro svakog broja GLASA SLOBODE objavljenog do konca 1920. godine. Tako se u jednom od brojeva iz tog vremena kaže: »Prihvatite smjelo i odvažno borbu koju vam vaši eksplotatori nameću, i znajte da, ako se sami ne branite, niko drugi vas neće braniti! Delo oslobođenja radnika je delo samih radnika, veli naš veliki učitelj Karl Marks«⁹⁷). U ovo vrijeme, u vrijeme priprema za izbore, GLAS SLOBODE donosi niz proglaša upućenih radnom narodu, a posebno seljacima. To svakako proizlazi iz opšte politike KPJ prema selu i težnje da se predstojeći izbori za Konstituantu iskoriste za učvršćenje saveza radnika i seljaka. U tom pogledu i GLAS SLOBODE je dao određen doprinos. Karakterističan je, u vezi s tim, jedan članak u kojem se, poslije isticanja potrebe rada na selu, kaže: »Agitatori naše partije moraju poplaviti sela i tamo odneti svetle luče komunističkog učenja. Naše učenje — kao klasno učenje potištenih — naići će na razumevanje kod seljaka... i kada komunističke ideje osvoje seljačke mase, kao što su

⁹⁶) GLAS SLOBODE, br. 148, 16. jula 1920. god. (za glavnog urednika postavljen je Života Milojković, za članove redakcije Vasa Srzentić i Dragan Golub, a za administratora Stjepan Dušak).

⁹⁷) GLAS SLOBODE, br. 143, 9. jula 1920. godine.

osvojile varoške, tada će udruženi radnici i seljaci, poput ruske radničke i seljačke revolucije, doći do potpunog i neokrnjenog prava da uživaju plodove svoga rada i istinske slobode»⁹⁸). Neposredno pred izbore list otvoreno poziva u borbu protiv kapitalista i za preuzimanje vlasti od strane sovjeta radnika, seljaka i vojnika⁹⁹.

Poslije završenih izbora, na kojima je KPJ postigla veliki uspjeh, GLAS SLOBODE obavještava javnost o izbornim rezultatima, donosi napise o buržoaskoj demokratiji, sastavu Konstituante itd., ali najviše prostora u listu posljednjih desetak dana 1920. godine zauzimaju izvještaji o štrajku rudara u Bosni i Hercegovini i Sloveniji. Teror nad rudarima izazvao je revolt radničke klase, koji je jasno izražavan i u GLASU SLOBODE.

Ne zapostavljajući svoju internacionalnu dužnost, GLAS SLOBODE je i u ovom periodu s oduševljenjem pozdravio svaku pobjedu Crvene armije nad unutrašnjim i spoljnim neprijateljem. »Pred navalom Crvenih armija ruskih radnika i seljaka, oduševljenih za svoju Revoluciju i rešenih da odbrane njene tekovine, popuštaju, krhaju se i raspadaju svi frontovi s kojima su utopljenici sa lađe carističkog režima uz obilatu pomoć svjetske reakcije, htjeli da stvore gvozdeni obruč s čijim bi stezanjem ugušili Revoluciju«, pisalo je u GLASU SLOBODE od 9. januara 1920. godine. U GLASU SLOBODE povedena je akcija za sklapanjem mira sa Sovjetskom Rusijom. U listu je jedno vrijeme, u toku 1920. postojala i posebna rubrika pod naslovom: »Za mir sa Sovjetskom Rusijom«. GLAS SLOBODE se nije samo odlučno suprotstavljao kontrarevolucionarnim pokušajima strane buržoazije protiv Sovjetske Rusije nego i takvim pokušajima jugoslovenske buržoazije. Od domaće buržoazije se zahtijeva neodložno sklapanje mira sa Sovjetskom Rusijom. »Mi to tražimo u ime celokupnoga radnoga naroda naše zemlje, u ime sviju radnika i seljaka Jugoslavije«¹⁰⁰), kaže se u GLASU SLOBODE.

I na kraju prikaza ova dva perioda reći ćemo nešto o tehničkom izgledu lista, izvoru informacija i stranim saradnicima u njemu između 1909. i 1920. godine.

Što se tiče tehničkog uređivanja, GLAS SLOBODE je, uglavnom, zadržao za cijelo ovo vrijeme istu formu i unutrašnji raspored rubrika, ali, zavisno od prostora u listu i od vremena u kojem je list izlazio, u njemu su se pojavljivale i nove rubrike. Standardni broj lista sa četiri strane (GLAS SLOBODE je izlazio na 2, 4, 6 i u svečanim prilikama na 8, 10, 12 strana) imao je, izuzev prve strane, na kojoj su se redovno pojavljivali uvodnici i najvažniji članci, slijedeće rubrike: Politički pregled, Dnevne vijesti, Domaće vijesti, Strukovne vijesti (Sindikalni pregled), a od 1912. godine Komunalna politika, Socijalna politika (Političko-socijalni pregled), Razno i

⁹⁸) GLAS SLOBODE, br. 204, 23. septembra 1920. godine.

⁹⁹) GLAS SLOBODE, br. 242, 8. novembra 1920. godine.

¹⁰⁰) GLAS SLOBODE, br. 161, 31. VII 1920. godine (Rat ili mir sa Sovjetskom Rusijom).

Oglesi. U početku na prvoj, a kasnije na drugoj strani lista bila je posebna rubrika koja se nazivala Podlistak. U toj rubrici su izlazili napisi iz istorijata radničkog pokreta, odlomci iz romana, pripovijetke, biografije ličnosti itd. Ta se rubrika zadržala kao redovna sve do 1914. godine, a u toku 1917. i 1918. pojavljuje se povremeno, da bi 1919. i 1920. godine potpuno iščezla. To je svakako došlo kao rezultat sve veće angažovanosti lista i njegove potrebe za prostorom. U vremenu između 1917. i 1920. godine uvođe se nove rubrike kao npr.: Iz Rusije, Internacionalni pregled, Iz Partije, Za mir sa Sovjetskom Rusijom, itd. GLAS SLOBODE je imao stalne dopisnike u svim industrijskim i rudarskim mjestima i većim varošicama Bosne i Hercegovine, a posebno u pojedinim strukovnim organizacijama. Ti dopisnici su se, iz razumljivih razloga, vrlo rijetko potpisivali punim imenom i prezimenom.

Najvažniji stavovi i mišljenja o pojedinim pitanjima i u određenim situacijama pojavljivali su se na prvim stranama lista, najčešće u uvodnim člancima, čiji su autori bili glavni urednik lista ili članovi Glavnog odbora Socijaldemokratske stranke. Zato su ti stavovi u listu uvijek i stavovi Glavnog odbora Stranke.

Jedan od glavnih izvora informacija u GLASU SLOBODE bile su vijesti prenesene iz stranih listova i časopisa, naročito iz austrijske, njemačke, hrvatske i srpske socijalističke štampe. Osim toga, GLAS SLOBODE je imao svoje dopisnike u Beču, Berlinu, Pragu, Beogradu, Zagrebu, Carigradu, Parizu, Budimpešti itd. Naročito se ističe po redovnom slanju izvještaja dopisnik GLASA SLOBODE iz Berlina, koji je od 1911. do 1914. godine redovno slao izvještaje o unutrašnjoj i spoljnoj politici Njemačke, o događajima u zapadnoevropskim zemljama, a posebno o stanju u radničkom pokretu Njemačke. Od 1909. do 1920. godine GLASU SLOBODE kao izvor informacija najviše su koristili: Die Neue Zeit (teoretski organ SDS Njemačke i Druge internacionale), Arbeiter Zeitung (organ SDS Austrije), Vorwärzt (dnevnik SDS Njemačke), Der Kampf (teoretski organ SDS Austrije), Rabotničeski vesnik (organ bugarske socijaldemokratije, Grupe »tijesnih«), RADNIČKE NOVINE (organ SDP Srbije), SLOBODNA RIJEĆ, SLOBODA, PRAVDA (organi Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije). To su listovi i časopisi koji su vrlo snažno uticali na fizionomiju lista i preko kojih se, posredstvom GLASA SLOBODE, ostvarivao uticaj njemačke socijalističke škole i austromarksizma na bosansko-hercegovački radnički pokret. Osim ovih, GLAS SLOBODE je povremeno prenosio vijesti i druge napise iz slijedećih novina i časopisa: Socijalizmus (mađarska socijalistička revija), l'Humanité (organ Socijaldemokratske partije Francuske), Avanti (organ Socijaldemokratske partije Italije), Komunist (organ Boljševičke partije Ukrajine), Novaja žiznj (Petrograd), Berliner Tagblatt, Leipziger Volkszeitung, La Tribune Russe itd.

S obzirom da se uglavnom radilo o organima radničkih pokreta, navedeni listovi i časopisi su u prilozima koje je prenosio GLAS SLOBODE u većini slučajeva tretirali aktuelna pitanja iz međunarodnog radničkog pokreta. Pored toga, naročito za vrijeme rata:

i neposredno poslije njegovog završetka, neki od ovih organa (*Arbeiter Zeitung*, *Rabotničeski vesnik*, *Radničke novine*) su se dosta bavili tadašnjom međunarodnom situacijom u Evropi, a posebno na Balkanu.

Uticaj stranih novina i časopisa na GLAS SLOBODE, njegov sadržaj i orijentaciju, u uskoj je vezi sa saradnjom istaknutih ličnosti tadašnjeg međunarodnog radničkog pokreta u GLASU SLOBODE. Ta saradnja je bila dvojaka — posredna i neposredna. Prva vrsta saradnje, koja je bila više zastupljena, ostvarivana je prenošenjem teoretskih rasprava i članaka iz pomenute strane socijalističke štampe, a druga neposrednom saradnjom, odnosno direktnim slanjem priloga za list. Saradnja stranih saradnika u GLASU SLOBODE naročito je uočljiva u periodu od 1910. do 1919. godine. To je i razumljivo ako uzmemu u obzir živu aktivnost i različitost stavova u Drugoj internacionali neposredno pred prvi svjetski rat, probleme pred kojima se našla radnička klasa za vrijeme rata i nove momente koji su nastali za međunarodni radnički pokret poslije izbijanja oktobarske revolucije. Tome treba dodati i činjenicu da su se na čelu bosansko-hercegovačkog radničkog pokreta nalazili uglavnom mladi i neiskusni ljudi, kojima je u to vrijeme pomoći u teoretskom pogledu bila neophodna. To, opet, ne znači da takve saradnje stranih autora, časopisa i novina nije bilo i kasnije, ali je ona u poređenju sa saradnjom prva dva perioda bila daleko manja.

Kada govorimo o saradnji stranih autora u GLASU SLOBODE, moramo razlikovati autore iz njemačkog, austrijskog, francuskog i drugih radničkih pokreta od autora iz jugoslovenskog radničkog pokreta, koji su mnogo bolje poznavali prilike u bosansko-hercegovačkom radničkom pokretu. Od saradnika jugoslovenskog porijekla u GLASU SLOBODE su, počevši od 1910. godine, najzapaženiji istaknuti predstavnici radničkog pokreta Srbije. Među njima se po broju napisa u GLASU SLOBODE izdvajaju Dimitrije Tucović, Živko Topalović, Dragiša Lapčević i Filip Filipović. Prvi saradnici iz Srbije pojavljuju se u GLASU SLOBODE već koncem 1909. godine. Tu saradnju prvi su pružili Dimitrije Tucović i Dragiša Lapčević. Glavni urednik Sreten Jakšić, koji je i sam bio neiskusan u radu oko izdavanja lista, stalno se obraćao pismima Dimitriju Tucoviću moleći ga da on i druge istaknute ličnosti iz srpskog radničkog pokreta sarađuju u GLASU SLOBODE. U jednom od pisama upućenih Dimitriju Tucoviću Sreten Jakšić kaže: »U načelnom materijalu dosta oskudjevamo, a njega se ne može prirediti tako lako kao obične vijesti« ... »ja mislim da Dragiša (Dragiša Lapčević — I. K.) ima dosta vremena, pa recite mu da i on štogod napiše, a naročito koji članak o agrarnom pitanju«¹⁰¹⁾. U istom pismu glavni urednik GLASA SLOBODE moli Dimitrija Tucovića da on makar mjesечно šalje po jedan agitacioni članak za GLAS SLOBODE. Preko Dimitrija Tucovića Sreten Jakšić je tražio saradnju i ostalih drugova iz rukovodstva Socijaldemokratske partije Srbije. Apel upućen drugovima iz Srbije

¹⁰¹⁾ AIRP Sarajevo, Fond Dimitrija Tucovića 1913—1918. (fotokopije), pismo Sretna Jakšića Dimitriju Tucoviću od 19. IX 1909.

putem pisama Dimitriju Tucoviću nije ostao bez rezultata. Počevši od 1910. godine, saradnja istaknutih srpskih socijalista u GLASU SLOBODE veoma je zapažena. Ona je neuporedivo veća od slične saradnje iz bilo koje druge susjedne zemlje. Tome su sigurno doprinijele i ranije veze između radničkih pokreta Srbije i Bosne i Hercegovine, a posebno uloga Sretena Jakšića kao glavnog urednika lista. Karakteristično je u tom pogledu pismo Sretena Jakšića Dimitriju Tucoviću od 29. aprila 1910. godine u kojem on, poslije iznošenja raznih teškoća u radu, kaže: »Glavno je ipak kraj svega ovoga, da se ja osvrnem na vašu pomoć sa rukopisima. U Hrvatsku ili gdje na drugu stranu se ne obraćam, jer, brate, nema nigdje susretljivih ljudi kao što ste vi tamo u Beogradu, a na drugoj strani ne raspolaću ni sa silama ni sa vremenom kao vi«¹⁰²⁾. Ove riječi su najbolji dokaz zašto je saradnja socijalista iz Srbije u GLASU SLOBODE bila tako zastupljena. Osim redovnih članaka u prvomajskim brojevima, Dimitrije Tucović je za GLAS SLOBODE napisao niz popularnih članaka o socijalizmu. Autor serije članaka objavljene 1909. i 1910. godine pod naslovom »Šta hoće socijalisti« (tumačenje programa SDS BiH) bio je Dragiša Lapčević. On je u predratnom periodu napisao i nekoliko članaka o agrarnom pitanju i o položaju seljaštva uopšte. Vrijedno je istaći i njegove članke o parlamentarizmu, koji su objavljeni u GLASU SLOBODE koncem 1919. i početkom 1920. godine. Međutim, ipak je u GLASU SLOBODE, naročito do 1914. godine, najviše sarađivao Živko Topalović. Zapaženi su njegovi članci o putovanju po zapadnoj Evropi i izvještaj sa kongresa Socijaldemokratske stranke Njemačke u Jeni, gdje je prisustvovao kao delegat Socijaldemokratske stranke Srbije i Bosne i Hercegovine. Koncem 1910. i u toku 1911. godine izlazio je u 14 nastavaka članak Živka Topalovića »Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini«. Živko Topalović je aktivno sarađivao u GLASU SLOBODE i u vrijeme vrlo žive diskusije pred Vukovarski kongres. O saranđni Filipa Filipovića, koji je za GLAS SLOBODE napisao u toku 1918. godine desetak članaka, rekli smo nešto ranije. Dodaćemo samo da su u tim člancima tretirani problemi nacionalnog ujedinjenja, samoopredjeljenja naroda i kretanja u svjetskoj privredi. Kao i drugi, i Filip Filipović je veoma aktivan saranđnik GLASA SLOBODE u vrijeme pretkongresne diskusije 1920. godine, ali to više nije strana saranđnja u pravom smislu te riječi, jer je od Kongresa ujedinjenja GLAS SLOBODE bio jedan od zajedničkih organa novoformirane Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), pa su raniji strani saranđnici u novoformiranoj partiji zauzimali najodgovornije položaje.

Neposredna saranđnja predstavnika radničkih pokreta Hrvatske i Slovenije, u poređenju sa saranđnjom iz Srbije, neuporedivo je manja. Iz prethodnog perioda jedino su zapaženi izvještaji Vilima Bukšega o borbi mađarskog preoletarijata, koje je GLAS SLOBODE prenosio iz SLOBODNE RIJEĆI.

¹⁰²⁾ AIRP Sarajevo, isto, pismo Sretena Jakšića Dimitriju Tucoviću od 29. aprila 1910. godine.

S obzirom da je bosansko-hercegovački radnički pokret bio pod velikim uticajem njemačkog i austrijskog radničkog pokreta, u socijaldemokratskom periodu GLASA SLOBODE, do 1919. godine, odštampano je bezbroj teoretskih članaka najistaknutijih vođa austrijske i njemačke socijaldemokratije. U većini slučajeva to su bili članci preneseni iz teoretskih organa socijaldemokratskih partija Njemačke i Austrije. Među tim saradnicima naročito se ističu: Karl Kaucki, Karl Rener, Viktor Adler, August Bebel, Oto Bauer, Fridrik Lasal, Roza Luksemburg, Vilhelm Libkneht, Maks Adler i drugi. Osim istaknutih ličnosti austrijske i njemačke socijaldemokratije ističu se i saradnici iz drugih radničkih pokreta. Među njima su najpoznatiji Anton Panekuk, Emil Vandervelde, Žan Žores, Pol Lafarg i drugi. Vidno mjesto zauzimaju i saradnici iz Bugarske i Rusije (Georgi Kirkov, Stojan Minjev, Janko Sakazov, Dušan Blagojev, Martov, Steklov itd.), a u 1920. godini Lenjin, Radek, Zinovjev itd. Kako vidimo, to su ne samo istaknuti predstavnici pojedinih radničkih pokreta nego i istaknuti predstavnici i teoretičari Druge internacionale. Od pomenutih stranih autora, saradnika u GLASU SLOBODE, pored napisa o klasnoj borbi, sindikalnom pokretu, socijalističkom vaspitanju itd., posebno se u predratnom periodu ističu napisci: Rat i internacionala, Socijalna demokratija i zakonitost (iz 1912. godine), Marks i Engels (iz 1913. godine), Oslobođenje nacija (iz 1917. godine) i Dva svijeta (iz 1918. godine) od Karla Kauckog; Klasa protiv klase (iz 1912. godine) od Martova; Austrija i Jugosloveni (iz 1913. godine) od Karla Renera; govor o spoljnoj politici održani u Austrougarskom parlamentu (iz 1913. godine) od Viktora Adlera i Franca Soukupa; Socijalizam i rat (iz 1913. godine) od Žana Žoresa; O sindikatima (iz 1913. godine) od Augusta Bebela; Nacionalizam buržoazije (iz 1913. godine) od Dušana Blagojeva; Ukipanje svojine (iz 1913. godine) i Radnici i socijalistička nauka (iz 1914. godine) od Antona Panekuka; Klasna borba (iz 1914. godine) od Vilhelma Libknehta; Internacionala za mir (iz 1917. godine) od Maks-a Adlera; Oslobođilački mir (iz 1917. godine) od Ota Bauera; Izgledi svjetske revolucije (iz 1920. godine) od Šarla Ropora itd. To su samo neki od velikog broja napisa pomoću kojih se ostvarivao uticaj teoretičara Druge internacionale na bosansko-hercegovački radnički pokret. Neki od njih, kao npr. Karl Kaucki, nastavili su tu saradnju i u posljednjem periodu izlaženja GLASA SLOBODE od 1921. do 1929. godine.

I u ovom periodu, kao i pod austrougarskom okupacijom, list je morao izdržati velike teškoće. Položaj radničke štampe naročito je pogoršan uvođenjem preventivne cenzure januara 1919. godine. Košto je neuporedivo više ta cenzura uperena protiv radničke štampe najbolje se vidi iz činjenice da je GLAS SLOBODE u 1919. godini zaplijenjen 34 puta, dok su svi ostali listovi u isto vrijeme zaplijenjeni 29 puta¹⁰³⁾. I pored tih teškoća, radničkoj klasi Bosne i Hercegovine uspjelo je održati GLAS SLOBODE kao dnevnik sve do

¹⁰³⁾ Branko Obućina, Bilten bibliotekara BiH i Narodne biblioteke, br. 3—4. god. V, Sarajevo 1959, str. 20.

konca 1920. godine. Tiraž lista u ovo vrijeme iznosio je oko 6.000 primjeraka¹⁰⁴). List se izdržavao od različitih prihoda: od preplate, prodaje lista, oglasa, dobrovoljnih priloga, prihoda sa zabava itd., ali najveći i najsigurniji izvor prihoda bila je preplata. Uvijek se težilo da makar pola tiraža lista bude preplaćeno. Sarajevo je, kao i uvijek, bilo najjači oslonac. Tako je koncem 1919. godine u ovom gradu bilo 1.700 preplatnika, a u svim ostalim mjestima Bosne i Hercegovine oko 1.200¹⁰⁵).

Posljednji 282. broj GLASA SLOBODE u ovom periodu izašao je 29. decembra 1920. godine. Pod izgovorom da KPJ priprema pre-vrat, vlada je objavila naredbu, tzv. Obznanu, kojom je zabranjen rad organizacija KPJ i njena štampa.

Reformistički period — GLAS SLOBODE od 14. maja 1921. do 10. jula 1929. godine

Poslije izlaska Obzname došlo je do masovnih progona članova KPJ i sindikata. Samo iz radničkih centara u Bosni i Hercegovini prognano je preko 1.200 radnika. Optušteni su iz službe mnogi državni činovnici komunisti. Mada su formalno osudivali Obznamu, desni socijalisti i centrumaši su, napadajući komuniste i okrivljajući ih za revolucionarnu orijentaciju, pružali argumente za opravdanje ovog kontrarevolucionarnog udara¹⁰⁶). Okupljanje i djelovanje centrumaša u Bosni i Hercegovini počinje ubrzo poslije stupanja na snagu Obzname, jer policijske vlasti nisu ometale njihov rad. Početkom 1921. godine ova struja u našem radničkom pokretu počinje da se organizuje u samostalnu socijalističku partiju. Prvo je, na Zemaljskoj konferenciji u Beogradu koncem marta 1921. godine, osnovana Socijalistička radnička partija Jugoslavije. U Bosni i Hercegovini Socijalistička radnička partija osnovana je 10. aprila 1921. godine na konferenciji u Sarajevu, izborom Oblasne partijske uprave¹⁰⁷).

Jedan od prvih zadataka novoformirane partije bio je pokretanje lista. U njenom rukovodstvu u Bosni i Hercegovini našle su se mnoge ranije poznate ličnosti (Savo Kapor, Dragutin Bučar, Dušan Glumac, Ignjat Škoro, Petar Medić, Aćim Blačo, Stjepan Dušak, Sreten Jakšić, Franjo Raušer, Panto Krekić, Ivan Unger, Mirko Obradović i Jovo Jakšić)¹⁰⁸) i oni koji su se dugo nalazili na čelu radničkog pokreta i u redakciji ranijeg GLASA SLOBODE. Sedmog maja 1921. godine održan je u Sarajevu sastanak na kojem se je raspravljalo

¹⁰⁴) GLAS SLOBODE, br. 121, 10. juna 1920. godine.

¹⁰⁵) GLAS SLOBODE, br. 218, 4. decembra 1919. god. (Broj preplatnika u ostalim mjestima: Mostar 90, Kakanj 33, Usora 38, Prnjavor 26, Ljubljаница 12, Bijeljina 60, Brčko 60, Doboј 26, Trebinje 30, Banja Luka 60, Jajce 70, Teslić 20, Bos. Krupa 17, Lukavac 17, Drvar 23, Travnik 61, Bosanski Brod 34, Derventa 22, Foča 5, Breza 12, Pazarić 10, Prijedor 61, Dobrljin 10, Zenica 130, Tuzla 130 i Kreka 100.)

¹⁰⁶) Pregled istorije SKJ, Beograd 1963, str. 78.

¹⁰⁷) Uroš Nedimović, Radnički pokret u BiH u prvoj polovini 1921. godine, Prilozi, god. I, br. 1, Sarajevo 1965. godine, str. 85.

¹⁰⁸) Socijalističke radničke novine, br. 74, 17. aprila 1921. god.

o ponovnom pokretanju lista. Tom sastanku su, između ostalih, prisustvovali: Sreten Jakšić, Savo Kapor, Mojsije Zon i Dušan Glumac¹⁰⁹). Ubrzo poslije ovog sastanka, a nakon skoro petomjesečne pauze, GLAS SLOBODE je ponovo pokrenut. Prvi broj lista izašao je 14. maja 1921. godine.

I pored toga što je list i u ovom periodu nosio isto ime i što se nalazio u rukama ljudi koji su ga pokrenuli 1909. godine, on se, ipak, po svojoj orijentaciji dosta razlikovao od ranijeg GLASA SLOBODE. U prvo vrijeme, do konca 1921. godine, GLAS SLOBODE je bio organ novoformirane Socijalističke radničke partije Jugoslavije, koja je nastala okupljanjem protivnika lijeve orijentacije u našem radničkom pokretu. Oni isti ljudi koji su pokrenuli list, izdavali ga i uređivali sve do polovine 1920. godine, na osnovu programskih i taktičkih razlika ispoljenih na Vukovarskom kongresu (razlike su nastale oko pitanja da li postoje ili ne postoje uslovi za revoluciju u Jugoslaviji, oko organizacionih pitanja u samoj Partiji, odnosa Partije i sindikata itd.) odvojili su se od komunista i koncem 1921. godine, spojivši se sa raznim desničarskim strujama u našem radničkom pokretu (Socijaldemokratska stranka Jugoslavije, Jugoslovenska socijaldemokratska partija za Sloveniju i Socijalistička radnička partija Jugoslavije), formirali su Socijalističku partiju Jugoslavije. Koncem 1921. godine, pošto su se ujedinile oblasne organizacije Socijalističke radničke partije i Socijaldemokratske partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini, došlo je i do spajanja organa tih partija GLASA SLOBODE i ZVONA u jedan organ. Tako je GLAS SLOBODE postao zajednički organ reformista — centrumaša i ranijih zvonaša — socijalpatriota. Sasvim je razumljivo da je stanje u našem radničkom pokretu, nastalo poslije Vukovarskog kongresa i nakon izlaska Obznanе, a posebno društveno-političke i ekonomске prilike u zemlji, imalo presudan uticaj na orijentaciju lista u njegovom posljednjem periodu.

Dok je Komunistička partija morala preći na nove ilegalne uslove rada, dotle su vlasti reformistima, koji su osnovali Socijalističku partiju Jugoslavije, i njihovim sindikatima dozvolile rad. Borbe unutar radničkog pokreta i razna optuživanja, za neuspjeh, između komunista i socijalista odrazila su se i u pisanju GLASA SLOBODE, naročito prvih nekoliko godina njegovog ponovnog izlaženja. U to vrijeme je, poslije donošenja Vidovdanskog ustava i Zakona o zaštiti države, velikosrpska buržoazija uspjela da donekle učvrsti svoj položaj i učini bezopasnim klasni radnički pokret. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca dobila je izgled prividno sredene države. Međutim, nikakve mjere, pa ni Ustav, nisu mogli sakriti velike nacionalne i klasne suprotnosti države, u kojoj je položaj radnog naroda postajao sve teži i teži¹¹⁰). Sve je to, a naročito period relativne stabilizacije kapitalizma od 1924. do 1928. godine, koji je radničkoj klasi pružao mogućnost da raznim sredstvima ekonomске i političke borbe u okviru buržoaske demokratije poboljšava svoje ekonomski i političke

¹⁰⁹) Uroš Nedimović, isto, str. 85.

¹¹⁰) Pregled istorije SKJ, glava druga, str. 87, 89, Beograd 1963.

pozicije¹¹¹), imalo odlučujući uticaj na sadržaj, pravac pisanja i stav lista od 1921. do 1929. godine.

U posljednjem periodu izlaženja na stranicama GLASA SLOBODE tretirana su sljedeća pitanja: stanje u našem radničkom pokretu nastalo rascjepom na Vukovarskom kongresu i poslije izlaska Obznaće i Zakona o zaštiti države, borba Socijalističke partije za uticaj u radničkim redovima, posebno u sindikatima, ekonomski i politički položaj radničke klase, politička i privredna situacija u zemlji, borbe buržoaskih partija, problemi ujedinjenja radničkog pokreta, organizacioni problemi i akcije Socijalističke partije Jugoslavije, odnos prema dogadajima u Sovjetskoj Rusiji, spoljna politika Jugoslavije, podsticanje radnika na aktivnost u radničkim kulturno-sportskim društvima itd. Mi ćemo se, kao i ranije, osvrnuti samo na najvažnija pitanja kojima se list bavio, koja su karakteristična za ovaj period i na osnovu kojih ćemo moći steći približnu sliku o GLASU SLOBODE u posljednjem periodu njegova izlaženja.

Prvih nekoliko godina GLAS SLOBODE se najviše angažovao u objašњavanju programskih i taktičkih razlika između komunista i socijalista, odnosno u objašњavanju uzroka koji su doveli do rascjepa u našem radničkom pokretu. Pri tome je, što je potpuno razumljivo, list nastojao da dokaže opravdanost stavova reformističke struje. U listu se kao glavni i jedini krivci za rascjep u našem radničkom pokretu optužuju komunisti. U prvom broju obnovljenog GLASA SLOBODE, od 14. maja 1921. godine, jedan od najistaknutijih vođa bosansko-hercegovačkih centrumaša i glavni urednik lista Sreten Jakšić kaže: »Pošto su posle Vukovarskog kongresa komunisti izveli rascep Partije i pošto se jasno pokazalo da smo na Vukovarskom kongresu mi a ne oni tačno ocenili političku i ekonomsku situaciju u Jugoslaviji, pošto je mesto »revolucije« došla propast pokreta, to smo mi jugoslovenski socijalisti marksističkog pravca oslobođeni svih prijašnjih obzira i morali smo uzeti naše stare partijske listove u ruke i otvoreno reći radničkoj klasi u čemu je uzrok njene sadanje potpune nemoći i kojim putem ona može ponovo postati silna i moćna kao što je bila dok nije zapala u iluzije da se može na neki mističan i utopistički način doći do njenog klasnog oslobođenja«. Nizom članaka u GLASU SLOBODE dokazivalo se kako naša radnička klasa nije još sazrela za »neposredno osvajanje vlasti«, da politika komunista vodi anarhizmu i da je jedini izlaz za radničku klasu da pristupi u redove Socijalističke partije Jugoslavije. U vezi s tim list je pisao: »već je danas potpuno jasno da je pravac razvitka jugoslovenskog radničkog pokreta upućen ka Socijalističkoj radničkoj partiji, jer se proletarijat otresa ratnog socijal-patriotizma i posleratnog »komunizma« i vraća se na stare, oprobane puteve svoje borbe«¹¹²). U istom broju lista, u članku Socijalisti, komunisti i socijaldemokrati, o ljevičarskom dijelu radničkog pokreta se kaže: »Komunistima se u nas nazivaju prijašnji srpski anarho-sindikalisti i oni naivni i socijalistički neprosvećeni radnici, koji ne razu-

¹¹¹) Isto, str. 153.

¹¹²) GLAS SLOBODE, br. 3, 26. maja 1921. godine.

meju zakone društvenog razvijanja, koji ne razumeju ni radnički pokret, pa misle da hteti znači što i moći, zbog čega očekuju nekakvu maglovitu i brzu »revoluciju«, koja se iza brda valja, pa ma oni ništa za nju ne učinili«. Ovakvim i sličnim optužbama i tvrdnjama su protstavljeni su se predstavnici lijeve struje. Komunistički poslanici u Bosni i Hercegovini — Đuro Đaković, Kosta Novaković i Edhem Bulbulović — štampali su letke uperene protiv GLASA SLOBODE i njegovih izdavača i rasturali ih u toku maja i juna 1921. godine u Zenici, Zavidovićima, Kaknju, Fojnici i drugim mjestima Bosne i Hercegovine¹¹³⁾.

Osim zalaganja GLASA SLOBODE da dođe do ujedinjenja svih socijalista i stvaranja jedinstvene Socijalističke partije Jugoslavije, list je, u prvim godinama posljednjeg perioda, glavnu pažnju poklonio borbi za uticaj u sindikalnim organizacijama. To je i razumljivo ako se uzme u obzir da su se u rukovodstvu Socijalističke partije u Bosni i Hercegovini nalazili u većini raniji sindikalni funkcioneri i činovnici radničkih institucija. Stanje u kojem se radnički pokret našao poslije Obznane išlo je u prilog socijalistima. Zbog toga su oni često izlazili s optužbama u GLASU SLOBODE da su komunisti, kao pristalice neposredne revolucije, doveli radnički pokret u kritično stanje, a da, »nasuprot takvom komunističkom gledištu, socijalistički dio radničkoga pokreta ostaje pri svom starom i oprobrenom gledištu da se revolucije ne mogu veštački praviti«¹¹⁴⁾.

Komunisti se u listu napadaju kao najveći protivnici nezavisnosti sindikata, a kao jedini izlaz predlažu se sindikati centralizovani u Glavnem radničkom savezu. »Neutralni sindikati« su posljednji izdanci komunističkog pokreta. Ovo ime su oni uzeli više da bi mogli pridobiti u političkoj borbi razočarane radnike nego zbog vlasti, koja i tako zna da su »neutralni sindikati« komunističke organizacije i koja ih trpi, zbog toga što joj komunistički pokret više nije opasan i što joj služi protiv podizanja zdravog radničkog pokreta«, piše u GLASU SLOBODE od 5. januara 1922. godine. List se zalaže za potpunu političku i organizacionu samostalnost sindikata. Odvajanje od komunista, uticaja »lumpen-proletarijata« i od uticaja Moskve list smatra kao glavni uslov eventualnog ujedinjenja socijalista i komunista. Toj borbi za obnovu sindikalnog pokreta na »sasvim iskrenoj i neutralnoj bazi«, koja je konačno dovela do tzv. Kongresa ujedinjenja, na kojem se, pod uticajem reformista, Glavni radnički savez Jugoslavije proglašio Ujedinjenim radničkim sindikalnim savezom Jugoslavije¹¹⁵⁾, GLAS SLOBODE je posvećivao najveću pažnju sve do početka oktobra 1925. godine. Različiti stavovi u odnosu na sindikalni dio radničkog pokreta i postojanje ljevičarskih i desničarskih sindikalnih organizacija uzrok je stalne polemike GLASA SLOBODE sa ORGANIZOVANIM RADNIKOM, RADNIČKIM JEDINSTVOM i drugim ljevičarskim listovima. GLASU SLOBODE,

¹¹³⁾ ASRBiH, Sarajevo, ZV, Predz. br. 7958, 5902/1921. GLAS SLOBODE, br. 2. 19. maja 1921. godine (Nadohvati).

¹¹⁴⁾ GLAS SLOBODE, br. 30, 27. jula 1922. godine.

¹¹⁵⁾ Pregled istorije SKJ, Beograd 1963, str. 134.

kao tumaču stavova reformističkog dijela u našem radničkom pokreту, suprotstavljalо se u toku 1922. i 1923. godine RADNIČKO JEDINSTVO, organ Nezavisnih sindikata, koje je izlazilo u Sarajevu. U jednom članku, koji je napisao Đuro Daković, o GLASU SLOBODE se kaže: »U posljednje vrijeme GLAS SLOBODE kao tumač radā i želja Socijalističke partije i Glavnog radničkog saveza postaje sve izrazitiji vesnik želja svojih gospodara za likvidiranjem revolucionarnog radničkog pokreta u ovoj pokrajini«¹¹⁶⁾. GLAS SLOBODE je u vrijeme diskusije i polemike o položaju i ulozi sindikata, o odnosu partije i sindikata itd. najviše prostora ustupio člancima Jove Jakšića, u kojima je autor dokazivao potrebu neutralnosti sindikata. Istim problemu su posvećeni i članci Dragiše Lapčevića.

Dosta prostora u listu zauzimali su napisi koji su imali za cilj da dokažu kako su već od 1922. godine postojali svi objektivni uslovi za ujedinjenje radničkog pokreta i da treba još samo stvoriti subjektivne uslove za čije nepostojanje se redovno okrivljuju komunisti. Socijalistima i GLASU SLOBODE najviše je smetala pripadnost komunista Moskvi, odnosno Trećoj internacionali. U vrijeme diskusije oko obnavljanja radničkog pokreta i stvaranja tzv. jedinstvenog fronta, odnosno zajedničkog istupa u izbornoj borbi, u GLASU SLOBODE izlazili su napisi u kojima se od komunista zahtijevalo da napuste Moskvu. »Ako naši komunisti hoće iskreno ujedinjenje i ako njihovo pisanje i njihovi koraci s vremena na vreme u tom pravcu nisu laž i varke u smislu tzv. jedinstvenog fronta, kojim bi oni htjeli nekoga da prevare, u prvom redu radničke mase, onda im ništa drugo ne preostaje nego da napuste Moskvu«, piše u GLASU SLOBODE od 14. decembra 1922. god.

U skoro svakom broju GLASA SLOBODE u ovom periodu uvodnik u listu je posvećivan političkoj situaciji u zemlji i borbama buržoaskih partija. U tim člancima se kritikuje unutrašnja politika jugoslovenske buržoazije, iznosi privredna situacija u zemlji, stanje u pojedinim pokrajinama i industrijskim granama, unutrašnje borbe u buržoaskim strankama, korupciјe itd. Tako npr., povodom pada vlasti Ljube Davidovića 1924. godine u GLASU SLOBODE je pisalo: »Tako smo mi, najzad, ušli u red država otvorene diktatorske vladavine. Tom diktaturom nacionalni blok hoće, prvo, da onemogući svaki pametan i častan izlaz iz ustavnih borba, drugo, da osigura partijsku vladavinu, i treće, da spreči progon optuženih korupcionista«¹¹⁷⁾. Stalna privredna i politička kriza u zemlji vidno se odražavala u pisanju GLASA SLOBODE. Govoreći o privrednoj i političkoj krizi u zemlji, u jednom od članaka se kaže: »Dva su osnovna problema koji potresaju naš državni organizam: socijalni i ustavni ili nacionalni. To su dva glavna zla koja se snažno reflektuju i na našu političku i privrednu krizu. Na jednoj strani beskrajna beda, očaj i ogorčenje širokih radničkih masa, koje izdišu pod udarcima niskih plata, besposlice, bolesti, prekomerne eksploracije i bespravljja, na drugoj ogorčena i istrebljivačka plemenska borba koja zauzima sve

¹¹⁶⁾ RADNIČKO JEDINSTVO, br. 11, 8. maja 1923. godine.

¹¹⁷⁾ GLAS SLOBODE, br. 45, 13. novembra 1924. godine.

varvarske forme«¹¹⁸). Dobar dio prostora u listu zauzimali su napisi o političkim borbama srpske i hrvatske buržoazije. List ustaje protiv separatističke politike Stjepana Radića, ali traži potpunu ravnopravnost svih Hrvata u centralizovanoj državi. Povodom ubistva Stjepana Radića 1928. godine GLAS SLOBODE je pisao: »Djelo Puniš Račića mora se najodlučnije osuditi. Jedinstven događaj u istoriji parlamentarizma: da poslanik sa parlamentarne tribine puca na svoje protivnike, užasan je dokaz zatrovanosti našeg političkog života«¹¹⁹). Naveli smo samo nekoliko primjera u kojima se osuđuje unutrašnja politika jugoslovenske buržoazije, ali od 1921. pa sve do uvođenja diktature 1929. GLAS SLOBODE je pun takvih napisa.

U svom poslednjem periodu izlaženja GLAS SLOBODE se u znatnoj mjeri angažovao u izbornim borbama, u kojima je redovno učestvovala Socijalistička partija Jugoslavije. U stvari, djelovanje Socijalističke partije Jugoslavije se i ograničilo na učešće u izborima, kojim se ona koristila za isticanje svojih programskih zahtjeva i kritiku politike buržoaskih stranaka u Bosni i Hercegovini i drugim dijelovima naše zemlje. Uoči izbora 1925. godine GLAS SLOBODE je pisao: »U novim parlamentarnim izborima Bosna je u svome elementu. Ova »jugoslovenska Španija« je klasično zemljiste verskih i plemenskih borbi među jugoslovenskim plemenima«¹²⁰). U istom broju lista donosi se izborni proglašenje, u kojem se traži donošenje zakona o invalidima, sprovođenje agrarne reforme, socijalno zakonodavstvo i socijalna politika, osiguranje radnika, rješenje stambenog pitanja, snošljivija poreska politika, poštovanje osnovnih ustavnih prava itd. Učešće Socijalističke partije u izborima, u kojima se uviјek, donoseći izborne proglašenje, rezolucije, osvrte na izbore i izborne rezultate, najviše angažuje GLAS SLOBODE, često je najbolji pokazatelj stanja u našem radničkom pokretu i snage Socijalističke partije Jugoslavije. U GLASU SLOBODE se, tim povodom, mogu naći otvorena priznanja slabosti i nemoći Socijalističke partije Jugoslavije, pa čak i neslaganja među sarajevskim i beogradskim reformistima¹²¹.

U periodu od 1921. do 1929. godine GLAS SLOBODE je posvećivao najviše pažnje borbi za poboljšanje ekonomskog položaja radničke klase. On intenzivno prati ekonomske prilike u zemlji, ekonomske pokrete radničke klase i druge vidove djelatnosti radnika. Napisi u kojima se tražilo uvođenje osmočasovnog radnog dana, likvidiranje besposlice, radničko zakonodavstvo, zaštita radnika itd. zauzimali su najvidnije mjesto u ovom periodu izlaženja GLASA SLOBODE. Osim toga, veliku pažnju list je posvećivao radu radničkih komora i bolesničkih blagajni, u kojima su odgovorna mjesta zauzimali predstavnici Socijalističke partije Jugoslavije. Donoseći redovne izvještaje i napisе o radu ovih radničkih institucija, GLAS SLOBODE nam pruža dragocjene podatke o toj strani djelatnosti radničkog pokreta.

¹¹⁸⁾ GLAS SLOBODE, br. 2, 10. januara 1925. godine (Boljševizam vladajućih).

¹¹⁹⁾ GLAS SLOBODE, br. 25, 21. juna 1928. godine.

¹²⁰⁾ GLAS SLOBODE, br. 48, 4. decembra 1924. godine.

¹²¹⁾ GLAS SLOBODE, br. 50, 18. decembra 1924. godine.

Iako se, u poređenju sa GLASOM SLOBODE iz prethodnog perioda, stav lista prema Sovjetskoj Rusiji dosta promijenio, ipak se list, kad je bila u pitanju pomoći gladnim i moralna podrška u borbi protiv imperialističkih snaga, vrlo aktivno zalaže za pružanje takve pomoći. GLAS SLOBODE donosi proglose i pozive jugoslovenskom proletarijatu da izvrši svoju internacionalnu dužnost. On pruža podršku Sovjetskoj Rusiji uvijek kad je bio njen opstanak ugrožen od imperialističkih sila. »Svjetski socijalistički proletarijat uspio je svojim neumornim borbama protiv kapitalističke klase da ona u najvećem delu država u potpunosti prizna revolucionarnu Rusiju i s njome vaspostavi normalne odnose. Zato on neće dozvoliti da se ti odnosi opet prekinu i ona oružanom intervencijom uguši. Istina, on je protivan današnjem političkom režimu u Rusiji i boljševičkim metodama«, kaže se u GLASU SLOBODE od 2. juna 1927. godine. List je osudjavao jugoslovensku buržoaziju za pružanje pomoći ruskim izbjeglicama — kontrarevolucionarima¹²²⁾. Ali, već od prvog broja reformističkog perioda GLAS SLOBODE donosi napise u kojima se kritikuje boljševički režim i osuđuju boljševici »za obnovu kapitalizma u Rusiji«. Karakterističan je, u vezi s tim, članak Jove Jakšića, koji je napisan povodom smrti Vladimira Ilića Lenjina. Taj članak je nosio naslov Smrt velikog utopista i u njemu se, između ostalog, kaže: »Po prirodi, Lenjin je realist. Ali po socijalnoj filozofiji on je čisti utopist. Sem izraza, njegova socijalna filozofija nema ništa zajedničko sa marksizmom«¹²³⁾. GLAS SLOBODE očigledno nije naklonjen boljševičkom režimu, pa iznosi samo negativne strane, koje su u većini rezultat objektivnih teškoća u prvim godinama izgradnje. Tako je povodom desetogodišnjice boljevičkog režima GLAS SLOBODE pisao: »Danas, posle deset godina eksperimentisanja i strahovitih napora i žrtava, ti su rezultati na ekonomskom polju, u smislu socijalizma, potpuno negativni, iako se ne mogu poreći dosta veliki uspjesi na obnavljanju cijelokupne privrede, naročito industrije. Međutim, ti uspjesi idu, nažalost, u pravcu **kapitalizma** i nose **kapitalistički karakter**«¹²⁴⁾. Ovakav negativan odnos lista prema svim unutrašnjim promenama u Sovjetskoj Rusiji, pored ostalih razloga, dobrim dijelom je proizlazio iz nerazumijevanja prilika, politike i pravca izgradnje socijalizma u Rusiji.

Do kraja izlaženja, a naročito od 1926. godine, GLAS SLOBODE je posvećivao veliku pažnju kulturno-prosvjetnoj i sportskoj djelatnosti radnika. To je svakako u vezi sa preorientacijom Socijalističke partije na rad u radničkim, kulturnim i sportskim društvima, koja su bila dobra kamuflaža i za političku djelatnost. O toj strani djelatnosti, povodom osnivanja Saveza radničkih kulturnih i sportskih društava Bosne i Hercegovine, GLAS SLOBODE je pisao: »Uspjesi proletarijata na kulturnom polju nisu ništa manji od njegovih opštih uspjeha zadobivenih klasnom borbom. Radnička kulturna i sportska društva kada su u istinu radnička isto toliko su važna po razvitetak i napredak proletarijata koliko i sindikalne i partijske organizacije. Kulturni radnički pokret u stvari je treći deo radničkog pokreta

¹²²⁾ GLAS SLOBODE, br. 50, 15. decembra 1927. godine.

¹²³⁾ GLAS SLOBODE, br. 5, 31. januara 1924. godine.

¹²⁴⁾ GLAS SLOBODE, br. 45, 10. novembra 1927. godine.

i on mora uvijek paralelno da ide sa ona druga dva dela. Za postignuće uspeha u oslobođilačkoj borbi proletarijata potrebno je biti pobednik ne samo u ekonomskoj, političkoj nego u kulturnoj borbi. A kulturni uspeh često puta je važniji i od uspeha na drugim poljima¹²⁵⁾. Donoseći napise o aktivnostima društava »Proleter«, »Hajduk« i »Prijatelj prirode«, GLAS SLOBODE je dosta učinio na popularizaciji kulturno-sportske djelatnosti i razvijanju ljubavi prema prirodi među radništvom Bosne i Hercegovine.

U ovom posljednjem periodu izlaženja GLAS SLOBODE je uglavnom izdržavala mjesna organizacija Socijalističke partije u Sarajevu¹²⁶⁾, a njegov tiraž se kretao od 1.000 do 1.500 primjeraka. Iz objavljenih imena lica koja su davala dobrovoljne priloge za list vidi se da su ogromnu većinu tih priloga davale najistaknutije ličnosti iz rukovodstva Socijalističke partije.

Uvođenje monarhofašističke diktature 1929. godine, koja je bila uperena protiv klasnog radničkog pokreta, nije naišlo na osudu u GLASU SLOBODE. List se nije upuštao u davanje ocjena o novonastaloj situaciji. U prvom broju lista, koji je izašao poslije zavodenja diktature, o novoj situaciji se kaže: »Posljednja od mnogobrojnih kriza vlade koje smo posljednjih deset godina imali, riješena je drugačije od sviju dosadašnjih. Kralj je suspendovao Ustav, raspustio Nenarodnu Skupštinu i postavio izvanpartijsku vladu«... »Ovakvim rješenjem otvorene vladine krize stvoreno je u našoj zemlji sasvim novo stanje. Cjelokupnu zakonodavnu i upravnu vlast kralj je uzeo u svoje ruke«... »Uopšte, na cijeloj liniji zaveden je novi sistem vladanja, koji je, očigledno, **dobro** i **duže** (podvukao I. K.) pripreman i koji svoje namjere ima jasno u vidu. Prve namjere se već vide. Krajnje će se tek vidjeti«¹²⁷⁾. Poslije uvođenja monarhofašističke diktature GLAS SLOBODE se do kraja izlaženja uglavnom ograničio na pisanje o privrednim prilikama u zemlji, nezaposlenosti, osiguranju radnika, kulturno-sportskoj aktivnosti radnika itd. Ali, i pored svoje umjerenosti, list nije mogao opstati u uslovima koje je radničkom pokretu nametnula monarhofašistička diktatura. Policijske vlasti u Sarajevu obraćale su veliku pažnju na pisanje GLASA SLOBODE, pa je u toku januara i februara 1929. godine dočaralo do čestih zabrana pojedinih brojeva. Pošto je na taj način GLAS SLOBODE prekršio postojeći Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o štampi od 6. januara 1929. godine, Policijska direkcija za Bosnu i Hercegovinu još 16. februara 1929. godine predložila je velikom županu Sarajevske oblasti da se list potpuno zabrani¹²⁸⁾. Ipak, tek nakon učestalih zabrana lista u toku aprila, maja i juna, list je potpuno zabranjen 10. jula 1929. godine. Zapravo, toga datuma izašao je posljednji broj lista, a on je zabranjen na osnovu depeše, upućene lično od predsjednika Ministarskog savjeta i ministra unutrašnjih poslova Petra Živkovića, da se list zabrani¹²⁹⁾.

¹²⁵⁾ GLAS SLOBODE, br. 31, 12. avgusta 1926. godine.

¹²⁶⁾ GLAS SLOBODE, br. 22, 2. juna 1923. godine.

¹²⁷⁾ GLAS SLOBODE, br. 2, 12. januara 1929. godine (Novo stanje).

¹²⁸⁾ ASRBiH, Sarajevo, VŽSO, br. 440/1929. (IRP Sarajevo, fotokopije, kutija 1).

¹²⁹⁾ ASRBiH, Sarajevo, VŽSO, br. 1660/1929. (IRP Sarajevo, fotokopije, kutija 2).

Z A K L J U Č A K

Sa GLASOM SLOBODE, koji je počeo izlaziti koncem aprila 1909. godine, počinje period domaće socijalističke štampe u Bosni i Hercegovini. Od tada do 1941. godine u Bosni i Hercegovini izlazilo je preko 10 raznih naprednih novina i časopisa, koji su imali značajnu ulogu u ideološkoj pripremi i mobilizaciji radničke klase u njenoj borbi za novo društveno uređenje. Ta štampa zauzima zapazio mjesto u okviru cijelokupne jugoslovenske napredne štampe. Jedno vrijeme GLAS SLOBODE je bio jedini jugoslovenski list lijeve orientacije. Ipak, u davanju bilo kakve ocjene o GLASU SLOBODE i o njegovom značaju i ulozi koju je imao u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine neophodno je imati u vidu vremenske periode izlaženja.

Dok se socijaldemokratski period lista, koji traje od 1909. godine do Kongresa ujedinjenja 1919. godine, prirodno nastavlja i uklapa u komunistički period, dotle je u posljednjem periodu list nosio samo isto ime, a po svom karakteru se mnogo razlikovao od ranijeg GLASA SLOBODE. I pored toga, bez obzira na posebnu ulogu GLASA SLOBODE u pojedinim periodima izlaženja, o njegovoj ulozi i značaju možemo dati neke zajedničke zaključke.

Sama činjenica da je radničkoj klasi Bosne i Hercegovine uspjelo pokrenuti i održati svoj list do 1929. godine predstavlja veliki uspjeh. Radnička klasa ovih pokrajina ulagala je stalne napore da se list, i pored velikih teškoća, održi.

S obzirom na svoju ulogu, naročito u prva dva perioda izlaženja, GLAS SLOBODE zauzima jedno od najistaknutijih mjeseta u okviru cijelokupne jugoslovenske socijalističke štampe. U tom pogledu on je u Bosni i Hercegovini bez sumnje najistaknutiji list.

Kao savremenik relativno dugog perioda u razvitku radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini i u drugim našim pokrajinama, koji je bogat zbivanjima od istorijskog značaja, GLAS SLOBODE predstavlja vrijedan izvor za proučavanje istorijata bosansko-hercegovačkog i jugoslovenskog radničkog pokreta. Posebno se ističu prva dva perioda u izlaženju lista. Vrijednost lista je još veća ako se uzme u obzir nedostatak arhivske građe za neke od perioda u razvitku radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Pri tome je, što je sasvim razumljivo, potrebno mnogo strožije kritičko prilaženje štampi kao istorijskom izvoru. Ta potreba u slučaju GLASA SLOBODE je još veća, jer su se na njegovom čelu dugo zadržale iste ličnosti koje su ga izdavale i uređivale.

Prateći list od njegovog osnivanja do konca izlaženja, može se uočiti da je ulozi štampe u borbi radničke klase pridavan izvanredan značaj. Zahtjevi i očekivanja od socijalističke štampe daleko su prevazilazili njene stvarne mogućnosti. To se naročito odnosi na socijaldemokratski period, što je, naravno, rezultat stava socijaldemokratije prema kulturnom pokretu uopšte i njegovom značaju u razvitku radničkog pokreta.

U svom predratnom periodu, do 1914. godine, GLAS SLOBODE je pružio veliku pomoć u stvaranju strukovnih i političkih organi-

zacija i njihovom okupljanju oko Glavnog radničkog saveza i Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine. Djelujući u veoma zaostaloj sredini, GLAS SLOBODE je dosta doprinio podizanju idejnog i kulturnog nivoa radničke klase Bosne i Hercegovine.

Uporedo sa žigosanjem eksplotatorske i kolonijalne politike Austro-Ugarske GLAS SLOBODE je ukazivao radničkoj klasi na prave uzroke njenog teškog položaja i način na koji će najlakše postići poboljšanje životnih uslova.

S obzirom da je GLAS SLOBODE u ovo vrijeme bio jedini list kome je vjerska, nacionalna ili bilo koja druga podvojenost bila tuda, on je odigrao značajnu ulogu u suzbijanju šovinizma i klerikalizma, pa tako u velikoj mjeri doprinio zbližavanju naroda Bosne i Hercegovine.

Od početka izlaženja GLAS SLOBODE je stajao na braniku radničkih interesa. Sve akcije poslodavaca i vlasti koje su bile uperene protiv radnika energično je suzbijao i podržavao radnike u borbi za poboljšanje njihovog ekonomskog i političkog položaja.

GLAS SLOBODE se, izražavajući stav Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, u nekoliko slučajeva zalagao i za takva rješenja koja su došla kao rezultat velikog uticaja austromarksizma na radnički pokret Bosne i Hercegovine. To je naročito došlo do izražaja u stavu lista prema nacionalnom pitanju, u pomirljivom stavu prema vladajućem režimu i u odnosu prema seljaštву.

Ne iznoseći jasno revolucionarne perspektive, GLAS SLOBODE se dosljedno pridržavao programa postavljenog u prvom broju koji se svodio na poboljšanje ekonomskog položaja radničke klase i dobitjanje osnovnih građanskih sloboda. U ovo vrijeme GLAS SLOBODE je pridavao presudan značaj borbi za rješenje ustavnog pitanja.

Kad je 1917. godine ponovo pokrenut, GLAS SLOBODE je, pod uticajem februarske i oktobarske revolucije u Rusiji i revolucionarnih zbivanja u našoj zemlji, postao jedno vrijeme jedini list lijeve orientacije u jugoslovenskim zemljama. On vodi beskompromisnu borbu protiv nacionalističkih i socijal-patriotskih skretanja u našem radničkom pokretu.

Pobjedu oktobarske revolucije GLAS SLOBODE je pozdravio s najvećim oduševljenjem. On je dosta prostora posvetio napisima o uspjesima i o borbi mlade Sovjetske republike, pružajući joj u svakoj prilici moralnu podršku.

U ovo vrijeme list je odigrao značajnu ulogu u organizovanju radničke klase Bosne i Hercegovine i u njenoj borbi za ujedinjenje radničkih pokreta jugoslovenskih zemalja. GLAS SLOBODE je djelovao kao spona koja je spajala revolucionarne struje u jugoslovenskom radničkom pokretu.

Zaštita interesa radnog naroda, čiji je položaj u ratno doba bio nesnošljiv, bio je jedan od svakodnevnih zadataka GLASA SLOBODE.

Poslije oktobarske revolucije GLAS SLOBODE mijenja svoj stav u odnosu na nacionalno i seljačko pitanje.

Pored polemike sa buržoaskom štampom list je vodio polemiku i sa listovima desničarskih grupa u jugoslovenskom radničkom pokretu. Naročito oštru borbu GLAS SLOBODE je vodio protiv zagrebačke SLOBODE, koja je branila ministerijalizam u politici Socijaldemokratske stranke Hrvatske. List je imao sličan stav i prema sarajevskom ZVONU i ljubljanskom listu NAPREJ.

Internacionalizam lista, koji je u njemu bio zastupljen i prije rata, došao je u ovo vrijeme još više do izražaja u stalnoj podršci borbe radničke klase drugih zemalja.

Poslije Kongresa ujedinjenja GLAS SLOBODE je postao jedan od organa ujedinjenog revolucionarnog radničkog pokreta. U ovom periodu on je poveo beskompromisnu borbu protiv unutrašnje i spoljne politike domaće buržoazije.

Sklapanje mira sa Sovjetskom Rusijom i osuda politike imperialističkih zemalja prema njoj bili su u centru pažnje GLASA SLOBODE.

GLAS SLOBODE je posvetio veliku pažnju propagiranju ideje komunizma i organizovanju radničke klase Bosne i Hercegovine na novim osnovama. U tom pogledu list je dao značajan doprinos organizacionoj i ideoološkoj pripremi Vukovarskog kongresa.

Poslije radikalnih promjena u redakciji GLAS SLOBODE je dobio još više u svojoj odlučnosti i oštirini.

U predizbornoj agitaciji list je znatno uticao na povezivanje radnika i seljaka.

U posljednjem periodu izlaženja GLAS SLOBODE mijenja svoju dotadašnju orientaciju. Od 1921. godine on postaje organ reformističke struje u našem radničkom pokretu.

Iako je list, zbog toga, a naročito tokom prvih nekoliko godina ponovnog izlaženja, bio izrazito antikomunistički orientisan, ipak je on i u ovom periodu odigrao vrlo korisnu ulogu.

U novonastaloj situaciji, poslije izlaska Obznane i Zakona o zaštiti države, kada se radnički pokret Jugoslavije našao u vrlo teškoj situaciji, GLAS SLOBODE je pružao stalnu podršku borbi radničke klase za poboljšanje njenog političkog i ekonomskog položaja.

Donošenjem stalnih napisa o unutrašnjoj politici i borbi građanskih partija u Jugoslaviji, GLAS SLOBODE je, kao malo koji list u to vrijeme, vršio stalnu kritiku postojećeg stanja u Jugoslaviji. On je u politici jugoslovenske buržoazije okupljene u buržoaskim strankama video glavnu prepreku rješavanju najvažnijih problema u zemlji.

GLAS SLOBODE je u svom posljednjem periodu izlaženja dosta uticao na razvijanje kulturno-sportske aktivnosti kod radnika.

Kao svjedok relativno dugog, a možemo reći i najtežeg perioda za naš radnički pokret, kad je on djelovao u specifičnim uslovima i kad je pronalazio nove metode borbe i rada, GLAS SLOBODE spada u dragocjene izvore za proučavanje istorije radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini.

DODATAK

Najvažniji bibliografski podaci o GLASU SLOBODE

a) Vlasnici i odgovorni urednici

Od broja 1. do br. 22. 1909. god. vlasnik i odgovorni urednik bio je Rajko Žemva; od br. 23. 1909. do br. 20. 1910. god. vlasnik i odgovorni urednik je Ivan Kurtović; od br. 21. 1910. god. do br. 27. 1910. godine vlasnik i odgovorni urednik je Živko Rajsavljević; od br. 28. 1910. godine do broja 69. 1910. godine vlasnik i odgovorni urednik je Ivan Kurtović; od br. 70. 1910. godine do br. 80. 1910. godine vlasnik i odgovorni urednik je Jova Đurić; od br. 81. 1910. godine do broja 82. 1910. godine odgovorni urednik je Sreten Jakšić; od br. 83. 1910. godine do broja 62. 1912. godine vlasnik i odgovorni urednik je Stjepan Brković; od br. 63. do br. 85. 1912. godine odgovorni urednik je Pero Hrváčanin; od br. 86. do br. 143. 1912. godine vlasnik je Sreten Jakšić i drugovi, a odgovorni urednik je Pero Hrváčanin; od br. 144. 1912. godine do broja 110. 1913. godine vlasnik je Sreten Jakšić i drugovi, a odgovorni urednik je Marko Brković; od br. 111. 1913. godine do broja 212, posljednjeg u 1914. godini, za vlasnika se bilježio Sreten Jakšić, a odgovorni urednik je bio Branko Hrisafović.

Do 1914. godine stvarni urednici lista bili su Sreten Jakšić i Branko Hrisafović, međutim, uslijed čestih hapšenja glavnih urednika, to uvijek nije bilo naznačeno u GLASU SLOBODE, nego su za odgovornog urednika određivana nominalno druga lica iz radničkog pokreta, kako bi se onemogućilo hapšenje stvarnih urednika, jer bi u protivnom list morao da prestane izlaziti.

U 1917. godini za SDS BiH izdavač i urednik bio je Sreten Jakšić. On je vlasnik i urednik sve do broja 98. 1919. godine; od br. 98. 1919. do br. 35. 1920. godine vlasnik i odgovorni urednik je Bogdan Krstić; od br. 36. do br. 282. 1920. godine vlasnik i odgovorni urednik je Vaso Srzentić; od br. 1, 14. maja 1921. godine, za Oblasni odbor SRPJ, vlasnik i urednik je Sreten Jakšić; od br. 27. novembra 1921. god., vlasnik je Oblasni odbor SRPJ za BiH, a odgovorni urednik je Stjepan Dušak; od br. 1, 5. januara 1922. god., vlasnik je Oblasni odbor SRPJ za BiH, a odgovorni urednik Stjepan Dušak; od br. 21., 28. maja 1925., odgovorni urednik je Đura Vitković; od br. 1, 7. januara 1926. godine, izdavač je Sreten Jakšić, a odgovorni urednik Đura Vitković; od br. 47, 3. decembra 1926. godine, odgovorni urednik je Petar Rajković; od br. 40, decembra 1926. godine, odgovorni urednik je Đura Vitković; od br. 2, 12. januara 1928. godine, izdavač je Jovo Jakšić, a odgovorni urednik Anton Šmit.

b) Organ i podnaslov

Od osnivanja do Osnivačkog kongresa Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) GLAS SLOBODE nosio je podnaslov »Organ SDS BiH«; poslije Osnivačkog kongresa Socijalističke rad-

ničke partije Jugoslavije (komunista) GLAS SLOBODE nosio je podnaslov: »Organ Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista)«.

Prvi broj pod novim naslovom izašao je 29. aprila 1919. godine (97. br.), međutim, već od br. 98. pa do br. 119. iste godine izostavljena je u podnaslovu riječ »komunisti« i ostalo je: »Organ Socijalističke Radničke Partije Jugoslavije«. Od br. 120. do br. 237. u 1919. god. i od br. 1. do 135. u 1920. godini GLAS SLOBODE ponovo nosi podnaslov »Organ Socijalističke Radničke Partije Jugoslavije (komunista)«; od br. 136. do 230. broja u 1920. godini GLAS SLOBODE nosi podnaslov: »Organ KPJ (sekcija komunističke internacionale)«; od 98. do 237. broja u 1919. godini i od 1. do 282. broja u 1920. godini u GLASU SLOBODE, iznad naslova, stoji: »Proleteri sviju zemalja ujedinite se!«; od 247. broja, 13. novembra 1920. godine, do kraja 1920. godine list u gornjem lijevom uglu na prvoj strani nosi amblem srpa i čekića okruženog sa dva klasa. Od 14. maja 1921. godine GLAS SLOBODE nosi podnaslov: »Organ SRPJ«, a poslije ujedinjenja socijalista, u decembru 1921. godine, GLAS SLOBODE je do kraja izlaženja organ Socijalističke partije Jugoslavije.

c) Dani izlaženja

Od 29. aprila 1909. do br. 1. 1910. god. list je izlazio 5, 15. i 25. u mjesecu; od br. 1. 1910. godine list izlazi nedjeljno, svakog petka; od br. 18, 1. maja 1910. godine do br. 1, 1. januara 1912. godine, list je izlazio dva puta nedjeljno — utorkom i petkom; od br. 1. 1912. do br. 76, 5. jula 1913. godine, list izlazi utorkom, četvrtkom i subotom; od br. 76. 1913. do 6. oktobra 1914. godine list izlazi kao dnevnik; od 30. juna 1917. g. do 3. oktobra 1917. list izlazi subotom, a od 3. oktobra do konca 1918. godine dva puta nedjeljno, srijedom i subotom; od br. 1. 1919. list izlazi kao dnevnik sve do konca 1920. godine; od br. 1. 1921. do br. 11, 21. marta 1929. godine, list izlazi svakog četvrtka; od br. 11. 1929. do 10. jula list je izlazio svakog drugog četvrtka.

РЕЗЮМЕ

В самом раннем периоде развития рабочего движения, в процессе его возникновения и организации, как и позже, в ежедневной борьбе, большую роль сыграла социалистическая печать. На пробуждение классового самосознания рабочих Боснии и Герцеговины, особенно в первой фазе его развития, оказала влияние социалистическая печать соседних стран. В этом отношении особенно выделяется социалистическая печать Сербии, Хорватии, Австро-Венгрии и Германии. С выходом в свет первого номера »Голоса свободы« — в конце апреля 1909 года — начинается период развития отечественной социалистической печати.

Мысль о создании социалистической газеты в Боснии и Герцеговине зародилась в середине 1906 года, когда после общей стачки в этих наших краях наступило время быстрого подъема в развитии рабочего движения. Выходу газеты «Голос свободы» предшествовал сбор добровольных пожертвований для газеты среди боснийско-герцеговинских рабочих.

Первый номер »Голоса свободы« вышел 29 апреля 1909 года. До созыва Съезда объединения — апрель 1919 год — »Голос свободы« был органом Социал-демократической партии Боснии и Герцеговины. Со времени съезда объединения до Вуковарского съезда в июне 1920 года газета является органом Социалистической рабочей партии Югославии (партии коммунистов), а со времени Вуковарского съезда до конца 1920 года »Голос свободы« является органом Коммунистической партии Югославии. В последний период выхода газеты с 14 мая по 10 июля 1929 года »Голос« является органом Социалистической партии Югославии, созданной в конце 1921 года. В течение этого времени газета выходила с несколькими перерывами. Самыми продолжительными по времени перерывами особенно выделяются перерывы с 6 октября 1914 года по 30 июня 1917 года и с 29 декабря 1920 года, до выхода »Обзнаты« — по 14 мая 1921 года.

Принимая во внимание, чьим органом была газета, а также и время ее выхода, можно отметить три следующие периода газеты:

социал-демократический — с 1909 года до Съезда объединения 1919 г.

коммунистический — с времени Съезда объединения до конца 1920 г.

и реформистский — с 14 мая 1921 года по 10 июля 1929 года.

В каждом из этих периодов газета выходила в различных условиях. Это время крупных перемен и резких изменений обстоятельств, в которых проходит рабочее движение, что полностью отражается в рабочей печати. Время, в которое выходила газета, и течения в рабочем движении наложили свою печать на ее характер и ориентацию. Самыми важными вопросами, которыми занимается газета в первом периоде своей деятельности, являются следующие: борьба за конституционность и парламентаризм, национальный вопрос, отношение к оккупантам, отношение к гражданским партиям, отношение к империализму, к войне и т. д. К специальной группе относятся те вопросы, которые входят в программу ежедневной борьбы рабочего класса за улучшение его политического и экономического положения.

С 1917 года, под влиянием февральской и октябрьской революций в России, »Голос свободы« становится выдающимся пропагандистом левой ориентации в югославском рабочем движении. Он стоял во главе борьбы за объединение югославского пролетариата.

После Съезда объединения, в коммунистический период своего развития, газета становится бескомпромиссным бойцом в защиту рабочего класса от нападений югославской буржуазии. В это время газета преимущественно занимается трактовкой различных положений по актуальным проблемам международного и нашего рабочего движения. После Вуковарского съезда »Голос свободы« становится настоящей коммунистической газетой. В течение 1919—20 г. она

уделяет большое внимание экономической и политической борьбе рабочего класса Югославии.

В последний период с 1921 года по 1929 год »Голос свободы« был общим органом реформистов-центристов и социал-патриотов-звонаристов.

Положение в нашем рабочем движении после Вуковарского съезда и появления ОБЗНАНЫ, особенно изменившиеся общественные, экономические и политические условия оказали решающее влияние на ориентацию газеты. С 1921 года по 1929 год в газете обсуждались следующие вопросы: положение в нашем рабочем движении, объяснение различий, появившихся в и в нем, борьба социалистической партии о рядах рабочих, экономическое и политическое положение рабочего класса, политическое и хозяйственное положение в стране, борьба буржуазных партий, проблемы объединения рабочего движения и т. д.

В течение всего времени существования газеты рабочее движение Б. и Г. прилагало большие усилия, чтобы сохранить газету. Последний номер »Голоса свободы« вышел в 1929 году.

Hrvatska republikanska seljačka stranka prema Bosni i Hercegovini i orijentacija Hrvata BiH do 1923. god.

Tomislav Išek

U V O D

Kod nas do danas nije napisano posebno djelo u kojem bi se svestrano tretirala istorija Radićeve stranke. Takođe je neobrađena istorija Hrvata BiH. Dodam li tome da je slično stanje i u pogledu obrade nacionalnog pitanja, najosnovnijeg problema države stvorene 1. decembra 1918., onda se mogu, bar približno, sagledati teškoće na koje će naići oni koji pristupe istraživanju ovih pitanja. Daleko sam od pomisli da je moguće u jednom radu, posebno ovako formulisanom, kompleksno obraditi navedena pitanja. O HPSS tj. HRSS postoji relativno obimna **literatura**, ali samo fragmentarna. Jedan dio pisaca pokušao je da priđe HPSS (HRSS) sa najopćenitijeg stanovišta, zadržavajući se na površini problema vezanih za nju. U takvima radovima naći ćemo samo faktografske podatke za jedan period djelatnosti HPSS (HRSS) ili za stranku u cjelini¹⁾. Neki koji su pokušavali donijeti izvjesne ocjene nisu išli dalje od površnog psihologiziranja²⁾, dok su drugi sudili isuviše kategorički, ne sagledavajući uvek stvari u istorijskoj projekciji³⁾. S obzirom na stanje izvorne građe i karakter štampe, podaci o HPSS (HRSS) koji se nalaze na stranicama literature, pored svih manjkavosti, dobro dolaze svakome ko prilazi izučavanju djelatnosti ove stranke. Ako se zna kakvog je značaja bila

¹⁾ Horvat Josip, Stranke kod Hrvata, Beograd, Politika, 1939, 103. Čubrilović dr Vasa, Politička prošlost Hrvata, Beograd, Politika, 1939, 127. Čulinović Ferdo, Jugoslavija između dva rata, knjiga I, Zagreb, JAZU, 1961, 550.

²⁾ Marjanović Milan, Stjepan Radić, Beograd, Jugo-istok, 1937. 178.

³⁾ Cesarec August, Stjepan Radić i Republika, Prilog našoj političkoj historiji, Zagreb 1925, 100. Cesarec August, Ideologija HRSS ili put u bačvu, Borba, marksistički časopis, I. Beograd 1923, Knjiga 1, br. 4.

uloga braće Radića, posebno Stjepana, onda njihova pisana i notirana riječ dobiva izvanredno veliku vrijednost⁴⁾.

Korištena **arhivska građa** za ovu temu odnosi se isključivo na Arhiv SR BiH. Ovaj podatak govori dovoljno za sebe. Naime, arhiva HPSS (HRSS) nije sačuvana i to je jedan od razloga koji može usloviti eventualne prigovore koji bi se mogli javiti a propos činjeničnog materijala u radu, bilo da se radi o djelatnosti HPSS (HRSS) u BiH, bilo o ekonomskom položaju Hrvata BiH i tome slično.

Nužno je ovdje nešto reći o vrijednosti onih izvora koji se odnose na djelatnost HRSS. Prije svega, ta djelatnost je bila zabranjena i bila je, prema tome, tajna. Direktnog rada HRSS-e u Bosni i Hercegovini nije bilo do 1922. godine. I od tada, a naročito od 1923., što ne spada u ovaj rad, pomno odabранe i sposobne ličnosti djelovale su — tajno. Taj momenat i činjenica da su većinu upravnog osoblja, civilnog, a još više policijskog, predstavljali ljudi radikalni nastrojeni i dvoru slijepo odani imala je za posljedicu da podaci koji su prezentirani višim instancama često nisu odgovarali stvarnosti. Izvještaji su postajali nevjerodostojni svjesno, nužno i slučajno. Svjesno — jer su pojedinci iz straha da iznesu pravo stanje u svom okruglu lažno ili iskrivljeno prikazivali stvari, nužno — jer su u svojoj zasljepljenosti i odanosti režimu previdali notorne greške i slabosti tog režima, a slučajno — zahvaljujući tajnovitosti rada i prikrivanja agitatora i pripadnika HRSS.

Nepostojanje ni djelomično sačuvane partijske arhive potencira značaj glasila HRSS »Slobodnog doma«. Na njegovim stranicama istoričar će naći podatke prvog reda, kao što su: odluke skupština, rezolucije skupova, izborne proglose i vijesti sa terena. Ali i ovdje je nužno upozoriti na položaj Stranke u cijelini i njenih organizacija. Režim je, s obzirom na ulogu i pretenzije Stranke, istu smatrao gotovo za jeres, te se to normalno odražavalo i na stranicama njene štampe. »Slobodni dom« je 1919. godine bio zabranjen, a kasnije je vođstvo Stranke donijelo odluku da se o politici neće uopšte pisati. Tako je istraživač za jedan period lišen mogućnosti korištenja i ovog vrlo važnog izvora. S obzirom da je svakovrsnim neslaganjima i nesporazumima u Kraljevini SHS ogroman obol davala većina stranaka, a suparničke najviše, to se u izučavanju bilo kojeg aspekta društveno-ekonomskog i političkog stvarnosti Kraljevine SHS ne može mimoći i njihova štampa. Međutim, baš ovdje je potrebno ispoljavati, inače neophodne, kritičnosti. Gotovo sva štampa je bila do krajnosti subjektivna, stranački obojena, bolje reći zatrovana. Ta glasila, bez izuzetka gotovo, nisu se nimalo trudila da stvari objasnjavaju i rasvjetljavaju, nego su ih, naprotiv, komplikovala i otežavala. Štampa KPJ u ovom radu nije korištena uglavnom zbog toga što stavovi KPJ o nacionalnom pitanju u to vrijeme još nisu bili ni izgrađeni, ni pravilni.

⁴⁾ Nauk ili Program HRSS. Zagreb 1922, 24; Radić, Antun i Stjepan, Seljački nauk, Zagreb 1936, 204; Radić Stjepan, Živo hrvatsko pravo na BiH, Zagreb 1908, 60; Radić Stjepan, Put k seljačkoj republici, Zagreb 1923, 56.

Pri obradi ove materije koristio sam se i Stenografskim zapisnicima Privremenog narodnog predstavništva, sveska I—V, 1919. i Stenografskim beleškama Ustavotvorne skupštine, knjiga I—II, Beograd 1921. Ova vrsta izvora je utoliko značajna što se u Privremenom narodnom predstavništvu i Ustavotvornoj skupštini moglo čuti dosta misli o problemima koji ulaze u sklop ove teme.

Na kraju bih ipak rekao da su u ocjenama HRSS ipak najbliza istorijskoj istini ona mjesta u kojima nailazimo na stavove Augusta Cesarca (Stjepan Radić i Republika. Zagreb 1925. 100 str.; Ideologija HRSS ili put u bačvu. Borba. Beograd. I/1923, knj. 1, br. 4) i pregnantne misli Miroslava Krleže (Teze za jednu diskusiju iz godine 1935. Nova Misao. Beograd 1953. knj. II, br. 7, 3—82 str.).

Kraljevina SHS je od prvog dana postojanja bila opterećena nizom neriješenih problema. Ipak, nacionalno pitanje, egzistirajuće još prije 1. 12. 1918., od tada komplikirano Hrvatskim pitanjem, postalo je za sve, hrvatski narod posebno, značajkom par excellence. U stvari, problem hrvatsko-srpskih odnosa, začet još ranije, ušao je poslije 1918. u novu fazu. Državotvorni elementi sa korifejima različite partijske pripadnosti — Nikola Pašić, Svetozar Pribičević — uz »drugi ustavni faktor« Aleksandra Karađorđevića, zagovarajući unitarizam, praktično ga svodeći na pozicije hegemonizma, bitno su uticali na rađanje etničkog hrvatsko-srpskog sukoba na ekonomsko-kulturnoj osnovi, koji se ispoljavao u političkoj formi. Negiranjem postojanja Hrvatskog pitanja uopšte, razmimoilaženja i sukobi su postali neizbjegni, jer su se dvije strane (hrvatska i srpska) u zajedničkim okvirima socijalno-ekonomskih i političkih procesa isključivale. Politikom vodenom poslije prвodecembarskog ujedinjenja Hrvati i Srbi se nisu našli jedni uz druge, nego su postavljeni u vis-à-vis odnos.

Uslijed toka istorijskih događaja HPSS tj. HRSS se programatski usmjerila prema BiH, odnosno Hrvatima BiH. Predestinirajuće na tu orijentaciju najprije su utjecali okviri Habsburške Monarhije, a nakon ujedinjenja položaj hrvatskog življa. Hrvatski dio naroda BiH (do 1878. najmalobrojniji) nije se pojavljivao kao suprotnost ostalom stanovništvu, a od 1878. godine, zbog potpuno novih uslova života usmjeravanih od nove vlasti, polarizovao se unutar **svojih** redova, a docnije i u odnosu na srpsko i muslimansko stanovništvo — opet, pretežno, pod uticajima izvana. U veoma žestokim partijskim borbama, koje su ispunjavale cijeli period od 1. 12. 1918., HRSS je, od nekih četrdesetak stranaka, uslijed društveno-ekonomsko-političkih okolnosti bila dovedena u žigu zbivanja. Predmetom istraživanja javlja se djelatnost HRSS, sitnoburžaske po vodstvu, a seljačke po masi, te orijentacija i uloga hrvatskih stranaka Bosne i Hercegovine. Odnos HRSS prema činu ujedinjenja, Privremenom narodnom predstavništvu, Ustavotvornoj skupštini, Vidovdanskom ustavu, radu Narodne skupštine, mogućnostima hrvatsko-srpske saradnje, zatim preorientacija političkih stranaka BiH, konstituiranih 1919., od faktora sa pozitivnim odnosom prema centralističkom režimu do njegovog antipoda, koji se potpuno priklonio Hrvatskom bloku (dalje HB), odnosno

HRSS, kao izrazu političkog jedinstva svih Hrvata, indikator su da je suština djelatnosti stranaka Hrvata bila: borba za priznanje elementarnih prava Hrvata kao posebne nacije, za faktičko priznanje uskraćene im ravnopravnosti. HRSS i Hrvati BiH, našavši se na toj **zajedničkoj liniji**, dovedeni hegemonističkom politikom naspram dinastije i centralizma u podređen položaj, prešli su **zajednički** u kontraofanzivu od 1922. godine, djelujući od tada u vidljivo ispoljavanoj interakciji.

U radu sam pokušao, zavisno od raspoloživih izvora, da pratim evoluciju njihovih stavova ne gubeći izvida značaj uslovljenosti njihovih veza. Praćenje onog posebnog kod HRSS, kod HTS i HPS i onog opštег, među njima, otežano je koliko značajem njihove koherencnosti (hrvatstvo ispoljavano kroz katolicizam, društveno-ekonomski položaj u novoj državi) toliko i onim što ih je razdvajalo (različiti uvjeti istorijskog razvitka, projekcije rješenja u programima).

HRSS je, može se reći, kao ni jedna stranka uspjela da stvori uslove za simbiozu vođstva i mase. To je predstavljalo, *causa sui*, fenomen bez presedana u istoriji Jugoslavije između dva rata. Istoriska građa unekoliko koriguje crno-bijelu sliku karaktera HRSS. Do 1923. radilo se o podudarnosti ekonomsko-političkih interesa vođstva HRSS i mase hrvatskog naroda kako na terenu Hrvatske tako i BiH. Stoga ne odgovaraju istorijskoj istini ocjene koje se mogu naći u literaturi, a zasnivaju se na tezi da se kod HRSS u prvom redu (mislim na ovaj period) radilo o izbornoj aritmetici. Istini za volju treba dodati da je takva djelatnost bila izazvana u velikoj mjeri sticajem okolnosti, a manje je bila zacrtana u »Seljačkom nauku«, tj. programu HRSS. Pri ocjeni HRSS treba imati na umu da je ona u periodu do 1923. godine, zbog svog položaja u konstelaciji društveno-političkih snaga, ciljeve svoje djelatnosti usmjeravala u dva pravca: 1) taktičko-politički prema vođstvima ostalih hrvatskih stranaka, pomoću kojih je i zvanično (jer je de facto i bila) nastojala izboriti pozicije primus inter pares i 2) programsko-deklarativno prema masi, u kojoj je tražila oslon za priznanje mandatora hrvatskog naroda.

U periodu do 1923. ona je uspjela da na svojevrstan način ostvari prvi cilj u cjelini, a drugi je trebalo da bude potvrđen na martovskim izborima.

POLITIČKA ORIJENTACIJA HRVATA BiH DO 1918.

Kod stanovništva BiH osjećanje nacionalne pripadnosti javilo se kasnije nego kod stanovništva drugih naših zemalja. To je bio proces čiji se tok može pratiti i prije 1878. godine, ali koji je od vremena austrougarske okupacije bio znatno intenzivniji. Od tada je, i ranije ispoljavan, elemenat diferencijacije vjera postao posebno značajan.

Nagli i brzi prodor kapitalizma nakon okupacije uslovio je postupni razvoj privrede u cjelini, prodor političkih ideja i pojavu nacionalnog diferenciranja. Novoformirani odnosi uticali su da je dio domaće inteligencije odlazio na školovanje van BiH i imali za po-

sljedicu daljnju, izvana dirigovanu penetraciju katoličkog sveštenstva. Na taj način, tok privrednog života, strani i domaći, autohton elementi⁸), uticali su na hrvatski dio stanovništva BiH i, uopšte, na izmjenu njihovog ekonomskog, socijalnog i političkog statusa, na pretvaranje neizdiferencirane građanske klase u buržoaziju i ubrzano ekonomsko propadanje seljačkih slojeva.

Ekonomске razlike i politika zacrtana u Beču i Pešti zaostivali su nacionalne suprotnosti vjerski opredjeljivanih stanovnika BiH. Na tim osnovama zasnivali su se i pokušaji stvaranja »bosanske nacije«, koji su izazivali vidnije ispoljavanje hrvatskog nacionalizma i tako utirali puteve stvaranju organizovanih političkih pokreta. Beč je, za razliku od Pešte, tražeći potporu svojoj politici, bio okrenut katolicima, naročito doseljenim⁹). S obzirom da su se pojmovi vjerskog i nacionalnog podudarali, katolici su se sve više osjećali Hrvatima, pravoslavnici su podvlačili srpsko, a Muslimani ostajali, kao i do tada, neopredijeljeni, postajući objekt hrvatsko-srpske borbe za apsolutnu većinu. U klasnom smislu buržoazija je inklinirala austrijskoj upravi, a seljaštvo, ostajući po strani od procesa relativnog razvoja zemlje, sve se više udaljavalo od bosansko-hercegovačke buržoazije. Dominantna crta politike austrijske uprave, kako u doba okupacije tako i u doba aneksije, bila je permanentno i organizovano djelovanje na produbljivanju nacionalnih suprotnosti, koje je baš ona inauguirala. U ovom periodu, zbog različitog položaja u privrednom životu¹⁰), dolazi do podvajanja između vjerskih, odnosno nacionalnih grupacija i unutar njih samih. Uvjeti i razlozi koji su uslovjavali političku diferencijaciju u krilu hrvatske, odnosno nove, katoličke buržoazije, bili su specifični. Nova hrvatska buržoazija BiH nije imala iza sebe kontinuiranog ekonomskog života, kao begovi na primjer, nije imala ni slične državno-pravne okvire razvoja, kao ona u banskoj Hrvatskoj, u kojima bi se razvijao politički život. Zbog toga u njenim redovima nije došlo, mislim na uzroke, do slične političke diferencijacije kao kod ostalog stanovništva. Katoličko, odnosno hrvatsko stanovništvo BiH egzistiralo je u jednom specifičnom polo-

⁸⁾ »Inicijativu za osnivanje tih kulturnih društava — koja su bila sredstvo borbe za održanje i jačanje hrvatskih nacionalnih pozicija m. o. — daju franjevci, činovnici koji su došli u zemlju iz Hrvatske — i kasnijih godina — univerzitetski građani, domaći sinovi. Njihovi saradnici i pomagači jesu obrtnici, trgovci, uopće građani. — Malbaša, Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni za vrijeme Benjamina Kallaya, Osijek 1940, 29.

⁹⁾ »... hrvatski elemenat bio je podupiran kao katolički jedino na vjerskom terenu, ali nije bio favoriziran« — n. d., 9.

¹⁰⁾ »Na osnovu jedne ankete bosanske vlade sprovedene 1906. g. dobijeni podatci o posjedovnim odnosima daju ovu sliku:

Po vjeri bilo je u procentima muslimana pravoslavnih katolika

velikih posjednika	85,2	9,4	4,9
slobodnih seljaka	56,6	25,9	16,8
kmetova	4,6	73,9	21,5

Prema: Stojasavljević dr Bogdan, Seljaštvo Jugoslavije (1918—1941), Zagreb 1952, 148, 21—22.

žaju, koji je bio odraz konkretne djelatnosti dirigovane izvana¹¹), importa ideja, ovaploćenih u jezuitskom elementu, izraz specifičnog statusa BiH i odnosa stanovništva u njoj samoj. Taj položaj je omogućavao povlačenje izvjesnih paralela sa Hrvatima Hrvatske, ali ne i analogije razvoju, jer »... katolik iz Livna i Imotskog Hrvatu kataliku iz Zlatara još je uvijek čovjek iz inostranstva. Tu je asimilacija tek u prvoj fazi...«¹²). Ovaj momenat se u analizi razvoja i odnosa hrvatskog dijela stanovništva do 1918., a još više od tada, gotovo nije uzimao u obzir, čak se, može se reći, potpuno prenebregavao.

Hrvati BiH, lišeni autohtonog društveno-ekonomskog i političkog razvoja, opredjeljivali su se prvenstveno u ovisnosti od uticaja unošenih izvana i pod uticajem onih dijelova inteligencije koja je vaspitana, opet, van BiH. U periodu ustavnih priprema, nakon Kalađeve epohe, potezima novog zajedničkog ministra Burijana (1903—1912) stvorene su izvjesne mogućnosti za pokretanje političkog života i stvaranje prvih političkih organizacija. Rezultat tih mjera i raslojavanja bilo je formiranje Hrvatske katoličke udruge i Hrvatske narodne zajednice. Prva je, pod moćnim uticajem vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Šadlera, djelujući uz svestranu pomoć vlade i svih katoličkih dоселjenika, predstavljala sa listom Hrvatski dnevnik klerikalnoburžoasku političku organizaciju. Druga je, sa Nikolom Mandićem i Jozom Sunarićem, okupljujući pretežni dio katoličkog elementa i domaće inteligencije, imala liberalnoburžoaski karakter. Organ ove druge grupacije bio je Hrvatska zajednica. Nije bez značaja bar konstatovati činjenicu da je već u ovo vrijeme dolazilo do interakcija među dijelovima Hrvata i Muslimana¹³). Ta podjela katolika BiH ostala je kroz cijeli period dominanta i bila je svojevrstan dokaz veličine značaja spoljnih faktora, koji su u samom početku unutarnjem procesu političkog razvoja dali svoj pečat. On se kod njih osjećao vidno i poslije svjetskog rata i bio, uslovljenošću društveno-ekonomskog nerazvijenosti, izražen u stalnom traženju oslona van BiH.

Sistem austrougarske uprave bio je takav da ni od vremena kada se u BiH može govoriti o političkom životu, tj. od početka

¹¹) »Prva hrvatska seljačka zadružna osnovana je 1904. u Orašju na Savi... Pojava osnivanja Kreditnih seljačkih zadružnih banaka u BiH je usko povezana s osnivanjem Hrvatske zadružne banke u Sarajevu. Ova banka je osnovana pomoću klerikalnog kapitala, Poljodjelske banke u Zagrebu... Tako su zadružne u Bosni i formalno, budući da su stvarno i bile, postale ustanove pomoću kojih se vršila akumulacija kapitala banaka hrvatskog clera. Do početka prvog svjetskog rata u Bosni je bilo oko 60 zadružnih banaka, od kojih je **40 bilo u najtješnjim vezama s Hrvatskom zadružnom bankom** (podvukao T. I.). U ovih 40 zadružnih banaka je bilo učlanjeno 2.578 zadružara. — Vučković Mihađlo, Zadrugarstvo. Beograd, Zadružna knjiga, s. a. 166, 38.

¹²) Miroslav Krleža, Teze za jednu diskusiju iz godine 1935. Nova misao, časopis za aktuelnu društvenu, književnu i opštu kulturnu problematiku, knj. II, br. 7, Beograd 1953, 62.

¹³) »Nastojanjem N. Mandića, J. Sunarića (tj. Hrvatske narodne zajednice — m. o.) i Ademage Mešića složila se stranka Šerifa Arnautovića s hrvatskim težnjama i nazvala se »Muslimanska ujedinjena organizacija«, nu od nje su se odcijepili »srpski« muslimani pod vodstvom Dervišbega Miralema...«. — Hrvatska enciklopedija, svežak III, Zagreb 1942, 158.

rada Sabora, nije bilo moguće strankama, zastupljenim u njemu, da iole odlučuju ili utiču na politiku u cjelini, jer »dok je individualna prava manje-više štitio, Ustav je jako ograničio uticaj narodnih predstavnika na rad Zemaljske uprave«¹⁴⁾. Nasuprot tome, ta austrougarska vlast nastojala je i, u tome uspijevala, da u Saboru ima svoju većinu. Dok su Srbi i Muslimani u odnosu na tu vlast bili u odbrambenoj poziciji, Hrvati BiH su zauzeli stav koji je usvojenim Memorandumom od 16. 8. 1906. značio više nego obično odozivanje austrougarske politike. Oni su javno izrazili želje da se BiH anektira Austro-Ugarskoj, odnosno pripoji Hrvatskoj. To je bio potez koji je nesumnjivo uticao na zaoštravanje odnosa Srba i Muslimana s jedne i Hrvata s druge strane. Vrlo je karakteristično i značajno da u redovima buržoazije BiH, u cjelini, nisu izbijale težnje za dje-lovanjem van okvira Monarhije. Slične tendencije javljale su se samo u krilu napredne, borbene mlađe intelektualne generacije. Stav većeg dijela buržoazije BiH u ovom periodu bio je: voditi politiku u okviru Monarhije, oslanjajući se na politiku Beča, i na taj način zaštititi svoje ekonomski interese. Izvjesne suprotne tendencije jednog dijela srpske buržoazije usmjerene prema Beogradu bile su izazvane nadama da će na toj strani naći zaštitu svojih interesa. Za vrijeme rata, do 1917., u BiH nisu zabilježena neka značajnija politička kretanja. Opšte prilike zbog rata — Sabor raspušten, opštinska vijeća takođe, štampa pod najstrožijom vojno-političkom cenzurom, ograničena sloboda kretanja i dr. — nisu za to pružale ni mogućnosti. Međutim, ne može se reći da je BiH bila »mrtvo more«. Iako slijedeći primjer nije, vjerovatno, tipičan, ipak je, čini mi se, karakterističan. Istaknuti franjevac fra Didak Buntić »baš u ovo doba razvija najjaču akciju u svakom pogledu... Kolonizacija naše djece po Hrvatskoj i Slavoniji, pohod Srba u tamnicama u jeku rata, njegovo dopisanje s vojnicima na frontu, njegove tužbe caru i vladama radi glada u Hercegovini sve je to bilo bosanskoj vlasti neugodno i nemilo... On je bio uvjeren u propast Monarhije«¹⁵⁾. Ali, već prvom prilikom, objavom Majske deklaracije od 30. 5. 1917. g., Hrvatska katolička udruga izjasnila se za rješenje državnopravnog pitanja naših zemalja u sastavu Monarhije ne na osnovi jugoslovenskoj, nego »na temelju hrvatskog državnog prava i uz neokrnjeno očuvanje hrvatske narodne i državne individualnosti u političko i finansiјalno autonomno s Habsburškom monarhijom državno tijelo«¹⁶⁾.

Pojedinačne akcije i zvanična djelatnost nisu mogli da nešto više doprinesu rasčišćavanju pitanja, tim više što su pitanja budućnosti BiH i Monarhije, u BiH, a među Hrvatima Bosne i Hercegovine posebno, izazvala dijametralna mišljenja. Prema Štadlerovoj izjavi od 17. 11. 1917., usmjerenoj protiv stavova Majske deklaracije, bosan-

¹⁴⁾ Kruševac Todor, Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878—1918, Sarajevo, Muzej grada Sarajeva, 1960, 389.

¹⁵⁾ Dr fra Oton Knezović, Bosansko-hercegovački franjevci i Hrvatska, Obzor, spomen-knjiga, Zagreb 1935, 89.

¹⁶⁾ Prema: Kruševac Todor, n. d., 389.

ski Hrvati su zauzeli negativan stav¹⁷⁾). Bosanski franjevci su se u političkoj izjavi od decembra 1917. solidarisali sa Jugoslavenskim klubom, odnosno Majskom deklaracijom, a hercegovački franjevci u svojoj deklaraciji od 11. januara 1918¹⁸⁾.

Tako su Hrvati oko Hrvatske katoličke udruge, a preko Šadlera, neposredno pred kraj rata bili sasvim pogrešno orijentisani, praktično ostajući, neposredno poslije rata, »en masse« organizaciono neusmjereni, van opštih tokova kretanja. Ovako jasno ispoljavanje nepodudarnosti stavova u pogledu političkog razvitka Hrvata BiH, potencirano izjavama franjevaca iz Bosne i Hercegovine (a oni su podloga »Zajednice«), doći će, po svojim posljedicama, do punog izražaja u narednom periodu života i djelatnosti Hrvata BiH.

HRSS PREMA BOSNI I HERCEGOVINI DO 1918.

Seljaštvo Hrvatske, kao uostalom i ostalih naših krajeva, predstavljalo je početkom ovoga vijeka više od $\frac{3}{4}$ ukupnog stanovništva. Kao politički faktor ono je bilo beznačajno, jer ga je izborni sistem potpuno isključivao. Zvanična politika, sve do 1918. vođena u okvirima fetiša i fikcija hrvatskog državnog prava, opterećena željama istaknutih pojedinaca građanske klase, uz to još pod uplivima Beča i Pešte, nije se mogla oslobođiti kabinetskog politiziranja.

Stjepan Radić je, sa još nekolicinom političara, na samom početku ovog vijeka uočavao značaj i snagu HPSS-e, koja je tada prvi put počela da organizaciono isključivo okuplja seljaštvo. Ne najšavši na razumijevanje ni kod kabinetских političara ni kod omladine, odlučno se sa bratom Antunom okrenuo seljaštvu kao najosnovnijem faktoru, ocjenjujući bolje maltene od svih tadanjih građanskih političara posljedice opšte zapostavljenosti i značaj odsustva seljačke samosvjeti¹⁹⁾). Elementarno u Radićevom prilasku seljaštvu je, za ono vrijeme, sadržajnost programa, koja je bila od još veće važnosti kad se uporedi sa formalističkim nacionalizmom hrvatske buržoazije. Već je Deklaracija iz 1904. jasno nagovijestila »stvaranje jedinstvenog hrvatskog naroda«²⁰⁾, a Program razradio »da stranka nije klasna već opštenarodna«²¹⁾). Radić je pisao: »Nije dosta narodu pristupiti, valja s narodom stupati. Nije dosta među narod stati, valja među narodom ostati... on (narod — m. o.) traži svoju, narodnu pravicu, svoju hrvatsku slobodu«²²⁾. Gledajući na program HRSS iz per-

¹⁷⁾ Vidi opširnije: Kapidžić dr Hamdija, Austrougarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme I svjetskog rata, Godišnjak Istoriskog društva BiH, IX, Sarajevo 1957, 35.

¹⁸⁾ Šišić Ferdo, Dokumenta o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914—1919, Zagreb 1920, 108.

¹⁹⁾ 15. 6. 1904. Stjepan Radić predlaže Nacrt programa stranke, koji se usvaja 22. 12. 1904. g. 17. 9. 1905, poslije niza pripremnih akcija, održana je u Zagrebu Konstituirajuća skupština HRSS. Prema Marjanović Milan, n. d., 83.

²⁰⁾ Istorija građanskih stranaka u Jugoslaviji, Beograd 1952, I dio, 221.

²¹⁾ Ibid.

²²⁾ M. Marjanović, n. d., 48.

spektive 1904—1905. godine, čine se izvjesne ocjene, kao npr. da je »ovim Radić od samog početka otupio karakter svoje stranke, spričio da se od nje napravi socijalno-revolucionarni instrument«²³⁾, hipokritične. Sušastveno, u programu HRSS je prvi put praktično postavljen aktivistički stav prema seljaštvu²⁴⁾.

Karakteristična crta S. Radića do 1918. je njegovo austrofilstvo. Već tada se namećući, ličnošću i djelom, cijeloj Stranci, što će ubuduće rasti geometrijskom progresijom, učinio je cijelu HRSS od osnutka prohabsburški raspoloženom. Ta orijentacija, koja ga je približavala famoznom Josipu Franku i koja je Hrvate uopšte stajala velikih nesporazuma, zamagljivajući Radićevu osnovnu liniju, mogla bi se, između ostalog, objasniti Radićevim vjerovanjem da će Beč biti taj koji će HRSS biti najviše od koristi, da je Beč u odnosu na Peštu liberalniji i, što je najvažnije, da se ujedinjenje Hrvata sa Srbinima i Slovincima može ostvariti u okvirima Habsburške Monarhije, na osnovu austro-slavenskog federalizma. Politički Zagreb je rezonovao: u nacionalnom programu sa Peštom ne možemo, sa Beogradom zbog njegove slabosti nećemo, prema Beču smo nejaki, dakle, solucija je: sa svim Hrvatima oko Zagreba uz Beč. Vidi se da ta pozicija na kojoj je stajao i Stjepan Radić nije frankovački trijalinizam, nego samo Radićovo viđenje spasa od bečkog centralizma.

BiH je već u prvom programu HPSS²⁵⁾ dobila mjesto. U »Glavnim mislima HPSS« A. Radić je, govoreći o načelnim stavovima, pisao da »... o tom nema govora, da bi ko na osnovu starine mogao otimati i drugom gospodariti ... Što se tiče zemljišta, koje je njekada pripadalo hrvatskoj državi, (npr. što se tiče Turske Hrvatske, Bosne i Hercegovine), to se samo po sebi razumije, da mi ne idemo za otimanjem, i to već zato što mi ne sanjamo o »velikoj Hrvatskoj ... « Zato se samo po sebi razumije, da se nitko ne može siliti da u tu državu pristupi«²⁶⁾.

S. Radić je već 1905. g. naslućivao značaj BiH u odnosima Srba i Hrvata, konstatirajući da su »etnografski dakako jednako hrvatske i srpske, a politički, tj. po narodnoj svijesti da do sada ne prevažu na jednu stranu«²⁷⁾. Svjestan da i Hrvati i Srbi unose u BiH narodnu misao i svijest naglašavao je »da katolici i pravoslavni zajednički rade za prosvjetu i gospodarski napredak svoga puka, ... a u tu borbu treba da pozovu i muslimane...«²⁸⁾. Negativno ocjenjujući sposobnosti tadanjih i hrvatskih i srpskih voda u BiH,

²³⁾ Istorija građanskih stranaka u Jugoslaviji, 221.

²⁴⁾ »... temelj se ima promjeniti: pogled na pravo što ga puk ima u politici, ... Puk, kojemu je izborno pravo darovano ... koji nema ni sviesti o svom pravu, taj će puk vazda kod izbora biti svačija igračka na svoju štetu... To će biti dotle, dok se cijelom narodu, dakle i puku, ne priznade neograničeno i bezuvjetno pravo, da odlučuje o svojem udesu. — Radić Stjepan i Antun, Seljački nauk, Zagreb, 1936, 204.

²⁵⁾ Ukupno HRSS je izdala četiri puta svoj program i to: 1905, 1908, 1919. i 1921. g. Prva tri su neizmijenjena, dok je onaj iz 1921. doživio izvjesne dopune. Prema: Seljački nauk, 10.

²⁶⁾ Ibid, 34.

²⁷⁾ Hrvatska misao, smotra za narodno gospodarstvo, književnost i politiku, godina V, sveska III, Zagreb 1905, 157.

²⁸⁾ Ibid, godina IV, sveska IV, 184.

stao je na stanovište da bi, u načelu, prema BiH trebalo sprovoditi politiku:

»I. koja priznaje načelno Hrvatima i Srbima **jednako pravo** na te zemlje;

II. koja nameće Hrvatima i Srbima dužnost da bosansko-hercegovački puk pridižu kulturno i materijalno, da bude što prije kadar i sam odlučivati o svojoj sudbini i

III. koje u slučaju, kad bi odluka ovisila samo o Hrvatima i Srbima, traži da se te zemlje podijele (m. o.) među hrvatsko i srbsko državno područje«²⁹⁾.

Uvažavajući pravilnost stava pod tačkom II, ocjena stava u tački III otkriva Radićevu neshvatavanju problema BiH i dovodi u sumnju iskrenost namjera ispoljenih u tački II. Očigledno, BiH je tretirana kao OBJEKAT hrvatsko-srpskih interesa.

Događaji koji su naišli, promjena odnosa Zagreb — Beč — Pešta, aneksija BiH, imali su reperkusija i na Radićev odnos prema Bosni i Hercegovini. Ovdje bih, razumijevanja radi, samo pomenuo da je već u ovo doba S. Radić postao ono što će kasnije biti; ideolog Stranke, njen suvereni vođa, pa kada se govori o njegovim stavovima, a uprkos programskom načelu »da se smjer i rad HPSS neće i ne može ravnati po volji bilo kojega pojedinca..., staleža ... skupine ljudi«³⁰⁾, treba pod tim podrazumijevati i stavove HPSS. Povodom aneksije BiH na stranicama »Doma«, a naročito u posebnoj knjizi koju je tada napisao³¹⁾, S. Radić se eksponirao kao branilac prava Monarhije na ovom dijelu Balkana.

Cinjenica da je BiH predana od strane Evrope Habsburgovcima na neodređeno vrijeme, ipak je za Radića, panegiričara Monarhije, značila da »... Hrvatsku kao državu, čeka zadnja i najteža zadaća, da BiH ne samo uređenom uzdržimo, nego zadovoljnom i sretnom učinimo«³²⁾. Na osnovu čega je S. Radić zauzimao ovo stanovište? Mišljenja sam da je to zbog njegovog osnovnog polazišta onog vremena, koje se javlja i kao ishodište svih formulacija koje se odnose na BiH: hrvatskog državnog prava. Priznajući da »po hrvatskom pravu na BiH nema ni jednoga novoga pisanog dokumenta«³³⁾, ipak tvrdi da je hrvatski ban »morao biti o aneksiji BiH ne samo saslušan, nego i posebice obaviješten«³⁴⁾. Pošto je Monarhija izvršila povjerenu joj dužnost, Radić se nije mogao, s obzirom na ulogu Stranke, kako ju je zamišljao, i na svoje tumačenje pojmove demokratije i narodnosti, »pomiriti« sa činjenicom da narod u BiH živi neodređeno vrijeme nezadovoljan.

Da bi ovaj Radićev stav u državno-pravnom smislu bio jasniji, treba istaći da je on mislio da će rješenjem odnosa Hrvatske i Austro-Ugarske, odnos Hrvatske i BiH postati određeniji jer »... onda će tekar unutrašnja snaga hrvatskoga državnoga uređenja i zemljo-

²⁸⁾ Hrvatska misao, god. V, sv. III, Zagreb, 161.

²⁹⁾ Seljački nauk, 23.

³⁰⁾ Radić Stjepan, Živo hrvatsko pravo na BiH, Zagreb 1908, 60.

³²⁾ Ibid., 26.

³³⁾ Ibid., 28.

³⁴⁾ Ibid., 28.

pisnoga položaja Hrvatske početi snažno i neodoljivo djelovati na Bosnu»^{35).}

Svjestan činjenice da je Austro-Ugarska bila monarhija sastavljena od desetine narodnosti, stajao je Radić neposredno prije svršetka I svjetskog rata na stanovištu da načelo narodnosti, narodnog prava, ima veliku praktičnu vrijednost. Međutim, u pogledu BiH on je bio toliko neupućen, ne uviđajući rađanje nacionalnih sukoba i afirmaciju nacionalnosti, toliko zaveden, uzimajući bošnjaštvo kao izraz narodnosti, da se nije ni za korak udaljavao od vjerskog faktora kao glavnog, koji je diferencirao stanovništvo BiH. Za njega su stanovnici BiH sa stanovnicima Srbije, Hrvatske i Slovenije jedan naredi etnografskog stanovišta, a sa subjektivnopoličkog su ili uz hrvatske ili uz srpske narodno-političke težnje ili su neopredijeljeni. Do krajnosti pojednostavljujući tadanju društveno-ekonomsku političku stvarnost Bosne i Hercegovine, S. Radić vrlo brzo, lako i neshvatljivo uprošćenim argumentima donosi sudove o tome kakva je sudbina BiH. Tvrdeći da je »... istina da su Hrvati danas u BiH u manjini«, ali »... bezuvjetno prvi i najvažniji elemenat«³⁶⁾ u smislu kulturnih i privrednih sposobnosti, da »Hrvati imadu tamo (u BiH — m. o.) najviše seljaka svojih gospodara, najviše obrtnika, najviše činovnika i službenika svake struke, najviše akademski obrazovane inteligencije...« Hrvati su najorganizovani i kulturno najjači elemenat u Bosni«³⁷⁾, zaustavlja se na konstataciji da »... treba da svi mi Hrvati, a naročito Hrvati u Bosanskoj Hrvatskoj u ovom pitanju sjedinjenja budemo Evropljani, dakle najoduvjetljeniji branitelji prava Habsburške monarhije«...³⁸⁾.

HPSS je, po A. Radiću, imala pred očima hrvatski narod, no, po sopstvenom priznanju, Stranka u toj domaćoj politici nije ni mišljenje ni potrebe naroda poznavala. Ako se uporede programatski stavovi iz 1905. godine³⁹⁾ i odnos S. Radića prema BiH 1908., može se reći da je on Bosni i Hercegovini, čiju posebnost, kao ni zvanična austrougarska uprava, nije uvažavao, da je stanovništvu kome nije priznavao njegovu narodnost, krojio budućnost među četiri zida, tj. kabinetskom politikom.

Uočljivo je da su se stavovi HPSS u odnosu na BiH mijenjali i to, retrospektivno ocjenjujući, u negativnom smislu. 1908. godina, tj. aneksija BiH, bila je za S. Radića vrhunac afirmacije Monarhije. On ju je gotovo kličući pozdravljač i za njega su »zbiljske prilike« u punom smislu riječi postale ravnalo⁴⁰⁾ odnosa. Za njega je evolucija naroda Bosne i Hercegovine bila tabu. Tada se on još više oslanja na Monarhiju. Ne samo što se s njom miri, nego je objeručke prihvata s motivacijom: »...tko će pri zdravoj pameti i u

³⁵⁾ Ibid., 36.

³⁶⁾ Ibid., 54.

³⁷⁾ Ibid., 58.

³⁸⁾ Ibid., 59.

³⁹⁾ Da stanovništvo BiH bude što prije sposobno da samo odlučuje o svojoj sudbini. Prema: Hrvatska misao, god. V, sv. III, Zagreb, 161.

⁴⁰⁾ Radić A. i S., Seljački nauk, 24.

snu računati s ovom činjenicom⁴¹⁾, tj. propašću Habsburške Monarhije. Bez obzira na svoju ličnu evoluciju, do i od 1918. godine, S. Radić i HPSS pokazivali su se u odnosu prema BiH već do 1919. kao nejasni, neodređeni i protivurječni. Odbacujući u samom početku »osnovu starine«, tj. hrvatsko državno pravo, kasnije ga u potpunosti afirmirajući, zalažući se za ostvarenje narodnog (u širokom smislu shvaćenog) mišljenja i potreba, za priznanje neograničenog prava naroda da odlučuje o svojoj sudbini, a ni najmanje ga ne primjenjujući na BiH, gotovo neshvatljivim simplificiranjem značajnih komponenata u samoj BiH, HPSS je preko svog predsjednika postavljala prvenstveno pravo na teritoriju BiH, tj. zagovarala potrebu ujedinjenja BiH sa Hrvatskom. Čime bi se to moglo objasniti? Mislim da je za to bilo više razloga. Jedan je gotovo savršeno odsustvo osjećanja suštine i pravca razvoja kapitalizma s početka ovoga vijeka kako od strane ideologa Stranke tako i njenog vođstva. Krajnosti se nisu mogle miriti. »Seljačko pravo« na zadržanom (po programu HPSS — m. o.) velikoposjedu, i crkvenom i svjetovnom, praktično je značilo da će ga koristiti samo ograničeni, bogatiji sloj, dok bi ogromnoj masi ostajale — fraze. U odnosu na BiH to je značilo da je HPSS, kao stranka koja je povela seljačku politiku, i njen predsjednik S. Radić, koji ju je usmjeravao, istakla u prvom redu nacionalni program, ali program koji je, iako sa svojim »seljačkim pravom« i »socijalnom pravdom«, ostao bez svoje nužne osnove, bez socijalnog programa. To se na kraju krajeva pokazalo kao rezultanta politike HPSS vođene do 1918. prema buržoaziji, za koju je Radić vjerovao da se zadovoljava okvirima Monarhije, i prema seljaštvu, koje je mislio zadovoljiti održavanjem krupnog posjeda.

Neodređenosti i protivrječnosti u odnosu prema BiH do 1918. godine bile su i rezultat, s jedne strane, Radićeve nesposobnosti da bude istorijski dalekovid. Pravilno uočavajući značaj seljaštva, nesvesno ga je smještao u ovještale i već prevaziđene okvire Monarhije. S druge strane, nejasnoće su se pojavljivale i zbog toga što vođstvo HPSS, neposredno do pred kraj rata, nije moglo da, ni u perspektivi, shvati seljaštvo kao elemenat sa kojim se mogu rješavati problemi i da se tako odnosi prema njemu.

HRVATSKO PITANJE I BOSNA I HERCEGOVINA U PRVOJ FAZI

Narođima Kraljevine SHS bili su 1918. u osnovi zajednički samo želja za življnjem u jednoj državi i neriješeni osnovni problemi. Istorische, ekonomische, politische und kulturelle Besonderheiten, als Ergebnis einer historischen Tradition, waren in einem hohen Maße auf dem Kongress von Jajce und im Programmsatz der HPSS festgehalten. Novi uslovi života nisu korišteni za obostrano priznavanje **zajedničkih** osobnosti. Naprotiv, isticane su svoje državno-političke i plemenske specifičnosti, a tuđe su negirane.

⁴¹⁾ Radić S., Živo pravo..., 59.

Propast Habsburške Monarhije, uništenje njene vlasti u našim krajevima, pobjede Srbije i nedefinisani pojmovi pretvoreni u mítose bili su, sa nizom drugih faktora, klíce osnovnih pitanja koja su trebala biti riješena, a za narode i za državu u cjelini od takvog su značaja da im je redoslijed nemoguće odrediti. »Osnovna pitanja na dnevnom redu bila su: treba li priznati konstituantu ili ne, treba li priznati zamisao Hrvatske konstituante ili ne, treba li priznati fait — accomplished od 1. 12. 1918. sa proglašenjem dinastije Karađorđevića, kao svršen čin, treba li priznati Narodno jedinstvo i da li zamisao Narodnog jedinstva nosi u sebi i koncepciju jedinstvene države? Treba li priznati aktu Hrvatskog sabora od 29. 10. 1918. revolucionarno značenje u tome smislu, da taj akt ne predstavlja samo oslobođenje od legitimističkih austrijskih okova, nego istodobno i ujedinjenje sa Srbima, Hrvatima i Slovincima u jednu državnu organizaciju, da li su se Hrvati kao narod oslobodili sami ili se nisu oslobođili, da li Hrvati spadaju u pobjeđene austrijske narode ili u one koji su pobijedili, treba li se doista i stvarno i dosljedno boriti za »samoodređenje hrvatskog naroda do otcjepljenja, znači do likvidacije jedinstva sa Srbima i Slovincima«? Pobijajući demagoške Radićeve teze kad se on, neodređeno borio za »samoodređenje naroda«, svojim apelima, ... masovnim rezolucijama i prisegama, s namjerom da doista likvidira državno jedinstvo, treba li zauzeti principijelno republikansko stanovište ili ne, jesmo li jedan narod ili dva, tri ili pet naroda, ... jesmo li doista historijom i civilizacijom odvojeni do toga stepena da nam se nacionalne svijesti ne podudaraju, jesmo li za individualne akcije pojedinih narodnosti koje se u novom državnom sklopu osjećaju neslobodne, dakle zarobljene ... «⁴²). Očito je bilo da je normalan razvoj cjeline sastavljene iz dijelova, koji su do 1. 12. 1918. godine, razvijajući se u različitim uslovima, došli sa nejednakim nivoom društveno-ekonomskog i političkog života na zajedničko polazište, u jednom pravcu, pod jednakim uslovima koji su se htjeli teoretski nametnuti, a praktično bili daleko od ostvarenja, bio nemoguć, ali u ono vrijeme, kao takav, jasan samo pojedincima.

Stvarnost 1918. izbacila je na površinu jedno pitanje koje je gotovo u cijeloj istoriji između dva svjetska rata bilo aktuelno i predmetom rješavanja između Hrvata i Srba, bolje reći »sporazumijevanja« političkih vođa tih dvaju naroda na njihov, a za svoj račun. To je bilo tzv. Hrvatsko pitanje. U stvari, to je bila nova varijanta pitanja koje je u XIX v. postavio sebi i drugim ogroman dio naroda Hrvatske. Odranije zamišljen i inauguiriran, tih dana praktično sproveđen, centralizam je radao nacionalnu neravnopravnost, a ova otvarala nacionalno pitanje, jedan od najaktuelnijih problema Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije, čiji je nerazdvojni dio bilo Hrvatsko pitanje. Kao i svakom sličnom pitanju bilo kojeg naroda, teško mu je tačno odrediti dimenzije i sadržinu. Možda bi se moglo definisati, uže, izvršenim načinom ujedinjenja, pitanjem uređenja i oblika novostvorene države, a šire, društveno-ekonomsko-

⁴²) Krleža Miroslav, Teze za jednu diskusiju iz godine 1935, 50.

-političkim kretanjima prvih godina Kraljevine SHS. Sadržina nje-
gova bila je koliko ekonomsko-socijalna toliko i političko-nacionalna,
s tim što je tokom razvoja dobijalo čisto političku formu. Tek su
zadovoljenjem te forme i hrvatska buržoazija i seljaštvo, koje je od
nje vođeno, pretpostavljali mogućnost rješavanja svojih ekonomskih
interesa.

Dinamika našeg sela od 1918. g. pokazivala je, u odnosu na
gradsku privedu, trgovinu⁴³⁾, način obrade, a naročito u pogledu
očekivanih promjena svojinskih odnosa⁴⁴⁾ i ostvarenja političkih pra-
va, da je njena sadržina u tim samim promjenama. One trenutno
nisu za površnog posmatrača, vidljivo mijenjale društvenu fiziono-
miju sela, njegov položaj u društvenoj strukturi, ali su za proces
razvoja, seljaštva posebno⁴⁵⁾, bile presudne.

Stanovništvo Hrvatske u ratu i prevratu doživjelo je izvjesne
promjene. Proizlazeći iz njega, HRSS i njen ideolog S. Radić pre-
trpjeli su takođe transformacije tako da se politika koja se od tada
vodila kvalitativno razlikovala od politike do 1918. g.

Rezolucije⁴⁶⁾ koje je donijela HRSS u potpunosti su odgovarale
raspoloženju i potrebama hrvatskog naroda.

Federalizam HRSS bio je u tom konglomeratu potreba i inter-
resa, srpsko-hrvatskih, s obzirom na sve egzistirajuće razlike, oprav-
dan i ispravan, jer HRSS nije nikad istupila sa zahtjevom istu-
panja iz okvira Kraljevine SHS. Ne shvatiti korijene i suštinu fede-

⁴³⁾ Miloš Trebinjac: »... Hoću da navedem samo jedan konkretni pri-
mer iz 1919. g. Vi se dobro sećate zabrane izvoza suvih šljiva i pekmeza. Čim
je ta zabrana došla, cene tih poljoprivrednih artikala počele su naglo opadati.
Kada su izvoznici i banke pokupili ogromne količine ovih produkata, granica
je otvorena, i oni koji su za beznačajne sume novaca kupovali ogromne
količine suvih šljiva i pekmeza, zaradili su milijone i milijone«. Stenografske
beleške Ustavotvor, skupštine, knj. II, 1921, 7.

⁴⁴⁾ »... Sa agrarnom reformom trgovalo (se) i agitiralo, ... ako bi nekom
radikaliskom kandidatu bili potrebni glasovi iz ovih sela koja obuhvataju taj
veliki zemljišni posjed, onda bi se u dogovoru s velikim posjednikom i agrar-
nim povjerenikom podijelio taj veleposjed uoči samih izbora među glasače,
bez obzira da li imaju oni pravo na zemlju ili ne, a odmah poslije izbora
donijela bi direkcija ili ministarstvo odluku kojom se veleposjedniku vraća
sva zemlja«.

Dr Ivan Ribar, Politički zapisi, knj. I, Beograd, Prosveta, 1948, 222, 130.

O sličnim reperkusijama (ekonomsko-političkim) ovakvog načina sprovo-
denja agrarne reforme pogledati kod Stojsavljević dr Bogdana, Seljaštvo Jugo-
slavije, 34—35.

⁴⁵⁾ Po popisu stanovništva od 1921. od 11,682.767 stanovnika živjelo je od
poljoprivrede 9,215.514 lica ... pri postanku države SHS, procenat stanovništva,
koji živi od poljoprivrede iznosi je 78,9%. Procenat zaposlenih lica koji otpada
na poljoprivredu iznosi 80,4, a procenat domaćinstava, čije starještine se bave
poljoprivredom iznosi je 75,9.

Prema: Stojsavljević dr Bogdan, n. d., 35—36.

⁴⁶⁾ 25. 11. 1918. u ime preko 50.000 hrvatskih seljaka donijet je prijedlog
o proglašenju HSS republikanskom:

1. da u Hrvatskom seljačkom republikanizmu nema ni trunke mržnje na
narod srpski,

2. istog prema dinastiji Karadordevića i

3. 3. 2. 1919. na IX izvanrednoj glavnoj skupštini donesena je »Uroševa
rezolucija« koja sadržaje i staro hrvatsko državno pravo i novo pravo
narodnoga samoodredenja. Marjanović M., n. d., 13.

ralizma HRSS znači »da je bez toga svaka, pa i najdobronamjernija kritika, osuđena da bude bitno neispravna, dakle gotovo i suvišna«^{47). Ali, Radić, a preko njega i HRSS, pošavši od opravdanih zahtjeva, stvorili su fikciju, koja se pretvorila u tabu, da će samo na osnovu ostvarenih državno-pravnih zahtjeva biti moguće ostvariti ideal — pacifističku seljačku državu. Ove u korijenu progresivne ideje naišle su na dodirne tačke sa narodom kada su došle u pitanje zbog hegemonizma centralista⁴⁸⁾, još su više dobile na prodornosti i zamašitosti. Transformacije masa, moduliranje stavova, od strane mnogih faktora, nisu uopšte objektivno ocjenjivane. Reakcije hrvatskog stanovništva u raznim pojavnim oblicima (samoopredeljenje, republikanizam, mirotvornost) tumačene su od tih faktora kao nakalemnjene i iskonstruisane. Pojavni oblici tih reakcija nisu ni samom S. Radiću bili do kraja jasni, ali su za njega i za HRSS, koja je prerastala u pokret hrvatskog naroda, bili cilj sveukupne djelatnosti. Čitav program i aktivnost HRSS ne gubi nimalo od svog značaja zbog toga što »je u celini od početka do kraja... politička taktika g. Radića uvek bila pojavom do krajnosti u sebi suprotnom, neuravnoteženom i raznosmernom«, jer »merila jednog bar približno predvidljivog, naučnog merila... u njega (Radića — m. o.) nije bilo kao što ga nema ni u jednom političaru Jugoslavije«⁴⁹⁾. Korekcije HRSS i Radića, uslijed ekstremnih stavova do 1918. g., bile su tumačene kao slučajnost, iako je zaokret S. Radića i HRSS bio istorijski uslovljen. Primljen sa balastom ocjene njihovih stavova do 1918. g., činio se nelogičnim, neiskrenim, nije primljen kao s v e s t a n z a o k r e t, nego je shvaćen kao taktika i ekvilibristica. »... Vi ne vjerujete (govorio je S. Radić u Narodnom vijeću 1918. — m. o.) da je naš seljak prije rata spavao, da ga je istom rat nemilice prodrmao probudio i učinio čovjekom«⁵⁰⁾.}

Programska načela HRSS u prvoj godini poslije rata ne bi dobila one dimenzije, kao što se desilo, da se pitanje uređenja, oblika države, izbora Konstituante i Ustava nisu rješavala kao što su bila riješena. Nije se stoga čuditi što su rezultati izbora 28. 11. 1920. g.⁵¹⁾ bili za HRSS jedna vrsta plebiscita. Radićeve procjene u odnosu na

⁴⁷⁾ Cesarec A., Stjepan Radić i Republika, 6.

⁴⁸⁾ Na skupštini HTS za cijelu Hercegovinu 10. 10. 1920. »Većina govornika naglasila je prijeku potrebu u interesu hrvatskog naroda, da se svim sredstvima trebaju boriti protiv hegemonije srpskog naroda u ovim krajevima, koja se bezobzirno provodi na svakom mjestu i u svakoj zgodici.«

ASRBiH — Sarajevo. Fond zajedničke vlade za BiH 1920. (prez. 10.417. Dalje ASRBiH-S; ZV.

⁴⁹⁾ Cesarec August, Stjepan Radić u Austriji, Književna republika (Zagreb), 1923, knj. I, 21.

⁵⁰⁾ Stjepan Radić, Put k seljačkoj republici, 29.

⁵¹⁾ HRSS se kandidovala samo u Hrvatskoj. Od 438.000 birača, koliko je glasalo, HRSS je dobila 230.590 glasova ili 52,6%, 49 mandata od 93, koliko je uopšte izabранo u Hrvatskoj. Interesantan je podatak da je HRSS u Hrvatskoj dobila više glasova nego KPJ u cijeloj zemlji (230.590 prema 198.732). Tim rezultatom HRSS je vidno porazila u Hrvatskoj unitarističke demokrate — 78.400 glasova.

Prema: Marjanović M., Stjepan Radić, 136.

Radić Stjepan, Put k seljačkoj republici, Zagreb 1923, 53.

opredjeljenje naroda, zasnovane na razvoju događaja, pokazale su se tačnim. Još prije 1. 12. 1918. govorio je: »Čim dođe do izbora kakvi god oni bili... narod neće više birati takve gospode koja su pogazila sva svoja obećanja i sve svoje programe«⁵²). Za većinu rezultati izbora iz 1920., što će biti slučaj i 1923. g., predstavljali su izvanredno iznenađenje. Vesničeva »Tribuna«, prema »Hrvatskoj slozi« br. 274, iz 1920., pisala je povodom izbornih rezultata: »... da su BiH na jedan neverovatan način u istoriji okrenuli leđa« (Srbiji — m. o.). Stav stanovništva BiH, izražen odnosom prema listama pojedinih stranaka, pokazivao je odnos prema politici hegemonizma⁵³). Već ovdje su se mogle nazreti, kasnije evidentnije ispoljavane, podudarne tačke u odnosima HRSS i BiH. Možda je baš zbog takvog toka odnosa stanovništva prema strankama stav radikalnih pristalica u BiH bio već u ovo vrijeme čvrsto zauzet, bez želje i namjera za eventualnim korekturama. Radikali, i u Srbiji i u BiH, su bili svjesni činjenice da Radić predstavlja gro Hrvata. I sami su otvoreno priznavali da »Radićeva stranka predstavlja danas četiri petine Hrvata«⁵⁴). Ali, to za njih (kao i za Radića od 1923) nije bio faktor koji je mogao da otkloni već inauguiranu političku liniju, nego ju je samo potencirao.

Ne obazirući se na eventualnosti, nego polazeći od činjenica, jasno je da je Nacrt ustava usvojen na temeljima koji su bili oprečni stanovištima Hrvata. Neodlazak HRSS u Beograd bio je izraz realne ocjene sopstvenih snaga, koje nisu mogle tada da izvrše ono što su pred sebe postavile, a i procjene odnosa duhova koji su stvorili »preozbiljna vremena za otvaranje državne krize«⁵⁵), koja bi nesumnjivo uslijedila ulaskom poslanika HRSS u Skupštinu. Realan sud ē svršishodnosti ovakvog odnosa zavisio bi od pozicije sa koje bi se polazilo. Jedna viša kritika nesumnjivo bi za HRSS bila negativna, jer je prekidom bojkota moglo možda da dođe do ukidanja Poslovnika, akta Obzname, pa čak i Ustava. Ali u ono doba, za vođstvo HRSS, za jednog buržoaskog političara kakav je bio Radić, takav »rizik« bio bi politički oportun, isuviše riskantan. Mnogo veći kapital bila je pozicija stečena kod hegemonizmom ugroženog naroda.

Pokret HRSS i Radićeva ideologija prvih godina iza 1918., baziрали na liniji hrvatstva, usmjereni u biti ant цentralistički, antisrpski samo u smislu reakcije na antihrvatstvo sa srpske strane (dakle pasivnog karaktera), imali su »sve bitne osobine završne nacionalne revolucije Hrvata kao pandana početnoj u Srba 1804. i 1815. dakako bez revolucionarnih sredstava, što znači njenu fatalnost«⁵⁶).

⁵²) Radić, Put k seljačkoj republici, 38.

⁵³) Prema »Slobodnom domu« od 23. 3. 1921. god. u BiH radikali su na izborima od 28. 11. 1920. dobili 20 poslanika, Demokratski klub 2, Savez zemljoradnika i seljaka 11, Jugoslovenski klub 2, Muslimanski 24, a Narodni 7.

⁵⁴) Srpska riječ, list za politiku, prosvjetu i privredu, Sarajevo (Nova se-rija) 1920, XVI, br. 248.

⁵⁵) Ribar Ivan, Politički zapisi, knj. I, 31.

⁵⁶) Cesarec August, Stjepan Radić i republika, 5.

BiH se logikom poslijeratnog razvoja uklapala u splet neriješenih pitanja Kraljevine SHS. 1918. godine Bosna i Hercegovina je u odnosu na ostale dijelove nove države bila jedan unikum. Ta individualnost rezultirala je iz njenog specifičnog razvoja. Ujedinjenjem ona se nije mogla metafizički prenebregnuti, zakonski nivelišati. Zagledničko u vezi sa bilo kojim pitanjem moglo je da rezultira samo u prirodnom razvitku, koji bi bio lišen usmjeravanja u bilo čiju korist osim u opštenarodnu. Nastanjena mješovitim stanovništvom⁵⁷⁾, koje se tokom događaja opredjeljivalo, na koga se sa svih strana »bacalo oko«, čija je teritorija i pored formule narodnog jedinstva bila i dalje primamljiva, za koju se borilo i riječju i kuglicama, BiH je bila, tako reći, u centru srpsko-hrvatskih odnosa i činila je jednu vrlo važnu komponentu Hrvatskog pitanja. Politika vođena u njoj i prema njoj zasnivala se u osnovi na faktički nepostojecim suprotnostima interesa njenog stanovništva. Vjersko-nacionalnim razlikama u masi pridavan je socijalno-ekonomski značaj. Našavši se u sklopu neriješenih pitanja, postala je zasebni, bosansko-hercegovački problem, koji se mogao riješiti u bosansko-hercegovačkom okviru i bosansko-hercegovačkim snagama, ali ne samo u tom uskom okviru i ne samo »domaćim snagama«.

Odsustvo stvarne zajedničke platforme, zbog tragične zablude Pribićevićevog unitarizma, zbog dvoličnosti bosanskih radikalaca⁵⁸⁾, opredjeljenja većine seljaka Srba⁵⁹⁾ i neopredjeljenosti Muslimana, uticalo je porazno na dalji razvoj odnosa u BiH. Srbi, Hrvati i Muslimani, zbog dugogodišnjeg upliva tuđinske vlasti koja je štitila interes istovjernika na uštrb ostalima, vidjeli su garanciju svoje egzistencije samo u svojim političkim organizacijama, koje su imale vjersko obilježje. To je donekle i razumljivo i pored uvažavanja razlika koje je donio svjetski rat, jer je u BiH vjerski elemenat bio i ostajao integralni dio nacionalizma. Praktično neriješena pitanja

⁵⁷⁾ Prema: Hrvatskoj slozi, glasiliu HTS, 1922, 50, 1 broj stanovnika BiH u 1920. iznosio je 1.876.543. Od toga je bilo pravoslavnih 827.051, Muslimana 583.233, katolika 437.778 i 28.481 ostalih, ukupno 1.876.543.

BiH je, prema »Prethodnim rezultatima popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, 31. januara 1921, str. XIII, tablica 1, imala 1.889.929 stanovnika. Odnos konfesija prema gornjim rezultatima, str. XIX, tablica 5, bio je slijedeći: pravoslavnih 43,9 (od 100 prisutnih stanovnika), rimokatolika 23,5, grkokatolika 0,5, Muslimana 31,1 itd.; odnosno u hiljadama (prema zvaničnom popisu iz 1921. g.): pravoslavnih 829.162, katolika 443.914 i Muslimana 588.246.

Prema: Đorđe Pejanović, Stanovništvo BiH za posljednjih stotinu godina, Pregled, knjiga 3, sveska III, Sarajevo, 1948, 189.

⁵⁸⁾ »BiH je najosjetljiviji dio naše otadžbine... Treba izbjegavati sve ono što bi na drugoj strani moglo izazvati ogorčenje. — »Srpska riječ«, 1920, 44, 1.

⁵⁹⁾ 24. i 25. 8. 1919. pokret težaka dobiva organizacionu formu u »Težačkoj organizaciji«, koja se poslije godinu dana borbe za rješenje beglučkog pitanja u duhu traženja težaka beglučara pretvara: 6. 6. 1920. u političku stranku Savez težaka (prema Kruševac Todor, Bosanski agrar posle 1918, Pregled, godina II, knjiga 2, sveska 59, Sarajevo, 291—302).

Savez težaka osnovan je 7. travnja 1920. g. Poslije izbora ujedinio se sa Savezom zemljoradnika. U početku je Savez težaka bio vanstranačka agrarna organizacija, koja se poslije pretvorila u stranačku. Njihovi pravci dobili su pretežan uticaj u Savezu. Bosanci, oslobođeni kmetskih odnosa, donijeli su svoj srpski nacionalizam (Stojsavljević B., Seljaštvo Jugoslavije, 137).

zajedničke države, što se BiH tiče, rezultirala su u tome da su ove pokrajine bez obzira na »jedinstvo države« i na »zahtjeve za ravno-pravnost« postale primamljiva interesna sfera i Zagreba i Beograda. Pozivanje na istorijske činjenice kao »argumente«, kojih su obje strane imale u izobilju, pisanja nacionalističkih šovena po stranačkim glasilima nisu mogla odlučivati u pitanju dalje sudbine BiH. Ostalo je stanovništvo na čije mišljenje i osjećaje su uticali svi, na sve moguće načine. Stvarnost Bosne i Hercegovine i zvanični rad vlasti u BiH izazivali su duboko nezadovoljstvo. »Sirotinja propada, a kapitaliste gomilaju na nemoralan način novac«⁶⁰⁾, pisala je radečka Srpska Riječ i nastavljala: »U Bosni danas nije niko zadovoljan današnjim stanjem, gdje se... razvila strahovita korupcija, pljačka i protekcionizam nesposobnih«⁶¹⁾. Organi vlasti izazivali su kršenjem izvjesnih kompetencija⁶²⁾ reagovanje katoličkog i muslimanskog stanovništva. Ne samo organi vlasti, nego i drugi elementi, labavim odnosom same vlasti izazivali su nepovjerenje i otpor stanovništva⁶³⁾. Ove pojave, ni slučajne, ni usamljene, karakterišu odnos vlasti prema svim manifestacijama života BiH tih godina.

Tendencije dinastičkih snaga, stvarni odnos zvanične vlasti prema pojedinim narodnostima, nezainteresovanost hrvatske građanske klase za elementarne zahtjeve **hrvatskog naroda**, sve je to utjecalo da je stanovništvo BiH tokom vremena primilo pokret HRSS kao sredstvo borbe za ispunjenje svojih zahtjeva. Rezultati kretanja u Kraljevini SHS do izglasavanja Ustava 28. 6. 1921. bili su: afirmacija velikosrpskih interesa i eliminisanje hrvatskih državno-pravnih, političkih i iznad svega ekonomskih pretenzija, a posljedice: povlačenje Narodnog kluba iz Beograda, zatim predstavnika Hrvatske težačke stranke BiH i stvaranje Hrvatskog bloka⁶⁴⁾. Došlo je do vrlo interesantne pojave. Hrvatska stranka prava i Hrvatska zajednica, iako su imale svoje programe, organizaciju i lidera, iako su po strukturi građanske partije, prilaze HRSS, priznaju njeno vođstvo i prihvataju liniju seljačke stranke. HRSS, dotad stranka zatvorenog tipa, prima i »kaputaše«. To je bio rezultat ugroženosti hrvatskog nacionalizma i ekonomskih interesa hrvatskog naroda, iznad svega kapi-

⁶⁰⁾ Srpska riječ, 1919, 125, 1.

⁶¹⁾ Ibid., 136, 1.

⁶²⁾ »Komandant mesta u Derventi... prisvojio si je neko pravo justifikacije te kažnjava civilne osobe batinama...« — ASRBiH, Narodna vlada SHS za BiH, 1919, br. 1.326.

⁶³⁾ Tako su naoružani dobrovoljci u srezu Mostar 1920. »... napali Hrvate katolike i neke isprebjiali. Oružje silom zahtijevaju gdje ga nema... Premećine i nasilja čine samo na Hrvatima i Muslimanima. Od Srba oružje ne zahtijevaju nego pronadeno vraćaju...«

ASRBiH, ZV za BiH 1920, Prez., 8.503.

⁶⁴⁾ »Djelovanje Hrvatskog Bloka započelo je **porukom hrvatskom narodu** od 21. maja 1921, iako tada taj blok formalno još ne postoji. Poruku su potpisali svi izabrani zastupnici HRSS. Hrvatske stranke prava (frankovci) i Hrvatske zajednice...« — Matković Hrvoje, Hrvatska zajednica, Prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji. Istorija XX vijeka, Zbornik radova, V. Beograd, 1963, 78.

Od ukupno 87 zastupnika Hrvata u Hrv. Bloku nalazila su se 63.

Prema: H. sloga, glasilo HTS, 1921. od 6. XI.

tala hrvatske buržoazije. Klasna razlika, ukoliko je i postojala u embriju, zbrisana je. Dotada je hrvatski narod bio okupljen u tri stranke: HRSS, Hrvatskoj stranci prava i Hrvatskoj zajednici. Hrvatski narod uopšte, ne samo banske Hrvatske, ulazi u jedan front, jedan pokret, — Hrvatski blok. Hrvatsko pitanje dobiva novu dimenziju. Veličina opasnosti, po nacionalizam i ekonomski interes, rušila je stranačke razlike.

U rješavanju Hrvatskog pitanja kako ga je postavljala HRSS, polazilo se od revizije Vidovdanskog ustava. Oblici ispoljavanja, tj. politička borba, trebali su stvoriti preduslove za afirmaciju ravno-pravnosti, koja je trebala biti osnova zadovoljenja ekonomskih interesa. Tako shvaćena, u perspektivi ostvarljiva, afirmacija hrvatstva bila je sadržajna za mase i sa **socijalne strane**. Dakle, ta borba i gledala je masama i nacionalna i socijalna.

HRSS PREMA BiH

Razvoj tzv. Hrvatskog pitanja bitno je uticao na stavove HRSS u odnosu na BiH. Ti stavovi doživljavali su korjenite promjene u odnosu na gledanja do 1918. g., a do 1923. g. može se pratiti njihova dalja evolucija. **U Kraljevini SHS od concepcija HRSS prema BiH nije ostalo gotovo ništa.** BiH se 1. 12. 1918. našla u sasvim novim uslovima, koji su bili objektivno različiti od stanja u granicama banske Hrvatske. Nacionalna izmiješanost BiH, nacionalna kompaktnost Hrvatske i rješavanje nacionalnog pitanja u Kraljevini SHS kvalitativno su potencirali specifičnosti ovih dviju geografskih cjeline. Svaki odnos HRSS prema BiH mogao je biti u krajnjoj liniji (bez obzira na uskostranački interes) izraz same stvarnosti, a ne toliko apstraktnih želja i planova HRSS, kao što je bio slučaj sa odnosom prema BiH iz 1918. godine. Razmatranje stavova HRSS, ocjenjivanih kao intransigentni, podrazumijeva u krajnjoj liniji razmatranje rješenja položaja Hrvata kao cjeline u državi. U tome je nastao kapitalan prelom. To rješavanje nije počelo ni 29. 10. 1918, ni 24. 11., ni 1. 12., ni 28. 11. 1920, ni 28. 6. 1921, ni osnivanjem Hrvatskog Blčka. Nema određenog početka, nego se mora čitav splet zahtjeva, želja, potreba i mogućnosti Kraljevine SHS i hrvatskog naroda pratiti u **procesu**. Jednu stranu tog procesa sačinjavali su i bosansko-hercegovački Hrvati⁶⁵⁾, organizaciono okupljeni tek sredinom 1919. g. U prvo vrijeme uglavnom na liniji »jedinstvene države« pokušavali su, samostalnim istupom na izborima, zatim u Ustavotvornoj skupštini, da sami ostvaruju svoje interese. Našavši se u borbi srpsko-hrvatske buržoazije na sredini, izglasavanjem Ustava osamljeni, odnosom centralističkih faktora uskraćeni u pogledu realizacije svojih potreba, došli su manje svojom željom, više **silom prilika**,

⁶⁵⁾ S obzirom da je vjera i dalje bila osnova podjele stanovništva, broj pripadnika rimokatoličke vjeroispovijesti bio bi indirektan podatak i za broj Hrvata u BiH, koji je prema popisu od 31. 1. 1921. iznosio:

443.914 rimokatolika i 9.297 grkokatolika (Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini SHS, 31. 1. 1921, Sarajevo 1924, 2).

na isti put kao i stranke Hrvatske. Ta **zajednička osnova** dovela je do intenzivnijeg obraćanja bosansko-hercegovačkih Hrvata Zagrebu i HRSS Hrvatima BiH. Nacionalno Hrvatima BiH niko nije odričao hrvatstvo, jer je ono bilo lišeno državno-pravnih elemenata, ali su oni, ekonomsko-socijalno ugroženi, svoje zahtjeve stavili u okvir nacionalistički. Ekonomsko-socijalni zahtjevi postepeno su dolazili samo prividno u drugi plan, jer je ispunjenje nacionalnih zahtjeva (u upravi, kulturi i prosvjeti) bilo uslov za njihovo ostvarenje.

Pavle Radić je, tumačeći sporazum HRSS sa radikalima 27. 3. 1925., izjavio da »smo mi (HRSS — m. o.) najprije unijeli ideju da je narod suvereni seljački narod koji je glavna snaga države, a onda, u drugoj fazi stvorili snagu organizacijom«⁶⁶). Istorija istraživanja potvrđuju ovu izjavu. Ne bi se moglo tačno vremenski utvrditi kada je začet proces odnosa HRSS i BiH. Odvijao se u **dvije faze**. U prvoj su stavovi prema BiH bili nejasni, dok su u drugoj ispunjeni konkretnim odnosom i radom. Period do sredine 1922. g. karakteriše odsustvo određenijih koncepcija, organizovanijeg rada. Sve što bi se moglo pratiti sa stanovišta relacije HRSS — BiH svodilo bi se na posredna zaključivanja. Razloge takvog odnosa istraživač bi mogao tražiti, i naći, u izmijenjenom položaju Hrvatske u periodu do prvog svjetskog rata i poslije 1918. godine i u liniji razvoja HRSS, koja se našla, u nevjerojatno konfuznoj situaciji cijelokupnog života Kraljevine, na čelu jednog naroda. Ta linija (čiji je jedan krak do 1918. g. zahvatao teritoriju BiH) sada je išla preko svih područja na kojima se nalazio hrvatski narod. — »U vrtlogu dnevnih žestokih političkih borbi, njegov (Radićev — m. o.) konačni cilj nije sasvim vidljiv, niti shvatljiv ni onima koji ga slijede«⁶⁷). Osnovna linija izrastanja HRSS u pokret nije bila prava. Kao i njen ideolog, često je skretala čas lijevo čas desno, pokazujući se istovremeno, češće, elastičnom i čineći se, rijede, kontroverznom. Ona je rukovođena iznad svega ugroženim hrvatstvom da bi na kraju, u zamišljenom grafikonu svoje djelatnosti, dostigla tačku u kojoj se završavala linija koja je obuhvatala gotovo sve Hrvate Kraljevina SHS. Pitanje BiH se, u srpsko-hrvatskim odnosima, od 1918. nije dugo direktno postavljalo od strane HRSS, mada su ga i hrvatska i srpska strana smatrale sastavnim dijelom rješavanja međusobnih odnosa. Od strane dvora, vrhova radikalno-demokratske stranke, a naročito radikalnih elemenata BiH, pitanje BiH smatrano je, kao što sam iznio, riješenim. Dr Laza Marković je izjavio u Mostaru, parafrazirajući riječi N. Pašića: »Da je Srbija zatekla poslije 40 godina u Bosni 7% Srba, Bosna bi opet bila srpska . . . «⁶⁸). Pored nedvosmislenih riječi i poteza od strane centralista, pored nimalo zavidnih odnosa vlasti prema HRSS, S. Radić se nadao izrazima razumijevanja, »boljim danima« za HRSS⁶⁹). Da su se mnoga pitanja trebala riješiti u drukčijem duhu nego što je to režim zacrtao i sprovodio,

⁶⁶) M. Marjanović, Stjepan Radić, 161.

⁶⁷) Horvat Josip, Stranke kod Hrvata, 100.

⁶⁸) Srpska riječ, 1920, 236, 1.

⁶⁹) »Nije gotovo, poslije izbora za Konstituantu bit će gotovo«.

Prema: H. sloga, 1920, 66, 3.

govorio je i jedan poseban izvještaj Komisije S. Protiću, sastavljen od lica kao što su Slobodan Jovanović, Lazar Polić, Lazar Marković, u kojem je isticano »da niko nije mišljenja da bi se uprava u pokrajinama mogla organizovati na centralističkoj osnovi sa direktnom podređenošću vlasti u Beogradu«^{70).}

Politički život Kraljevine prvih godina bio je kreat prilikama koje su pružale mogućnost kakvih-takvih zaokreta. Ali, čvrsto uzeta pozicija nije se lako dala ispustiti. HRSS je trebalo da dobije i izbori položaj koji će je dovesti u bar izjednačenu poziciju. To kretanje ka nacionalno-ekonomskoj ravnopravnosti davalo je izjavama HRSS i Radića crtlu iskrenosti. Tokom cijelog toga perioda, pa i onda kada su izgledi bili minimalni, HRSS je zaista željela sporazum. Tu, u pogledu želje za sporazumom, Radić nije bio ni ekvilibrista, ni politički akrobata, kako je sam sebe nazivao. Ali, da budem jasan, tu se radilo o sporazumu koji je kao takav bio i te kako privlačan za Radića, HRSS, pa i za hrvatski narod. A borba za ugroženu hrvatsku nacionalnost bila je samo propratna pojava, pojarni oblik rješenja hrvatskog pitanja.

Od prilike do prilike Radić je vjerovao u mogućnost sporazuma. Zbog naročite klime odnosa⁷¹⁾, da ne bi u političkoj borbi izgubio »stečeni kapital«, Radić i vodstvo stranke stali su na stanovište da HRSS najviše odgovara apstinencija. Kako do sporazuma nije dolazilo, politički suparnici nisu »otkrivali karte«⁷²⁾. Direktno postavljena pitanja u tom smislu nalazimo kod bosansko-hercegovačkih Hrvata u njihovim organima Hrvatskoj slozi od 30. 12. 1920. i Hrvatskom težaku⁷³⁾ od 1. 12. 1920. godine.

Propuštanje prilika za ostvarenje sporazuma uticalo je kod Radića i HRSS na odsustvo direktnih planova, određenijih concepcija. Osim jasno izraženih želja za sporazumom, sve ostalo što bi trebalo da sadrži sporazum. Kako bi se proveo, bilo je pod znakom pitanja. Borba koju je HRSS započela bila je u jednom pogledu fundirana na najširoj osnovi (što i objašnjava svu silinu i brzinu njenog uspona), a s druge strane bila je, programom i bazom svedena na užu socijalnu osnovu, seljaštvo, dakle lišena učešća proletarijata. Jednostrana borba HRSS u društvenom smislu (seljačko-buržoaska) nije bila apstraktna, lišena materijalnog faktora, jer »političke slobode neima i ne može biti bez prave i potpune slobode gospodarske, a za seljaštvo ni jedne ni druge nema ni ne može biti bez slobodna seljačkoga doma, bez slobodne seljačke gospodarske općine i bez seljačke državne uprave«⁷⁴⁾. S Radić je samo u jednoj stvari, i to vrlo važnoj, bio dalekovid. Naslućujući još početkom XX vijeka snagu

⁷⁰⁾ Prema: Hrvatska sloga, 1920, 182, 1.

⁷¹⁾ Radić: »Kad bih ja u Beogradu u Parlamentu iznosio ovo moje stanovište to bi bilo... sisanje ulja na vatru i moja bi pojava тамо bila isto, što i pred oči bika staviti crvenu maramu« — H. sloga, 1921, 283, 3.

⁷²⁾ »... nejasno pitanje je šta oni (Radićevci — m. o.) razumevaju pod Hrvatskom. Da li današnju Hrvatsku i Slavoniju ili još koju pokrajinu« — Srpska riječ, 1920, 247, 1.

⁷³⁾ Hrvatski težak, novine HTS, Mostar, 1/1920.

⁷⁴⁾ Slobodni dom, 1920, br. 1.

seljaštva, on ju je od 1918. znalački koristio. Objektivno, samo po sebi, neovisno od programa HRSS, ličnih želja i planova S. Radića, to seljaštvo nacionalno ugroženo sa cijelim hrvatskim narodom, snagom bujice proširilo je socijalnu osnovu borbe HRSS. Suština Radića i HRSS je u tome što su u datom istorijskom momentu stali na čelo hrvatskog naroda i što cijeli pokret nisu vodili za hrvatski narod u cjelini, nego za njegov najveći dio.

Do prvih neposrednih kontakata HRSS i Hrvata BiH došlo je sredinom 1919. g. Predstavnici HRSS iskoristili su prvu priliku 15. 8. na osnivačkoj skupštini Hrvatske težačke stranke (dalje HTS). Već se tom, prvom, prilikom dalo naslutiti na kojim pitanjima će se ispoljavati dodirne tačke HRSS i Hrvata BiH. To je budućnost i potvrdila⁷⁵⁾. Zajednički elementi koji će u BiH do 1923. dobiti konkretnе oblike bili su: pravo samoodređenja hrvatskog naroda, koje se »poslije rata... postavlja... za temelj politici«⁷⁶⁾ i republikanstvo, koje »nije nastalo iz mudrovanja, a još manje iz prkosa, od inata ili možda čak i mržnje, nego se razvilo iz svega onoga što smo u ratu pretrpjeli i doživjeli« i ono je »... izvršivanje onih prava i onih misli, koje imamo do konstituante«⁷⁷⁾.

Na samom početku 1919. g. u pojedinim dijelovima BiH širi se ideja republikanizma. Ova pojava javlja se kao rezultat uticaja izvana, a i kao posljedica revidiranih shvatanja naroda poslije svjetskog rata. Određenije mislim na odjeke oktobra 1917., zbivanja u Mađarskoj, koja su se iz Hrvatske prenosila u BiH, i na onaj opšti duh, koji je obuzeo stanovništvo Hrvatske i BiH, izazvan saznanjem da je Austro-Ugarska propala. Što se tiče BiH, ta je pojava utolik značajnija što se pored gornjih uzroka pojavljuje i propaganda HRSS. Ona je poprimila takve razmjere da je Zemaljska vlada za BiH 26. 2. 1919., na osnovu izvještaja iz Dervente⁷⁸⁾, Travnika⁷⁹⁾, Mostara⁸⁰⁾ itd., izdala svim kotarskim uredima i kotarskim ispostavama slijedeće naređenje: »... zabranjuje (se) rasprostranjenje zagrebačkih brošura sa proglašom za republiku od 31. 12. 1918. prilog »Domu« br. 52 od 30. januara, kao štetne za državne interese u području BiH...«⁸¹⁾. Docnije, u 1920. g., odnosi postoje, ali su oni veoma spo-

⁷⁵⁾ »Mi smo Prvog decembra prošle godine (1918. m. o.) stvorili samo jedno privremeno stanje, dok narod ne odluči svojom voljom dok se vas ne upita kako hoćete da uređite državu.«

ASRBiH, ZV. za BiH, 1919, Prez. 7.796.

⁷⁶⁾ Slobodni dom, 1920, 1, 2.

⁷⁷⁾ Ibid., 21, 2.

⁷⁸⁾ »Po kotaru (se) vrzu agitatori, poslani iz Slovenije i Zagreba koji rade za Republiku. Po razgovoru sa seljacima,... razborito pristupaju uz njih.« ASRBiH, Narodna vlada SHS za BiH/1915, Prez. 332.

⁷⁹⁾ »Opaža se, ... republikansko raspoloženje, a ovo je kompas i za narod. To isto mnjenje kanda i kod muslimana prevladuje, doduše opseg se još ne može pregledati« — ASRBiH, NV. SHS za BiH/1919, Prez. 1.327.

⁸⁰⁾ Matej Kordić, učitelj u Grudama i oko Posušja: »Od naroda kupio (je) potpise ko želi za republiku, te sakupljene spise nosi osobno u Zagreb« — ASRBiH, NV. za BiH/1919, Prez. 3.810.

⁸¹⁾ ASRBiH ZV. za BiH 1919, Prez. br. 1.126.

radični i može se reći slučajni. Da su ti kontakti bili baš takvi, razlozi su, između ostalog, što je već 26. 2. 1919. g. obustavljen »Dom«, što su se javne skupštine HRSS i slobodno tumačenje programa mogli prvi put poslije svjetskog rata izvoditi tek pred izbore za Konstituantu, »ali samo u banskoj Hrvatskoj, jer u dalmatinsku Hrvatsku i u Bosnu nisu dospjeli. Premalo ih je bilo⁸²⁾, (članova stranke — m. o.). Odluka IX sjednice Hrvatske zastupničke republikanske seljačke većine da »počevši od 38. broja (1921. — m. o.) o domaćoj politici »Slobodni Dom« neće donositi baš ništa«⁸³⁾ i zabrana zborova Radićevim poslanicima 5. 6. 1921. g.⁸⁴⁾ na svoj način su uticali da kontakti nisu bili češći. Osim toga, nepostojanje šire mreže organizacija HRSS ni u samoj Hrvatskoj govori da ni upućenost HRSS na BiH nije mogla biti veća. Tek koncem 1920. g. Glavni odbor HRSS u prisustvu preko 1.000 povjerenika donosi zaključak »da se izborna organizacija HRSS pretvori u stalnu i podpunu političku organizaciju«⁸⁵⁾, kojom prilikom su podijeljene upute za sprovođenje organizacija.

Iako je HRSS postavila kandidaturu za izbore 1920. g. samo u Hrvatskoj, dolazile su »poruke od mnogih Hrvata iz Dalmacije, BiH, (m. o.) kako oni u svem odobravaju rad HPSS... Tim povodom poručujemo Hrvatskom seljačkom narodu Banske Hrvatske, kao i svim Hrvatima izvan nje ovo: ... zaplijenio nam je državni odvjetnik riječi: Federativna ili Savezna Jugoslavija«⁸⁶⁾.

Štampi kao sredstvu propagande nije se od strane HRSS ni izdaleka poklanjala pažnja kao što će to kasnije biti slučaj, ali se već 23. 9. 1920. g. nailazi na podatak da se u Bihaću i Brodu vrši intenzivnije rasturanje Slobodnog doma⁸⁷⁾.

Već početkom 1919. g. odnosi Srba, Hrvata i Muslimana doživljavali su polarizaciju. Događaji u vrijeme završetka rata »... prouzrokovali su ipak neraspoloženje muslimana i katolika prema Srbinima uopće, te se danas vidi ta posljedica, da se muslimani i Katolici zaista zbližuju... no ipak pravac politike u provinciji odvisit će od rezultata političkih sadanjih skupština u Sarajevu«⁸⁸⁾.

⁸²⁾ Herceg Rudolf, Seljački pokret u Hrvatskoj, Zagreb 1923, 33.

⁸³⁾ Slobodni dom, 1921, 37, 1.

⁸⁴⁾ Prema: Marjanović M., Stjepan Radić, 140.

⁸⁵⁾ Slobodni dom, 1920, 41, 1.

⁸⁶⁾ Ibid., 30, 4.

⁸⁷⁾ Slobodni dom, 1920, 30.

⁸⁸⁾ ASRBiH, NV. SHS za BiH/1919, Prez. 1.327.

Izbori 1920. već su pokazivali, rezultatima⁸⁹⁾ i reakcijom na te rezultate, da se pojavio jedan nov proces, čiji je vrhunac bio u 1923. g. Naime, HRSS na terenu BiH počinje da najozbiljnije računa sa neopredijeljenim elementom — Muslimanima. Vidovdanski ustav pokazao je JMO-i da je tadanji odnos radikala bio uslovjen potrebotom donošenja Ustava. U JMO sve je više sazrijevalo mišljenje da se, u zadovoljenju svojih interesa, Muslimani više ne mogu oslanjati na centraliste. Na skupštini JMO u Zenici rečeno je: »... dalje, prebacuje nam se, da se mi slažemo, ... da simpatišemo sa Hrvatima, tj. s »Narodnim Klubom«. To je istina, jer što god nam je dosada »Narodni Klub« obećao to je održao, a drugi to nijesu učinili«⁹⁰⁾. M. Spaho je novembra 1920. g. u Sarajevu na skupštini rekao: »Mi nećemo slatkih obećanja i lijepih riječi, nego hoćemo da nas iskreno smatraju potpuno ravnopravnim građanima«⁹¹⁾. Mada se pred izbore od strane Muslimana radilo o orientaciji ka Narodnom klubu, ka Zagrebu, kasnije Hrvatskom bloku i HRSS, ova potonja je već 1920. više iz želje no što je to bila činjenica, komentarisala rezultate izbora u BiH da »od 63 zastupnika, što ih bira BiH, muslimanska organizacija, koja je **čisto hrvatska** (podvukao T. I.) dobila je 26 zastupnika«⁹²⁾. Nije se ostajalo na tim formalnim izjavama. Mjesec dana nakon izbora izaslanici HRSS su vodili direktnе razgovore sa Muslimanskim klubom »... o veličini i vrijednosti njihovoga shvatnja, da nacionalnost podređuju čovječnosti...«⁹³⁾ i konstatovali da se »mladi zastupnici svi priznaju Hrvatima i slažu se s nama i u pitanju forme državne«⁹⁴⁾. No, odnosi unutar Muslimanskog kluba bili su još neizdiferencirani, jer je primijećeno »da među njima nema jače ličnosti koja bi se mogla oprijeti onomu što hoće sadanje vođe bosanskih Muslimana, koji su veliki oportunisti«⁹⁵⁾. Da ovi potezi

⁸⁹⁾ Izabranih 419 narodnih poslanika bilo je zastupljeno po strankama ovako:

	poslanika	92 i glas.	319.448
Demokratska stranka	„	91	284.575
Radikalna stranka	„	58	198.736*
Komunistička stranka	„	50	230.590
Hrvatska pučka stranka (Radićeva)	„	39	151.603
Zemljoradnička stranka (srpska)	„	27	111.274
Slovenačka i hrvatska pučka (klerik.)	„	24	110.895
JMO	„	7	38.400
Hrvatska težačka stranka (Bosna)	„	4	25.867
Hrvatska zajednica	„	10	46.792
Socijaldemokratska stranka	„	8	30.029
Nacionalna turska organizacija (Džemijet)	„	3	18.136
Jugoslovenska republikanska stranka	„	2	10.880
(Prodanović Jaša)	„	2	6.186
Hrvatska stranka (frankoveci)	„	1	6.581
Narodni socijalisti	„	1	
Vanstranačka lista dr Trumbića	„		
Prema: dr Ivan Ribar, Politički zapisi, I, 24.			

* Vidi: JIČ, 4/1964. i JIČ, 3/1965.

⁹⁰⁾ ASRBiH, ZV za BiH/1920, Prez. br. 10.567.

⁹¹⁾ Ibid., Prez. 11.821.

⁹²⁾ Slobodni dom, 1920, 40, 3.

⁹³⁾ Ibid., 12, 3.

⁹⁴⁾ Ibid., 14, 2.

⁹⁵⁾ Ibid.

HRSS nisu bili usamljeni pokušaji proširivanja fronta borbe govori i zaključak izvanredne skupštine HRSS decembra mjeseca: »... Hoćemo raditi sporazumno sa svim seljačkim strankama u Srbiji, Bosni... te ćemo nastojati da sve stranke postanu, ukoliko još nisu republikanske kao mi«⁹⁶⁾.

Iako ovi stavovi i sporadične akcije prije svega ukazuju da je za HRSS u BiH objekat interesovanja postajao **narod**, ipak se još ne mogu nazrijeti određeniji oblici tih veza. Slobodni dom, prenoseći članak iz Hrvatskog težaka (Mostar) od 30. 12. 1920. g., u broju od 1. 1. 1921. zadovoljava se samo konstatacijom da politika HRSS »obuhvaća Hrvate BiH«. Mada je sve to neodređeno u pojedinstima, tendencije obraćanja i saradnje van banske Hrvatske su više nego očite. Odsustvo konkretnih rješenja u ovo vrijeme u velikoj mjeri je odraz neriješenih pitanja Kraljevine, prije svega ustavnog, koja su HRSS objektivno dovodila u stav iščekivanja. S druge strane, Radić je 1918. bio poučen da žurba može donijeti samo neprilike. Formula koju je HRSS lansirala već početkom 1921. g. bila je — »plebiscit... za Bosnu i Hercegovinu«⁹⁷⁾.

Iako je HRSS apstinirala od Ustavotvorne skupštine, uzela je učešća u diskusiji o Ustavu i 14. maja 1921. objavila je svoj naert. Što se tiče BiH, ona je zajedno sa Crnom Gorom i Makedonijom okvalifikovana kao »poluplemenska i poluhistorijska domovina«⁹⁸⁾. Stanovništvo je trebalo da odluči o položaju u zajedničkoj državi. Ovakav stav, koliko god je trebalo da znači neku vrstu samostalnog izjašnjavanja, u stvari nije predstavljao ništa novo. Istina, ističe se u prvi plan **pravo naroda** da sam odlučuje, ali **kako**, na koji **način** će se to sprovesti, tu HRSS ostaje krajnje nejasna. Praktično je takvo rezonovanje značilo cijepanje stanovništva BiH, jer se svaki narod za sebe trebao odlučiti da li će se opredijeliti za Hrvatsku ili Srbiju kao dvije od tri »prave narodne države«.

Kako uređiti državu iznutra bilo je pitanje koje se postavilo već 1. 12. 1918. g. 1920. g., pred izbore, ono je došlo na tapet rješavanja, a »u Ustavu, što ga budne (konstituanta — m. o.) donijela i usvojila, mora da se u prvom redu naglasi potpuna jednakopravnost svih plemena«⁹⁹⁾. Diskusije u Ustavotvornoj skupštini, naročito u pitanju statusa BiH, pokazale su u punom svjetlu oštrinu razlika u pitanjima uređenja države¹⁰⁰⁾. Vlada je, na iznenadenje ne samo opozicije nego i većeg broja vladinih poslanika, u pogledu BiH napravila presedan mijenjajući iz osnova 135. član Prelaznih odredaba,

⁹⁶⁾ Ibid., 1, 4.

⁹⁷⁾ Slobodni dom, 1921, 2, 1.

⁹⁸⁾ Prema: Čulinović F., Jugoslavija između dva rata, knj. I, 328.

⁹⁹⁾ Hrvatska sloga, 1920, 206.

¹⁰⁰⁾ »... od prvoga dana ove Skupštine pa do danas glavna bitka vodila se na pitanju... hoće li ova naša zemlja biti u administrativnom pogledu uređena na osnovu ekonomskih, socijalnih i geografskih razloga ili na osnovici istorijskih i plemenskih granica«. — Stenografske beleške Ustavotvorene skupštine, knjiga II, 12.

odjeljak VIII¹⁰¹), na taj način da se iz oblasti »koje će se organizovati samo u istorijskim granicama BiH može jedna opština ili srez izdvojiti i pripojiti oblasti izvan Bosne, ako bi samouprava iz koje se izdvaja, sa dve trećine glasova odobrila odvajanje; i najzad, ako tu odluku odobri još i Narodna skupština . . . «¹⁰²). Ovakvi stavovi i formulacije vlade nisu bili, bez obzira na specifičnosti BiH, ništa drugo do odstupanje od usvojenih načela. Opravданja da je sve to činjeno iz političke nužde nisu bila uopšte prihvatljiva jer se u debatama moglo čuti da »je opasno gaziti principe iz političke nužde«¹⁰³). Ako se ovako donošenim formulacijama, koje su negirale tako potrebnu jednakopravnost, doda način donošenja Vidovdanskog ustava i posebno mogućnost izmjena njegovih odredaba¹⁰⁴), onda je plediranje za odobravanje ovakvog rada i prihvatanje takvih rezultata bilo ništa drugo do jedna izvanredna **iluzija** državnotvornih elemenata. Prije nego što je Ustav i izglasao, još u vrijeme diskusija oko Prednacrta, Hrvati iz Narodnog kluba i HRSS donijeli su zaključak da » . . . čim Narodni klub ostavi Konstituantu . . . ima vodstvo HRSS sazvati sve zastupnike Hrvate na dogovor u Zagreb u svrhu, da svi zastupnici Hrvati u ime sveukupnoga hrvatskog naroda (tj. i Hrvata BiH — m. o.) zauzmu jedno te isto stanovište prema ovom centralističkom ustavu«¹⁰⁵). Sav rad vlade oko Nacrta ustava i način njegovog donošenja, koji nije odavao centraliste kao pobornike stvarnog jedinstva naroda, kao ljude voljne da djeluju saradujući, imao je jednu prevažnu posljedicu: umjesto približavanja, još radikalniji zaokret nacionalno i socijalno ugroženih Hrvata Hrvatske, Hrvata BiH i Muslimana. I ovdje su se i grupe, i stranke i dijelovi stanovništva Hrvatske i BiH našli još čvrše povezani na putu ostvarenja svojih interesa. Ustav je bio posljednja od niza mogućnosti da se jednom dijelu stanovništva Kraljevine ne samo priznaju nego i pruže mogućnosti za ravnopravan razvoj. Uzroci nezadovoljstva u Hrvatskoj, kao i u drugim krajevima Kraljevine, bili su mnogobrojni i raznovrsni. Povod im nije bio isključivo akt ujedinjenja, Ustav i sl., nego on »leži u mnogim drugim pojavama«¹⁰⁶). Stvaranje Hrvatskog bloka nije bila samo iznenadna reakcija onih koji su se osjetili ugroženim, nego i odgovor onih koji su se smatrali uskraćenim. Prva skupština HB 30. 10. 1921. g. bila je od utoliko većeg značaja što se na njoj **prvi put** afirmisala ideja samoodređenja u odnosu na BiH.

¹⁰¹) »Dok se zakonom ne izvrši podela na oblasti, dотле će okruzi u Srbiji, BiH, Crnoj Gori, Dalmaciji i Sloveniji i Županije u Hrvatskoj sa Slavonijom i Vojvodinom važiti kao oblasti i vršiti funkcije kao oblasti po ovome Ustavu. St. beleške, knj. II, 12.

¹⁰²) Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine, knj. II, 18.
¹⁰³) Ibid.

¹⁰⁴) »Vlada i skupštinska većina prvom prilikom (su) napustili . . . svoje principijelno stanovište te nisu ostali kod svoga gledišta po običnoj, apsolutnoj većini, nego su osjećajući težinu opozicione argumentacije, postavili se i sami na stanovište, da je za . . . donošenje Ustava dovoljna i obična većina, ali za izmene u Ustavu da su potrebne tri petine od ukupnog broja« — St. beleške, knj. II, 23.

¹⁰⁵) Prema Sl. domu, 1921, 15, 1.

¹⁰⁶) Dr L. Marković u »Samoupravi« 1921, br. 209.

U izlaganju zastupnika Ivana Robića istaknuto je da »... svaki praviti. pravedni srbski političar mora Bosni priznati pravo njezinoga samoodređenja kako joj to pravo priznaje HRSS i cijeli HB«¹⁰⁷). Na vijećanjima HRSS 31. 10. 1921. god. Radić je izjavio u ime HB da »narod ima pravo da sam raspolaže svojom sudbinom, da razvija samostalno svoje snage«¹⁰⁸). Te pojedinačne, načelne i konkrete izjave kao da su utirale put zvaničnom stavu, jer politička deklaracija HRSS od istoga datuma ne spominje hrvatski dio naroda BiH¹⁰⁹). Nekoliko dana kasnije HB je stao na stanovište »potpune slobode Hrvatskog Naroda, gdje god se on nalazio«, (pa prema tome i Hrvata BiH — m. o.)¹¹⁰). U svemu ovome nazire se začetak procesa okupljanja svih Hrvata na najširoj osnovi, sa koje bi bilo moguće pregovaranje na bazi potpune ravnopravnosti sa Srbima i Slovincima.

Veoma je karakteristična **nepodudarnost** koncepcija HB i HRSS. Stanovišta HB, pa kad ih zastupa i Radić, vode računa, mada veoma neprecizno, o narodu uopšte ili o hrvatskom narodu, dok se HRSS još re izjašnjava direktno o povezanosti interesa svih Hrvata, tj. Hrvata Hrvatske i BiH. Od posebnog je značaja da se HRSS u pogledu BiH zalaže za samoodređenje, samo šta bi trebalo da znači to samoodređenje, odnosno kakav bi smisao ono imalo, to se samo da naslućivati. Te razlike pokazuju da su se HB i HRSS, kao njegov najpretežniji dio, još nalazili u fazi lutanja i traženja rješenja. Od sporadičnih obraćanja pažnje u odnosu na BiH prelazi se na konkretniji rad. Radić je čak 2. 11. 1921. god. otvoreno rekao da je »malo pisao o BiH«, ali da je »od svih pitanja, koja nas se neposredno tiču, najteže je pitanje socijalni problem BiH...« koji je »ujedno sveukupni problem hrvatstva u svezi s problemom poslije ratnog čovječanstva«¹¹¹).

Ovo vrijeme, neposredno poslije donošenja Ustava, bilo je, po svemu sudeći, prekretničko. HB, HRSS i Radić zauzimaju odlučniji kurs prema BiH, bolje reći BiH je postajala centar rješavanja srpsko-hrvatskih odnosa. U rješavanju pitanja BiH obje strane gledale su izlaz za sebe. Radić je smatrao dosadanji rad hrvatske inteligencije nedovoljnim i tada (1921. — m. o.) »... ovaj veliki narodni posao preuzima naše seljaštvo i to ne vikom: »Bosna je hrvatska, Bosna ne smije biti srpska«, nego svestranim svojim radom, koji svuda u Bosni širi tu svijest i spoznaju, da je od svega na svetu najvredniji čovjek, a među svim ljudskim zanimanjima i staležima da je najpotrebniji seljak«¹¹²).

Vidan znak početka tog procesa bile su i preduzete mjere organizacione prirode. Od dotad važećih pravila (1921). da su u HRSS

¹⁰⁷) Sl. dom, 1921, 45, 2.

¹⁰⁸) Prema Hrv. slozi, 1921, 238, 1.

¹⁰⁹) »... jedini siguran korak (je) trajni i pravedni sporazum hrvatskog naroda s narodom srpskim i slovenskim preko svih narodnih zastupnika izabralih na teritoriju Hrvatske, Slovenije i Dalmacije u Hrvatski »sabor« (znači bez Hrvata BiH — m. o.). Prema: H. sloga, 1921, 238, 1.

¹¹⁰) Ibid., 241, 1.

¹¹¹) Sl. dom, 1921, 46, 3.

¹¹²) Ibid., 47, 3.

pristup imali samo seljaci, a ostali samo uz dozvolu Glavnog odbora stranke, odstupa se. Radić je »pozvao sav hrvatski narod da se učlaní u njegovu stranku kao stranku koja predstavlja težnje i zahtjeve za seljačku mirotvornu republiku Hrvatsku«¹¹³). Iako je proces tekao u smjeru proširivanja osnove organizacije, te mjere nisu mijenjale suštinu strukture HRSS. Glavni odbor HRSS na svojoj sjednici od 23. 9. 1922. g. zaključio je da »... gospodin (ne seljak) može ... samo iznimno biti izabran za predsjednika organizacije, i to ako je radom bar kroz dve godine dokazao da po svom uvjerenju ... pristaje uz ... HRSS«¹¹⁴). U početku su organizacije HRSS osnivane po poreznim opština, a tek se 1922. g. proširuje osnova za stvaranje mreže organizacija HRSS¹¹⁵). S obzirom da se HRSS organizaciono središvala do kraja 1922., iluzorno je pomišljati na postojanje čvršće mreže njenih organizacija u BiH. Izvještaji pojedinih izaslanika HRSS iz BiH, kao npr. dr Jurja Krnjevića sa puta po bosanskoj Posavini¹¹⁶), Ivana Čaldarevića iz mostarskog i ljubuškog kotara¹¹⁷) itd., potvrđuju da do početka 1922. u BiH od strane HRSS nije bilo ni pojedinačnih akcija okupljanja Hrvata na liniji HRSS. Ako su neki dijelovi izvještaja zastupnika donekle bili i pretjerani¹¹⁸), onda se drugima svakako može vjerovati¹¹⁹). Razvoj HRSS uopšte i stepen odnosa hrvatskog dijela stanovništva prema HRSS rezultirao je iz podudarnosti njihovih interesa. Tu su se nazirale dodirne tačke, koje će direktnim, međusobnim akcijama prerasti u zajedničku liniju. Kada bismo se vratili na 1. 12. 1918. mogli bismo utvrditi da su Hrvati Hrvatske i BiH, strogo uvezši, imali zajedničko samo ime i težnje, kao i svi ostali narodi nove države. Za te tri do četiri godine uočljivo je njihovo postupno približavanje. Društveno-ekonomski i politički

¹¹³) Prema: Ribar Ivan, Politički zapisi, knjiga II, Beograd 1949, 229.

¹¹⁴) Arhiv SRBiH, Pokrajinska uprava za BiH (dalje PU) 1923, Pov. br. 473, folio 33.

¹¹⁵) HRSS je posebnim uputama predviđala osnivanje seoskih organizacija čiji funkcioneri čine stranački odbor upravne opštine, dok predstavnici seoskih organizacija čine odbor kotarske organizacije. Predsjednik ovog odbora bio je član Glavnog odbora, tj. vodstva HRSS. Sva tijela organizacije sastajala su se jedanput mjesечно, raspravljajući o političkom, privrednom i prosvjetnom radu, kontrolišući napredak stranke, odnosno naroda, vodeći računa o svim izbornicima, a posebno HRSS, skupljajući dobrovoljne priloge i pretplatnike za Sl. dom, vodeći evidenciju članova Zadruge Hrvatski seljački dom, dioničara Hrvatske seljačke zadružne banke, nepismenih ispod 40 godina, prosvjetnih i gospodarskih društava uopšte.

Prema: ASREBiH, PU za BiH/1923, Pov. 473.

¹¹⁶) »... nije potrebno u Bosni agitirati za HRSS, nego jedino uspostaviti dobru vezu između pristaša u Bosni i Hrvatskoj« — Sl. dom, 1922, 7, 6.

¹¹⁷) »U mostarskom kotaru pristajao je seljački narod (gotovo sav) u Hrvatsku pučku (popovsku) stranku, no nakon našega putovanja je upućeno seljaštvo o programu i radu naše stranke, te možemo na mostarski kotar računati kao naš...« — Sl. dom, 1922, 18, 2.

¹¹⁸) »Vodstvo je stranke (u Zagrebu — m. o.) saznao za širenje toga pokreta obično tek onda, kad su se sami seljaci u pojedinim krajevima već organizirali te ili poslali koga u Zagreb ili pismeno sve to javili« — Sl. dom, 1922, 7, 6.

¹¹⁹) »... trebalo im je (u okrugu Mostar i Ljubuški — m. o.) naravski još dosta upute o HRSS, te smo im možda mi prvi točno raztumačili program naše stranke...« — Sl. dom, 1922, 18, 2.

život Hrvatske i BiH kao dijelova jedne cjeline inicirao je uspostavljanje međusobnih odnosa. Praosnova tog tako značajnog procesa bili su »... ekonomski i klasni uzroci (koji su) nužno morali stvoriti i taj problem — (hrvatski — m. o.) i on će postojati i tražiti rješenje sve dotle dok ove osnovne ekonomske i socijalne sile neće donijeti njegovo rješenje, dok neće stati da djeluju u drugom pravcu«^{120).}

Stampa je na početku 1922. g. isticala da HB nije nigdje zauzeo stanovište, da je njemu samo do Hrvata iz uže Hrvatske¹²¹), ali je mogla da konstatuje da se nije izjasnio ni za Hrvate BiH. HB je, kao »zborni mjesto svih Hrvata«, na prigovore koji su upućivani njemu samom, a posebno HRSS, u pogledu neodređenih odnosa prema Hrvatima van granica banske Hrvatske, donio saopštenje, po kome:

»... 2 Hrvatski Blok smatra BiH bitnim dijelom hrvatskoga državnoga i narodnoga problema (pitanja), a dosljedno tomu pitanje položaja BiH bitnim dijelom hrvatsko-srpskoga sporazuma. Od toga naglasujemo da se ovo pitanje nema riešavati samo s gledišta hrvatskoga ili srpskoga nego u prvom redu s obzirom na moralne i **gospodarske interese** (podvukao T. I.) toga našega osebujnog područja«¹²²). Ovo je bez obzira na neizdiferenciranost unutar samoga HB bio jedan korak dalje. Osnova sa koje se tretira BiH ukazuje na **nove elemente odnosa**. BiH se ne posmatra, zasad bar u izjavama, isključivo samo kao dio hrvatskog rješenja, nego se uvažavaju njeni privredni i moračni interesi. Drugim riječima, BiH se pojavljivala sa aspekta HB ne kao krajnji cilj, nego kao most koji je trebalo da vezuje interes Beograda i Zagreba na način koji ne bi išao na štetu trećeg faktora, BiH. Ipak, ovom saopštenju nedostajao je izbor načina i sredstava rješavanja. Problem je jasno istaknut, ali se putovi rješenja nisu ni nazirali. I u krilu same HRSS još se lutalo u pogledu rješenja pitanja BiH. Potpredsjednik HRSS Josip Predavec početkom 1922. g. pisao je da su tu moguća tri rješenja »... ili da se tu sporazume Hrvati sa Srbima, pa u slučaju gubitka BiH ugovorom zaštiti interes Hrvata u BiH, ili ako to ne bi bilo moguće, moguće bi bio plebiscit; a treća je mogućnost da velike sile odluče naše granice«¹²³). 13. 8. 1922. odobren je na sjednici HRSS, odnosno HB, Dodatak Programu HRSS¹²⁴), koji je sadržavao odredbe koje su se odnosile i na BiH. Ovi stavovi su u tadanjoj stampi ocjenjivani kao istorijski, jer je »ovo prvi put što Hrvatski Narod kaže — na usta svoga predsjednika — u jasnoj, kompletnoj i preciznoj formi šta zapravo hoće«¹²⁵). Ako se vidi sadržina tačke 2 I pitanja, vidi se da je od strane HB ili HRSS već ranije BiH priznata posebna moralna, privredna i politička cjelina, pravo samoodređenja. Jedini

¹²⁰⁾ Borba, nezavisan politički list, Zagreb 1922/I, br. 5.

¹²¹⁾ Vidi: Hrvatska sloga, 1922, 43, 1.

¹²²⁾ Sl. dom, 1922, 16, 1.

¹²³⁾ Prema H. sloga, 1922, 43, 2.

¹²⁴⁾ Ovaj dodatak su u stvari četiri odgovora S. Radića novinaru Braloviću, dopisniku Dejli Njusa — London i Njujork Tribjuna. Objavljeni su u Hrvatu, Zagreb, 29. 7. 1922, i u Sl. domu, 30. 7. 1922. g.

¹²⁵⁾ H. sloga, 1922, 168, 1.

bitno novi elemenat je da »se hrvatsko srbski sporazum ima u Bosni postići međunarodnim putem — posredovanjem Lige Naroda...«¹²⁶⁾. Možda je ovaj momenat u politici HRSS bio istorijski? Prvi put se pokušalo da dođe do **konkretnog** rješenja. Kakvo je bilo to rješenje i zašto se baš poseglo za takvim rješenjem? Njegov izbor je rezultat Radićevih gledanja i odraza date situacije. Podsjecač je na Radića iz 1919. g., kada se obraćao Vilsonu, i na memorandum Konferencije u Đenovi, 1922. g. To su bili pokušaji rješavanja pomoću spoljnjih faktora. To su bili trenuci saznanja sopstvene nemoći. Takvo rješenje bilo je izraz i potvrda egzistirajućeg nepovjerenja u svoje suparnike¹²⁷⁾. Ali, ovaj bi se stav, u stvari, mogao smatrati i kao početak one »dvostrukе taktike«, koju će Radić kasnije sprovoditi. Ovakvo rješenje, međunarodnim putem, nije značilo privlačenje Lige naroda na stranu HRSS, nego je, vjerovatno, trebalo da bude garant ravno-pravnosti u rješavanju spora, tim više što je druga strana — radikalna stranka — pokazivala čak odsustvo i dobre volje za sporazumom. Slobodni dom donio je u broju od 29. jula 1922. poruku N. Pašića Hrvatima: »da je BiH dio Kraljevine Srbije i da se mora u BiH upravljati u čisto srbskom duhu«¹²⁸⁾.

Posebno je značajno pratiti proces odnosa HRSS prema Muslimanima BiH. Ti odnosi su u 1922. g. došli u novu fazu i indirektno su otkrivali krajnje ciljeve HRSS. HRSS je nastojala da toj orijentaciji oduzme bilo kakav nacionalni karakter. Svjesna je činjenica da je »pitanje da li su Muslimani Hrvati, Srbi ili možda posebni... muslimanski narod... među samim Muslimanima dosta neriješeno«¹²⁹⁾. Realno ocjenjujući svu težinu teoretske borbe i eventualni negativan ishod, HRSS se usmjeravala na potvrdu saznanja »stoje li (Muslimani — m. o.) na neoborivom temelju čovječanske pravice, republikanske slobode i neograničenog prava samoodređenja... (koje)... vriedi naročito za nas muslimanski svjet BiH«¹³⁰⁾. Odnos postavljen na takvu osnovu pružio je, s jedne strane, povoljnije mogućnosti da se politički predstavnici Muslimana, »mada u Centralnoj vladu... čekaju momenat kad će njihova stranka istupiti iz vlaste«¹³¹⁾, »mogu otvoreno približiti HB«¹³²⁾, a Radiću sigurnost da izjaviti: »... u Bosni oko 70% Muslimana glasovat će za HRSS...«¹³³⁾. U kome pravcu će se odvijati odnosi Muslimana, pokazivali su i rezultati glavne skupštine JMO¹³⁴⁾.

¹²⁶⁾ Temeljni nauk. 17.

¹²⁷⁾ »O kakvom pregovaranju ili sporazumu među Hrvatskim Narodom i srpskim strankama ne može biti zbera, jer Hrvatski Narod može da pregovara i ugovara samo sa Srpskim Narodom... Dolazi u obzir... naročito izaslanstvo Hrvatskog i naročito izaslanstvo Srpskog Parlamenta, kao predstavnika odnosnih naroda« — H. sloga, 1922. 168, 1.

¹²⁸⁾ Str. 3.

¹²⁹⁾ Sl. dom, 1922, 9, 3.

¹³⁰⁾ Ibid.

¹³¹⁾ »Oba muslimanska ministra dr Spaho i dr Karamehmedović, napokon su izstupili iz današnje beogradske batinačke vlade«. Prema: Sl. domu, 1922. 6, 8.

¹³²⁾ ASRBiH, PU za BiH/1922, Prez. 4.727.

¹³³⁾ Sl. dom, 1922, 31, 3.

¹³⁴⁾ »... u svemu 116 izaslanika iz svih kotara muslimanske herceg-Bosne; glasovalo ih je 94, samo trojica za beogradsku vladu«. Ibid., 26.

Iz dosadanjeg izlaganja moglo su se uočiti razlike u stavovima HRSS i HB. Mada se isticalo da je oponiranje HB-u u stvari oponiranje volji i želji hrvatskog naroda uopšte, među strankama koje su ga sačinjavale bilo je različitih stavova. Kao brojno najjača i najuticajnija, HRSS je i dalje vodila svoju programsku politiku, koja se u osnovnim crtama odvijala u okvirima politike HB, odnosno Memoranduma HB od 14. 1. 1922. g. Klasno-socijalni sastav HB, sastavljen od buržoaskog vođstva i osnovne mase seljaštva, uticao je, s obzirom na ipak različite krajnje ciljeve (buržoazije i mase stanovništva), da su osnove zahtjeva HB izgledale nešto šire nego HRSS. Zajedničari, HTS i pravaši unutar HB ocijenili su snagu i uticaj HRSS, te su kao Hrvatsko narodno zastupstvo u saopštenju o preduvjetima za rješavanje hrvatskog pitanja na XXI-oj sjednici 25. 11. 1922. dali predsjedništvu HRSS »... potpuno slobodne ruke u razgovorima, pa i u pregovorima s predstavnicima srpskim«¹³⁵). HRSS, objektivno procjenjujući opravdanost zahtjeva hrvatskog naroda, a ne precjenjujući značaj i uticaj svoje uloge, s jedne strane se prošlošću svojom, a s druge aktuelnim programom svojim nametnula i bila prihvaćena. Takva pozicija joj je omogućila da pod plaštrom viših interesa (nikad ne izlazeći iz okvira HB) dosljednom upornošću promiče i svoje stavove. Zbog takve konstelacije odnosa u hrvatskom narodu, poteze HB i HRSS treba posmatrati i ocjenjivati u interakciji opštih interesa HB na liniji hrvatstva i posebnih interesa HRSS na liniji HB. Uticaj i uloga koju je HRSS imala u HB dozvoljavaju istraživaču da u odlukama HB promatra i stavove HRSS.

Rezolucije HB, kao ona od 14. 5. 1922. (zaključak koji se odnosi na finansijsku politiku Beograda), kojom se »javlja svemu hrvatskom narodu uopće (prema tome i BiH — m. o.), a svima hrvatskim privrednim krugovima napose, da... nijednoga drugoga, bilo vanjskog bilo unutarnjeg zajma, neće nikad priznati... a naročito finansijskih obaveza... bez privole hrvatskog narodnog zastupstva«¹³⁶), slične su stanovištu zauzetom u Programu HRSS. U pogledu poreza u Programu se predviđa da državni porez može uvesti samo narodni (državni) sabor, a porez (namet) opštinski i županijski samo opštinska i županijska skupština.

»Nitko ne može biti oslobođen od plaćanja poreza. Na najniže životne potreštine, naime kruh i brašno, na sol, na mlijeko i na petrolej ne može se ustanoviti никакav porez i никакva druga daća«¹³⁷). Da su se u ovim odredbama nalazili elementi koje je HRSS u BiH obilno koristila, a hrvatsko stanovništvo BiH istim načinom prihvatalo, pokazala je propaganda i agitacija u vrijeme predizborne kampanje 1923. Nije bilo gotovo ni jednog sastanka HRSS u BiH na kome nisu ispoljavani navedeni stavovi HB i HRSS. Pošto su finansijske obaveze rješavane direktnim i indirektnim porezima, a

¹³⁵⁾ Naša pravda, nezavisni list autonomističkih Muslimana, Sarajevo 2/1922, 108, 2.

¹³⁶⁾ Prema Našoj pravdi, 1922, 74, 1.

¹³⁷⁾ Temeljni nauk, 14.

HRSS je bila protiv poreza na pet najosnovnijih artikala, stanovništvo među kojim je HRSS djelovala vjerovalo je da se porezi neće uopšte plaćati. Kolika je bila želja i vjera da se porezi neće uopšte plaćati moguće je pretpostaviti po pisanju »Naše pravde«: »kad porezi i razne daće... kao i prihodi od carina u BiH iznašaju na godinu za jednu milijardu više nego li se na ove zemlje troši i nego li to može da podnosi ekonomski snaga BiH. To je stalni manjak koji neprestano raste«¹³⁸⁾.

Potrebno je istaći još jednu stranu programa HRSS, koja će bitno uticati na opredjeljenje dijela stanovništva BiH za HRSS i koja objašnjava ogroman uspjeh HRSS. HRSS je pored republikanizma u prvi plan isticala svoju mirovost i neutralnost. Ta je strana programa bila izvanredno privlačna prvih godina poslije rata, ali ni kasnije nije gubila na privlačnosti. Obraćajući se uglavnom seljaštvu, kome je oduvijek teško padalo služenje vojske, gledano sa bilo koje osnove (morala, privrede, kulture), mogla je više nego sigurno da računa sa gotovo apsolutnom podrškom. Ta mirovost i neutralnost koliko god je privlačila u stvari je i **zavodila mase**¹³⁹⁾. To sve nije bilo ništa drugo do politika »nije-nego«, ali je poslije iskustava iz rata, posljedica režima u vojsci, protezanja vojnog zakona na Hrvatsku i onog famoznog žigosanja stoke teško bilo masama seljaštva shvatiti da onaj dio programa koji govori o vojsci (»neće velike stajaće vojske«) nije značio da vojske neće uopće biti. Privlačne strane Programa pretvarale su želje seljaka i građana u glasačke kuglice, a ove su taj isti Program pretvarale u stranku, HB, u narodni pokret.

Osnova za djelatnost HRSS u BiH bila je, što se iz izloženog vidi, široka i čvrsta. Postavljena programski tako da joj je krajnji cilj i z g l e d a o ne interes HRSS, nego interes hrvatskog naroda predstavljenog u HB bila je garancija uspjeha. Režimska politika, s jedne, i obećanja koje je HRSS pružala, s druge strane, neodoljivo su djelovala na opredjeljenje stanovništva. Rad agitatora i propagatora trebao je samo da ubrza taj, u perspektivi, rezultatski gotovo ostvarljiv proces.

Agitaciono-propagandnom i organizatorskom dijelu aktivnosti HRSS je posvećivala izvanredno veliku pažnju. O tome ko je, na koji način, kakvim sredstvima, u uslovima najstrožijih progona, najrigoroznije kontrole, sprovodio organizaciju i širio ideje, mogla bi se napisati posebna studija. Treba odmah reći da se HRSS, uglavnom, ograničila na krajeve sa hrvatskim i katoličkim življem. Razvijanje aktivnosti samo među hrvatskim elementom pokazivalo je da je to, u stvari, n j e n a, stranačko-programska »čovječnost«. Na taj način se svjesno lišavala podrške i nehrvatskog dijela stanovništva, koje je takođe osjećalo posljedice zvanične politike. Krajnji cilj joj je, u stvari, postajao ne socijalno-nacionalna ravнопravnost naroda,

¹³⁸⁾ Naše pravda, 1922, 61, 1.

¹³⁹⁾ »... hrvatska seljačka politika... neće velike stajaće vojske, ali se svi državljanini imaju prema posebnom obrambenom zakonu sposobiti za obranu doma i domovine« — Nauk ili program HRSS, Zagreb 1922, 84, 2.

nego prije svega nacionalna, a potom tek socijalna ravnopravnost hrvatskog naroda.

U Hercegovini je HRSS djelovala u mostarskoj oblasti, a u Bosni je svojom djelatnošću obuhvatala njen središnji (Travnik, Bugojno, Fojnica, Kiseljak, Vareš), sjeveroistočni (Brčko, Derventa, B. Šamac) i zapadni dio (Livno, Duvno), dok je istočna Bosna bila gotovo isključena iz njene djelatnosti. Intenzitet djelatnosti nije bio u 1922. godini kao u 1923. Međutim, za razliku od ostalih stranaka, koje su uglavnom djelovale samo neposredno pred izbore (o čemu govore mnogobrojni nedjeljni i mjesecni izvještaji okružnih načelnika), HRSS je i u vrijeme daleko prije izbora posvećivala agitaciji, i uopšte djelatnosti relativno veću pažnju. Nju su provodili i najistaknutiji predstavnici HRSS (Predavec, potpredsjednik, Krnjević, sekretar) i učitelji, željezničari, seoski knezovi itd. Posebno je značajan izbor agitatora, koji je pokazivao da su birani oni koji su dinamikom poziva upućeni na intenzivnije kretanje. Uloga agitatora kao ličnosti bila je u BiH izvanredno značajna. Umnogom je od njihove socijalne pripadnosti ovisio rezultat aktivnosti. Iz Mostara je 21. 10. 1922. g. okružni načelnik u vezi sa propagandom među pristašama HB pisao Pokrajinskoj upravi: »Brojke učesnika nijesu kod političkih zborova presudne važnosti, jer gdje učešće uzima 50 viđenijih težaka, tamo ih je zastupano 500 i više. Viđenija lica u težačkom svijetu su predvodnici i svagdašnji zastupnici svojih političkih pristalica«¹⁴⁰). Sredstva kojima su se služili bila su, uglavnom, uobičajena: štampa, širenje programa i direktna pomoć. Broj pretplatnika Slobodnog doma nije bio velik, ali je štampa hrvatskih čitaonica racionalno korištena. Svaka organizacija vodila je posebnu brigu o pretplatnicima Doma, ali je uslijed nesačuvane arhive nemoguće i približno ustanoviti broj rasturanih primjeraka Slobodnog doma u BiH. Temeljni program ili Nauk HRSS, prema posrednim podacima, rasparčavan je i tumačen u 1922. g., ali u neuporedivo manjoj mjeri nego početkom 1923. g.

Osim osnivanja političkih organizacija HRSS u BiH, tokom 1923. g. osjećala se djelatnost i na privrednom planu. Uočavajući težak privredni položaj seljaštva, HRSS je odboru svake svoje organizacije nalagala kao obavezu da vodi evidenciju broja članova zadruge Hrvatski seljački dom i broja dioničara Hrvatske seljačke zadružne banke. Seljak iz Bosne Marko Josić pisao je u Slobodnom domu br. 11. od 27. 2. 1922, str. 6: »... Seljak, kada treba par hiljada Kruna da mu Banka dade uz žiranta, mora naprije da dade trgovcu 1.000 kruna, da mu bude žirant i da plati kamate u Hrvatskoj banki 25%... Nadam se da će predsjedništvo HRSS spriječiti ovo dalje lihvarenje«. Zastupnik Mato Špionjak javljaо je iz Hercegovine septembra 1922: »Narod već sada pati od gladi i suzama moli pomoć. Takve strahote nije bilo ni u god. 1916, ni 1917... i mi u Bosni koji smo stradali, odlučili smo pomoći svojoj braći u Hercegovini«¹⁴¹).

¹⁴⁰⁾ ASRBiH, PU za BiH 1922, Prez. 12.290, folio 2.

¹⁴¹⁾ Slobodni dom, 1922, 40.

Od 1920. g. u BiH su postojali Savez hrvatskih seljačkih zadruga, koji je radio (vjerovatno pod uplivom HRSS, jer su radnje u BiH bile pod uticajem Hrvatske zadružne banke još prije I svjetskog rata, vidi bilješku 11) »pošteno i uspješno«¹⁴²), kao i Savez hrvatskih obrtničkih zadruga za BiH«, ali je S. Radić u Proglasu 1. 10. 1922. konstatovao: »... dozreli smo i organizirali smo se politički, sad se isto tako organizirajmo gospodarski«¹⁴³.

Slične inicijative dolazile su i iz BiH. Opšta privredna situacija bila je takva da je Okružni odbor Radićeve HRSS iz Hercegovine, izjašnjavajući se povodom odluka donesenih u Zagrebu 24. 9. 1922. o dodjeljivanju pomoći u hrani, dao saopštenje u kojem je izjavljeno: »Hercegovina nije prosjačka zemlja, i u njoj ima malo, prosjaka, ali ima više sirotinje koja treba vjeresije uviek. Mi nećemo da se uvode prosjački običaji i krparije... Hrvatska Seljačka Zadružna Banka u Zagrebu, trebala bi osnovati svoju podružnicu za Hercegovinu«¹⁴⁴.

U drugoj polovini 1922. g. odnosi HRSS i Hrvata BiH doživljeli su stepen prve kristalizacije. HRSS je sprovela u dobroj mjeri političku organizaciju i odlučnije se pripremila za kurs privrednog organizovanja. Veći dio hrvatskog dijela stanovništva, kao i dio muslimanskog, prišao je pokretu HRSS. Na taj način obostrano je stvoren jedan front, antacentralistički raspoložen, spremam za poboljšanje svog političkog i privrednog statusa. Taj front je samo naizgled bio jedinstven. Strukturalni konglomerat (seljaštvo, trgovci, bankari, inteligencija) tada još nije odavao unutarnje protivrječnosti. One su se dale samo naslutiti, jer još nije bilo prilika za njihovo ispoljavanje. HRSS, osjećajući, zbog objektivnog položaja hrvatskog i muslimanskog elementa, privrženost masa, u izjavama je potencirala njihove želje i razlike HRSS i tzv. »gospodarskih elemenata«, protežirajući sebe u HB-u kao najodlučnijeg zagovarača interesa i prava te mase.

12. 8. 1922. Radić je u odnosu na Hrvatsku izjavio u stvari, ponovo je iznio na javnost zaključak vođstva HRSS donijet još početkom te godine: »da će ova stranka (tj. HRSS — m. o.) kod doidućih izbora nastupiti sasvim samostalno bez tzv. gospode«¹⁴⁵). Ovo uvjerenje postupno je proširivao na cijeli HB s motivacijom »da nikad više u ni jednom svjesnom narodu neće školana gospoda stajati nad narodom, nego jedino u narodu, a i to samo toliko, koliko to taj narod dozvoli«¹⁴⁶.

Držeći sve konce aktivnosti apsolutno u svojim rukama, nametnuo je sebe i HRSS cijelom hrvatskom narodu. Zastupajući programatski i agitacione elementarne zahtjeve jednog naroda, u toj borbi za narod isključio je sve one koji su pokušali da polaze sa stranačkim pozicijama. Samo time se da objasniti njegov stav prema Hrvatskoj težačkoj stranci i Hrvatskoj stranci prava, koje su poku-

¹⁴²⁾ H. sloga, 1923, 223, 3.

¹⁴³⁾ Ibid.

¹⁴⁴⁾ Prema Sl. domu, 1922, 46.

¹⁴⁵⁾ Prema Našoj pravdi, 1922, 96.

¹⁴⁶⁾ Prema H. slozi, 1922, 181.

šale da sa drukčijih osnova riješe problem hrvatstva. Oba pokušaja HRSS je lično preko Radića, u samom korijenu, onemogućila. 2. 9. 1922. Slobodni dom (br. 49) donio je odgovor pristalicama HRSS u BiH: »U Bosni će biti kutija Hrvatske Republikanske ili Radićeve seljačke stranke, koja u Bosni ide posve samostalno u izbore bez ikakvoga obzira na sve gospodske grupe; bili to pravoslavni, radikalni, muslimanski begovi ili katolički fratri i advokati«. Slična sudbina zadesila je i Hrvatsku stranku prava, koja je pokušala da koketira sa hrvatskom masom u pogledu srpsko-hrvatskog sporazuma. Radić je i nju pretekao izjavom na XXI sjednici Hrvatskog narodnog zastupstva: »Frankovačko načelo, da se sa Srbima ne smije ni razgovarati, a kamoli s njima praviti kakav sporazum, do skrajnosti se protivi ovoj našoj slobodnoj, u istinu i hrvatskoj i čovječanskoj politici«¹⁴⁷). Zašto je, na osnovu čega HRSS zauzela ovako odlučan, samostalan kurs prema BiH, isključujući svoje partnere unutar HB, u stvari ih dezavuišući u borbi za hrvatstvo, pokazali su naredni događaji.

HRVATSKE STRANKE BIH PREMA ZAGREBU, ODNOSNO HRSS

U BiH neposredno poslije rata nije bilo ni jedne prave političke stranke. Ipak, postojao je priličan broj političkih grupa okupljenih na vjersko-nacionalnoj osnovi. Sve su bile, osim Štadlerove, predstavljene u Narodnom vijeću SHS, dok su Muslimani bili zastupljeni preko pojedinaca. Do sredine 1919. među Hrvatima BiH nije bilo značajnijih političkih kretanja. Postojala je Hrvatska pučka stranka (dalje HPS) i nekoliko odbora Hrvata po pojedinim mjestima. Nacionalni, socijalni i klasni odnosi nametali su potrebu okupljanja¹⁴⁸). Hrvatska zajednica poduzimala je, sa svoje strane, konkretnе korake u cilju okupljanja Hrvata BiH.

Odbor Hrvata iz Dervente pozvao je avgusta mjeseca 1919. Hrvate BiH na skupštinu koja je trebala da ujedini sve Hrvate BiH. Skupština je održana u Travniku 15. 8. ali bez učešća HPS. Na poziv novoosnovane HTS, koja se predstavila kao »jedina politička organizacija u Bosni«¹⁴⁹), da se izjasni u vezi sa okupljanjem Hrvata BiH, HPS nije ni odgovorila. Možda je i deplasirano ulaziti u detaljnija obrazlaganja faktora koji su uticali na okupljanje Hrvata BiH, ali je od značaja istaknuti da je istovremeno među njima samima došlo do podvajanja. HPS je bila orijentisana ka Jugoslovenskom klubu, odnosno politici koju je vodio pop Korošec. Ona svojim programom nije mogla da obuhvati gro interesa i zahtjeva Hrvata BiH. Zagreb je postajao politički centar svih Hrvata. U samom početku izražena, podvojenost je oduzimala svakoj aktivnosti Hrvata BiH ka-

¹⁴⁷) Sl. dom. 1922, 49.

¹⁴⁸) »Nama je Hrvatima BiH bilo da biramo... između demokratske, hrvatskih stranaka i slovenske pučke stranke... Naš se narod nije mogao odlučiti kamo će... zaključeno je osnovati jednu novu, zajedničku stranku...«.

Prema: H. sloga, 1919, 20, 1.

¹⁴⁹) Hrvatska sloga, 1919, 14, 1.

rakter samostalnosti, mogućnosti da sami rješavaju svoje probleme. To je u klimi hrvatsko-srpskog spora bilo donekle i nemoguće. Već tada se moglo nazreti da se suština podvojenosti između Hrvata BiH svodila na nepodudarnost interesa grupa okupljenih u HPS i HTS.

HTS je od samog početka podvlačila svoju orijentaciju na Hrvate preko Save. Odnos Hrvatske i većine Hrvata BiH od samog početka bio je iniciran od HTS¹⁵⁰⁾ i odvijao se u nekoliko faza. U najvećoj mjeri zavisio je od opšteg društveno-ekonomskog i političkog života Kraljevine i BiH posebno. Kasnije je (1921—1923) na te odnose aktivno uticala politika HB, odnosno HRSS. Kakvom brzinom i jačinom su rasli uticaji HB i HRSS uopšte i, veze većine Hrvata iz HTS sa Zagrebom, takvom je, u obrnutoj srazmjeri, opađao značaj HPS, da bi obje te stranke (HTS i HPS), čvrsto stojeci na svojim usko stranačkim osnovama, konačno bile potisnute od HRSS. HTS je, s obzirom na socijalni sastav elementa koji je okupljala, bila pretežno težačka, tj. seljačka stranka. Ono malo zanatlija, trgovaca i inteligencije nije bilo ni brojnošću ni staleškom svijeću sposobno da se samo organizuje i ostvari svoje, u odnosu na daleko brojnije seljaštvo oprečne, interese. Ali je zato privremeno vodstvo izabrano na skupštini u Travniku dobilo obilježje manjine — sitnoburžoasko¹⁵¹⁾. Osnovne smjernice te stranke, čiji su se polovi, jezgro i vođstvo, objektivno nalazili jedan prema drugome, a ne jedan pored drugog, bile su, interesima podvojene, seljake, radnike, inteligenciju i građane svrstatih u iste redove. Od samog početka HTS je zastupala princip narodnog jedinstva. Programatski iznesen element ravnopravnosti u »Gospodarskom pogledu« očito nije bio shvatan kao etička kategorija. Onakav kakvog ga je zastupala HTS bio je elementaran izraz, istovremeno, potreba i želja jednog dijela stanovništva BiH. Slično kao u Hrvatskoj HRSS, došlo je i u BiH do podudarnog stava u osnovnim pitanjima između najšireg kruga prijatelja Stranke i njenog vođstva. Od drugog, posebnog značaja je zašto je konačni ishod htijenja pokazivao razilaženje.

U pogledu uređenja zemlje HTS je stajala na stanovištu da je pogrešna potpuna centralizacija svih grana uprave i zakonodavstva, pa je tražila autonomije dosadanjih pokrajina, »samo zato, jer drži da je najbolje da se proces niveliranja plemenskih razlika prepusti prirodnom razvoju«¹⁵²⁾. HTS je u svom programu zastupala i socijalno-ekonomsku osnovu¹⁵³⁾.

¹⁵⁰⁾ »... Hrvati iz Hrvatske neće bez nas u koliko smo mi naravski prema njima lojalni... i kad bi HPS zavladata u BiH, mogle bi hrvatske stranke iz Banovine doviknuti: Mi vas pušćamo vašoj sudbini«. H. sloga, 1919, 14, 1.

¹⁵¹⁾ U užem rukovodstvu (7 lica) nalazio se samo jedan težak — Marko Dragoje, kao treći potpredsjednik, a u cijelom vođstvu od 66 lica nalazila su se 23 težaka i jedan radnik.

Prema H. slozi, 1919, 6, 2.

¹⁵²⁾ H. sloga, 1919, 72, 1.

¹⁵³⁾ »... koliko su nas god vodili pri osnivanju... obzir na važnost našega težaka po cijelo hrvatstvo, u istoj su namjeri vodili u tom i obziri na važnost poljodjelstva po našu državu« — H. sloga, 1919, 21, 1.

U to vrijeme su sve hrvatske stranke, pa i HTS, s obzirom na političke prilike u Kraljevini, u prvi plan svoje djelatnosti istakle političke dijelove programa. Centralno pitanje postalo je ustavno. U njegovom rješenju većina je očekivala potvrdu principa narodnog i državnog jedinstva. HTS je stala na stanovište da je »od trajne važnosti, a možemo reći, u kasnije doba i od veće, naš socijalni program«, ali »kakva će sve biti djelatnost naše stranke u socijalnom pogledu, nije se moglo ustanoviti u pravilima«¹⁵⁴⁾. Istaknuto je: »U današnje doba za našeg je hrvatskog težaka od najveće važnosti agrarno pitanje, a od ovoga pitanja opet dolazi na prvo mjesto kmetsko... HTS traži... da zemlja ima biti onoga ko je obrađuje«¹⁵⁵⁾. Takav program mogao je biti, što je u stvari i bio, ružičast, primamljiv za mase, jer ih je upravo tom svojom neodređenošću mogao da privuče i zadrži. Pogotovo je HTS mogla da okupi mase Hrvata BiH primamljivošću cilja koji je programom postavila¹⁵⁶⁾. Politički dio programa došao je u prvi plan i trebalo je da bude tako »dok se naša država ne uredi«¹⁵⁷⁾, a to je HTS predviđala samo u okviru Konstituante. Zbog odnosa ispoljenih u Privremenom narodnom predstavništvu, Konstituanti i nakon donošenja Ustava, HTS je zauzela stav da »Hrvatima ne preostaje ništa drugo nego boriti se protiv ovog krvnjeg Ustava, **okupiti se u jednu falangu** i sa gesлом pravde i čovječnosti stupiti u oštru borbu protiv svih reakcionarnih elemenata«¹⁵⁸⁾.

Program HPS se u biti nije razlikovao od programa HTS¹⁵⁹⁾. Ono što je razdvajalo te dvije stranke bio je pomenuti izbor političkih središta pomoću kojih se namjeravalo ostvariti ono što je sadržavao program i ono što je postojalo kao skrivena želja. To ih je pokatkad i ponegdje demaskiralo, ali seljaštvo u ono vrijeme nije moglo to da ocijeni. Bilo je periodičnih i sporadičnih slučajeva zbog toga što se »obećanja ne ostvaruju (da seljaštvo) pomalo svima okreće leđa i bavi se vlastitim poslom«¹⁶⁰⁾; ili kao što se u Čapljinji na jednom sastanku moglo čuti: »sa sviju strana pridružuju se... mnogi glasovi..., doli težačka, doli pučka. Dajte nam jednu stranku i gledajte se vi tamo (misli na HTS i HPS — m. o.) međuse sjediniti«¹⁶¹⁾. Seljaštvo, najčešće se nalazeći potpuno po strani od svih političkih zbijanja, bilo je zahvatano periodično propagandom, a ne aktivističkim radom. Mnogobrojni izvještaji govore o dugotrajnoj pasiv-

¹⁵⁴⁾ H. sloga, 1919, 24, 1.

¹⁵⁵⁾ Prema: H. sloga, 1919, 24, 1.

¹⁵⁶⁾ Za koji »se moramo boriti protiv svima i svakome, tko god bio protiv njega...«.

Prema: H. slozi, 1919, 24, 1.

¹⁵⁷⁾ 1919, 73, 1.

¹⁵⁸⁾ H. sloga, 1921, 187, 2.

¹⁵⁹⁾ Stranka stoji na stanovištu narodnog jedinstva Srba i Hrvata, tražiće potpunu autonomiju BiH, stranka je za rješenje agrarnog pitanja, a država ima dati vlasnicima pravednu odštetu, zahtijevaće da država bude ustavna monarhija... no skupština mora biti suverena, a vlada(r) da bude samo izvršioc narodne volje; Konstituanta je pravi suveren.

Prema: ASRBiH. ZV za BiH/1920, Prez. 11.434.

¹⁶⁰⁾ ASRBiH, ZV za BiH/1919, Prez. 10.820.

¹⁶¹⁾ Ibid., br. 2.839.

vnosti masa i trpeljivom odnosu vjera i težaka. Odnosi HTS i HPS kretali su se u okvirima zacrtanim još u 1919. g. One nisu nikad potpuno prekidale odnose, »mada se često konstatovalo da nema nade da će doći do sporazuma«^{162).}

1920. g. »... stranačka vođstva u Sarajevu rade na ujedinjenju HP i HT stranke — ili bar na sporazumu i zajedničkom istupu kod izbora«^{163).} Taktiziranja, vođenje računa da se takvim eventualnim sporazumima što više dobije, a što manje izgubi, imala su za posljedicu da je »... ova njihova (HTS i HPS — m. o.) pocijepanost dotjerala Hrvate težake na mrtvu tačku, jer danas ne znaju težaci kojih bi se stranci priklonili«^{164).} Njihovi stavovi, s obzirom na krajnje ciljeve podudarni, po izboru političkih saradnika različiti, u odnosu prema uređenju države divergentni, sve u svemu, imali su jednu cik-cak liniju, koja ih je vodila u prvo vrijeme ka Beogradu, a kasnije, mimoilazeći ga, podvojila ih. HTS se opredijelila definitivno za Zagreb, a HPS za Ljubljani. Ove dvije stranke, sticajem toka kretanja u Kraljevini, izgubile su i ono malo samoinicijative u radu koju su ispoljavale u Beogradu. Hrvatstvo je 1921. izraženo u Hrvatskom pitanju, donošenjem Ustava dovedeno u čorsokak. Ali, ni taj momenat nije zbližio Hrvate BiH. Stoeći dotad na stranačkim pozicijama, ostali su i dalje na njima. Pravidna je promjena bila u tome što je HTS otvoreno prišla HB, a za HPS je Korošec i dalje ostao korifej koji zaslужuje da se na njega i dalje oslanja.

Upoznavši se sa elementarnim o nastanku, programu i razvoju ovih dviju stranaka, o njihovim međusobnim odnosima, uviđa se da se odnos Hrvata BiH i HRSS u stvari iscrpljivao na relaciji HTS — HRSS. Kako je tekao proces odnosa i u čemu je rezultirao? **Istovjetan društveno-ekonomski položaj Hrvata okupljenih oko HTS i HRSS** bio je osnovna zajednička crta koja ih je mogla spajati. Osim toga, ne ulazeći u krajnje ciljeve obiju stranaka, odlučan oslon na seljaštvo¹⁶⁵⁾ takođe ih je stavljao u iste okvire djelatnosti. Od značaja je utvrditi pod kakvim okolnostima počinje medusobno obraćanje, jer i od te činjenice ovisi razumijevanje Hrvatskog pitanja kao takvog, želja HTS i pretenzija HRSS. HTS je imala u početku vrlo nejasan stav prema HRSS, uz to čak zauzet na osnovu posrednih izvora^{166).} Ta orijentacija HTS prema Zagrebu bila je dovoljan »razlog« da njeni članovi budu proglašeni separatistima i republikanicima^{167),} što, naravno, ne odgovara stvarnosti. Šta je HTS smatrala pod Zagrebom, jasno je govorio telegram upućen Hrvatskoj zajednici

¹⁶²⁾ Ibid., br. 10.417.

¹⁶³⁾ Ibid., br. 10.107.

¹⁶⁴⁾ Ibid., br. 11.278.

¹⁶⁵⁾ HTS je u »Našoj prvoj riječi« zauzela stanovište gotovo identično sa HRSS: »Mi ćemo nastojati svim silama da se ovoj srčiki našega naroda (tj. seljaštvu — m. o.) pribavi ono mjesto u državi koje joj ide po njezinoj važnosti po samo državu...« — H. sloga, 1919, 1.

¹⁶⁶⁾ »Jedino bi to možda bila (u pogledu eventualnog separatizma HRSS — m. o.) Radićeva stranka ako bi bilo istina što o njemu govore demokrati. da on naime hoće da osnuje posebnu hrvatsku državu. No, u to mi, da pravo kažem, nevjerujem« — H. sloga, 1919, 5, 1.

¹⁶⁷⁾ H. sloga, 1919, 15, 1.

(dalje »HZ«): »Očekujemo od vas i od Zagreba, da se stavite pred legijama našega puka od Soče do Vardara i povedete nas u boj protiv neustavnog režimu, hegemoniji i korupciji¹⁶⁸⁾). Unutar same HTS bilo je podijeljenih mišljenja samo o tome **kada** treba pristupiti u »HZ«. Ono što je pomjerilo taj formalni čin za izvjesno vrijeme bila su podijeljena gledanja na rješenje agrarnog pitanja. Od značaja je konstatovati već u to vrijeme ispoljavani riješenost pristalica HTS iz Hercegovine za pristup »HZ«, sporazuman rad sa Zagrebom uopšte i kolebanje elemenata iz Bosne, što će se kasnije odraziti i u odnosima prema HRSS. Dok je HTS prema »HZ« 1920. zauzela sama određen stav¹⁶⁹⁾, prema HRSS i Radiću radilo se, još, samo o izrazu simpatija zbog težine položaja¹⁷⁰⁾. Orientacija ka Zagrebu, od početka odlučno zacrtana, s vremenom je baš zbog i dalje zadržanog stava vladajućih stranaka bila samo učvršćivana, »jer dok su naše žalbe... naišle, kod naše braće preko Save na odlučnu potporu i bezuvjetan pristanak... dotle ih glavni organ demokratske stranke ocjenjuje šprdnjom...¹⁷¹⁾. Vidljivijeg približavanja HTS HRSS nije bilo i zbog toga što je HTS otvoreno naglašavala »da mi nismo suglasni sa Radićem«¹⁷²⁾. Dok je 1920. **odnos HTS i HRSS** bio osjetno distanciran, dotle je HTS potpuno učvrstila **odnos prema Zagrebu**. U izbornom proglašu HTS za Hercegovinu 10. 11. 1920. to je na nedvosmislen način potvrđeno¹⁷³⁾.

Temelj na kome se zasnivala predizborna aktivnost, pa i djelatnost uopšte do tada, otkriva je zanemarivanje praktičnog rješenja bilo kojeg socijalnog pitanja. U prvi plan stavljena je saradnja sa Zagrebom, odnosno »HZ«. To je bio izraz taktike, izbora načina i sredstava kako doći do željenih rezultata, koji su se pokazivali kao najuže stranački, a najmanje narodni, seljački. Još jednom se manifestovala suština odnosa mase i vođstva, koja je trajala do izbora poslanika, a koja je **održavana** neostvarenim potrebama te mase i ostvarenom podrškom tih masa vođstvu, koje je išlo dalje u svojim zahtjevima, ali opet uz potrebnu pomoć te mase.

HTS sa sedam svojih poslanika postala je predstavnik Hrvata BiH. Izborni uspjesi HRSS i HTS 1920.inicirali su HTS da poduzme izvjesne korake prema HRSS. Prve nepotvrđene vijesti o tome donijela je »Srpska riječ«¹⁷⁴⁾. Da se tu radilo o izvjesnoj preorientaciji stavova, govori takođe indirektno pisanje »Srpske riječi« o H. slozi,

¹⁶⁸⁾ Ibid., 25, 1.

¹⁶⁹⁾ HTS je stupila u **jednu** političku organizaciju sa »Hrvatskom Zajednicom« u Zagrebu. Zadržavajući svoju stranačku autonomiju u pitanjima, koja se tiču isključivo BiH kao i svoj program. — H. sloga, 1920, 23.

¹⁷⁰⁾ »Posebnom rezolucijom zauzeo se je zbor (70 mjesnih odbora HTS — m. o.) za sve one, bez razlike na stranke, koje današnja demokratska vlada progoni... a poimenice za S. Radića« — H. sloga, 1920, 22, 1.

¹⁷¹⁾ Ibid., 187, 1.

¹⁷²⁾ H. sloga, 1920, 257, 1.

¹⁷³⁾ »Ko ne glasuje za kandidate HTS već za Pučku taj glasuje, protiv Zagreba, a za Iđibljanu i Beograd. Znajte Hrvati težaci! Jedina HTS radi sa Zagrebom« — ASRP¹⁷⁴⁾. »V za BiH, 1920, Prez. 11.655.

¹⁷⁴⁾ »Dr Ivan Pavlić, poslanik HTS boravio u Zagrebu i pregovarao s Radićem« — Srpska riječ, 1920, 250, 2.

koja, navodno, »uzima u obranu Hrvatskog Don Kihota. S. Radića identificujući se s njegovim političkim namjerama ...«¹⁷⁵). Prvi broj Hrvatskog težaka, organa HTS za Hercegovinu, od 30. 12. 1920. donio je napis koji sam za sebe govori mnogo: »... mi kao HTS zahtijevamo od Radića, da on dade tačnu izjavu, kakvo on stanovište zastupa prema nama Hrvatima u BiH, jer ćemo onda i mi ovako znati jasnije i tačnije odrediti naše stanovište prema njegovoj politici. Jer, za nas je posve drukčiji položaj u onom slučaju, ako Radić u svom djelovanju misli samo na Hrvatsku bez Bosne ... a posve će biti drukčije, ako njegova politika obuhvaća i nas Hrvate u BiH«. Značaj ovih riječi je mnogostran, jer nameće sljedeće zaključke:

1. da su HRSS i HTS ušle u 1921. bez utvrđenog odnosa,
2. da HRSS, izuzev načelnih postavki o Hrvatima, nije imala konkretnijih planova u odnosu na BiH,
3. da je HTS težila da se odnosi postave na određeniju osnovu. Promjenu odnosa HTS — Zagreb potvrđivala je i »druga strana«¹⁷⁶).

Prvih dana januara 1921. već je došlo do direktnih kontakta HTS i HRSS. Sjednici HRSS 8. 1. 1921. »neko vrijeme prisustvovali su izaslanici HTS iz BiH: seljak Špcionjak i profesor Janković¹⁷⁷).

Približavanje HRSS i HTS kretalo se, pored ostalog, srazmjerne odvijanju srpsko-hrvatskih odnosa u Ustavotvornoj skupštini. Sve je više među predstavnicima Hrvata, okupljenih u njoj, sazrijevalo mišljenje da se bliži vrijeme njenog napuštanja. Predsjedništvo HTS javljalo je sekretarijatu »HZ« u Zagreb ... »da će morati pozvati svoje zastupnike u narodnom predstavništvu, neka se odvoje od parlamentarne zajednice ...«¹⁷⁸). HTS je otvoreno priznavala: »naša je stranka građanska stranka ... mi smo buržoazija ... kao god i bankar i industrijalac i latifundista ... baš s toga što smo težaci«¹⁷⁹). Logična je posljedica ovakvog odnosa režima prema Hrvatima da su se oni našli na zajedničkoj osnovi, što se ilustrativno vidi i u stanovištu Narodnog kluba¹⁸⁰.

Divergentna crta HTS u odnosu na HRSS održavala se cijelo vrijeme, a tendirala je prvenstveno na podvlačenje mesta i uloge HTS u BiH, da **ona** predstavlja pravi izraz Hrvata BiH. S druge strane, HTS se saradnjom sa HRSS svrstavala u široki front Hrvata, na čijem je čelu stajala HRSS i tako »dijelila simpatije« ugroženih i obezbjeđivala udio u eventualnim ekonomsko-političkim i socijalnim rezultatima te borbe.

Do usvajanja Nacrta ustava, odnosno njegovog izglasavanja, dok »državnootvorni« nisu sasvim zatvorili vrata saradnji sa Hrvatima,

¹⁷⁵) Ibid.

¹⁷⁶) »Da i bosanski Hrvati uz Radića pristaju ni najmanje nas ne iznenađuje« — Srpska riječ, 1921, 8, 1.

¹⁷⁷) Sl. dom, 1921, 2, 1.

¹⁷⁸) Prema: H. sloga, 1920, 86, 1.

¹⁷⁹) H. sloga, 1921, 2, 1.

¹⁸⁰) »... kada ćemo steći uvjerenje, da naša saradnja ne može ništa promjeniti ... tad ćemo morati povući konsekvence te ostaviti i Konstituantu iz Beograd« — Ibid., 27, 2.

HTS je u izvjesnoj mjeri zauzimala aktivan stav prema HRSS. To se prije svega odnosilo na pitanje učestvovanja HRSS u radu Konstituante i na svoj način je potcrtavalo osobenosti Hrvata BiH i Hrvatske, odnosno stranački karakter obje stranke. HTS je otvoreno optuživala HRSS za apstinenciju u Konstituanti i izjavila »da je skrajnje vrijeme, da Radićeva... stranka popravi dosadašnje propuste... i da uđe u borbu... za efektivnu ravnopravnost Srbija, Hrvata i Slovenaca u samoj Konstituanti«¹⁸¹). Razloge za taj donekle i nezavisan stav¹⁸²) ne bih bio sklon tumačiti činjenicom što su od 56 članova vođstva 36 bili težaci^{182a}). On je prije bio odraz njenog, u suštini buržoaskog karaktera, koji se sučeljavao sa karakterom HRSS, izraz nepodudarnih, stranačkih interesa. Dok Nacrt nije usvojen, hrvatske stranke su uzimale u obzir i eventualnosti, ali od tada uzimane su u obzir samo činjenice. Za HTS, kao i za ostale hrvatske stranke, poslijе pregovora koje su do tada vodile sa faktorima iz Beograda »... nastalo je pitanje: ili je bolje posve apstinirati od Konstituante ili doći u nju i glasovati. **To opet odlučuju razlozi**, a ne karakter (kakvo priznanje! — m. o.) ... Radić kaže apstinirati ... i mi (HTS — m. o.) velimo: tako je ispravno«¹⁸³). Izglasavanje Ustava na osnovama koje su bile u potpunoj suprotnosti sa stanovištem svih Hrvata predstavljalo je prekretnicu u hrvatsko-srpskim odnosima, čije se posljedice u bilo kakvima dimenzijama nisu dale ni naslutiti. **Sazrelo je** saznanje da bi samo zajednički rad, a ne podvojenost, mogao rezultirati pozitivnim rezultatima. Seljačke mase su se još odlučnije i brže priklanjale HTS, HRSS, odnosno HB.

Stav hrvatskih seljačkih masa i sopstvena ocjena situacije uticali su na prvake HPS da povedu razgovore sa Radićem sredinom avgusta 1921. g., poslijе kojih su »pošli na put u BiH... da se sporazumiјu s tamošnjim svojim istomišljenicima, bili se i pučka stranka pridružila Hrvatskom Narodnom Bloku«¹⁸⁴).

U to vrijeme HTS je prvi put došla u HB-u pod direktni uticaj HRSS, što se odrazilo na razvoju odnosa te dvije stranke. Iz Mostara je januara 1922. g. Radić primio izvještaj »da je danas 99% svega našega seljaštva u HRSS. I to nije samo po praznim izjavama, nego i po radu«¹⁸⁵). Do kakvog je stepena došao razvoj HTS u BiH može se indirektno zaključiti iz riječi J. Predavca, potpredsjednika HRSS, da je »HTS u BiH i po svom radu i po svojim težnjama zapravo samo dio, grana HRSS«¹⁸⁶).

Jedan podatak o udjelima glasača HRSS kao članova Hrvatskog seljačkog doma, iz kojeg se vidi da je od 1,600.000 kruna, koliko je

¹⁸¹) H. sloga, 1921, 57, 1.

¹⁸²) »... vodimo računa o držanju Radićeve grupe kao najjače reprezentacije Hrvata. Naše odluke i zaključci ne stoje nipošto pod uplivom Radića...« — H. sloga, 1921, 58, 2.

^{182a}) Prema: H. sloga, 1921, 86, 1.

¹⁸³) H. sloga, 1921, od 20. aprila.

¹⁸⁴) Sl. dom, 1921, 33, 1.

¹⁸⁵) Ibid., 1922, 5, 7.

¹⁸⁶) Sl. dom, 1922, 9, 4.

do 1. 2. 1922¹⁸⁷⁾ god. prispjelo u Zagreb, iz BiH poslato svega 100 kruna, govori sasvim jasno da još direktne veze HRSS sa Hrvatima BiH nema, tj. da Hrvati još ne smatraju HRSS kao *svoju stranku*, nego stranku preko koje bi mogli izvojštiti ono što su željeli. U prvoj polovini 1922. pripadnici HTS izrazitije se priklanjuju HRSS, naročito u krajevima naseljenim od strane katolika i Muslimana i тамо gdje su živjeli i djelovali sposobni agitatori¹⁸⁸⁾.

Ovaj proces približavanja Hrvata BiH nije se ispoljavao samo u redovima HTS, već je bio vidan i kod HPS, samo nije bio nikad tako evidentan. Bio je obilježen taktiziranjem, naročito od februara 1922, poslije smrti fra Dida Buntića, vođe pučkaša. Takav ishod odnosa prema HRSS, odnosno HB, nije bio ni slučajan, ni iznenadujući. Još u pregovorima oko stvaranja HB stalo se na stanovište da se »naše gospodske stranke ne trebaju i ne moraju možda pretopiti u seljačku stranku... nego da je najbolje, da naše gospodske stranke ostanu ono što jesu, ali da čisto... priznaju da je seljački ili čovječanski temelj seljačke stranke ujedno pravi i jedini temelj sveukupne naše hrvatske narodne politike«¹⁸⁹⁾. Od tih postulata HPS nije usvajala ni jedan, nego se stavom svojih vođa Šimraka i Barića u stvari sama eliminisala, jer ni HRSS ni HB nisu mogli da prihvate, u osnovi imperativno postavljene, njene zahtjeve. Vođstvo HPS, uočivši pravac orientacije masa, na riječima je bilo za politiku koju je poveo D. Buntić, a praktično je ostajalo na ranijim pozicijama Jugoslovenskog kluba.

1922. g. je, kao što sam napomenuo, predstavljala novu etapu u odnosima HTS prema HB, tj. HRSS. Veze su postavljene na takvu osnovu da je HTS isključivala bilo kakvu drugu mogućnost saradnje izuzev HRSS. »Stare stranke, ma koliko zaslужne i častne, kad bi pokušale, da se odvojito od Radićeve istaknu... naišle bi u narodu na prijekor, ... nove stranke kad bi htjeli da iskrsnu odjelito od HRSS, izazvale bi buru ogorčenja i prezira«¹⁹⁰⁾. Tim odlučnim stavom HTS je svog jedinog postojećeg konkurenta, HPS, pretekla i potisnula bez obzira na njeno opredeljenje »pro et contra« Radića. Kod HTS kao elemenat opredeljenja izbjiao je na površinu, ne ni nacionalni, ni socijalni momenat, nego čisto stranački. Načelstvo okruga Tuzla dobilo je, avgusta mjeseca, izvještaj da su od strane HTS pozivani agitatori »ne bi li svojom agitacijom suzbili agitaciju HPS«¹⁹¹⁾. Potpuno i otvoreno priznanje da »sмо se mi (HTS — m. o.) svojevoljno povezali za Radića, Drinkovića...«¹⁹²⁾ i izjava »... ispred svih Hrvata BiH... polažući u ruke vrhovnog vođstva HB odluku o sudbini čitavog hrvatskog naroda te pristajući već unaprijed ne-

¹⁸⁷⁾ Sl. dom, 1922, 19, 7.

¹⁸⁸⁾ Karakteristične su vijesti iz sjeveroistočne Bosne: »Kod nas je podpuno provedena politička organizacija u duhu Radićevom« — iz izvještaja M. Špijonjaka, Sl. dom, 1922, 26, 3.

¹⁸⁹⁾ Sl. dom, 1921, 33, 1.

¹⁹⁰⁾ H. sloga, 1922, 17, 1.

¹⁹¹⁾ ASRBiH, PU za BiH/1922, Prez. 10.785.

¹⁹²⁾ H. sloga, 1922, 105, 2.

opozovno na rješenja pomenutog vođstva ... »¹⁹³⁾ imali su za posljedicu da je HRSS u odnosu na BiH zauzela sasvim određen kurs. Polaganje odluke »u ruke vrhovnog vođstva HB« nije značilo ništa drugo nego predaja cijele stvari, odnosno načina rješenja pitanja, u ruke HRSS. To se odmah i praktično osjetilo. Nakon što su obje stranke iskristalisale svoje stavove, S. Radiću nije preostajalo ništa drugo nego da zaključak HRSS o samostalnom istupu u BiH, koji je donijet još početkom 1922., sproveđe u djelo. Taj obračun sa svim eventualnim suparnicima Radić je od ranije pripremao. Rafinirano je odbio sve one koji »misle da bi HB mogao ili čak morao ... gospodi koja su hrvatska povratiti njihov prijašnji politički upliv nad narodom«¹⁹⁴⁾. Od toga uopštenog napada Radić je u BiH prešao na djela. Krajem decembra 1922. g. rekao je prvacima HTS, na njihove negativne ocjene seljaštva BiH: »od ovoga časa, neću s vama imati nikakvoga posla i učiniti će sve što mogu da hrvatsko seljaštvo u BiH riešim takvih vođa i zastupnika«¹⁹⁵⁾.

Pripreme za izbore i sami izbori trebali su da rasvijetle situaciju, definitivno pokažu opredjeljenje mase Hrvata BiH i njihovih vođstava, stav i planove HRSS.

ZAKLJUČAK

Stanovništvo BiH, u prošlosti vaspitano na vjerskoj osnovi, nije moglo kao samostalan faktor da se postavi naspram pretendenata kojima je BiH bila domena interesa. **Bosansko-hercegovačka buržoazija**, proizašla iz iste sredine, nalazeći se politički i ekonomski između srpske i hrvatske, jače i uticajnije, buržoazije, takođe nije mogla da djeluje samostalno. 1918. BiH je u cjelini u novoj državi postala objekat interesa borbe dviju buržoazija, koje su se razvijale u specifičnim uslovima. Malobrojna buržoazija BiH prikljanjala se u početku Beogradu kao centru nove države, a kasnije od 28. 6. 1921, postupno Zagrebu, posebno njen hrvatski dio. To je bio prvi i glavni razlog koji je odvojio buržoaziju i sav ostali narod. De facto pasivan odnos prema neriješenim pitanjima, prije svega ekonomskom, i njihovo jednostrano rješavanje aktiviralo je buržoaziju i sve ostale. Narod — vjerski podvojen, politički nevaspitavan, nacionalno zavađen — bivao je zavođen od strane istovjernih buržoazija, gubeći, i u perspektivi, mogućnosti da sam postane faktor rješavanja.

Uloga Srbije, ispoljena u južnoslovenskim odnosima u XIX vijeku, u balkanskim ratovima i iznad svega u prvom svjetskom ratu, dovela je mladu buržoaziju u položaj da maksimalno iskoristi sve ono što joj se pružalo. Konkretna situacija, proistekla i iz načina ujedinjenja, **učvrstila** ju je i **omogućavala** joj da poduzme sve ono što je i poduzela. Njen **klasni interes** nije mogao da vodi računa o zadovoljenju takvog istog interesa koji je ispoljavala susjedna buržo-

¹⁹³⁾ Ibid., 148, 2.

¹⁹⁴⁾ Ibid., 181, 2.

¹⁹⁵⁾ Sl. dom, 1922, 7, 14.

azija. Rodila se opreka u otvorenoj formi. Svi dalji odnosi nosili su pečat te opreke, koja se baš preko njih pretvorila u obračun. Žbog stepena dotadanjeg opštег razvoja, srpska buržoazija je bila u prednosti i diktirala je odnose. Hrvatska buržoazija i narod, od koje je bio vođen, došli su formalno u drugi plan. Značaj tih opreka i obračuna bio je u tome što su se oni vodili pomoću najširih masa, a na njihovu štetu.

HPSS, odnosno HRSS, prošla je u svom razvoju do 1923. g. kroz dva perioda. U prvom, djelujući u okvirima Austro-Ugarske države, nosila je karakteristike gledanja specifičnih za vrijeme do 1914. Stavovi iz doba konstituisanja kretali su se u okvirima koje je nametala epoha čija je završnica bila 1918. U osnovi, bili su u ovisnosti od odnosa koje je ustanovila jedna uticajna strana država, koja je 1918. g. doživjela svoj fizički kraj. U tim uslovima je samo jedan dio mlade napredne inteligencije, u planovima, predviđao zajednicu nacionalnosti, tada još podvojenih interesima raznih dinastija i država. HPSS je zamišljala budućnost naših naroda u okvirima još moćne Austro-Ugarske, a sebi je određivala, u odnosu na BiH misiju na osnovu državno-istorijskog prava, za koje je vjerovala da će odgovarati opštim interesima njenog stanovništva. Ta istorijski uslovljena gledanja, omeđena niskim stepenom shvatanja i značaja nacionalnog elementa, polazeći od precjenjivanog vjerskog faktora, odraz su embrionalnog shvatanja misije Hrvatske, koju je trebalo da predstavlja seljaštvo. BiH je **teritorijalno**, sa cjelokupnim stanovništvom, bila objekat interesovanja HPSS. Prva faza drugog perioda, od stvaranja zajedničke države do 28. 6. 1921, bila je za cijelu dočniju istoriju HPSS odlučna. Tada je HPSS zvaničnom politikom stavljena u identičan položaj sa svim ostalim hrvatskim strankama, cijelim hrvatskim narodom. Credo njene svakodnevne i dugoročne politike bila je afirmacija hrvatstva kao najšire shvaćenog pojma, koji je u stvari formalno priznavan, ali praktično negiran. Zadobila je prevagu i ne samo da ju je održala nego ju je iz godine u godinu pojačavala. Suština njena će se bolje shvatiti ako se ima na umu da je to bila vodeća stranka (po programu sitnoseljačka) u narodu koji je zbog borbe srpske i hrvatske buržoazije za prestiž trpio nacionalnu i političku neravnopravnost. Program HRSS odražavao je osnovne potrebe hrvatskog naroda, koji je permanentno osjećao neravnopravnost. Moto njene cijele aktivnosti bila je: ravnopravnost. Ona je tu aktivnost sadržajno stepenovala uglavnom zbog konkretnih uslova. Neki njeni principi (čovječnost, mirotvornost, republikanizam) ostali su neodređeni u smislu odsustva obuhvatnijih mjerila, koja bi seljacima pružala u početku mogućnost ostvarenja onoga što su tražili, a kasnije svom narodu ono što se obećavalo. To je sve ako ne istorijski pravilno, a ono shvatljivo s obzirom na sitnoburžoaski karakter njenih vrhova i konfuznu stvarnost Kraljevine. Prvi zadatak HRSS bio je, zbog društveno-ekonomskog položaja Hrvata, uspostaviti političku ravnopravnost, pa tek onda socijalnu, ekonomsku. Da bi i kao stranka za sebe i kao »izraz naroda« (ukoliko je to uopšte bila i u početku, dok nije imala cijeli narod za sobom?) izbrišila najprije političku ravnopravnost, njoj je bio potreban sav hrvat-

ski narod. Što je na kraju potpuno usvojila te tendencije podvojene političko-ekonomske borbe, dala je mogućnost da se takva politika, bez obzira na okolnosti u kojima se vodi, ako su mase za sprovođenje nacionalno-socijalne ravnopravnosti, ocijeni kao jednostrana i promašena.

Dok nije izglasavanjem Ustava zauzet od strane srbjanske buržoazije protuhrvatski stav, HRSS nije na opštoj liniji djelatnosti prelazila granice Hrvatske. Frontalno odbacivanje mogućnosti za sporazumijevanje buržoazija i onemogućavanje osnovnih uslova za normalan razvitak hrvatskog naroda proširilo je maksimalno blok Hrvata, a HRSS-i otvorilo put ka svim Hrvatima. To je bio početak druge faze drugog perioda njene aktivnosti, čija je osnovna karakteristika postepeno organizovanje i intenzifikacija djelatnosti van Hrvatske, kojima je trebalo da dokaže da je promijenila ne svoj program, nego kurs.

Za rješenje Hrvatskog pitanja bili su optimalno zainteresovani svi Hrvati, ali od tada u Hrvatskom bloku, na formalno zajedničkoj osnovi. Prožiman unutarnjim protivrječnostima i kontraverzama, HB je nosio neprekidno klice razdora. Višom silom zbijene, stranke Hrvata bile su jedinstvene samo prema onima koji su ugrožavali njihove ekonomsko-političke interese, prema centralistima. Nalazeći se u stanju diferenciranja, te protivrječnosti nisu javno izlazile na vidjelo. Kada je pružena prilika za konkretno ispoljavanje programskih načela bez obzira na potrebe čvrste i dosljedne integracije stranaka i izraze viših interesa, koji su se krili pod Hrvatskim pitanjem, mehanički prevaziđene protivrječnosti oštro su se pojavile u vidu suprotnih pozicija pojedinih stranaka.

Orijentacija većine Hrvata BiH na Zagreb bila je usmjerena prema HRSS, koja je postajala njihov reprezentant. Taj se proces, pored njene želje za okupljanjem svih Hrvata, odvijao i bio iniciran velikim dijelom od njih samih. HTS i HRSS su u tom procesu dolazili čak do stepena sinteze. Sinteza, potrtavana stalno prisutnim minimalnim izgledima na ravnopravan srpsko-hrvatski sporazum, očitovala se naročito u odnosu širokih masa Hrvata prema HRSS. Opredjeljenje HTS, izazvano neriješenim Hrvatskim pitanjem, nije moglo biti ni najmanjim dijelom znak nekog altruiizma, nego je imalo čisto klasni karakter. Ali on se takođe nije mogao u početku otvoreno manifestovati, jer bi time borba za mase bila izgubljena. Zato je HTS u agitaciji otvoreno zastupala linije HRSS i time u ogromnoj mjeri sama uputila mase na HRSS. HPS je politikom svoga vođstva prema HTS, a posebno osloncem na Ljubljanu, u obrnutoj srazmjeri gubila mase, uporište i značaj. Koban za nju, ocjenjujući sa njenih pozicija, bio je kategoričan stav prema HRSS. Sa stanovišta hrvatskog elementa on je imao za posljedicu još otvorenije priklanjanje HRSS. Suština uspjeha Radiceve politike u BiH bila je u stvari izvan formalne djelatnosti HRSS u BiH, koja se ne smije nipošto potcenjivati. Primarno za Radića u odnosu na Hrvate BiH bilo je to što ga je narod prihvatio vjerujući njegovim obećanjima. Tako se Radić javio kao produkt spleta objektivnih okolnosti i slučajnosti, slučajnosti kao jedne istorijske pojave, koja bi, da se nije tada pojavila,

bila vjerovatno zamijenjena drugom ličnošću. Opšte je poznato da je Radić sam sebe nazivao »političkim avijatičarem«, »akrobatom« i sl., a da je još češće nazivan demagogom. Činjenica je da je on demagoški nastupao, ali je istovremeno iskorištavao i objektivne postojeće posljedice sistema vlasti. Ostajala je HRSS, sama, za pojmove masa najbliža, najdosljednija i najspremnija da rješava Hrvatsko pitanje.

HRSS sa svojim liderom je do 1923. prošla više faza razvoja, koje nisu imale pravu liniju, ali koje nisu bile samo izraz nedosljednosti, niti su bile diktirane isključivo unutarnjim karakterom stranke i osobinama vođe. Ako je do toga vremena Radićev nacionalizam bio čisto politički obojen, a socijalna strana njegova potisnuta u drugi plan zbog borbe za mase, HRSS je uspjela do kraja 1923. da:

1. gotovo do kraja rasčisti sa vođstvima hrvatskih stranaka i da
2. kretanjima hrvatskog elementa dâ odlučan pravac i time dođe u situaciju da svom programu praktično dâ stvarnu sadržinu.

Resume

The aim of this work was to follow, as far as the program and action are concerned, the development of the HPSS (HRSS) relations towards Bosna and Hercegovina as well as the orientation of Bosna and Hercegovina, all on the base of literature, archive funds of the Republic Archive of the Socialistic Republic of Bosnia and Hercegovina (for the HRSS archive had not been preserved), and on the base of the published historical materials and the Party issues.

The year 1918, as for HPSS so for Croats from Bosnia and Hercegovina, meant in their evolution the end of one and the beginning of the next period. The first period of their activity was conditioned by the bounds of general movements, specific for the period up to 1914. The characteristic of the social-economic-political commotions of that period were: the overevaluation of the religious factor and the unsufficient paying attention to the importance of the national element, with the remark that the peasantry had not yet showed to be a factor of greater importance. For HPSS, which could not think of anything to exist out of the Austro-Hungarian frames, Bosnia and Hercegovina, territorially with their complete population, were the object of interest. At that time Croats from Bosna and Hercegovina, were politically in the phase of differentiation. (»The Croatian Catholic Union«, »The Croatian People's Community«).

At the end of the First World War Austro-Hungary lived to see its physical termination of life. The Kingdom of Serbs, Croats and Slovens, from the very beginning loaded with the whole row of open questions and problems to be solved, was busy with finding the way how to solve the national question, which grew still more complicated when the request for the solution of the Croatian question was set up. By its

idea very complicated, the Croatian question became the question of »par excellence« importance for Croats. The affirmation of the Croatian national feeling, taken in its largest sense of the word, formally recognized but practically never applied, became a credo of the HRSS policy. HRSS became the main factor in the solution of the Croatian question. Setting up as the aim of its activity the motto equality of Croats, otherwise denied under the tenet of unitarism, HRSS, at the first place fighting for the political equality, had to gather all Croats. It became more evident when both the Croatian people and the Croatian bourgeoisie got, by the Constitution of 28th June, 1921, pushed back into the second plan. This showed more clearly that the Serb bourgeoisie was not inclined to pay any attention to the interests of the Croatian bourgeoisie. Such a position of Croats brought to the creation of Croatian bloc. In that bloc HRSS was becoming more and more the party of »primus inter pares«. In that way both the Croatian masses and their bourgeoisie reached the same starting point. This is where the second phase of the second period of HRSS relations towards Bosnia and Hercegovina began.

The majority of Croats were gathered round the Croatian Land-labourer Party (HTS) and a smaller group of them round the Croatian National Party (HPS), both of them founded in 1919. Through their representatives in Beograd they took a positive attitude towards the centralistic régime. Owing to the practical hegemonic policy of the state-creating elements, very soon they found themselves vis-a-vis the aforesaid, and on the same line with all other Croats. The relation between Croats from Croatia and the ones from Bosnia and Hercegovina, owing to their identical general position in the Kingdom, was interdependent. In the process of their relation development in 1922, HTS and HRSS almost came to synthesis. Such an interdependent relation, particularly from the part of the HTS leadership, came from its class character. But not until 1922 that it could be seen so clearly. The reason for that were the HTS leadership's beliefs into the positive solution of the Croatian question, i. e. their participation in the results of the eventual agreement and their effects on the orientation of BH Croats towards HRSS; Croats, all together, saw in S. Radić, i. e. in the HRSS leadership, the factors that will have an essential influence upon the change of their position. The HRSS leadership with support of the Croatian people, tried to realize their own interests and as to the Croatian people to acquire the better political treatment for them, if nothing else.

In the second phase of the second period of HRSS, from 28th June, 1921 to the end of 1923 year, they managed:

1. to clear up misunderstandings with the leaderships of Croatian parties almost completely, and

2. to give a determined direction to the movements of the Croatian people and in that way to come into position to give to its own program the real content of work.

Croats from Bosnia and Hercegovina, directed by HTS policy, took to HRSS categorically. The HTS leadership took to HRSS, and HPS to the Slovenian National Party, linking, in that way, their own destiny for the destiny of Slovines'.

Industrija i saobraćaj u Bosni i Hercegovini od 1929—1941. godine*

Dr Kemal Hrelja

INDUSTRIJA

Prethodne napomene

Sastavljanje potpunijeg prikaza industrije Bosne i Hercegovine za period između dva svjetska rata, kao dobrim dijelom i ostalih privrednih oblasti, skopčano je se velikim teškoćama. Te teškoće stvara oskudica u statističkom materijalu¹⁾ o industriji. Administrativna podjela zemlje na samoupravna područja, čime je bila razbijena dotadašnja kakva-takva statistička evidencija o privredi, pa i o industriji Bosne i Hercegovine kao cjeline, stvorila je u tom pogledu još veću smetnju. Osim ovih glavnih teškoća postoje i drugi brojni problemi, koji otežavaju rad na ovakovom prikazu. Takvi su: razlike u rezultatima pri istraživanju broja industrijskih preduzeća koje proizlaze iz različitog shvatanja obima statističke jedinice (tvornica, firma, preduzeće), zatim različit tretman industrijskog preduzeća i razgraničavanje industrije u odnosu na zanatstvo itd.

Opšta državna statistika otpočela je sa izdavanjem statističkih godišnjaka za Jugoslaviju tek 1929. godine. Međutim, u prvom godišnjaku, koji broji 500 stranica, svi podaci o industriji iscrpljuju se na 10 strana, od čega 3 strane sadrže poimenovan popis rudnika po banovinama, ali bez ostalih relevantnih podataka. Slična situacija je i sa narednim statističkim godišnjacima, u kojima kao da je svjesno zaobiđena industrija. Tako statistički godišnjak iz 1931. godine od 500 strana industriji posvećuje svega 6, a godišnjak iz 1934/35. god. takođe od 500 strana industriji posvećuje svega 4 strane itd.

*) Izvod iz studije: Privredne prilike u Bosni i Hercegovini od 1929—1941. godine.

¹⁾ »...Naša zemlja postaje klasična po svojoj averziji prema statistici. Ona liči na ružnu ženu, koja ne trpi ogledalo u kući. A bez statistike nema realne politike, naročito ne ekonomske i finansijske politike...« (Komadinić Milan: Problemi seljačkih dugova, str. 3, Beograd 1934).

Stoga statistički godišnjaci ne mogu poslužiti ni u najopštijim konjurama za bilo kakav rad o industriji.

Prvi opšti popis preduzeća prerađivačke industrije izvršen je u Jugoslaviji 1934. godine. Za period prije 1934. godine podaci o industriji rekonstruisani su na osnovu nekih akata upravne vlasti, kao registrovanja firmi, protokolacija, izdavanja dozvola itd. Zbog toga su podaci od 1934. godine bogatiji i detaljniji, a do 1934. godine oskudniji i nedovoljno pouzdani, jer su bazirani na rekonstrukciji. Za godine poslije 1934. do zaključno 1938. ovaj je popis dopunjavan takozvanim »povremenim podacima« za odgovarajuću godinu, koje su bila dužna industrijska preduzeća da dostavljaju resornom ministarstvu. Na osnovu ovog popisa izdalo je 1941. godine Ministarstvo trgovine i industrije statistički popis industrije Jugoslavije. U ovoj publikaciji prikazana je struktura industrije i njene razvojne tendencije. Struktura industrije izražena je u broju firmi i tvornica, u broju radnih mјesta i stvarno uposlenog osoblja, u veličini pogonske snage i vrijednosti proizvodnje. Ovaj prikaz obrađen je po teritorijalnoj podjeli, tj. po banovinama, i to po grupama industrije, po nacionalnosti vlasnika firme i kapitala i sl. Istina, u ovoj publikaciji industrija je prikazana izvjesnim statističkim pokazateljima i po istorijskim pokrajinama. Zahvaljujući tome, ovaj statistički prikaz postaje glavno vrelo statističkih informacija o prerađivačkoj industriji Bosne i Hercegovine.

Česte nove administrativne podjele, koje je doživljavala Jugoslavija u tih dvadesetak godina postojanja, učinile su da se tim novim stanjima nije mogla statistika da prilagodi. Iako je podjela na banovine stupila na snagu 1929. godine, u svim statistikama koje tretiraju industriju njen prikaz dat je po banovinama čak i za period prije 1929. godine, do čega se došlo, sigurno, preračunavanjem. Tako je podjeli na banovine prilagođena statistika prerađivačke industrije, građevinarstva, poljoprivrede i osiguranja radnika i to za cijeli dvadesetgodišnji period Jugoslavije. To stvara ozbiljne poteškoće da se iz statistike po banovinama izvrši preračunavanje za Bosnu i Hercegovinu kao cjelinu. Razumljivo, tamo gdje su podaci dati samo po banovinama, a ne i po srezovima, takva preračunavanja za Bosnu i Hercegovinu kao cjelinu nisu uopšte moguća.

Ustanovljenje tačnog broja industrijskih preduzeća, kao i potpuniji prikaz industrije, znatno je otežan i zbog toga što pozitivni pravni propisi nisu precizirali pojam industrijskog preduzeća. U publikacijama Ministarstva trgovine i industrije pojam industrijskog preduzeća prilagođen je stepenu razvitka nacionalne privrede. Kako je Jugoslavija bila zemlja pretežno agrarnog karaktera i kako je u prerađivačkoj proizvodnji važnu ulogu igrala zanatska djelatnost, u pojam »industrijsko« ušla su i takva preduzeća koja bi u jednoj visoko razvijenoj industrijskoj zemlji bila sigurno tretirana kao zanati. Istovremeno, zbog toga što je u zemlji industrija bila nedovoljno razvijena, postojeća preduzeća nisu mogla u dovoljnoj mjeri da se specijaliziraju, kao što je to bio slučaj u razvijenim industrijskim zemljama. Otuda je u Jugoslaviji bila česta pojava da jedna

preduzeće obavlja veći ili manji broj heterogenih proizvodnih radnji. Zbog ovog u statistici industrije Jugoslavije često se jedno te isto industrijsko preduzeće pojavljuje i po nekoliko puta u raznim industrijskim granama kao tvornica za sebe. U Bosni i Hercegovini bio je čest slučaj da je uz pilanu ili ciglanu bio vezan, zbog izvora pogonske energije, motorni, parni ili električni mlin za žito; zatim kamenolom i agregat za proizvodnju električne energije itd. Zbog toga se takvo inače jedinstveno industrijsko preduzeće u statistici pojavljuje kao dva, tri ili četiri industrijska preduzeća različitih industrijskih grana. Zbog toga i statistika prerađivačke industrije Jugoslavije operiše pojmom »tvornica« kao industrijskom statističkom jedinicom, a ne upotrebljava pojam firma ili preduzeće. Kada bi se pošlo od firme, odnosno preduzeća, kao osnovnog statističkog pojma, teško bi se mogla izvršiti podjela tvornica po industrijskim granama. Ko bi smogao u takvom slučaju odgovor na pitanje gdje da se svrsta preduzeće koje ima više heterogenih pogona, npr. mlin, pilanu i električnu centralu? Da li ga svrstati u drvnu industriju, prehrambenu ili u električne centrale? Otuda je i u ovom prikazu industrije Bosne i Hercegovine usvojena onakva metodologija statističke jedinice kakvom operiše i statistika industrije Jugoslavije Ministarstva trgovine i industrije.

Pored pomenutih postoje još dva izvora koji bi mogli pružiti izvjesnih informacija o industriji Jugoslavije i Bosne i Hercegovine za ovaj desetogodišnji period. U Institutu za društvene nauke u Beogradu postoji zbirka omota sa materijalom popisa industrije Jugoslavije iz 1934. godine, sa svim kasnijim nadopunama do 1938. godine. Ovaj ogroman arhivski fond (naslijeđen od bivšeg Ekonomskog instituta FNRJ) samo je neznatnim dijelom obrađen, te zbog toga još uvijek nedostupan za korištenje. Jedan omot obično sadrži: osnovne podatke o preduzeću, povremene podatke za 1934., 1935. i 1936. i eventualno 1937. godinu, situacioni plan pogona preduzeća, završni račun, vrstu pogonskog materijala kojim se koristi preduzeće, broj cijelokupnog zaposlenog osoblja. Kada bude razvrstan i stručno obrađen, ovaj arhivski materijal poslužiće da se na temelju njega stvoriti potpuniji prikaz industrije Bosne i Hercegovine.

Privredna komora Bosne i Hercegovine do 1931. godine, a za kasnije godine privredne komore Drinske i Vrbaske banovine, u svojim godišnjim izvještajima donosi brojne podatke o industriji ovih pokrajina. Međutim, osnovna smetnja u korištenju ovim podatcima leži u tome što komore uvršćuju svaku malo veću zanatsku radnju u industriju. Zbog toga njihove statistike u pogledu broja industrijskih preduzeća pokazuju velika odstupanja od statistike Ministarstva industrije i trgovine. Od 1931. godine komore su reorganizirane prema teritoriji banovina. Njihovi statistički podaci o industriji banovina (Drinske i Vrbaske tek od 1935. godine, od kada izdaju svoje izvještaje) nisu upotrebljivi za Bosnu i Hercegovinu kao cjelinu, jer nisu dati po srezovima, pa nisu moguća bilo kakva preračunavanja.

Broj i izgradnja novih industrijskih preduzeća Industrijska preduzeća po granama

Detaljan popis industrijskih preduzeća Bosne i Hercegovine (stanje 1929. godine) donosi Izvještaj Trgovinsko-obrtničke komore za BiH za 1929. godinu. Prema ovom popisu u ovim pokrajinama bilo je 1929. godine 599 industrijskih preduzeća raspoređenih po dijelovima Bosne i Hercegovine koji su pripali pojedinim banovinama.

Na onaj dio BiH koji je pripao drinskoj	banov.	dolazilo je	320	ind. pred.
" " "	vrbaskoj	" "	191	" "
" " "	primorskoj	" "	69	" "
" " "	zetskoj	" "	19	" "
Ukupno u BiH			599	ind. pred.

Na drugoj strani statistika industrije Ministarstva trgovine i industrije iz 1941. godine bilježi da je u Bosni i Hercegovini u 1929. godini bilo:

— industrijskih preduzeća prerađivač. industrije	254
— rudarskih preduzeća	21
ukupno industrijskih preduzeća	275

Ova velika razlika od 324 preduzeća između ova dva izvora nastala je, na prvom mjestu, zbog toga što Izvještaj Komore veoma heterogenu proizvodnu djelatnost pojedinih preduzeća iskazuje kao posebna industrijska preduzeća. Statistika Komore ubraja među industrijska preduzeća izvjesne zanatske i kućne djelatnosti kao: bojadisaone sukna, pecare pekmeza, podrume vina, pecare šljivovice, proizvodnju kreča (tipičan primjer domaće radinosti u BiH), ribnjake, te brojne male pilane potočare, čija je proizvodnja bila namijenjena podmirenju potreba samog proizvođača i veoma uskog lokalnog područja. Ona iskazuje kao posebna preduzeća ledare, iako su one bile nerazdvojno vezane uz pivare, elektro-aggregate, mada su oni bili pertinencija osnovnog industrijskog pogona i sl.

Zbog ovog se i javlja ovakva znatna razlika između ova dva izvora. Sravnjujući Adresar industrijskih preduzeća Bosne i Hercegovine za 1929. godinu, ustanovili smo da broj 275 koji donosi Statistika Ministarstva trgovine i industrije kao broj industrijskih preduzeća u Bosni i Hercegovini u 1929. godini odgovara stvarnom stanju broja ind. preduzeća ovih pokrajina.

Dinamika rasta broja industrijskih preduzeća između dva svjetska rata bila je uslovljena opštim privrednim prilikama. U njoj se neposredno ogleda porast vezan za konjunkturu, zatim stagnacija vezana za duboku ekonomsku krizu i izvjesno privredno oživljavanje poslije krize pred drugi svjetski rat.

Broj industrijskih preduzeća u BiH po godinama osnivanja (po 5 god.) ^{a)}					Ukupno
God. osnivanja	1919—1923	1924—1928	1929—1933	1934—1938	
Br. ind. pred.	50	34	29	16	129

^{a)} Statistika industrije kraljevine Jugoslavije, str. 67, Beograd 1941. god.

Iz gornje tabele se vidi da je u Bosni i Hercegovini u razdoblju od 1919. do 1938. godine podignuto novih 129 preduzeća prerađivačke industrije. Ako se ovom broju pridoda 145 industrijskih preduzeća podignutih do konca prvog svjetskog rata i 25 industrijskih preduzeća za koja ne postoje podaci o njihovom podizanju, onda isпадa da je u ovim pokrajinama 1938. godine bilo 299 industrijskih preduzeća.

Završetak prvog svjetskog rata zatekao je privredu Bosne i Hercegovine u potpunoj dezorganizaciji i iscrpljenosti. Trebalo je uvoziti velike količine industrijske robe i životnih namirnica. To je dalo impulsa veoma živoj privrednoj aktivnosti. Zbog poremećenog saobraćaja, a takođe i zbog nedovoljne kontrole od strane državne vlasti, osobito se rascvjetala špekulativna trgovina. Broj trgovaca naglo raste. Zbog velikih poremećaja na novčanom tržištu i neprestanog padanja vrijednosti domaće valute, gotovina se ulaže ili u trgovinu ili u podizanje novih industrijskih preduzeća. Taj poslijeratni ekonomski prosperitet traje otprilike četiri godine, od 1918. do 1922. godine. U tom razdoblju, kao što se jasno vidi i na tabeli, podignuto je najviše novih industrijskih preduzeća u odnosu na druga petogodišta od 1919. do 1938. godine. Tada se prosperitet zaustavlja. Valuta se postepeno popravlja. Saobraćajne prilike se sređuju, pa je snabdijevanje robama normalnije. Na dnevni red stupa ekomska konkurenca. Počinje da redovnije funkcioniše i poreski aparat. Investiranje velikih kapitala u nekretnine u doba poslijeratnog prosperiteta dovelo je do toga da su banke ostale bez likvidnog kapitala. Kamatnjak je dostigao izuzetno visok nivo. Na vidiku je bila privredna kriza. Ona počinje 1923. i traje sve do 1926. godine. Zahvata sve privredne grane. Nju ilustruju brojne prilne nagodbe van stečaja, stečajevi, smanjenje proizvodnje pojedinih industrijskih preduzeća, kao i obustava rada u većem dijelu onih preduzeća koja su podignuta odmah poslije rata, a kojim su tada pogodovali obilje novca, inflacija i jeftini krediti. Zapaža se da je u ovom periodu i broj novopodignutih industrijskih preduzeća daleko manji.

Tek što se kriza 1927. godine prebrodila i što se došlo do kratkotrajnog opravljanja, već je nova svjetska ekomska kriza (1929--1933) pogodila takođe i Bosnu i Hercegovinu. Izvještaji Trgovačko-obrtničke komore iz 1930, 1931. i 1932. godine puni su podataka o teškim privrednim prilikama u ovim pokrajinama izazvanim krizom. Privredna kriza pogodila je prvenstveno drvnu industriju, jer je ona najviše bila vezana za vanjsko tržište, ali takođe i druge industrijske grane. Broj novosagrađenih industrijskih preduzeća u periodu krize opao je na 29, ali se u petogodišnjem periodu poslije krize još jače smanjuje (svega 16 novih preduzeća), jer su posljedice krize bile veoma iscrpljujuće.

**Raspored i broj industrijskih preduzeća po granama
(stanje 1938. godine)**

— Rudnika uglja	16
— Rudnika željezne rude	2
— Rudnik mangana	1
— Rudnik hroma	1
— Solana	1
— Kemijska industrija	15
— Drvna industrija	86
— Industrija građevinskog materijala	35
— Prehrambena industrija	37
— Metalurgija	2
— Metaloprerađivačka	10
— Industrija motora	1
— Tekstilna industrija	29
— Grafička industrija	23
— Industrija papira, papirne konfekcije i kartonaže	4
— Duhanska industrija	4
— Industrija kože	5
— Industrija naoružanja	1
— Elektrane gradskih opština	11
— Elektrane rudarskih uprava i željezara	15

Ako se usporedi raspored industrijskih preduzeća u Bosni i Hercegovini po granama iz 1938. godine sa stanjem 1918. godine, primjećuje se da je samo porastao broj preduzeća, a zastupljenost pojedinih industrijskih grana ostala je gotovo nepromijenjena. Drugim riječima, industrija Bosne i Hercegovine kroz ovih dvadeset godina ostala je s obzirom na broj industrijskih grana u granicama zacrtanim prije 1918. godine.

Osjetan porast broja preduzeća bilježe u 1938. godini u odnosu na stanje 1918. godine: drvna, tekstilna, prehrambena industrija, zatim industrija građevinskih materijala, industrija kože i, manji porast, kemijska industrija.

1918. godina ³⁾	1938. godina
Broj industrijskih preduzeća	Broj industrijskih pred.
20 preduzeća drvne industrije	86
7 preduzeća tekstilne industrije	29
11 preduzeća ind. građev. materijala	35
11 preduzeća prehrambene industrije	37
1 preduzeća industrije kože	5
10 preduzeća hemijske industrije	15

³⁾ Hrelja Kemal: Industrija Bosne i Hercegovine do kraja Prvog svjetskog rata, str. 60, Beograd 1961. g.

Najveći porast u ovom vremenskom razdoblju bilježi drvna industrija. Broj preduzeća u ovoj industrijskoj grani porastao je, u odnosu na stanje 1918. godine, preko četiri puta. Do ovog porasta došlo je zbog povoljnijih političkih prilika nastalih za domaći kapital poslije ujedinjenja. Istovremeno, s obzirom na ogromno šumsko bogatstvo ovih pokrajina, i pored konkurenциje, bila je još uvijek moguća kakva-takva koegzistencija drvnoindustrijskih džinova i sitnih, lokalnih drvno-industrijskih preduzeća. Okosnicu drvne industrije Bosne i Hercegovine i dalje čini desetak krupnih preduzeća nastalih još prije 1918. godine, dok se ovaj porast objašnjava podizanjem brojnih sitnih domaćih preduzeća.

Gotovo istovjetna situacija je i kod ostalih industrijskih grana, koje bilježe porast broja preduzeća u ovom periodu 1918. do 1938. godine. Kod tekstilne industrije do porasta je došlo podizanjem dvadesetak sitnih preduzeća: 2 tkaonice bez, 7 tvornica za izradu pletenih robe, 5 radionica za izradu kapa i šubara, 3 za izradu sukna i čebadi i sl. Kod prehrambene industrije došlo je do porasta broja preduzeća podizanjem dvadesetak mlinova za žito manjeg kapaciteta, takođe strogo lokalnog karaktera. Poslijeratna građevinska djelatnost dala je podstrek podizanju dvadesetak novih ciglana, crepana i kamenoloma, takođe lokalnog karaktera. Okosnicu kemijske industrije i 1938. godine čine: Tvornica amonijačne i kristalne sode u Lukavcu, Rafinerija iz Bos. Broda, Tvornica kalcijum-karbida i ferosilicija iz Jajca, Tvornica suhe destilacije drva iz Teslića, Tvornica celuloze iz Drvara, Tvornica šibica iz Doca, Tvornica kalofonija i terpentina iz Višegrada, te dvije tvornice sapuna takođe podignute prije 1918. godine. Novih pet tvornica nastalih poslije 1918. godine čine dvije industrijske radione za proizvodnju kreme za cipele, 2 tvornice za proizvodnju svijeća i sapuna i jedna za proizvodnju koksa i katrana.

Sva rudarska preduzeća naslijedena su iz perioda prije 1918. godine i na tom području između dva rata nije bilo nikakvih promjena.

Veći dio ovih novopodignutih industrijskih preduzeća Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata spada uglavnom u one industrije koje traže male i srednje investicije. To su preduzeća čija je proizvodnja namijenjena konačnoj potrošnji (neproizvodnoj potrošnji) i čiji vlasnici insistiraju na brzom obrtu kapitala.

Pregled industrije Bosne i Hercegovine prema investiranom kapitalu, broju radnih mesta i instaliranoj pogonskoj energiji u KS

U razdoblju od 1918. do 1938. godine bosanskohercegovačka industrija, zajedno sa njenom cjelokupnom privredom, prošla je kroz nekoliko značajnih faza, izazvanih bilo zbivanjem u privredi Jugoslavije, bilo pod uticajem izvana.

**Bosna i Hercegovina
prerađivačka industrija¹⁾**

Godina	Br. tvornica	Kapital (u 000 din.)	Rad. mј.	Pogon (KS)
1919—1923	50	120.492	5.058	3.551
1924—1928	34	32.963	1.553	2.547
1929—1933	29	54.314	1.525	2.078
1934—1938	16	31.075	2.196	1.901
1919—1938 ukupno	129	238.844	10.332	10.077
Sagradieno do 1919.	145	885.608	20.074	57.320
Bez podataka o godini izgradnje	25	74.584	752	26.480
Ukupno 1938. godine	299	1.199.036	31.158	93.877

Odmah poslije rata nastupa period privrednog oporavljanja, koji se završava, stabiliziranjem prilika na unutrašnjem tržištu i sređivanjem spoljnotrgovinskih odnosa. U ovom prvom petogodištu sagrađeno je najviše novih tvornica, a takođe i investirano najviše kapitala u industriju u odnosu na sljedeće periode. U ovom periodu uloženi kapital po jednom preduzeću relativno je visok i iznosi 2.409,8 hiljada dinara. Drugi period počinje 1924. godine stabiliziranjem nacionalne monete i donošenjem nove carinske tarife, a završava se početkom svjetske privredne krize 1929. godine. U ovom periodu, poslije sređenja finansijskih prilika u zemlji, u investiranje u nova preduzeća ulazi se mnogo opreznije. Zbog toga je u ovom periodu sagrađeno manje novih industrijskih preduzeća, a ono što je podignuto mahom su sitna preduzeća, što se vidi po prosjeku investicija na jednu tvornicu — 969,5 hiljada dinara. Treći period obuhvata vrijeme krize (1929—1933). U ovom periodu se takođe podižu industrijska preduzeća. Međutim, prikaz podizanja novih industrijskih preduzeća u ovom periodu, učinjen po pojedinim godinama, pokazuje da je osnivano sve manje novih preduzeća kako se kriza produbljava.

Godina	1929.	1930.	1931.	1932.	1933.	1934.
Broj tvornica	6	11	5	5	2	1
Kapital u 000 din.	23.697	15.664	11.549	2.153	1.251	673
Radna mjesta	671	275	254	317	62	64
Pogon KS	654	537	695	152	40	98 ^{a)}

Ekonomска kriza u industriji Jugoslavije krajnje se zaošttila tek 1933. godine. Ulaganje kapitala u industriju u ovom periodu iz godine u godinu osjetno je manje i 1934. godine iznosi svega 2,8% investicija iz 1929. godine.

Posljednji period od 1934. do 1938. godine je doba izvjesnog oporavljanja poslije teške krize, što se manifestira ne toliko po broju podignutih preduzeća koliko po kapitalu uloženom na jedno pre-

¹⁾ Statistika industrije kraljevine Jugoslavije, str. 65, 67. i 73, Beograd 1941. godine.

^{a)} Isto, strana 65.

dužeće. Uloženi kapital je opet relativno visok, pogotovo ako se uporedi sa stanjem u drugom periodu (1942,1 hiljada dinara).

Upoređenje dinamike izgradnje industrijskih preduzeća, ulaganja kapitala, otvaranja novih radnih mesta i tehničkog nivoa (s obzirom na ugrađenu pogonsku snagu) između grupa preduzeća sagrađenih do 1919. i od 1919. do 1938. godine (iz analize se izostavlja 25 preduzeća bez podataka o godini izgradnje) pruža mogućnost da se stvori nekoliko interesantnih zaključaka.

Sa stanovišta ulaganja kapitala industrijska preduzeća podignuta prije 1919. godine imaju preko tri puta veća prosječna ulaganja. Na jedno preduzeće iz perioda prije 1919. godine dolazilo je prosječno 6.107,6 hiljada dinara, a na ona poslije 1919. godine 1.851,5 hiljada dinara.

Na jedno preduzeće podignuto do 1919. godine otpadalo je prosječno 138,4 radnih mesta, a na ona poslije 1919. godine 80,0 radnih mesta.

Najkrupnija industrijska preduzeća Bosne i Hercegovine (rudarstvo, kemijska industrija, drvna industrija) nastala su do 1919. godine. Ona čine i u periodu između dva rata bazu bosanskohercegovačke industrije. S druge strane, preduzeća nastala poslije 1919. godine po kapitalnim investicijama nalaze se daleko ispod jugoslovenskog prosjeka, koji za ovaj period od 1919. do 1938. godine po jednom preduzeću prosječno iznosi 2.878,5 hiljada dinara, prema 1.851,5 hiljada dinara u Bosni i Hercegovini.

Teritorijalni razmještaj industrije Bosne i Hercegovine

Teritorijalni razmještaj industrije tretira se kao kompleksan problem sastavljen iz ekonomskih faktora ili iz društvenih činilaca kao što su: politički, kulturni, socijalni i slični razlozi. Razmještaj industrije posmatran sa ekonomskog stanovišta uslovjen je blizinom i bogatstvom sirovinske baze, pogodnim izvorima pogonske energije, saobraćajnim vezama, blizinom izvora radne snage i blizinom tržišta. Sasvim je razumljivo da se kod svih industrija ne moraju da steknu svi ovi uslovi.

Presudan faktor za lokaciju najvećeg dijela industrijskih preduzeća Bosne i Hercegovine bio je izvor sirovina. Rudarska i topioničarska preduzeća, preduzeća za primarnu obradu oblog drveta, preduzeća za proizvodnju građevinskog materijala i preduzeća teške kemijske industrije po pravilu podižu se tamo gdje se nalazi njihova sirovinska baza ili u njenoj neposrednoj blizini. Takva preduzeća čine u Bosni i Hercegovini više od polovine njene industrije. Ovaj faktor — izvor sirovina — kao presudan uslov razmještaja industrijskih preduzeća, kombiniran je u Bosni i Hercegovini sa pravcima željezničkih pruga. Gotovo sva industrijska preduzeća BiH grupisana su uz osnovne pravce željezničkih pruga: Brod — Sarajevo — Mostar, Lašva — Jajce, Banja Luka — Sunja, Doboј — Tuzla i Brčko — Gunja — Vinkovci. Kako u Bosni i Hercegovini između dva rata nisu građene nove željezničke pruge, to su se nova industrijska pre-

duzeća morala naslanjati na otprije zacrtane željezničke pravce. Zbog ovog je neravnomjernost razvjeta pojedinih područja Bosne i Hercegovine, koju je inauguirala austrougarska uprava pravcima željezničkih pruga, politikom razmještaja industrije, te orijentacijom na ekstraktivnu i drvnu industriju, u ovom periodu između dva rata još više produbljena. Godine 1918. u 18% srezova Bosne i Hercegovine bilo je skoncentrisano oko 70% svih industrijskih preduzeća. Nastavljujući kretanje po inerciji, kojoj je pravac i ubrzanje dala austrougarska ekonomski politika u ovim pokrajinama, industrijalizacija između dva rata u Bosni i Hercegovini još je više produbila tu neravnomjernost privrednog razvjeta pojedinih njenih područja. Stanje u tom pogledu pred drugi svjetski rat pružalo je sljedeći sliku: najveći broj industrijskih preduzeća bio je skoncentrisan na području centralne Bosne na pravcu željezničke pruge Sarajevo — Doboj. Izvan ovog područja nekoliko većih gradskih naselja privuklo je po nekoliko industrijskih preduzeća. Osim ovih privredno relativno razvijenijih oaza ostalo područje Bosne i Hercegovine čini primitivni agrarni milje. Četrdeset od ukupno 54 sreza Bosne i Hercegovine praktično nisu imali industrijskih preduzeća. Bolje rečeno, industriju ovih srezova čini po jedan mali motorni milin, mala pilana, kamenolom, ciglana, pecara rakije, etivaža šljiva i sl., a nešto preko 20 srezova (Trebinje, Stolac, Nevesinje, Ljubinje, Gacko, Bileća, Duvno, Prozor, Ijubuški, Kotor-Varoš, Maglaj, Gračanica, Mrkonjić-Grad, Glamoč, Sanski Most, Bosanski Petrovac, Cazin, Kladanj, Srebrenica, Vlasenica i Zvornik) nisu imali ni jednog značajnijeg industrijskog preduzeća.

Prikaz rudarstva, metalurgije, drvne i kemijske industrije Bosne i Hercegovine

Bazu industrije ovih pokrajina čine rudarstvo, metalurgija, kemijska i drvna industrija. Kretanja u ovim granama industrije u Bosni i Hercegovini daju osnovnu sliku zbivanja između dva rata na planu industrije, unutrašnje i spoljne trgovine i položaja radničke klase ovih pokrajina.

Rudna polja ovih pokrajina imaju najviše lignita, mrkog uglja, željezne rude i soli, a takođe bakra, hroma, olova, boksita i pirita⁶⁾. Na tom već u posljednjoj četvrti prošlog vijeka istraženom rudnom blagu razvila se u Bosni i Hercegovini dosta živa rudarska proizvodnja. Pažnja austrougarske uprave, koja je i zacrtala smjer razvjeta rudarstva u ovim pokrajinama, bila je usmjerenja prema ugljenokopima, eksploraciji soli i željezne rude. Eksploracija drugih ruda bila je neznatna i takva je ostala i u periodu između dva rata⁷⁾.

⁶⁾ »... Od ostalih rudnih područja naročitog značaja za razvitak jugoslovenske industrije ima teritorija Bosne i Hercegovine... Od ukupne površine rudnih polja gvožđa na nju otpada 55,32%, od manganskih polja 90,24%, a od bakarnih 26,67%. Bogatstvo gvozdenom rudom pruža joj mogućnost da se u najskorije vrijeme pretvoriti u centar jugoslovenske metalurške industrije...« — Kukolečić M. Stevan: Industrija Jugoslavije 1918—1938, str. 54, Beograd 1941. god.

⁷⁾ Hrelja Kernal: Industrija Bosne i Hercegovine do kraja Prvog svjetskog rata, str. 29. i 30, Beograd 1961. g.

Između dva svjetska rata bilo je u BiH 17 ugljenokopa, 2 rudnika željezne rude, jedan rudnik mangana i jedan hroma. Kao nastavak stvorene tradicije iz perioda austrougarske uprave, najveći broj ugljenokopa, kao i oba rudnika željezne rude, bili su u svojini države. Ugljenokopi su prodavali veći dio svoje proizvodnje državnim željeznicama, ustanovama, a manji dio domaćoj industriji i industriji Vojvodine (mlinovima i šećeranama). Zbog toga što je ugljenokopima, uglavnom, bilo osigurano tržište, bila im je osigurana i kontinuirana proizvodnja, pa čak i u periodu krize, dok su sve ostale industrijske grane bile krizom osjetno pogodjene. Od 1934. g. ugljenokopi ostvaruju stalno veću proizvodnju i 1939. godine ona je gotovo dva puta veća od proizvodnje 1926. godine.

Proizvodnja rudnika uglja u BiH od 1929. do 1939. g.⁸⁾

	1929.	1930.	1931.	1932.	(u mtc)
Godina	1929.	1930.	1931.	1932.	
Državni rudnici	11,860.972	12,297.990	11,870.930	11,357.260	
Privatni	1,467.610	1,701.860	1,562.630	1,318.230	
Ukupno	13,328.582	13,998.950	13,433.560	12,675.490	
Godina	1933.	1934.	1935.	1936.	
Državni rudnici	10,810.260	10,181.410	10,869.790	11,122.224	
Privatni	1,305.710	1,409.950	1,670.670	1,859.200	
Ukupno	12,115.970	11,591.460	12,540.460	12,981.424	
Godina	1937.	1938.	1939.		
Državni rudnici	12,120.028	13,351.965	13,472.860		
Privatni	1,830.004	2,603.883	3,983.858		
Ukupno	13,950.032	15,855.848	17,456.718		

Državi su pripadali ugljenokopi: Kreka, Bukinje, Ugljevik, Zenica, Kakanj, Breza, Banja Luka, Maslovare, Mostar i Suhača. U privatnoj eksploataciji bili su ugljenokopi: Duvno, Majevica, Teslić, Dobrljin, Rogatica, Drvar i Livno.

Rudnici željezne rude Vareš i Ljubija bili su podložniji uticajima ekonomске krize, te u vezi s tim kolebanjima u proizvodnji i u izvozu. Vareški rudnik pretežan dio svoje proizvodnje ustupao je željezarama u Varešu i Zenici, a željezna ruda iz Ljubije najvećim dijelom izvožena je u Češku i Mađarsku.

Proizvodnja rudnika željezne rudače u Bosni i Hercegovini⁹⁾

Godina	1929.	1930.	1931.	1932.	1933.	1934.
Ljubija	3,394.183	3,033.760	375.480	34.460	9.090	1,060.400
Vareš	766.681	1,198.300	893.000	182.800	—	618.900
Godina	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.	
Ljubija	1,565.580	2,931.840	4,306.440	3,943.740	4,807.780	
Vareš	621.060	981.800	1,137.225	1,357.955	1,728.100	

⁸⁾ Trgovačka i obratnička komora u Sarajevu: Izvještaji za 1929. g. str. 38—39, za 1930. g. str. 71, za 1931. g. str. 83; Trgovinsko-industrijska komora BiH, izvještaj za 1932., 1933., 1934., 1935., 1936., 1937., 1938. i 1939. g. strane, 86, 87, 80—87, 94, 91—92, 126—127, 135, 122—123, 134—135.

⁹⁾ Isto.

Rudnik željezne rude u Ljubiji bio je vezan dugoročnim ugovorom o isporuci željezne rudače Čehoslovačkoj. Po isteku ugovornog roka 1930. godine ugovor nije produžen sve do poslije ekonomskih krize, pa ovaj veliki rudnik nije proizvodio u 1931., 1932., 1933. godini i tek je 1936. postigao proizvodnju iz perioda prije ekonomskih kriza. Proizvodnja 1936. godine u rudniku Ljubija povećana je zahvaljujući povećanoj proizvodnji industrije gvožđa u Zenici i Jasenicama, kao i potražnji željezne rudače u Mađarskoj i Češkoj. Od tada do 1939. godine njegova proizvodnja stalno raste.

Na bazi domaće željezne rude podignute su u Bosni i Hercegovini koncem prošlog vijeka dvije željezare, u Zenici i Varešu. U Željezari Zenica poslije rata država je postala glavni akcioner. Kako su postrojenja Željezare u Zenici bila nedovoljna i zastarjela, već od 1930. godine vodila se živa rasprava o potrebi proširenja i modernizovanja te najveće jugoslovenske željezare. Na osnovu Uredbe Ministarskog savjeta od 1938. godine izvršeno je fuzioniranje bosanskih željezara i rudnika uglja u jedno veliko akcionarsko društvo »Jugoslovenski čelik«, sa sjedištem u Sarajevu. Svrha društva bila je sticanje rudarskih prava i privilegija, istraživanje, iskorištavanje i prerada ruda, proizvodnja gvožđa i čelika svih vrsta, kupnja i prodaja svih metala i ruda i njihovih proizvoda itd. »Jugoslovenski čelik« primio je od države sljedeća preduzeća: rudnike uglja u Zenici i Brezi, Rudnik gvozdene rude u Ljubiji, Rudnik i Željezaru u Varešu i Željezaru u Zenici. Još prije stvaranja »Jugoslovenskog čelika« izvršena su izvjesna proširenja kapaciteta Željezare u Zenici. Koncem 1937. godine podignuta je nova valjaonica pod imenom »gruba pruga«, dvije SM peći 1938. godine i jedna elektro-peć za niskolegirane čelike.

Drvna industrija bila je najvažnija industrijska grana u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata i po broju preduzeća, i po veličini investiranih sredstava, kao i po broju zaposlenih radnika. Uviđajući značaj ogromnih i neiscrpnih kompleksa bosanskohercegovačkih šuma, austrougarska uprava omogućila je angažiranje znatnih kapitala, prvenstveno stranog porijekla, u drvnu industriju ovih pokrajina. Zaista, za kratko vrijeme nikla su u Bosni i Hercegovini brojna drvnoindustrijska preduzeća, među kojim je bilo nekoliko pravih giganata. Pretežan dio proizvodnje drvne industrije bio je orijentiran na izvoz. Poslije rata ponovno nastupa konjunktura na svjetskoj pijaci drveta. U Bosni i Hercegovini ta konjunktura na svjetskom tržištu vodi pravoj navali domaćih i stranih kapitala na bosanske šume. Prekonoć se rađaju stručnjaci, niču manipulacije i pilane i to je vrijeme pravog ataka na šume¹⁰⁾.

Iako su dugoročni ugovori za eksploriranje bosanskohercegovačkih šuma (koje je još austrougarska uprava sklapala sa drvarskim firmama) poslije rata ocijenjeni kao forma tipičnog kolonizatorskog eksploriranja prirodnog bogatstva naše zemlje od stranog kapitala,

¹⁰⁾ »...Sjeklo se gdje god se šta stiglo, legalno i ilegalno, samo da se pijaca zadovolji...« — Šerbetić ing. Adolf: Razvoj šumarstva u BiH, Bosna i Hercegovina kao privredno područje, str. 177, Sarajevo 1938. g.

odmah poslije rata (1920—1922) država obnavlja sve dugoročne ugovore. Neki od njih obnovljeni su i na dulji vremenski rok od ranijih, a neki i pod povoljnijim uslovima. Godine 1921. bilo je sklopljeno novih ili obnovljeno starih ukupno 52 dugoročna ugovora za korištenje 313.786 ha najboljih bosanskohercegovačkih šuma. Ukupno prodana masa na osnovu ovih ugovora iznosila je 44,500.483 m³ drveta sa godišnjom ukupnom sječom od oko 2,000.000 m³. Trajanje ovih ugovora uglavnom je bilo predviđeno na vrijeme od 10—30 godina. Destilacija drva u Tesliću sklopila je sa državom takav ugovor čak na 38 godina trajanja. Prosječna godišnja sječa drva u Bosni i Hercegovini između dva rata iznosila je oko 2,75 miliona m³. Na osnovu prodaje drva firmama i na osnovu izvoza država je ostvarivala sa područja Bosne i Hercegovine godišnje preko pola milijarde dinara prihoda, dok su ukupne najamnine radnika drvene industrije iznosile prosječno godišnje oko 200,000.000 dinara. Broj zaposlenih radnika u drvenoj industriji Bosne i Hercegovine kretao se oko 20.000 ljudi, a za vrijeme konjunkture u sezoni upošljavano je i preko 50.000 radnika. Nažalost, ne postoje podaci iz kojih bi se vidjelo kolike su bile zarade drvarskih firmi u Bosni i Hercegovini. Ali, nepobitno je da su bile ogromne, što se da pretpostaviti na osnovu nicanja takvih firmi između dva rata »kao gljiva iza kiše«.

Prema podacima Trgovinsko-obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu iz 1931. godine u ovim pokrajinama bilo je:¹¹⁾

Pilana	201	broj gatera (testera)	426
Ukupan kapacitet	2,361.650 m ³	oblog drveta godišnje.	
Na jedan gater otpada	prosječno	5,543,5 m ³ .	

Okosnicu drvene industrije činilo je i između dva svjetska rata nekoliko krupnih preduzeća, koja su spadala u red najvećih evropskih drvnoindustrijskih preduzeća kao: »Šipad« Šumsko industrijsko preduzeće Dobrljin — Drvar a. d. Sarajevo, »Krivaja« Šumska industrijska a. d. Zavidovići, »Ugar« Šumska industrija d. d. u Turbetu i sl. Šipad je zaista bio najveće šumsko preduzeće u Jugoslaviji. Na osnovu Senžermenskog ugovora o miru nekadašnje Štajnbajsovo preduzeće, tada već u rukama Zemaljske uprave za BiH, prešlo je 1919. godine u ruke jugoslovenske države. Šipad je stalno rastao i 1937. godine preuzeo je drugo po veličini preduzeće u BiH »Krivaju« iz Zavidovića. »Krivaja« je posjedovala najveću pilanu ne samo u Jugoslaviji nego i u čitavoj srednjoj Evropi. Njena pilana u Zavidoviću sa 26 gatera mogla je godišnje da proizvede 240.000 m³ rezane građe, za što je koristila i do 400.000 m³ oblog drveta. Na kraju, u godini 1940. »Šipad« je bio ogroman drvnoindustrijski kombinat, koji su sačinjavale: pilane u Dobrljinu, Drvaru, Ustiprači i Zavidovićima; direkcije šumskih radova u Oštrelju i Plevlju, Direkcija željeznica u Drvaru, Tvornica celuloze u Drvaru, te eksportna skladišta u Šibeniku i Dubrovniku¹²⁾.

¹¹⁾ Izvještaj za godinu 1931, strana 56.

¹²⁾ O »Šipadu« su objavljeni brojni napis, a među njima svakako zavređuju pažnju svojom informativnošću članci objavljeni u: Analiza bilansa, dodatak »Narodnom blagostanju« broj 22, Bgd. 31. maja 1930., br. 41. od 5. oktobra 1935. i br. 27. od 4. jula 1936. godine.

Drvna industrija Bosne i Hercegovine, kao po nekom pravilu, svake 3—4 godine bila je podložna veoma promjenljivoj konjunkturi drvene grade na svjetskom tržištu. Znatan potres doživjela je zbog pada potražnje u 1925/26. godini. Od 1926. godine pa nadalje povoljna situacija na svjetskom tržištu pogodovala je bosanskoj drvnoj industriji i ona ostvaruje dvostruko veći izvoz u odnosu na 1925/26. god. U tom periodu dolazi i do rekonstrukcije i modernizacije mašinskog parka krupnih preduzeća drvne industrije Bosne i Hercegovine. Međutim, od početka 1931. godine dolazi do naglog opadanja prode, pa zbog toga i sječe i prerade drveta. U odnosu na 1930. godinu i prvih devet mjeseci 1931. godine izvoz građevinskog drveta opao je za 36%, a prema 1929. godini za 50%. U 1932. godini kriza se još više produbila. Vrijednost izvoza drvne industrije pala je sa oko dvije milijarde dinara u 1929. na ispod pola milijarde dinara u 1932. godini. Ogroman pad izvoza drveta iz Bosne i Hercegovine pooštira su dva faktora: sve slabija kupovna moć importnih zemalja i ruski dumping drveta na evropskom tržištu. Prosječne prodajne cijene jelove i omorove grade po m^3 franko utovarna stanica bile su:

1929.	godine	po	$1\ m^3$	580	dinara
1930.	"	"		460	"
1931.	"	"		330	"
1932.	"	"		300	"
1933.	"	"		325	"

Velika proizvodnja izazvala je veći pad cijena drveta¹³⁾. Niže cijene mogla su podnosići krupna preduzeća. Međutim, sitne pilane zbog toga obustavljaju proizvodnju, a srednje i nekoliko krupnih preduzeća osjetno je smanjuju ili je pak povremeno i obustavljaju¹⁴⁾.

I dok su ostale industrijske grane u 1935. godini uglavnom sanirale teške posljedice krize, bosanska drvarska industrija ostala je i dalje pod udarom depresije. Godine 1935. drvna industrija bila je ušla u petu godinu neprestanog pada cijena, koje su se te godine zaustavile na najnižem nivou od kada ta industrija uopšte postoji. Kako je stanje izvoza drva iz Jugoslavije u 1936. godini i dalje pogodalo drvnu industriju, sazvana je u Ljubljani šira konferencija svih zainteresiranih šumskoindustrijskih organizacija. Na toj konferenciji delegat sarajevske Komore obavijestio je prisutne da je drvna industrija u Bosni u očajnom stanju zbog zastoja u izvozu, zbog kojeg je ova industrija u stvari i podignuta. Osnovno što je pogodalo drvnu industriju Bosne bile su ekonomске sankcije prema Italiji, koje su osobito pogađale izvoz drveta iz Jugoslavije u ovu zemlju, kao i

¹³⁾ »... Naprotiv prevelika proizvodnja ne može donijeti, a niti ima kakav drugi rezultat, nego li da pooštiri i produbi depresiju cena drveta. Da se pri tome izgubljeni novac upotrebio za javne radeve, bila bi naša država bogatija za toliko potrebnih naprava. Osim toga spasla bi od uništenja znatne šumske komplekse, koji se danas bacaju na tržište po najnižim cenama ovog stoljeća...« — Izvještaj Komore u Sarajevu u 1933. g., str. 78, Sarajevo 1934.

¹⁴⁾ »... Prema jednoj anketi koncem 1933. g. prestalo je da radi 80% malih domaćih pilana, a od većih nisu radile pilane: »Krivaja«, »Duzepe Feltrineli i komp., »Ugar«, Sons u Han Kompaniji, »Una« u Dubici, »Jela« u Tarčinu itd. Isto, str. 77.

povremena zamrzavanja potraživanja u Italiji. Italija je smatrana prirodnim tržištem za bosanskohercegovačko drvo. U ovim pokrajnjima, pored nekoliko većih firmi postoji veliki broj malih domaćih pilana, koje su uvek svoju produkciju plasirale na talijansko tržište. Naime, za njih drugog vanjskog tržišta i nije bilo. One nisu mogle izvoziti na neko udaljenije tržište, a takođe nisu mogle izvoziti ni u Mađarsku, koja je zbog svog geografskog položaja ostala izvozno područje slovenačkih firmi. Ove male pilane nisu takođe mogle da konkurišu na domaćem tržištu u sjeveroistočnim krajevima zemlje, jer su slovenačke firme za ovo tržište koristile jeftinije vodene puteve za transport građe.

Poslije dugotrajne krize, pri kraju 1936. godine, pojavili su se izvjesni znaci oporavljanja u drvnoj industriji. Potražnja i porast cijena na tržištu drveta u početku 1937. godine stavljali su u izgled porast konjunkture u ovoj industrijskoj grani. Cijene drvene građe polovinom 1937. godine bile su za 36% više nego 1936. godine, pa iako od polovine godine opet dolazi do izvjesnog kolebanja i pada cijena, one su na kraju te godine još uvek za 28% više nego 1936. g. U 1938. godini dolazi ponovno do pada potražnje drveta na evropskom tržištu. Evropski sporazum izvoznika drveta (European Timber Export Corporation) na sjednici u januaru 1938. g. u Varšavi snizio je izvozne kvote za 1938. g. za 5%, a u septembru iste godine za daljih 6,5%. Za cijelu Jugoslaviju ustanovljena je kvota od 627.000 m³. Iz Bosne i Hercegovine te godine izvezeno je 25% manje drveta nego u prošloj godini.

Rat koji je izbio 1. septembra u Evropi poremetio je međunarodnu razmjenu i doveo jugoslovenski izvoz u prilične teškoće.

S jedne strane nesigurnost transporta i naplate robe, a s druge razne mjere koje su donijele i zaraćene i neutralne zemlje ograničile su dotadašnju razmjenu roba i propisale nove postupke u spoljnoj trgovini, što je dobro dijelom onemogućilo izvoz drvene građe iz Jugoslavije.

Od preduzeća kemijske industrije najvažnija su bila: Celuloza u Drvaru, Suha destilacija drva u Tesliću, Solvajeva tvornica sode u Lukavcu, Tvornica karbida i ferosilicija u Jajcu, Tvornica šibica u Docu kod Travnika, te Tvornica špirita u Kreki. Sva ova preduzeća pretežnim dijelom svoje proizvodnje bila su orijentirana na izvoz. Ekonomski kriza ozbiljno je ugrozila izvoz ovih produkata iz Bosne i Hercegovine i sve ove tvornice morale su zbog toga smanjiti proizvodnju. Već 1930. godine Solvajeva tvornica u Lukavcu smanjila je proizvodnju na 54,5% svog kapaciteta. Tvornica špirita u Kreki u toj godini smanjila je proizvodnju na 50%, dok je Tvornica špirita u Brčkom potpuno obustavila rad. U 1931. godini Destilacija drva u Tesliću radi sa svega 40%, a Celuloza u Drvaru sa 50% kapaciteta. U 1932. godini Tvornica celuloze u Drvaru obustavila je proizvodnju i otpustila sve radnike i namještene. U 1933. g. najjači predstavnik bosanskohercegovačke kemijske industrije, Solvajeva tvornica u Lukavcu uspjela je da poboljša svoj položaj izvjesnim mjerama racionalizacije u proizvodnji i krajnjom štednjom. Istovremeno ovo preduzeće više se orijentiše na prodaju svojih proizvoda na unu-

trašnjem tržištu. Depresija u kemijskoj industriji Bosne i Hercegovine uglavnom se produžava sve do 1937. godine. U toj godini dolazi do opštег poboljšanja privrednih prilika u zemlji, pa sljedstveno tome i u kemijskoj industriji. Međutim, ta poboljšanja ipak su bila neznatna. Naime, glavna preduzeća kemijske industrije Bosne i Hercegovine prodavala su najveći dio svoje proizvodnje u inostranstvo. U toku ekonomske krize ona su izgubila svoja veća tradicionalna tržišta (Albanija, Mađarska, Češka za sodu, Poljska i Finska za ferosilicij i sl.). Zbog toga sva ova preduzeća nastoje da povećaju plasman svojih proizvoda na unutrašnjem tržištu. Međutim, usko unutrašnje tržište i neumjerena fiskalna politika države osudili su ovu granu industrije da čak i poslije ekonomske krize ostane u stagnaciji.

Kapital u industriji Bosne i Hercegovine

Strani kapital uselio se u jugoslovenske zemlje još prije njihovog političkog ujedinjenja. Zapravo, strani kapital je i podigao industriju onih jugoslovenskih pokrajina koje su bile pod austrougarskom upravom. U Bosni i Hercegovini zemaljski erar držao je neke industrije u svojim rukama (rudnike, željezare, nekoliko preduzeća drvne industrije, duhansku industriju, tkaonicu čilima). Ova preduzeća su na osnovu Senžermenskog ugovora prešla u vlasništvo jugoslovenske države. Ostale industrije, kao kemijska i drvna, pokazuju najzamršeniju sliku afilacija stranog kapitala. Sitna preduzeća drvne, prehrambene, građevinske i grafičke industrije bila su pretežno u vlasništvu domaćeg kapitala. Ovakvo stanje ostalo je i poslije rata. Ugljenokopi, rudnici željezne rude, željezare, industrija duhana i najkrupnije preduzeće drvne industrije »Šipad« ostaju u vlasništvu države. Sitna, lokalna preduzeća raznih industrijskih grana u posjedu su privatnog domaćeg kapitala. Krupna preduzeća drvne industrije i kemijske industrije, a to su bila kapitalom najjača industrijska preduzeća BiH, bila su u vlasništvu stranog kapitala. Zaista je teško ustanoviti porijeklo tog stranog kapitala, kao što je teško ustanoviti i omjer domaćeg i stranog kapitala investiranog u industriju Bosne i Hercegovine. Dosada postoji uglavnom tri veća rada u kojim se raspravlja o porijeklu, iznosu i ulozi stranog kapitala u privredi bivše Jugoslavije¹⁵⁾). Na žalost, ni jedan od ovih radova ne može poslužiti da bi se stvorila pregledna slika o stranom kapitalu u Bosni i Hercegovini za period od 1929. do 1939. godine. Njihovi se pregledi odnose na cijelu Jugoslaviju i to po industrijskim granama. Statistika industrije Jugoslavije (izdanje 1941. g.) donosi tabelu sa podacima o tvornicama i kapitalu po istorijskim oblastima i po narodnosti vlasništva i uprave.

¹⁵⁾ Vladimir Rozemberg i Jovan Kostić: *Tko financira jugoslovensku privrednu*, Beograd 1939. godine.

Jurković dr Božidar: *Das ausländische Kapital in Jugoslawien*, 1941. godina.

Dimitrijević dr Sergije: *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd 1958. g.

Bosna i Hercegovina¹⁶⁾

	N a r o d n o s t							
	domaća	strana	pretežno domaća	pretežno strana	50% dom.	50% str.	bez podat.	svega
Tvornica	220	12	35	19	8	5		299
Kapital (000 dinara	621.862	59.293	251.252	234.322	31.312	955	1,199.036	
Rad. mjesta	19.725	502	6.462	3.020	1.285	164	31.158	
Pogon KS	58.378	895	5.375	27.615	1.290	324	93.877	

Prema ovoj tabeli, na čisto domaća preduzeća otpadalo je preko dvije trećine svih industrijskih preduzeća Bosne i Hercegovine. Ovaj podatak mogao bi i biti tačan. Međutim, navod da je na čisto domaća preduzeća dolazilo 1/2 kapitala, 2/3 radnih mjesta i preko polovine instaliranih KS pogonske energije sigurno da ne odgovara stvarnosti. Ovakva statistika u kategoriziranju — domaće — strano preduzeće — pošla je od sljedećeg načela: ako su neke industrije osnovane i bile u vlasništvu izvjesne bankarske kuće koja je registrovana kao domaće preduzeće, onda su i ta preduzeća smatrana domaćim. A upravo su banke, bez obzira na njihove zvučne nacionalne nazive, bile najjača transmisija infiltracije stranog kapitala u privredu Jugoslavije. Bliži realnosti su podaci koje donosi studija S. Dimitrijevića¹⁷⁾.

O b l a s t	Procentualno učešće stranog kapitala			
	Br. tvornica	Kapital	Rad. mjesta	Pogon
Slovenija	32,5	57,9	55,7	71,9
Hrvatska i Slavonija	28,8	50,5	49,9	31,3
Dalmacija	19,4	76,4	54,8	91,8
Vojvodina bez Srema	14,7	47,2	30,3	46,3
Srbija (pre 1912)	20,2	37,4	30,6	43,1
Deo južne Srbije i Makedonija	11,8	25,9	13,7	25,9
Crna Gora	22,7	1,5	5,1	4,6
Bosna i Hercegovina	26,4	48,1	36,7	37,8

Kao što se vidi iz ovog pregleda, strani kapital je bio jače plasiran u svim pokrajinama bivše Austro-Ugarske Monarhije i on je u njima djelimično i zadržao svoje pozicije. Gledano sa stanovišta radnih mjesta, strani kapital je držao oko pola industrije Slovenije,

¹⁶⁾ Statistika industrije kraljevine Jugoslavije, strana 45, Beograd 1941. godine.

¹⁷⁾ Dimitrijević dr Sergije: Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije, strana 168, Beograd 1958. godine.

Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, dok se u Bosni i Hercegovini, Vojvodini i Srbiji njegov udio kretao oko 1/3.

Što se tiče tehničke opremljenosti industrije koju drži strani kapital, vidi se da je ona niža u Hrvatskoj i Slavoniji, te u Bosni i Hercegovini nego u ostalim krajevima, jer se u ova slučaja radi o masovnoj upotrebi radne snage u drvnoj industriji.

Jugoslovenska drvna industrija bila je istorijski povezana za preduzeća austrougarskih veleposjednika. I poslije rata oni učestvuju u brojnim akcionarskim društvima u raznim zemljama jugoistočne Evrope. Oni su koncentrisani oko dva koncerna — Ofa i Našička — u kojim su sudjelovala jugoslovenska drvnoindustrijska preduzeća. Akcionarsko društvo »Ofa« sa sjedištem u Ženevi kontrolisalo je 17 preduzeća, a između njih i Drvnoindustrijsko preduzeće Varda d. d. Italijanski kapital sudjelovao je u industriji drva Šumsko industrijsko preduzeće d. d. Ugar. Engleska grupa Freeman bila je skoro jedini akcionar velikog preduzeća Bosansko d. d. za iskorištavanje drveta i pogon parnih pilana. Ista engleska grupa preuzeala je 1929. godine 37% akcija velike drvarske firme »Krivaja«. Međutim, poslije raspuštanja ovog akcionarskog društva, odlukom vlasti, njegova imovina prešla je u ruke »Šipada«.

Trust A. C. Dynamit Nobel, pored učestvovanja u nekoliko drugih jugoslavenskih preduzeća, učestvovao je u glavnici preduzeća Bosansko d. d. za elektrinu u Jajcu. Kemijska preduzeća Jugoslovenske tvornice Solvaj u Lukavcu nalazila su se u rukama dva moćna koncerna: Verein für Chemische und metallurgische Production — Aussig i Maison Solvay et Cie — Brisel. Prvi je imao jednu trećinu akcija Tvornice sode u Lukavcu, a drugi dvije trećine. Jugoslovenska tvornica Solvaj iz Lukavca učestvovala je i u jednom inostranom preduzeću iste Solvaj grupe: Erste galizische Ammoniak Soda Fabrik¹⁸⁾.

Jugoslovenska destilacija drva u Tesliću promjenila je svoju firmu 1929. godine u Englesko-jugoslovenska destilacija drva, jer je u nje му uzela učešća najveća engleska firma kemijske industrije Chemical Wood Industries iz Londona. Ova firma raspolažala je sa 77% akcionarskog kapitala ovog bosanskog preduzeća, 20% pripadalo je državi, a 3% Prvoj hrvatskoj štedionici. Do ponovne promjene firme ovog preduzeća došlo je 1933. i ona je od tada glasila: Jugoslovenska destilacija drva d. d. u Zagrebu.

Tvornica šibica iz Doca kod Travnika, sa ostale dvije jugoslovenske tvornice šibica, bila je 1928. godine zakupljena od švedskog koncerna šibica Svenska Tandstiks Aktienbolaget, skraćeno »Stab«. Pomenuto društvo ponudilo je Jugoslaviji zajam tražeći, pored ostalog, pravo monopolne proizvodnje i prodaje šibica. Zajam je zaključen u iznosu od 22 miliona dolara sa 6 1/4% interesa godišnje na 30 godina. Na isti je rok »Stab« dobio traženi monopol šibica u Jugoslaviji¹⁹⁾.

¹⁸⁾ Rozenberg i Kostić: Ko finansira jugoslovensku privredu str. 166, Beograd 1940. g.

¹⁹⁾ O istom detaljnije u citiranom djelu, strana 170.

Rafinerija nafte u Bos. Brodu, bivše preduzeće »Danica«, koje je poslije rata dobilo ime Standard Oil, bilo je u vlasništvu ogromnog međunarodnog petrolejskog trusta Standard Oil iz Njujorka.

Ovih nekoliko podataka daju samo grube konture o porijeklu dijela kapitalnih investicija u industriji Bosne i Hercegovine. Detaljnju sliku stranog kapitala u industriji Bosne i Hercegovine nije moguće izdvojiti iz jugoslovenskog okvira.

Organizacija tržišta industrijskih roba

Jugoslovenska privredna, posebno industrijska, politika zasnilovala se na liberalističkim koncepcijama i u pogledu unutrašnjeg kretanja roba i u pogledu razmjene s inostranstvom. Taj liberalizam Jugoslavija ne napušta ni u godinama krize 1929—1933. kada gotovo sve evropske zemlje pribjegavaju najrazličitijim zaštitnim mjerama, koje pogadaju slobodnu razmjenu dobara. I upravo ove liberalističke mјere, koje su se u praktičnoj ekonomskoj politici manifestirale kao potpuno prepуštanje inicijativa domaćem i stranom kapitalu, bile su jedan od glavnih faktora koji je ubrzao proces monopolizacije na tržištu industrijskih roba. Zaštitna carinska tarifa, koju donosi jugoslovenska vlada 1925. godine s ciljem da se pojača zaštita domaće proizvodne djelatnosti od inostrane konkurenциje, jedino je praktično pogodovala jačem razvitku tekstilne industrije. Razvitak ostalih industrija, pored državne nebrige, onemogućavao je nedostatak investicionih sredstava, nedovoljno sposobno unutrašnje tržište, nedostatak odgovarajuće stručne radne snage i sl.

U uslovima slobodne konkurenциje oskudica u investicionom kapitalu vodila je monopolisanju tržišta u svim onim granama gdje su se tražila velika investiciona sredstva i gdje su za razvitak dotične industrije postojali povoljni ostali preduslovi. Domaći kapitalisti nisu imali tako velike kapitale, a pošto bi strani kapital podigao takvo preduzeće, drugi nisu bili voljni da podižu istovjetna konkurentска preduzeća. Tako je stvaran u tim proizvodnim granama apsolutni monopol (ekstraktivna i topionička djelatnost).

Istina, najveći napredak u poslijeratnom periodu čine mlinska i drvna industrija. Do veoma obimnog porasta ovih dviju industrijskih grana došlo je zahvaljujući tome što za podizanje jedne pilane ili mlinu nisu bila potrebna veća finansijska sredstva, zatim što su njihova lokalna ili šira tržišta mogla konzumirati proizvodnju novih kapaciteta i, na kraju, što je način poslovanja u ovim preduzećima bio veoma uprošćen. Usljed velikog broja istovjetnih preduzeća kod ove dvije industrijske grane nije moglo da dođe do monopolizma na tržištu. U drvnoj i prehrambenoj industriji ima najmanji broj kartela, iako ove dvije industrije imaju najveći broj preduzeća.

One pak grane koje nisu bile dostupne srednjem kapitalistu (jugoslovenskih relacija), ili su zahtijevale radnu snagu posebne stručnosti, bile su obično zastupljene sa svega nekoliko preduzeća. Vlasnici ovakvih preduzeća lako bi se onda sporazumjeli da utvrde način zajedničkog istupanja na tržištu i da ga monopoliziraju.

Monopolističke tendencije naslijedene su u jugoslovenskoj industriji još iz vremena austrougarske uprave u jednom dijelu jugoslovenskih zemalja. Tendencija kartelisanja pojedinih industrijskih grana postaje veoma izrazita i to osobito od ekonomске krize, kada su bile ozbiljno ugrožene egzistencije mnogih industrija Jugoslavije podignutih u vrijeme konjunkture, neposredno poslije rata.

Izvjesne vrste industrija životnih namirnica oformile su nekoliko kartela. Godine 1938. u ovim industrijama bilo je registrovano 6 takvih udruženja: kartel šećera, kvasca, piva, čokolade, sirćetne i ugljične kiseline. Član kartela šećera bila je i Bosanska industrija šećera i žeste iz Usore. Kartelnim ugovorom bio je stvoren potpuni monopol na tržištu šećera. Godine 1940. država osniva »Prodajnu centralu za šećer« i time je bio stvarno dokinut kartel šećera. Centrala je postala prinudna zajednica za čitavu šećernu industriju. Kartel kvasca osnovan je 1934. g. i pored ostalih bila mu je i član Tvornica M. Fišla i sinovi iz Kreke. Ovim sporazumom bio je obuhvaćen kvasac za pekarske svrhe, a kako su mu pristupila najveća preduzeća te vrste, bio mu je osiguran potpuni monopol na unutrašnjem tržištu.

Kartel piva osnovan je 1933. godine. Njegov član bila je i Dionička pivara Sarajevo. Članovi kartela zaključenjem kartelnog sporazuma, eliminisali su međusobnu konkureniju i izradili sistem saradnje u pogledu kreditiranja mušterija i međusobnog obavlještanja o njihovoj platežnoj sposobnosti.

Kartel sirćetne kiseline stvoren je od najvećih proizvođača ove robe u zemlji. Osnovan je 1935. godine od tri firme, među kojim je i Jugoslovenska destilacija drva d. d. Teslić (Zagreb). U kartel ugljične kiseline, koji je stvoren 1935. godine, bilo je učlanjeno preduzeće M. Fišla i sinovi iz Kreke.

U kemijskoj industriji formirano je najviše kartela i do kraja 1938. godine bilo je registrovano 15 domaćih kartela sa oko 35 kemijskih tvornica. Kartel karbida i cianamida bio je samo dio međunarodnog kartela stvorenog 1923. godine između 40 preduzeća raznih evropskih zemalja. Član ovog kartela bilo je Bosansko d. d. za elektrinu iz Jajca.

Kartel nafte i njenih derivata u Jugoslaviji činila su dva ogranka snažnih međunarodnih trustova Shell-a i Standard Oil-a, koji uključuju u kartelni sporazum uvozno preduzeće »Astro« d. d. Ove afilacije stranih društava sklopile su još dva separatna kartelna sporazuma sa još nekoliko trgovачkih firmi i proizvođača nafte i naftnih derivata i tako je bilo potpuno monopolizirano jugoslovensko tržište. U ovom sporazumu bila je i Rafinerija nafte iz Bos. Broda.

Kartelom suhe destilacije drva bilo je regulisano zajedničko istupanje na unutrašnjem tržištu za 26 proizvoda ove industrije firme Jugoslovenska destilacija drva d. d. Teslić i Gutman iz Belišća. Položaj Destilacije iz Teslića i firme Gutman na unutrašnjem tržištu bio je tim povoljniji jer je Destilacija iz Teslića bila istovremeno član međunarodnog kartela za iste proizvode, a njega su sačinjavale neke mađarske, rumunske i čehoslovačke firme.

Bosansko d. d. za elektrinu u Jajcu bilo je član još jednog međunarodnog kartela o trikloretilenu, koji je stvorilo sa još dvije firme: Verein für chemische und metallurgische Produktion iz Aussig-a i Carbidwerk Deutch — Matrei A. G. iz Beča. Na osnovu ovoga sporazuma preduzeću iz Jajca bilo je potpuno prepušteno Jugoslovensko tržište za prodaju trikloretilena.

Član ugovora o kartelu vodenog stakla bilo je preduzeće Aleksandra Gvozdarevića i druga iz Dervente. U kartel lijepljene vate bilo je učlanjeno preduzeće »Obnova« d. d. iz Sarajeva.

Veoma je interesantan kartel cigle. U Jugoslaviji su formirana dva ovakva kartela. Jedan su formirali sarajevski proizvođači cigle: Merhemić, August Braun, Mordehaj Atijas, H. M. Ahmetašević i sinovi, Jeftanović i Majer. Zbog lokalnog značaja ciglarske industrije, a i zbog većeg broja preduzeća ove vrste, kao što je to bio slučaj u Sarajevu, nužno se pojavila među njima oštra konkurenčija. Ona je oborila cijene cigle u Sarajevu gotovo do iznosa proizvodnih troškova. Zbog toga i poslije stvaranja kartela, kada su cijene u dva maha povećavane, one su još uvek bile za oko 30% niže nego u Zagrebu ili u Beogradu.

Na području proizvodnje i prerade gvožđa stvoreno je bilo nekoliko kartela u kojim je učestvovao Jugoslovenski čelik a. d. Sarajevo (ranije Željezara Zenica). Kartel gvožđa je dopuna međunarodnog kartela koji je zaključen 1934. godine između domaćih željezara i Z. E. C., tj. austrijskih, čehoslovačkih i mađarskih proizvođača gvožđa. Još prije zaključenja sporazuma sa ovom srednjeevropskom grupom sklopljen je bio sporazum između domaćih proizvođača gvožđa o unutrašnjem tržištu. Međutim, ovaj domaći kartel nije mogao ostvariti potpuni monopol na unutrašnjem tržištu zbog vanjske konkurenčije. Zaključenjem međunarodnog kartela za ove domaće firme bilo je definitivno riješeno pitanje vanjske konkurenčije. Sada je domaći kartel gvožđa uz dopunu ovog međunarodnog mogao da ostvari potpuni monopol na unutrašnjem tržištu. Jugoslovenski čelik a. d. Sarajevo učestvovao je i u još nekoliko kartelnih sporazuma kao u Kartelu žice i eksera i u Kartelu trgovackog liva.

Tendencija kartelisanja u Jugoslaviji išla je tako daleko da su ponekad stvoren sporazumi i za naoko sitne proizvode veoma ograničene potražnje. Tako je na primjer bio stvoren i Kartel češagija između deset jugoslovenskih proizvođača, među kojim je bilo i preduzeće Vladimira Merčepa iz Sarajeva.

U primitivnoj i pretežno seljačkoj privredi Jugoslavije, opterećenoj suverenim položajem stranog kapitala, osobito na njenom tržištu industrijskih roba, postojala je značajna neujednačenost. Kod jedne grupe dobara došla je do punog izražaja slobodna utakmica, ali kod većine konkurentska borba bila je zamijenjena monopolističkim režimom — kartelima ili privatnim monopolima. Na tržištu Bosne i Hercegovine zbog nerazvijenosti njene prerađivačke industrije, posebno dobara široke potrošnje, cijene najvećeg broja produkata diktirane su od kartela stvorenih od preduzeća izvan ovih pokrajina (karteli tekstila, kožne, gumene obuće, raznih željeznih

predmeta svakodnevne upotrebe i sl.). Bosanskohercegovačkog potrošača iscrpljivale su visoke cijene roba koje su spadale u državni monopol (šibice, petrolej, šećer, so) i visoke cijene privatnih monopolističkih organizacija. U takvim uslovima siromašne i nerazvijene jugoslovenske pokrajine, putem odlivanja akumulacije iz njih preko visokih monopolskih cijena, postajale su još siromašnije.

Neravnomjeran industrijski razvitak pojedinih jugoslovenskih krajeva

Kao posljedica odsustva jedne opštejugoslovenske politike industrializacije zemlje, s jedne strane, a s druge prepuštanje inerciji industrializacije koju je započela Austro-Ugarska u našim krajevima — pri tome vođena svojim određenim interesima — stanje neravnomernog industrijskog razvijatka jugoslovenskih pokrajina pred drugi svjetski rat još se izrazitije pogoršalo. Naslijedena disproportionalnost proizvodnih snaga u industriji pojedinih krajeva, koja je za sobom vukla različit nivo životnog i kulturnog standarda pojedinih jugoslovenskih naroda, kao da je svjesno održavana i produbljivana. U takvoj anacionalnoj privrednoj politici, promatrano sa bilo kog stanovišta (unapređenja poljoprivrede, saobraćaja, prosvjetnih i zdravstvenih prilika i konačno unapređenja industrije) Bosna i Hercegovina bile su izrazito zapostavljene. Zaista se s pravom može postaviti pitanje: da nije BiH proživjela nacionalno-političku golgotu austrougarske okupacije, ali ipak pri tome, bez obzira na motive koji su to pokretali, doživjela znatan skok privrednog razvijatka, s kakvim bi tek teškim bremenom srednjovjekovlja dočekala početak drugog svjetskog rata?

Industrializacija Bosne i Hercegovine u periodu između dva svjetska rata manjeg je obima nego do 1918. godine. Međutim, i u poređenju sa ostalim jugoslovenskim pokrajinama industrijski razvitak Bosne i Hercegovine je osjetno slabiji.

(20)

Zemlje	do 1918. god.				od 1918—1938. g.			
	Tvornica	%	kapital 000 din.	%	Tvornica	%	kapital 000 din.	%
Slovenija	453	34	1,398.507	25	459	26	806.425	25
Hrvatska i Slavonija	476	36	1,646.734	28	703	39	1,419.673	39
Srbija (prije 1912)	249	19	1,821.258	32	469	26	1,028.142	28
BiH	145	11	885.608	15	154	9	313.428	8

Dok je Bosna i Hercegovina u ukupnim investicijama u industriji do 1918. godine učestvovala sa 15%, njeni učešće u ukupnim investicijama od 1918—1938. godine iznosi svega 8%. Dakle, indu-

⁽²⁰⁾ Tabela sačinjena na bazi preračunatih podataka Statistike industrije Jugoslavije, str. 73, Bgd. 1941. g.

strijska nerazvijenost Bosne i Hercegovine 1938. godine bila je još izrazitija u odnosu na stanje prije 1918. godine.

U periodu 1918—1938. g. Slovenija je u kapitalnim investicijama u industriji zadržala isto mjesto kao i u periodu do 1918. g. U Hrvatskoj taj procenat osjetno raste, u Srbiji neznatno opada, a u Bosni i Hercegovini se smanjuje gotovo za polovinu. To je uvjetovalo da je 1938. godine Bosna i Hercegovina u industriji Jugoslavije zauzimala upravo neznatno mjesto, kao što to pokazuje sljedeća tabela:

Zemlja	Stanje 1938. g. ²¹⁾			
	% svih tvornica u zemlji	% cijelokup. invest. kapitala	% ukupnog instalir. pogona	% svih radnih mesta
Srbija	36,1	34,0	27,9	34,4
Hrvatska	32,0	36,0	39,8	32,5
Slovenija	21,4	18,0	19,8	21,4
Bosna i Hercegovina	7,0	9,8	10,8	10,4
Makedonija	3,0	2,0	1,5	1,2
Crna Gora	0,5	0,2	0,2	0,1

Ne samo da su Bosna i Hercegovina u jugoslovenskoj privrednoj politici bile zapostavljene, nego su im u pojedinim slučajevima činjene ozbiljne smetnje sa strane. Već se bilo oformilo shvatanje da svaki napredak i razvitak bosanskog rudarstva ide na štetu ostalih krajeva. Iz istih pobuda godinama je ometano proširenje i modernizovanje zastarjelih postrojenja industrije gvožđa u Zenici.

Industrijska politika

Shvatanje da od industrijalizacije zavisi narodni dohodak, od ovog visina investicija i visina potrošnje, tj. stupanj blagostanja naroda i zemlje, uživalo je punu popularnost i u predratnoj Jugoslaviji. Nema niti jednog godišnjeg ekspozea bilo kojeg privrednog ministarstva, kao ni zbora privrednika, na kom se ta uloga industrije nije naglašavala. Pa ipak, u Jugoslaviji između dva rata uočava se mjesto aktivne industrijske politike uglavnom pasivno gledanje na procese spontanih kretanja. Ako je bilo ma kakve aktivnosti države u tom pogledu, ona se prvenstveno ispoljava u sudjelovanju vlade i države u eksploataciji prirodnih bogatstava zemlje, pri tom participirajući sa domaćim i stranim kapitalistima, kao i iskorištavajući široke slojeve poreskih obveznika neumjerenom fiskalnom politikom. Jugoslavija je na polju privredne politike usvojila princip pune ini-

²¹⁾ Lovrenović Stjepan: Ekonomski politika Jugoslavije, str. 51 Sarajevo 1956. g.

cijative i slobode privatnog, domaćeg i stranog kapitala²²), kao i posredne zaštite kapitala carinama, željezničkim tarifama i državnim nabavkama.

Jugoslovenski privredni organizam bio je složen iz dijelova različitih nacionalnih privrednih organizama, koji su prvi put u istoriji ušli u sastav Jugoslavije kao političke cjeline. Zbog toga sve mjere koje su poduzimane s ciljem da se razvija nacionalna privreda, zato što nisu o tome faktoru vodile računa, unaprijed nisu mogle računati na željeni uspjeh. Mnoge od tih mjera nisu bile ni najsrećnije ni uspješno provođene. Drugi važan faktor koji je, pored neadekvatne državne politike, komplikovao još više problem industrijalizacije Jugoslavije bila je struktura domaćeg tržišta. Jugoslovensku industriju pretežnim dijelom izgrađivali su i podržavali stranci. Na drugoj strani, njen glavni oslonac bilo je jugoslovensko potrošačko tržište, koje formira veliki broj potrošača slabe kupovne moći. Sigurno da nije bilo moguće uspostaviti sklad između interesa stranog kapitala i domaćih potrošača. Stavljeni prinudno u odnos prema stranom kapitalu, domaći potrošači morali su da snose danak primitivnoj i bezčnoj eksploraciji.

Ovaj mozaik uslova u kojim se podiže industrija Jugoslavije biće potpuniji ako mu se doda konstatacija da je jugoslovenski državni organizam imao izrazit parazitski fiskalni karakter. Niska platežna sposobnost najveće mase poreskih obveznika postavila je granicu do koje se moglo ići u njihovom fiskalnom opterećenju. Svojim nezajažljivim zahtjevima državna fiskalna politika brzo poslije rata dostigla je tu krajnju granicu. Tada se država okreće manjem broju poreski solventnih privrednika i stalno povećava njihove fiskalne terete. Po logici stvari oni taj teret relativno lako prevaluju sa sebe na leđa potrošača. Istovremeno industrijalci nastoje da izbjegnu sve te poreze i prireze i pri tom im dobrim dijelom pomaže korumpirani državni aparat. Zbog svega ovoga dolazilo je često do radikalnih promjena opšte privredne i fiskalne politike.

Carinska tarifa donesena je 1925. godine. Teško je ustanoviti koliko je tačna tvrdnja da je carinska tarifa bila glavni oslonac na kom je podignuta poslijeratna industrija Jugoslavije. Visokim carinskim stopama na uvoz gotovih industrijskih produkata sigurno je da je bila zaštićena domaća industrija. I ona je mogla, i pored niže produktivnosti rada i viših proizvodnih troškova, da se na domaćem tržištu opire stranim jeftinijim proizvodima, ali opterećenim carinama, čiji je iznos prelazio visinu od cijene koštanja do konkurentske cijene na domaćem tržištu. Međutim, ta carinska zaštita pogađala je domaću prerađivačku industriju, koja je radila sa uvezenim sirovini-

²²) »... U pretjerano seljačkoj zemlji svaka prerađivačka djelatnost u obrtu, manufakturi i industriji bila je cijenjena neobično visoko, a politički sistem, koji su formirali bogati seljaci i skorojevićka buržoazija nametao je mišljenje, da sva zasluga za razvitak prerađivačkih djelatnosti pripada onome tko donosi kapital u industriju... Kvantitativni odnosi, obilje rada i oskudica kapitala, omogućivali su takvu ocjenu. Posebni lični interesi onih, koji su bili na vlasti, bili su s njim suglasni...« — Mirković Mijo: Ekonomski strukturi Jugoslavije 1918—1941. Str. 102. Zagreb 1950. g.

nama. Istovremeno sklapajući trgovinske i druge privredno-finansijske aranžmane sa drugim zemljama, jugoslovenska vlada je ugovarala i izmjene mnogih brojeva carinske tarife, kao i visine zaštite uopšte. Takva ugovorna vezivanja i korekcije zaštite uglavljene su s Italijom, Njemačkom, Francuskom, Engleskom, Češkom, Švajcarskom, Belgijom itd. Jedno je nepobitno da je carinska tarifa pogodala široke potrošačke mase i poljoprivredu, kao privrednu granu, jer je bila uzrok poskupljenja mnogih proizvoda kao: šećera, tekstila, cipela, željeznih oruđa itd.

Željeznička tarifna politika moćna je poluga države (gdje su željeznice u državnim rukama) u sprovođenju određene privredne i posebno industrijske politike. Visina stavova željezničke tarife odlučuje do kojih udaljenosti mogu ići sirovine, pogonski materijali i gotove industrijske robe ovisno o tome kolikim iznosom prevozni troškovi učestvuju u cijeni koštanja proizvoda. Za Bosnu i Hercegovinu i njenu industriju od presudnijeg značaja je bila nerazvijenost i uski kolosjek željezničke mreže, pa željeznička tarifna politika u takvim uslovima nije ni mogla doći do izražaja kao pozitivan ili negativan faktor njene eventualne industrijalizacije.

Zbog specifične strukture agrarne privrede sa velikim brojem potrošača slabe kupovne snage izgradila se u Jugoslaviji veoma složena poreska politika kako bi se stvorila mogućnost da se oporezuje što veći broj članova zajednice.

Oporezivanje industrijske djelatnosti vršeno je na dva načina: neposrednim i posrednim putem. Čitava industrijska djelatnost bila je podložna jednom od dva poreska oblika: tečevini ili pak društvenom porezu, ovisno o tome da li se radi o privatnoj firmi ili o društvu obaveznom na javno polaganje računa (obično akcionarskom društvu). Iz ovog poreskog oblika bila je izdvojena poljoprivreda. Razlog za odvajanje ove djelatnosti sigurno je ležao u nižoj platežnoj sposobnosti poljoprivrednika. Kod poljoprivrede nije činio poresku osnovicu ostvareni prihod, kao kod industrije, nego »proračunati« prihod.

I pored brojnih propisa iz područja poreske materije ipak je u njenom regulisanju bilo toliko praznina da je samovolja poreskih organa i mogućnost korupcije bila široko data. Tako na primjer kod društava obaveznih na javno polaganje računa poreska osnovica ustanovljivana je na bazi bilansa koji je mogao specijalno u te svrhe da bude podešen. Još je bila veća mogućnost proizvoljnosti i »diskrepcionih prava« poreskih organa kod ustanovljivanja osnovice kod tečevine. Tu nije bilo bilansa, pa je za osnovicu služio »vjerovatno dokazani bruto prihod«.

Stalno neuravnotežene državne finansije silile su državu da traži nove poreske izvore. Zbog toga su sve robe neelastične tražnje i široke potrošnje bile podvrgnute trošarini (šećer, kafa, pivo, špirit, benzinska mješavina, električna struja za osvjetljenje, kvasac, sirčetna kiselina, plinsko ulje, ulje za podmazivanje, cement i, na kraju, vino i rakija). Pored državnih trošarina mnogi industrijski proizvodi bili su opterećeni samoupravnim trošarinama kao bano-

vinskim i opštinskim (tako su banovinskom trošarinom bili opterećeni industrijski proizvodi kao: oljuštena riža, kalcijev karbid, kakao, čokolada, surrogati kafe, kaustična soda, amonijačna soda, soda bikarbona, papir, tvornička obuća, odjeća, ribrja mast, ribrje ulje, sijalice i dr.). Sve su banovine, pored ovih zajedničkih banovinskih trošarina, ubirale i posebne trošarine svaka za svoj račun. Najveći broj industrijskih potrošnih dobara opterećivale su opštine svojim trošarinama radi pokrića potreba opštinskog budžeta.

Osim ovih ustanovljen je bio i prometni porez i on se plaćao na skoro sve vrste industrijskih proizvoda. Od 1930. godine iznos ovoga poreza stalno je rastao. Na kraju, industrija je samo ovom vrstom poreza bila prosječno opterećena u iznosu od 6 do 8% vrijednosti bruto prometa.

Opterećenje glavnih industrijskih proizvoda posrednim fiskalnim dažbinama izraženo u % vrijednosti robe u tvornici (stanje 1. I 1940. g.²³⁾)

Naziv proizvoda	Vrijednost proizvodnje 1938. g. u 000 din.	Opterećenje u % prema vrijednosti proizvodnje	Posredni fiskalni prihodi po artiklu	Vrijednost proizvodnje na tržištu u 000 din.
1. Šećer	291.721	201,10	586.648	878.368
2. Kvасac	32.617	89,68	29.250	61.867
3. Ulje za jelo	149.026	21,72	32.368	181.394
4. Bomboni	40.820	12,00	4.898	45.718
5. Oljuštena riža	79.861	17,10	13.656	93.517
6. Čokolada	50.767	17,15	8.706	59.473
7. Siréetna kiselina	32.617	89,68	29.250	61.867
8. Pivo	115.659	76,40	88.363	204.088
9. Alkohol	86.491	240,00	207.578	294.069
10. Benzin. mješav.	60.588	110,05	66.622	127.160
11. Petroleum	24.099	162,50	39.161	63.260
12. Sapun	95.862	25,00	23.965	119.827
13. Soda	32.972	33,00	10.880	43.852
14. Papir	254.220	11,10	28.218	282.438
15. Obuća	230.399	18,00	41.471	271.870
16. Cement	160.898	69,68	112.113	273.011
17. Električna energ. za osvjetljenje	1,215.116	25,00	303.779	1,518.895
18. El. energija za pogon	1,104.763	8 do 9	88.381	1,193.144
S v e g a:	4,058.446	42,27	1,715.307	5,773.806

Vrijednost godišnje proizvodnje ovih 18 proizvoda čini približno 1/5 vrijednosti cijelokupne domaće industrijske proizvodnje.

Posredne poreske dažbine na ovih 18 proizvoda, od kojih su 17 proizvodi široke potrošnje, iznosile su prosječno 42,27% od iznosa njihove cijene koštanja. Država je samo na ovih 18 proizvoda ubi-

²³⁾ Kukoleča Stevan: Industrija Jugoslavije 1918. do 1938. g., strana 530, Beograd 1941. g.

rala godišnje 1,7 milijardi dinara. Ovo je ogroman iznos koji doseže polovinu cijelokupne vrijednosti jugoslovenskog izvoza u 1938. godini. Najveće opterećenje fiskalnim dažbinama pogađalo je šećer, alkohol, benzinske mješavine i petroleum. Upada u oči i visoko opterećenje električne energije za osvjetljenje. Sigurno da je i ovo fiskalno opterećenje bilo jedan od uzroka što je u Jugoslaviji bilo 84,7% opština bez električnog osvjetljenja, odnosno da se 73% stanovništva nije moglo koristiti tom vrstom osvjetljenja²⁴⁾. Postotak stanovništva koje je koristilo električnu energiju za rasvjetu u Bosni i Hercegovini bio je daleko manji nego u Jugoslaviji, iako je prva u Evropi hidroelektrana podignuta upravo u Bosni (u Jajcu na rijeci Plivi 1897. g.)

Ovako veliko fiskalno opterećenje upravo prerađivačke industrije koja proizvodi artikle široke potrošnje djelovalo je veoma destimulativno na podizanje novih kapaciteta ovih industrija, osobito od 1930. godine pa nadalje. Visoke cijene ovih proizvoda iscrpljivale su ionako usko domaće tržište. Ove industrijske grane mogле су ići u širinu samo pod pretpostavkom proširenja potrošačkog tržišta. Do toga proširenja moglo je doći ili jačanjem kupovne snage potrošača, ili snižavanjem cijena roba. Pri ovako visokom fiskalnom opterećenju industrije, a takođe i u uslovima uglavnom monopolnog položaja ovih industrija na tržištu zbog njihove malobrojnosti, cijene su pokazivale tendenciju laganog rasta. Jačanje kupovne moći potrošača takođe nije dolazilo u obzir. Zbog toga se visoka fiskalna opterećenja, posebno u industriji koja proizvodi artikle neelastične tražnje i one široke potrošnje, uz ostale uzroke (oskudica u investicionim sredstvima, kvalifikovanoj radnoj snazi i sl.) javljaju kao ozbiljna kočnica široj izgradnji kapaciteta prerađivačke industrije. Ovaj uzrok je osobito došao do izražaja u Bosni i Hercegovini, koja je ionako imala tržište slabe apsorpcione moći zbog opšteg siromaštva širokih masa naroda.

S A O B R A Ć A J

Željezničke pruge

U toku četrdesetgodišnjeg gospodstva Austro-Ugarske sagradena je bosansko-hercegovačka željeznička mreža. Ta saobraćajno-pričvrđena osovina Bosne i Hercegovine protezala se dolinom rijeke Bosne i Neretve. Dalje izgrađivanje željezničkih pruga Bosne i Hercegovine odvijalo se u ograncima na ovu glavnu arteriju, diktirano privrednim faktorom, ili su to bile vojničke pruge kao ona prema Srbiji: Sarajevo — Vardište (Uvac) i prema Crnoj Gori, Gabela — Hum — Trebinje i Hum — Zelenika (Dubrovnik).

Već od početka ovog vijeka nerazvijen željeznički saobraćaj u Bosni i Hercegovini postao je glavna smetnja njihovog daljeg

²⁴⁾ Lovrenović Stjepan: Ekonomski politika Jugoslavije, str. 49, Sarajevo 1956. g.

razvjeta. Problem željezničkog saobraćaja u Bosni i Hercegovini ispoljio se u osobito oštroj formi neposredno prije i u toku prvog svjetskog rata.

Pred prvi svjetski rat (1913. god.) izrađen je u bosanskom Saboru veliki program građenja pruga u Bosni i Hercegovini. Tim programom bila je predviđena izgradnja normalne pruge: Šamac — Dohoj — Sarajevo; normalne pruge Bos. Novi — Bihać; normalne pruge Banja Luka — Jajce — Bugojno — Rama — Mostar; normalne pruge Brčko — Čelinac — Tuzla, sa krakom Čelinac — Bijeljina i pruge uzanog kolosijeka Bugojno — Kupres — Aržano, kao veze na prugu uzanog kolosijeka Sinj — Split. Kao što se vidi iz osnovne koncepcije planirane željezničke mreže normalnog kolosijeka u Bosni i Hercegovini, sve njene pruge normalnog kolosijeka bile su orientisane prema sjeveru da vezuju dva glavna grada Bosne i Hercegovine i najbogatije krajeve Posavine sa centrima bivše monarhije. Rat i kasnije ujedinjenje omeli su ostvarenje ovog programa.

Poslije rata problem željezničkog saobraćaja u Bosni i Hercegovini postaje još akutniji. On se ne ispoljava samo u uskom kolosijeku bosansko-hercegovskih željeznica i zbog toga njihovoj izolovanosti od pruga ostalih krajeva Jugoslavije, maloj propusnoj moći tih pruga i uopšte nedovoljnosti te mreže za tako veliku površinu, nego i u njenoj dotrajalosti i kroničnoj oskudici vagona. Pisane su čitave studije, brojni izvještaji, rezolucije, peticije i šta sve nije preduziman da se dokaže neminovnost potrebe zamašnih radova na rekonstrukciji postojećih i izgradnji novih željezničkih pruga u Bosni i Hercegovini. Privreda Bosne i Hercegovine trpjela je zbog takvih prilika na njenim željeznicama ogromne štete. Na području sarajevske Željezničke direkcije (nadležna za područje Bosne i Hercegovine) prevezeno je 1914. godine 950.589 tona, dok je 1928. godine prevoz bruta na bosansko-hercegovačkim željeznicama iznosio 1.387.946 tona. Smatralo se da je iznos prevezenog bruta 1914. godine bio maksimalni dolet kapaciteta željeznica Bosne i Hercegovine. Otada do 1928. godine stanje željeznica ovih pokrajina ostalo je nepromijenjeno, a potrebe su uslovile da se prevoz na njima poveća čak za 32%. Pa i pored maksimalnog korištenja prevozne mogućnosti njihovih željeznica ipak su, pogotovo u zimskim mjesecima, potrebe privrede u Bosni i Hercegovini za željezničkim prevozom podmirivane samo sa 30—40%²⁵⁾.

Kronična oskudica vagona još je više pogoršavala ionako slabu prevoznu moć ovih uskih željezničkih pruga. Još se više taj problem zaoštравa i zbog toga što su u bosansko-hercegovačkom izvozu najvećim dijelom učestvovali kabaste robe (drvo, rude, ugalj i poljoprivredni proizvodi), koje su zahtijevale veliki tovarni prostor. Privredni krugovi Bosne i Hercegovine, posebno njena privredna komora, iz godine u godinu su upućivali predstavke Ministarstvu že-

²⁵⁾ Saobraćajne prilike u Bosni i Hercegovini na prugama uskog kolosijeka. Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u godini 1929, Trgovačko-obrtnička komora za BiH, str. 66, Sarajevo 1930. god.

ljeznička i Predsjedništvu vlade da se stanje na bosansko-hercegovačkim željeznicama popravi²⁶⁾.

Konačno, nakon devet godina poslije ujedinjenja, početkom 1927. godine održana je na poziv ministra saobraćaja konferencija za izradu plana željezničke mreže Jugoslavije, a u okviru nje i Bosne i Hercegovine. Saziv ove konferencije motivisan je time »da postoji državna potreba, da se iz dosada postojećih sistema i odvojeno nastalih željezničkih mreža s jedne i budućih pruga s druge strane stvori jedna organska cjelina, koja bi odgovarala kako ekonomskim, tako nacionalno-političkim, kulturnim i strateškim razlozima...«²⁷⁾.

Na toj konferenciji Privredna komora BiH podnijela je kao najhitniji i minimalni program u pogledu novih željezničkih saobraćajnih veza u Bosni i Hercegovini da se izgradi: luka Ploče za najpodesniji izvoz bosanskih kabastih proizvoda rude i drveta; željeznički spoj Metković — Ploče oko 20 km pruge uzanog kolosijeka; željeznički spoj Dobojski — Banja Luka; spoj uzane pruge Banja Luka — Sarajevo preko Bile; normalni spoj Beograd — Tuzla; Unska željezница, kao prijeko potreban spoj sjeverne Krajine; u interesu Sarajeva da se izvede uskotračna veza Sarajeva sa Sandžakom, Crnom Gorom i istočnom Hercegovinom; da se izgradi pruga Beograd — Sarajevo — Split kao najglavniji spoj pjestonice s morem preko Bosne.

Ovo je zaista bio najminimalniji i najhitniji program koji je u Bosni i Hercegovini i mogao biti postavljen. Željeznička konferencija je usvojila veoma pretenciozan program izgradnje željezničkih pruga u Jugoslaviji. Istovremeno konferencija je ustanovila i izvješnici redoslijed prioritetnih radova. Prema toj usvojenoj rang listi u Bosni i Hercegovini trebalo je sagraditi nove ili rekonstruisati postojeće željezničke pruge:

Bijeljina — Banja Luka, Tuzla — Sarajevo — Mostar — Metković sa ogrankom Mostar — Imotski — Split, Sarajevo — Međeđa — Uvac — Bijelo Polje — Kotor, Bihać — Knin, Valjevo — Tuzla, Šamac — Zavidovići do veze sa linijom Bijeljina — Tuzla — Banja Luka — Tuzla — Sarajevo, Sl. Rača — Bijeljina sa mostom preko

²⁶⁾ »...Neminovna je potreba da se što pre pristupi ostvarenju dugogodišnjeg zahteva privrede Bosne, zahteva, koji se ponavlja već punih 10 godina, da se vozni park poveća za najmanje 1500 vagona. Da je ovaj broj vagona neminovno potreban to najbolje dokazuju sledeće cifre:

Normalna dnevna potreba teretnih otvorenih vagona u BiH danas je od prilike sledeća:

za drvarsku industriju	400 vagona
za rudarsku industriju	450 vagona
za sve ostale industrije	150 vagona
Ukupno: 1000 vagona,	

što čini pri osmodnevnom turnusu 8000 vagona. Međutim, je Sarajevska direkcija na području BiH raspolažala sa svega ispravnih i pokvarenih otvorenih teretnih vagona oko 4500, od kojih je stalno na opravci oko 800, a bilo je slučajeva u posljednje vreme, gde se je ovaj broj zimi peo i na 2000 vagona...« — isto, strana 68.

²⁷⁾ Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu: Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u godini 1927., strana 41, Sarajevo 1928. god.

Save, Bihać — Plitvička jezera, Bihać — Karlovac dolinom Korane, Bijeljina — Brčko — Dubica.

Kao uzane pruge stavljenе su u program izgradnje: Zvornik — Tuzla, Ustiprača — Foča — Gacko — Bileća — Trebinje, Gacko — Nevesinje — Stolac — Čapljina, Bugojno — Prozor — Rama, Prozor — Duvno — Aržano i dalje za Sinj, Banja Luka — Bos. Gradiška, Glamoč — Livno do veze sa Sinjem.

Kako je ovaj program i ostao samo program i Bosna i Hercegovina nisu dobile ni kilometar željezničke pruge predviđene njim, ponovo privrednici ovih pokrajina preko Privredne komore zahtijevaju da se pristupi rješenju problema željezničkog saobraćaja²⁸⁾.

Velika ekonomski kriza potisla je sasvim u drugi plan ostvarenje bilo kakvog projekta izgradnje željezničkih pruga, a pogotovo u Bosni i Hercegovini. Kada su nade na ostvarenje tih većih željezničkih projekata u Bosni i Hercegovini postale iluzorne, javlja se u Bosni i Hercegovini akcija da se privoli država da finansira izgradnju 18 kilometara uske pruge, koja vodi od Banje Luke Predgrađa na Kotor Varoš — Maslovare — Čekrk — Prelivode do Bukovice. Tu je prekid od 18 kilometara do željezničke stanice Bila kod Travniku i sa izgradnjom tih 18 kilometara Banja Luka bi dobila direktnu željezničku vezu preko Travnika do Sarajeva. Interesantno je napomenuti da su ovu prugu trasirali francuski inženjeri kompanije Barona Hirša još za vrijeme turske uprave (1875. god.). Ona je imala da veže ovom trasom zapadnu Evropu preko Zagreba — Banje Luke — Sarajeva — Kosovske Mitrovice sa Solunom i Carigradom. I na ovu akciju je odgovoren da nema sredstava.

Konačno je jugoslovenska vlada donijela 10. jula 1936. godine Uredbu o trasiranju i građenju novih željezničkih pruga i o načinu njihova finansiranja. Pored ostalih željezničkih pruga, čija je gradnja bila predviđena ovom Uredbom, za Bosnu i Hercegovinu se predviđalo građenje pruge uskog kolosijeka Foča — Gacko — Bileća i pruge normalnog kolosijeka Banja Luka — Valjevo. Pruga Banja Luka — Valjevo bila je zamišljena kao dio planiranog željezničkog transverzalnog pravca, koji bi išao linijom: Skoplje — Raška — Kraljevo (ovaj dio postojao je od ranije) — Čačak — Požega — Valjevo — Koviljača — Tuzla — Doboј — Banja Luka. Od Banje Luke ova linija nastavljala bi se postojećom prugom normalnog kolosijeka Bosanski Novi — Bihać i dalje unskom prugom Bihać — Knin — Split. Osim ovih pravaca bilo je takođe Uredbom predviđeno spremanje detaljnih projekata za pruge: Priboj — Prijepolje kao normalni kolosijek i Sarajevo — Doboј, takođe kao normalni kolosijek.

Ponovno je sljedeće (t.j. 1937) godine sazvana od ministra saobraćaja konferencija u Beogradu o problemu paralelnih pruga uskog

²⁸⁾ »... Za to je neminovna potreba naše privrede da se pristupi izgradnji pruge Beograd — Tuzla — Doboј; Doboј — Banja Luka sa krakom Doboј — Sarajevo, što je još na zadnjoj željezničkoj konferenciji održanoj u 1927. god. usvojeno kao jedan od prvih postulata normalnog funkcionisanja našeg saobraćaja...« — Izvještaj trgovачke i obrtničke komore za BiH, str. 42, Sarajevo 1931. g.

i normalnog kolosijeka po novoj trasi, takozvanoj trećoj paraleli, normalne pruge i njenog produženja od Doboja do Sarajeva. Skori rat i propast stare Jugoslavije omeli su dalje sazivanje željezničkih konferencijskih i donošenje uredbi.

Koliko su željezničkih pruga dobile Bosna i Hercegovina za ovih 22 godine njihovog života u granicama Jugoslavije?

Prvo je izvršeno željezničko spajanje Bosne sa Srbijom 1925. godine dijelom novosagrađene pruge Užice — Vardište, a preko Čačka — Lajkovca i Obrenovca sa Beogradom.

Na pravcu željezničkog izlaza Bosne i Hercegovine na more dolinom Neretve (Sarajevo — Metković) ostavljen je pri izgradnji pruge najveći uspon od oko 60%. Kako se uz ovako veliki uspon nije moglo voziti običnim (athezionim) lokomotivama, preko Ivan-planine bila je izgrađena zupčanica. Ona se sastoji iz dva dijela: od Pazarića do Tarčina u dužini od 4 km sa najvećim usponom 35% i od Raštelice do Konjica u dužini od 15 km sa najvećim usponom 60%. Propusna moć ove pruge bila je veoma malena, a saobraćaj na njoj bio je četiri puta skuplji od saobraćaja athezionom prugom. Kako je ovo usko grlo bosanskog željezničkog izlaza na more zbog povećanog prometa postalo još uže, pristupilo se rekonstrukciji ove pruge. Na dijelu Ivana rad na rekonstrukciji započet je 1926., a završen 1930. godine, a rekonstrukcija od Pazarića do Tarčina završena je tek 1935. Osim ove djelimične rekonstrukcije željezničke pruge Sarajevo — Metković sagrađene su još i sljedeće pruge:

Čevljanovići — Ivančići kao produženje pruge Semizovac — Čevljanovići u dužini 14 km. Prerađena je pruga Bosanska Rača — Ugljevik od 0,60 na 0,70 m u dužini od 20 km. Sagrađena je pruga Uvac — Priboj, kao produženje pruge Međeđa — Uvac u dužini od 5,9 km. Pruga Trebinje — Bileća u dužini od 37,2 km sagrađena je 1931. godine. Godine 1939. sagrađena je pruga uzanog kolosijeka Ustiprača — Foča u dužini od 42 km, kao dio planirane željezničke pruge Ustiprača — Foča — Gacko — Bileća, što je trebalo da bude najkraća željeznička veza Beograda preko Bosne s morem.

Još prije ujedinjenja započeli su bili radovi na pruzi normalnog kolosijeka Bos. Krupa — Bihać. Radovi su nastavljeni 1922. godine i ovaj željeznički krak u dužini od 39,2 km završen je 1924. godine.

Prema tome, u Bosni i Hercegovini u periodu od 1918. do 1941. godine izgrađeno je 176 km novih željezničkih pruga, prema 1684 km željezničkih pruga izgrađenih do 1918. godine.

Od 1918. godine do svoje propasti Jugoslavija je uvećala svoju željezničku mrežu za 1840 km. Raspoređeno po pojedimim pokrajnjima od novosagrađenih pruga otpadalo je na:

Srbiju s Vojvodinom	886 km ili 48%
Hrvatsku	441 km ili 24%
Makedoniju	217 km ili 12%
Bosnu i Hercegovinu	176 km ili 9%
Crnu Goru	71 km ili 4%
Sloveniju	49 km ili 3% ²⁹⁾

²⁹⁾ Lovrenović dr Stjepan: Ekonomski politika Jugoslavije, str. 80, Sarajevo 1956. godine.

Pored toga što je Bosna i Hercegovina u jugoslovenskoj željezničkoj građevinskoj politici bila očito zapostavljena u gradnji novih željezničkih pruga, njena privreda je još više trpjela zbog ostajanja pri uskom kolosijeku njenih pruga, zbog aljkavog vođenja i korupcije na željeznicama, oskudice prevoznih sredstava, dotrajalosti vozognog parka itd.

Ceste i cestovni saobraćaj

U starom i početkom srednjeg vijeka bosansko-hercegovački promet gravitirao je prema obali mora, pa su i pravci njihovih puteva bili usmjereni prema obali. U periodu turske uprave pravci bosanskih drumova orijentirani su prema istoku, odnosno prema velikom drumu Beograd — Carigrad, kao i prema Jadranskom moru, tj. Dubrovniku i Splitu, te u pravcu Hrvatske na zapad. Okupacijom Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske Monarhije ustanovljeni su novi pravci mreže drumova u Bosni i Hercegovini. Sa Save, iz tri polazne tačke tj. iz Gradiške, Broda i Brčkog usmjereni su pravci puteva ka unutrašnjosti do glavnog grada zemlje, do Sarajeva. Drugi momenat koji je odredio pravac putne mreže Bosne i Hercegovine bila je želja da se osigura prilaz granici istočnih susjeda, te, u želji za prodiranjem na istok, da se dođe do Sandžaka, tj. na domak puta za Solun. Treći orientacioni momenat koji je usmjerio bosansko-hercegovačke drumove ovog vremena bio je želja da se sa obale (Splita, Metkovića i Dubrovnika) najkraćim putem dopre u unutrašnjost zemlje.

Prema jednoj statistici, 1919. godine u Bosni i Hercegovini ukupna dužina puteva iznosila je 6.960,75 km ili 13,59 km puteva na 100 km², ili 13,60 km puteva na 1000 stanovnika³⁰⁾.

U oblastima vrbaskoj, bihaćkoj i travničkoj putevi su bili veoma zapušteni. Istina, stanje cesta bilo je loše i u drugim krajevima Jugoslavije, ali u tome su prednjačile Bosna i Hercegovina i Južna Srbija^{31).}

Zbog oskudne željezničke mreže u Bosni i Hercegovini cestovni saobraćaj igrao je prvorazrednu ulogu. I dok je do 1929. godine, tj. do godine dok je Bosna i Hercegovina koliko-toliko fungirala kao jedna privredna pa i saobraćajna cjelina u svojim istorijskim granicama, postojala bar izvjesna usklađenost njene željezničke i drumske mreže, uglavnom naslijedene iz prethodnog vremena, poslije podjele Bosne i Hercegovine na banovine najdanput dolazi do punog izražaja oskudnost i nedovoljnost njenih komunikacija. Ove dvije pokrajine razdjeljene su na četiri banovine, ali najveći njihov dio

³⁰⁾ Sarajevska sekција Udruženja jugoslovenskih inženjera i arhitekata: Bosna i Hercegovina, strana 247, Sarajevo 1922. godine.

³¹⁾ »... Stanje puteva je inače derutno po cijeloj Bosni i Hercegovini... Samoupravama uglavnom nedostaje finansijskih sredstava da preduzmu radove oko izgradnje ili popravke puteva, a redovna sredstva često im ne dočiju ni za održavanje puteva koji su pali u njihov delokrug...« — VII redovni godišnji kongres privrednih komora i organizacija Kraljevine SHS, str. 233, Beograd 1929. godine.

pripao je vrbaskoj i drinskoj banovini. Sada se pokazalo da su i vrbaska i drinska banovina ostale sa veoma oskudnom željezničkom i putnom mrežom.

U drinskoj banovini postojao je samo jedan kilometar željezničke pruge normalnog kolosijeka (od mosta na Savi do stanice Brčko), 600 km željezničke pruge uskog kolosijeka, uglavnom na periferiji banovine, i cca 250 km rudarsko-industrijskih željeznic sa pravom na javni saobraćaj, ali koje su povezivale samo nekoliko industrijskih centara. Vrbaska banovina imala je svega 741 km svih vrsta željezničkih pruga³²⁾.

Zbog toga kao komunikaciono sredstvo u obje banovine na prvo mjesto dolazili su drumovi, pa je njihovo stanje (razvijenost putne mreže i njen kvalitet) bilo od primarne važnosti za njihov privredni život. Na žalost, ne postoje podaci o dužini puteva u Bosni i Hercegovini za ovo vremensko razdoblje. Međutim, državna statistika Jugoslavije između dva rata pruža ipak izvjesne podatke o putevima po banovinama. U takvim uslovima biće dovoljno ilustrativan primjer stanje puteva u vrbaskoj i drinskoj banovini i za Bosnu i Hercegovinu kao cjelinu.

Dužina cesta u odnosu na površinu i broj stanovnika³³⁾

Zemlja	Površina u km	Broj sta- novnika 1931. g.	Ukup. dužina svih puteva u km	1929.	1932.	1935. god.
Jugoslavija	247.542	13,675.573	39,152	40,509	41,061	
Slovenija	15.936	1,110.336	4,030	4,704	4,704	
drinska ban.	29.273	1,648.451	4,502	4,595	4,519	
vrbaska ban.	20.558	984.259	2,527	2,589	2,670	

Ovi apsolutni iznosi izraženi u relacijama daju sljedeću sliku:

Stanje 1931. god.

Zemlja	na 1000 stanovnika dolazi puteva	na 100 km ² dolazi puteva
Jugoslavija	2 km i 930 m	15 km i 900 m
Slovenija	4 km i 240 m	29 km i 900 m
drinska banovina	2 km i 790 m	15 km i 700 m
vrbaska banovina	2 km i 630 m	12 km i 500 m

Drinska i vrbaska banovina nalazile su se ispod jugoslovenskog prosjeka po dužini putne mreže stavljene u odnos prema broju stanovnika i površini zemlje. Slovenija je prema ovim pokazateljima imala dva puta dužu putnu mrežu nego drinska i vrbaska banovina.

³²⁾ »... Za Vrbasku banovinu može se slobodno reći da željezničke mreže i nema, jer se njen normalni kolosek u ukupnoj dužini od 208 kilometara završava u Banjoj Luci, a mreža koloseka od 0,75 m samo dodiruje istočni deo banovine...« — Milosavljević Svetislav: Upravljanje vrbaskom banovinom. str. 21—22. Rukopis memoara Milosavljevića Svetislava u posjedu Arhiva Bosanske krajine u Banjoj Luci.

³³⁾ Statistički godišnjaci: 1929. god. str. 184,
1932. god. str. 124,
1935. god. str. 116.

U isto to vrijeme dužina željezničkih pruga iznosila je:

Zemlja	normalni kolosijek km	uzani kolosijek km	ukupno km
drinska banovina	0,6	946.9	947.5
vrbaska banovina	176.3	564.9	741.2
Slovenija	1,017.0	20.8	1,037.8

Dok su zajedno drinska i vrbaska banovina po površini tri i pol puta veće od Slovenije, imale su samo za polovinu dužu mrežu željezničkih pruga od Slovenije. Međutim, dok je u Sloveniji na uzane pruge otpadalo svega 2% od njene željezničke mreže, u ove dvije banovine na uzane pruge otpadalo je 88%.

Kada se činjenica da je Slovenija imala dva puta dužu mrežu drumova u odnosu na ove dvije bosansko-hercegovačke banovine upotpuni usporedbom njihove željezničke mreže sa slovenačkom, dobije se još poraznija slika o stanju komunikacija u ovim banovinama.

Za efikasnost cestovnog saobraćaja u jednoj zemlji važno je ne samo koliko je duga njena putna mreža, nego isto toliko u kakvom je ona stanju. U tom pak pogledu u Bosni i Hercegovini stanje je bilo čak gore i teže po cestovni saobraćaj od nedostatka putne mreže. U vrbaskoj banovini bilo je 1932. godine, prema izvještaju Odsjeka za puteve Tehničkog odjeljenja Banske uprave, 2.698 km puteva. Stanje tih puteva bilo je:³⁴⁾

državni putevi:		banovinski putevi:	
Stanje rđavo	54 km	Stanje rđavo,	
Teško prolazno	314 km	neprolazno	458 km
Dobro	476 km	Teško prohodno	775 km

Dakle, 3/4 neprohodnih ili teško prohodnih cesta i to državnih i banovinskih, dok su opštinski putevi bili svi neprohodni³⁵⁾

Istina, stanje cesta može se čak i u jednoj godini osjetno popraviti ako se za to smognu sredstva u potrebnom iznosu. I zaista, na uređenju cesta i njihovom ospozobljavanju za javni saobraćaj u vrbaskoj banovini u 1931. i 1932. godini učinjeno je mnogo³⁶⁾.

³⁴⁾ Službeni list Vrbaske banovine, br. 54. od 22. XI 1932. g., str. 5.

³⁵⁾ Isto, u rukopisu memoara Svetislava Milosavljevića, str. 37.

³⁶⁾ »... Iskorisćujući sva raspoloživa sredstva i narodnu snagu do krajnjih granica mogućnosti, uspeli smo, da posle dve godine neumornog i intenzivnog rada ospozobilimo sve državne putove za automobilski i svaki drugi saobraćaj. Od banovinskih putova uspostavljeno je za saobraćaj po svakom vremenu 1090 km, a 135 km još je u radu. Sem toga izgrađeno je 61 km novih banovinskih putova, koji će omogućiti nove i to poglavito kraće veze između pojedinih mesta... Na ove radove utrošeno je za 2 godine: po državnom budžetu 17,119.460 dinara, a po banovinskom 31,516.587 dinara. Videći šta znači dobar put, počele su i pojedine opštine da uređuju svoje putove i do sada je uređeno oko 650 km puta, u vrednosti oko 5 miliona dinara...« — Arhiv Bos. krajine u Banjoj Luci: rukopis bana Vrbaske banovine Svetislava Milosavljevića »Upravljanje Vrbaskom banovinom«, str. 37.

Međutim, što je učinjeno za puteve u ovoj banovini, učinjeno je samo ovih godina. Od 1933. godine prestaju radovi za izgradnji novih, kao i većim opravkama postojećih puteva. Zbog oskudice sredstava ponovno su putevi zapušteni i teško prohodni. Budžetske stavke Tehničkog odjeljenja Banovine (Odjeljenje se sastojalo iz tri odsjeka: za puteve i mostove, za hidrotehniku i za arhitektonske i elektromontaške poslove) stalno su se smanjivale:

1930/31. godine budžet ovog Odjeljenja iznosio je 34,276.400 dinara, 1931/32. godine 17,949.308 dinara, 1932/33. godine 10,119.060 dinara, 1933/34. godine 8,978.453 dinara, 1934/35. godine 8,271.100 dinara, 1935/36. godine 7,648.642 dinara itd.³⁷⁾.

Drinska banovina nije imala u ovom periodu od 10 godina ni jedne godine plodne rezultatima na opravci ili gradnji novih puteva. U isto vrijeme stanje putne mreže u drinskoj banovini nije bilo ništa bolje nego u vrbaskoj. U maju mjesecu 1938. godine podnesen je izvještaj na sjednici vijeća Komore Drinske banovine o stanju cesta u ovoj banovini. Ovaj referat, koji je rezultat nalaza stručnih komisija, daje upravo porazne konstatacije o putnoj mreži³⁸⁾. Na osnovu tog izvještaja zapaža se da je stanje puteva u zapadnom komorskem području (bosanski dio banovine) lošije nego u istočnom dijelu banovine (dio teritorije Srbije).

Prema ovom izvještaju, da bi se cestom stiglo u Sarajevo kao turistički centar i sjedište banovine i to bez velikih napora bilo bi potrebno najhitnije izvršiti znatne opravke na cestama: Sarajevo — Vlasenica — Zvornik, Sarajevo — Rogatica, Sarajevo — Donji Vakuf, Sarajevo — Zenica — Doboj i Sarajevo — Ivan-planina — Mostar. Iz ovog proizlazi da su glavne bosansko-hercegovačke ceste još 1938. godine bile teško prohodne. Još porazniju sliku u tom pogledu daje stanje banovinskih i opštinskih puteva. Banovinske ceste kao: Sarajevo — Trnovo — Kalinovik, Sarajevo — Goražde — Čaj-

³⁷⁾ Na konferenciji banovinskog Odbora za javne radove istaknuto je da predstavke srezova sadrže sljedeće predloge:

— za opštinske puteve	60.058.402,50 din.
— za banovinske puteve	8.796.535,50 „
— za državne puteve	307.800,00 „
— za hidrotehničke radove	24.980.815,65 „
— arhitektonске radove	1.800.000,00 „
— poljoprivredne radove	908.904,00 „

Ukupno: 97.852.457,65 din.

Međutim, od države je primljeno za ovu svrhu svega 3 miliona dinara, a od trošarine na alkohol možda će se dobiti do 5 miliona dinara. Dakle, u najboljem slučaju ukupna suma za javne radove ne može premašiti 8 miliona. »Vrbaske banovine«, br. 338, str. 2 od 21. II 1934. g. B. Luka.

³⁸⁾ »... I pored tako slabe željezničke mreže, mreža kolskih puteva je veoma mala i oskudna tako da upravo u tome treba tražiti uzroke privrednoj zaostalosti ovih krajeva.

No, ne samo da je mreža puteva mala i oskudna, pošto se decenijama ne grade novi, nego se ni postojeći ne održavaju onako kako bi trebalo, pa su stoga prilike u pogledu saobraćaja upravo očajne...« — Trgovinsko-industrijska komora u Sarajevu: Izvještaj u 1938. godini, str. 244, Sarajevo 1939. g.

niče, Kiseljak — Visoko, Brčko — Bijeljina, Brčko — Tuzla, Brčko — Bos. Šamac, Brčko — Gračanica itd. na najvećem dijelu trase su »loše« ili »vrlo loše«.

Jedna od najfrekventnijih cesta u Bosni i Hercegovini svakako je bila državna cesta Banja Luka — Jajce — Travnik — Sarajevo. Najveći dio turista dolazi ovom cestom u Sarajevo, a istovremeno na njoj je veoma jak autobuski saobraćaj. Ova cesta bila je, osobito na području sreza Travnik (od Busovače do Komara), pogotovo za kišnih dana, neprolazna za motorna vozila. Državni put od Sarajeva do Mostara bio je u derutnom stanju, osim toga uzan i za saobraćaj motornih vozila nepodesan. Takva je situacija bila i na ostalim hercegovačkim cestama kao: Mostar — Split, Mostar — Ljubuški, Mostar — Stolac i Mostar — Nevesinje — Gacko. Svi ovi putevi su u derutnom stanju, uski i nepodesni za saobraćaj motornih vozila, a pogotovo u zimskoj sezoni kada su zbog čestih odrona i po mjesec dana zatvoreni za bilo kakav saobraćaj. Veoma je ilustrativan primjer nebrige o cestama u ovoj banovini slučaj sa glavnom cestom u Bosni i Hercegovini Sarajevo — Mostar. Na dionici kod Jablanice na ovoj cesti (taj dio pripadao je primorskoj banovini) odronila se zemlja i zatrpana kolovoz početkom 1938. godine. Ni poslije dvije godine, tj. do konca 1940. godine, cesta nije raskrčena i osposobljena za promet, nego je saobraćaj usmjeren na zaobilazni put preko Prozora i Bugojna. Ili drugi, takođe veoma karakterističan slučaj o tome kako se malo vodila briga o putevima: za vrijeme prvog svjetskog rata vojska je izgradila kolsku cestu od Semizovca do Olova, pa je tako Oovo bilo povezano sa Sarajevom. Poslije rata o toj cesti нико se nije brinuo i ona je potpuno propala i nestala.

O popravku Mosta na Drini kod Višegrada, koji je za vrijeme rata 1914. godine srušen u rasponu od 51 metar (na tom dijelu je 1916. godine postavljena provizorna željezna konstrukcija), raspravljaljalo se iz godine u godinu u bosanskoj javnosti, a posebno na komorskim sjednicama. U budžetskoj 1927/28. godini nakon brojnih urgencija bio je predviđen kredit od 1,900.000 dinara za popravak ovog mosta, ali sve do 1939. godine popravak nije izvršen. Stanje drugih većih mostova na cestama ove banovine takođe nije bilo bolje³⁸⁾.

Brigu o izgradnji i održavanju državnih (glavnih) puteva vodila je država i za to osiguravala sredstva u budžetu i doprinosom koji su uplaćivali korisnici tih puteva, uglavnom vlasnici motornih vozila. O samoupravnim putevima, banovinskim i opštinskim, brinule su se banovine i opštine. Sredstva za izgradnju i održavanje ovih puteva osiguravale su banovine i opštine u svojim budžetima, ali pretežnim

³⁸⁾ »...Naročito napominjemo da su mostovi svuda vrlo slabi i prelaz preko njih skoro opasan... Popravcima ovog mosta (drveni most preko rijeke Bosne kod Bos. Šamca) do danas se nije pristupilo a saobraćaj preko rijeke Bosne vrši se za osobe i manje terete pomoću plovnih objekata... Nadalje, savski most u Brčkom podeljen je na dva dela: bosanska strana pripada sekciji u Bijeljini, a slavonska strana sekciji u Vukovaru. I dok je deo mosta Savske banovine potpuno u redu i u odličnom stanju, naš je deo zapušten i niko ga ne opravlja, iako je to već skrajnje vreme...« — isto djelo, str. 250.

dijelom građenje i rekonstrukcije ovih cesta obavljene su obaveznim ličnim radom naroda — kulukom.

U bivšoj Jugoslaviji kuluk je bio ustanovljen Zakonom o samoupravnim (nedržavnim) putevima iz 1929. godine. Prema propisima tog zakona mogao se upotrebljavati kulučarski rad za građenje i održavanje samoupravnih puteva: banovinskih puteva I i II reda, opštinskih puteva I i II reda, kao i pristupnih puteva do željezničkih stanica, ako se ti radovi nisu mogli finansirati iz samoupravnih sredstava. Ovoj kulučarskoj obavezi podlijegali su svi za rad sposobni muškarci dotične samoupravne teritorije u starosnom dobu od 18 do 60 godina. Od obaveze kuluka mogli su se obavezni otkupiti određenim iznosom novca. Teško je ustanoviti kolika je vrijednost kuluka i koliki je iznos otkupnine od kulučke obaveze u pojedinim godinama. Pri odobravanju banovinskih budžeta ministarstvo finansija nije jednako postupalo. Ono je dozvolilo da neke banovine uopšte ne iskažu kuluk, a neke su iskazale samo otkup ličnog rada, a ne zna se i kolika je približna procjena fizičkog rada narodne snage. Kao orijentacija u tome može poslužiti podatak da je procjena fizičkog rada kulučke obaveze za Jugoslaviju za 1930. godinu iznosila nešto preko 103 milijuna dinara. Nepotpuni podaci za pojedine banovine za tu istu godinu iskazuju da je naplaćeno otkupa od kuluka oko 36 milijuna dinara. Prema tome, vrijednost kuluka u 1930. godini u Jugoslaviji iznosila je oko 140 milijuna dinara⁴⁰). Da taj iznos nije mali, vidi se najbolje kad se uporedi sa rashodima državnog budžeta za državne i banovinske puteve u godini 1931/32, koji iznose ukupno 168,608.625 dinara.

Koliko god je kuluk, kao jedna preživjela, tipična feudalna pravno-ekonomski kategorija, bio nepopularan u narodu, on je direktno štetio i državi i narodu. Kulučarske obaveze odvlačile su seljake i njihovu radnu stoku obično u sezoni poljoprivrednih radova sa polja na ceste. Od toga je stradala poljoprivreda, a prisilnim kulučenjem nisu se ceste mogle učiniti prohodnjim. Istovremeno, mogućnost otkupa od kulučke obaveze, u uslovima korumpirane lokalne administracije, stvorila je povoljne uslove za sve moguće zloupotrebe⁴¹).

Takvom stanju cesta Bosne i Hercegovine odgovarao je i neznatan broj motornih vozila u eksploataciji. Iako je automobilizam uzeo široke razmjere u svijetu poslije prvog svjetskog rata, Jugoslavija je dobrim dijelom bila po strani od tog upravo senzacionalnog revolucioniranja cestovnog saobraćaja. U okviru same Jugoslavije postojale su velike razlike po pojedinim pokrajinama u broju mo-

⁴⁰) IX redovni kongres privrednih komora Jugoslavije 1931. god., str. 104. do 109, Beograd 1931. godine.

⁴¹) »...Rukovanje sa kulukom je veoma površno... Tako se u nekim srezovima trguje sa kulučkim nadnicama i iste prodaju po 5 din. dok jedan običan radnik stoji najmanje 15 din. Kulučke nadnici mogli bi se bolje iskoristiti kada bi se za uzdržavanje puteva nabavio dovoljan cestarski alat i kolica, jer kulučari dolaze na kuluk sa neprikladnim alatom...« — Trgovačko-industrijska komora u Sarajevu: Izvještaj u god. 1938, strana 246, Sarajevo 1939. god.

tornih vozila. Drinska i vrbaska banovina nalazile su se u tom pogledu na posljednjem mjestu.

Broj motornih vozila po pojedinim krajevima:

Zemlja	Putnički		Kamioni		Autobusi		Ukupno	
	1929.	1935.	1929.	1935.	1929.	1935.	1929.	1935.
drinska banovina	515	430	128	83	29	66	672	579
vrbaska banovina	118	146	31	24	30	26	179	196
Slovenija	1.267	1.716	632	711	171	152	2.070	2.579
Jugoslavija	8.397	7.262	2.979	2.410	812	707	12.188	10.379

Na Sloveniju je otpadala $\frac{1}{4}$ svih automobila Jugoslavije u 1935. godini. Slovenija je imala iste godine preko 3,5 puta više automobila nego drinska i vrbaska banovina zajedno. Da bude ironija veća, Slovenija nije imala tako ogromno preim秉stvo u odnosu na drinsku i vrbasku banovinu samo u motornim vozilima, nego čak i u zaprežnim kolima. Godine 1934. u Sloveniji je bilo 97.475 zaprežnih vozila, a u drinskoj i vrbaskoj banovini zajedno 95.257. Te iste godine vrbaska i drinska banovina imale su zajedno 2.760.595 stanovnika prema 1.171.352 stanovnika koliko je imala Slovenija. Površina ovih banovina iznosila je 46.762 km² prema 15.849 km² kolika je bila površina Slovenije. Dakle, ove dvije banovine zajedno imale su 1934. godine 2,5 puta više stanovnika od Slovenije i 3 puta veću teritoriju⁴²⁾.

Od početka prošlog vijeka, tj. od razmaha industrijske revolucije u zemljama zapadne Evrope, sazrijevalo je shvatanje da od razvijene infrastrukture zavisi i aktivizacija privrednog razvoja pojedinih područja i zemalja kao cjeline. U ovom pogledu jedna od prioritetsnih uloga pripada saobraćajnicama, koje doprinose povezanosti među područjima, otvaranju i aktiviranju slabije razvijenih područja u okviru jedne zemlje, te uopšte unapređuju ekonomičnost i produktivnost društvenog rada. Zbog toga se kao politekonomski optimum postavljalio u svim razvijenim zemljama ostvarenje sinhronizovanog razvoja infrastrukture sa privrednim i društvenim razvojem. Ovakav usklađen razvitak infrastrukture i privrede ostvaren je i u Bosni i Hercegovini do drugog svjetskog rata: drvenom ralu kao najmasovnijem i najizrazitijem oruđu rada bosansko-hercegovačke poljoprivrede odgovarao je natovaren konj kao najrasprostranjenije prevozno sredstvo i konjska staza kao najduža komunikacija ovih pokrajina.

РЕЗЮМЕ

Некоторое общее обозрение народного хозяйства Боснии и Герцеговины перед Второй мировой войной в действительности больше говорит о прошлом, чем о существующем его состоянии. И меньше

⁴²⁾ Statistički godišnjaci godišta 1929. i 1934/35, str. 190. i 116.

всего открывает какие-либо перспективы. Народное хозяйство Боснии и Герцеговины накануне Второй мировой войны носило на себе яркую печать общего исторического развития.

В структуре народного хозяйства Боснии и Герцеговины между двумя мировыми войнами не произошло почти никаких изменений. Более того, можно было бы сказать, что отмечается отсутствие тех сил, которые в начале этого века способствовали интенсивному развитию народного хозяйства Боснии и Герцеговины. В области аграрных отношений происходят значительные изменения благодаря отмене крепостничества и аграрной реформе. Однако, это мероприятие, так, как оно было проведено в Боснии и Герцеговине, не привело значительному скачку в развитии народного хозяйства. Недостаток в плодородных земельных площадях, большой прирост населения, которое остается на селе, бедность и безграмотность, отсутствие заботы и помощи народному хозяйству со стороны государства и, конечно, большая задолженность крестьян по налоговым платежам — вот основная характеристика народного хозяйства Боснии и Герцеговины.

Между двумя мировыми войнами не было построено ни одно из больших промышленных предприятий. Существующая индустрия не была связана ни в каких отношениях с сельским хозяйством. Вместо живой внутренней торговли, взаимообмена продукцией промышленного производства и сельского хозяйства, в Боснии и Герцеговине отмечался полный разнобой между этими двумя отраслями народного хозяйства. Промышленность в основном работала на экспорт, а сельское хозяйство большей частью носило характер натурального хозяйства.

Протяженность железных дорог Боснии и Герцеговины увеличилась за период между двумя войнами только на 176 км, против 1643 км. железнодорожного пути, проложенного до 1918 года. Протяженность шоссейных дорог осталась та же самая, только с тридцатых годов проходимость шоссейных дорог стала меньше по сравнению с проходимостью дорог до 1918 года.

Проблемы развития народного хозяйства между двумя мировыми войнами в югославской общественности были сведены к проблемам так называемых пассивных краев. Пассивность большинства областей Боснии и Герцеговины понималась как недостаток производства зернового хлеба для пропитания населения, и это считалось неизменным состоянием, как необходимое и неизбежное зло, а ликвидация его последствий путем деления продуктов — как проблема гуманности. Так эминентная экономическая проблема Боснии и Герцеговины перешла в ведение министерства социальной политики.

Neki momenti iz djelatnosti radničkog društva „Prijatelji prirode“

Nusret Šehić

U nemogućnosti da legalno djeluje, Komunistička partija Jugoslavije gotovo u cijelom periodu postojanja predratne Jugoslavije bila je prinuđena da se koristi različitim formama i mogućnostima za svoj rad: obrazovanjem čisto političkih organizacija pod njenim najneposrednjim uticajem, stvaranjem kulturno-prosvjetnih organizacija, dačkih literarnih družina i sportskih i drugih društava. Ona je isto tako, u nastojanju da legalizuje svoju djelatnost, vodila borbu za presudan uticaj u građanskim, kulturno-prosvjetnim i sportskim organizacijama. U tom smislu naročiti značaj imala je IV zemaljska konferencija KPJ 1934. godine i s tim u vezi posebno odluka da »Partija treba da ostvaruje svoju rukovodeću ulogu u svim sektorima klasne borbe«¹⁾). Tada je konstatovano da rad KPJ može biti uspješan samo ako je svestran i stoga je nužno da ona razvije svoju aktivnost u SKOJ-u, u radu sa ženama, u raznim prosvjetnim i sportskim radničkim organizacijama. Isto tako podvrgnuta je kriticanja sektaška aktivnost KPJ koja je onemogućivala njen povezivanje sa ostalim organizacijama. Ako se ovo ima u vidu, onda je veoma značajno ispitivanje djelatnosti naprednih kulturno-prosvjetnih društava i sportskih organizacija u predratnoj Jugoslaviji kako bi se svestranije sagledale i razumjele forme razvitka naprednog radničkog pokreta i djelatnosti Komunističke partije Jugoslavije.

U Bosni i Hercegovini postojalo je u predratnoj Jugoslaviji više naprednih kulturno-prosvjetnih društava i sportskih organizacija pomoću kojih je Komunistička partija Jugoslavije ostvarivala najneposredniji politički uticaj. Neke od njih imaju dugu borbenu tradiciju kao što su kulturno-prosvjetna društva »Proleter« u Sarajevu, »Vasa Pelagić« u Banjoj Luci, a zatim sportska društva »Hajduk« iz Sarajeva, »Velež« iz Mostara, »Borac« iz Banje Luke, »Sloboda« iz

¹⁾ Kongresi i konferencije KPJ 1919—1937, Istoriski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom II, str. 230, Izd. Istoriski odjelenje CK KPJ, Beograd 1950.

Tuzle i dr. Nešto je o ovim društvima već napisano i to naročito povodom jubilarnih godišnjica.

U Bosni i Hercegovini dugi niz godina djelovalo je i Radničko turističko društvo »Prijatelji prirode«, čija je napredna uloga naročito naglašena od istaknutih predstavnika jugoslavenskog radničkog pokreta²⁾. Međutim, osim više uzgrednih napomena, o »Prijateljima prirode« do sada ništa detaljnije nije napisano.

U ovom radu iznijećemo na osnovu arhivskih dokumenata neke momente iz djelatnosti Radničkog turističkog društva »Prijatelji prirode«, prvenstveno podružnice u Sarajevu, s naročitim osvrtom na stav policijskih vlasti prema Društvu i njegovim akcijama.

Radničko turističko društvo »Prijatelji prirode« osnovano je u Sarajevu 4. aprila 1905. godine na inicijativu nekoliko radnika i to: Josipa Ajsenbajsa, Franje Adelbergera, Antuna Veronese, Fišera, Baungartnera i dr. To su većinom radnici stranog porijekla, koji su radili u Željezničkoj radionici Sarajevo. Obrazovanje Radničkog turističkog društva u Sarajevu i to od stranih radnika svakako treba dovesti u vezu sa djelatnošću bečkog Radničkog turističkog društva »Die Naturfreund«, koje je osnovano još 1895. godine i iz koga će dognije izrasti međunarodna radnička turistička organizacija.

Sarajevsko Društvo »Prijatelji prirode« razvijalo se paralelno sa razvojem sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini. Cilj Društva u početku je skroman: vaspitati radnike da svoje slobodno vrijeme pametno i korisno provedu u prirodi, u planini i šumama i tako se okrijepe; da odvrati radničku omladinu od zagušljivih prostorija krčme i rđavog društva i da upozna radnike sa prirodnim naukama, geologijom, geografijom i biologijom. Svake nedjelje najmanje jedan put organizovani su izleti i markiranje putova na Hodžu, Jahorini, Prenju i Romaniji^{3).}

Prvi svjetski rat privremeno je prekinuo rad Društva »Prijatelja prirode«. Ni neposredno poslije rata Društvo nije obnovilo svoj rad jer su mnogi njegovi istaknuti članovi bili hapšeni i proganjeni. Tek krajem 1922. i u toku 1923. godine postepeno se obnavlja rad. Ono od svog osnivanja ima radničko obilježje jer okuplja pretežno radnike^{4).}

Društvo »Prijatelji prirode« u Sarajevu dalo je inicijativu za proširenje djelatnosti na cijelu teritoriju Jugoslavije. Od 1927. godine, kada je Ministarstvo unutrašnjih poslova odobrilo Pravila Društva, stvaraju se podružnice po cijeloj zemlji. Na vanrednoj godišnjoj skupštini Društva u Sarajevu, koja je održana 25. maja 1927. godine, donesena je odluka o obrazovanju Centralne uprave i rije-

²⁾ Hasan Brkić: Obnavljanje partijskih organizacija u Sarajevu poslije 1936. godine, Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog radničkog pokreta, knj. 3, I deo, 1935—1941. god., str. 92.

Osmân Karabegović: Sećanje na borbu banjolučke omladine prije rata, Isto, knj. 4, II deo, 1935—1941, str. 22.

³⁾ »Snaga« br. 1, god. I — »Snaga« je ilustrovani radnički list za kulturu i sport koji je izlazio stalno u Sarajevu od 1928—1941. godine.

⁴⁾ Prema podacima »Snage« društvo »Prijatelji prirode« okupilo je oko 95% radnika. Snaga br. 1, god. I.

šeno da Sarajevo bude sjedište Društva, s obzirom da je u njemu stvoreno i pošto sarajevska podružnica momentano ima najviše članova⁵). Prije izbora Centralne uprave a i kasnije u Centralnoj upravi i u drugim forumima Društva većinu su činili funkcioneri i članovi Socijalističke partije.

U to vrijeme socijalisti su stavljali naglasak na nepolitički karakter Društva, usmjeravali ga na turizam i na taj način omogućili da Društvo djeluje čak i u vrijeme šestojanuarske diktature. U toku 1929. i 1930. godine sarajevska podružnica »Prijatelja prirode« organizovala je 92 izleta sa 1.218 učesnika. Društvo je imalo fotosekciju i putem izložbi propagiralo svoju djelatnost.

1927. godine »Prijatelji prirode« izgradili su svoj prvi turistički dom na Boračkom jezeru. Prihodi su ostvarivani od članskih uloga, dobrovoljnih priloga, zabava, sijela i čajanki koje je Društvo organiziralo, a nešto i od subvencija Radničke komore u Sarajevu.

Uprava policije u Sarajevu stalno je pratila rad Radničkog turističkog društva. Njeni izvještaji Banskoj upravi drinske banovine, a isto tako izvještaji Banske uprave u Sarajevu Ministarstvu unutrašnjih poslova, sadrže mnoge podatke i ocjene vlasti o ulozi i značaju Radničkog turističkog društva i mišljenja o ljudima koji njime rukovode. Vlasti u to vrijeme nemaju podataka da Društvo vrši neke akcije mimo utvrđenih i odobrenih Pravila. Kada je Centralna uprava RTD »Prijatelji prirode« 1930. godine prešla u Zagreb, ubrzo, tj. već 1931. godine, Banska uprava savske banovine donijela je odluku o raspушtanju Društva i svih njegovih podružnica⁶). U dopisu Ministarstva unutrašnjih poslova od 15. oktobra 1931. godine obavještava se Banska uprava u Sarajevu da je i Banska uprava u Novom Sadu zabranila dalju djelatnost Društva »Prijatelji prirode« jer komunisti, koji su većinom članovi »Prijatelja prirode«, rad u Društvu koriste u svoje svrhe. Ministarstvo unutrašnjih poslova s tim u vezi preporučuje Banskoj upravi u Sarajevu da i »ona ponovo detaljno ispita rad sarajevske podružnice pomenutog udruženja, ko su članovi i da li imaju kakve veze sa komunistima ili sličnim pokretom i da se o tome izvijesti ovo Ministarstvo⁷). Kraljevska banska uprava u Sarajevu nije, izgleda, žurila sa donošenjem odluke o raspушtanju podružnice Društva »Prijatelja prirode« u Sarajevu, jer nije zapazila ništa sumnjivo u njegovoj djelatnosti. U izvještaju Uprave policije u Sarajevu upućenom Banskoj upravi drinske banovine konstatuje se da je 22. oktobra 1931. godine po naređenju Ministarstva unutrašnjih poslova od 20. X 1931. raspушtena podružnica »Prijatelji prirode« u Sarajevu, ali se s tim u vezi daje i sljedeće objašnjenje: »Od svih članova podružnice u Sarajevu, koja broji 700 članova, samo su dva

⁵) »Glas slobode« br. 24. od 17. juna 1927. godine.

⁶) Arhiv BiH, Fond Drinske banovine, Pov. br. 2790 od 21. IX 1931. Dalje: ABiH DB. Tekst odluke glasi: Svim banskim upravama... »raspuštio sam na osnovu paragrafa 11. Zakona o udruženjima od 18. IX 1931. god. Društvo »Prijatelji prirode«, Centralu u Zagrebu i sve podružnice jer je postalo stjecište komunista. Molim bansku upravu da moju odluku dade izvršiti i na svojoj teritoriji ukoliko ima podružnica tog udruženja.

⁷) ABH DB br. 2777 od 20. X 1931. godine.

bila komunisti i to: Anton Južnić, bravarski radnik, i Stoja Zagorac, radnica, ali su i oni 1924. godine prešli u Socijalističku partiju. Ostali članovi su radnici i radnice organizovane u sindikalne organizacije. Podružnica se nalazila u Radničkom domu kojim su upravljali bivše vođe Socijalističke partije. U podružnici nije se moglo ništa sumnjivo primjetiti, ali je raspuštena jer je bila pravilima vezana za Centralu u Zagrebu⁸⁾.

U toku 1932. godine Radničko turističko društvo obnovilo je svoj rad. 27. marta 1932. godine održana je osnivačka skupština Društva u Radničkom domu u Sarajevu u prisustvu 50 radnika i namještenenika i delegata iz Maribora, Zenice, Tuzle i Beograda. Inicijativu za obnavljanje rada Društva dali su Oblasni odbor URSSJ u Sarajevu, kulturno-sportske organizacije koje su održavale vezu u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani i Savez radničkih kulturnih i sportskih društava u Jugoslaviji⁹⁾. Vidnu ulogu u radu na obnovi Društva »Prijatelja prirode« imali su članovi Oblasnog odbora URSSJ i funkcioneri u Radničkoj komori u Sarajevu Panta Krekić, Bakarić Slavko, Rajković Petar, Tadić Branko i dr. Na skupštini je izabran Izvršni odbor Društva u koji su uglavnom ušli članovi Inicijativnog odbora za održavanje skupštine. Donesen je zaključak da sjedište Društva bude u Sarajevu, da pravila Društva izradi Izvršni odbor u sporazumu sa članovima Glavnog odbora. Krajevska banska uprava u Sarajevu odobrila je Pravila Društva »Prijatelja prirode« i samim tim i njegovu djelatnost jer je Uprava policije u Sarajevu na njeno traženje izvijestila »da se je rad Društva u Sarajevu kretao uvijek u granicama društvenih pravila, a uprava i članovi bili su ispravnog ponašanja, te bi se moglo odobriti ponovno osnivanje društva«¹⁰⁾. U Pravilima Radničkog turističkog društva »Prijatelji prirode« utvrđen je djelokrug rada, ciljevi, zadaci, struktura i organi uprave. Djelokrug rada obuhvatao je cijelu teritoriju Jugoslavije, a glavni cilj Društva je razvijanje interesa za upoznavanje prirodnih ljepota Jugoslavije, naročito kod manuelnih i intelektualnih radnika, razvijanje što veće propagande za turizam i upoznavanje narodnih običaja u zemlji. Svi ti zadaci ostvaruju se putem izleta, naučnih ekskurzija u prirodu, društvenih sastanaka, održavanjem popularnih predavanja o planinarstvu, osnivanjem knjižnica sa popularnim naučnim djelima o turizmu, izgradnjom i održavanjem planinskih putova i skloništa, održavanjem duhovnih i organizacionih veza sa društвima istog smjera i radničkim, kulturnim, sportskim i sindikalnim organizacijama. Član Društva može biti svaki najamni radnik i namještenezik i članovi njihove porodice. Izuzetno mogu biti članovi i druga lica koja imaju ideološke veze sa radničkim pokretom. Članovi Društva bili su dužni pridržavati se pravila, plaćati upisninu i članarinu i čuvati i braniti interes Društva. Svaki član ima pravo da se koristi sredstvima kojima Društvo raspolaže. Sredstva i prihodi Društva ostvaruju se od upisnine, članskih uloga, dobrovoljnih priloga i priredaba.

⁸⁾ ABH DB pov. br. 2867/31.

⁹⁾ Isto, pov. br. 13.908/32.

¹⁰⁾ Isto, pov. br. 914/32.

Organji Društva su: društveni kongres, glavni odbor i finansijska kontrola, izvršni odbor, oblasne skupštine, oblasni odbor, glavna gođišnja skupština podružnice i podružnički odbor. Najviši organ je društveni kongres. U slučaju zabrane ili prestanka rada Društva, društvena imovina prelazi na čuvanje nadležnoj radničkoj komori, već prema tome na čijoj se teritoriji nalaze pojedini organi Društva¹¹⁾.

U toku 1932. godine obnovljene su podružnice »Prijatelja prirode« u Novom Sadu, Sarajevu, Zenici, Tuzli, Mariboru i Trbovlju. Nešto kasnije počele su sa radom podružnice u Zagrebu, Ljubljani, Kranju i Drvaru.

U Sarajevu je podružnica Društva od svog obnavljanja u toku 1932. godine organizirala 36 izleta sa 567 učesnika. U to vrijeme otvoren je i planinski dom Društva na Crepoljskom.

Društvo »Prijatelji prirode« imalo je nesumnjivo određenu privlačnost naročito u redovima radnika, jer je predstavljalo njihovo turističko društvo, a i stoga što nije bilo nacionalno i vjerski isključivo. Naprotiv, Savez planinarskih društava u Jugoslaviji okupljao je društva koja su bila strogo nacionalno podijeljena. On je imao svoje sjedište u Ljubljani i stalno je onemogućavao Društvu »Prijatelja prirode« prijem u Savez, osporavao mu jugoslavensku orijentaciju i isticao njegovu klasnu opredijeljenost. Zbog toga su prijatelji prirode bili lišeni niza povlastica kao što su popust u željezničkom i brodskom saobraćaju i u korišćenju ostalih planinskih domova u zemlji. Na insistiranje Saveza planinarskih društava Jugoslavije i lokalnih vlasti Centralna uprava »Prijatelja prirode« organizirala je vanredni kongres Društva sa zadatkom da izvrši izmjenu društvenih pravila. Kongres je održan 30. oktobra 1933. godine u Sarajevu u prisustvu predstavnika društava iz Sarajeva, Zagreba, Beograda, Maribora, Ljubljane, Novog Sada, Tuzle, Karlovca, Hrastnika i Indiće. Glavni i gotovo jedini zahtatak kongresa sastojao se u izmjeni postojećih pravila Društva¹²⁾.

U izmijenjenim Pravilima brisano je sve ono što je označavalo »Prijatelje prirode« kao radničko turističko društvo. Tako je umjesto naziva Radničko turističko društvo »Prijatelja prirode« ostao samo naziv Turističko društvo »Prijatelja prirode«. Iz Pravila je brisan pasus u kome se govori »o održavanju duhovnih i organizacionih veza Društva »Prijatelja prirode« sa društвima istoga smjera«. Dok je u ranijim Pravilima jasno određeno da član Društva može biti prije svega najamni radnik i namještenik i članovi njihovih porodica, a izuzetno mogu biti primljena i druga lica koja imaju ideološke veze sa radničkim pokretom, u revidiranim Pravilima taj stav glasi: »Član Turističkog Društva može biti svako pravno lice koje odbor podružnice primi«.

Policijska uprava u Sarajevu i Kraljevska banska uprava drinske banovine dale su saglasnost i na ova Pravila jer »Društvo nema

¹¹⁾ ABH, DB, Pov. br. 13.908/32.

¹²⁾ Podaci iz »Snage« br. 1—2 i 5 iz 1933.

nedozvoljene političke ciljeve a protiv sadašnjeg Upravnog odbora udruženja ne postoji ništa kažnjivo i prema tome nema zapreke za odobrenje predloženih Pravila¹³⁾). Mada su učinjeni ovako značajni ustupci i mada je Društvo formalno lišeno radničkog obilježja, ipak »Prijatelji prirode« nisu primljeni u Savez planinarskih društava Jugoslavije sve do septembra 1936. godine, kada će se u Društvu, sa prisustvom komunista, osjećati znatno borbeniji duh i što će, izgleda, uticati da budu primljeni u Savez »kako bi njihova djelatnost bila pod većom kontrolom nacionalnih turističkih društava«¹⁴⁾.

U periodu od 1932. do 1936. godine obnovljen je rad određenog broja podružnica »Prijatelja prirode«, a obrazovane su i neke nove. Međutim, lokalne vlasti u nizu mjesta sprečavale su obrazovanje podružnica. Svi naporci da se stvore nove i obnovi rad starih podružnica u Osijeku, Nišu, Tesliću, Višegradi, Užicu, Skoplju, Splitu i ostalim mjestima ostali su ipak samo neuspjeli pokušaji. U Beogradu je djelovala radnička izletnička grupa i ona je pokušavala da obrazuje podružnicu »Prijatelja prirode«, ali u tome nije uspjela. Uprava grada Beograda spriječila je to s obrazloženjem da »neće dozvoliti osnivanje ovog društva jer u njemu komunisti rade svoj čelijski posao«¹⁵⁾.

I u vremenu od 1932. godine do 1936. najznačajniji vid aktivnosti »Prijatelja prirode« bili su izleti, ekskurzije i predavanja. Na inicijativu Glavnog odbora Društva 1933. godine organizovan je izlet na Durmitor. Planinski domovi postali su najpouzdaniji oslonac jačanja i proširivanja društva. U ovo vrijeme mnoge podružnice izgradile su svoje domove. Sarajevska podružnica pored doma na Bočićkom Jezera i Crepoljskom imala je dva doma na Prenju. Podružnica u Zenici izgradila je sklonište na Babinom smetu i počela graditi novi planinski dom. Svoje planinske domove imale su podružnice u Novom Sadu (na Fruškoj gori), Trbovlju (na Mrzlici), Zagrebu (na Glavici), Hrastniku (Počitniški dom) i Ljubljani (na Trupelovom polđne).

Društvo »Prijatelji prirode« bilo je evidentirano kod svih radničkih komora, učlanjeno u Savez radničkih kulturnih i sportskih društava u Sarajevu i u Zimski sportski savez u Ljubljani. Broj članova Društva koji su ispunjavali sve propisane obaveze kretao se

¹³⁾ ABH DB, pov. br. 42.040/33.

¹⁴⁾ Isto, pov. br. 5.089/36. U povjerljivom izvještaju Uprave policije u Sarajevu Banskoj upravi drinske banovine od 7. X 1936. g. o održanom kongresu članova Društva »Prijatelja prirode« u septembru 1936. g. u Sarajevu konstataju se »da su baš vodeće ličnosti iz »Prijatelja prirode« godinama pod policijskom paskom zbog širenja komunizma i da se ove ličnosti i danas nalaze na položajima predsjednika i glavnih društvenih funkcionera«. I dalje: »Ovo vrijeme iza kongresa organi Uprave policije su nastojali da saznaju mišljenje poznatih turističkih radnika o Prijateljima prirode, kojima se nikako ne može prebaciti da su protivnici sadašnjeg društvenog poretku. Oni tvrde i poznato im je da i u podružnici Prijatelja prirode ima mnogo komunista i da vrše komunističku propagandu, ali učlanjeni u Savez (misle na Savez planinarskih društava Jugoslavije — pr. N. Š.) oni će biti pod većom kontrolom nacionalnih turističkih društava«.

¹⁵⁾ ABH, DB, pov. br. 4.012/36.

u nekim većim podružnicama u periodu od 1932. do 1935. godine ovako: U Zagrebu 1932. godine nema članova Društva, a 1935. godine 352 člana; u Sarajevu 1932. godine 81 član, a 1935. godine 402 člana; u Novom Sadu 1932. godine nema članova društva, a 1935. godine 110 članova itd. Sa članovima Društva posjećivali su domove i uzmali učešća na izletima i članovi njihovih porodica. 1936. godine Društvo »Prijatelja prirode« besplatno je ustupilo svoj dom na Crepoljskom za ljetovanje djeci nezaposlenih radnika grupe »Budućnost«¹⁶⁾. Zanimljivo je da se u Društvu »Prijatelja prirode« vodila duga diskusija da li njegovi članovi treba da učestvuju na takmičenjima u raznim sportskim disciplinama. Usvojeno je stanovište da su takmičenja za radnike veoma naporna s obzirom na teške uslove života i rada i da slobodno vrijeme treba koristiti tako da se planiranjem i drugim sportovima organizam duhovno i fizički ojača.

»Prijatelji prirode« održavali su veze i organizovali susrete sa organizacijama prijatelja prirode drugih evropskih zemalja. Posebno su česti susreti bili organizirani sa austrijskim društvom »Die Naturfreund«. U toku 1930. godine međunarodno Društvo »Prijatelji prirode« brojalo je 200.000 članova sa 1.400 mjesnih grupa u cijelom svijetu. Imalo je 412 sopstvenih turističkih domova i skloništa i svoje prodavnice u Beču, Cirihi i Nirnbergu, gdje su njegovi članovi mogli jevtinije nabaviti turističku opremu. Društvo je imalo svoje organizacije u deset evropskih država, u SAD i Brazilu¹⁷⁾.

U septembru 1936. godine održan je u Sarajevu kongres Društva »Prijatelja prirode«. Iz više referata koji su pročitani na kongresu i veoma detaljnih političkih izvještaja stiče se utisak da je to bio značajan događaj u životu Društva »Prijatelja prirode« i da su se u njemu odigrale znatne unutrašnje promjene. Mada su predstavnici uprave Društva i ovom prilikom istakli da je nužno očuvati »apolitički karakter pokreta i najodlučnije suzbijati pokušaje da se »Prijatelji prirode« koriste za čelijski rad«, ipak je na kongresu bio prisutan nov, borbeni duh i veoma izražena politička komponenta u djelatnosti Društva. Teškoće u radu Društva, naročito u pogledu povećanja broja članstva i stvaranja novih podružnica, otvoreno su na kongresu dovedene u vezu sa teškim stanjem u jugoslavenskom društvu: »Živimo u periodu kada privreda propada u neslućenom opsegu, kada postoje čitave opštine nezaposlenih, u prilikama kada su po varošicama $\frac{3}{4}$ stanovnika prosjaci, a po selima $\frac{9}{10}$ u odnosima punog kulturnog bankrotstva i varvarstva«¹⁸⁾). Na ovom kongresu se razvitak radničkog turizma povezuje sa konkretnom borbotom radnika za poboljšanje životnih uslova: »Društveno-ekonomski prilike onemogućile su Društvu »Prijatelja prirode« da radnike u većem broju izvodi u prirodu iz duplja gostaonica, zadaha radionica i memla straćara i da cijelishodno raspoređuje njihovu dokolicu, osposobljava ih da postavljaju zahtjeve za većim nadnicama i kracim radnim vremenom«¹⁹⁾). Radnički turizam povezuje se sada i sa

¹⁶⁾ »Snaga«, br. 3 iz 1936. godine.

¹⁷⁾ Podaci iz »Snage« br. 3 i 9 iz 1930. godine.

¹⁸⁾ ABH, DB, pov. br. 5.089/36.

¹⁹⁾ Isto.

vaspitnim ciljevima i na konkretnim primjerima ilustruje se buduća metodologija rada u Društvu. Ne može se boraviti u Fruškoj gori samo i isključivo radi posmatranja i uživanja u prirodnim ljepotama: »u Fruškoj Gori ima manastira, rudnika, i to treba iskoristiti za razgovor sa učesnicima izleta o manastirima, manastirskoj zemlji i s tim u vezi o agrarnoj reformi i životnim uslovima radnika u rudnicima«²⁰). Na kongresu je stalno potcertavano da su »Prijatelji prirode« radničko društvo i da ono treba da razvija »radničko planinarstvo, da to bude planinarstvo masa, upražnjeno od masa i za mase. Ono mora obuhvatiti što veći broj radništva«²¹). Prema tome, na kongresu su bila na snazi prvotna Pravila Društva u kojima se naglašava radnički karakter »Prijatelja prirode«, a ne revidirana iz 1933. godine.

U referatu O budućem radu »Prijatelja prirode« nedvosmisleno je istaknuto da njegovanje turizma u redovima radnika i namještenika nije samo sebi cilj: »Ne idemo u prirodu da bježimo od ostalih problema svakodnevnog života, da tražimo zabavu, nego da se očeličimo i ospasobimo za dostojan život pojedinačno i kao klasa. U tu svrhu želimo podizanje kulturnog nivoa svega članstva, buđenje kulturnih potreba, ne samo oduševljavanje prirodom nego i njen razumijevanje«²².

Na kongresu je usvojen Pravilnik omladinskih sekcija »Prijatelja prirode«. Zadatak je svake podružnice da se stara o osnivanju ovih sekcija u koje ulazi omladina do navršenih 18 godina života i koje djeluju u duhu pravila radničkog Turističkog društva »Prijatelji prirode«.

Nov, borben duh na kongresu »Prijatelja prirode« i oštra kritika određenih pojava u jugoslavenskom društvu nije mogla ostati nezapažena od policijskih vlasti. Uprava policije u Sarajevu detaljno je izvijestila Bansku upravu drinske banovine o radu kongresa. U izvještajima se široko citiraju pojedina mjesta iz referata i diskusije na kongresu da bi se istovremeno iznijela tvrdnja da sada Turističko društvo »Prijatelji prirode« ima i druge ciljeve sem planinarstva. Upravu policije u stvari sada i ne čudi što se na kongresu propovijedaju ideje komunizma, »jer su u velikoj većini komunisti iz prošlih provala gotovo u svim mjestima gdje postoje podružnice ovog društva bili u iste učlanjeni«. Policiju naročito zabrinjava obrazovanje omladinskih sekcija »Prijatelja prirode« i ona predlaže da se energetično spriječi njihova djelatnost. Završni dio policijskog izvještaja sadrži ovaku ocjenu djelatnosti RTD »Prijatelja prirode«: »Turizam nije glavna svrha »Prijatelja prirode«, već pogodan način rada na »oslobodilačkoj« masovnoj akciji radničke klase. Kada se je na ovo naišlo, onda više i nije u pitanju samo rad i postojanje sarajevske podružnice »Prijatelja prirode«, odnosno njenog rasturanje, već je ovdje po srijedi jedno pitanje od značaja po cijelu zemlju, pa ova Uprava policije smatra da je potrebno da nadležne pretpostavljene

²⁰) Isto.

²¹) Isto.

²²) Isto.

vlasti stanu na jedno opšte principijelno stanovište i donesu opštu odluku kako bi se sve postojeće organizacije rasturile a onemogućilo osnivanje novih ma u kome vidu i imenu«²³).

I prije kongresa »Prijatelja prirode«, u toku 1936. godine, vodila se često prepiska između Uprave policije u Sarajevu i Banske uprave drinske banovine, a isto tako između Uprave drinske banovine i Ministarstva unutrašnjih poslova o preduzimanju mjera i praćenju djelatnosti TD »Prijatelja prirode« i o potrebi da se nadležni organi o tome izvještavaju detaljnije. U julu 1936. godine Ministarstvo unutrašnjih poslova upućuje depešu banskoj upravi u Sarajevu, Ljubljani, Zagrebu, Splitu, Cetinju i Skoplju u kojoj traži detaljan izvještaj o djelatnosti »Prijatelja prirode« i ujedno ih obavještava da će se u Brnu održati međunarodni kongres »Prijatelja prirode« i s tim u vezi ih upozorava da ni jednom članu ili eventualno simpatizeru ovog društva ne izdaju pasoše za inostranstvo dok se ovaj kongres održava, a »za odlazak na kongres u Brno ne izdavati pasoše uopšte bez prethodnog odobrenja Ministarstva«²⁴). U skladu sa ovim nalogom Ministarstva, Banska uprava drinske banovine zatražila je i od svih načelnstava na području banovine da »svestrano izvidi, ispita i prouči djelatnost »Prijatelja prirode« na svojoj teritoriji i da o tome podnesu izvještaj²⁵). Uprava u Sarajevu potrudila se da odmah udovolji zahtjevu Banske uprave u pogledu izdavanja putnih isprava i ujedno je podnijela iscrpan izvještaj o djelatnosti »Prijatelja prirode« u Sarajevu. Prema podacima policije, sarajevska podružnica Društva brojala je 416 članova, a od tog broja 34 su kod nje evidentirani kao komunisti. U posljednjoj provali i hapšenju komunista u Sarajevu policija je ustanovala da su 13 uhapšenih lica članovi Društva »Prijatelji prirode«, među kojima su Erih Koš i Ibrahim Čengić. Prema uvidu policije, Erih Koš i Drašković Borislav, funkcioneri KPJ, organizirali su omladinske priredbe sa horškim recitacijama, koje su, po njenoj ocjeni, komunistički način umjetničkog izražavanja. Upravu policije u Sarajevu posebno zabrinjava aktivnost »Prijatelja prirode« među omladinom. Tako je na Crepoljskom u domu »Prijatelja prirode« organizovano ljetovanje veće grupe radničke djece, koja se vaspitavaju u radničkom duhu i uče se radničkom pozdravu. Policijski izvještaj ovako završava: »Ne treba se čuditi ako bi ovo Društvo postalo centar ilegalne komunističke djelatnosti i propagande, jer će komunisti saobraziti svoj rad zadnjim naređenjima CK KPJ jer im Društvo pruža mogućnost da u njemu djeluje legalno dok im planinske kuće pružaju zgodnu priliku za djelatnost daleko od očiju vlasti«²⁶).

Iako su organi vlasti a posebno policijski u oštrim progonima komunista često preveličavali »komunističku opasnost«, ipak je tačna njihova konstatacija da je naročito od 1935. godine veoma značajno učešće komunista i kao članova i kao funkcionera u RTD

²³) Isto.

²⁴) ABH DB, pov. br. 331/36.

²⁵) Isto, pov. br. 331/36.

²⁶) ABH, DB, pov. br. 4.012/36.

»Prijatelja prirode« i da su oni unijeli njima svojstvenu borbenost u rad Društva i turizam povezivali sa praktičnom političkom akcijom. U jednom policijskom izvještaju o tome se kaže sljedeće: »Ima već dvije do tri godine kako smo primjetili da su sarajevski komunisti gro svog ilegalnog djelovanja prenijeli u planine po bližoj i daljoj okolini Sarajeva. Za ovaj posao neobično dobro su im došli turistički domovi u ovim planinama koji zbog udaljenosti od sjedišta policijskih vlasti pogoduju svakoj ilegalnoj svrsi. Pod vidom sporta nesmetano se obavlja sastajanje, polemisanje, svršavanje partijskih organizacionih poslova, prenošenje i sakrivljanje partijskog materijala i arhiva, pa čak i izrada letaka. Da se na ovakav način svršavaju poslovi mi smo se uskoro i uvjerili. Provalivši prošle godine u mjesecu februaru Pokrajinski komitet Komunističke partije BiH sa sjedištem u Sarajevu ustanovili smo, da je gotovo sva arhiva pokrajinskog komiteta bila sakrivena u jednoj maloj planinskoj kući na Jahorini, u blizini velikog doma društva »Romanija« dok smo pribor za izradu komunističkih letaka našli na drugoj planini Igmanu u planinskoj kući na mjestu zvanom »hrasnički stan«. U ovoj kući su ranije i izrađeni letci, koji su bacati po Sarajevu, ali se tada nije moglo ući u trag licima koja su ih radila, niti komunističkoj organizaciji^{26a)}.

Iznosimo neke podatke iz sjećanja komunista na rad u društvu »Prijatelji prirode«. U zagrebačkoj podružnici »Prijatelja prirode« svaki izlet nosio je obilježje borbe radničke klase za stvaranje saveza radnika i seljaka. Na izletima redovno su održavani sastanci izletnika sa referatom i diskusijom. Na sletu »Svobode« u Celju 1935. godine prisustvovalo je 200 članova »Prijatelja prirode« iz Zagreba. Oko 10.000 učesnika izleta prodefilovalo je ulicama Celja noseći transparente i crvene zastave. Čitavo je Celje grmjelo od uzvika: »Dolje fašizam«, »Živio Sovjetski Savez«, »Živjelo jedinstvo radničke klase!«²⁷⁾ U Banjoj Luci su u okviru Društva »Prijatelja prirode«, koje je bilo u početku sekциja Radničkog kulturnog društva »Vasa Pelagić«, a kasnije podružnica, organizirani izleti u obližnja sela, gdje je uspostavljena tješnja veza sa seljacima. Obično su ti susreti prerastali u političke zborove. Najznačajnija manifestacija banjolučke podružnice »Prijatelja prirode« bila je 1936. godine kada je 200 izletnika iz Banje Luke, noseći crvenu zastavu, posjetilo Mišin Han, selo na pruzi Banja Luka — Prijedor. Tom prilikom održan je politički zbor na kome je govorilo više govornika. Ukazano je na opasnost od fašizma i na potrebu koncentracije snaga u zemlji u jedinstveni front, koji će se moći suprotstaviti fašističkoj opasnosti²⁸⁾.

^{26a)} ABiH, FDB pri DZ br. 3.105/1937.

²⁷⁾ Alojz Valečić, Slet »Svobode« u Celju. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog radničkog pokreta, knj. 2, 1929—1935. godine, Kultura, Beograd, 1960, str. 210, 211.

²⁸⁾ Neobjavljena sjećanja Čamila Buće pod naslovom: Djelatnost Društva »Prijatelja prirode« u Banjoj Luci. Arhiv Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta u Sarajevu, Fond memoarske građe.

Politička aktivnost komunista u RTD »Prijatelji prirode« i s tim u vezi prijedlozi Uprave policije u Sarajevu da se spriječi rad Društva ubrzali su donošenje odluke Banske uprave drinske banovine o zabrani rada »Prijatelja prirode«. Već 12. januara 1937. godine Uprava drinske banovine u aktu koji je upućen Ministarstvu unutrašnjih poslova, Upravi grada Beograda, svim banskim upravama u zemlji, svim sreskim načelstvima i ispostavama drinske banovine i Uprave policije u Sarajevu »daje na znanje da je na osnovu paragrafa 11. Zakona o udruženjima, zborovima i dogovorima zabranila svaki dalji rad RTD »Prijatelja prirode« Jugoslavije u Sarajevu i njegovim podružnicama po cijeloj kraljevini«. Obrazloženje za ovu odluku ovako je formulisano: »Društvo »Prijatelji prirode« svojim dosadašnjim radom i držanjem prekoračili su statutarni krug rada i stoga ne pružaju dovoljnu garanciju da će se u svome radu strogo pridržavati odobrenih Pravila rada. Društvo se bavi politikom. Među istaknutim članovima Društva nalaze se i takvi čiji su nazori protiv današnjeg pravnog poretku u zemlji«²⁹⁾.

Na ovu odluku uprava Društva »Prijatelja prirode« podnijela je pravovremeno žalbu, ali je od Ministarstva unutrašnjih poslova žalba odbijena uz obrazloženje da »kako Centralna uprava društva tako i njene podružnice pod maskom turističkog djelovanja provode prikrivenu propagandu komunizma«³⁰⁾.

Nakon mjesec dana po ovome rješenju Društvo »Prijatelja prirode« u Sarajevu održalo je 31. maja 1937. godine osnivačku skupštinu Društva na kojoj su usvojena nova Pravila i upućena Kraljevskoj banskoj upravi u Sarajevu na odobrenje. Osnivanje Društva policijske vlasti ocijenile su kao nov pokušaj produžavanja rada ranijeg Društva samo sa izmijenjenim djelokrugom rada, pošto prema usvojenim Pravilima Društvo nosi naziv Turističko društvo »Prijatelja prirode« u Sarajevu, a to znači sa djelokrugom rada u gradu Sarajevu. Prema ocjeni policije »to u suštini neće izmijeniti situaciju, jer je Društvo član Planinarskog Saveza Jugoslavije i ono će na taj način uspostaviti vezu sa svojim ranijim članovima. Pokretači za formiranje novog društva uglavnom su isti ljudi kao i u ranijem raspuštenom Društvu »Prijatelja prirode«. Ukoliko su pojedina lica ispuštena, to je učinjeno samo formalno, iz taktičkih razloga, i nema sumnje da će budući rad ovog društva biti pod njegovim uticajem. Kada ovako stoje stvari, novo Društvo ne pruža vlastima garancije da se u njemu neće osjećati onaj isti politički uticaj i rad koji je bio razlog za raspuštanje ranijeg društva«³¹⁾.

Banska uprava na predlog Uprave policije u Sarajevu odbila je molbu i zabranila svaki dalji rad Društva »Prijatelja prirode« u Sarajevu, s napomenom »da je na njeno rješenje dopuštena žalba Ministarstvu unutrašnjih poslova«³²⁾. Zanimljivo je da je Društvo »Prijatelja prirode« i dalje djelovalo pored ove odluke, što se vidi iz više dokumenata i konačno iz definitivne zabrane rada u 1940..

²⁹⁾ ABH DB, pov. br. 493/37.

³⁰⁾ Isto, pov. br. 1.991/37.

³¹⁾ ABH DB, pov. br. 2.286/37.

³²⁾ Isto, pov. br. 2.433/37.

godini. Prećutna dozvola rada Društva »Prijatelja prirode« uslijedila je stoga što Banska uprava nije u određenom zakonskom roku donijela odluku o odobrenju dostavljenih Pravila Društva. To potvrđuje jedan akt Banske uprave u Sarajevu upućen 30. juna 1938. godine Drinskoj finansijskoj direkciji u vezi sa zahtjevom »Prijatelja prirode« da im se odobri točenje alkohola u planinskom domu na Crepoljskom. Taj tekst akta doslovno glasi: »U vezi molbe Turističkog društva »Prijatelji prirode« da im se odobri točenje alkohola u njihovoj planinskoj kući u Crepoljskom smatramo da to treba odobriti. Ovom društvu, čije je djelovanje ograničeno samo na Sarajevo, nisu u zakonskom roku odobrena Pravila i ono je po samom zakonu stupilo u život«^{33).}

Uprava policije u Sarajevu očigledno se protivila obnavljanju djelatnosti »Prijatelja prirode« u Sarajevu. Ona je znala da komunisti imaju sve značajniji uticaj u Društvu iako nije raspolagala konkretnim podacima o njihovoj stvarnoj djelatnosti. To je izgleda imalo presudnu ulogu u njenom stalnom insistiranju da se zabrani djelatnost »Prijatelja prirode«.

U jednom policijskom izvještaju od 27. jula 1939. godine Banska uprava u Sarajevu detaljno je obaviještena o ljetovanju jedne grupe članova »Prijatelja prirode« i članova zabranjenog jevrejskog društva »Matačja« na Boračkom jezeru. Uz poimenični spisak svih 39 učesnika koji su tada ljetovali policija je posebno označila među njima deset učesnika kao komuniste ili kao ljude bliske njima i to: Anton Kuna, Vuković Slobodan, Perera Elizar, Fertig Hajnrih, Perera Donka, Besarović Jovan, Papo Jakov, Perija Dragutin, Besarović Risto, Mijanović Danilo i Stanivuković Predrag. Učesnici su na ljetovanju pjevali (prema navodima policije) komunističku pjesmu »Nove pute, nove staze« i pjesmu »Ustaj seljo, ustaj rode« i tim povodom došlo je do oštih sukoba između komunista i nekih nacionalista koji su ljetovali u blizini planinskih domova »Prijatelja prirode«. Povodom toga policija je vršila istragu u domu »Prijatelja prirode« i utvrdila da se u njemu ne vodi nikakva evidencija o gostima koji ljetuju i to po njenom mišljenju pruža mogućnosti ljevičarskim elementima da skrivaju svoj rad. Ona je zahtijevala da se društvo najstrožije kazni zbog kršenja prijavnih propisa i predložila Banskoj upravi da se Društvu »Prijatelja prirode« otkaže ugovor na zemljište na Boračkom jezeru jer je ono vlasništvo države³⁴⁾. Neposredno poslije ovoga policijskog izvještaja Banska uprava u Sarajevu donijela je (13. septembra 1939) odluku da se zabrani i raspusti Radničko turističko društvo »Prijatelji prirode« sa svim svojim podružnicama, jer je u svom radu »prekoračilo statutarni krug rada i umjesto da se bavi samo planinarstvom, ono se bavi politikom i destruktivnim radom«^{35).}

Na ovu odluku uprava Turističkog društva »Prijatelji prirode« podnjela je odmah žalbu i pozvala se pri tome na činjenice for-

³³⁾ Isto, pov. br. 1.855/38.

³⁴⁾ ABH DB, pov. br. 3.177/39.

³⁵⁾ Isto, pov. br. 3.434/39.

malne prirode. Tvrđila je da se odluka o raspuštanju Društva ne može odnositi na njih jer se njihovo društvo ne naziva Radničko turističko društvo »Prijatelji prirode« Jugoslavije, nego samo Turističko društvo »Prijatelji prirode« u Sarajevu, pa prema tome ono i nema svojih podružnica. Ova žalba samo je odgodila, ali nije izmijenila odluku o raspuštanju društva. Ministarstvo unutrašnjih poslova potvrdilo je konačno 10. aprila 1940. godine odluku Banske uprave u Sarajevu o raspuštanju TD »Prijatelji prirode« u Sarajevu s obrazloženjem da »navodi žalbe nisu mogli biti uvaženi jer ničim nisu obesnažili razloge iznete u prvostepenoj odluci«³⁶⁾.

Time je definitivno prestao rad Turističkog društva »Prijatelji prirode« u Sarajevu.

U toku svoje višegodišnje djelatnosti Radničko turističko društvo »Prijatelji prirode« ostvarilo je lijepe uspjehe u okupljanju radnika i inteligencije, u razvijanju i njegovanjem turističkih sklonosti, u omogućavanju radnicima i njihovim porodicama da se u povoljnijim uslovima koriste planinskim domovima. Oslobođeno nacionalne ograničenosti i bez primjesa antisemitizma a sa djelokrugom rada na teritoriji cijele zemlje, društvo »Prijatelji prirode« vaspitavalo je svoje članove u duhu internacionalizma i nacionalne ravno-pravnosti. Članovi su se međusobno dobro poznavali i stoga policiji nije bilo lako pratiti njihov rad. Doduše, dok su socijalisti imali presudan uticaj na njegov rad, oni su se strogo pridržavali pravila Društva i stoga nisu davali povoda policijskim vlastima da sumnjaju u njihovu djelatnost. Ali sa sve većim učešćem komunista u radu »Prijatelja prirode«, naročito od 1935. godine, policijske vlasti u njemu vide sve više političku, a manje turističku organizaciju. Duh solidarnosti i konspiracije nesumnjivo je postojao među članovima »Prijatelja prirode«. Optužbe policije protiv Društva svode se često na to da u njemu, po njenom mišljenju, djeluju ljudi koje ona vodi u svojoj evidenciji kao komuniste, odnosno kao simpatizere komunizma. (Uprava policije u Sarajevu na primjer nije sazanalala da je 1940. godine u domu »Prijatelja prirode« na Crepoljskom održan petnaestodnevni partijski kurs, kome su prisustvovali partijski rukovodioци iz Sarajeva, Banje Luke, Tuzle i Mostara. Kursom je rukovodio Krsto Popivoda)³⁷⁾.

Društvo »Prijatelja prirode« pružalo je u uslovima opštih progona KPJ mogućnosti za ilegalnu djelatnost komunista, a posebno za ostvarivanje čvršće veze između naprednog radništva i seljaštva. Policijske vlasti, koliko se to može vidjeti iz policijske arhive, djelomično su znale za učešće komunista u djelatnosti Društva i sve više naglašen borben politički karakter »Prijatelja prirode« ocjenjivali kao njihovo djelo. One su stoga sa sve većim podozrenjem pratile njegov rad da bi ga konačno 1940. godine definitivno zabranile.

³⁶⁾ ABH, DB, pov. br. 1.775/1940. g.

³⁷⁾ Milutin Đurašković: Partijski kurs na Crepoljskom. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, knj. IV, 1935–1941. god., str. 327, 328.

SHORT SUMMARY

The workers' touristic association »The Friends of Nature« was founded in Sarajevo, 1905. The initiative for the foundation came from the workers of the foreign born. The association »Friends of Nature« in Sarajevo, which was growing together with the development of the trade union movement in Bosnia and Hercegovina, initially had the aim to train the workers to spend their free time in mountains and forests and, at the same time, to get them learn something from natural sciences, geography, geology and biology.

In the course of the First World War the Association made a break in its activity for the time being. After the war, the association »The Friends of Nature« gradually renewed its activity and since 1927 it extended its activity throughout Yugoslavia. The seat of the Central Direction was in Sarajevo. Before the election of the Central Direction, and later on, both in the Central Direction and in other bodies of the Association, the majority of the members were the members of the Socialistic Party.

The Socialists pointed out the unpolitical character of the Association, directing its activity towards tourism. In that way they made it possible to act even during 6th January dictatorship. »The Friends of Nature« erected several mountain-houses, organized collective outings, parties, evening parties, etc. As long as the Socialists had a decisive influence upon the work of the Association, the Police asserted that »the Association from Sarajevo had always operated within the bounds of the Association rules and its members had never exceeded allowed limits«. But as soon as the Police perceived that the Communists began to play more important role in the work of the Association, they began to keep a watchful eye on the work of »The Friends of Nature« and to follow it. In distinction from the socialists, the communists gave the Association a fighting character. They connected tourism with the concrete political activity. Much greater influence upon the work of the Association began since 1934. That year the Police realized that it was not tourism that interested the members of »The Friends of Nature«, but that the main aim of the activity was the political and educational work of the communists in the rows of the working class. At the suggestion of the Police, the authorities began to make the work of the Association impossible. Several times the Police forbade their further activity, and, finally, in 1940, the Police forbade it definitely.

Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković-Maček

Dana Begić

Sporazumom Cvetković-Maček od 26. avgusta 1939. godine bile su privremeno određene granice banovine Hrvatske, s tim da se »definitivni opseg banovine Hrvatske ima odrediti prilikom konačnog preuređenja države, pri čemu će se voditi računa o ekonomskim, geografskim i političkim okolnostima«¹⁾). Sporazumom je zaključeno da će se one opštine i sela koja nemaju hrvatsku većinu izdvojiti tom prilikom iz banovine Hrvatske i priključiti drugim jedinicama. Tako je pitanje teritorijalnog obima banovine Hrvatske privremeno odgođeno.

Novoformirana vlada Cvetković-Maček, prema svom programu, trebala je da radi na daljem administrativnom i teritorijalnom preuređenju čitave jugoslovenske države. U sklopu sporazuma posebno je interesantno pitanje statusa Bosne i Hercegovine, s obzirom da su pregovori bili zapeli, po rečima dr Vlatka Mačeka, na »Turškoj Hrvatskoj«, odnosno Bosanskoj krajini, kao i s obzirom na posljedice koje izaziva sporazum i koje se manifestuju u formiranju Pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine.

Ideja autonomije i teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine imala je svoje korijene u nacionalnooslobodilačkim pokretima i ustancima koji se javljaju u drugoj polovini XIX vijeka. Ti pokreti bili su izraz dubokog nezadovoljstva stanovništva Bosne i Hercegovine kako turškom vladavinom i Portom tako isto i politikom i ciljevima austrougarske vlade u Beču. Autonomistički pokreti naročito jačaju početkom XX vijeka. Zato je prilikom aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine u carskoj proklamaciji izričito naglašeno da će Bosna i Hercegovina dobiti svoj ustav, koji je nominalno

¹⁾ Iz govora dr Vlatka Mačeka na sjednici Hrvatskog narodnog zastupstva od 8. maja 1939. godine — M. Glognarić, Borba Hrvata, Zagreb 1940, II izdanje, str. 279.

dobila 1910. godine²). Na osnovu istog ustava ustanovljeno je i specijalno teritorijalno pripadništvo Bosne i Hercegovine³). Ali ideja nacionalnog oslobođenja i teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine i dalje je jačala. Nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije krajem 1918. godine i formiranja države Srba, Hrvata i Slovenaca Bosna i Hercegovina je postala ravnopravna pokrajina sa legitimnom vladom Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu. Članovi Narodne vlade bili su povjerenici Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu⁴). Za vrijeme čitavog svog djelovanja Narodna vlada Bosne i Hercegovine bila je autonomna⁵). Teritorijalna cjelina Bosne i Hercegovine bila je garantovana i Vidovdanskim ustavom. Iza ukidanja toga ustava i zavođenja šestojanuarske diktature 1929. godine formiraju se banovine. Čitava jugoslovenska teritorija podijeljena je na devet banovina, a teritorija Bosne i Hercegovine na četiri, sa odlučujućom većinom srpskog stanovništva u tri banovine. Nacionalno ugnjetavanje i hegemonija srpske buržoazije u Kraljevini Jugoslaviji uticali su na sve veće zaoštravanje i otpor pojedinih nacionalnosti, što dovodi do stvaranja novih pokreta, među kojima i pokreta za autonomiju. Poslije stupanja na snagu Oktroisanog ustava nastale su diskusije o preuređenju države. Tada se pojavljuju i Sarajevske punktacije (1933), čiji su autori političari iz redova Jugoslovenske muslimanske organizacije. U Sarajevskim punktacijama se tražilo preuređenje države na principu samoupravnih političko-istorijskih jedinica sa najširim kompetencijama. U 3. tački Sarajevskih punktacija zahtjevalo se da u okviru budućeg demokratskog, ustavnog i parlamentarnog uređenja Bosne i Hercegovine bude jedna od ravnopravnih jedinica kao najstarija politička jedinica u državi⁶).

Ideju osnivanja autonomne i ravnopravne jedinice Bosne i Hercegovine podržavala je i Demokratska stranka u programskom pismu svoga predsjednika Ljube Davidovića O složenoj državi, objavljenom početkom 1933. godine. U pismu se zahtjevalo osnivanje središnje jedinice Bosne i Hercegovine, koja treba da bude uređena »kao samoupravna oblast jednako kao Hrvatska i Srbija da bi se tako ublažili postojeći totalitarni nacionalizam, vjerska intolerancija i muslimansko separatističko okupljanje⁷). Pismo je odobrio Izvršni odbor Demokratske stranke, pa je time formulisan i stav Stranke u cjelini u pogledu unutrašnjeg uređenja jugoslovenske države⁸. Prilikom održavanja skupštinskih parlamentarnih izbora maja 1935. godine JMO je u izbornom proglašu istakla kao izbornu parolu autonomiju Bosne i Hercegovine i ukidanje centralističkog ustava. Sa istom parolom je ušla u izbornu kampanju za skupštinske izbore

²) Enciklopedija Jugoslavije, sv. II, str. 66, Zagreb 1956.

³) Ibidem.

⁴) Dr Hamdija Kapidžić, Pokušaj ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom, Pregled, 1965, br. 1—3, str. 35.

⁵) Ibidem, str. 36.

⁶) AIRP Sarajevo, Zbirka letaka i proglaša 1919—1941.

⁷) Dr Ivan Ribar: Iz moje političke suradnje, Zagreb 1964, str. 260.

⁸) Isto, str. 266.

1938. godine Muslimanska organizacija (prof. Hakija Hadžić) na zemaljskoj listi dr Vladimira Mačeka.

Ogromno povjerenje birača koje je dobila udružena opozicija sa listom dr Vladimira Mačeka na skupštinskim decembarskim izborima 1938. godine, a zatim ozbiljna međunarodna situacija, i u okviru toga vrlo složen međunarodni položaj Jugoslavije, zahtijevali su najhitnije sporazumijevanje srpske i hrvatske buržoazije. Slovenci su bili svoji na svome u okviru dravske banovine. Sporazum sa Hrvatima bio je jedini izlaz iz 20-godišnje unutrašnje krize. Jedno od prvih pitanja u pregovorima bilo je pitanje teritorija. Na bosansko-hercegovačku teritoriju računale su obadvije pregovaračke strane, kombinujući da li će granica prema Srbiji biti na Uni, Vrbasu, Bosni ili Drini. Javljale su se različite koncepcije, izlagane u rezolucijama javnim istupima ili putem štampe, u čemu se angažovala čitava jugoslovenska javnost i u čemu su se podjednako isticali i zagrebačka i beogradска strana. Još dok su pregovori bili na početku, dr Maček je tvrdio da »Turska Hrvatska« (Bosanska krajina) geopolitički i historijski bezuvjetno pripada Hrvatskoj⁹). Dragiša Cvetković je međutim isticao da se zbog Srba ne može dozvoliti da bilo koji dio »Turske Hrvatske« pripadne Hrvatskoj, već bi rješenje za te krajeve trebalo tražiti u održavanju plebiscita. Maček je plebiscit kao uslov daljeg nastavljanja pregovora »prihvatio objeručke«¹⁰). Tako je u prvoj bitnom Predlogu sporazuma od 27. aprila 1937. godine stajalo da će se »definitivni opseg Banovine Hrvatske odrediti odlukom naroda putem glasovanja u preostalim dijelovima Bosne i Hercegovine, Dalmacije, te Srijema i Vojvodine«¹¹). Kao što je poznato, Kraljevsko namjesništvo je odbilo ovakav Predlog sporazuma. Već tada je bilo jasno svim vodećim političarima u zemlji da od pravilnog rješenja teritorijalnog položaja Bosne i Hercegovine zavise budući srpsko-hrvatski odnosi, kao i zaključenje samog sporazuma. Prirodno je da ovakav tok pregovora izaziva zabrinutost kod većine poštenih rodoljuba i političara. Pregovori oko sporazuma vođeni su u najvećoj tajnosti i u najužem krugu, što izaziva nezadovoljstvo tadašnjih članova kabineta Cvetkovićeve vlade (dr Spaho, dr Miljuš), koji su protiv plebiscita i protiv ma kakvih teritorijalnih koncesija hrvatskim političarima na račun bosansko-hercegovačke teritorije. Ideja autonomne Bosne i Hercegovine ponovo oživljava, dobija punu aktuelnost i postaje politička tema dana. Moramo odmah istaći da se na mišljenje bosansko-hercegovačkih političara u kombinacijama oko uređenja srpsko-hrvatskih odnosa nije obraćala naročita pažnja. Režim je administrativnim putem i sankcijama nastojao da što je moguće više utiša svaku polemiku oko položaja Bosne i Hercegovine. Vlast zabranjuje rasturanje letaka i brošura koje se odnose na ovaj problem kao na primjer: »Autonomističko stanovište muslimanske organizacije«; »Bosanski Srbi i autonomija Bosne«; »Projekat

⁹) Mirko Glojnarić, Borba Hrvata, Zagreb 1940, II izdanje, str. 280.

¹⁰) Ibidem, str. 280.

¹¹) Ibidem, str. 281.

novog ustava« itd.¹²⁾). Krajem novembra 1939. godine Centralni presbiro je obavijestio redakcije listova da se ne smije pustiti nijedna riječ o autonomiji BiH. U drugoj depeši ponovo je potvrđen ovaj stav sa komentarom da predsjednik vlade traži »da se ovog upustva treba najstrožije pridržavati i u slučaju potrebe novine pleniti. Naročito treba paziti na »Muslimansku svijest« i »Jugoslovensku poštu« koji od te polemike egzistiraju«¹³⁾). Odbijanje prvobitnog Predloga sporazuma od aprila mjeseca 1939. godine i razvijanje dogadaja u vezi sa tokom pregovora puni stupce tadašnje štampe u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu. U međuvremenu dolazi do osnivanja novih društava čiji je cilj popularisanje hrvatske Bosne. Takvo je Društvo bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu. Pojavljuju se štampane studije i brošure o značaju Bosne, hrvatskog Pounja, vrbaske banovine itd.

Smrt dr Spahe, ministra saobraćaja u Cvetkovićevoj vladi i jednog od lidera JRZ i JMO, čija je politička izolacija od decembarskih izbora bila sasvim vidljiva, izaziva zabrinutost većeg dijela bosansko-hercegovačkih Muslimana. Bilo je poznato da je dr Spaho, u posljednjem momentu zagovarao kod najuticajnijih faktora autonomiju BiH¹⁴⁾). Zato je trebalo što prije popuniti njegovo upražnjeno mjesto. 30. juna 1939. godine u Sarajevu su se sastali senatori i narodni poslanici Muslimani iz Bosne i Hercegovine, gdje je za političkog vođu izabran dr Džafer Kulenović, ministar bez portfelja u Cvetkovićevoj vladi¹⁵⁾). Da je postojala neizvjesnost i zabrinutost u redovima bosansko-hercegovačkih Muslimana, najbolje nam potvrđuje pisanje sarajevske »Pravde« od 24. 8. 1939, povodom vijesti da su pregovori između Cvetkovića i Mačeka u završnoj fazi. U članku Prva etapa stoji: »Nema nikavog razloga da naši ljudi vjeruju raznim glasinama i kombinacijama koje se šire u pogledu prve etape i sporazuma koji se sada privodi kraju. Ne postoji opasnost da bi ova etapa isla na štetu naših interesa i da bi se kosila sa našim mišljenjem. Za nas su dovoljna garancija što je naš predstavnik u kraljevskoj vladi dr Džafer Kulenović ujedno i potpredsjednik stranke koja sklapa u prvoj etapi sporazum. Dokle god on učestvuje u radu na sporazumu, mi možemo biti mirni i spokojni«¹⁶⁾). »Pravda« se varala samo u jednom — u tome da sporazume sklapa JRZ. Maček nikada nije htio pristati na ma kakve pregovore sa JRZ. Pregovarao je i sklapao sporazum sa Cvetkovićem kao mandatorom krune i predsjednikom vlade.

Nekoliko dana poslije članka u »Pravdi« sporazum je bio obnovljen. Rješenjem tzv. hrvatskog pitanja otvorena su sada nova, među ostalim i pitanje položaja i teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine. Banovini Hrvatskoj priključeni su sljedeći bosansko-hercegovački srezovi: Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik, Fojnica,

¹²⁾ ASRBiH Sarajevo, fond Banske uprave drinske banovine, pov. DZ 1629/39. i pov. DZ 2084/39.

¹³⁾ VII Beograd, popis XVII, kut. 61, br. 6 (4—1).

¹⁴⁾ Dr Branko Miljuš, »Sporazum 1939«, Vindzor, 1957, str. 8.

¹⁵⁾ »Pravda«, Sarajevo, br. 16, 1. juli 1939. god., str. 6.

¹⁶⁾ »Pravda«, Sarajevo, 24. avgusta 1939. godine.

te zapadna Hercegovina, Mostar i Stolac. Pošto je sporazum sankcionisan kao prva etapa rada na preuređenju države, situacija poslije sporazuma bila je puna neizvjesnosti. Iz izvještaja sreskih načelnika kako otcijepljenih tako i ostalih srezova u Bosni i Hercegovini vidi se da većina stanovništva očekuje izmjene i da smatra sporazum privremenim. Prema tim izvještajima, sporazum je pozdravljalo hrvatsko stanovništvo, dok su muslimanske i srpske mase bile u stavu isčekivanja. Događaji su se odvijali veoma brzo. Česte političke konferencije pojedinih političara i ministara novoformirane vlade Cvetković-Maček, kao i predstavnika SDS, govorile su u prilog provođenja politike sporazuma. Istovremeno se vršilo opredjeljivanje pojedinaca, organizacija i političkih stranaka na pitanje daljeg položaja Bosne i Hercegovine u okviru Jugoslavije.

Prvu kritiku sporazuma i prvo neslaganje nalazimo u saopštenju sa sjednice užeg Glavnog odbora Demokratske stranke održane 28. i 29. avgusta 1939. godine u Beogradu u kome se ističe »da problem uređenja drugih krajeva i uskladivanja svega u jedan jasno postavljen sistem ostaje još kao otvoreno pitanje, pa zahtjeva kao prvi uslov slobodan izbor jednog istinskog narodnog predstavništva, kako se sporazum ne bi kompromitovao«¹⁷⁾. U prvom momentu ovo saopštenje nije imalo dubljeg odjeka u široj javnosti. Kako su dani odmicali, negodovanje je postajalo uočljivije.

O budućem položaju Bosne i Hercegovine započeli su oktobra 1939. godine polemiku dvojica političara iz Bosne i Hercegovine i to inž. Mika Blagojević i novinar Dobrosav Jevđević. Prvi je bio samostalni demokrata, a drugi pripadnik Jugoslovenske nacionalne stranke. Blagojević je, na sjednici Glavnog odbora SDS u Zagrebu, tražio da Bosna i Hercegovina kao cjelina treba same da odlučuju o svojoj sudbini, pozivajući se pri tom na Mačekovu izjavu »da kada se bude imala potpuno preuređiti naša državna zajednica, onda će trebati da odluče narodi krajeva o kojima se radi kome će pripasti«, na što je prisutni dr Maček odgovorio: »Nikoga tko u slobodnu Hrvatsku neće, na to ne silimo. Isto taj princip imade se primjeniti na sve druge krajeve«¹⁸⁾. Jevđević je odmah na takvu izjavu dao u štampi svoj odgovor da će autonomna Bosna i Hercegovina biti žarište kasnijih sukoba, a da su Muslimani ili Hrvati ili Srbi, pa prema tome i nisu pripadnici drugog naroda¹⁹⁾. Komentarišući prve izjave o autonomiji Bosne i Hercegovine Hrvatski dnevnik, organ HSS-a, pisao je: »Mi smo se Hrvati zalagali za autonomiju Bosne ali su nas napustili upravo oni koji se danas za nju zauzimaju. Nesumnjivo je da je autonomistička concepcija o Bosni i Hercegovini pretrpila težak udarac dosadašnjom politikom muslimanskih predstavnika«²⁰⁾.

Izjava dr Džafera Kulenovića data predstavnicima domaće štampe u Beogradu 6. novembra 1939. godine izazvala je burne posljedice. Kulenović je predložio formiranje, pored Hrvatske, Srbije i Slo-

¹⁷⁾ VII Beograd, k. 22, fasc. 2, dok. br. 1.

¹⁸⁾ Hrvatski dnevnik, 23. 10. 1939. god., str. 1.

¹⁹⁾ Hrvatski dnevnik, 6. 11. 1939. god., str. 5; Jugoslovenska pošta, Sarajevo, 6. XI 1939, str. 3.

²⁰⁾ Ibid., str. 6.

venije, i četvrte jugoslovenske banovine, koju bi činile Bosna i Hercegovina i čije bi se granice imale odrediti u okviru starih bosansko-hercegovačkih granica. Izjavu je dao u ime JMO²¹). Pošto je data predstavnicima štampe, izjava je dobila širok publicitet u zemlji, pa su svi vodeći listovi komentarisali predloge oko stvaranja četvrte jugoslovenske banovine.

Užurbana politička aktivnost krajem 1939. godine svih postojećih političkih organizacija u Bosni i Hercegovini, HSS-e, JNS-e, zemljoradnička, JRZ-e, JMO, KPJ itd., potvrđuje kakav je duboki politički i ekonomski značaj imalo pitanje položaja Bosne i Hercegovine u okviru odluka sporazuma.

Odmah po objavljinju Kulenovićeve izjave održavaju se konferencije predstavnika svih postojećih muslimanskih političkih, kulturno-prosvjetnih i vjerskih društava u Sarajevu, Tuzli, Mostaru i Banjoj Luci²²). Na konferencijama se usvajaju rezolucije koje su bile sasvim kratke i jasne: »zahtijevamo autonomiju Bosne i Hercegovine u istorijskim granicama«. Na konferenciji muslimanskih društava u Banjoj Luci, koja je održana 16. XI 1939. godine, usvojena je rezolucija u kojoj stoji: »Muslimani grada Banja Luke, bez razlike na partijsku pripadnost i nacionalnu orientaciju, smatramo za svoju građansku dužnost... da tražimo da Bosna i Hercegovina bude uspostavljena kao posebna ravnopravna jedinica u svom istorijskom opsegu²³). Na istoj konferenciji je konstatovano da se ne može računati na političku potporu Srba u akciji za autonomiju (s obzirom na izjave prvaka SDS i JNS), ali se zato može kombinovati sa stavom hrvatskog političkog vodstva koje zastupa demokratski princip samoopredjeljenja naroda i deklariše se za svako rješenje za koje se izjasni većina naroda²⁴.

U Sarajevu je 24. novembra 1939. godine održan preširok sastanak predstavnika svih muslimanskih kulturno-prosvjetnih društava i ustanova, predstavnika vjerskih vlasti, političkih i javnih radnika, kao i predstavnika privrednih korporacija, na kome je razmotrena situacija poslije Kulenovićeve izjave. U prihvaćenoj rezoluciji se ističe da se potpisani predstavnici Muslimana grada Sarajeva u svom zahtjevu slažu sa izjavom Kulenovića u pogledu budućeg položaja Bosne i Hercegovine i izražavaju svoje puno povjerenje takvom zahtjevu, obećavajući aktivan politički rad do ostvarenja postavljenih zahtjeva²⁵). U Tuzli je krajem novembra formiran akcioni odbor za autonomiju Bosne i Hercegovine i izdata brošura o stavu Muslimana građana Tuzle u pogledu autonomije²⁶).

²¹) Politika, 7. novembra 1939, str. 7.

²²) Obzor, Sarajevo, 15. novembra 1939.

²³) Jugoslovenski list, Sarajevo, 19. XI 1939. — Na konferenciji u Banjoj Luci prisustvovali su predstavnici sljedećih muslimanskih društava: Muslimanska čitaonica, Narodna zajednica, Gajret, El hidaje, Fadilet, Budućnost, Udruženje posjednika, Vakufsko-mearifsko udruženje, Džemat Medžlis, Bratstvo, Sloga, Makfiret, Banjolučki šport-klub i Pododbor Budućnosti.

²⁴) Obzor, 17. novembra 1939.

²⁵) Privatna arhiva dr M. Hadžijahića, f. k. 14.

²⁶) Gazi-Husrefbegova biblioteka, Zbirka letaka i proglaša, k. 1840, br. 3456.

Podstaknut razvitkom događaja oko položaja Bosne i Hercegovine i preuređenja jugoslovenske države, Glavni odbor »Gajreta« u Sarajevu saziva plenarnu sjednicu 26. i 27. novembra 1939. godine. Na dvodnevnom sastanku konstatovano je da se »Gajret« kao kulturno-prosvjetno društvo nije nikada za minulih 36 godina svoga rada bavilo politikom, a naročito partijsko-političkim pitanjima. No, izuzetna situacija u vezi sa unutrašnjim preuređenjem države, položajem Bosne i Hercegovine, kao i izvjesne klevete koje su baćene na Muslimane, javno i putem štampe, zahtijevaju da se zauzme odgovarajući stav, koga će se u buduće članovi »Gajreta« pridržavati i koji će tumačiti²⁷⁾. S obzirom na ugled i uticaj koji je tada imalo društvo »Gajret«, ova je sjednica po svojim zaključcima bila veoma značajna. Delegati iz unutrašnjosti, kao i članovi Glavnog odbora, bili su saglasni u jednom: »u ovako sudbonosnim danima društvo Gajret ne može a da ne formuliše javno svoj stav, pa zaključuje sljedeće:

1. Plenum konstatiše da su u jedno eminentno političko pitanje, uvučena sva kulturno-prosvjetna društva koja po svom zadatku ne bi trebala da se miješaju u politiku, pa je zbog toga i Gajret pozvan da zauzme svoj stav.

2. Plenum Glavnog odbora konstatiše da su u nastaloj diskusiji nanesene uvrede Muslimanima time što im je osporavana jugoslovenska rasna pripadnost i privrženost rodnoj grudi pa se išlo čak dotle da su im osporavana i osnovna građanska prava. Plenum smatra da niko nema prava da muslimanskom elementu daje svjedodžbu nacionalne pripadnosti i nacionalnih zasluga i konstatiše da su takve izjave rezultat političko-partijskih težnji pojedinaca i usamljenih grupa u cilju stvaranja mučne psihoze i izvlačenja partijske koristi.

3. Plenum dalje konstatiše jednodušan stav Muslimana u traženju da se kod predstojećeg unutrašnjeg preuređenja države stvori zasebna samoupravna jedinica u koju bi ušla Bosna i Hercegovina te Sandžak sa autonomnom upravom jer je taj stav konsekventno produženje dotadašnjih političkih nastojanja bosansko-hercegovačkih Muslimana. Taj stav je opravдан i time što je teza unitarističkog uređenja države danas napuštena od ovih faktora. Ovakav stav bosansko-hercegovačkih Muslimana nije ništa drugo nego borba za jednakost i pravednost, a sporazum Srba i Hrvata neće biti pravedan i potpun ako milion Muslimana slovenske krvi i jezika ne bi bio zadovoljen.

4. Plenum Glavnog odbora Gajreta je svjestan toga da se autonomno uređenje Bosne i Hercegovine ne može ostvariti samo akcijom Muslimana i zato smatra da je dužnost svih faktora da u konačnom rješenju ovog pitanja usklade interes građana koji žive na teritoriji BiH nastojeći da razbiju sadašnju negativnu psihozu. Na kraju zasjedanja, Gajret je apelovao na sve faktore a naročito na predstavnike Srba da u tretiranju pitanja položaja BiH postupaju razumno i sa najvećom ozbiljnošću. Ovi zaključci plenuma dostavljeni

²⁷⁾ Arhiv grada Sarajeva, fond Gajreta, zapisnici odborskih sjedница.

su putem okružnice svim Gajretovim jedinicama kao i svim ostalim društvima»^{28).}

Obimnoj političkoj aktivnosti koja je uslijedila tokom novembra i decembra 1939. po gradovima i selima, nedostajala je organizacija koja bi među muslimanskim stanovništvom mogla da kanališe mnogobrojne zahtjeve. To nije mogao učiniti niti Gajret niti ma koja druga prosvjetna organizacija. Od političkih organizacija JMO je bila kompromitovana zbog ranijeg napuštanja politike autonomije i nije imala ozbiljnijeg uticaja na muslimanske mase, a takođe ni Muslimanska organizacija u okviru HSS-a.

Zato su u Sarajevu 30. decembra 1939. godine održana dva šira sastanka predstavnika svih muslimanskih organizacija²⁹⁾. Na ovim sastancima potvrđena je ranije izražena jedinstvenost Muslimana bilo da su u svom dotadašnjem radu bili orientisani prohrvatski ili prosrpski, manifestovala se puna saglasnost u pogledu zahtjeva za autonomiju Bosne i Hercegovine. Odlučeno je da se osnuje Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine. Izabran je širi akcioni odbor sa Izvršnim odborom³⁰⁾. Početkom februara Izvršni odbor upućuje jednu okružnicu u vidu pisma pojedincima, organizacijama i društvima radi osnivanja mjesnih akcionalih odbora za autonomiju i biranja delegata za Zemaljski sastanak u Sarajevu. Delegate je trebalo birati prema broju muslimanskog življa. Na 5.000 stanovnika birao se jedan delegat. Krajnji rok za izbor delegata bio je 1. maj 1940. godine. U pismu je istaknuto da su Muslimani primili i pozdravili sporazum između Srba i Hrvata, ali da se u sporazumu nije vodilo ni malo računa o težnjama bosansko-hercegovačkih Muslimana i stanovništva BiH. U uvjerenju da ostvarenje autonomne BiH ni u kojem slučaju ne može ugroziti bilo čije opravdane interese, Izvršni odbor Pokreta je obavijestio i predstavnike pojedinih političkih stranaka u zemlji o osnivanju Pokreta sa pozivom da i oni pristupe akciji, kako u tim opravdanim zahtjevima ne bi bili usamljeni. Pismo je ujedno bilo i poziv svim Muslimanima Bosne i Hercegovine da pristupe Pokretu i da pomognu nastojanja Izvršnog odbora³¹⁾.

Organizacionim formiranjem Pokreta za autonomiju BiH manifestuje se prije svega jedinstvo muslimanskih masa i njihova odlučnost u pogledu političkih zahtjeva oko preuređenja države. Drugo, izraženo je puno nezadovoljstvo zbog cijepanja bosansko-hercegovačke teritorije bez pitanja njenih stanovnika i treće, političari i predstavnici vodećih krugova iz Beograda i Zagreba poslije formiranja Pokreta i podrške koju je Pokret imao među muslimanskim stanovništvom morali su u svojim kombinacijama računati na novonastalu situaciju. Sigurno je da se 1929. godina ne bi tako lako ponovila kada su u pitanju teritorije Bosne i Hercegovine. U prvim danima formiranje Pokreta za autonomiju bilo je različito primljeno u javnosti, što se najbolje ogleda u stavu i komentarima tadašnje

²⁸⁾ Ibidem.

²⁹⁾ Pismo Izvršnog odbora Pokreta za autonomiju BiH, IRP Sarajevo, Zbirka proglaša i letaka.

³⁰⁾ ASRBiH Sarajevo, fond BUDB, pov. dz. 40/34 od 4. I 1940. godine.

³¹⁾ Arhiv Instituta Sarajevo, RP — II, br. 390.

štampe. Sarajevski list Jugoslovenska pošta uporno je tvrdio da se ovdje radi samo o odboru Muslimana i da nema šire podrške od strane stanovništva, tj. da Pokret nema podrške masa³²⁾). Kako je Pokret jačao kao politička snaga i dobijaо sve više pristalica, to je dva mjeseca docnije isti list morao da koriguje svoje stavove, pa piše: »Pokret je vanstranački — danas se stanovište Muslimana treći sa mnogo više razumijevanja i izgleda na uspjeh. Pokret je ujedino sve muslimane i završio organizaciju u predviđenom roku³³⁾.

Od ostalih političkih partija i grupa za autonomiju Bosne i Hercegovine izjasnila se KPJ i odmah poslije sporazuma započela svoju političku aktivnost. Početkom novembra 1939. godine dnevna štampa javlja »da se primjećuju akcije bosanskih studenata ljevičara, koji su našli okrilje u raznim udruženjima, da sakupljaju potpise među bosanskim studentima za neki letak u korist autonomije Bosne i Hercegovine³⁴⁾). Prvog decembra 1939. izašlo je Treće otvoreno pismo bosansko-hercegovačke studentske omladine pod naslovom: Protiv rata, za slobodu, demokratiju i ravnopravnost naroda, za autonomiju Bosne i Hercegovine. Bosanski studenti sa Beogradskog i Zagrebačkog univerziteta razvili su široku političku akciju u korist autonomije Bosne i Hercegovine. U trećem otvorenom pismu razotkrivala se suština sporazuma Cvetković-Maček i pritom se isticalo da od pravilnog rješenja pitanja Bosne i Hercegovine zavisi u mnogome i pobjeda demokratije u Jugoslaviji. U pismu se isticalo »da je Bosna i Hercegovina ispreplitana življem Srba, Hrvata i Muslimana i da nije moguće postaviti granice a da ista ne bude teška nepravda prema Srbima, Hrvatima ili Muslimanima... autonomna Bosna i Hercegovina onemogućiće sve nenarodne i nazadne grupe da trguju sa napačenom Bosnom i Hercegovinom kao sa svojim imetkom bilo da su one na srpskoj, hrvatskoj ili muslimanskoj strani, borili se oni za autonomiju ili protiv³⁵⁾). Iako je Treće otvoreno pismo izašlo 1. decembra, a inicijatori pisma su bili članovi KPJ, zvanično se CK KPJ izjasnio sa parolu autonomije Bosne i Hercegovine tek u prvomajskom proglašu 1940. godine. Taj stav centralnog rukovodstva potvrđen je i na Pokrajinskoj konferenciji KPJ za Bosnu i Hercegovinu jula 1940. i na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ u Zagrebu, gdje se u rezoluciji kaže: »Mi komunisti smatramo da narodi Bosne i Hercegovine treba da se sami opredijele i nađu rješenje za uređenjem u tim oblastima putem autonomije³⁶⁾.

Drugi predlog, koji je bio suprotan predlogu o autonomiji, sadržavao je stanovište da Bosna i Hercegovina treba da budu pripojene banovini srpskoj u sklopu srpskih zemalja. To je bio zahtjev iza koga su stajala sva srpska kulturno-prosvjetna i dobrotvorna društva u Bosni i Hercegovini i bez izuzetka sve srbijanske političke partije. I ovdje se takođe ispoljavala jedinstvenost u pogledu preuređenja zemlje na bazi tri jedinice. U svojim proglašima i rezolu-

³²⁾ Jugoslovenska pošta, Sarajevo, 5. III 1940, str. 3.

³³⁾ Jugoslovenska pošta, Sarajevo, 9. V 1940, str. 3.

³⁴⁾ Jugoslovenska pošta, Sarajevo, br. 3182 od 10. XI 1939, str. 3.

³⁵⁾ Arhiv Instituta Sarajevo, RP — II/251.

³⁶⁾ Komunist, organ CK KPJ, br. 1, oktobar 1946, str. 142.

cijama predstavnici navedenih društava i partija bili su odlučno protiv formiranja četvrte banovine, odnosno protiv autonomne Bosne i Hercegovine.

Demokratska stranka, koja se svojevremeno zalagala za stvaranje bosansko-hercegovačke autonomne jedinice, poslije sporazuma Cvetković-Maček imala je sasvim novi stav. Pismom Ljube Davidovića upućenim Bosancima i Hercegovcima u ime demokratske stranke konstatuje se postojanje:... »nove nevolje u koju je parčanje Bosne i Hercegovine bacilo nesrećni narod u BiH, nevolje teške i opasne«. U pismu se dalje pozivaju Bosanci i Hercegovci da prilikom nove diobe države na tri jedinice budu mirni i da prihvate stanje onakvo kakvo jeste, »jer nema te sile koja bi današnji tok stvari krenula unatrag, tako što ostaje u amanet daljim generacijama koje budu uređivanje zemlje postavljale na razumljivu osnovu«³⁷⁾. Značajnu ulogu u proglašavanju BiH sastavnim dijelom srpskih zemalja imaju organizacije Narodna odbrana³⁸⁾ i Srpski klub u Beogradu, koji su svojim stavovima davali moralnu podršku ekstremnim elementima za razvijanje propagande o srpstvu i Bosni. Za stav organizacije Narodna odbrana naročito je karakteristična Rezolucija Središnjeg odbora od 14. aprila 1940. godine, u kojoj se podvlači da Narodna odbrana ... »smatra činjenicu da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan jedinstven narod za neoborivu. Zato ona sa punim povjerenjem gleda na čas kada će jugoslovenski narod kompetentno doneti svoju konačnu i izvršnu presudu o aktu od 26. avgusta 1939. godine«³⁹⁾. Pored ovih dviju organizacija i pravoslavna crkva preuzima na sebe jedan dio poslova u agitovanju za prijapanje »banovini Srbiji«⁴⁰⁾. Iz izvještaja srpskog načelnika u Tuzli od 9. XII 1939. godine saznaje se da su povodom pitanja preuređenja države i odmah po sklopljenom sporazumu Srbi pravoslavne vjere u Tuzli počeli da se sastaju po privatnim stanovima, da konferišu i da raspravljaju o novonastaloj situaciji. Održana je i šira konferencija u zgradici eparhije zvorničko-tuzlanske sa viđenim građanima na kojoj je donijeta rezolucija protiv autonomije, a za priključenje srpskim zemljama⁴¹⁾. U Bijeljini 26. novembra 1939. održan je sastanak predstavnika svih srpskih kulturno-prosvjetnih društava, koji su, po ugledu na Tuzlu, sazvali sveštenici, a cilj sastanka je bio isti. Donesena je rezolucija »Srpska Semberija u Bosni odlučno je protiv stvaranja autonomije BiH«⁴²⁾. Slični sastanci održani su u Doboru, Zenici i Mostaru, gdje sveštenstvo inicira stvaranje Odbora za odbranu srpskih interesa⁴³⁾. Predstavnici mnogobrojnih srpskih društava i udruženja tokom novembra i decembra 1939. g. osnivaju srpska narodna vijeća, naglašavajući da ista imaju vanstranački ka-

³⁷⁾ AIRP Sarajevo, Zbirka letaka i proglasa, Pismo Ljube Davidovića, decembra 1939. Beograd.

³⁸⁾ VII Beograd, kut. 22, br. 17/1.

³⁹⁾ VII Beograd, popis XVII, kut. 22, br. 17/1 — reg. 1.

⁴⁰⁾ Jugoslovenski list, Sarajevo, 19. XI 1939.

⁴¹⁾ ASRBiH, Sarajevo, Fond BUDB, pov. dz. 4992/1939. g.

⁴²⁾ Ibidem, br. Pov. DZ 4699/1939. g.; Pov. DZ br. 4763/1939. g.

⁴³⁾ Ibidem, Pov. DZ br. 4834/1939. g.

rakter. U Sarajevu dolazi do obrazovanja Savjeta srpskih nacionalnih i ostalih društava sa zadatkom da rade na očuvanju srpske nacionalne misli i srpskog obilježja Bosne i Hercegovine. »Savjet je bio srednji organ za teritoriju Bosne i Hercegovine. Objedinjavao je rad svih srpskih nacionalnih i drugih društava u BiH. Na sjednici od 12. decembra 1939. godine izabran je Upravni odbor savjeta sa predsjednikom Savom Ljubibratićem⁴⁴). Najveća manifestacija ovog pokreta je bilo održavanje Sabora svih srpskih i ostalih nacionalnih društava i ustanova u Doboju 31. decembra 1939. godine. Saboru je prisustvovalo preko 500 delegata iz Bosne i Hercegovine sa blizu 3.000 Srba iz Doba i okoline⁴⁵).

Među prvim govornicima bio je doktor Vladimir Čorović, profesor beogradskog Univerziteta, Jovo Radulović iz Mostara, zatim delegati iz Sarajeva i drugi⁴⁶). Na Saboru je prihvaćena rezolucija u kojoj se ističe: 1. da učesnici Sabora odlučno ustaju protiv svih akcija i pokušaja koji idu za cijepanjem i slabljenjem jugoslovenske države, a napose za podvajanjem i slabljenjem Srba u toj državi; 2. učesnici Sabora protestuju što se pitanje narodnog sporazumijevanja izvelo bez učešća srpskog dijela i na njegovu štetu te izjavljaju da ne priznaju sporazum kao svršen čin; izjavljuju da će se boriti protiv svega što bi dovelo do toga da se srpski krajevi u ma kom obliku odvajaju od Srbije i Crne Gore; 3. upućuje se poziv sa Sabora svim Srbima i ostalim jugoslovenskim nacionalnostima da zbiju svoje redove bez obzira na partijske i lične interese; 4. poziva se omladina da svoju energiju spoji sa ljubavlju za dobro naroda, a da se ne povodi za tuđom ideologijom⁴⁷). Rezolucija, štampana u vidu letka, dijelila se po svim krajevima Bosne i Hercegovine⁴⁸).

Rezolucijom dobojskog Sabora i mnogobrojnim rezolucijama srpskih društava iz Bosne i Hercegovine formulisan je određen stav u pogledu položaja Bosne i Hercegovine u kombinacijama oko preuređenja jugoslovenske države. Taj stav bio je sasvim isti kao i stav svih srpskih opozicionih i vladajućih partija i imao je za cilj jačanje poznate koncepcije stvaranja velike Srbije. Izvršni odbor Jugoslovenske nacionalne stranke odmah se, još novembra mjeseca, izjasnio protiv autonomije Bosne i Hercegovine. I jedan od vodećih ljudi u Bosanskoj krajini, u stranci SDS, prota Dušan Kecmanović oštro je osudio mogućnost stvaranja autonomne Bosne i Hercegovine,

⁴⁴) Ibidem, Pov. DZ br. 7862/1939. g.

⁴⁵) Ibidem, Pov. DZ br. 45/1940. Prema pisanju »Jugoslovenske pošte« od 3. I 1940. na Saboru u Doboju su učestvovali delegati iz: Sarajeva, Trebinja, Zenice, Mostara, Banje Luke, Gradačca, Modriča, Tešnja, Teslića, Pojezne, Skugrića, Bosanske Krupe, Vranjaka, Miloševca, Bijeljine, Brčkog, Maglaja, Štrpca, Bosanskog Šamca, Dervente, Tolise, Hrge, Ilijaša, Ćečave, Čapljine, Gračanice, Beograda, Čajniča, Jajca, Foče, Konjica, Maslovara, Mrkonjića, Bileće, Pljevlja, Stoca, Travnika, Zavidovića, Žepča, Zvornika, Visokog, Rudog, Bihaća, Prnjavora i Tuzle.

⁴⁶) »Jugoslovenska pošta«, 2. I 1940., br. 3225.

⁴⁷) ASRBiH Sarajevo, Fond BUDB, pov. DZ 36/1940. i Pov. DZ 5276/1939.

⁴⁸) Ibidem.

izjavljujući da će svi Srbi iz Bosanske krajine da se bore protiv svakog pokušaja stvaranja autonomne Bosne i Hercegovine⁴⁹).

Postojala je još jedna koncepcija o položaju Bosne i Hercegovine poslije sporazuma Cvetković-Maček. Zastupnici te koncepcije zastupaju gledište da se slobodnim izražavanjem narodne volje, tj. putem plebiscita, rješava sudbina pripadnosti BiH. To je bilo gledište i zvanični stav stranke HSS-a. Cjelokupna politička aktivnost, od početka pregovora pa do zaključenja sporazuma, odvijala se pod gornjom parolom. Taj stav je i poslije potpisivanja sporazuma potvrdio dr Maček na godišnjoj skupštini Samostalne demokratske stranke u Zagrebu. Jedno je sigurno, a to je da pitanje Bosne i Hercegovine i njenog položaja poslije sporazuma sa predstavnicima beogradskih političkih krugova nije bilo tako jednostavno za stranku kao što je bila HSS, koja je pitanju pripadnosti BiH prilazila od početka veoma oprezno. HSS je u svojim kombinacijama računala na muslimanske mase, na »Muslimansku organizaciju« u okviru HSS-a i u svojim kombinacijama polazila je od broja stanovništva kako hrvatskog tako i muslimanskog dijela i od rezultata u planiranom plebiscitu. Prema jednom izvještaju Generalstabu, u Zagrebu se krajem januara 1940. godine održava šira konferencija vođstva HSS, na koju su bili pozvani istoričari, profesori zagrebačkog Sveučilišta. Razmatran je problem utvrđivanja istorijskih granica između novoformirane banovine Hrvatske i Srbije. Na konferenciji je bilo formulisano sledeće gledište: Bosnu i Hercegovinu ne treba dijeliti, već BiH kao cjelina treba da dobije svoju autonomiju. Ukoliko se to ne bude ostvarilo, a do razgraničenja između srpske i banovine Hrvatske dođe prije održavanja izbora, vođstvo HSS-a bi tražilo da se u BiH i u Vojvodini održi plebiscit. Ako se ne usvoji ovaj predlog, već do razgraničenja ipak dođe, vođstvo HSS postavlja u zahtjevu sljedeću granicu: Subotica, Sombor, Ilok, rijeka Bosna⁵⁰). Postoji pretpostavka da je za ovakav stav HSS-a Maček dobio i pismeni pristanak od dr Kulenovića, u ime Pokreta za autonomiju. Dolazi do sve tješnje političke saradnje između predstavnika pojedinih muslimanskih organizacija i HSS-a. Sredinom februara 1940. godine jedna delegacija Muslimana, predstavnika Narodne uzdanice i Muslimanske svijesti, predala je dr Mačeku pismeni zahtjev, u kome se tražilo da HSS pomogne Pokretu za autonomiju, da bi BiH dobiti isti status kakav ima i banovina Hrvatska⁵¹). Hrvatski dnevnik, organ HSS-a, tih dana je svakodnevno pisao o sve većoj orientaciji muslimanskog političkog vođstva prema HSS-u. Međusobnom saradnjom bila bi osigurana većina u momentu sprovođenja plebiscita. Za priključenje bosanske teritorije banovini Hrvatskoj posebno su zainteresovani tadašnji privredni krugovi u Zagrebu. Oni ne kriju svoju žed za bosanskim željezom i bosanskim rudnicima. Tako se u članku Hrvatski interesi u bosanskom rudarstvu razmatra pitanje razgraničenja Bosne, pa se ističe

⁴⁹) Jugoslovenska pošta, Sarajevo, 10. XI 1939. godine, str. 3; Obzor, Zagreb, 12. XI 1939. godine, str. 3.

⁵⁰) Vojnoistorijski institut Beograd, kut. 32, fasc. 1, dok. br. 20.

⁵¹) Ibidem, kut. 32, fasck. 1, dok. br. 27.

»da su neki izraziti kotarevi sa hrvatskom većinom ostali izvan Hrvatske kao npr. Visoko, Zenica i Žepče, koji su dijelovi starog hrvatskog rudarskog bazena, koga je sada prigrabio »Jugočelik« — to je samo jedan od mnogih primjera koji upućuju na ocjenu da su ekonomski momenti i prirodno bogatstvo BiH imali presudnu ulogu u borbi za razgraničenje i podjelu bosansko-hercegovačke teritorije⁵²⁾. Pa ipak, uprkos lijepim obećanjima o pomaganju Pokreta od strane HSS-a, banska vlast banovine Hrvatske 28. februara 1940. zabranjuje održavanje konferencija i osnivanje akcionalih odbora za autonomiju BiH na srezovima koji su pripali banovini Hrvatskoj⁵³⁾. No i pored toga Pokret je i dalje aktivnan, naročito u održavanju sastanaka i konferencija.

Na osnovu dosadašnjeg izlaganja da se zaključiti da je poslije sporazuma Cvetković-Maček u Bosni i Hercegovini došlo do izvanredne političke aktivnosti u vezi sa položajem Bosne i Hercegovine u kombinacijama oko preuređenja jugoslovenske države. Ta aktivnost se ispoljavala u vidu sljedećih zahtjeva:

1. da se kod predstojećeg unutrašnjeg preuređenja države stvori zasebna, autonomna, ravnopravna jedinica Bosna i Hercegovina u okviru starih istorijskih granica;
2. da Bosna i Hercegovina ostane nerazdvojni dio buduće formirane banovine Srbije, odnosno banovine srpskih zemalja, jer je Bosna i Hercegovina sa svojim stanovništvom sastavni dio tih zemalja;
3. da se putem plebiscita, slobodnim izražavanjem narodne vojlje, rješava pitanje teritorijalne pripadnosti Bosne i Hercegovine, s tim što plebiscit treba obavezno sprovesti prije planiranih skupštinskih izbora i prije definitivne odluke o preuređenju države.

Iza svakog od ovih zahtjeva stajala je određena politička partija sa svojim privrednim i političkim interesima. Autonomiju BiH zahtjevale su sa razlogom sve postojeće muslimanske organizacije, uz masovnu podršku muslimanskog stanovništva, poučene teškim iskuštvom 20-godišnjeg političkog kolebanja i laviranja, vrijedani i negirani kao etnička cjelina. Zato su u odlučnom momentu našli zajedno isti program, zastupajući autonomiju ujedinjujući sve svoje fizičke i intelektualne snage.

Na programu autonomije komunisti u Bosni i Hercegovini učvršćivali su i proširivali uticaj Partije prvenstveno angažujući studentska udruženja, organizacije omladine i naprednu inteligenciju, ukazujući na opasne posljedice koje bi proizašle iz ma kakvog drugog rješenja položaja Bosne i Hercegovine. Da su isti program u odlučnom trenutku zastupale sasvim različite političke partije, kao što je bilo u ovom slučaju, potvrđuje činjenicu, što u istoriji često biva, da određena politička praksa postavlja iste zahtjeve, bez obzira što su diktirani sa pozicija različitih političkih i ekonomskih interesa.

⁵²⁾ Hrvatski dnevnik, Zagreb, 27. I 1940, str. 5.

⁵³⁾ AIRP Sarajevo, RP — II/409 i RP — II/449, depeša Danske uprave Zagreb.

Organizacije Narodna odbrana, Soko i Srpski klub iz Beograda, uz podršku svih ostalih srpskih udruženja i društava iz BiH, kao i političkih srbijanskih partija, bile su nosioci teze teritorijalnog i ekonomskog jedinstva BiH sa banovinom Srbijom. Svi dokumenti ukazuju da je iza ove teze stajala zvanična velikosrpska politika i ideologija.

I na kraju, rješavanje teritorijalne pripadnosti Bosne i Hercegovine putem plebiscita, zagovarala je HSS iz više razloga. Prvo, jer je morala da angažuje dobar dio svojih snaga da ekonomski ojača i učvrsti vlast na teritoriji koju je dobila sporazumom, tj. da okonča »prvu etapu«; drugo, sam predlog izvođenja plebiscita potvrdio bi pred istorijom da vladajući hrvatski krugovi računaju na bosansko-hercegovačku teritoriju, da polažu na nju pravo uz navodno poštovanje narodne volje; i treće, da u političkoj saradnji sa muslimanskim organizacijama, propagirajući slobodno izražavanje volje, vežu nove birače iz muslimanskih redova, za svoje zahtjeve, odnosno svoje programe.

Neizvjesna politička situacija u Evropi stvorena ratom, osvajanjem nordijskih zemalja i većeg broja država zapadne Evrope od strane hitlerovske Njemačke uticala je na postepeno smirivanje partijskih strasti, a time i na odlaganje rješavanja položaja Bosne i Hercegovine. Pažnja naroda bila je usmjerena na međunarodne događaje i na očekivanje uspostavljanja odnosa sa prvom zemljom socijalizma, sa Sovjetskim Savezom, kao jedinom mogućom snagom koja će izvesti svijet iz opšte krize.

РЕЗЮМЕ

Движение, целью которого была автономия Боснии и Герцеговины, является одним из более значительных движений в Югославии в периоде между двумя мировыми войнами, движение вызвано соглашением Цветкович—Мачек и созданием бановины Хорватии. Вследствие комбинаций территориального и административного переустройства королевской Югославии (причины известны), парламентарных выборов в 1938 г., политического краха правительства Босния и Герцеговина должна была подвернуться делению.

Это вызвало негодование между населением Боснии и Герцеговины, а также и в политических партиях и группациях. Соглашение Цветкович—Мачек привело к решению, так называемого хорватского вопроса, но в то же время появились новые политические трудности. Вопрос териториального переустройства государства решено было отложить.

Такое положение вызвало в Боснии и Герцеговине массовые движения под руководством партийных и политических группаций. Требования выдвигались следующие:

1) в предстоящем внутреннем переустройстве государства создать автономную область Боснию и Герцеговину в рамках исторических границ, которая бы была равноправна и имела свое правительство.

2) Территориальную принадлежность Боснии и Герцеговины решить плебисцитом, свободным выражением народной воли, а плебисцит провести до решения о переустройстве государства.

3) Чтобы Босния и Герцеговина была неотделимой частью будущей бановины Сербии, сербских земель, потому что Босния и Герцеговина является частью сербских земель. За нее проливалась сербская кровь, за нее борились сербы во время I мировой войны.

Население Боснии и Герцеговины в большинстве своем поддерживало эти требования.

Каждое из этих требований выдвигалось политическими партиями, группациями и личностями. Вследствие движения за автономию Боснии и Герцеговины был formedирован Исполнительный комитет и местные комитеты сторонников движения. Центр движения находился в Сараево, он организовывал конференции, совещания, имел публикации, брошюры и листовки.

Серьезное международное положение, война в Европе, особенное положение, королевства Югославии на Балканах — все это вынудило перервать дискуссии об окончательном административном и территориальном разделе страны. Эти события влияли на движение за автономию Боснии и Герцеговины, оно замерло, замерли и другие политические активности.

Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941. godine*)

Nevenka Bajić

NEKE KARAKTERISTIKE STANJA PARTIJSKIH ORGANIZACIJA I OPŠTIH POLITIČKIH PRILIKA U HERCEGOVINI PRED FAŠISTIČKU AGRESIJU NA JUGOSLAVIJU

Uoči drugog svjetskog rata Hercegovina je predstavljala izrazit primjer štetnih posljedica hegemonističke i izrabljivačke vladavine velikosrpske buržoazije i područje na kome su sve protivrječnosti jugoslovenskog buržoaskog društva dolazile do punog izražaja¹⁾.

Ekonomski, ona je ostala nerazvijena, pasivna poljoprivredno-stočarska oblast sa svega 11,6 posto obradivih površina, vrlo usitnjениm seoskim posjedom, primitivnom obradom zemlje i prihodima ispod jugoslovenskog prosjeka i sa nomadsko-katunskim stočarstvom, koje je, iako brojno, bilo krajnje ekstenzivno i neracionalno²⁾.

U pogledu industrije i rudarstva Hercegovina je spadala među najnerazvijenije oblasti Jugoslavije. U industriji od većeg značaja bila je prerada duvana u Mostaru, a u rudarstvu eksplotacija uglja u Mostaru i boksita kod Širokog Brijega i Čitluka. Ostala industrijska preduzeća bila su manjeg kapaciteta i skoncentrisana uglavnom u Mostaru³⁾.

*) Ovaj prilog je dio šireg rada o djelovanju KPJ u Hercegovini u 1941. godini i ima za cilj da obradi djelatnost Partije samo na području koje je bilo obuhvaćeno ustaničkim borbama do septembra 1941. godine. Rad partijske organizacije u Mostaru i drugim gradovima, kao i u zapadnoj Hercegovini, tretiran je onoliko koliko je bio u neposrednoj vezi sa ovom djelatnošću.

*) Hercegovina je u raznim prilikama imala nekad šire, a nekad uže granice. Ovaj rad je tretira kao oblast koja je do drugog svjetskog rata obuhvatala bivše srezove: Mostar, Ljubuški, Stolac, Trebinje, Bileće, Gacko, Nevesinje i Konjic.

*) Poljoprivredna godišnja statistika — 1938. g., izdanje Ministarstva poljoprivrede Kraljevine Jugoslavije, 1939. godine.

*) Prema podacima iz 1939. godine, u Hercegovini je proizvedeno: 143.000 tona uglja, oko 103.000 tona boksita, oko 6.650 m³ granitnih blokova i kocke, oko 480 miliona cigareta (fermentisano nešto više od 3.500 tona duvana), oko 400.000 m² pamučnih tkanina, 100.000 komada cigle, 600 tona sapuna i 250 tona kristalne sode.

Šumska privreda, zanatstvo, trgovina i saobraćaj bili su takođe vrlo nerazvijeni i neopremljeni.

Struktura zaposlenog stanovništva u Hercegovini potvrđuje njenu krajnju zaostalost. Od 146.315 zaposlenih stanovnika u poljoprivredi je radilo 85,8 posto, a u industriji, rudarstvu i zanatstvu samo 4,6 posto. Ostalih 9,6 posto zaposlenih stanovnika radilo je u trgovini, saobraćaju, javnim službama, bankarstvu, vojsci i drugim zanimanjima. Među zaposlenim u svim granama bilo je svega 7.906 radnika i šegrti, od kojih je preko 58 posto radilo u Mostaru, 14 posto u Trebinju, a u ostalim srezovima njihov broj se kretao od 1—8 posto⁴⁾.

Životni uslovi radnika i siromašnog seljaštva bili su vrlo teški. Niske nadnice i nezaposlenost u gradovima, agrarna prenaseljenost, visoke cijene industrijskih proizvoda, a niske poljoprivrednih, velika poreska opterećenja i zaduženost bile su uzrok neimaštine najvećeg broja radnika i siromašnih seljaka, koji su bili prisiljeni da svoje potrebe svode na najnužnije. Veliki broj siromašnih seljaka tražio je izlaz u sezonskom zapošljavanju, a neki, naročito iz zapadne Hercegovine, tražili su posla i van zemlje. Sve to, međutim, nije moglo bitno uticati na rješavanje socijalnih problema Hercegovine, čija se većina stanovništva nalazila u stanju krajnje besperspektivnosti.

Ekonomsku nerazvijenost pratila je kulturna i prosvjetna zaostalost. Do 1935. godine u Hercegovini je bilo svega 177 osnovnih škola sa 364 učitelja⁵⁾, a prema popisu iz 1931. godine bilo je 66,19 posto nepismenih iznad 11 godina starosti. Najveća nepismenost vladala je u konjičkom, ljudiškom i nevesinjskom sredu, gdje je bilo više od 70 posto nepismenih.

Od 305.630 stanovnika Hercegovine bilo je 1931. godine 44,9 posto Hrvata, 32,1 posto Srba i 22,1 posto Muslimana. Većina Hrvata živjela je u srezovima Ljubiški, Mostar, Stolac i Konjic, gdje je bilo nešto više od 130.000 ili 94 posto svih hercegovačkih Hrvata. Preko 71 posto Hercegovaca srpske nacionalnosti živjelo je u bilećkom, trebinjskom, nevesinjskom, gatačkom i ljubinjskom sredu, gdje su u odnosu na druge nacionalnosti predstavljali apsolutnu većinu. Muslimani su u relativno velikom procentu živjeli u svim srezovima osim Ljubiškog, a naročito u srezovima Konjic, Stolac i Mostar, gdje je bilo oko 64 posto svih hercegovačkih Muslimana⁶⁾.

U borbi za političku i ekonomsku prevlast velikosrpska buržoazija je nastojala da u srpskom stanovništvu Hercegovine obezbijedi svog saveznika. Sve srpske buržoaske partije su, počev od Radikalne stranke, a zatim JNS i JRZ, u svojoj političkoj aktivnosti nastupale kao zaštitnici interesa krupne srpske buržoazije, centralističkog i monarhističkog uređenja države. One su dugo imale podršku velikog dijela srpskog stanovništva prije svega zbog toga što su nastupale

⁴⁾ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, izdanie Opšte državne statistike Kraljevine Jugoslavije, 1932. godine.

⁵⁾ Pavle Kozomora, Osnovna nastava u Hercegovini nekad i sad, Glasnik jugoslovenskog profesorskog društva, knjiga XVII, juli-avgust 1937. godine, sveska 11—12.

⁶⁾ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, izdanie Opšte državne statistike Kraljevine Jugoslavije, 1932. godine.

kao branitelji države od raznih »antidržavnih« partija i grupa. U svojoj političkoj akciji koristile su se svim sredstvima pa i mjerama državne vlasti, omogućavale domaćoj srpskoj buržoaziji da zauzme dominantan položaj u privredi i prosvjeti, protežirale Srbe u zapošljavanju, korumpirale širok krug uticajnih ličnosti i bezobzirno iskorisćavale međunacionalne i vjerske suprotnosti nastale u ranijim periodima. Svojim političkim intrigama one su sukobu srpske buržoazije sa ostalim nacionalnim buržoaskim grupama u Hercegovini dale karakter sukoba između srpskog s jedne i hrvatskog stanovništva s druge strane.

Hrvatska buržoazija, ugrožena hegemonističkim ambicijama velikosrpske buržoazije, davala je odlučan otpor pomoću Hrvatske seljačke stranke, u kojoj je svojim seljačkim programom i opozicionim stavom prema centralističkom i velikosrpskom režimu okupila ogromnu većinu hrvatskih masa Hercegovine. Zbog toga je članstvo HSS bilo često izloženo hapšenjima i progonima, a na zborovima HSS je dolazilo do niza incidenata u kojima je intervenisala žandarmerija, a u nekoliko slučajeva i vojska. Velikosrpski političari proglašavali su, pored komunista, HSS i čitav hrvatski narod najvećim neprijateljima države. Sve to je u Hercegovini uvećavalo neraspoloženje hrvatskog naroda ne samo prema režimu nego i prema zajedničkoj državi i produbljavalo razdor između Hrvata i Srba.

Među muslimanskim stanovništvom Hercegovine najveći uticaj imala je Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO). Iako je bila stvorena prije svega za zaštitu klasnih interesa muslimanskih aga i begova i muslimanske buržoazije, ona je zbog svog vjerskog karaktera i potiskivanja Muslimana od srpske buržoazije uživala podršku većine muslimanskog stanovništva Hercegovine. Međutim, konfesionalno jedinstvo nije moglo da spriječi pojavu pojedinih grupa u JMO, koje su se razlikovale u bitnim pitanjima političke orientacije. Većina muslimanskih političara u Hercegovini pripadala je najjačoj grupi u JMO, koja se nalazila na pozicijama autonomije Bosne i Hercegovine. U stolačkom, mostarskom i svim srezovima istočne Hercegovine imala je znatnog uticaja grupa srpski orijentisanih muslimanskih političara, koja je bila za povezivanje sa Radikalnom strankom. S druge strane bilo je, ali daleko manje, pristalica orijentacije i oslonca na Hrvatsku seljačku stranku.

Iako nacionalno i vjerski podijeljena i zavađena oko učešća u vlasti, buržoazija je bila jedinstvena u odbrani kapitalističkog poretka i u borbi protiv naprednog radničkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). Uskoro poslije Obznanje i zabrane rada KPJ partitska organizacija Hercegovine, koja je na izborima od 28. novembra 1920. godine dobila 2.768 glasova i čiji kandidati nisu dobili nijedan glas samo u 28 od 119 biračkih mesta⁷⁾, svedena je

⁷⁾ Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS, izdanje Ustavotvorne skupštine, Beograd 1921. godine.

Karakteristično je da je na ovim izborima KPJ dobila najveći broj glasova među željezničkim radnicima i službenicima i u čisto hrvatskim krajevima Hercegovine, kao što su: Ljubuški, Posušje, Tihaljina, Grude, Cim, Šurmanci, Ravno itd.

pod udarima policije na mali broj članova, koji su do 1936. godine održavali u teškim ilegalnim uslovima kontinuitet partijskog rada samo u Mostaru i djelimično u Trebinju i Lastvi.

Stroga ilegalnost i strah od provala i policijskih progona uticali su da je u partijskim organizacijama vladala začaurenost, sektaški odnos prema proširenju organizacije i primanju mlađih kadrova i otpor prema širem opštepolitičkom djelovanju, naročito na selu. Na to je uticalo opšte stanje u KPJ i nepravilni stavovi u odnosu na nacionalno i seljačko pitanje i rad komunista u sindikatima.

Poslije prelaska u zemlju Organizacionog sekretarijata CK KPJ i Josipa Broza Tita krajem 1936. godine dolazi do opštег sređivanja prilika u KPJ. Unutrašnju konsolidaciju KPJ počela je da prati njeni šira politička aktivnost, naročito u borbi protiv diktature u zemlji i fašizma, koji je postao »glavni neprijatelj ne samo radničke klase nego i svih demokratskih slojeva«⁸⁾.

Uticaj ovakvih stavova doveo je do znatnih pozitivnih promjena i u radu partijskih organizacija Hercegovine. Najvažniji zadatak u tom periodu bio je izvlačenje partijskih organizacija iz začaurenosti i sektaštva, njihovo organizaciono učvršćenje i proširenje, stvaranje kandidatskih i simpatizerskih grupa u ostalim srezovima Hercegovine i uključivanje partijskih organizacija u opštepolitičku aktivnost.

Članovi Partije u Mostaru i Trebinju počeli su da javnije i odlučnije istupaju među radnicima i omladinom, da uspostavljaju veze u okolnim selima i sreskim centrima i da stvaraju uslove za formiranje partijskih organizacija, simpatizerskih grupa i aktiva. Partijska organizacija Mostara znatno je ojačala i uspostavila veze sa nekim simpatizerima Partije iz Čapljine, Stoca i Ljubuškog. Partijska organizacija Trebinja se takođe sredila i proširila svoje djelovanje na području sela Dživara, a u srežu Bileći, u selu Fatnici, formiran je partijski aktiv⁹⁾.

Pokrajinska partijska konferencija, koja je održana u Mostaru 1938. godine, istakla je kao najvažniji zadatak politički rad u masama, sindikatima i društvenim organizacijama. U tom pravcu kretao se dalji rad partijske organizacije u Hercegovini, koji je u relativno kratkom periodu dao značajne rezultate. U skladu sa tim stavovima partijska organizacija Hercegovine podržavala je opozicioni pokret građanskih partija. Samostalno je organizovala široku političku aktivnost protiv režima, a naročito protiv njegove fašističke orientacije i pokušaja razbijanja sindikalnih organizacija. Ona je uspjela da učvrsti svoj uticaj u sindikalnim podružnicama URSS-a i da se poveže sa nekim liberalnijim opozicionim političarima.

U Hercegovini je u ovom periodu došlo do znatnih promjena u političkim odnosima. Oslanjanje na fašističke zemlje i vanjska politika JRZ nailazila je na otpor srpskog stanovništva u Hercegovini, koje se sve više orijentiše prema srpskim opozicionim partijama.

⁸⁾ Blagoje Parović, O frontu narodne slobode, referat na plenumu CK KPJ 1935. godine.

⁹⁾ Referat na IV. gradskoj partijskoj konferenciji Mostara, oktobra 1948. godine, str. 1. — Halid Čomić, »Anketa«, str. 1 i Asim Pervan, Neka sjećanja iz 1941. godine, str. 2, u AIRP Sarajevo neregistrovano.

HSS je učvrstila svoj položaj u hrvatskim masama, ali je istovremeno u njoj došlo do potiskivanja predstavnika seljaštva i jačanja uticaja buržoaskih, klerikalnih i profašističkih elemenata, a JMO je koristeći svoj položaj u JRZ, obezbijedila znatan uticaj u svim područjima društvenog i političkog života.

Na parlamentarnim izborima 11. decembra 1938. godine, i pored mnogih falsifikata, JRZ je u Hercegovini pretrpjela poraz. Udružena opozicija je dobila 65,5 posto, a JRZ samo 32,77 posto glasova. Blizu 46 posto od ukupnog broja glasova dobila je HSS, a nešto manje od 18 posto srpske opozicione partije, među kojima najviše JNS i Zemljoradnička stranka. Svi hrvatski birači dali su glasove za HSS, a oko 55 posto srpskih birača glasalo je za opoziciju. Muslimani su većinu svojih glasova dali za JMO, odnosno JRZ. Udružena opozicija dobila je većinu u bilećkom, ljudbinjskom, nevesinjskom, mostarskom i stolačkom sredu, a JRZ samo u trebinjskom, gatačkom i konjičkom. Srpske opozicione partije bile su izrazito premoćne u srezovima Bileća i Nevesinje, a HSS u srezovima Mostar, Ljubuški i Stolac¹⁰⁾.

Na ovim izborima uzela je učešća i KPJ kao Stranka radnog naroda. Iako je bila u početku svoje konsolidacije i pokretanja šire političke aktivnosti, a uz to onemogućavana u agitaciji, Partija je izašla na izbore u Mostaru, Bileći i Trebinju i dobila 587 glasova, od čega preko 484 u Mostaru¹¹⁾.

Sporazumom Cvetković-Maček i stvaranjem banovine Hrvatske došlo je do teritorijalnog razgraničenja između hrvatske i srpske buržoazije. Tim sporazumom podijeljena je i Hercegovina. Srezovi Mostar, Ljubuški, Stolac i Konjic pripali su banovini Hrvatskoj, dok su Nevesinje, Gacko, Bileća, Trebinje i Ljudbinje ostali u zetskoj banovini. Od tada u hrvatskom dijelu Hercegovine HSS sprovodi sopstvenu ekonomsku, kulturnu, prosvjetnu i bezbjednosnu organizaciju. Hrvatska seljačka i Građanska zaštita pretvara se u pravu vojnu organizaciju banovine Hrvatske i HSS. Jugoslovenska muslimanska organizacija gubi svoju dotadašnju ulogu i u njoj se zaostrava borba među pojedinim grupama. U Hercegovini ostaje i dalje u većini struja koja je tražila autonomiju BiH, ali se širi i krug onih koji su bili za orientaciju prema HSS, naročito u gatačkom, konjičkom, stolačkom i ljubuškom sredu.

Srpska buržoazija bila je nezadovoljna sporazumom Cvetković-Maček. Nezadovoljna je bila i većina srpskih partija i grupa koje su pripadale Udruženoj opoziciji, jer su bile izigrane i isključene iz učešća u vlasti. Od pobornika sporazuma one su se pretvorile u njegove najveće protivnike, ističući da je srpstvo u opasnosti. Srpsko stanovništvo u Hercegovini bilo je zbunjeno neprincipijelnom, opportunističkom i sebičnom politikom partija koje je dugo godina slijedilo. Djelatnost Komunističke partije Jugoslavije u objašnjavanju politike buržoaskih partija i vlade Cvetković-Maček uticala je na

¹⁰⁾ Rezultati izbora za Narodnu skupštinu, održani 11. decembra 1938. godine, Izvještaj Ministarstva unutrašnjih poslova I. broj 53533 od 12. decembra 1938. godine.

¹¹⁾ Isto.

oslobađanje jednog dijela srpskog naroda u Hercegovini od zabluda u kojima se godinama nalazio.

Dugotrajna borba između srpske i hrvatske buržoazije oko podjele vlasti, odgađanje rješavanja hrvatskog pitanja i sve veći uticaj fašističkih država na spoljnu i unutrašnju politiku Kraljevine Jugoslavije pogodovali su širenju fašističkih ideja i stvaranju raznih fašističkih grupa i organizacija od kojih je u Hercegovini najviše uticaja imala Pavelićeva ustaška organizacija.

Ustaške ideje počele su prodirati u Hercegovinu naročito poslije ubistva kralja Aleksandra, a poslije obrazovanja banovine Hrvatske ustaška aktivnost u Hercegovini postala je šira i organizovanija. U tom periodu u Hercegovini aktivno djeluje trideset studenata — članova ustaške organizacije »Uzdánica« i 32 ustaški orientisana katolička sveštenika. Poslije amnestije 1939. godine u Hercegovinu se vratilo deset ustaških emigranata, koji su na području Lištice, Pošušja i Ljubuškog obuhvatili ilegalnim radom znatan broj lica. Ovakvom aktivnošću do rata su u Hercegovini uglavnom na području mostarskog, ljubuškog i čapljinskog sreza stvorene dvadeset i tri ustaške organizacije sa oko 300 članova¹²⁾.

Pored stvaranja sopstvenih organizacija, ustaše su se u Hercegovini infiltrirale u znatan broj organizacija HSS, čiji je otpor ustaškoj aktivnosti bio slab i neorganizovan, što je ustaškom pokretu olakšavalo širenje uticaja na hrvatske, naročito seljačke mase.

Sporazumom Cvetković-Maček i formiranjem banovine Hrvatske položaj masa postao je još teži. Pooštene su mjere protiv anti-fašističkog i demokratskog pokreta u zemlji, uvedeni koncentracioni logori za komuniste i donesen niz zakona i propisa koji su predstavljali ustupak fašističkim silama. Borba protiv režima Cvetković-Maček i njegove reakcionarne unutrašnje i vanjske politike, te učvršćenje i proširenje partijskih organizacija bili su osnovni zadaci na kojima je u to vrijeme radila KPJ u Hercegovini.

Poslije formiranja Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu 1938. godine obrazovan je 1939. godine u Mostaru i Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu¹³⁾, u koji su ušli Mujo Pašić kao sekretar, Rudi Hrozniček, Karlo Batko i Miro Popara, a u 1940. i 1941. godini dr Safet Mujić i Jusuf Čevro¹⁴⁾. Komitet je u duhu zaključaka pokrajinske partijske konferencije preuzeo mjere na povezivanju postojećih i stvaranju novih partijskih organizacija i grupa aktivista i organizovanju političkog, sindikalnog i omladinskog rada.

¹²⁾ Grada Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove SRBiH (RSUP), neregistrovano.

¹³⁾ Džemal Bijedić, Akcije KPJ poslije izbora 1938. godine, Četrdeset godina, Zbornik sjećanja, Beograd 1961. godine, knjiga 3, str. 110.

¹⁴⁾ Mujo Pašić, radnik, član KPJ od 1925. g. 1929. osuden je na 5 godina robije. Prije izlaska iz tavnice osuden je na još 2 godine zbog revolucionarnog držanja. 1938. g. je sekretar Mjesnog komiteta KPJ (MK KPJ) Mostar i sekretar Privremenog pokrajinskog komiteta KPJ za BiH. Od 1939. g. sekretar je Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu. Delegat je na V zemaljskoj konferenciji KPJ. Od septembra 1940. g. je na radu u Sarajevu. Od jula 1941. g.

Organizaciono učvršćenje i proširenje partijske organizacije osjetilo se naročito u Mostaru, gdje je već tada bilo 32 člana KPJ. U avgustu 1940. godine održana je gradska partijska konferencija, na kojoj je konstatovano da se u prijemu novih članova još zadržao sektaški odnos, iako je uticaj Partije bio znatno veći, naročito među radničkom i srednjoškolskom omladinom. Konferencija je izabrala novi Mjesni komitet KPJ sa sekretarom Jusufom Čevrom i trojicom članova¹⁵⁾.

Za razliku od prijema u Partiju, primanje u SKOJ u to vrijeme bilo je manje sektaško. U Mostaru je već od 1937. godine rad među omladinom bio šire postavljen, a u 1939. godini formiran je i Mjesni komitet SKOJ-a. Razvoj ove organizacije bio je tako brz da je 1940. godine imala u Mostaru oko 100 članova i aktive u svim većim preduzećima i višim razredima srednjih škola¹⁶⁾. 1940. godine formiran je i Oblasni komitet SKOJ-a za Hercegovinu sa sekretarom Džemalom Bijedićem i trojicom članova, koji je uspješno organizovao omladinske organizacije u Mostaru i drugim srezovima Hercegovine¹⁷⁾.

Na stvaranju partijskih organizacija, simpatizerskih grupa i aktiva SKOJ-a van Mostara i Trebinja angažovani su članovi Oblasnog komiteta Partije i SKOJ-a i nekoliko radnika, studenata i đaka, članova Partije, koji su iz Beograda, Mostara, Trebinja i dru-

je politički komesar Oblasnog štaba za Hercegovinu. Poginuo u NOB junе 1942. godine kod Konjica.

Rudolf Hrozniček, radnik, član KPJ od 1928. g. i član MK KPJ Mostar od 1932. g. 1929. je uhapšen, ali je 1930. g. na suđu oslobođen. 1933. g. ponovo je uhapšen i osuđen na 2 godine robije. 1938. g. član je Privremenog pokrajinskog rukovodstva KPJ za BiH. 1940. g. je uhapšen i otpremljen u logor Lepoglavu, a zatim Staru Gradišku, gdje je 1941. g. ubijen.

Karlo Batko, radnik, član KPJ od 1928. g. 1929. je osuđen na 2 godine robije. Od 1931. g. je na partijskom radu u Mostaru. Od 1939. g. član je Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu. Poginuo je 1943. g. kod Prozora kao komesar bataljona X hercegovačke brigade. Narodni je heroj.

Miro Popara, student, član KPJ od 1935. g. 1941. i 1942. g. Popara je jedan od organizatora NOB u Hercegovini, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, politički komesar Operativnog štaba za Hercegovinu. U julu 1942. g. uhvaćen je i ubijen od četnika kod Nevesinja. Narodni je heroj.

Dr Safet Mujić, ljekar, član KPJ od 1938. g. 1939. je član MK KPJ za Mostar, a od 1941. g. član je Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu. Poginuo je u NOB 1942. g. kod Hadžića (blizu Sarajeva). Narodni je heroj.

Jusuf Čevro, krojač, član KPJ od 1936. g. Od avgusta 1940. g. je sekretar MK KPJ Mostar, a zatim član Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu. 1941. g. uhvaćen je od ustaša i strijeljan. Narodni je heroj.

¹⁵⁾ Grada PK KPJ za BiH (Osnivački kongres KP BiH) i AIRP Sarajevo, dok. br. 54, str. 9.

¹⁶⁾ AIRP Sarajevo, Memoarska građa (MG), inv. br. 9732, str. 5.

¹⁷⁾ Džemal Bijedić, student, član KPJ od 1939. g. 1940. god. je sekretar Oblasnog komiteta SKOJ-a za Hercegovinu, a 1941. g. sekretar MK KPJ za Mostar. U toku rata je sekretar MK KPJ za Sarajevo i sekretar Oblasnog komiteta KPJ za tuzlansku oblast.

Pored Džemala Bijedića u Oblasnom komitetu SKOJ za Hercegovinu bili su: Marko Mihić, student, ubijen 1941. g. od ustaša, Mujo Husković, radnik iz Mostara, ubijen od četnika 1941. g., Mustafa Zubčević, student iz Trebinja, umro u internaciji na Mamuli 1942. g. (Slobodan Šakota, VIG, 1954. g., br. 1., str. 6).

gih mjeseta povremeno dolazili svojim kućama ili ih je Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu slao na rad u pojedina mjeseta. Oni su do rata 1941. godine znatno proširili partijske organizacije u Mostaru, Trebinju, Lastvi i Fatnici i formirali nove u Stocu, Čapljinu, Ljubuškom, Bileći i Jablanici, zatim u selima Dživar kod Trebinja, Poplat kod Stoca i Tasovčići kod Čapljine. Pored toga, u Nevesinju, Gacku, Konjicu, Boračkom jezeru, Bijači kod Ljubuškog i Vlahovićima kod Ljubinjana primljen je ili je poslat na rad po jedan član KPJ¹⁸).

Broj članova KPJ u Hercegovini u to vrijeme može se dati samo približno. O tome nema izvornih dokumenata, a po sjećanju nekih učesnika pred rat je u Hercegovini bilo oko 140 članova KPJ¹⁹).

Prema nacionalnoj strukturi broj članova KPJ nije odgovarao nacionalnom sastavu stanovništva. U cijelini uzevši, u Partiji je bilo najviše Muslimana, zatim Srba, a najmanje Hrvata. Uže gledajući, u gradovima je bilo najviše Muslimana članova Partije, a u selima su u partijskim organizacijama bili gotovo isključivo Srbi uz ponekog Muslimana. Hrvata članova Partije bilo je najviše u Mostaru, a u hrvatskim selima nisu postojale partijske celije. Ovakva nacionalna struktura partijskog članstva bila je najveća slabost partijske organizacije Hercegovine. Iz njé je rezultirao vrlo slab uticaj Partije na hrvatsko stanovništvo u cijelini i na muslimansko u selima, što će imati teške posljedice u toku okupacije i rata.

Za razvoj partijskih organizacija u Hercegovini karakteristično je da su do 1936. godine u Partiju primani uglavnom zanatski radnici, što je često imalo negativnih posljedica na rad partijskih organizacija i rukovodstava. Veće angažovanje Partije u političkom životu, a naročito borba protiv fašizacije zemlje i spremanje za njenu odbranu od agresora, dovelo je do jačanja uticaja Partije i u drugim slojevima, a naročito među naprednim studentima, učiteljima i profesorima i među jednim brojem seljaka. Njihovo uključivanje u partijsku političku aktivnost omogućilo je da se dotadašnji sektaški odnos postepeno mijenja i da se pored radnika u Partiju sve više primaju seljaci i intelektualci.

¹⁸⁾ Slobodan Šakota, VIG, 1954, br. 1, str. 8, 9.i 10; Džemal Šarac i Pero Jelčić, Rad partijske organizacije u čapljinskom kraju, Hercegovina u NOB, Vojno delo, Beograd 1961, str. 204; AIRP Sarajevo, MG, inv. br. 9732, str. 13, 17. i 35. i inv. br. 9716, str. 7. Halid Čomić, »Anketu« (neregistrovano), str. 1; Asim Pervan, Neka sjećanja iz 1941. godine (neregistrovano), str. 2; Tahir Hadžović, Dživar — jako uporište Partije, Ustanak naroda Jugoslavije 1941. g., Zbornik sjećanja, knjiga VI, str. 742; Halid Mesihović, Dvije partijske celije u Ljubuškom, Ustanak naroda Jugoslavije, knj. III, str. 841; Tripo Šarenac, Pripreme za ustanak i prve borbe u bilečkom srezu, Ustanak naroda Jugoslavije, knj. II, str. 317; Vlado Šegrt, Partijske organizacije u trebinjskom srezu, Hercegovina u NOB, str. 38.

¹⁹⁾ Džemal Bijedić, Akcije KPJ poslije izbora 1938. godine, Četrdeset godina, knjiga 3, str. 112; Grada PK KPJ BiH za Osnivački kongres, AIRP Sarajevo, dok. br. 54, str. 9 i 26; AIRP Sarajevo, MG, inv. br. 9732, str. 7, 13, 40—43; Slobodan Šakota, VIG, 1954, br. 1, str. 9—10; AIRP Sarajevo, MG inv. br. 9718, str. 1.

Veća aktivnost na selu naročito je razvijana od 1940. godine, kada je Pokrajinski komitet KPJ za BiH formirao Komisiju za rad na selu. Iste godine su Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu i Mješni komitet KPJ za Mostar formirali komisije za selo²⁰⁾ i organizovali deset grupa članova Partije i aktivista, koje su politički djelovale među seljacima okolnih sela. Značajnu pomoć u širenju uticaja Partije na selu pružali su napredni studenti Beogradskog univerziteta. Oni su u okviru organizacije Seljačko kolo obilazili Stolac, Čapljinu i Nevesinje, kao i neka okolna sela, u kojima su organizovali predavanja i priredbe koje su izražavale političku liniju Partije i doprinijele većem približavanju komunista i seljaka. U nekim selima stolačkog i nevesinjskog sreza formirane su i podružnice Seljačkog kola, koje su, pored ostalog, radile na širenju napredne literature i rasturanju partijskih letaka i štampe²¹⁾.

Ova aktivnost omogućila je partijskim organizacijama u Hercegovini da prošire krug simpatizera Partije među seljacima i da u nekoliko sela obrazuju grupe sa kojima su organizovano radili pojedinci članovi Partije. Većina ovih simpatizera djelovali su kao članovi Partije i samo iz sektaškog odnosa prema seljacima nisu primljeni u Partiju²²⁾.

Međutim, ova djelatnost KPJ na selu počela je relativno kasno i obuhvatila je mali broj sela, uglavnom oko gradova, zbog čega je ogromna većina seljaka, naročito Hrvata i Muslimana, ostala van uticaja KPJ.

U ovom periodu partijska organizacija Hercegovine ostvarila je znatan uticaj u nekim društвima i organizacijama, a naročito u Mostaru, u društvu »Skaut«, Radničkom sportskom klubu »Velež«, đačkim internatima »Gajreta«, »Uzdanice« i literarnim udruženjima Gimnazije i Učiteljske škole.

U Trebinju, Čapljinu, Bileći, Ljubuškom i Nevesinju osnovane su pod uticajem članova KPJ i SKOJ-a biblioteke i čitaonice, a u Mostaru je Muslimanska biblioteka postala najjači centar ne samo

²⁰⁾ AIRP Sarajevo, MG, inv. br. 9729, str. 2.

²¹⁾ U stolačkom srezu organizacije Seljačko kolo u selima Poplatu, Oplićići i Trijebanji brojale su oko 150 članova, a u Tasovčićima je većina omladine bila organizovana u Seljačkom kolu. U nevesinjskom srezu znatnije se radilo u selima Biograd i Udrežnje.

²²⁾ Najjači uticaj Partija je imala u sljedećim selima: u mostarskom srezu u Raštanima, Bijelom Polju, Hodbini, Gnojnicama i Bačevićima; u stolačkom u Poplatu, Oplićićima, Trijebnju, Tasovčićima, Bivoljem Brdu, Prebijecima i Trebižatu; u ljubinjskom u Vlahovićima i Žrvnju; u trebinjskom u Lastvi, Ljubomiru, Gorici, Arslanagića Mostu, Dživaru, Čićevo i Bihovu; u bilećkom u Fatnici, Davidovićima, Pađenima, Bijeljanima, Baljcima, Zasadi, Mekoj Grudi, Hodžićima, Vranjskoj, Krstačama, Kukriću, Milavićima, Riocima, Trnovici, Zvijerini i Šobadinama; u gatačkom u Izgorima, Vrbi, Lipniku, Samoboru, Sredevićima, Dulićima, Danićima i Vratkovićima; u nevesinjskom srezu u Biogradu, Brataču, Lukavcu, Miljevcu, Odžaku, Drežnju i Jugovićima; u konjičkom u Jablanici, Ostrošcu i Boračkom jezeru; u ljubuškom srezu u Bijači, Grabu, Zvirićima i Hardomilju. (Tripo Šarenac, n. d., str. 318; Brana Kovačević i Sava Skoko, Junski ustanački u Hercegovini 1941. godine, Zbornik IRP Beograd, knjiga 1, str. 93; Tahir Hadžović, n. d., str. 742; AIRP Sarajevo, MG, inv. br. 9732, str. 11; Halid Mesihović, n. d., str. 841).

kulturnog, zabavnog i društvenog nego i političkog života u gradu. Takođe je ostvaren znatan uticaj i među većim brojem profesora i učitelja, naročito u Mostaru, u trebinjskom i bilećkom srežu.

Neposredno pred rat partijske organizacije u Hercegovini stvorile su uporišta i u nekim vojnim jedinicama. Mostarska partijska organizacija je u 32. pješadijskom puku organizovala grupu podoficira, koja je djelovala u duhu partijskih stavova²³⁾. Partijska organizacija u Bileći uspostavila je slične veze u Podoficirskoj pješadijskoj školi, a trebinjska partijska organizacija u jedinicama trebinjskog garnizona. Pored toga, partijske organizacije su obavezivale svoje mobilisane članove da uspostavljaju veze u jedinicama i da djeluju na jačanju njihove vojničke spremnosti i podižu borbeni duh vojnika.

Pojačan politički rad partijskih organizacija u Hercegovini stvorio je značne mogućnosti za borbu protiv profašističkog režima Cvetković-Maček. U Mostaru, gdje je Partija djelovala najorganizovanije, ova aktivnost imala je šire razmjere. Avgusta 1940. godine Mjesni komitet KPJ organizovao je demonstracije pod parolom saveza sa SSSR i protiv skupoće u kojima je učestvovalo oko 3.000 radnika, službenika, omladine i drugih građana²⁴⁾. Prvog septembra, povodom godišnjice napada Njemačke na Poljsku, organizovane su u Mostaru demonstracije protiv rata i skupoće u kojima je učestvovalo oko 4.000 građana. Tom prilikom došlo je do sukoba sa policijom i žandarima i uhapšeno 40 članova Partije i simpatizera, na što je Partija odgovorila jednodnevnim generalnim štrajkom, u kome je masovno učestvovao mostarski proletarijat. Mjesni komitet KPJ Mostara izdao je letak protiv hapšenja i policijskog terora, ali je ipak 18 uhapšenih otpremljeno u logor Lepoglavu²⁵⁾. Povodom ovih demonstracija policija je, pored hapšenja, drugog septembra zatvorila Radnički dom i zabranila aktivnost Radničkom sportskom klubu »Velež«. Nekoliko dana poslije i žene Mostara su se digle protiv skupoće i gladi tražeći »hljeba i slobode«.

Policijske mjere nisu smanjile aktivnost Partije, nego je, naprotiv, ona rasla sa sve većim porastom opasnosti od fašizma. Kada je vlada Cvetković-Maček pristupila Trojnom paktu, u Hercegovini je široko dijeljen proglaš CK KPJ, a u Mostaru je Mjesni komitet KPJ izdao sličan proglaš u kome je pozivan narod u borbu protiv izdaje i za demokratske slobode. 27. marta Mjesni komitet KPJ Mostara organizovao je i demonstracije u kojima je učestvovalo oko 3.000 građana. Tom prilikom došlo je do sukoba sa policijom i do hapšenja preko 50 članova Partije i SKOJ-a²⁶⁾. Slične demonstracije organizovane su i u drugim mjestima Hercegovine. Proglas CK KPJ od 30. marta, u kome su istaknuti zahtjevi za sklapanje pakta o uzajamnoj

²³⁾ Ljubo Vučković, Sjećanje na rad u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, Četrdeset godina, knjiga 5, str. 41—59.

²⁴⁾ AIRP Sarajevo, MG, inv. br. 9732, str. 4.

²⁵⁾ Džemal Bijedić, Akcije KPJ poslije izbora 1938. godine, Četrdeset godina, knjiga 3, str. 113.

²⁶⁾ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (AVII), stenografske bilješke, reg. br. 11/1-kut. 1995.

pomoći sa SSSR za amnestiju političkih i vojnih zatvorenika, povratak španskih boraca i čišćenje državnog i vojnog aparata od petokolonaških elemenata, rasturan je gotovo javno i u velikom broju u svim hercegovačkim mjestima i vojnim jedinicama. Ove stavove su prihvatali i s njima se solidarisali demokratski orientisani stanovnici Hercegovine.

Iako je period konsolidacije i rada na proširenju partijskih organizacija Hercegovine bio relativno kratak, KPJ je znatno proširila krug svojih simpatizera i sljedbenika i od male, stalno proganjane i onemogućavane Partije postala ne toliko po broju svojih članova koliko po svom uticaju na mase, snažna politička organizacija, dosljedna u borbi protiv fašizma i oportunističke, kapitulantske buržoazije.

I. RAD KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE NA PRIPREMANJU USTANKA U HERCEGOVINI

1. Aprilska katastrofa i okupacija Hercegovine

Mjere koje je Komunistička partija Jugoslavije preuzimala za odbranu zemlje nisu mogle izmijeniti teško stanje nastalo uslijed unutrašnje i vanjske politike Kraljevine Jugoslavije. Takva politika, a naročito dvadesetogodišnje nacionalno ugnjetavanje, dovelo je u Hercegovini do nezadovoljstva najširih narodnih slojeva i do jačanja antijugoslovenskih i petokolonaških elemenata. Neposredno pred rat došlo je do neodazivanja vojnih obveznika i do mnogih teškoća u aktiviranju i mobilizaciji, a u toku rata do deserterstva, pobuna i najposlije do organizovane borbe protiv jedinica jugoslovenske vojske.

Prema mobilizacionom planu u Hercegovini je trebalo obrazovati Hercegovačku diviziju, Trebinjski i Čapljinski odred, mobilisati znatne efektive za Zetsku diviziju, komandu Boke Kotorske, aerodromske, bazne i druge jedinice i formirati jednu samostalnu bombardersku grupu i po jednu samostalnu lovačku i izviđačku eskadrilu¹⁾. Međutim, uslijed slabog odziva obveznika, prikrivanja stoke i vozila, velikih grešaka u ratnom rasporedu komandnog kadra i neprijateljske aktivnosti, mobilizacija i koncentracija trupa nisu bile uopšte završene, a naročito kod Hercegovačke divizije.

Bombardovanje kome su 6. i 7. aprila bili izloženi Mostar i željeznička pruga Mostar — Uskoplje, kao i vijesti o brzom napredovanju njemačkih jedinica, krajnje su negativno djelovali na moral u vojsci i narodu i već tih dana bilo je znakova brzog sloma. U srezovima koji su pripadali banovini Hrvatskoj, ustaše, desni elementi

¹⁾ Hercegovačka i Zetska divizija bile su u sastavu Treće armije (sa sjedištem u Skoplju), koja je imala zadatku da djeluje ofanzivno prema Albaniji. Ostale jedinice bile su u sastavu primorske armijske oblasti sa sjedištem u Mostaru. Njen zadatku bio je da brani jadransku obalu od Karlobaga do Budve. (Velimir Terzić, Jugoslavija u aprilskom ratu 1941. godine, Titograd 1963. g., str. 382, 383. i 403).

u HSS i znatan broj katoličkih svećenika onemogućavali su mobilizaciju i organizovali jedinice Hrvatske seljačke zaštite. Već od prvog dana rata otpočeli su napadi na žandarmerijske stanice, na manje grupe vojnika i na željezničku prugu Konjic — Mostar — Trebinje, zbog čega su vojne vlasti morale da odvajaju posebne jedinice za pratnju vozova i za intervencije na pruzi.

Partijske organizacije u Hercegovini organizovale su široku akciju dobrovoljnog stupanja u vojsku. Odziv omladine u Mostaru, Trebinju, Bileći i Stocu bio je vanredan, ali su vojne komande odbijale da je prime i naoružaju. U Mostaru je policija, čiji je šef bio predratni ustaša, hapsila neke od dobrovoljaca, dok protiv sve češćih izgreda ustaških elemenata i širenja alarmantnih vijesti neprijateljske propagande nije preduzimala nikakve mjere. Štab primorske armijske oblasti takođe je bio krajnje neaktivno i dezorganizovan. Zbog toga je MK KPJ Mostar 8. aprila uputio komandantu Armije delegaciju²⁾ sa zahtjevom da se puste iz zatvora komunisti vojni obveznici, da se naoružaju rodoljubi za borbu protiv ustaških elemenata, smijeni šef policije i da vojska preuzeće civilnu vlast. Ova intervencija, međutim, nije uspjela, jer je načelnik Štaba Armije odbio da razgovara sa članovima »antidržavne« organizacije³⁾.

Situacija u Hercegovini postala je naročito teška kada je budući ustaški »vojskovoda« Slavko Kvaternik, poslije ulaska njemačkih trupa u Zagreb, proglašio stvaranje Nezavisne Države Hrvatske (NDH) i kada je preko zagrebačke radio-stanice pročitan Mačekov poziv hrvatskom narodu i funkcionerima HSS da se pokore novoj vlasti i da s njom sarađuju. Da bi ubrzao raspad jugoslovenske vojske, Kvaternik je već 11. aprila donio Zakon o osnivanju vojske i mornarice države Hrvatske i pod prijetnjom smrtne kazne zabranio dalje služenje u jugoslovenskoj vojsci. Istoga dana u Mostaru je formiran Ustaški stan, a u srezovima koji su pripadali banovini Hrvatskoj određeni su ustaški povjerenici i vijeća, koja su preuzele vlast. Hrvatska seljačka zaštita pojačala je svoje napade na željezničku prugu, zaustavlja vozove, pljačkala ih i hapsila vojниke srpske nacionalnosti, a u zapadnoj Hercegovini došlo je i do prvih ubijanja Srba⁴⁾. 11. aprila »Zaštita« je napala i zauzela Čapljinu i obližnje, manje, željezničke stanice. Istoga dana na Domanovićima, na putu prema Mostaru, »Zaštita« je razoružala jedinice 85. pješadijskog puka Čapljinskog odreda, koga je komandant već bio raspustio. Jedino je 2. bataljon pružio otpor, ali se uslijed premoći neprijatelja morao povući u Mostar.

U cilju savladavanja pobune iz Trebinja je upućen jedan odred jugoslovenske vojske, većinom pitomaca Podoficirske pješadijske

²⁾ Delegaciju su sačinjavali: Džemal Bijedić (student), Salko Pandur (radnik) i Šefkija Puzić (student). (Mensur Seferović, Delegacija u Štabu Armije, »Oslobodenje«, juli 1956, br. 3072).

³⁾ Džemal Bijedić, Mesna partijska organizacija u danima rata, Četrdeset godina, knj. 7, str. 242.

⁴⁾ U selu Tihaljinu jedna grupa mještana sa ustaškim amblemima razoružala je žandarme i finanse srpske nacionalnosti i pobila ih zajedno sa članovima njihovih porodica. (Građa RSUP SRBiH, neregistrovano).

škole iz Bileće, koji je oslobođio Čapljinu i deblokirao prugu. »Zaštiti« je, međutim, stigla pomoć iz Imotskog i Ljubuškog, te su na rednih dana jedinice jugoslovenske vojske bile prisiljene da napuste Čapljinu⁵⁾). U tim borbama jugoslovenska vojska je zapalila nekoliko pobunjeničkih kuća i maltretirala neboračko stanovništvo što su ustaše, kasnije, koristile za proturspsku propagandu i mobilizaciju hrvatskog stanovništva u daljim ustaškim akcijama. U ovim događajima izostala je intervencija komunista, jer su se svi članovi KPJ iz Čapljine u to vrijeme nalazili u vojsci.

11. aprila ustaše su i u Mostaru počele preuzimati vlast i razoružavati jedinice jugoslovenske vojske⁶⁾). Neke od njih su pružile otpor i toga dana u gradu su vođene ulične borbe. 12. aprila, intervencijom jednog bataljona iz Trebinja, jednog dačkog polubataljona iz Sarajeva i ostataka garnizonских i aerodromskih jedinica, ustaše su odbačene iz Mostara. Borbe sa ustašama, koje je neprekidno pomagala njemačka i italijanska avijacija, nastavljene su u selima zapadno od Mostara, gdje su jedinice jugoslovenske vojske, kao i u Čapljinu, zapalile kuće nekih pobunjenika i maltretirale neboračko stanovništvo.

Oblasni i Mjesni komitet KPJ odlučili su da se povežu sa pridoljšim jedinicama jugoslovenske vojske i da utiču na savladavanje ustaške pobune. Nekoliko članova KPJ uspostavilo je veze sa dačkim polubataljonom, koji je oslobođio uhapšene komuniste, a zatim uhapsio šefa policije, koji je već tada bio na čelu »Ustaškog stana« u Mostaru⁷⁾. Poslije toga, u gušenju ustaške pobune, ovoj i drugim jedinicama jugoslovenske vojske priključio se veći broj omladinaca komunista.

Međutim, 15. aprila otpor jugoslovenske vojske je prestao, a kralj i vlast su pobegli u Grčku. U opštoj demoralizaciji koja je nastala, petnaest članova KPJ, vojnika, održalo je sastanak na kome su razmotrili stanje u svojim jedinicama i mjere koje treba preduzeti. Da ne bi pali u ropstvo, donijeli su odluku o razilaženju kućama i o povezivanju sa organizacijama kojima su prije mobilizacije pripadali⁸⁾. 16. aprila 14. njemačka oklopna divizija, nastupajući iz Sarajeva i Bugojna, ušla je u Mostar, gdje se spojila sa italijanskim motorizovanim korpusom, koji je preko Splita i Sinja, istoga dana, bez borbe, stigao do Mostara. 17. aprila sve preostale jedinice jugoslovenske vojske u Hercegovini su kapitulirale.

U toku aprilske rata Politbiro CK KPJ je pozivao na pružanje otpora agresoru, a na svojoj sjednici od 10. aprila je, pored ostalog, ukazivao na potrebu očuvanja jedinstva Partije i tražio od komu-

⁵⁾ Jedan od rukovodilaca »Zaštite« u borbama oko Čapljine bio je Vrdoljak don Jure, katolički svećenik, danas u emigraciji.

⁶⁾ U mobilisanju hrvatskih seljaka sa Širokog Brijega i u organizaciji borbi protiv jugoslovenske vojske najistaknutiju ulogu odigrao je Glavaš fra Rade, predratni ustaša, docnije pomoćnik ministra bogoštavlja i nastave u ustaškoj vlasti. Strijeljan od strane NOVJ.

⁷⁾ Na intervenciju nekih trgovaca Srba kod komandanta Primorske armijske oblasti on je odmah pušten iz zatvora.

⁸⁾ Ante Mrsić. Partijska organizacija vojnika u Mostaru, Četrdeset godina, knj. 5, str. 95.

nista da ne dozvole zarobljavanje i da organizuju prikupljanje i sakrivanje oružja. Na ovoj sjednici formiran je pri CK KPJ Vojni komitet na čelu sa Josipom Brozom Titom. U duhu ovih stavova partijske organizacije u Hercegovini zalagale su se da u ruke neprijatelja padne što manje ratnog plijena i da se što više oružja skloni na sigurna mjesta. U Mostaru članovi SKOJ-a sakupili su oko 300 pušaka, nekoliko mitraljeza i veće količine bombi. U Bileći su komunisti organizovali uništavanje motornih vozila koja su ostala iza jugoslovenske vojske i sa ostalim rodoljubima tri dana napadali vojni logor u kome su petokolonaši pružali otpor i onemogućavali izvlačenje ratnog materijala. U Nevesinju, Gacku i Trebinju komunisti su takođe rukovodili akcijom sklanjanja oružja i izvlačenja ratnog materijala iz logora. Pored toga, vojnici Zetske i Hercegovačke divizije, koji su uspješno ratovali na albanskom frontu, gdje su bili pod uticajem komunista Crne Gore, u većini su došli kućama sa oružjem i drugom opremom.

U ovim akcijama partijska organizacija Hercegovine znatno je ojačala. Proširene su postojeće partijske organizacije i formirane nove u Nevesinju, Gacku, Avtovcu, Bileći i Fatnici⁹). Pored toga, u istočnu Hercegovinu se povukao pred neprijateljem i uključio u rad veći broj radnika, studenata i daka članova i simpatizera KPJ i SKOJ-a, koji su prije rata živjeli i radili u Mostaru, Sarajevu, Zenici, Beogradu i drugim mjestima.

U to vrijeme partijske organizacije su pored rada na prikupljanju oružja djelovale i na čvršćem povezivanju sa sve većim brojem simpatizera KPJ i drugim röđoljubima među kojima je ugled Partije, kao odlučnog borca protiv osvajača, znatno porastao.

2. Zavodenje ustaške vlasti i počeci ustaškog terora u Hercegovini

Poslije kapitulacije jugoslovenske vojske Hercegovinu su, kao dio italijanske okupacione zone, zaposjele motorizovane divizije »Littorio« i »Torino« iz sastava Motorizovanog armijskog korpusa Druge italijanske armije. U to vrijeme još je vladala neizvjesnost u pogledu budućih granica NDH, pa se u srezovima Nevesinje, Gacko, Bileća, Trebinje i Ljubinje, koji nisu pripadali banovini Hrvatskoj i u kojima je živjelo preko 70 posto Srba, nešto manje od 30 posto Muslimana i svega 7 posto Hrvata¹⁰), očekivalo da će pripasti Crnojgori. Pripajanje Crnoj Gori podržavali su i neki italijanski oficiri koji su u Gacku inspirisali stvaranje Komiteta za priključenje Crnoj Gori, a u Bileći su savjetovali istaknutijim Srbima da to traže od italijanske komande na Cetinju. U tom pravcu djelovali su i federalisti iz Crne Gore. Ustaše su, međutim, proglašavale te krajeve dijelom »hrvatskog državnog teritorija« i izdejstvovali Rimskim ugovorom od 18. maja

⁹) AVII, K. 1995, reg. broj 1-3/1; Tripo Šarenac, n. d. str. 317.

¹⁰) Prema popisu stanovništva od 31. marta 1931. g.

da se za istočnu granicu NDH odredi stara austrougarsko-crnogorska granica i da čitava Hercegovina uđe u sastav NDH¹¹).

Još u toku pregovora između Italijana i ustaša otpočelo je povlačenje italijanskih snaga iz Hercegovine. Već 8. maja u Italiju je prebačena Divizija »Littorio«, a nešto kasnije, 13. juna, i Divizija »Torino«. Njih su u Mostaru i Trebinju zamjenili dijelovi Divizije »Marche«, čija je glavnina bila razmještena van Hercegovine, u rejonu Dubrovnika, Budve i Metkovića¹²). Istovremeno je NDH dobila odobrenje da formira svoju regularnu vojsku — Hrvatsko domobranstvo. Naredbom od 3. juna 1941. godine otpočelo je u Mostaru formiranje Jadranskog divizijskog područja, XIII pješadijske pukovnije sa jednim bataljonom (bojnom) u Nevesinju, zatim jednog dopunskog bataljona, jednog artiljerijskog diviziona, aerodromskih i drugih jedinica, a u Trebinju XIV pješadijske pukovnije sa jednim bataljom u Bileći¹³). Komanda i borački sastav za ove jedinice regrutovan je isključivo među Hrvatima i Muslimanima.

Pored domobranksih jedinica, u svim mjestima gdje su postojale jugoslovenske žandarmerijske stanice otpočelo je organizovanje oružničkih postaja. U sreskim mjestima obrazovane su komande oružničkih vodova, a u Mostaru i Bileći komande oružničkih satnija ili oružnička krila. Sve oružničke jedinice u Hercegovini bile su podređene IV oružničkoj pukovniji u Sarajevu.

Istovremeno, u kotarevima i opština obrazovana su kotarska predstojništva i opštinska poglavarstva, a zakonskom Odredbom o formiranju velikih župa od 10. juna 1941. godine Hercegovina je podijeljena na velike župe Hum i Dubrava¹⁴).

U cilju sprovodenja ustaške organizacije u Hercegovinu je upućeno iz Zagreba nekoliko ustaških emigranata i »sveučilištaraca«¹⁵) koji su bili postavljeni za ustaške povjerenike po srezovima i nekim važnijim opštinama. Od članova bivše »Hrvatske seljačke zaštite«, koja je odlukom od 19. aprila 1941. godine reorganizovana u »Hrvatske zaštitne borce«, i od ustaških pristalica povjerenici su stvorili naoružane ustaške grupe koje su obezbjeđivale preuzimanje sreskih načelstava, žandarmerija, opština i policije i izvršavale razne policijske poslove. Rad povjerenika trajao je do mjeseca juna kada je otpočelo sprovođenje jedinstvene ustaške organizacije na području NDH. U opštinama je trebalo obrazovati tabore, u srezovima logore, a za područje velikih župa ustaške stožere. U Hercegovini je ova organizacija sprovedena u svim kotarevima i župama, ali u velikom

¹¹) Granica između NDH i Crne Gore utvrđena je u detaljima tek 27. oktobra 1941. godine ugovorom između Italije i NDH.

¹²) Velimir Terzić, n. d., str. 649.

¹³) Isto, str. 638.

¹⁴) Velika župa Hum sa sjedištem u Mostaru obuhvatala je kotareve Mostar, Ljubuški, Široki Brijeg, Posušje, Nevesinje i Konjic, a Dubrava sa sjedištem u Dubrovniku kotareve Gacko, Bileću, Trebinje, Ravno (Ljubinje), Stolac i Čapljinu.

¹⁵) »Sveučilištarima« su se nazivali studenti Zagrebačkog univerziteta koji su pripadali ustaškom pokretu prije kapitulacije Jugoslavije.

broju opština istočne Hercegovine ustaški tabori nisu mogli biti formirani. 10. maja je naređeno stvaranje »ustaške vojnica«, posebnih vojnih jedinica, sličnih njemačkim SS odredima i italijanskim »crnim košuljama«, u koje je u toku maja i juna mjeseca stupio veliki broj dobrovoljaca iz Hercegovine, pretežno Hrvata, koji su tada, a i docnije, predstavljali najborbenije elemente u »ustaškoj vojnici«.

Uporedo sa preuzimanjem vlasti ustaše su organizovale široku propagandu ideoloških koncepcija svog pokreta. Oni su se predstavljali kao hrvatska nacionalna organizacija koja je uspostavila hrvatsku »nezavisnost« i NDH putem »nacionalne revolucije« i borbe protiv Srba i srpske vladavine. U društveno-ekonomskom pogledu ustaški pokret se deklarisao kao fašistički, pri čemu je isticano da su sva materijalna i duhovna dobra u hrvatskoj državi vlasništvo naroda, da privredna bogatstva ne mogu biti predmet privatne trgovine, da je jedino rad osnov svake vrijednosti, da niko ne može imati posebnih prava, da je seljaštvo temelj i izvor svakog života i nosilac državne vlasti, da industrija i trgovina treba da budu pomoć seljačkom gazdinstvu¹⁶⁾). Svoj nacionalistički program ustaše su temeljile na protuhrvatskoj politici velikosrpske buržoazije, za koju su optuživali čitav srpski narod, i na teoriji da se hrvatski narod razvijao na području zapadne rimske katoličke kulture, a srpski u vizantijsko-pravoslavnoj kulturnoj sferi i da oni nemaju ništa zajedničko. Iz takve teorije i tvrdnje da je rijeka Drina granica između srpskog i hrvatskog naroda ustaše su izvodile opravdanje za svoju politiku prema Srbima i NDH.

U duhu svojih nacionalističkih koncepcija ustaše su u Hercegovini već u toku aprilskog rata, a naročito poslije preuzimanja vlasti, vodili bjesomučnu borbu protiv Srba, čemu su služila sva sredstva usmene i pismene propagande. U okviru te kampanje doneseno je nekoliko odluka i naredaba Ustaškog glavnog stana i ustaške vlade o mjerama protiv Srba na osnovu kojih je u Hercegovini u maju otpočeo progon Srba u gradovima i drugim mjestima gdje su ustaše imale dovoljno snage da te mјere sprovedu. Uveden je policijski čas za Srbe, zabranjeni razgovori i sastajanja sa drugim građanima, zatvorene crkve, zabranjena upotreba cirilice, popisana imovina, oduzete radnje i predate »povjerenicima«, a zatim je otpočelo pretresanje kuća, traženje oružja i hapšenje poznatijih i bogatijih ljudi uz ucjenjivanje i pljačkanje njihove imovine. Ove mјere praćene su i pojedinačnim ubistvima »četnika«, učesnika u borbama oko Čapljine i Mostara u aprilu 1941. godine i drugih građana optuženih za sakrivanje oružja i slične prestupe. Takvih ubistava bilo je u svim srezovima istočne Hercegovine, ali je u ovom mjesecu težište bilo prije svega na organizovanju ustaša, ekonomskim akcijama i na vršenju priprema za pokolje.

¹⁶⁾ D. Crljen, Načela Hrvatskog ustaškog pokreta, Zagreb, 1942. g. Podacima se poslužila iz knjige Franjo Tuđman, Okupacija i revolucija, Zagreb 1963., str. 95.

3. Partijske organizacije u periodu uspostavljanja okupatorske i ustaške vlasti

Djelatnost partijskih organizacija u Hercegovini u periodu uspostavljanja okupatorske i ustaške vlasti bila je usmjerenica na sprovođenje stavova Partije objavljenih u proglašima CK KPJ od 15. aprila i zaključaka savjetovanja KPJ koje je održano u Zagrebu početkom maja 1941. godine.

Poslije majskog savjetovanja u Hercegovini je organizovano upoznavanje svih partijskih organizacija, SKOJ-a i simpatizera sa njegovim odlukama. Proglasi od 15. aprila i 1. maja i organa CK KPJ »Proleter« za mart, april i maj, u kome su objavljeni zaključci majskog savjetovanja, čitani su i objašnjavani, umnožavani i rasturani na području čitave Hercegovine. U prvoj polovini maja 1941. godine u Mostar su ilegalno došli Mahmut Bušatlija i Avdo Humo¹⁷⁾ i ispred PK KPJ za BiH formirali pri Oblasnom komitetu KPJ Vojni komitet na čelu sa Savom Medanom¹⁸⁾ i upoznali ih sa zaključcima majskog savjetovanja i neposrednim zadacima. Iza njih u Hercegovinu je došao i Miro Popara, koji je održao sastanak sa Mjesnim komitetom KPJ Mostar i prenio zadatke o prikupljanju oružja i organizovanju odreda. Po dolasku u bilečki srez, Popara je održao sastanak sa partijskim organizacijama u Bileći i Fatnici i sa simpatizerima iz Sitnice, Dabre, Meke Grude, Hodžića, Korita i Fatnice i upoznao ih sa odlukama Partije¹⁹⁾. Ovakvi sastanci održani su i u ostalim srezovima tako da su partijske organizacije u Hercegovini relativno brzo otpočele sa sprovođenjem odluka majskog savjetovanja. U Mostaru je obrazovan Mjesni vojni komitet²⁰⁾, čiji se osnovni zadatak sastojao u prikupljanju oružja, evidentiranju onih koji su bili spremni za borbu i u stvaranju udarnih grupa. Uskoro je od članova KPJ, SKOJ-a i simpatizera stvoreno nekoliko grupa po kvartovima, koje su se obučavale u rukovanju oružjem, vršile probne akcije i ispitivale spremnost svojih članova. U ostalim srezovima nisu preduzimane slične organizacione mjere, ali se radilo

¹⁷⁾ Mahmut Bušatlija, student, član KPJ prije rata, maja 1941. godine član Vojnog komiteta za BiH, jedan od organizatora ustanka u istočnoj Bosni, poginuo je 1941. godine. Narodni je heroj.

Avdo Humo, tada student, član je KPJ od 1935. godine. Do rata djeluje kao partijski radnik, a u Beogradu je jedan od organizatora naprednog studentskog pokreta. Od 1940. godine član je PK KPJ za BiH. U toku NOB je istaknuti politički radnik. Narodni je heroj.

¹⁸⁾ Savo Medan, radnik, član je KPJ od 1925. godine. 1929. godine osuden je na 2 godine robije. Prije rata vršio je dužnost sekretara MK KPJ za Beograd. Učestvovao je u španskom gradanskom ratu. U NOB bio je na raznim političkim dužnostima. Poslije rata takođe. Danas živi u Beogradu.

¹⁹⁾ Tripo Šarenac, n. d., str. 322.

²⁰⁾ Esad Šabanac, »Anketa«, AIRP Sarajevo, str. 8 (neregistrovano).

Ovaj komitet nazivan je i Mjesni revolucionarni komitet za Mostar ili Mjesno rukovodstvo za vojne odrede. Članovi komiteta bili su: Esad Šabanac (radnik, član KPJ od prije rata, partijski i politički radnik u NOB, nosilac Partizanske spomenice 1941. g.), Nenad Vasić (student, član KPJ prije rata, partijski i politički radnik u NOB, nosilac Partizanske spomenice 1941. godine) i Nedо Bitanga (radnik, član KPJ prije rata, partijski i politički radnik u NOB; poginuo je u NOB 1943. godine).

na prikupljanju i sakrivanju oružja i municije i druge vojne opreme. Ovakva aktivnost dovela je u bilećkom srezu, već u to vrijeme, i do akcija kao što je paljenje žandarmerijske stanice na Vraćevidi i opštinske arhive Opštine Zavođe od strane grupe naprednih omladinaca²¹⁾.

U ovom periodu partiska organizacija Hercegovine doživljavala je svoj dalji uspon. U maju mjesecu bili su na okupu svi članovi Oblasnog komiteta KPJ, Mjesnog komiteta KPJ za Mostar, Sreskog komiteta KPJ za Trebinje i Oblasnog komiteta SKOJ-a, oko 200 članova Partije, veliki broj članova SKOJ-a i simpatizera koji su organizovano radili. Međutim, uticaj Partije bio je i dalje različit u pojedinim srezovima. Najveće mogućnosti za rad Partija je imala u Mostaru, Trebinju i drugim gradovima gdje je postojala partiska i skojevska organizacija i među srpskim seoskim stanovništvom u istočnoj Hercegovini, za koje je u velikom broju bio prihvatljiv kurs Partije na pripreme oružane borbe.

Ustaše su od prvog dana preduzimale sve mjere da za svoje stavove pridobiju što više Muslimana. Oni su u svojoj propagandi isticali nepravde koje je prema njima činila srpska buržoazija, poistovjećivali je sa srpskim narodom, proglašavali Muslimane za »najkorjenitiji i najplemenitiji dio hrvatskog naroda«²²⁾ i neke postavljali na visoke položaje u upravi i ustaškom aparatu. Za ustaše je bilo naročito važno pridobiti Muslimane u istočnoj Hercegovini, gdje gotovo nije bilo Hrvata, jer bi u protivnom došla u pitanje njihova vlast u tim krajevima. Nekoliko ustaških funkcionera, među kojima se najviše istakao profesor Alija Šuljak²³⁾, širilo je na zborovima i sastancima mržnju prema Srbima, propagiralo hrvatstvo hercegovačkih Muslimana, isticalo da je došlo vrijeme osvete za nepravde koje su im Srbi učinili i da ih treba protjerati u Srbiju i ubijati, njihovu imovinu podijeliti Muslimanima i sl.²⁴⁾. Da bi pridobili zaostalo seosko muslimansko stanovništvo, ustaše su u domobranstvu uveli fes kao dio uniforme, a ustaše iz Ljubuškog i Širokog Brijega su se u istočnoj Hercegovini oslovljavali muslimanskim imenima, kako bi još više zaoštigli odnose Srba i Muslimana.

Partiske organizacije su nastojale da, povezujući se sa uglednjim Muslimanima, ili neposredno djelujući, onemoguće širenje nacionalne mržnje i održe dobrosusjedske odnose između Muslimana i Srba. Da bi spriječile ustaške zločine, neke partiske organizacije u bilećkom i trebinjskom srezu uticale su da na položaje ustaških tabornika i načelnika opština dođu članovi ili simpatizeri Partije i

²¹⁾ Tripo Šarenac, n. d., str. 323.

²²⁾ »Hrvatski narod« od 1. IV. 1941. g., str. 2.

²³⁾ Alija Šuljak je iz Trebinja. Bio je profesor u Dubrovniku. Pripadao je ustaškom pokretu od prije rata. Bio je poslanički kandidat na listi Hakije Hadića 1938. g. i jedan od šest »poglavnih pobočnika« u Pavelićevom »Doglavničkom vijeću«, danas u emigraciji.

²⁴⁾ Šuljak je 24. aprila bio u posjeti kod Ante Pavelića gdje je ispred bosansko-hercegovačkih Muslimana održao pozdravni govor, u kome je pored ostalog rekao da su Muslimani BiH bili izloženi najžešćim progonima od strane Srba. »Njihove žrtve neka budu zalog bolje sreće i budućnosti Slobodne Hrvatske Države«. (Hrvatski narod od 24. IV. 1941., br. 71, str. 5).

da u ustaške straže stupi nekoliko naprednih omladinaca²⁵). Na taj način u ovim opština je bio onemogućen uticaj ustaša sa strane i nije došlo do zlodjela prema Srbima. Partijska organizacija u ga-tačkom srežu poklonila je naročitu pažnju radu sa muslimanskim omladinom. Uspjela je da za suzbijanje ustaške djelatnosti angažuje 15 omladinaca Muslimana koji su bili vrlo aktivni u onemogućavanju stupanja Muslimana u ustaše. Pod uticajem jednog od njih grupa Muslimana iz sela Mulja, koju su ustaše mobilisale, pobegla je svojim kućama ne htijući da učestvuje u pogromima Srba. Većina ovih omladinaca bila je uskoro onemogućena u svom djelovanju, pa su neki od njih odselili u Sarajevo, odakle su odlazili u partizane.

U gradovima je uticaj partijskih organizacija na muslimansko stanovništvo bio veći, naročito u Mostaru, gdje su Muslimani često javno demonstrirali svoje neslaganje sa ustašama, a naročito u pogledu raspirivanja nacionalne mržnje. Kada su poslije preuzimanja vlasti ustaše pozvale svu mostarsku omladinu od 16 do 25 godina da ispuni formular o nacionalnoj pripadnosti, svih 800 prisutnih omladinaca Muslimana, osim petorice, izjavilo je demonstrativno, na inicijativu organizacije SKOJ-a, da su Srbi²⁶). Kada su ustaše u Bileći uhapsile nekoliko Srba, komunisti, Muslimani, organizovali su omladinu i najuglednije Muslimane da se odupru ovoj ustaškoj akciji i prisilili ustaše da uhapšene puste²⁷). Zahvaljujući radu komunista u Jablanici, neki Muslimani su odbili da vrše dužnost žandara, zbog čega su dvojica od njih strijeljana. I u ostalim gradovima bilo je sličnih slučajeva otpora Muslimana ustašama, spasavanja Srba i njihove imovine i neodazivanja u ustaške redove. U gradovima su, među Muslimanima, ustašama prišli najvećim dijelom deklasirani elementi, ljudi bez zanimanja, besposličari koji su bili privučeni raznim obećanjima i izgledima na lak život, kao i neki trgovci i politički špekulanți željni bogaćenja i unosnih položaja. Među njima bilo je i pojedinaca koji su se nadali da će ustaše ponovo rješavati pitanje agrarnih odnosa, povodom čega je održana skupština »zemljoposjednika čapljinskog kotara«²⁸). Međutim, pristalice ustaškog pokreta nisu uspjеле da obezbijede ni u jednom gradu znatniju podršku muslimanskog stanovništva ustašama.

²⁵) To je sprovedeno u opštini Divin, srez Bileća, gdje je za tabornika postavljen Halid Čomić, član KPJ, u opštini Brdo, srez Trebinje, gdje je simpatizer KPJ Meho Kafedžić primio dužnost ustaškog tabornika i u opštini Dživar, srez Trebinje, gdje je za načelnika opštine određen takođe simpatizer KPJ. (Tripo Šarenac, n. d., str. 324; Branko Zotović, Zapisi iz Ljubomira, Ustanak naroda Jugoslavije, knj. II, str. 862; Meho Kafedžić, izjava, neregistrovano, str. 2. Tahir Hadžović, n. d., str. 742.).

²⁶) Džemal Bijedić, Mesna partijska organizacija Mostara u danima rata, Četrdeset godina, knj. 7, str. 243, 244.

²⁷) Tripo Šarenac, n. d., str. 324.

²⁸) Skupština zemljoposjednika čapljinskog kotara održana je u Čapljinji 20. jula 1941. godine na osnovu poziva poglavnikovog doglavnika Ademage Mešića. Tom prilikom bila su zastupljena mjesta Čapljina, Višići, Počitelj, Tasovčići i Čeljevo, a ispred zemljoposjednika kotara Čapljine upućen je prijedlog Skupštini zemljoposjednika beglučko-kmetovskih nekretnina, koja je trebalo da se održi u istom mjesecu. U prijedlogu stoji, između ostalog, sljedeće:

Za razliku od gradića, ustaše su vještom propagandom i raznim provokacijama, naročito u prvo vrijeme, uspjeli da u većini muslimanskih sela vežu za sebe najveći dio muslimanskog seoskog stanovništva. Sistematski stvarajući antisrpsko raspoloženje, koristeći pri tome razne sukobe u prošlosti i šireći vijesti o ostacima srpske (jugoslovenske) vojske, o četnicima, naoružanim grupama Crnogoraca, komitama i slično, koji se spremaju na osvetu, oni su uspjeli da u većini muslimanskih sela u istočnoj Hercegovini, a naročito u graničnim srezovima prema Crnoj Gori, stvore oružničku miliciju poznatu u narodu još kao domobranska, muslimanska, seoska ili ustaška milicija. Međutim, stepen te povezanosti bio je vrlo različit u pojedinim krajevima Hercegovine. U najvećem broju sela Muslimani su i pored toga što su primili oružje bili pasivni prema NDH i u primanju oružja vidjeli povoljnu priliku da se oslobođe služenja u domobranstvu i mogućnost da ostanu kod svojih kuća i na taj način obezbjeđuju i čuvaju svoje porodice i imovinu. Međutim, na području Borča i Fazlagića Kule u gatačkom srežu, Bjelimića u konjičkom, djelimično Plane u bilečkom, u Ljubinju i nekim selima nevesinjskog sreza ustaše su uspjele da od milicije stvore svoja snažna uporišta, kojima su se koristili u raspirivanju bratobilačke borbe i za učvršćenje ustaške vlasti u istočnoj Hercegovini.

Mogućnosti djelovanja KPJ među hrvatskim stanovništvom Hercegovine bile su slabe. Mali broj Hrvata članova KPJ u gradovima, nepostojanje partijskih organizacija u hrvatskim selima i snažan uticaj ustaša, koji su se koristili štetnim posljedicama velikosrpske politike prema Hrvatima, stvaranjem hrvatske države i njemačko-italijanskim uspjesima, doprinijelo je da je među Hrvatima Hercegovine, a naročito mlađim licima, bilo relativno mnogo pristašica novog režima. Drugi, znatno veći dio hrvatskog stanovništva, iako nije bio obuhvaćen ustaškim pokretom, gledao je u NDH svoju državu, od koje je očekivao rješenje mnogih, prije svega ekonomskih problema. To su prije rata bili pripadnici HSS, na čiji je odnos prema NDH uticao Mačekov proglašenje, propaganda da Pavelić nastavlja djelo Stjepana Radića i solidarisanje većine lokalnih funkcionera stranke sa ustaškim pokretom. Iako se u mnogim pitanjima nisu slagali sa ustašama, oni su smatrali da su kao Hrvati dužni da

»Zemljoposjednici svjesni toga, da je bivša Jugoslavenska vlada donijela razne kmetovske-agrarne zakone, kojim je oduzela posjede, ne vodeći računa o tome, da bi ostavili zemljovlasničkim posjedima minimum egzistence, u namjeri da ih u podpunosti uništi. Bivša Jugoslavenska država je isplatila za kmetovske posjede u ime odštete tek jednogodišnji hak, a slično je postupano i za posjede beglučkog odnosa...«

Mi smo duboko zahvalni našem uvaženom Poglavnikovom Doglavniku i Poglavniku Povjereniku g. Ademagi Mešiću, prof. Hakiji Hadžiću, da su kao iskreni narodni borci... našli za potrebno da se nepravde po bivšoj Jugoslavenskoj državi nama posjednicima isprave. (Grada RSUP BiH, Četničko-italijanska arhiva, neregistrovana.)

U prijedlogu se dalje traži da se ustanovi koliko je novaca isplaćeno za kmetovsku nekretninu, koliko je površina kmetovskih nekretnina otkupljeno, kolika je površina nekretnina otkupljena po Beglučkoj uredbi za vrijeme Kraljevine Jugoslavije.

podrže stvaranje hrvatske države, bez obzira što su joj na čelu bili Pavelić i ustaše. Zato je njihov otpor ustašama bio rijedak i sporadičan i sastojao se u izbjegavanju ustaških akcija i služenju u ustaškim jedinicama, u slanju sinova u domobranstvo, bježanju od mobilizacije za masovne pokolje i u pojedinačnim slučajevima zaštite Srba. Neprijatelji NDH među Hrvatima, pored komunista, bili su u prvo vrijeme pojedinci koji Nezavisnu Državu Hrvatsku nisu prihvatali iz moralnih pobuda i oni koji su stajali pod uticajem komunista, uglavnom svojih rođaka i prijatelja. U periodu uspostavljanja ustaške vlasti u selima Bijača, Zvirići, Stubica i Hardomilje, u Ljubuškom srezu, komunisti su radili na suzbijanju i onemogućavanju ustaškog uticaja na hrvatsko stanovništvo. Oni su organizovali rasturanje majske proglasne u tim selima, ispisivali protivustaške parole i uoči 1. maja palili vatre po brdima. Povodom toga ustaše su uhapšile dvanaest lica među kojima i tri člana KPJ²⁹), koji su u zatvoru mučeni na najgrublji način. Poslije toga rad u ovom kraju postao je strogo konspirativan i ograničen na uži krug simpatizera KPJ.

II. JUNSKI USTANAK U ISTOČNOJ HERCEGOVINI

1. Prve ustaničke akcije

Početkom juna 1941. godine ustaše su od pojedinačnih hapšenja i ubistava prešli na masovni teror nad srpskim stanovništvom u istočnoj Hercegovini. Na prethodnim sastancima u ustaškim taborima i logorima, oružničkim stanicama i miliciji razrađivani su planovi i načini izvršenja ove akcije, sačinjavani spiskovi za likvidaciju, određivana sela na koja treba najprije udariti i mjesta na kojima će se vršiti pogubljenja. U srezovima u kojima je srpsko stanovništvo bilo u manjini ustaše su se za ovu akciju oslanjali na domaće snage, a u istočnoj Hercegovini, gdje domaće ustaše i milicija nisu bili ni dovoljni ni sasvim pouzdani, ustaški povjerenici su dovukli pomoć iz drugih krajeva Hercegovine¹).

U akciji istrebljenja, koja je otpočela 1. juna, ustaše su u Trebinju i Ljubomir-Brdi ubile 18 Srba, u ljubinjskom srezu bacili u jamu kod sela Kapavice 143 lica, u Udrežnju kod Nevesinja poklali 28 žena, djece i staraca, a u Nevesinju 30 uglednijih Srba. Noću između 4. i 5. juna ustaše i milicija iz Fazlagića Kule pohvatali su 150 Srba iz sela Korita i sutradan ih pobili i pobacali u jamu Golu-

²⁹⁾ Uhapšeni su: Hasan Mesihović (Mehmedov), stolarski radnik, 1938. g. kandidovan na listi radnog naroda; Jure (Marijana) Galića Veliki, radnik, član KPJ od 1939. g., poginuo 1943. g. narodni heroj; Marjan (Ivana) Primorac, seljak, član KPJ od 1941. g., poginuo 1946. g., narodni heroj. (Jure Galić. Nepokoren selo, Sarajevo, 1962. g., str. 63. i 64; Halid Mesihović, Dvije partitske čelije u Ljubuškom, Ustanak naroda Jugoslavije, knj. III, str. 842.).

¹⁾ Tako je iz zapadne Hercegovine Franjo Sudar doveo u Nevesinje 150, Herman Tonogal u Gacko nekoliko kamiona ustaša, a u Trebinje je došlo 10 »sveučilištaraca«, od kojih su trojica upućena u Bileću. (Raport komandira žandarmerijskog voda u Trebinju od 1. juna 1941. g. AVII, reg. br. 4/1-5, k. 143; Grada RSUP SR BiH, neregistrovano).

binjaču. Pored toga, ustaše su izvršile zločine još na nekoliko mjesta u gatačkom srezu i u Konjicu i njegovoj okolini²).

Da ne bi doveli u pitanje izvršenje akcija, ustaše su pokušavali da na Srbe djeluju umirujuće uvjeravajući ih da ih vode na kuluk, na saslušanje, zbog oružja i vojničke opreme i slično, u što je većina uhapšenih i pozivanih vjerovala. Iz istog razloga ustaše su masovna ubistva vršili tajno, hladnim oružjem ili bacanjem živih žrtava u jame. Međutim, mnogi bjegunci sa gubilišta bili su svjedoci ustaškog divljanja, o kome se naširoko pričalo. Ipak, većina stanovnika je još uvijek vjerovala da iza tih zločina ne stoji državna vlast nego pojedinci, domaći ljudi, željni osvete i pljačke³). Zbog toga su neki tražili zaštitu oružničkih stanica i domobranskih jedinica, ali su ih ustaše i tu stizali i ubijali⁴).

Srbi članovi i simpatizeri Partije bili su takođe u teškom položaju, naročito u gradovima. Nevesinjska partijska organizacija nije bila u stanju da održava čvršći kontakt sa simpatizerima u selima i da znatnije utice na njihovo držanje. U Gacku partijska organizacija bila je razbijena hapšenjem dvojice članova i sklanjanjem nekih u Sarajevo i Srbiju. Dvojica koja su ostala na slobodi uspjela su da izadu izvan Gacku i da se priključe simpatizerima Partije u selima. Partijska organizacija u Avtovcu bila je prilikom prvih hapšenja i ubistava zbunjena i pogrešno se orijentisala na ostajanje u mjestu, a ne na izlazak u sela. U Bileći stanje je bilo nešto drugačije, jer je teror ustaša bio blaži i mogućnosti ustaša daleko slabije. Zbog toga su i veze među komunistima i simpatizerima bile čvršće i njihova aktivnost veća i organizovanija. U trebinjskom srežu među nekim komunistima došlo je do panike i povlačenja zbog čega će, nešto kasnije, Sreski komitet KPJ biti smijenjen⁵). Međutim, članovi Partije i simpatizeri u selima bili su u drugičijem položaju i imali su daleko bolje uslove za djelovanje. U selima gdje je uticaj komunista bio veći i gdje su se odranije preduzimale mjere da se onemogući djelovanje ustaša i očuvaju dobrosusjedski odnosi bio je ustaški teror daleko blaži. Partijske organizacije su upozoravale seljake da se ne ide u gradove i ne odaziva ustaškim i oružničkim pozivima i da se,

²⁾ Slobodan Šakota, Prve ustaničke borbe u Hercegovini, Hercegovina u NOB, str. 42; Građa SUP-a, neregistrovana.

Zločin u Koritima ostao je zabilježen i u neprijateljskim dokumentima. U izveštaju Oružničkog krila u Bileći od 25. juna 1941. g. stoji: »Noću od 4. na 5. lipnja 1941. godine pobijeno je od strane Ustaškog povjerenika za kotar Gacko g. Hermana Tonogala 140 ljudi sela Korita, kotara Gacko, kod Golubije Jame...« i dalje da se u Koritskoj Jamu »nalazi 167 lješeva osim nekoliko onih koji su se spasili, a govori se da ih ima i više, u šta ja nisam htio da ulazim, jer to i nije od važnosti«. (AVII, reg. br. 36/9-2, K. 143-a).

³⁾ Prilikom hapšenja u Koritima ustaše i milicija su otjerali 5.294 komada krupne i sitne stoke. Izvještaj Oružničkog krila u Bileći od 25. juna 1941. godine. (Isto).

⁴⁾ Seljaci sela Nemanjice, gatačkog sreza, su poslije odvodenja i ubijanja Srba iz Zagradaca pobjegli u Planu da nadu zaštitu kod oružnika, ali su odvedeni u Korita, strijeljani i bačeni u Jamu Golubinjaču.

⁵⁾ Vlado Šegrt, Ratne uspomene, Beograd 1964, str. 31. i 32.

gdje je to ikako moguće, interveniše u spasavanju ljudskih života. Takav je slučaj bio u bilećkom, trebinjskom i u nekim drugim srezovima⁶⁾.

Masovni zločini početkom juna mjeseca uticali su da se već tih dana od dotadašnjeg opreza pređe na okupljanje i dogovaranje onih koji su imali oružje i na organizovanje stražarenja, izviđanje neprijatelja, sklanjanje žena, djece i staraca i pokretne imovine na sigurnija mjesta. U selima kojima je prijetila neposrednija opasnost organizovane su seoske straže, koje su pratile kretanje neprijatelja. Stanovništvo koje je živjelo uz komunikacije i u blizini garnizona i sela u kojima je postojala milicija sklanjalo se već krajem maja i početkom juna u brda, gdje su počeli da se organizuju u početku privremeni, a zatim trajniji zbjegovi⁷⁾. U vrijeme neposredne opasnosti i pojačanog ustaškog terora oni su se brojno povećavali, a kada je teror popuštao i vremenske prilike otežavale život u njima, zbjegovi su se osipali i ljudi se vraćali kućama. Bilo je i više slučajeva bježanja u Crnu Goru, a neki stanovnici iz gradova uspjeli su da pređu u Beograd i neka druga mjesta u Srbiji, Crnoj Gori i Boki Kotorskoj. U nekim selima bilo je od prvih dana terora dogovorā da se pruži otpor ustašama. Nosioci takvog stava bili su članovi i simpatizeri Partije, dobrovoljci iz prošlih ratova i mlađi, borbeniji ljudi. Svi oni koji su imali oružje nisu se od njega rastajali, a oni koji ga nisu posjedovali težili su da do njega dođu. Sa svakim novim ustaškim zločinom rastao je bijes srpskog naroda i nije mnogo trebalo da se u istočnoj Hercegovini taj bijes pretvoriti u oružani sukob.

Do njega je došlo već 3. juna 1941. godine kada su ustaše napale selo Drežanj na krajnjem jugoistoku Nevesinjskog polja, prema gatačkom i bilećkom srezu. Pošto su evakuisali neboračko stanovništvo i stoku, 60 mještana Drežnja i Zovog Dola, kojima su rukovodili Obren Ivković, Vlado Ivković, Đoko i Petar Pašajlić, Tomo Ivković i dr.⁸⁾ napali su ustaše i ubili trojicu, a ranili četvoricu. Tek kada je ustašama stigla pomoć iz Nevesinja, uspjeli su da potisnu ustašike, zauzmu i opljačkaju selo i spale veći broj kuća i staja.

⁶⁾ U Bileći je Halid Čomić, uz podršku nekolicine Muslimana, spriječio ubistvo 13 viđenijih Srba i izdejstvovao puštanje na slobodu 75 lica iz Meke Grude, U Ostrošcu je grupa Muslimana, pod uticajem komunista, prisilila ustaše da puste 50 uhapšenih Srba. (Tripo Šarenac, n. d., str. 325. Asim Pervan, Neka sjećanja iz 1941. g., nerегистrovana izjava, str. 10. Vlatko Lazarević, Iz dopunskih sjećanja mart—septembar 1941. g., str. 29 (nerегистrovano).

⁷⁾ Već od prvih dana ustaškog terora bili su poznati zbjegovi u planinama Babi, Ostrovici, Snježnici, Somini, Sitnici, Kubašu, Iliji, Bjelašnici, Viduši, Bijeloj Gori, Prenju i dr.

⁸⁾ Obren Ivković, prije rata podoficir jugoslovenske vojske, učesnik u NOB od 1941. godine kao zamjenik komandanta Bataljona »Nevesinjska puška«, komandant 2. bataljona X hercegovačke brigade i komandant XI hercegovačke brigade. Narodni je heroj.

Vlado Ivković, prije rata radnik u Zenici, učesnik u NOB od 1941. godine. Nositelj je Spomenice 1941.

Đoko Pašajlić, radnik, učesnik u NOB od 1941. godine, nositelj Spomenice 1941.

Tomo Ivković, seljak, dobrovoljac iz prvog svjetskog rata, učesnik u NOB od 1941. godine, nositelj Spomenice 1941.

O tom prvom otporu ustašama sačuvan je Izvještaj Oružničkog voda iz Nevesinja 4. oružničkoj pukovniji u Sarajevu u kome se kaže: »3. lipnja 1941. godine u 7 sati patrola od 20 zaštitnih lovaca sa jednim oružnikom postaje Nevesinje, koju je predvodio poručnik Mihovil Žimšek, sa zadatkom da u selu Donjem Drežnju kotara Nevesinjskog prikupi vatreno oružje i ostali ratni materijal... Oko 11 sati bila je napadnuta (patrola — N. B.) sa dve strane od strane naoružanih mještana Drežnja i okolice... a kao razlog za stupanje u ovu borbu navodi Stajić pošto su ustaše 1/2. lipnja 1941. godine u selu Drežnju (Udrežnju — N. B.) poubijali stanovništvo i popalili domove što ustvari odgovara istini, jer su ustaše ubili veći broj lica«⁹⁾.

U gatačkom srezu zločini ustaša u Koritima izazvali su ogorčenje seljaka susjednih sela Danića, Dulića, Pržina, Stepena i Kazanaca koji su na podsticaj nekoliko borbenih mlađih ljudi odlučili da napadnu ustaše prije nego što oni krenu na njihova sela. Noću između 6. i 7. juna 150 ustanika iz ovih sela, pod komandom Dušana Boljanovića i Dušana Mandića, simpatizera KPJ, zauzeli su oružničku postaju Kazanci, a u toku 7. juna oružničku postaju Stepen i onesposobili jedan most na putu Avtovac—Bileća. Tom prilikom poginuo je jedan oružnik, a jedan je zarobljen. Zarobljenik je izveden pred narodni sud, koji ga je pustio na slobodu, jer se niko od mještana na njega nije žalio. U toku borbe ustanike je napala iz pravca Kobilje Glave jedna satnija 7. domobranskog pohodnog bataljona iz Bileće i ustaše i oružnici iz Plane i Bileće. U toj borbi poginuli su Dušan Boljanović i Dušan Mandić, što je demoralisalo ustanike, koji su se u neredu povukli prema crnogorskoj granici. U izvještaju Jadran-skog divizijskog područja o ovom sukobu, između ostalog, kaže se: »Na dan 7. ov. mj. u kotaru Gatačkom podigli su se Srbi toga kraja sa oružjem na ustanak. U ugušivanju ovoga ustanka uzeli su učešće, pored jedinica 7. pohodnog bataljona i oružnici postaje Bileća kao i ustaše sa Plane, srez Bileća. Na mjestu zvanom Stepen, ovoga je dana u 18 sati poginuo oružnički kaplar Fehim Selimović«¹⁰⁾.

Istoga dana, ustaše su pripremile napad na selo Lipnik, o čemu je mještane obavijestio jedan Musliman, simpatizer Partije. Lipničani su uz pomoć seljaka iz Kazanaca i Pješčića (Crna Gora) preduhitrili ustaše i pod komandom Koste Bjelogrlića¹¹⁾ napali i zauzeli oružničku stanicu u Jaseniku. Istovremeno, druga grupa ustanika sa Borišom i Pekom Mastilovićem¹²⁾ napala je i rastjerala ustaše koje su se nalazile u selu Vrbi. U ovim borbama ubijeno je 5 oružnika i ustaša.

⁹⁾ AVII, reg. br. 10/1-2, k. 143-a.

¹⁰⁾ Arhiv VII, reg. br. 3/10-2, k. 84.

¹¹⁾ Kosto Bjelogrlić, seljak iz Lipnika, učesnik je NOB od 1941. godine, komandant I gatačkog partizanskog bataljona i I bataljona X hercegovačke brigade. Umro je poslije rata.

¹²⁾ Boriša Mastilović, učesnik NOB od 1941. godine, seljak iz Izgori, intendant I bataljona X hercegovačke brigade. umro od tifusa u petoj ofanzivi 1943. godine.

U toku ovih borbi jedna grupa naoružanih seljaka iz Meke Grude napala je i zarobila, između Korita i Golobrđa, 13 domobrana, koje je 10. juna zamijenila za oko 15 žena, koje su ustaše otjerale u Bileću kao taoce¹³⁾. To je bila prva borba u bilećkom srezu i prva zamjena između ustanika i njihovih neprijatelja.

U tim prvim borbama većina ustanika je i dalje živjela u uvjerenju da iza zločina ne стоји »državna vlast« i da se, prema tome, ne treba boriti protiv države, nego samo protiv »naoružanog ološa«¹⁴⁾.

Neočekivani ishod ustaške istrebljivačke akcije izazvao je potmetnju u ustaškim redovima i demoralizaciju u organima uprave, domobranskim jedinicama i u miliciji. Zbog toga su u Hercegovinu hitno doputovali Andrija Artuković, ministar unutrašnjih poslova ustaške vlade, Jure Francetić, ustaški povjerenik za Bosnu i Hercegovinu i Mijo Babić, »poglavnici pobočnik« Glavnog ustaškog stana¹⁵⁾, koji su donijeli planove čišćenja područja koje su zauzeli »pobunjenici«¹⁶⁾. U Avtovac je odmah upućeno 200 ustaša iz zapadne Hercegovine sa nekoliko bivših emigranata, koji su mobilisali oko 400 domaćih ustaša i pripadnika milicije iz Gacka i Fazlagića Kule i 17. juna napali ustanike u rejonu Stepen—Kobilja Glava—Kazanci. Tom prilikom poginula su četvorica ustaša, među kojima ustaški emigrant i oficir Zvonko Pospišil, a od ustanika Milan i Spasoje Tepavčević, rukovodioci u tim borbama i simpatizeri KPJ¹⁷⁾). Radi stabilizacije položaja ustaške vlasti su u ovaj kraj 19. juna uputile 450 domobrana i ustaša iz Trebinja¹⁸⁾.

¹³⁾ Tripo Šarenac, n. d., str. 325. i 326.

¹⁴⁾ Za takav odnos karakteristično je pismo koje je neko od ustanika poslao zapovjedniku 2. satnici 7. pohodnog bataljona, koje citiramo u cijelini: »Mi svi koji smo se sklonili van svojih domova neko u pećine neko u šumu, sklonili smo se od naoružanih ološa, zvjerova, koji prave i poštene ljude muče na zvferski način, ubijaju i onda polumrtve bacaju u jamu. Sklonili smo se zato da nam ne oduzmu momentalnu slobodu, dok dode vlast i zakon nad nama (podvukla N. B.), nadamo se da će te im stati na put pomenutom zvjerstvu.

Mi smo živjeli pod nekoliko državnih uprava i uvijek bili lojalni i pošteni građani. G. Denerale, molimo vas da nam garantujete slobodu života i kretanja, da pustite mirne ljude iz zatvora, a ako je koji krivac neka zakon odgovara. Da razoružate ološ i pljačkašku bandu da ne kaljaju čast poštenih Hrvata, a mi od kako smo poštено živismo sa Hrvatima i do danas ne saznamosmo da su zvjerovi.

G. Denerale, mi svi koji smo se sklonili, garantujemo da ćemo se povratiti, svi predati državno sve što imamo, samo vas molimo i preklinjemo da dozvolite jedan rok, jer je narod poplašen i zastrašen pa treba da se pribere.

Da pustite prave i poštene ljude iz zatvora. Da razoružate ološ i pljačkaše. Inače smo mi primorani postati gorski zvjerovi dok nas negdje sudbina nade da izgubimo život. Nadamo se u vašu milost da će te imati srce i dušu te spasti narod od propasti. Bratski pozdrav. (Arhiv VII, U.D., dok. k. 85 br. 3/4-4).

¹⁵⁾ Grada RSUP SRBiH, neregistrovano.

¹⁶⁾ Francetić je 9. juna u Gacku donio plan čišćenja Srba. Po njegovom naredenju ubijeno je 20 Srba taoča koji su se nalazili u gatačkom zatvoru.

¹⁷⁾ Ogorčeni zbog gubitaka, ustaše su u povlačenju za Avtovac na svirep način, usput, pobili dvije srpske porodice sa 30 članova, a u Gacku su pozatvarali sve Srbe muškarce iznad 16 godina, od kojih su 26 poubijali. (Brana Kovačević i Savo Skoko, n. d., str. 118).

¹⁸⁾ Isto, str. 117.

U ovom periodu bilo je još nekoliko manjih, više odbrambenih nego ofanzivnih, borbi između seljaka i ustaša, oružnika i domobrana na nekoliko mjesta u nevesinjskom, gatačkom i sjevernom dijelu bilećkog sreza¹⁹⁾.

Da bi se zaštitila od ustaške opasnosti, neka sela su tražila pomoć i od graničnih crnogorskih sela u kojima su imali rodbinske i prijateljske veze. Tako su naoružani seljaci Pive i Golije učestvovali u svim borbama koje su u to vrijeme vođene sa ustašama, a bilo je slučajeva da su naoružane grupe Crnogoraca duže ostajale u nekim selima kao zaštita od eventualnih ustaških napada i pljačke²⁰⁾.

Prve ustaničke borbe dovele su do stvaranja ustaničkih grupa sa najelementarnijim karakteristikama vojnih jedinica. Njima su od samog početka rukovodili, uglavnom, najborbeniji ljudi ili oni za koje se pretpostavljalo da će najbolje znati da rukovode borbom. Među njima bila je većina uglednih seljaka, od kojih jedan broj simpatizera Partije, znatan broj imućnijih seljaka, zatim izbjeglica iz Vojvodine ili podoficira i oficira bivše jugoslovenske vojske, koji su poslije kapitulacije došli svojim kućama. Ove grupe su odigrale značajnu ulogu u dizanju naroda na masovni ustanak krajem juna i početkom jula mjeseca. Krećući se kroz sela, one su samom svojom pojavom djelovale na dizanje morala i borbenog duha u narodu, pozivale sela i dogovarale se o odbrani i napadima. Takva organizacija i djelovanje ovih grupa, međutim, nije bila rezultat rada viših vojničkih i političkih tijela, nego je samonikla, nastala kao posljedica teške situacije i potrebe za odbranom od ustaškog terora.

2. Prerastanje prvih oružanih akcija u šire ustaničke borbe

Otpočinjanje rata između Njemačke i SSSR-a, 22. juna 1941. godine, dovelo je do još bržeg razvoja događaja u Hercegovini. Za ustaše bio je to dokaz snage i nepobjedivosti fašističkih sila i prilika da se sa još većom bezobzirnošću riješi »problem« Srba i njihovog otpora NDH. Obrnuto, on je u ustaničkim masama podigao borbeni duh i unio vjeru u brzu pobjedu. Iz takvog raspoloženja rezultiralo je s jedne strane proširenje ustaničkih borbi, a s druge preduzimanje opsežnih mjera za potpuno uništenje ustanka i još teže pokolje nezaštićenog srpskog stanovništva.

Vijesti o ratu između Njemačke i SSSR-a brzo su se proširile po svim selima istočne Hercegovine. One su izazvale veliko uzbudjenje među ustanicima, naročito u selima koja su već bila u borbi sa ustašama. Taj događaj je oglašavan pucnjavom, paljenjem

¹⁹⁾ Tako su se seljaci iz sela Bodežišta oduprli ustašama iz Gornjeg Borča, koji su pokušali da im opljačkaju stoku. Seljaci iz Šipačna su spriječili ustaše iz Bjelimića u pljački stoke na Morinama, a ustanci iz Koleška napali su na oružničku patrolu u Riljima i oslobodili jedno lice koje su oružnici sprovodili u Nevesinje. (Brana Kovačević i Savo Skoko, n. d., str. 116).

²⁰⁾ Tako Brana Kovačević i Savo Skoko u citiranom djelu navode da je 10. juna 1941. g., na traženje stanovnika Gatačke Površi, došlo u sela Objesenik i Brajičevići 50 Crnogoraca.

vatara po brdima, pjesmom, kuririma koji su pješke ili na konjima, često sa crvenim zastavama, jurili po selima i saopštavali tu za sve radosnu i, reklo bi se, spasavajuću vijest. Oko nje je narodna mašta od prvog časa ispredala priče o nadiranju ruskih tenkova kroz Njemačku, o ruskim padobrancima u Jugoslaviji, pa čak i u Hercegovini, o snazi Crvene armije, o svemu što je do tada tešku situaciju činilo perspektivnjom. Za ustanike te vijesti bile su snažan podstrek za napade na neprijatelja, koji su se vrlo brzo pretvorili u ustanak širokih razmjera.

23. juna 1941. godine, dan poslije napada Njemačke na SSSR, ustanici iz sela Lukavca u nevesinjskom sredu održali su skupštinu i odlučili da otpočnu sa borbom, o čemu su obavijestili sva susjedna sela. Poslije ovog dogovora, u zoru 24. juna, 40 ustanika iz Lukavca i Zovog Dola, pod rukovodstvom Dukice Grahovca²¹⁾, osvojilo je i zapalilo oružničku postaju u Lukavcu²²⁾.

Istog dana u nevesinjskom sredu, ustanici iz sela Koleška i Zaloma, pod komandom Vase Kovačevića²³⁾, zauzeli su oružničku postaju u Riljima, ustanici iz Biograda i Odžaka zauzeli su Odžak²⁴⁾, a ustanici iz Bratača, pod rukovodstvom Lazara Gušića, oslobođili Kifino Selo.

Poneseno ovim uspjesima, oko 600 ustanika iz Lukavca, Zovog Dola, Drežnja, Biograda, Odžaka, Bratača, Kifina Sela, Grabovice i Batkovića krenulo je istog dana, 24. juna 1941. godine, pod crvenim zastavama i napalo na Nevesinje, prodrlo u njega, ali se, uslijed premoći neprijatelja i odsustva koordinacije i zajedničke komande, moralo povući. Poslije prethodnog dogovora ustaničkih komandira²⁵⁾ izvršen je u zoru 25. juna ponovni napad na grad, koga ustanici ni ovog puta nisu mogli da zauzmu. Poslije ovih borbi, u kojima su ustanici imali 5 mrtvih, oko Nevesinja su ostavljene manje ustaničke snage, a većina je upućena na položaje u Bišinu, na putu Nevesinje—Mostar, zatim na Trusinu; na pravac Stolac—Berkovići—Nevesinje, i na Morine, između Uloga i Nevesinja, odakle je neprijatelj poku-

²¹⁾ Dukica Grahovac, seljak iz Lukavca, simpatizer KPJ prije ustanka. U ustanku komandir Lukavačke seoske čete narodne vojske, zatim komandant partizanskog Bataljona »Nevesinjska puška«, komandant operativnog sektora Nevesinje—Gacko, zamjenik komandanta Sjeveroher. part. odreda, ranjen 1942. godine, poslije čega je umro. Narodni je heroj.

²²⁾ U Lukavcu je zarobljeno i osuđeno na smrt 15 oružnika i zarobljeno 35 pušaka i nekoliko sanduka municije, a u Riljima je uhvaćeno i osuđeno na smrt 6 oružnika. U Kifinom Selu poginula su 3 oružnika i dva ustanika. (AVII, k. 85, reg. br. 15/8-1, k. 143-a, reg. br. 36/9-2, k. 85, reg. br. 15/8-1).

²³⁾ Vaso Kovačević, seljak iz Koleška, nosilac Spomenice 1941.

²⁴⁾ Tom prilikom ustanici su izvjesili crvenu zastavu na odžačku džamiju.

²⁵⁾ O ponovnom napadu na Nevesinje i o drugim mjerama dogovorili su komandiri ustaničkih četa Dukica Grahovac iz Lukavca, Blagoje Dabić i Mirko Vučetić iz Biograda, Petar Samardžić i Lazar Gušić iz Bratača, svi učesnici i rukovodaci u NOB, osim Petra Samardžića, koji je docnije postao četnik.

šavao da pruži pomoć Nevesinju. Veliki broj ustanika, demoralisan neuspjehom, vratio se svojim kućama²⁶⁾.

U toku ovih borbi pojedine ustaničke grupe izvršile su nekoliko značajnijih akcija u širem rejonu Nevesinja. Ustanici iz Jugovića, Dubljevića i Slivalja, pod komandom Vule Skoke²⁷⁾, zauzeli su oružničku postaju u Fojnici, ustanici iz Koleška i Zaloma zauzeli su oružničku stanicu na Morinama i razoružali sela Plužine, Bje-lojeviće i Planinicu, a ustanici iz Šipačne ubili šest oružnika i ustaša²⁸⁾.

U gatačkom srezu napad Njemačke na SSSR aktivirao je sve ustaničke grupe, a naročito ustanike istočno od komunikacije Avtovac—Bileća, na kojoj je 25. juna onemogućen svaki saobraćaj.

26. juna održan je veliki zbor u selu Dramešini, na kome je odlučeno da se napadne Avtovac, Gacko i Fazlagića Kula²⁹⁾. Napad je trebalo da izvrše ustaničke čete iz Samobora, Lipnika i Jasenika sa ustanicima iz Pive (Crna Gora). Za to vrijeme ustanici iz Kazanaca, Dulića, Danića i crnogorske grupe iz Golije i Banjana bili su, prema dogovoru, dužni da napadnu Fazlagića Kulu i zatvore pravac od Bileća, a ustanici iz Izgora, Čemernica, Vrbe i Dražljeva da spriječe intervenciju iz Borča. Na zboru je zaključeno da se ne dozvoli pljačkanje i ubijanje nevinog stanovništva³⁰⁾, jer su se u redovima nekih ustanika pojavili zahtjevi za osvetom Koritske jame i ostalih ustaških zločina. U toku priprema za napad na Avtovac i Gacko ustaše iz Gračanice su 26. juna napale selo Kravarevo, a ustaše iz Fazlagića Kule 27. juna Stepen, Žbornu Gomilu i Pusto Polje³¹⁾. Istovremeno su dva aviona napadala ustaničke položaje, ali su ustanici uspjeli da odbiju ustaše i da obore jedan avion³²⁾. 27. juna Italijani su pokušali da prođu do Avtovca, ali su ih na Kobiljoj

²⁶⁾ O ovim borbama zapovjednik Oružničkog voda iz Nevesinja izvijestio je sljedeće: »24. lipnja o. g. oko 4 sata Srbi stanovnici kotara Nevesinje pobunili su se protiv hrvatske vlasti stop Nekoliko stotina naoružanih muškaraca napalo je na oružničku postaju Lukavac, Rilje i grad Nevesinje i pokušali da zauzmu vlast stop Oružničku postaju Lukavac i Rilje zauzeli — momčad, razoružali i nekoliko pobijali. Do sada je pronadeno šest leševa domobranaca čija se imena za sada nisu mogla utvrditi uslijed nedostatka podataka i raspadanja leševa. Grad i oružničku postaju Nevesinje nije uspjelo pobunjenicima zauzeti iako je borba trajala puna 4 dana. Pobunjениci su u Kotaru presjekli sve telefonske mreže a puteve oštetili i neke mostove razrušili stop Prispjela je vojska i pobunjenci izmju u planine, ali još drže područje Lukavac i jedan dio područja Rilje stop Za sudbinu 19 oružnika ovih postaja još se ne zna. U borbama je bilo sa obje strane mrtvih i ranjenih. Do sada se zna da je teže povrijeden Lorenc Anto, domobran, koji je prevezen u bolnicu Mostar. U borbama pored oružnika učestvovali su ustaše, hrvatsko građanstvo i vojska. Kotar se od pobunjnika čisti i uspostavlja red stop Pismeni izvještaj slijedi«. (Zbornik NOR (Zb. NOR) tom IV, knj. I, dok. br. 233, str. 520).

²⁷⁾ Vule Skoko, seljak iz Jugovića, poginuo kao komesar partizanske čete aprila 1942. g. prilikom napada na ustaško uporište Borač.

²⁸⁾ AVII, k. 143-a, reg. br. 4/2-1; Zb. NOR, IV, I, str. 521; Memoarska grada Saveza boraca Nevesinje.

²⁹⁾ AVII, k. 1995, reg. br. 2-10/1.

³⁰⁾ Isto.

³¹⁾ Isto; Brana Kovačević i Savo Skoko, n. d., str. 133.

³²⁾ AVII, k. 143-a, reg. br. 4/2-1.

Glavi ustanici, pod komandom Ljube Kurđulije³³⁾ i Obrada Boljanovića, odbili i prisilili na povlačenje u Bileću³⁴⁾.

28. juna u zoru napadnut je Avtovac, koga je branilo 200 domobrana, 50 domaćih ustaša i 20 iz zapadne Hercegovine³⁵⁾. U toku dana ustaše iz Fazlagića Kule i Borča bezuspješno su pokušavale da zauzmu sela Stepen, Pržine, Izgore i Čemerno³⁶⁾. Istovremeno je jedna jedinica italijanske Divizije »Marche« ponovo pokušala da se probije u Avtovac, ali je na Kobiljoj Glavi razbijena i odbačena u Planu uz gubitke od 3 mrtva i 16 ranjenih vojnika³⁷⁾. U toku borbi ustanici su oborili još jedan neprijateljski avion³⁸⁾ i, koristeći se nevremenom i jednim topom, koji je u povlačenju ostavila jugoslovenska vojska, uspjeli da razbiju odbranu Avtovca. Međutim, i pored premoći i uspjeha u širem rejonu Avtovca, ustanici su uspjeli da ga zauzmu tek predveče 28. juna³⁹⁾.

Zaključci o nenapadanju nevinog muslimanskog stanovništva različito su poštovani pri zauzimanju Avtovca. Samoborska ustanička grupa na čelu sa Ivanom i Obrenom Starovićem⁴⁰⁾ pridržavala se zaključaka i pokušala da utiče i na ostale ustanike, ali bez uspjeha. Zbog toga se povukla iz Avtovca i time izrazila neslaganje sa grupom pljačkaša i osvetnika. U Lipničkoj grupi, i pored energičnog otpora Koste, Obrena i Vidoja Bjelogrlića, i još nekih ustanika, preovladali su, naročito među ustanicima sa granice Hercegovine i Crne Gore, osvetnički elementi. Isto se desilo među ustanicima kojima su rukovodili pop Radojica Perišić i poručnik Milorad Popović⁴¹⁾, koji su podstreknavali ustanike na osvetu i pljačku. Za njima su se poveli mnogi ustanici i otpočeli sa pljačkom i paljenjem muslimanskih kuća i trgovina, ne štedeći ni srpske. Neki od najosvetoljubi-

³³⁾ Ljubo Kurđulija, seljak, poginuo u borbi sa Italijanima kod sela Lipnika 1942. godine kao zamjenik komandira čete IV udarnog partizanskog bataljona.

³⁴⁾ AVII, k. 54, reg. br. 1/2.

³⁵⁾ AVII, k. 1995, reg. br. 20-10/1.

³⁶⁾ AVII, k. 1995, reg. br. 2/35-1.

³⁷⁾ O tome u dnevniku II italijanske armije stoji: »Komandant šestog korpusa današnjom depešom 1478 u 10,30 sati javlja da su uveče 27. i ujutru 28. juna kamioni divizije »Marche« bili obasuti puščanom vatrom i ručnim bombama između sela Korita i Stepena na pola puta između Bileće i Gacka. Na našoj strani 3 mrtva i 16 ranjenih«. (AVII, k. 54, reg. br. 1/2).

³⁸⁾ AVII, k. 143-b, reg. br. 33/8-3.

³⁹⁾ Zapovjednik Oružničkog krila u Bileći tim povodom javlja 4. oružničkoj pukovniji: »28. lipnja t. g. Avtovac napadnut. Naša tamošnja satnija sva razbijena. Osam domobrana otišlo 28. lipnja u Bileće, a za ostale se ne zna gdje su... Avtovac je zapaljen, a isto i muslimansko selo Mulje, 1 km od Avtovca udaljeno...«. (Zb. NOR, tom IV, knj. I, dok. br. 231, str. 517).

⁴⁰⁾ Ivan Starović, član KPJ, poginuo u V ofanzivi.

Obren Starović, službenik, učesnik u NOB-i od 1941. g., član Okružnog komiteta KPJ za istočnu Hercegovinu 1941—1942. g., a zatim politički komesar bataljona X hercegovačke brigade. Nosilac je Spomenice 1941.

⁴¹⁾ Radojica Perišić, pop, poslijе pogibije Dušana Mandića i Dušana Bođanovića najuticajniji ustanički komandant u selu Kazanci i okolnim selima, kolaborant, četnički organizator. 1945. g. u povlačenju sa Nijemcima nestao. Milorad Popović, poručnik jug. vojske, saradnik okupatora, organizator četnika u sjever. Hercegovini, dočnije k-dant čet. korpusa. 1945. g. u povlačenju sa Nijemcima poginuo u borbi sa NOVJ.

vijih, među kojima je bilo i onih koji su pobegli sa jama i kojima su ustaše pobile ukućane, otpočeli su i sa ubijanjem neboračkog muslimanskog življa. Tako je među 32 poginula i 20 ranjenih civila ubijeno 11 i ranjeno nekoliko neboraca⁴²).

Pljačkanje i ubijanje nedužnih lica unijelo je među ustanike pometnju i nedisciplinu, zbog čega nije došlo do napada na Gacko, iako su postojali uslovi za njegov uspješan ishod⁴³). S druge strane, pop Perišić, zauzet pljačkom i paljenjem Avtovca i Mulja, nije ni pokušao da napadne Fazlagića Kulu, iako se na to obavezao⁴⁴). Moralna snaga ustanika znatno je oslabila i oni nisu bili u stanju da daju ozbiljniji otpor Italijanima, koji su 29. juna sa jedinicama 55. pješadijskog puka iz Trebinja i 49. bataljona Legije crnih košulja iz Bileće ušli u Avtovac i Gacko⁴⁵.

Ustanak u nevesinjskom i gatačkom srezu proširio se i na pogranična sela bilečkog sreza. Ustanici iz Lukavca obavijestili su 23. juna selo Davidoviće da će napasti oružničku postaju u Lukavcu i tražili da im Davidovićani napadnu postaju u Divinu. 25. juna ustanici iz Davidovića, Berberoviće i Bijeljana⁴⁶) napali su na Divin, ali su ih oružnici uz pomoć naoružanih seljaka Muslimana i domobrana, koji su upućeni iz Bileće, uspjeli da odbiju i da rane dva, a zarobe jednog ustanika⁴⁷). Napad koji je sljedećeg dana neprijatelj preuzeo iz Divina i Meke Grude na ustanička sela odbijen je uz pomoć ustanika iz Rioca i Hodžića⁴⁸). Istog dana, 26. juna, ustanici

⁴²) B. Kovačević i S. Skoko, n. d., str. 137.

⁴³) U izvještaju od 15. jula 1941. g. zapovjednik Oružničkog voda u Gacku o tome piše: »Pravo je čudo što napadači nisu iskoristili ovu noć, jer odbrana ne bi uslijed vremenskih prilika bila djelotvorna. Ta naša najkritičnija noć prošla je relativno dosta mirno i Gacko je ostalo poštedenog.« (Zb. NOR, tom IV, knj. I, dok. br. 236, str. 526).

⁴⁴) Pop Perišić je prilikom priprema napada na Avtovac, Gacko i Fazlagića Kulu poslao pismo u Dramušinu: »Narodnom zboru Dramušine! Obavezujem se da će sa svojom vojskom likvidirati zloglasnu Kulu Fazlagića, osigurati vaš napad od eventualnog ispada iz Kule, vezujući snagu za sebe, kao i od pravca Bileća.« (AIRP Sarajevo, MG, inv. br. 9739, str. 16—30).

⁴⁵) Zb. NOR, tom IV, knj. I, dok. br. 231, 236, str. 517, 525, 526; B. Kovačević i S. Skoko, n. d., str. 135.

⁴⁶) Ustanicima su rukovodili Vlado Vujović i Obrad Šakota, seljaci, učesnici NOB od 1941. g., nosioci Spomenice 1941.

⁴⁷) O tom napadu kotarski predstojnik iz Bileća javio je Ustaškom povjereništvu za BiH sljedeće: »Kada je dana 24. lipnja 1941. g. u cijelom nevesinjskom i gatačkom kotaru, početkom njemačko-ruskog rata izbio otvoreni ustanak i kada su u isto vrijeme u tim kotarama napadnute sve državne vlasti kao i vojne i oružničke postaje, izvršen je napad na oružničku postaju Lukavac na području nevesinjskog kotara. Iz Lukavca je došla jedna grupa u selo Davidoviće i javila kako je došla ruska vojska u Nevesinje..., te da je potrebno da se razoruža oružnička postaja Divin. Seljaci iz Davidovića napali su sa oružjem postaju Divin. Oružnička postaja je obavijestila telefonom potpisano i isti je odmah otišao autom u Trebinje i po odobrenju zapovjednika divizijskog područja iz Mostara dobio 150 kom. pušaka i odgovarajući broj municije i za vrijeme trajanja borbi oružje i municiju dostavio je u Divin, a u isto vrijeme i pomoć u ljudstvu, te im je uspjelo napad na postaju Divin odbiti. Pošto se oko same oružničke postaje nalazi nekoliko musl. sela, to je i istim podijeljen dobiveni broj oružja i municije, te isti zajedno sa oruž. organima osiguravaju postaju i svoja imanja.« (AVII, k. 220, br. 53/3-8).

⁴⁸) Tripo Šarenac, n. d., str. 329.

iz Vranjske i Krstača napali su i zauzeli oružničku postaju u Krstačama, iz koje su oružnici pobjegli u Bileću⁴⁹⁾.

U ovo vrijeme došlo je i do prvih ustaničkih borbi u Ljubomiru, u gornjem dijelu trebinjskog sreza. Neposredan povod bio je poziv četrdesetorici uticajnijih ljudi da se jave oružničkoj postaji u Zmijancu. Odlučeno je da se niko ne odazove pozivu, nego da se postaja napadne i pozovu okolna sela na ustanak. Formiran je Viduški odred i za komandira izabran Stevan Bokić⁵⁰⁾). Iako su u početku pružali otpor, oružnici su se predali, a ustanici su zapalili postaju. Poslije ovog uspjeha ustanici su napali i opkolili kod Radočkog Brijega jedno odjeljenje oružnika, koje je iz oružničke postaje u Jasenu poslato u Ljubomir. Opkoljenim oružnicima poslato je u pomoć 50 domobrana i ustaša, koje su ustanici napali kod Andrića Čuprije i natjerali u bjekstvo. Tek kada su iz Trebinja poslate jače snage, neprijatelj je uspio da oslobođe opkoljene oružnike, od kojih je jedan poginuo, a dvojica su bila ranjena⁵¹⁾.

Uviđajući značaj ustanka i njegove posljedice, ustaše su preduzimale sve mjere da ga što prije i što efikasnije uguše. Već sutradan poslije napada na Nevesinje ustaške i domobranske snage su intervenisale iz Mostara, Kalinovika i Stoca, ali su zaustavljene u Bišini, Trusini i na Morinama, gdje su se tih dana obrazovala tri jasno izražena sektora, na kojima su se nekoliko dana vodile žestoke frontalne borbe. Na ove sektore dovučeno je sljedećih dana nekoliko domobranksih jedinica iz Mostara, Trebinja, Sarajeva i Travnika i ustaše iz okoline Mostara, Ljubuškog, Čapljine, Stoca i Ljubinja. Istovremeno sa vojničkim pripremama, ustaški agitatori, među kojima je bio veliki broj katoličkih sveštenika, ponovo su i još žeće raspirivali antisrpsko raspoloženje, veličali uspjehe njemačke vojske u SSSR-u, nagovještavali skoru pobjedu i na taj način vršili psihološku i političku pripremu za borbu u istočnoj Hercegovini, kao i za nove pokolje⁵²⁾). Najteži i najmasovniji zločini izvršeni su na području Čapljine, gdje je, prema izvještaju kotarskog predstojnika,

⁴⁹⁾ AVII, k. 220, reg. br. 52/3-6.

⁵⁰⁾ Stevan Bokić, žandarmerijski narednik, poginuo 1941. godine.

⁵¹⁾ Branko Zotović, Od Viduškog odreda do Ljubomirskog partizanskog bataljona, Hercegovina u NOB, str. 110. i 111; Zb. NOR, tom IV, knj. I, str. 516, 517, 519.

U izvještaju zapovjednika Oružničkog krila iz Bileće od 29. juna navodi se: »Zmijanac se nije mogao braniti, jer je bilo jako mnogo pobunjenika i to sve oboružani seljaci iz okoline«. (Zb. NOR, tom IV, knj. I, dok. br. 231, str. 517).

⁵²⁾ U Mostaru je uhapšeno oko 290 lica, u Nevesinju oko 800, a u čapljinском, stolačkom i ljubinjskom srezu ubijeno je tih dana preko 2.000 Srba. U Berkovićima, ispod Trusine, ustaše su 25. i 26. juna ubile na svirep način 260 odraslih, žena i djeca, među kojima su se nalazile čitave porodice. U Stocu i okolini je na 16 gubilišta ubijeno preko 250 lica, a u Popovu polju ustaše su pohvatale na radu 167 Srba i nakon zvjerskog mučenja ubili ih i pobacali u jamu Ržani Do. U isto vrijeme ubijeno je 108 Srba iz Konjica i okolnih sela. (Grada RSUP SRBiH, neregistrovano; Asim Pervan, izjava, str. 12; Lazo Pribišić, Zbjeg »Ilija«, Hercegovina u NOB, str. 123, 124).

tih i narednih dana ubijeno oko 1.600 osoba⁵³⁾). Sva ova ubistva bila su praćena pljačkom imovine, a često i naseljavanjem ustaških prisilica na imanja žrtava.

Vojna intervencija na ustaničko područje otpočela je 25. juna. Tog dana su upućeni u Mostar dijelovi 17. pohodnog bataljona iz Sarajeva i 21. bataljona iz Travnika⁵⁴⁾. 26. juna ove jedinice su dočekane u Bišini i natjerane na povlačenje, kojom prilikom su izgubile preko 30 vojnika i oficira⁵⁵⁾. 28. juna domobranima je upućen u pomoć 11. pohodni bataljon iz Sarajeva i znatne ustaške snage iz okoline Mostara, koje su, pod komandom domobranskog pukovnika Antuna Prohaske, uspjele da razbiju ustaničku odbranu i da istog dana uđu u Nevesinje⁵⁶⁾. Neprijatelj je u nastupanju popalio nekoliko sela, a ustanici i narod su se povukli preko Nevesinjskog polja u brda i sela istočno od puta Nevesinje—Berkovići.

25. juna upućena je iz Sarajeva preko Kalinovika i Uloga za Nevesinje jedna četa 17. pohodnog bataljona, ali su je 26. juna na Morinama dočekali ustanici iz Koleška i Zaloma i odbacili prema Ulogu⁵⁷⁾. Istog dana ovoj jedinici je poslana u pomoć jedna četa 11. pohodnog bataljona i one su 28. juna uspjеле da potisnu ustanike na Morinama i da dopru do sela Plužine na putu Nevesinje—Gacko. 30. juna ove jedinice su pokušale da deblokiraju raskrsnicu Nevesinje—Gacko—Kalinovik i da se spoje s 15. bataljonom, koji je iz Nevesinja nastupao prema Gacku, ali su ih napali ustanici iz Koleška i Bratača i ubili komandanta 11. bataljona i 20 vojnika⁵⁸⁾, dok su ustanici imali jednog mrtva i nekoliko ranjenih. No i pored tih gubitaka domobranske jedinice su nastavile sa nastupanjem prema Gacku, a italijanske snage su poslije konsolidacije krenule 3. jula u susret domobranskim jedinicama, s kojima su se spojile 7. jula kod Fojnice. Na taj način neprijatelj je ovlađao komunikacijom Mostar—Nevesinje—Gacko i Nevesinje—Kalinovik. Ovako sporom kre-

⁵³⁾ U izvještaju se kaže: »Na 21. lipnja 1941. godine odpočeo je tadašnji logornik Franjo Vego sa kupljenjem i ubijanjem srbskog pučanstva po selima i Čapljinu...

Za vrijeme ovog čišćenja poubijano je (bačeno u jame i rijeke) oko 1.600 osoba. U selu Prebilovcima stradale su sve žene i djeca i starci, tako da je od 900 osoba izbjeglo 150 muškaraca, 4 ženske i dvoje djece. Prilikom ovog rada bilo je pljačke i ucjenjivanja kao i pristrasnosti... Novac, zlatninu i dragocjene predmete, kao i pokretni materijal, dizan je od Srba i pohranjivan u ustaški logor a da račun o tome nije nikome polagan. Budući da su Srbi u selima kotara Čapljina bili većinom dobro stojeci, a naročito trgovci u Čapljinu, to se drži da je plijen u novcu i materijalu prelazio 20 miliona Kn«. (AVII, reg. br. 1/6-1, k. 202).

⁵⁴⁾ AVII, br. 84, reg. br. 5114-2.

⁵⁵⁾ Tom prilikom poginuo je ustaški poručnik Jure Zovko i ustaški funkcioner iz Mostara Franjo Klančić.

⁵⁶⁾ U odbrambenim borbama naročito se istakla ustanička četa Dušana Brstine, biv. podoficira jug. vojske, učesnika u NOB od 1941. g., nosioca Spomenice 1941, danas pukovnika JNA.

⁵⁷⁾ Izvještaj Jadranorskog divizijskog podr., AVII, k. 84, reg. br. 3/4-2.

⁵⁸⁾ O tom porazu u izvještaju 4. oružničke pukovnije navodi se: »Iz Sarajeva poslata vojska prema Kalinoviku, Ulogu i Plužinama imala je sukob sa pobunjenicima na Morinama, te su 2 satnije kod Plužina poražene, zapovjednik bojnik Pavičić poginuo«. (Zb. NOR, tom IV, knj. 1, str. 521).

tanju i povezivaju bili su razlog stalni napadi ustaničkih snaga iz Koleška, Slivalja, Jugovića, Bratača i Zaloma, koji su u to vrijeme obezbjeđivali evakuaciju stanovništva iz sela uz komunikacije. Istovremeno su ustanici iz gatačkih sela Male Gračanice, Kravareva, Lazarića i Miholjača imali češće borbe sa ustašama, u kojima su poginula trojica ustaša i nekoliko ih je ranjeno, dok su ustanici imali dva ranjena^{59).}

Intervencija iz pravca Stoca, preko Berkovića na Trusinu, otpočela je takođe 25. juna. Toga dana oko 200 ustaša prodrlo je do Krivog Dola. Ustaničke snage nisu bile dovoljne da se suprotstave ustaškom pritisku, pa je 26. i 27. juna dio ustanika sa nevesinjskog sektora, pod komandom Dukice Grahovca, Blagoja Dabića i Alekse Pašajlića, prešao na trusinski sektor. Oni su, sa ustanicima iz Trusine i Bezđeda, kojima je rukovodio Krsto Đerić⁶⁰⁾, uspjeli da 28. juna odbace ustaše i stabilizuju stanje na ovom sektoru. 29. juna na ovo područje upućen je poglavnik pobočnik Mijo Babić sa nekoliko istaknutijih ustaških funkcionera⁶¹⁾ i veliki broj ustaša mobilisanih u stolačkom, čapljinskom i ljubinjskom srezu. Pošto se ustanici nisu odazvali pozivu da predaju oružje, Babić je pokušao da ih razbije, ali su ustanici 3. jula uspjeli da odbace ustaše i da ubiju Babića i Antuna Podgorelca, ustaškog emigranta⁶²⁾. Borbe su nastavljene i sutradan, ali su ustanici odstupili tek kada su ih s leđa, iz pravca Nevesinja, ugrozile snage s Trusine i domobranske iz Nevesinja spojile su se kod sela Solakovića i ovladale komunikacijom Stolac—Berkovići—Nevesinje⁶³⁾.

U toku ovih borbi ustanici u Dabru i na Hrgudu, pod komandom Dušana Grka, Jefte Popadića i Save Belovića⁶⁴⁾, izvršili su nekoliko akcija u cilju rasterećenja trusinskog fronta i onemogućavanja nepri-

⁵⁹⁾ AVII, k. 195, reg. br. 2-35/1.

⁶⁰⁾ Krsto Đerić, poručnik bivše jugoslovenske vojske, bio je protivnik nastavljanja borbe protiv NDH i italijanske vojske. Četnički je organizator. Strijeljan je 1942. godine.

⁶¹⁾ Borbama na trusinskom sektoru rukovodili su, pored Mije Babića, Rafael Boban, dočnji komandant ustaške Crne legije i ustaški general Herman i Leo Tonogal, ustaški povjerenici za gatački i ljubinjski rez, ustaški oficiri Ante Pajković i Antun Zličarić i dr.

⁶²⁾ O tom događaju u izvještaju IV oružničke pukovnije se kaže: »Teške borbe vode se na sjevernom rubu polja Dabra, na liniji Trusina—Divin, kod kojih borbi je poginuo ustaški časnik nadporučnik g. Marijan Babić, čija lješina prevežena je 4. srpnja, t. g. kroz Sarajevo za Zagreb radi ukopa«. (Zb. NOR, tom IV, knj. I, dok. br. 234, str. 521).

Povodom Babiceve smrti Pavelić je naredio osmodnevnu žalost za pripadnike svoje Tjelesne bojne. (Hrvatski narod, br. 141, 1941. g.).

⁶³⁾ U ovim borbama ustanici su uspjeli da sruše jedan avion i da ubiju i rane oko 20 neprijateljskih vojnika. Na ustaničkoj strani poginula su tri borca, a pet ih je zarobljeno i strijeljano. Ustaše su zapalile sela Gornju Trusinu, Lastavicu i Kosovaču. (Grada RSUP SRBiH, neregistrovana).

⁶⁴⁾ Dušan Grk, seljak iz Dabre, jedan od organizatora ustanka i partizanskih jedinica u stolačkom srezu, Zamjenik komandanta Južnohercegovačkog odreda 1942. g. Narodni je heroj. Savo Belović, seljak iz Hrguda, komandant Stolačkog NOP bataljona 1941—1942. g. Poginuo u borbi sa Italijanima u Hrasnu u maju 1942. g. Narodni je heroj. Jefto Popadić, seljak, jedan od istaknutih ustanika iz Dabre, poginuo u borbi sa Italijanima februara 1942. g.

jateljskih transporta na putu Stolac — Berkovići. 28. juna ovi ustanici su napali i razbili na Hrgudu jednu domobransku jedinicu, koja je pokušala da napadne s leđa ustanike na Trusini. U isto vrijeme razrušena je kod Predolja cesta Stolac — Berkovići i napadnuta jedna ustaško-domobranska kolona, kojom prilikom je poginuo ustaški tabornik iz Dabrova, 10 ustaša i 3 domobrana, dok je 6 domobrana zarobljeno i pušteno kućama⁶⁵⁾.

Poslije povlačenja ustanika sa Trusine i spajanja italijanskih i domobranskih jedinica kod Fojnice, neprijatelj je ovладao svim komunikacijama u istočnoj Hercegovini, posjeo ključne tačke na njima i ojačao garnizone u sreskim centrima i u nekim manjim, vojnički značajnim, varošicama⁶⁶⁾.

Ustanici su se povukli dalje od komunikacija, a negdje se priključili zbjegovima organizujući njihovu zaštitu i odbranu svojih sela od ponovnih upada neprijatelja.

Uviđajući da se vojnom akcijom neće postići uništenje ustanika, ustaške vlasti su preko pojedinih domobranskih komandanata nastojale da privole ustanike na dobrovoljnu predaju oružja. Pri tome se obično isticalo da je dolaskom domobranskih jedinica prestalo bezvlašće, da će se uvesti red i obezbijediti puna sloboda svim građanima. Ovu akciju vodio je Pavelićev izaslanik domobranski general Laksa, koji je dobio široka ovlašćenja za akciju smirivanja. Ispitujući uzroke ustanka, on je u svom izvještaju komandantu kopnene vojske NDH od 5. jula konstatovao: »Nemiri u Hercegovini, nezadovoljstvo i utučenost pučanstva bili su, prema izjavama svih slojeva pučanstva, najvećim dijelom izazvani divljačkim i nečovječnim

⁶⁵⁾ U ovom napadu zarobljeno je 12 pušaka, 1 teški mitraljez i 1 puškomitraljez. (Branko Popadić, Gerilske akcije u Suhavićima, Hercegovina u NOB, str. 127).

⁶⁶⁾ U toku junskih operacija i u julu mjesecu u Hercegovini su se nalažile sljedeće neprijateljske jedinice: Mostar 59. puk. ital. Divizije »Marche«, dva bataljona 13. pješ. dom. puka, 21. pješ. bataljona iz Travnika, jedan dopunski bataljon, dvije baterije artiljerije, aerodromske jedinice, zapovjedništvo Jadranskog divizijskog područja i razni prištabni dijelovi; u Nevesinju — dvije čete 13. pješ. puka, jedna četa 14. pješ. puka, jedna baterija i zapovjedništvo tzv. Nevesinske domobranske gromade; u Plužinama kod Nevesinja — 11. pješ. bat. iz Sarajeva; u Gacku — 49. bat. Legije crnih košulja, dvije čete 15. pješ. bataljona; u Fojnici — jedna četa 13. pješ. puka; Avtovac — jedna četa 15. pješ. bataljona; Stepen — jedna četa 1. bataljona Vojne krajine iz Bileće; Bileća — dijelovi 55. puka ital. Divizije »Marche«, jedna četa 1. bat. 14. puka iz Trebinja; u Planoj — dijelovi 55. puka Divizije »Marche« i jedna četa 17. bataljona Vojne krajine; Trebinje — dijelovi 55. puka Divizije »Marche«, 2 bataljona 14. pješ. puka i jedan bataljon 1. pješ. puka iz Bjelovara; u Stocu, Ljubinju i Berkovićima po 1 četa 17. bat.

Pored ovih jedinica, u Hercegovini je u to vrijeme djelovao uz domobranske jedinice i znatan broj ustaša i seoske milicije.

postupcima »takozvanih ustaša...«⁶⁷⁾. Laksa je, u cilju smirivanja duhova, izdao proglašenje u kome je obavijestio stanovništvo da su sve državne, vojne, ustaške, oružničke i redarstvene vlasti stavljene pod njegovu komandu. Istovremeno on je pozvao sve stanovnike, bez obzira na vjeru, na lojalnost i uveo prijeki sud⁶⁸⁾. Po njegovim instrukcijama, mnogi komandanti domobranaških jedinica, kotarski predstojnici, pa čak i neki ustaški funkcioneri pokušali su da uspostave kontakt sa ustanicima, da ih upoznaju sa proglašenjem i privole na povratak kućama i predaju oružja⁶⁹⁾. Iako je poziv generala Lakse izazvao izvjesna kolebanja među nekim ustanicima, ipak nije došlo do prihvatanja njegovih uslova i do predaje oružja. Ni akcije uništenja ustanka putem vojne sile, ni njegovo razbijanje političkom akcijom smirivanja nisu dale rezultate. Nastao je period kratkotrajnog zatišja sa obje strane koje su ustanici iskoristili za sređivanje stanja u zbjegovima i za organizacione pripreme nastavljanja borbi protiv neprijatelja.

3. Partijska organizacija Hercegovine u junskom ustanku i politička gibanja u redovima ustanika

Partijska organizacija u Hercegovini nije imala neposrednog uticaja na pokretanje i tok ustaničkih borbi u junu i početkom jula 1941. godine. U to vrijeme Komunistička partija Jugoslavije bila je u fazi političkih i vojnih priprema i još nije pozivala na ustanak, jer nisu bili sazreli uslovi za takav vid borbe.

⁶⁷⁾ U daljem tekstu ovog izvještaja kaže se i ovo: »Za vrijeme »ustaškog režima« nije bio nijedan činovnik, ni jedan časnik, niti građanin, ni jedna žena pa ni dijete danju ni noću sigurno za svoj život. Ove ustaše pustošili su svugdje gdje bi upali. Mnogi od ovih ljudi — ustaša — hvalili su se koliko su ljudi pobili, koliko su ljudi zlostavljali do smrti. Muškarci i žene bili su bez izbora odvlačeni u zatvore, a da im se nije mogao dokazati ni najmanji prestup. »Takozvane ustaše« drsko tvrde da su oni »očistili prostor« Gacko—Avtovac—Bileća—Nevesinja i da su time učinili velike usluge Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Oni vjerovahu da su svoju zadaću izvršili krvoproljećima, a ne misle, da su uklonili samo jedan dio ljudi, a naprotiv najveći dio srpskog pučanstva iz straha pobjegao je sa oružjem u krševe, planine i šume, riješen da radije umre smrću dostoјnom čovjeka, nego da bude kod kuće zlostavljan i tučen do besvjesti. Ustaše su tvrdile da rade po zapovjeti organizacije iz Zagreba i da im se mora sve pokoravati...« (AVII, reg. br. 3/55-1-3, k. 84).

⁶⁸⁾ Proglas generala Lakse, Državni arhiv Dubrovnik, redni broj fotokopije 16 (u AIRP Sarajevo neregistrovano).

⁶⁹⁾ Tako na primjer kotarski predstojnik iz Gacka, šaljući proglas generala Lakse općinama, oružnicima i ustaškim logorima, u propratnom aktu kaže: »Dužnost je načelnika općina, svih oružničkih organa, kao i članova Ustaškog logora, Ustaškog povjerenika i njegovih članova, da na zgodan način djeluju na cijelokupno stanovništvo kotara gatačkog, ukoliko je to moguće, da se sve stanovništvo vrati svojim kućama, da svaki onaj ko posjeduje oružje isto vrati, kao i dolazak pojedinih lica iz okolnih sela u varoš u cilju besposličarenja, nego se ima svatko da lati svoga redovnoga posla, zamata i obrade poljoprivrednog imanja, jer čim se spriječi besposličarenje po varoši, samo po sebi odmah će i prestati širenje alarmantnih vijesti i stvaranje neosnovane panike među stanovništvom«. (Državni arhiv Dubrovnik, broj fotokopije 18 (u AIRP Sarajevo nije registrovano)).

Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu nije bio tačno ni na vrijeme obaviješten o stanju u istočnoj Hercegovini što je, pored ostalog, uticalo na zakašnjavanje u preduzimanju potrebnih mjera. 20. juna 1941. godine održano je u Mostaru Oblasno partijsko savjetovanje za Hercegovinu⁷⁰), kome su ispred PK KPJ za BiH prisustvovali Uglješa Danilović⁷¹) i Avdo Humo. Na savjetovanju nije bilo govora o junske borbama, što znači da na njemu nije učestvovao niko iz tih krajeva i da nije bilo stalnih i čvrstih veza sa ustaničkim područjima. Osnovna pitanja o kojima se raspravljalo na savjetovanju bila su stanje priprema u Mostaru, stvaranje udarnih grupa i vojne obuke. Ponovno je konstatovano da je slaba povezanost sa selom i istaknuta potreba čuvanja kadrova od ustaškog terora⁷²). Međutim, na Oblasnom savjetovanju SKOJ, koje je održano u Mostaru 22. juna 1941. godine, Muhidin Bašagić, član KPJ i rukovodilac SKOJ u Nevesinju, dao je potpunije obavještenje o ustaškom teroru u nevesinskom srežu i o borbi u Drežnju⁷³). Nije poznato kako je on ocjenio te događaje, ali po slabom reagovanju partijskog rukovodstva u Mostaru može se zaključiti da im se nije pridavao odgovarajući značaj.

Ni o masovnom ustanku od 24. juna Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu nije imao dovoljno vjerodostojnih podataka. Sva obavještenja su poticala od izbjeglica iz tih krajeva, neprijateljskih vojnika i ponekog simpatizera Partije, koji je bio mobilisan u domobranske jedinice. Njihove informacije bile su nepotpune, jednostrane, a često i rezultat neprijateljske propagande. Da bi opravdale svoj odnos prema Srbinima i hapšenje i ubijanje koje se tih dana proširilo i na Mostar, Stolac i Čapljinu i da bi podstrekavale međunarodne suprotnosti, ustaše su prinosile vijesti o borbama sa četnicima, kojima rukovodi poznati velikosrbin i bivši starješina Sokolske župe Čedo Milić⁷⁴). Pokušaji da se o toku borbi pribave što pouzdaniji podaci bili su gotovo neostvarljivi. Sve veze ustaničkog terena sa Mostarom bile su onemogućene, jer su komunikacije bile prekinute ili su na njima vođene borbe. Na slobodnim putevima i na željeznicama poštrena je kontrola i ograničen prevoz civilnih lica. Pored toga ulazak SSSR u rat doveo je do novog vala ustaškog terora i masovnog ubijanja ne samo srpskog stanovništva nego i komunista⁷⁵). Veliki broj članova Partije, SKOJ-a i simpatizera Partije

⁷⁰) Džemal Bijedić, Mesna partijska organizacija Mostara u danima rata, Cetrtdeset godina, knj. 7, str. 240.

⁷¹) Uglješa Danilović, radnik, a zatim inženjer agronomije, član KPJ od 1935. g. Politički radnik u naprednom studentskom pokretu. Od 1938. g. član PK KPJ za BiH. U toku NOB član i komandant Glavnog štaba NOP odreda za BiH i političko-partijski radnik. Narodni je heroj.

⁷²) Džemal Bijedić, Mesna partijska organizacija Mostara u danima rata, Cetrtdeset godina, knj. 7, str. 240.

⁷³) B. Kovačević, Omladina istočne Hercegovine u ustanku, Hercegovina u NOB, str. 189.

⁷⁴) Čedo Milić je u to vrijeme i docnije bio u Pivskom manastiru u Crnoj Gori, te nije imao veze sa ovim dogadjajima.

⁷⁵) U Stocu je ubijen Marko Mihić, u Mostaru profesor Dušan Mučibabić, u Čapljinama Maksim Ijačić, Gojko Simić, Gojko Spahić i još dvojica članova Partije i nekoliko članova SKOJ-a. (AIRP Sarajevo, MG, inv. br. 9731, str. 11. i 12).

uhapšen je. Mnogi su se sklonili u Crnu Goru i Srbiju, a ostali su morali da se povuku u ilegalnost. Iz tih razloga neke partijske organizacije bile su razbijene, a većina drugih prisiljena na sužavanje svoje djelatnosti.

No i pored takve situacije Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu je poslijе napada ustanika na Nevesinje poslao u Sarajevo Miru Poparu, koji je obavijestio Pokrajinski komitet KPJ za BiH o događajima u Hercegovini. Pokrajinski komitet je odlučio da se putem proglaša javnost upozna o stanju u Hercegovini i da se jedan ili više članova Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu uputi što prije na ustaničko područje i da podrobnije izvijeste o događajima⁷⁶⁾. Tih dana, 26. juna, Miro Popara se našao u Sarajevu sa Milenkom Šotrom⁷⁷⁾, upoznao ga da su se neka istočnohercegovačka sela oružjem suprotstavila ustašama i dao mu zadatak da se odmah uputi u Hercegovinu, prebac u nevesinjski srez i partijsku organizaciju Nevesinja poveže neposredno za Oblasni komitet KPJ. Popara ga je takođe uputio na nekoliko seljaka simpatizera Partije, sa kojima je trebalo uspostaviti veze. Šotra je, međutim, tek početkom jula uspio da dođe u nevesinjski srez i da se tada uključi u ustaničke redove.

Poslijе povratka Mire Popare iz Sarajeva održan je sastanak Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, na kome su se ispitivale mogućnosti izlaska nekih članova na ustaničko područje. Koncem juna upućen je u Nevesinje Brana Kovačević⁷⁸⁾, koji se povezao sa Muhibinom Bašagićem i prvog jula poslao Oblasnom komitetu KPJ izvještaj o događajima u Hercegovini i mogućnostima za izlazak u nevesinjski srez⁷⁹⁾.

U toku prvih dana jula mjeseca Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu izdao je proglašen narodu Hercegovine u kome se osuđuju zločini nad srpskim narodom i najborbenijim i najsvesnijim ljudima »iz redova muslimanskih i hrvatskih radnika, seljaka i intelektualaca«, razobličuje ustaška propaganda da »ubijaju četnike koji su vršili nasilja nad hrvatskim narodom«, pozivaju Hrvati i Muslimani da se ne daju zavesti zločinačkom politikom ustaša, a Srbi da ne nasjedaju »lažima pojedinih narodnih neprijatelja, koji govore da vam je neprijatelj hrvatski narod« i Muslimani koji »nemaju ništa zajedničko sa ustaškim ološem«. U proglašenju se ukazuje na oslobođilačku ulogu Sovjetskog Saveza, »zaštitnice svih potlačenih i ugnjetenih naroda i pojedinaca«, i konstataju: »Narodni otpor protiv takve zločinačke politike već se javlja. Izbjeglice ispred pokolja ustaškog ološa, čitavi krajevi gdje su vršena klanja, dižu se u odbranu golih života. Zločinačka ustaška politika izazivanja pokolja među Srbima,

⁷⁶⁾ Uglješa Danilović, Ustanak u Hercegovini, Četrdeset godina, knj. 5, str. 234.

⁷⁷⁾ Milenko Šotra, prije rata student, član KPJ od 1940. godine, partijski i politički radnik u NOB-u. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. godine.

⁷⁸⁾ Brana Kovačević, đak, član KPJ od 1940. g., 1941—1942. g. sekretar Oblasnog komiteta SKOJ za Hercegovinu. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. g.

⁷⁹⁾ Brana Kovačević i Sava Skoko, n. d., str. 157.

Hrvatima i Muslimanima sve se više razotkriva⁸⁰⁾). Međutim, iz proglaša se takođe može vidjeti kolika je bila neobaviještenost Oblasnog komiteta KPJ, jer se na jednom mjestu kaže: »Danas u istočnim krajevima Hercegovine, gdje se vode borbe, rame uz rame stupa srpska i muslimanska sirotinja«.

No i pored zakašnjavanja partijske organizacije za razvitkom događaja u Hercegovini i odsustva njenog organizovanog i neposrednog uticaja na pokretanje i tok ustanka, Komunistička partija Jugoslavije imala je velikog posrednog uticaja. Prethodni rad Partije na prikupljanju oružja, pozivanje na otpor okupatoru i ustašama i druge aktivnosti bile su za narodne mase dokaz da se Partija spremila na oružanu borbu. To je održavalo i razvijalo borbeni duh među sve većim brojem simpatizera i u narodnim masama, koje su ulazak SSSR u rat shvatile kao poziv na ustanak, koji su realizovale samo-inicijativno, prema datim uslovima i mogućnostima. Pored desetaka članova KPJ, koji su uzeli učešća u ustaničkim borbama, u tim dogadajima odigrali su veliku ulogu simpatizeri Partije, kojih je bilo daleko više nego članova KPJ. Njihov krug se širio ne samo neposrednim radom komunista nego i kao posljedica razvoja događaja, koji su sve poštene borce i moralno čiste ljude privukli na pozicije Komunističke partije. Oni su svuda gdje su se nalazili davali ustanku puniji smisao i obezbjeđivali ga od raznih deformacija, koje su ga od prvih dana ugrožavale. Taj uticaj osjećali su i neprijatelji, koji su zapažali da je među ustanicima bilo »nekoliko četa pobunjenika sa crvenim zastavama⁸¹⁾ i da se »među ustanicima nalaze komunisti koji šire svoje ideje⁸²⁾. Time su ustaničke mase manifestovale svoj odnos prema politici Komunističke partije Jugoslavije i svoju privrženost Sovjetskom Savezu. U tim danima takva raspoloženja nisu se usuđivali da povrijeđe ni oni koji će prvom prilikom izdati oslobođilačku borbu i docnije postati saradnici neprijatelja i rukovodioci četničkog pokreta. Bilo ih je koji su uz kokardu nosili crvene ešarpe i crvene košulje, uvjeravali druge da su i oni komunisti, da spasenje može doći samo od Rusije i sl.⁸³⁾.

Članovi i simpatizeri Partije zajedno su sa ostalim ustanicima uzeli punog učešća u organizovanju zbjegova, straža, četa narodne vojske i u svim borbama koje su se vodile na njihovom području. Poslije ustaškog pokolja, u selu Poplatu je od članova Partije i nekoliko naprednih seljaka formirano rukovodstvo sela, koje je organizovalo čitav život i preduzimalo mjere zaštite od neprijatelja.

⁸⁰⁾ »Arhiv« Saveza komunista BiH, tom III, knj. I, str. 14, 15, 16. Iako sa velikim teškoćama i uz znatno zakašnjenje, ovaj proglašaj je postao osnova za djelovanje komunista i simpatizera Partije na ustaničkom i drugom području Hercegovine.

⁸¹⁾ Izvještaj komandanta Bos. divizijskog područja od 3. jula 1941. g. AVII, k. 189, reg. br. 5/44.

⁸²⁾ Iz izvještaja 4. oružničke pukovnije. AVII, k. 143-a, reg. br. 13/2-1.

⁸³⁾ Mirko Avdalović, podoficir biv. jug. vojske i docnije četnički komandanat, u jednom pismu ustanicima nevesinjskog sreza, pored ostalog, kaže: »Budite spremni za opšti napad po dobivenom našem naređenju (Moskve). Moskva je pozvala sinoć sve Srbe na ustanak i vodenje geriških ratova. Čas slobode je na pragu«. (AVII, U.-d. dok., k. 84, 3/52-3).

Zabranjen je odlazak seljaka u Stolac i uspostavljene su veze sa nekoliko Hrvata i Muslimana u Stocu, koji su ih obavještavali o stanju i namjerama neprijatelja. Organizovane su straže, u svakom selu izabran vojni predstavnik, iskupljano oružje, održavane veze sa okolnim selima i zbjegovima, naročito u planini Sitnici, gdje je u julu našao zaštitu najveći dio stanovnika Poplata⁸⁴). U zbjegu na planini Iliju, gdje je prvog dana na najvećem vrhu istaknuta crvena zastava, simpatizeri Partije su imali odlučujući uticaj. 26. juna izabранo je rukovodstvo zbjega i obrazovan vod koji je svakodnevno obilazio naselja i obavještavao o stanju i problemima zbjega. Na istaknutim i preglednim mjestima od Ljubinja do Trebinjske šume, duž čitavog Popova polja, stražari su pratili kretanje neprijatelja i obavještavali zbjeg o svakoj opasnosti⁸⁵). U planini Viduši sav život zbjega organizovalo je nekoliko simpatizera Partije. U Suvoj Lokvi obrazovan je centar u kome su se okupljali borci na dogovore i na sastanke koji su bili od značaja za cijeli zbjeg i gdje su mogli doći do raznih obavještenja i materijala za čitanje. Narod istočnog dijela trebinjskog i bilećkog sreza bio je pod jakim uticajem komunista iz Lastve i Grahova u Crnoj Gori. Poslije prvih ubistava u Trebinju i bilećkom srezu za veliki broj stanovnika organizovan je zbjeg u Bijeloj Gori, kome su komunisti iz Crne Gore pružili vojničku i drugu pomoć. Na inicijativu komunista iz Lastve sazvan je zbor u selu Orahovici, na kome je odlučeno da se organizuju straže za čuvanje sela i za obezbjeđivanje radova u poljima. Pod uticajem zaključaka sa ovog zbora organizovane su straže i u nekim drugim selima trebinjskog i bilećkog sreza. Slično je bilo i u nevesinjskom i gatačkom srezu, ali je u prvo vrijeme u tim krajevima bilo daleko više stihijnosti u organizovanju zbjegova i života u njima. Za sve su, međutim, bile karakteristične teškoće oko smještaja, ishrane i obezbjeđenja, koje su rješavane lakše i bolje u onim zbjegovima u kojima je stepen organizovanosti i političke zrelosti bio viši.

U vrijeme masovnog ustanka, 24. juna, došlo je samoinicijativno do daljnog razvijanja ustaničkih organizacija i do stvaranja većeg broja seoskih četa narodne vojske. Ove čete nisu nigdje imale isključivo vojnički karakter. Samonikle, spontano organizovane, one su bile ne samo vojničke nego i narodne organizacije, u kojima se odvijao čitav život sela. Njihov naziv je upravo adekvatan izraz njihovog nastajanja. One su bile seoske, jer su nastale za potrebe samoodbrane sela, a zatim one su čete narodne vojske, jer su obuhvatale sve fizički sposobne stanovnike sela, a ne samo one koji su bili politički spremni za borbu. U čete su, prema tome, ulazili i oni koji nisu mislili da se bore, nego samo da se zaštite od neprijatelja, kao i oni koji su rezultate borbe koristili za pljačku i osvetu. Pismo Štaba NOPO za Hercegovinu borcima i komandirima partizanskih jedinica u Hercegovini iz oktobra 1941. godine podsjeća sasvim tačno na sta-

⁸⁴) Danilo Komnenović, Zbjeg hercegovačkog sela Poplata, Ustanak naroda Jugoslavije, str. 853.

⁸⁵) Lazo Pribišić, Zbjeg »Ilija«. Hercegovina u NOB-u, str. 124.

nje u tim četama: »U prvom redu čete, kao vojničke organizacije nisu bile čvrste, disciplinovane jedinice, nisu bile dovoljno povezane, niti su imale jedinstvene komande. Sem toga, kao što se pokazalo u narednim borbama, u Hercegovini, uslijed nemanja nikakve discipline i odgovornosti, u četama se skupio veliki broj ljudi koji su korištili oružanu borbu za pljačku, paljevine i neodgovorna ubijanja zarobljenika, neboraca, žena i staraca. Usljed nepostojanja discipline i odgovornosti, uslijed opšte labavosti čete kao vojne organizacije, dešavalo se da je jedan veliki dio ljudi, koji se vode u četama kao borci, izbjegavao borbu, ili je išao sa borcima u oslobođene krajeve i ubijao, pljačkao i palio pozadinu. Ugled, uticaj kod naroda izabranih komandira, rukovodilaca čete pod takvim uslovima je bio mali ili nikakav. Velike dobiti koje su se mogle postići kroz narodnu borbu za nacionalnu slobodu u ovim krajevima u mnogome su smanjene«⁸⁶). Na čelo ovih četa dolazili su ljudi različitih kvaliteta i položaja, ali je karakteristično da su simpatizeri Partije, gdje god ih je bilo, birani za komandire ili su u četama imali veliki uticaj. Činjenica je da su čete u kojima su oni rukovodili bile najborbenije i da su imale najviše uspjeha u borbama sa neprijateljem. Obrnuto, četama koje su najmanje učestvovalo u borbama i u kojima je bilo najviše nediscipline, pljačke i neodgovornih ubistava, rukovodili su uglavnom bivši oficiri, žandari, podoficiri, seoski trgovci, popovi, bivši korteši građanskih političkih partija. Razvoj ustanka je te razlike u shvatanjima i stavovima dalje produbljivao tako da se diferencijacija u ustaničkim redovima odvijala uglavnom na pitanjima dalje borbe, a posebno protiv okupatora i odnosa prema nesrpskom stanovništvu.

Već u prvim danima ustanka bilo je ozbiljnih pojava kolebanja u svim ustaničkim četama, naročito u slučajevima neprijateljske premoći. Nedisciplina, bjekstva iz borbe, sklanjanje u zbjegove, pa čak i u Crnu Goru, bili su česta pojava. Docnije, kada su se borbe proširile, dolazilo je sve češće do razilaženja među ustanicima povodom shvatanja bitnih pitanja i ciljeva ustanka. Jedni su bili dosljedni u zahtjevima za borbu protiv ustaške države, a zatim i okupatora, a drugi su ustanak željeli da svedu samo na borbu protiv domaćih pristalica ustaštva, odnosno »Turaka«, koje su okrivljivali za sve zločine učinjene prema srpskom stanovništvu.

Oni koji su bili za dosljednu borbu predstavljali su stvarnu snagu ustanka, bili su inicijatori napada na oružničke postaje, neprijateljske garnizone i kolone na putevima i nosili su sav teret u ustaničkim borbama. Docnije, pri kraju junske borbe, kada je neprijatelj preuzeo inicijativu, oni su bili jedina snaga otpora na ključnim položajima pojedinih sektora. Njima je bila strana pljačka, a naročito ubijanje neboračkog stanovništva, jer su se takvi postupci kosili prije svega sa njihovim moralnim normama. Od njih potiču zahtjevi na zboru u Dramešini i na sastancima u Lukavcu, Brataču i drugim mjestima da se ne dira neboračko stanovništvo i da se suzbijaju

⁸⁶) »Arhiv« Saveza komunista BiH, tom III, knj. I, str. 121.

bratoubilačke tendencije. Iz svih tih razloga ova grupacija ustanika je već tada bila na opštim stavovima Komunističke partije Jugoslavije, a u daljem razvitku ustanka ona će biti osnova za partizanske jedinice i izvor novih članova Partije i političkih i vojnih kadrova narodnooslobodilačkog pokreta u istočnoj Hercegovini.

Na drugoj strani ustanici koji su bili spremni da vode borbu samo protiv domaćih pristalica ustaštva nisu željeli borbu protiv »države« i težili su uspostavljanju veza sa »državnim vlastima«, onemogućavanju borbe protiv »države«, a posebno protiv Italijana. Među njima su se isticali razni »ugledni«, u stvari bogatiji seljaci, većina bivših oficira, podoficira, žandara, pripadnika građanskih političkih partija bivše Jugoslavije, kojima je takva pomirljiva politika odgovarala iz više razloga. Sužavanje ustanka na borbu protiv »Turaka« odgovaralo je njihovim nacionalističkim koncepcijama iz političkih borbi u staroj Jugoslaviji i njihovim shvatanjima koje su formirali u bivšoj jugoslovenskoj vojsci. U većini antikomunisti, oni su u takvom sužavanju ustanka i u njegovojo orientaciji na borbu protiv Muslimana vidjeli jedan od najboljih načina odvajanja masa od uticaja KPJ i njihovog neposrednog povezivanja uza se. Poznavajući raspoloženje najvećeg dijela ustaničkih masa prema SSSR-u i Komunističkoj partiji Jugoslavije, oni su u prvim danima ustanka bili vrlo oprezni prema njihovim osjećanjima i demagoški su uvjerenjivali ustanike u istovjetnost njihovih misli i osjećanja. Kada je, međutim, ipak došlo do borbi ustanika i regularnih vojnih jedinica, ovi elementi su počeli da sabotiraju i izdaju ustanak. Pri tome su isticali da se ne može ratovati protiv vlasti i sile, da je borba protiv njih prerana, da treba čuvati narod, da će »veliki« odlučiti o sudbini svijeta i da je najbolje ići na pregovaranje. Tako Petar Samardžić⁸⁷⁾ vodi, krajem junskog ustanka, pregovore sa domobranskim pukovnicima Antunom Prohaskom i Franjom Šimićem, Marko Popović se povezuje sa Italijanima u Gacku i izvinjava zbog ustaničkih napada na italijanske jedinice, Mirko Avdalović upozorava da se Italijani »za sad« »propuštaju«, nepoznati ustanik piše pismo domobranskom »generalu«, u kome tvrdi da se borba ne vodi protiv »prave vlasti« i sl. Za koncepcije ove kategorije ustaničkih voda karakteristično je pismo Petra Samardžića pukovniku Antunu Prohaski, u kome on priznaje ustašku vlast, prihvata poziv za predaju oružja uz uslov da se »razoruža bez razlike svak osim prave stalne Hrvatske vojske i žandarmerije«, da se provede istraga o nedjelima, nadoknadi šteta

⁸⁷⁾ Petar Samardžić, seljak, pristalica Zemljoradničke stranke, učesnik junskog ustanka, dno nije četnički organizator, poslije rata ubijen kao odmetnik.

i da se uspostave seoske straže uz pomoć žandarmerije za čuvanje reda^{88).}

Ovi ustanici su od početka oružane borbe bili pod znatnim uticajem istomišljenika iz Crne Gore i uticajnih funkcionera Zemljoradničke stranke Lazara Trklje, Vidaka Kovačevića i kapetana Vladislava Hamovića, koji su docnije postali istaknuti organizatori četničkog pokreta. U to vrijeme dolazi i do povezivanja nekih hercegovačkih izbjeglica u Crnoj Gori sa italijanskim vlastima, koje su takođe pružale znatnu podršku ovim elementima. Među njima naročito se isticao dr Novica Kraljević⁸⁹), budući organizator četničkog pokreta i jedan od prvih italijanskih saradnika.

Logično, posljedica ovakvog držanja bila je izdaja ustanka, koja će docnije dobiti svoj vojno-politički izraz u stvaranju kvislinških četničkih jedinica, u kojima će ovi elementi imati rukovodeću ulogu.

⁸⁸⁾ Ovo pismo u cijelini glasi: »Gospodinu pukovniku Prohaski — Nevesinje.

Primili smo vaše pismo po upućenim građanima g. Danilu Lazetiću, Iliji Salatiću i Gavri Vukoviću, na koje vi odgovaram.

Nečuvena zverstva, ubijanja, mučenja, otimanja, pljačkanja i paljenja našeg naroda od strane ustaša i njihovih pomagača odjeknula je među Crnogorcima, koji su nas prisilili da ostavimo svoja ognjišta i odmetnemo se u šumu za odbranu svoga naroda i pravde.

Na Vaše pismo koje sam primio jučer i danas a tek sam pročitao proglaš koji ste mi poslali, te održeći se Vaše RIJEĆI I PROGLASA zaključili smo da predamo oružje s tijem da nam se zajamče životi nama i našem narodu.

Tražimo da se razoruža bez razlike svak osim prave stalne Hrvatske vojske i žandarmerije.

Da se svim učesnicima u odbrani njihovih života i porodica zagarantruje sloboda prema proglašu Br. 2 od 28. VII. 1941. g. koga ste nam poslali.

Da se svima povrati imovno stanje i pljačka i da svaki zaposjedne svoj dosadašnji dom i imovinu.

Da se provede pravedna istraga o svim učinjenim nedjelima i procjeni odšteta te da se nadoknadi ista, a za one koji su poubijani ni krivi ni dužni njihovoj sirotinji da zadovoljština po pravdi i zakonu prijekog suda i krivci za nedjela kazne.

Tražimo da se uspostave seoske straže uz pomoć žandarmerije za čuvanje reda, a mi ćemo im biti pri pomoći u svakom slučaju i potrebi. Dalje da po noći bez naročite potrebe ne dolazi u sela oružana sila.

Gospodine pukovniče, ako primite ove naše uslove predlažemo Vam da izvolite slobodno doći sa ovim pregovaračem i sa onim koja kod crkve Drenovik u 10 sati sjutra, a ukoliko je potreba da se još porazgovaramo.

O prednjem izvještite po mogućству još večeras, a sa naše strane biti će paljba obustavljena sve do vašeg izvještaja.

U slučaju napada odgovoriti ćemo napadom. 1. VII. 1941. g. S poštovanjem PETAR SAMARDŽIĆ, v. r. (Pismo Petra Samardžića pukovniku Prohaski, AVII, reg. br. 3/52-6, k. 84).

⁸⁹⁾ Dr Novica Kraljević uputio je 30. juna 1941. godine prefektu pokrajine Boke Kotorske Franku Scassellatiju ispred hercegovačkih izbjeglica pismo u kome se između ostalog kaže: »Tako pak molimo VAŠU PREUZVIŠENOST da dostavi našu želju VLADI KRALJEVINE ITALIJE, da se HERCEGOVINA sa svojih SEDAM SREZOVA prisajedini KRALJEVINI ITALIJI ili da se pak pripoji CRNOJ GORI. Mi smo pripravljeni, da pošaljemo jedno IZASLANSTVO u RIM sa ciljem da podastremo ove naše želje NJEGOVOJ PREUZVIŠENOSTI GOSPODINU MUSSOLINU, DUČE FAŠISTIČKE ITALIJE, te molimo VAŠU PREUZVIŠENOST da izvolite pružiti Vašu snažnu podršku, da se može uputiti u RIM ovo IZASLANSTVO, u jednom što je moguće bržem roku.« (Iz neregistrovane četničko-italijanske arhive RSUP SRBIH (prevod sa italijanskog)).

III. RAD KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE NA DALJEM ORGANIZOVANJU I POKRETANJU USTANKA U HERCEGOVINI

1. Mjere partijske organizacije Hercegovine na konsolidaciji ustaničkih snaga i njihovom usmjeravanju na dalje ustaničke borbe

Poslije junskega ustanka partijske organizacije Hercegovine radile su, u toku jula mjeseca i avgusta, na pripremama za dizanje ustanka u krajevima gdje do njega još nije došlo, na njegovom ponovnom pokretanju na području koje je bilo obuhvaćeno junskim borbama. Uporedo one su radile na svom sređivanju, proširenju, stvaranju novih organizacija, uspostavljanju uzajamnih veza, na političkom djelovanju u ustaničkim masama, njihovom pridobijanju za stavove KPJ i onemogućavanju šovinističkih elemenata.

Pripreme za ustanak, odnosno za njegovo ponovno organizovanje i pokretanje, ubrzane su naročito poslije odluka CK KPJ od 4. jula 1941. godine o dizanju oružanog ustanka. Pokrajinski komitet KPJ za BiH održao je 13. jula sastanak na kome je analizirana situacija i stanje priprema za ustanak, formiran Štab NOPO za BiH i donesena odluka o obrazovanju oblasnih vojnih štabova. Već 14. jula formiran je u prisustvu Avde Hume Oblasni vojni štab za Hercegovinu, za čijeg komandanta je određen dr Safet Mujić, a za političkog komesara Mustafa (Muja) Pašić¹). Tom prilikom odlučeno je da Štab, odnosno Oblasni komitet Partije, sa jednim odredom izade što prije na Boračko jezero, obrazuje »Sjeverni front« i pruži pomoć ustanku na nevesinjskom i gatačkom području²). Prethodno je u Konjic upućen Aziz Koluder, član KPJ, iz Mostara koji je prema instrukcijama Oblasnog komiteta Partije formirao u Konjicu partiju organizaciju od 4 člana³) sa zadatkom da priprema ustanak u konjičkom srezu i da omogući izlazak partijskim radnicima iz Mostara i Sarajeva na Boračko jezero, gdje je tada djelovao jedan član i dvojica simpatizera Partije.

17. jula iz Mostara je krenuo na ustaničko područje Oblasni štab sa oko 18 članova KPJ, SKOJ-a i simpatizera⁴). Na planini Velež Štab i odred su se razdvojili na dva dijela, od kojih se jedan ulogorio na planini Velež, a drugi je krenuo prema Boračkom jezeru. Istog dana ustaška milicija je iznenada napala grupu na Veležu i u kratkotrajnoj borbi, u kojoj je jedan ustaša poginuo, a jedan bio ranjen,

¹⁾ Abdulah Sarajlić, Pregled stvaranja bosansko-hercegovačkih jedinica NOV Jugoslavije, Sarajevo 1958. g., str. 8.

²⁾ Izvještaj Avde Hume Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH, AIRP Sarajevo, kat. br. 26, inv. br. 7698.

³⁾ Vlatko Lazarević, Dopunska sjećanja april-septembar 1941. godine, IRP Sarajevo, neregistrovano, str. 3.

⁴⁾ Između ostalih krenuli su: Muja Pašić, Safet Mujić, Miro Popara, Karlo Batko, Savo Medan, Života Neimarović, Rade Salatić, Đole Balać, Šaćir Palata, Danilo Miličević, Nenad Vasić, Slavko Balać, Smajo Brkić, Nedo Bitanga, dva brata Avdalovića, Mujo Alajbegović, Esad Fejić i dr. (Slobodan Šakota, VIG, 1954. g., br. 2, str. 2. i 3; Nenad Vasić, Anketa u IRP Sarajevo, neregistrovano, str. 6).

zarobila trojicu članova grupe, a jednog ranila⁵). Ostaci grupe su se poslije lutanja po planini vratili u Mostar. Drugu grupu Odreda trebalo je, prema prethodnom dogovoru, da na planini Prenju sačekaju seljaci iz zbjega kod Boraka, ali se pored uzajamnog dužeg traženja nisu uspjeli povezati, zbog čega se grupa sutradan vratila u Mostar.

Ovaj neuspjeh bio je rezultat slabe organizacije Odreda, neobaviještenosti većine članova Odreda o zadacima i situaciji u kojoj su se nalazili i potpunog nepoznavanja puteva koji su vodili na ustaničko područje. Neuspisao izlazak Štaba i Odreda razmatrao je i Podkrajinski komitet KPJ za BiH, kaznio neke članove Oblasnog komiteta KPJ⁶) i smijenio Oblasni vojni štab⁷).

Poslije raspada Odreda Avdo Humo je uskoro preuzeo niz mjeđu na otklanjanju teških posljedica ovog neuspjeha u mostarskoj partijskoj organizaciji i pokušavao da uspostavi vezu sa ustaničkim područjem. Tako su Miro Popara, Savo Medan i Života Neimarović⁸) upućeni da ponovo ispitaju mogućnost prebacivanja Odreda preko Veleža na ustaničko područje, ali su uslijed nepoznavanja puta, nakon trodnevnog lutanja po planini, morali da se vrate u Mostar.

Poslije neuspjelih pokušaja grupnog izlaska na ustaničku teritoriju, Avdo Humo je uputio Miru Poparu vozom preko Čapljine u Trebinje, odakle je ovaj uspio da se prebaci u bilečki srez. Po dolasku Popara se orijentisao na čvršće povezivanje sa nikšićkom i grahovskom partijskom organizacijom, naročito sa članom Okružnog komiteta KPJ Nikšić Savom Kovačevićem⁹), radi čega se uglavnom nalazio u pograničnim crnogorsko-hercegovačkim krajevima, odakle je uspostavljaо veze sa partijskim organizacijama ustaničkog područja.

U nemogućnosti da uspostavi veze sa Mostarom, Miro Popara nije odmah uspio da informiše partijsko rukovodstvo o stanju na ustaničkom području i mjerama koje je preduzimao. Zato je mostarska partijska organizacija i dalje pokušavala da drugim putem uspostavi veze se ustanicima. Tako su dvojica omladinaca iz Mostara¹⁰) pokušala da se preko Stoca povežu sa ustanicima na Hrgudu

⁵) Ustaše su od trojice zarobljenika jednog strijeljali, a dvojicu pustili na slobodu. Ranjenog iz grupe nekoliko skojevaca u Mostaru uspjelo je da na prevaru otme od ustaša. (AIRP Sarajevo, MG, inv. br. 9729, str. 11).

⁶) Džemal Bijedić, Četrdeset godina, knj. 7, str. 246.

⁷) AVII, Sten. bilj., kut. 1995, reg. br. 10/3; AVII UDF, kut. 85, reg. br. 42/8 i kut. 86, reg. br. 3/5.

⁸) Života Neimarović, radnik iz Mostara, član KPJ od 1940. g., sekretar SK KPJ za Nevesinje 1941—1942. g. 1942. g. uhvaćen od Italijana i strijeljan u Bileću.

⁹) Sava Kovačević, seljak iz Nudola (Grahovo), član KPJ od 1925. g., član MK KPJ u Grahovu, član OK KPJ Nikšić i član PK KPJ za Crnu Goru i Boku. U toku rata komandant Nikšićkog NOPO, V crnogorske brigade i III divizije NOVJ. Poginuo na Sutjesci u junu 1943. godine. Narodni je heroj.

¹⁰) To su bili daci Risto Miličević i Remza Čevro iz Mostara. (Državni arhiv Dubrovnik, red. br. fotokopije 44, u IRP Sarajevo neregistrovano).

O njihovom dolasku Avdo Humo u izvještaju od avgusta kaže: »Zatim je na front kod Berkovića—Stolac poslana dvojica drugova. Oni nisu bili ni pola sata od fronta kad ih je primjetilo nekoliko ustaša i uhvatilo. Dovedeni su u Mostar. Jedan od njih bio je Čevrin brat, Musliman..., a drugi Srbin...« (IRP Sarajevo, kat. br. 26, inv. br. 7698).

i Dabru, ali su ih ustaše otkrile i uhapsile sa još nekoliko omladinaca iz Stoca. Najzad su koncem jula ili početkom avgusta Slavko Balać, Mahmut Đikić »Maha«, Mustafa Husković »Karo« i Nedžo Bitanga, članovi KPJ iz Mostara, uspjeli da se prebace u nevesinjski srez i povežu sa ustanicima i komunistima. U izvještaju koji su uskoro poslali informisali su partijsku organizaciju Mostara da su na ustaničkom području naišli na povoljne uslove za djelovanje i za nastavak borbe, ali i na šovinističke elemente, nepovezanost ustaničkih redova i na smetnje »anglofila«¹¹⁾. Međutim, nacionalistički elementi su ubili Đikića i Huskovića, dok su se druga dvojica vratila u Mostar.

Istovremeno su u julu mjesecu i komunisti sa nevesinjskog ustaničkog područja pokušavali da uspostave direktnе veze sa Mostarom, ali nisu uspijevali, uglavnom zbog toga što se niko od Srba nije mogao uputiti u grad Nevesinje i Mostar.

S dolaskom Mire Popare na ustaničko područje rad komunista i partijskih organizacija dobio je na organizovanosti i intenzivnosti. Popara je radio na objedinjavanju partijskih organizacija i uspostavljanju veza sa većinom istaknutijih komunista, koje je pozivao na savjetovanja, tražio izvještaje o situaciji i davao im zadatke. U svom radu Popara se znatno koristio iskustvima partijske organizacije Crne Gore, od koje je tražio, pored ostalog, i pomoć u kadrovima. U Gacko je upućen Luka Nenezić¹²⁾, a Okružni komitet KPJ Nikšić uputio je u julu mjesecu grupu članova Partije iz Hercegovine, koji su se sticajem ratnih i drugih okolnosti nalazili u to vrijeme u Crnoj Gori. Rade i Dragica Pravica, kojima se kasnije priključio i Đoko Putica, došli su u sela Dživarske Površi, a Slobodan Šakota, Stevo Bratić i Đoko Skočajić¹³⁾ u zbjeg »Ilija«, gdje se već nalazio član Partije Branko Katić.

Za razliku od članova KPJ koji su se do tada nalazili na ustaničkom području Hercegovine, ovi komunisti su imali jasnije stavove o ustanku, njegovoj organizaciji i zadacima KPJ, što je bilo od velikog značaja za dalji razvitak ustanka i partijskih organizacija na području na koje su upućeni.

Početkom avgusta Popara je održao sastanak sa komunistima bilećkog i trebinjskog sreza na kome je iz nevesinjskog sreza prisu-

¹¹⁾ U izvještaju je doslovno naveden i izvještač Slavka Balaća sa ustaničkog terena. (IRP Sarajevo, kat. br. 26, inv. br. 7698).

¹²⁾ Luka Nenezić, profesor iz Podgorice, član KPJ, poginuo 1942. g. u borbi sa ustašama kod sela Bodežišta.

¹³⁾ Rade Pravica, pravnik iz Trebinja, ubijen od četnika juna 1942. g.

Đoko Skočajić, student, 1941. g. sekretar SK KPJ Trebinje. U decembru 1941. god. isključen iz Partije od strane OK KPJ. Ta odluka je posljedica olijevog skretanja u Hercegovini. Podacima se poslužila iz članaka Slobodana Šakote, VIG, 1954, br. 2, str. 5, fuznota.

Dragica Pravica, student, član KPJ prije rata, strijeljana 1942. g. Narodni heroj.

Stevo Bratić, student, član KPJ od 1935. g., kao član Sreskog komiteta KPJ Trebinje uhvaćen 1942. g. od četnika i ubijen.

Slobodan Šakota, prije rata student, član KPJ od 1940. g., politički i partijski radnik u NOB. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. godine.

stvovao Milenko Šotra. Bilo je govora o nastavljanju ustaničkih borbi i o potrebi brzeg stvaranja partijskih organizacija.

Poslije savjetovanja oživio je rad partijskih organizacija u svim srezovima na ustaničkom području Hercegovine. Pored već postojećih, u nevesinjskom srezu formirane su partijske organizacije u selima Lukavcu, Drežnju i Brataču, u gatačkom u Izgorima, Lipniku i Samoboru, a u trebinjskom srezu u Zagori, Vrpolju, Trebijevu, Grkovicima i Domaševu¹⁴⁾). Na području Dživara i Površi, gdje su djelovali Rade i Dragica Pravica, formirana su dva aktiva SKOJ-a, a na području Popova polja komunisti su okupili i organizovali znatan broj simpatizera u selima Dubljani, Velja Meda, Orahovo i drugim mjestima u zbjegu »Ilij« i pripremali ih za prijem u Partiju.

U ovim, a i u ostalim srezovima, ojačao je rad sa simpatizerima KPJ. Naročito se radilo na povezivanju komunista sa ustaničkim vođama, koji su ih upoznavali sa julskim odlukama o dizanju ustanka. Isto tako je došlo do čvršćeg povezivanja članova i simpatizera KPJ iz Nevesinja, Gacka, Bileća i Trebinja sa partijskim radnicima koji su djelovali na ustaničkom području. U tim mjestima znatno je ojačan rad među Muslimanima, u čijim redovima se javljaо sve veći broj simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta.

Proces diferencijacije među ustanicima zahtijevao je veću aktivnost komunista i u seoskim muslimanskim masama. Zato je većina partijskih organizacija na svome području pokušala da se poveže sa Muslimanima, koji se nisu opredijelili za ustaški pokret i koji su bili za dalje održavanje dobrosusjedskih odnosa sa Srbima. Tako je partijska organizacija Lipnika, srez Gacko, uspostavila veze sa dvojicom Muslimana iz Fazlagića Kule, koji su organizovali grupu od 6 omladinaca Muslimana, razvijali znatan politički rad protiv ustaša, informisali partijsku organizaciju o ustaškim namjerama i dobavljali oružje ustanicima. U bilećkom srezu članovi Partije i simpatizeri iz zbjegova uspostavili su i održavali veze sa Muslimanima sela Milavići, Bijeljani, Fatnica, Dječe¹⁵⁾), koji su ih obavještavali o namjerama ustaša. Već u julu mjesecu priključili su se ustanicima zbjega Davidovići dvojica Muslimana članova KPJ iz Bileće i Fatnice¹⁶⁾) koji su prije toga aktivno radili među muslimanskom omladinom u svojim mjestima. Sličnih slučajeva bilo je u nevesinjskom i trebinjskom srezu, a naročito u Dživarskoj Površi, Trebinjskim Brdima i Lastvi. U to vrijeme upućena su i dva letka »Hercegovačkim Muslimanima« i »Svim poštenim Muslimanima« od »Voćstva oslobođilačkog pokreta u Hercegovini« i »Odbora prijatelja čovječanstva«¹⁷⁾, u kojima ih pozivaju u zajedničku borbu protiv ustaša. Nije poznato

¹⁴⁾ AIRP Sarajevo, MG, inv. br. 9731, str. 38, 9739, str. 16. i br. 9711, str. 20.

¹⁵⁾ Tripo Šarenac, Pripreme za ustanak i prve borbe u bilećkom srezu, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj. II, str. 330.

¹⁶⁾ Bili su to Hako Selimović, đak tehničke škole, 1942. g. ubijen od četnika, i Asim Pervan, đak šerijatske gimnazije. Nosilac je Spomenice 1941. Sada je pukovnik JNA.

¹⁷⁾ Državni arhiv Dubrovnik, red. br. fotokopije 52, 53, u IRP Sarajevo neregistrovano.

ko je stajao iza »Odbora prijatelja čovječanstva«, ali bi se iz teksta moglo zaključiti da su ga napisali Muslimani koji su sarađivali sa ustanicima.

Aktivnost među Muslimanima i sve češće pojave simpatija za ustanike ozbiljno su zabrinjavale ustaške vlasti, koje su preduzimale sve mjere da se onemogući uticaj komunista na Muslimane i da se suzbije djelatnost Muslimana komunista i simpatizera Partije u gradovima i na ustaničkom području. Pored ostalog, uhapšeni su neki članovi KPJ, SKOJ-a i simpatizeri Partije u Nevesinju, Stocu i Trebinju¹⁸⁾. No i pored svega toga djelovanje komunista na povezivanju sa Muslimanima i političko djelovanje u muslimanskim masama sa ustaničkog terena nije bilo ni dovoljno široko, ni organizovano.

U isto vrijeme ima pojava obostranog povezivanja između simpatizera Partije u domobranskim jedinicama i ustnika. U gatačkom srežu takve veze sa ustanicima održavala su dvojica oficira i jedan podoficir¹⁹⁾, koji su ustanike snabdijevali oružjem i municijom.

Iako je u mjesecu julu i avgustu aktivnost partijskih jedinica na ustaničkom području bila znatno veća, za ovaj period je i dalje karakteristična njihova međusobna nepovezanost i odsustvo rukovođenja iz jednog centra. Veza sa Oblasnim komitetom KPJ za Hercegovinu nije uspostavljena i u ličnosti Mire Popare su se uglavnom stekle funkcije partijskog, političkog i vojnog rukovođenja, što nije predstavljalo dovoljnu snagu za tako obimne i složene zadatke. O tome govori i Uglješa Danilović u izvještaju od 17. septembra 1941. godine: »Drug M., koji se poslije dolaska ovamo uglavnom nalazio na granici Crne Gore, obilazio je pojedine zbjegove i brda, ali sam nije mogao da osigura naš uticaj u četama i očekivao je dolazak drugova iz M. (ostara)«²⁰⁾. Iako se u ovom dokumentu govori o četama, to isto se može reći i za partijske organizacije.

U ovom periodu situacija u Mostaru, a naročito poslije neuspjelog izlaska Oblasnog štaba i prvog odreda, znatno se pogoršala. Teror nad Srbima se proširio i na komuniste tako da su se mnogi morali skloniti, a neki su uhvaćeni i ubijeni. Pored ostalih, uhapšen je i strijeljan Jusuf Čevro, sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Mostar. Partijska organizacija je najvećim dijelom bila u ilegalnosti, a oni koji su se mogli kretati bili su među sobom nepovezani. O tom stanju Avdo Humo u izvještaju od avgusta 1941. godine kaže: »Inače ja sam ovamo zatekao čitav haos. Organizacija je bila skoro raspuštena. Jedan čovjek je držao sve... Ne samo da je taj kadar teoretsko-politički na slabom nivou, nego je u mnogome oportunistički. Reakcija je uspjela terorom koji je izvršen nad Srbima da unese i paniku u naše redove. Mnogi partizci bez pitanja pobegli su iz Mostara. Na stanici, kako sam ja bio obaviješten, postojala su 3 partijca, a ono

¹⁸⁾ AVII, reg. br. 50/30-2, kut. 84.

¹⁹⁾ To su bili oficiri: Hrvoje Tičinović, docnije major JNA, sada u penziji; Ibro Šator, član KPJ od 1941. g., nosilac Spomenice 1941; Antun Nemeć, podoficir, učesnik NOB, poginuo kao partizan, zatim Martinec i drugi. (AVII, br. 1/8-1, kut. 61; AIRP Sarajevo, MG, inv. br. 9739, str. 18).

²⁰⁾ Zb. NOR, tom IV, knj. 1, dok. br. 204, str. 444.

se kasnije ispostavilo da ih je bilo 7, koji su onako lutali bez ikakve veze»^{21).}

U toku avgusta mjeseca stanje mostarske partijske organizacije je, uz pomoć Avde Hume, znatno sređeno. Neki komunisti su se vratili u grad i uključili se u partijske organizacije. Disciplina je pojačana, veze među komunistima su učvršćene i u avgustu je u Mostaru bilo već oko 30 članova KPJ. Zahvaljujući tome, mostarska organizacija je 23. avgusta uspjela da pošalje na nevesinjsko područje odred sa oko 30 članova KPJ, SKOJ-a i kandidata i simpatizera Partije^{22).} Za komandanta Odreda postavljen je Nenad Vasić, za političkog komesara Savo Medan, a za zamjenika komandanta Neđo Bitanga^{23).} O zadatku Odreda Aydo Humu u izvještaju od avgusta mjeseca kaže: »Ta grupa dobila je zadatak da stvari front u Nevesinju, dođe u vezu sa Gackom i Stocem ...

Jedan član Oblasnog, Karlo, (Batkó — B. N.) sa jednim odredom treba iz Nevesinja da se prebaci, za Sjeverni front». Organizacija, naoružanje, oprema i disciplina ove grupe bili su dobri i poslije 4 dana hoda, 27. avgusta, bez vodiča i ikakvog kontakta sa mještanima, grupa je uspjela izaći na ustanički teren. U selu Brataču, gdje se Odred prvi put sreo sa ustanicima, Petar Samardžić i Vidak Kovačević su javno postavili pitanje zašto je Odred u svoje redove primio Muslimane, tvrdeći da su to ustaše. Samardžić je tražio od ustanika iz Bratača da razoružaju Odred, ali se većina seljaka ovome zahtjevu oduprla.

Odred je stigao na ustaničko područje upravo u toku borbi na Trusini, Divinu i Planoj. Savo Medan je sa jednom grupom otišao prema Fatnici, gdje se povezao sa Mirom Poparom, i 28. avgusta uključio se u borbe na Planoj kod Bileća, a Nenad Vasić se sa drugom grupom priključio ustanicima na Trusini.

U avgustu mjesecu partijska organizacija Mostara pripremala je pokretanje ustanka u konjičkom srezu. Prve borbe trebalo je da otpočnu članovi Partije iz Jablanice rušenjem željezničkog mosta. Poslije ove akcije oni bi se povukli na planinu Prenj, a odatle na Boračko jezero. Partijska organizacija Mostara pripremala je u drugoj polovini avgusta i jedan odred od 20 ljudi, koji je trebalo da izade u zijemaljska sela i Boračko jezero, da se poveže sa partijskom organizacijom Konjica i izvrši pripreme za dizanje ustanka.

Međutim, diverzantske akcije u Jablanici nisu izvedene zbog slabe pripremljenosti, a odred je zbog slabog naoružanja boraca i dolaska velikih kontingenata italijanske vojske u Mostar i njegovu okolinu upućen na Boračko jezero tek sredinom septembra.

²¹⁾ AIRP Sarajevo, kat. br. 26, inv. br. 7698.

²²⁾ Izvještaj Avde Hume od avgusta 1941. g. AIRP Sarajevo, kat. br. 26, inv. br. 7698; Nusret Seferović, Mostar u NOP-u, Hercegovina u NOB-u, str. 136 (fusnota).

²³⁾ Izvještaj Avde Hume od avgusta 1941. g. AIRP Sarajevo, kat. br. 26, inv. br. 7698.

U tom izvještaju stoji: »U glavni štab ušli su Medan, pol. kom., Vasić, komand. i Bitanga, zamjenik, oficir kao stručno vojno lice pridodato je štabu...».

Oko 5. septembra partijska organizacija Mostara je preko Konjica uputila na područje Boračkog jezera dvojicu komunista²⁴⁾ sa zadatkom da rade na pripremama prvih ustaničkih akcija. Između 6. i 7. septembra na Boračko jezero stigao je iz Mostara preko Konjica Uglješa Danilović, član Štaba NOP odreda Bosne i Hercegovine. Neposredno iza njegovog dolaska na Boračko jezero je, preko Veleža i Zijemlja, stigao odred od 13 ljudi, među kojima je bilo šest komunista Muslimana i jedan Hrvat, koji su vraćeni sa ustaničkog terena istočne Hercegovine, jer tamo nisu mogli ostati od »anglofilskih« elemenata. Istovremeno je iz Mostara upućeno još 7²⁵⁾, a iz Konjica dvojica komunista²⁶⁾.

Činjenice da je veliki broj komunista bio muslimanske narodnosti i da je teren Boračkog jezera, na kome je trebalo dići ustanak, naseljen pretežno Srbima predstavljale su izvjestan problem. Zbog toga Uglješa Danilović predlaže da se u taj kraj uputi nekoliko Srba i iskusnijih komunista²⁷⁾.

Istovremeno sa radom u konjičkom srežu partijska organizacija Mostara djelovala je jače i u pravcu čapljinskog područja, gdje je u avgustu mjesecu »uspostavljen kontinuitet partijskog rada«²⁸⁾. Radilo se na okupljanju simpatizera KPJ naročito među Hrvatima i Muslimanima. Ali i ovdje, kao i na oslobođenoj teritoriji, nije bilo jedinstvenog, čvrstog rukovođenja iz jednog centra.

2. Stvaranje novih i učvršćenje postojećih ustaničkih jedinica

U toku jula i avgusta 1941. godine u zbjegovima je intenzivno rađeno na učvršćivanju postojećih i stvaranju novih seoskih četa narodne vojske. Na ovome, kao jednom od najvažnijih zadataka, radili su komunisti i simpatizeri KPJ koji su se odranije nalazili na ustaničkom području, kao i oni koji su stigli iz Crne Gore ili iz drugih krajeva. Na području koje je bilo zahvaćeno ustankom seoske čete su bile uglavnom formirane, ali ne i učvršćene i dobro organizovane. Pored toga, nijedna od njih nije bila pošteđena uticaja nacionalističkih elemenata, koji su razarali disciplinu među borcima i onemogućavali borbenu aktivnost. Zbog toga je djelatnost komunista na ovom području bila uglavnom usmjerena na suzbijanje aktivnosti ovih elemenata i na sređivanje stanja u četama.

U drugim krajevima, odnosno u većini trebinjskog, bilećkog, ljubinjskog i stolačkog sreza, u to vrijeme postojale su samo seoske straže, koje su obezbjeđivale sela i zbjegove. Zato su u julu, avgu-

²⁴⁾ Hercegovina u NOB-u, str. 179.

²⁵⁾ Enver Čemalović i Ibro Šator, Ustanak u Konjičkom kraju, »Oslobodenje« br. 5666 od 9. i 10. juna 1961. g.

²⁶⁾ Hercegovina u NOB-u, str. 179.

²⁷⁾ O tome Uglješa Danilović u izvještaju od 17. IX kaže: »Osim toga, s obzirom na mladost odgovornih drugova tamo, potrebno je bilo uputiti i jednog polit.(ički — N.B.) jačeg čovjeka, kojim ja ovdje ne raspolažem.« (Zb. NOR-a, tom IV, knj. 1, dok. br. 204, str. 442, 443).

²⁸⁾ Džemil Sarac, Čapljinsko ljeti 1941, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj. III, str. 865.

stu i prvih dana septembra partijске organizacije u ovim srezovima radile na stvaranju četa narodne vojske kao jednom od bitnih uslova za razvijanje ustanka i u ovim krajevima. Pod uticajem partijskih organizacija iz Crne Gore u ovim srezovima, za razliku od nevesinjskog i gatačkog, formirani su u okviru seoskih četa odredi, odnosno gerilske grupe. Oni su predstavljali viši stepen vojničke organizacije kako po svom sastavu tako i po zadacima i ciljevima. Njih su sačinjavali najborbeniji i politički najsvesniji borci, koji su bili odlučno za borbu protiv ustaša i okupatora i protivnici nacionalističkih elemenata u ustaničkim redovima. Do formiranja ovih odreda došlo je, pretežno pod uticajem priprema trinaestojulskog ustanka u Crnoj Gori²⁹), unutar Lastvanske čete³⁰), u zbjegu Bijela Gora, a zatim i u drugim četama u jugoistočnoj Hercegovini, naročito na području Ljubomira, Bobana i zbjega »Ilija«³¹). Da je postojala razlika u političkoj svijesti i borbenosti između boraca seoske čete u širem smislu i boraca gerilskog odreda, vidi se iz proglaša komande zbjega »Ilija«, u kome se posebno obraća »Braći i sestrma«, posebno »Borcima narodnooslobodilačke vojske«, a posebno opet »drugovima«, na koje se apeluje da svojom sviješću i hrabrošću služe »za primjer svima«. Takvi borci su još ranije, »dok ova nesreća nije zadesila naš narod — ukazivali kojim putem treba da se pode...«³²).

Pri tome se mislilo na komuniste i simpatizere Partije. U drugoj polovini jula na području Dživara formirano je jezgro gerilskog odreda od 12 članova KPJ i simpatizera, većinom Muslimana³³). U avgustu na području Lastve dolazi do čvršćeg povezivanja gerilskih odreda (vodova) i stvaranja prve gerilske partizanske čete u Hercegovini, koja je na svom sastanku izabrala za komandira Maju Benderaća, a za političkog komesara Vladu Šegrta³⁴).

U ovom periodu u nekim četama, koje su bile pod uticajem komunista, došlo je do postavljanja političkih komesara, odnosno »narodnih povjerenika«, »političkih delegata« ili »lica za vezu«. Kao predstavnici Partije u četama, oni su bili postavljeni pod direktnim uticajem komunista. Ovakvih četa do kraja avgusta bilo je vrlo malo. »Svega su dvije-tri čete imale i političke komesare, a ostale su imale samo komandire koje su seljaci sami izabrali« — piše Uglješa Danilović u izvještaju od 17. septembra 1941. godine, a koji se od-

²⁹) U to vrijeme je na području nikšićkog okruga, odakle je vršen najveći politički i vojnički uticaj na pogranične krajeve Hercegovine, bilo 37 gerilskih odreda, od čega u grahovskom sredu 8, sa 240 boraca. (Batrić Jovanović, Crna Gora u NOR-u i socijalističkoj revoluciji, I, str. 52).

³⁰) Komandir Lastvanske čete bio je Vlado Šegrt, seljak, član KPJ od 1931. g., u toku rata organizator ustanka u jugoistočnoj Hercegovini, komandant I hercegovačkog udarnog bataljona, X hercegovačke udarne brigade i 29. hercegovačke divizije. Narodni je heroj.

³¹) Slobodan Šakota, VIG, 1945, br. 2, str. 8. i 9; Branko Zotović, Zapis iz Ljubomira, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj. II, str. 868.

³²) AIRP Sarajevo, neregistrovano.

³³) Tahir Hadžović, Dživar — jako uporište Partije, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj. VI, str. 747.

³⁴) Slobodan Šakota, Hercegovina u NOB-u, str. 56.

nosi na stanje do 26. avgusta 1941. godine³⁵). Međutim, to nikako ne znači da je samo u četama koje su imale komesare bio organizovan politički rad. Manje ili više organizovan, on je postojao u većem broju četa i njegovi nosioci i organizatori bili su članovi i simpatizeri Partije.

Pored stvaranja novih i učvršćivanja postojećih četa, partijske organizacije su, naročito u avgustu mjesecu, radile i na povezivanju ustaničkih četa i njihovom stavljanju pod jedinstvenu komandu. Kao rezultat toga rada formirani su negdje sreski vojni štabovi, a negdje opet komande zbjegova, koje su objedinjavale rad seoskih četa.

Na inicijativu Mire Popare 2. avgusta, u Baljcima, srez Bileća, održan je sastanak komandi seoskih četa bilećkog sreza, na kome je formiran Sreski štab narodne vojske. Za komandanta je izabran Radovan Miličević, a za komesara, odnosno »lice za vezu«, Radovan Papić³⁶). Štabu je dat zadatak da priprema čete za opšti ustanak i za odbranu zbjegova od eventualnih ustaških napada, da organizuje obilazak četa i objašnjavanje odluka savjetovanja o objedinjavanju jedinica i formiranju Štaba. Na ovom sastanku komunisti su naročito isticali potrebu da se borba usmjeri protiv okupatora i ustaških zločinaca i da se u njoj okupi sve rodoljubivo stanovništvo bez obzira na vjersku i nacionalnu pripadnost. Poslije sastanka organizovan je obilazak zbjegova, održavanje zborova, formiranje novih četa i preduzimanje drugih organizacionih i političkih mjera³⁷).

U ostalim srezovima tada nije došlo do formiranja sreskih vojnih štabova, ali je djelatnost četa potpuno ili djelimično objedinjavana. U trebinjskom srezu, na području Lastve, tu funkciju obavljala je komanda Lastvanske gerilske čete. Funkciju sreskog štaba imala je i komanda zbjega »Ilija«, koja je obuhvatala Ijubinjski i dio trebinjskog i stolačkog sreza. Komanda zbjega formirana je 17. avgusta u selu Drapićima, na sastanku »uglednih ljudi« zbjega »Ilije«. Za komandanta je izabran Obren Drašković³⁸), a za »narodnog povjerenika« Slobodan Šakota. Na sastanku je odlučeno da se formiraju čete, za koje su izabrani komandiri. Upućen je proglaš narodu zbjega. Na sličan način organizovana je krajem jula komanda zbjega u Bonanima, koja je objedinjavala sve čete južnog dijela Popova polja³⁹).

Na području nevesinjskog sreza sreski štab takođe nije formiran, ali su Dukica Grahovac, Obren Ivković i Milenko Šotra organizovano obilazili čete, održavali veze sa komandirima četa i prenosili im za-

³⁵) Zb. NOR, tom IV, knj. 1, dok. br. 204, str. 444.

³⁶) Tripo Šarenac, n. d., str. 332.

Radovan Miličević, seljak iz sela Zvijerine, ubijen od četnika 1943. godine; Radovan Papić, učitelj, član KPJ od 1940. godine. Nositac je Spomenice 1941. Politički radnik u NOB.

³⁷) U toj aktivnosti bilećkim komunistima pomagao je i Vojo Nikolić, član KPJ iz Crne Gore, danas general-pukovnik JNA, koga je Okružni komitet KPJ za Nikšić poslao kao pomoć u bilećki srez.

³⁸) Obren Drašković, seljak iz Vlasača, docnije izdao NOP i kao takav strijeljan 1942. godine.

³⁹) Rukovodstvo zbjega činili su: Andelko Ivanišević i Božo Simić. (Slobodan Šakota, VIG, 1954, br. 2, str. 9).

datke dobivene od Mire Popare ili iz Crne Gore. Iako nisu bili birani, njih je većina četa prihvatile kao rukovodstvo, primala njihova uputstva i savjete⁴⁰).

Na povezivanju ustaničkih četa u gatačkom srezu radili su Luka Nenezić i ostali komunisti, uz pomoć partijskih radnika iz Crne Gore. Krajem avgusta Okružni komitet KPJ Nikšić uputio je na ovo područje dva bataljona od 300 gerilaca iz nikšićkog sreza i 350 ustaničkih sreza iz Pive⁴¹), s kojima su došli Krsto Popivoda, sekretar, i Veljko Zeković, član Okružnog komiteta KPJ Nikšić. Oni su doprinijeli održavanju discipline i morala u ustaničkim redovima i ubrzali stvaranje, učvršćivanje i povezivanje ustaničkih četa. Formiran je Štab nacionalnooslobodilačke vojske sreza gatačkog i Narodno vijeće od 16 predstavnika ustaničkih sela ovoga sreza. U proglašu koji su Vijeće i Štab zajednički uputili 10. septembra 1941. godine narodu gatačkog sreza izneseni su osnovni ciljevi narodnooslobodilačke borbe i neposredni zadaci na ovom području. Prema ovome dokumentu, Narodno vijeće zajedno sa Štabom je »jedini mjerodavni faktor po svim pitanjima i akcijama koje se pokreću na teritoriji sreza«⁴²). Određeno je da vojničku organizaciju na srezu izvede Štab nacionalnooslobodilačke vojske u zajednici sa predstavnicima sela, da se formira narodni sud, zabrani svako zlostavljanje neboračkog stanovništva, paljevine i rušenja javnih i privatnih kuća, pljačkanje i ubijanje neprijateljskih vojnika koji se predaju i utvrđena glavna smjernica nacionalnooslobodilačke borbe.

Na konjičkom području organizatori ustanka pristupili su, početkom septembra, stvaranju prvih ustaničkih jedinica. 11. septembra održan je skup kome je prisustvovao Uglješa Danilović i 30—40 predstavnika sela Borci, Bijela, Šmiljani, Đajići, Blace, Jezero, Dolovi, Kula, Čićevo, Glavatičevo i Zijemlje. Na skupu je odlučeno da odred koji je stigao iz Mostara formira tri partizanske čete u selima čiji su delegati bili prisutni. O tome Uglješa Danilović kaže u izvještaju od 17. septembra: »Odmah, na opštem skupu, izvršena je raspodjela odreda za formiranje četa. Biće formirane tri čete, kao što smo i predviđali«⁴³).

Na istoj konferenciji formiran je Štab Konjičkog bataljona⁴⁴). Ovaj bataljon se u izvorima, nastalim u to vrijeme, naziva »Treći bataljon«. Za razliku od drugih ustaničkih područja, na kojima su u

⁴⁰) U svom dnevniku iz toga perioda Milenko Šotra piše: »Mi se sada (Šotra, Grašovac i Ivković — primjedba N. B.) i zvanično osjećamo kao neki štab, kao odred. Imamo već i petnaestak četa«. (Milenko Šotra, Ljeto četrdeset prve, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj. III, str. 762).

⁴¹) Komandant bataljona Radojica Rončević, a komesar Ljubo Vušović. Ustanicima iz Pive rukovodili su Janko Tadić i Dušan Bajagić. (Batrić Jovanović, n. d., str. 296).

⁴²) AIRP Sarajevo, MG, AI inv. br. 9739, str. 18. i 19. i Slobodan Šakota, Hercegovina u NOB-u, str. 57.

⁴³) Zb. NOR, tom IV, knj. 1, dok. br. 204, str. 442.

⁴⁴) Komandant bataljona Salko Fejić, politički komesar (nešto kasnije) Jankov Luh, a zamjenik političkog komesara Vasko Gnjić. (Hercegovina u NOB-u, str. 179).

ustanku formirane seoske čete i gerilski odredi, u ovom kraju prije formiranja četa formiran je Štab bataljona. Njegovo formiranje nije rezultat stvaranja nižih vojničkih jedinica, nego je Štab bataljona formiran odmah, a stvaranje partizanskih četa tek je trebalo sprovoditi. Tako se na ovom području organizovano stvaraju ustaničke jedinice sa jasnjim stavovima, a pošto ovdje nije došlo do spontanih oružanih akcija, to su i elementi organizovanosti, pripremljenosti i discipline bili daleko veći nego na ostalom ustaničkom području. Sastav Štaba Konjičkog bataljona i rukovodećeg kadra partizanskih četa, koje su bile u formiranju, govori da su jezgro vojničke ustaničke organizacije u konjičkom srežu činili komunisti, koji su bili nosioci organizovanosti i discipline.

Iako je u većini srezova došlo do objedinjavanja ustaničkih četa, ipak se ne može govoriti o jedinstvenom vojničkom rukovođenju u punom smislu riječi. Posebno nije bilo usaglašavanja i čvrstog rukovođenja iz jednog centra na čitavom hercegovačkom ustaničkom području. Oblasni vojni štab za Hercegovinu, koji je formiran u julu mjesecu, nije uspio da prede iz Mostara na ustaničku teritoriju, a zatim je, kao što je rečeno, raspušten tako da se među ustanicima osim Mire Popare nije nalazio nijedan njegov član. Istina, u nekim dokumentima iz toga perioda pominju se »Rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta za Hercegovinu«, »Voćeštvvo oslobođilačke borbe« ili samo »Štab«. Nema dokaza da se tu radilo o postojanju stvarno organizovanog, borcima poznatog rukovodstva za Hercegovinu sa tačno utvrđenim članovima i njihovim funkcijama. Iza tih naziva u stvari se nalazio Miro Popara, koji je u očekivanju dolaska ostalih članova Oblasnog vojnog štaba djelovao u njegovo ime. Zbog toga je Lepa Perović, koja je u septembru došla kao delegat Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu na rad u Mostar, i mogla zaključiti iz izvještaja Mire Popare da: »Na terenu vlada puna organizaciona zbrka, strašnija nego što smo mogli vidjeti iz prvih izvještaja. Izgleda da тамо ne postoji nikakav štab u pravom smislu te riječi, a pored svih jasnih instrukcija, onaj (Miro Popara — N. B.) misli da i ovdje (u Mostaru — N. B.) treba da postoji neki štab«⁴⁵⁾. Ipak treba konstatovati da ova tvrdnja nije odgovarala stvarnom stanju, jer i pored nepostojanja štaba »u pravom smislu te riječi« postojalo je objedinjavanje i usmjeravanje iz jednog centra onoliko koliko je bilo uopšte moguće u situaciji koja je tada vladala u ustaničkim redovima. S druge strane, Miro Popara je s razlogom vjerovao da je u Mostaru, u to vrijeme, postojao Oblasni vojni štab, jer on nije znao za njegovo raspuštanje.

U preuzimanju mjera na učvršćivanju i objedinjavanju četa narodne vojske i na političkom i vojničkom pripremanju ustaničkih masa za dalje razvijanje ustanka partijske organizacije su nailazile na otpor četničkih elemenata u većini ustaničkih četa. Na tim pita-

⁴⁵⁾ Zb. NOR, tom. IV, knj. 1. dok. br. 98, str. 225.

njima intenzivirao se i dalje produbljavao rascjep u ustaničkim redovima, čiji je proces otpočeo još u junskim borbama.

Kao i u prvim danima ustanka, oni su isticali da je jedino opravdana i moguća borba protiv »Turaka«, a da bi svaka borba protiv regularne vojske, a naročito Italijana, bila preuranjena i pogubna za narod. U svom djelovanju oni su raspirivali nacionalističke i osvetničke strasti, za koje su našli osnov u ustaškim zločinima, koji su nastavljeni u julu i avgustu mjesecu u neoslobodenim hercegovačkim krajevima⁴⁶). Ove zločine oni su koristili i u borbi protiv komunista zbog toga što se u njihovim redovima nalazio znatan broj Muslimana, koje su ne samo proglašavali ustašama i špijunima već su ih u julu počeli i ubijati.

Velikosrpski elementi su nastojali da za komandire četa i članove sreskih štabova i komandi zbogova dođu njihovi ljudi ili da se na ta mjesta ne izaberu članovi i simpatizeri Partije. Istovremeno, oni su pokušavali da utiču na one komandire ustaničkih četa koji su stekli ugled u junskim ustaničkim borbama i koji su izražavali simpatije prema Partiji. Na sastanku komandi četa u selu Baljcima ovi ustanici, među kojima su se isticali bivši poručnik Jovan Mišelić i Miloš Kureš, docnije četnički organizatori, nastojali su da onemoguće formiranje Sreskog štaba i sprovođenje mjera koje su zagovarali komunisti. U gatačkom srezu Milorad Popović je odbio da uđe u Štab nacionalnooslobodilačke vojske, ističući da ne želi saradnju sa komunistima. Sličnih slučajeva bilo je i u drugim srezovima.

Pored ometanja komunista u stvaranju sreskih štabova i objedinjavanju ustaničkih četa, oni su pokušavali da stvore svoja vojna i politička rukovodstva. U avgustu mjesecu bivši jugoslovenski oficiri Vladislav Hamović i Mihajlo Koprivica sa Lazarom Trkljom i Vidakom Kovačevićem, funkcionerima Zemljoradničke stranke, formirali su »Štab narodne odbrane« sa sjedištem u Ravnom, na granici Crne Gore⁴⁷), koji je težio da se nametne za vojno rukovodstvo ustaničkih četa srezova Nevesinje, Gacko i Bileće. Ovaj Štab je predviđao i u nevesinjskom srezu djelimično sproveo formiranje sreskih savjetodavnih odbora i određivanje predstavnika pojedinih sela. »Taj Štab

⁴⁶) U ovom periodu ustaše su nastavile sa ubijanjem Srba naročito u mostarskom, čapljinskom, Ijubinjskom i konjičkom srezu. Tako je u selu Čavšće kod Ijubinja ubijeno, i pored prelaska na katoličku vjeru, preko 100 Srba, zatim oko 120 u selu Gavasu, a u Čapljinskom srezu se do kraja avgusta broj ubijenih popeo na preko 1.200. Početkom avgusta ustaše su pobile oko 100 ljudi iz Boraka, Bijele, Blaca, Vrdolja i Zagorice, a u isto vrijeme je oko 500 Srba iz Mostara pohapšeno i uglavnom pobijeno na Širokom Brijegu, u Jablanici ili u logoru Gospić. (Izvještaj kotarskog predstojnika Ljubinja podmaršalu Lakse od avgusta 1941. g., Državni arhiv Dubrovnik, red. br. fotokopije 54. u AIRP Sarajevo neregistrovano; AVII, reg. br. 21/4-1, kutija 239: Grada SUP-a, neregistrovano).

⁴⁷) O ovom Štabu Uglješa Danilović kaže sljedeće: »Sad, ukratko, da ti iznesem o ovim anglofilskim elementima. Oni su stvorili svoj glavni štab sa sjedištem u Ravnom, na granici Crne Gore. Iz ova dva dokumenta koja ti prilažem i iz razgovora znam da se u tome štabu nalaze dva biv. oficira, kapetan Vladislav Hamović i poručnik Mihajlo Koprivica, zatim još neki ljudi iz bivše zemljoradničke stranke. Oni su formirali neki Odbor za narodnu odbranu i njegov štab.« (Zb. NOR, tom IV, knj. 1., dok. br. 204, str. 450).

je pokušao da se poveže sa nekim komandirima četa i u tome su u nekoliko slučajeva i uspjeli — kaže u istom izvještaju Uglješa Danilović, navodeći imena četvorice komandira iz Nevesinja i jednog komandira iz gatačkog sreza. O njihovim političkim stavovima Uglješa Danilović dalje piše: »Ti ljudi su direktno povezani sa crnogorskim federalistima i izgleda da su odatle i finansirani. Oni su pred narodom istupali kao prijatelji Rusije, a užem krugu su govorili da je Engleska ta koja će nas osloboditi. Govorili su da će se engleske trupe ubrzo iskrcati u Dalmaciju i da dотле nije potrebno stupiti u borbu«⁴⁸⁾.

Pored ovih, Petru Samardžiću je došao, početkom avgusta, profesor Pavić iz Nikšića sa nekoliko ljudi, koji je pokušavao da pomogne u suzbijanju uticaja komunista. Na skupštini u selu Zalomu, kojoj je prisustvovao znatan broj ustaničkih komandira, Pavić i Samardžić su pokušali da unesu razdor među ustanike, napadajući komuniste i njihovu saradnju sa Muslimanima, pozivali ustanike da se zakunu kralju Petru i određivali komandire četa. Sa istim namjerama Pavić je obilazio i druga nevesinjska sela, ali je u svojoj aktivnosti došao u sukob sa većinom ustanika tako da se morao vratiti u Crnu Goru⁴⁹⁾.

U bilečki i dio gatačkog i stolačkog sreza dolazile su iz Crne Gore i pojedine grupe tzv. komita⁵⁰⁾, koje su koristili velikosrpski elementi u zbjegovima za onemogućavanje uticaja komunista i za produbljavanje mržnje prema Muslimanima. Oni su oko sebe okupljali bivše oficire, podoficire i žandarme i stvarali grupe koje su provocirale sukobe sa komunistima i njihovim simpatizerima. Njihove patrole su se kretele kroz zbjegove i pokušavale da onemoguće djelovanje »stranaca«, pod kojim su nazivom podrazumijevali komuniste. Kao i u drugim srezovima, oni su komuniste napadali zbog njihovog odnosa prema muslimanskorn stanovništvu, nastojeći ih kod politički zaostalih, a naročito šovinističkih elemenata, predstaviti kao ustaške špijune i slično. Pri tome je mjestimično dolazilo do fizičkih i oružanih sukoba i obostranih ubistava⁵¹⁾.

Na ovaku razbijajuću djelatnost ustaničkih redova komunisti su odgovorili pojačanom političkom borbom. Oni su u neposrednim kontaktima i na sastancima u zbjegovima uspijevali da znatno suzbiju njihovo djelovanje. Pri tome su posebno nastojali da otregnū ispod njihovog uticaja veliki broj ustanika koji su se kolebali.

U već pomenutom proglašu zbjega »Ilija« ukazuje se na potrebu sloge među ustanicima. »Svako od nas mora da bude svjestan da samo slogan možemo izvojevati pobjedu nad našim neprijateljima fašistima i ustašama. Zato se svi zakunimo na vjernost bratskoj slozi

⁴⁸⁾ Zb. NOR, tom IV, knj. 1, dok. br. 204, str. 450.

⁴⁹⁾ Milenko Šotra, Ljeto četrdeset prve. Ustanak naroda Jugoslavije, knj. III, str. 759.

⁵⁰⁾ Među njima su se naročito isticali Ante Bjeletić, Rako Lalić, Simo Eraković, Damjan Miličević i pop Risto Jaramaz, docnije organizatori četničkog pokreta u Crnoj Gori. (Tripo Šarenac, n. d., str. 331).

⁵¹⁾ Tripo Šarenac, n. d., str. 332.

koja treba da vlada u našem zbjegu. Rušitelji te slove neka znaju da će im narod nemilosrdno suditi⁵²⁾.

U cilju obezbjeđenja discipline i reda, koje su ozbiljno narušavali šovinistički elementi, pojedine čete, sreski štabovi i komande zbjegova preduzimali su i razne druge mjere. Tako je Štab nacionalnooslobodilačke vojske sreza gatačkog formirao sud za prestepe kao što su: »nepokoravanje opštim odlukama, nevršenje vojničkih dužnosti, za djela sabotaže nacionalnooslobodilačke borbe, prenošenja lažnih vijesti, špijunaže itd.«⁵³⁾. Isto tako je u Suvoj Lokvi, sredinom avgusta, izabran odbor koji je, pored ostalog, formirao narodni sud i donio pravilnik koji je predviđao kazne za krađu, pljačku, otkazivanje poslušnosti i obavezivao svakog komandira da ne preduzima nikakav napad na neprijatelja bez prethodne saglasnosti odbora. Slično je urađeno i u zbjegu »Ilija«, gdje su se između ostaloga izdavale propusnice za kretanje ustanika po selima, odnosno zbjegu⁵⁴⁾.

Sukobi među ustanicima nisu ostali nezapaženi ustaškim vlastima i Italijanima. U jednom dokumentu navodi se da među »pobunjenicima« istočne Hercegovine ne vlada potpuna sloga, da su stariji ljudi »pristalice države Jugoslavije«, a manji dio je pod uticajem komunista⁵⁵⁾, a u drugom se pored rada »četnika« navodi rad »i ostalih antidržavnih elemenata«⁵⁶⁾. Ovu okolnost neprijatelj će u svojoj daljoj politici, u razbijanju ustanka, koristiti u punoj mjeri.

3. Ponovno otpočinjanje borbi i dalje produbljavanje rascjepa među ustanicima

Pod uticajem trinaestojulskog ustanka u Crnoj Gori došlo je u julu mjesecu do ustaničkih borbi i u trebinjskom srezu, uglavnom na području Lastvanskog gerilskog odreda, Ljubomira i zbjega planine Ilike. Uoči 13. jula 1941. godine u Bojanju Brdu kod Grahova održan je sastanak rukovodstva gerilskih odreda, na kome je razrađen plan napada na Italijane u Grahovu i Vilusima. Predviđeno je da u toku borbi Lastvanski odred zatvori pravac Trebinje — Lastva, izvrši rušenje puta i onemogući prolaz Italijana iz Trebinja u Grahovo. 21. jula odred je minirao kameni most na Trebišnjici na putu Trebinje — Lastva, a 23. jula razrušio cestu Lastva — Klobuk⁵⁷⁾. Oslobođena je i Lastva, ali su jake italijanske snage iz Dubrovnika i Trebinja uspjеле da deblokiraju put, potisnu odred i ponovo zauzmu Lastvu.

⁵²⁾ AIRP Sarajevo, neregistrovano.

⁵³⁾ AIRP Sarajevo, dok. br. 146/IX.

⁵⁴⁾ Komanda zbjega imala je i pečat sa petokrakom zvijezdom, koji se upotrebljavao za razne potvrde.

⁵⁵⁾ AVII, reg. br. 51/10-2, kut. 85.

⁵⁶⁾ AVII, reg. br. 45/1-9, kut. 143.

⁵⁷⁾ Izvještaj Kotarske oblasti u Trebinju od 25. jula 1941. godine Velikoj župi Dubrovnik, Državni arhiv Dubrovnik, red .br. fotokopije 27 i 28, u AIRP Sarajevo neregistrovano.

U to vrijeme, između 20. i 30. jula, ustanici iz zbjega Ilike planine porušili su željezničku prugu kod Zavale i Poljica, a zatim cestu i poštanske linije kod sela Dračeva i onemogućili svaki saobraćaj kroz Popovo polje.

Pored ovih diverzantskih akcija u trebinjskom srezu su se u to vrijeme vodile šire ustaničke borbe na području Ljubomira. Pod uticajem simpatizera Partije prihvaćen je na skupštini predstavnika sela Ljubomira u Suhoj Lokvi predlog da se nastave ranije započete borbe i da se napadne oružnička postaja u Begović-Kuli. Pozivu su se odazvali skoro svi naoružani ustanici, priključili su se Viduškom odredu i zauzeli postaju. U toku borbi, 2. avgusta, pokušala je jedna domobraska bojna iz Trebinja da se probije do Begović-Kule, ali su je istovremeno napale i odbile ustaničke čete iz zbjega »Ilij« i borci iz Trebinjske šume. U tim borbama poginula su četiri ustanika, a broj poginulih i ranjenih domobrana ostao je nepoznat. Poslije toga neprijatelj je ponovio napad iz Bileća i Ljubinja i popalio nekoliko sela. Ustanici su spalili oružničku postaju u Zmijancu i povukli se sa neboračkim stanovništvom u zbjegove u Viduši i Iliji planini. Slično kao i u drugim ustaničkim krajevima Hercegovine, neprijatelj je bio nemoćan da na ovom području savlada ustanike. »Oni su ugrozili sva naša sela, koja se nalaze na području spomenutih planina, kao i ona koja se nalaze na njihovim obroncima...«⁵⁸), kaže se u izvještaju Zapovjedništvu jadranskog divizijskog područja.

Za vrijeme ovih borbi i akcija vršene su posljednje političke i vojničke pripreme za pokretanje ustanka u drugim ustaničkim krajevima Hercegovine. 12. avgusta 1941. godine održano je pod rukovodstvom Mire Popare u crnogorskom pograničnom selu Vrbici savjetovanje predstavnika štabova za srezove Bileće, Nevesinje i Gacko, kao i pograničnog dijela Crne Gore. Ispred partijske organizacije Crne Gore savjetovanju je prisustvovao Vojo Nikolić, a hercegovačke komande predstavljali su Dukica Grahovac, Obren Ivković i Milenko Šotra iz nevesinjskog, Radovan Papić i još dvojica Bilečana iz bilečkog i Mirko Avdalović i Stanko Kovačević iz gatačkog sreza⁵⁹). Na savjetovanju je zaključeno da se oko 19. avgusta organizovano i pod rukovodstvom Partije otpočne sa ustankom. Određeni su osnovni zadaci operacija za svako područje i predviđeno da se održi još jedan sastanak, pošto ovom savjetovanju nisu prisustvovali predstavnici drugih hercegovačkih ustaničkih krajeva. Poslije savjetovanja užurbanio se radilo na pokretanju ustanka. Miro Popara i drugi komunisti obilazili su zbjegove i održavali zborove, od kojih su bili naročito značajni zborovi u Sitnici i Babi planini. I pored svih nastojanja do borbi nije došlo u predviđenom roku. Bilo je gotovo nemoguće za tako kratko vrijeme preduzeti sve potrebne mjere, pokrenuti kolebljive ustanike u borbu i onemogućiti razbijačke elemente.

⁵⁸) Državni arhiv Dubrovnik, red. br. fotokopije 62, u AIRP Sarajevo neregistrovano.

⁵⁹) Milenko Šotra, Ljeto četrdeset prve, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj. III, str. 764. i 765.

Zbog sporosti u pripremama i teškoća na koje se naišlo, održan je u Ublima na crnogorsko-hercegovačkoj granici, 21. avgusta, ponovni sastanak sreskih štabova bilećkog i gatačkog sreza i predstavnika nevesinjskog sreza i pograničnog dijela Crne Gore⁶⁰). Na savjetovanju je razrađen plan za opšti napad i odlučeno da crnogorske jedinice pruže pomoć hercegovačkim ustanicima. Poslije ovog sastanka otpočele su ustaničke borbe u svim srezovima istočne i jugoistočne Hercegovine, koje su trajale od 23. avgusta do 7. septembra 1941. godine.

»Druga etapa borbe počela je 23. avgusta« — kaže Uglješa Danilović u svom već spomenutom izvještaju od 17. septembra 1941. godine, podrazumijevajući pod prvom etapom borbe iz junskega ustanka. Ustanici iz sela Miruša i Panika 23. avgusta su napali i razbili jednu grupu oružnika i finansa iz Bileće, a 24. avgusta jednu satniju domobrana, koja je oružnicima došla u pomoć. Istoga dana nekoliko stotina domobrana i ustaša ponovo je pokušalo da savlada ustanike u selima Vlahinje, Čepelica i Miruše. O njihovim namjerama ustanike je na vrijeme obavijestio partijski aktiv iz Bileće i oni su preduhitrili domobrane, jednu kolonu napali kod sela Drakuljice, a drugu kod sela Vlahinje, na putu Bileća—Vilusi i primorali ih na povlačenje u Bileću. U ovoj borbi učestvovali su i crnogorski ustanici iz Banjana. 25. avgusta jedna grupa ustanika pod rukovodstvom Radovana Papića napala je kod Bileća voz, zarobila 17 oružnika i domobrana, a putnike vratila u Trebinje⁶¹).

Za vrijeme borbi na području bilećkog sreza otpočele su i ustaničke akcije u stolačkom i nevesinjskom srezu. Za 23. avgust bio je pripremljen napad na Berkoviće, ali se od njega odustalo kada su se pojavile grupe šovinističkih elemenata, koje su pripremale pokolj i pljačku. 26. avgusta je ipak došlo do napada, koji su otpočeli ovi elementi. O tome Uglješa Danilović piše u navedenom izvještaju: »26. avg(usta) izvršila je četa Durića (bivši narednik), koja je saставljena većinom od izbjeglica, napad na Berkoviće i pozvala je u pomoć naše čete, obavještavajući lažno svaku pojedinačno da je napad opšti. Čete su se angažovale u borbi koja je trajala dva dana⁶²). Tom prilikom »je zarobljeno oko 50 ustaša sa puškama i svi pobijeni, plus 20 puškomitraljeza plus 1 mitraljez. Na istom mjestu oduzeto od hrvatskih vojnika 35 pušaka i oko 3.500 metaka plus 50 bombi⁶³). Pred napad domobranska jedinica je postigla sporazum sa velikosrpskim elementima da sa oružjem nesmetano napusti Berkoviće, ali ustanička četa iz Lukavca, pod komandom Dukice Gra-

⁶⁰) Sastanku kojim je rukovodio Miro Popara, pored predstavnika iz Hercegovine, prisustvovali su ispred Mjesnog komiteta KPJ Nikšić Vojo Kovačević, zatim Petar Komnenić, komandant Banjsko-vučedolskog NOP bataljona, Jevrem Bjelica, komandir crnogorske Kombinovane partizanske čete i Mihajlo Laličević. (Batrić Jovanović, Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji, knj. I, str. 293).

⁶¹) Tripo Šarenac, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj. II, str. 336; AIRP Sarajevo, MG, inv. br. 9732.

⁶²) Izvještaj Uglješe Danilovića od 17. IX, Zb. NOR, tom IV, knj. 1, dok. br. 204, str. 446.

⁶³) Iz izvještaja M. Popare, Zb. NOR, tom IV, knj. 1, dok. 72, str. 158.

hovca, nije prihvatile taj sporazum, nego je domobrane prisilile na predaju oružja, a zatim ih pustila. U toku borbe za Berkoviće razbijena je u Suhaviću kod Predolja jedna neprijateljska jedinica, koja je pokušala da iz Stoca pruži pomoć ustašama i domobranskom garnizonu.

Poslije zauzimanja Berkovića jedan dio ustanika krenuo je u pravcu Divina i Plane, a drugi prema Trusini i Nevesinju.

Ustanici su pod komandom Dukice Grahovca na Trusini bez velikih teškoča prisilili na predaju i razoružali bez borbe, a zatim pustili oko 340 domobrana⁶⁴⁾. U ovoj akciji uzeo je učešća i dio mostarskog odreda, koji je 27. avgusta došao na ustaničko područje. Pokušaji da se poslije razoružavanja domobrana na Trusini organizuje napad na Nevesinje nisu uspjeli, jer je većina ustanika bila pokolebana razbijaćkom djelatnošću šovinističkih elemenata, koji su širili vijesti o velikim neprijateljskim snagama u Nevesinju.

Drugi dio ustanika, koji je poslije pada Berkovića krenuo prema Planoj, 27. avgusta zauzeo je i razrušio oružničku postaju u Divinu, u kojoj se predalo bez borbe 13 oružnika i domobrana. U to vrijeme ustanici iz bilećkog sreza i pograničnih dijelova Crne Gore otpočeli su sa prikupljanjem i napadima na Planu. Borba u koju se uključio dio ustanika koji su osvojili Divin otpočela je 27. avgusta. Prvog dana napada ustanici su odbijeni, ali su 28. avgusta ponovo napali stolikom snagom i u stolikom broju, da je otpor branilaca Plane uglavnom već prije podne bio skršen⁶⁵⁾. U toku drugog dana borbe za Planu ustanicima se priključio i dio odreda mostarskih komunista. Oko 30 domobrana i ustaša uspjelo je da se probije u Bileću, veliki broj je poginuo, a 70 domobrana i dva oficira su zarobljeni, razoružani i sprovedeni na Trusinu, odakle su zajedno sa 340 domobrana otpremljeni za Nevesinje i Mostar. Među ustanicima je bilo oko 30 poginulih i ranjenih.

U vrijeme borbi na Planoj ustaničke čete iz Panika i Oraha i Tupanski gerilski odred iz Banjana pod komandom Mile Kilibarde, političkog komesara Banjsko-vučedolskog NOP bataljona, sa ustanicima iz Zavođa i Ljubomira, zatvorili su pravac Trebinje — Bileća. Miruška i Čepeljička četa i crnogorske jedinice pod komandom Petra Komnenića opsjedale su Bileću i onemogućavale intervenciju bilećkog garnizona. 27. avgusta jedna kombinovana bojna od 800 ljudi pokušala je da se iz Trebinja probije u Bileću, ali je prodrla samo do sela Moska, koje je zapalila. Tu su je zadržali ustanici Paničko-orasčake čete, a zatim sa 150 boraca iz Banjsko-vučedolskog bataljona i ustanicima iz Miruša, Čepelica i Ljubomira potpuno razbili i uništili. Poginuo je komandant bojne, jedan oficir i 8 domobrana, ranjen 21 domobran, a zarobljeno je 5 oficira, 8 podoficira i 95 domobrana. Zaplijenjena je jedna haubica, 2 bacača bombi, 4 mitra-

⁶⁴⁾ U izvještaju Lepe Perović, u kome je sadržan i izvještaj »Štaba«, odnosno Mire Popare, piše da je prilikom borbi na Trusini zaplijenjeno 340 pušaka, 3 teška mitraljeza i 5 puškomitraljeza, preko 20 sanduka municije i bombi. (Zb. NOR, tom IV, knj. 1, dok. br. 98, str. 222).

⁶⁵⁾ Izvještaj predstojnika kotara Bileća, AVII, reg. br. 53/3-8, k. 220.

ljeza, 11 puškomitraljeza, 210 pušaka i znatne količine municije i ostale opreme⁶⁶). Kao i na drugim mjestima, zarobljene domobrane ustanici su pustili kućama.

Poslije pobjede na Planoj i na Mosku ustaničke snage su opkolile i napale Bileću i zauzele je noću između 28. i 29. avgusta. Neprijatelj se povukao u dobro branjen i utvrđen vojni logor, koji ustanici nisu mogli da osvoje. Istoga dana intervenisale su iz Trebinja jake italijanske snage, koje su bez otpora ušle u Bileću. Iznenadeni ustanici su se u neredu povukli iz grada.

Ustaničke akcije na području trebinjskog i ljubinjskog sreza otpočele su nekoliko dana kasnije nego u istočnim dijelovima Hercegovine, jer su predstavnici ustanika iz ovih srezova bili obaviješteni o zaključcima savjetovanja u Ublima tek 27. avgusta. 31. avgusta oko 300 ustanika iz zbjega »Ilija« i iz Ljubomira napalo je Ljubinje⁶⁷), ali ga zbog slabe organizacije napada nisu mogli da zauzmu. Istoga dana gerilci iz Lastve i Grahova, pod rukovodstvom Save Kovačevića i Vlade Šegrta, zauzeli su Lastvu, u kojoj su zarobili i razoružali, a zatim pustili na slobodu nekoliko oružnika. Ustanici su napustili Lastvu tek poslije intervencije italijanske vojske 2. septembra 1941. godine.

U periodu od 2. do 7. septembra ustaničke čete iz zbjegova u Iliji planini i Bobanima i ustanici iz Trebinjske šume napadali su željezničku prugu Mostar — Trebinje — Dubrovnik na dijelu između Huma i Zavale. Jedan gerilski odred razoružao je domobransku posadu u željezničkoj stanici Jasenice — Lug, dok se posada stanice Poljice u Popovu predała, a posada stanice Grmljani povukla u Zavalu. Istovremeno su ustanici na tom dijelu potpuno onesposobili željezničku prugu i onemogućili svaki saobraćaj. Domobrani su pokušali svim sredstvima da je deblokiraju i oposobe za saobraćaj, upotrebljavajući i posljednje rezerve iz Stoca i Mostara⁶⁸), ali nisu uspjeli i pruga je bila van upotrebe sve do 7. septembra, odnosno do intervencije italijanske vojske.

Sa zakašnjenjem su otpočele borbe i u gatačkom srezu, ali ovdje ne zbog neobaviještenosti, nego zbog saboterskog djelovanja nacionalističkih elemenata i bojazni komunista da se borbe ne pretvore u pokolje i pljačku. 2. septembra izvršeno je nekoliko manjih akcija kod Raščelice, Nadinića i Velike Gračanice, u kojima je ubijeno 6 ustaša i zarobljeno 20 domobrana, a 3. septembra izvršen je neuspisio napad na Gacko. Napad na Gacko ponovljen je 5. septembra, ali je samo Nikšićki gerilski odred sa Krstom Popivodom i Radojem Dakićem uspio da prodre u grad, dok ustanici, koji su bili pod komandom nacionalističkih elemenata, nisu uzeli učešća, zbog čega napad nije uspio. Istoga dana prema Gacku je upućen iz Plužina kod

⁶⁶) U izvještaju Zapovjedništva jadranskog div. područja kaže se: »Pognuli: — Bojnik Eleuterije Čelar, pričuvni poručnik Zvonimir Cvijetković i 8 domobrana«. (Zb. NOR, tom IV, knj. 1, dok. br. 313, str. 704).

⁶⁷) Izvještaj ustaško-domobranskog generala Lukića od 3. IX 1941, Zb. NOR, tom IV, knj. 1, dok. br. 303, str. 671.

⁶⁸) Zb. NOR, tom IV, knj. 1, dok. br. 310, str. 692.

Nevesinja jedan domobranski bataljon, koji je 7. septembra uspio da uđe u Gacko, poslije čega su se ustanci povukli⁶⁹⁾.

U konjičkom srezu, na području Boračkog jezera, na skupu ustanika koji je održan 8. septembra odlučeno je da akcije otpočnu što prije, iako je naoružanje bilo nedovoljno, a organizacija četa nije bila još završena⁷⁰⁾. 15. septembra ustanci su napali kod sela Boraka grupu od 30 ustaša i oružnika iz Konjica i Glavatičeva, ubili dvojicu ustaša, a veći dio zarobili. Poslije prethodnog saslušavanja narodni sud⁷¹⁾ je šestoricu osudio na smrt, a ostale pustio⁷²⁾. Na ustaničkoj strani poginuo je Šaćir Palata, radnik iz Mostara i predratni član Partije. Poslije ovog uspjeha ustanci su između 16. i 29. septembra izvršili nekoliko napada na oružničke postaje u Glavatičevu, Bjelimićima i Rujištima, koje su oružnici pod pritiskom ustnika napustili i povukli se u Konjic i Mostar.

U ustaničkim borbama u mjesecu avgustu u Hercegovini su postignuti znatni vojnički uspjesi. Likvidirane su preostale oružničke postaje, a regularne jedinice NDH su pretrpjele velike gubitke. Postalo je očito da NDH nije u stanju da savlada ustank i uspostavi svoju vlast u ustaničkim krajevima. »Razvoj događaja posljednjih dana na ovom divizijskom području uzeo je takav tok, da je vojnička situacija postala teška i komplikirana u svakom pogledu i da je veliko pitanje, da li će se moći dosadanjim snagama i sredstvima ta situacija održati u ruci«⁷³⁾. Priznajući pobjedu ustanka i svoju nemoć, Ante Pavelić, poglavnik NDH, zamolio je italijansku vladu da njene trupe izvrše reokupaciju II i III zone, o čemu je 26. avgusta postignut sporazum. Divizija »Marche«, koja je imala da izvrši reokupaciju Hercegovine, bila je pojačana jednim pukom Divizije »Cacciatori delle Alpi«, s dva bersaljerska bataljona, jednom eskadrom lakih tenkova, dva artiljerijska diviziona, jednom mehaničarskom i jednom motociklističkom četom. U Mostaru i Nevesinju bile su raspoređene jedinice 56. pješadijskog puka, a u Trebišju, Bileći, Plani, Avtovcu i Gacku trupe 55. pješadijskog puka. Do 1. septembra Italijani su preuzeли komandu i nad svim domobranskim jedinicama i oružničkim postajama, a zatim i svu civilnu vlast.

S italijanskom reokupacijom prestale su avgustovske i septembarske ustaničke borbe u Hercegovini.

⁶⁹⁾ Izvještaj zapovjednika jadranskog divizijskog područja od 6. septembra 1941, Zb. NOR, tom IV, knj. 1, dok. br. 310, str. 694.

⁷⁰⁾ O toj akciji piše Lepa Perović u izvještaju od septembra sljedeće: »Akcija je počela preuranjeno, tim što je jedan seljak, bez odobrenja Štaba, ubio iz osvete nekoga žandarma sa stanice Glavatičevac«, (Zb. NOR, tom IV, knj. 1, dok. br. 204, str. 452). U izvještaju Lepe Perović sadržan je i izvještaj U. Danilovića od 17. septembra).

⁷¹⁾ U narodni sud je, na zboru, za predsjednika izabran jedan mještanin, a za članove dvojica komunista.

⁷²⁾ U izvještaju Kotarske oblasti u Konjicu kaže se da su logornik, trojica ustaša i četiri oružnika poginuli u borbi (Zb. NOR, tom IV, knj. 2, dok. br. 99, str. 257), a u izvještaju Lepe Perović da je narodni sud šest strijeljao, a ostale pustio (Zb. NOR, tom IV, knj. 1, dok. br. 204, str. 452).

⁷³⁾ Izvještaj Zapovjedništva jadranskog divizijskog područja. Zb. NOR, tom IV, knj. 1, dok. br. 313, str. 705.

U svim ovim borbama preovladavale su ustaničke čete, koje su bile pod rukovodstvom vojnih štabova, komunista i simpatizera Partije, koji su nastojali da u toku borbe održe potreban red i disciplinu i spriječe stihijnost i samovolju u ustaničkim redovima. Međutim, poslije pobjede u Berkovićima ustaničkim četama su u velikom broju prilazile neorganizovane mase seljaka, što je, pored elemenata masovnosti, unesilo u naredne borbe oko Divina, Fatnice i Plane nered i nedisciplinu, otežavalo komandovanje i dezorganizovalo čete. Tako su se na ovom sektoru u početku organizovane borbe pretvorile u rasplinute frontove, koji su gubili vojnički, a poprimali stihijski karakter. O tome se u izvještaju »Štaba« za Hercegovinu kaže sljedeće: »Akcija koja je prije 10 dana počela na Dabru, poslije uspješnog završetka uslovila je takvo stanje u masama da se nije mogla izbjegći frontalna borba sa ustaškom vlasti u čitavom ovom kraju. Odredi nar(odne) vojske, poneseni pobjedom na Dabru, krenuli su spontano, praćeni ogromnom masom naroda, dalje preko Bilećkog sreza«⁷⁴⁾. U borbama oko Bileća, a naročito u konjičkom i trebinjskom srezu i Popovu polju, komunisti su umnogome uspjeli da spriječe ovakve pojave. Ustaničke akcije su vođene korektno, jer su u njima učestvovali ustaničke čete i gerilski odredi i djelimično neorganizovane mase seljaka. Time su elementi organizovanosti preovladavali nad elementima stihijnosti, pa u ovim krajevima nije došlo do težih slučajeva ubistava neboračkog stanovništva i pljačke.

U ovim borbama došlo je do daljeg produbljivanja rascjepa među ustanicima u svim bitnim pitanjima koja je ustanak nametao. Stavovi komunista i simpatizera Partije sa jedne i velikosrpskih elemenata s druge strane, koje su isticali u periodu priprema za dalje nastavljanje i proširenje ustanka, dobili su u ovim borbama svoju konkretnu potvrdu. Među ovim dominiralo je pitanje ponovnog pokretanja ustanka, njegovog karaktera i pitanje odnosa prema Muslimanima. Komunisti, odnosno »Voćstvo narodnooslobodilačkog pokreta u Hercegovini«, težilo je da ustanku da širi karakter, usmjeravajući ga protiv ustaške države i okupatora i nastojeći da mu obezbijedi podršku i učešće Muslimana i Hrvata. Velikosrpski elementi su u osnovi bili protiv pokretanja ustanka, a tamo gdje je do njega došlo težili su da ga svedu na borbu protiv Muslimana, ubistva, pljačke i paljevine i da spriječe ili ometu napade na domobranе i okupatorske jedinice.

U revesinjskom srezu Petar Samardžić i Jovan Draganić⁷⁵⁾ nisu uzeli ni kakvog učešća u ustaničkim borbama. Četni su ostali dosljedni svom stavu da »još nije vrijeme za dizanje „stanka«, da treba čekati, da su Engleska i Rusija daleko, da je i ustanak u Crnoj Gori preurarijen i slično. U konjičkom srezu neki od ovih elemenata tražili su da se sa Boraka vrati kućama borci iz Mostara, jer da oni onemogućavaju »miran život«.

⁷⁴⁾ Zb. NOR, tom IV, knj. 1, dok. br. 98, str. 220. i 221.

⁷⁵⁾ Jovan Draganić, seljak, pristalica Zemljoradničke stranke, jedan od organizatora četnika u Hercegovini. Prilikom povlačenja okupatora iz zemlje 1945. godine nestao je.

U gatačkom srezu velikosrpski elementi su otvoreno sabotirali ustaničke borbe. Marko Popović je obavijestio neprijatelja pred napad na Veliku Gračanicu da on neće u njemu uzeti učešća, što je omogućilo ustašama da se oslobole blokade. Milorad Popović je odbio predlog Štaba Crnogorskog gerilskog bataljona o stvaranju zajedničke ustaničke komande, u kojoj bi on bio komandant, a Obren Starović komesar. Prilikom napada na Gacko Dušan Bajagić nije htio da izvrši zadatok na koji se prethodno bio obavezao. Govoreći o stanju u Hercegovini u periodu avgustovskih borbi, Ugљeša Danilović u već navedenom izvještaju konstatiše: »Karakteristično je da su oni (velikosrbi — N. B.) prilikom opsade Gacka, kojom smo rukovodili mi, izvršili sabotažu...«⁷⁶⁾.

U skladu sa ovim svojim stavovima velikosrpski elementi su se suprotstavljali napadima ustanika na domobranske jedinice. Oni su u više slučajeva pregovarali sa domobranskim zapovjednicima da neometano, sa oružjem, napuste napadana mjesta i da im prepuste »domaće ustaše«, protiv kojih jedino žele da se bore. U napadu na Berkoviće Vjekoslav-Vjeko Đurić je postigao sporazum da se domobraska jedinica nesmetano povuče na Trusinu. Na zahtjev Vidaka Kovačevića 20 domobrana, koji su zarobljeni u Nadinićima, vraćeno je u njihov garnizon. Domobraska jedinica iz Nevesinja propuštena je nesmetano u Gacko, koje su napadale ustaničke čete pod rukovodstvom »Štaba nacionalnooslobodilačke vojske gatačkog sreza«. Nacionalistički i kolebljivi elementi bili su spremni da pred borbu na Mosku propuste u Bileću kombinovanu bojnu koja je poslata iz Trebinja itd. Ustaničke čete koje su stajale pod rukovodstvom sreških šabova i pod uticajem komunista bile su, naprotiv, za pridobijanje domobrana na predaju, za njihovo razoružanje i slanje kućama ukoliko ne žele da ostanu u redovima ustanika, ali i za odlučnu borbu protiv njih ukoliko nastave da učestvuju u operacijama. Dukica Grahovac nije prihvatio Đurićev sporazum o nesmetanom odlašku domobrana iz Berkovića na Trusinu, nego ih je prisilio na predaju, razoružao, a zatim pustio na slobodu. Na isti način ustanici su postupili na Trusini, Divinu, Planoj, Lastvi i Popovu polju. U svim ovim slučajevima istaknuti komunisti i komandiri ustaničkih četa govorili su domobranima o ciljevima borbe ustanika, a ponekad su ih puštali kućama »poslije gošćenja i održanim govora i pozdrava hrv(atskom) narodu i zaj(edničkoj) borbi«⁷⁷⁾. Bilo je i slučajeva uspostavljanja prisnijih uzajamnih veza tako da »često njihovi zarobljeni oficiri i vojnici mijenjaju uspomene sa starješinama nar. vojske«⁷⁸⁾. U težnji da utiče na domobrane »Voćstvo narodnooslobodilačkog pokreta za Hercegovinu« izdalо je i jedan letak u kome ih poziva da ne učestvuju u borbama i nastoji da ih pridobije na stranu ustanika. Letak glasi: »Vojnici Hrvati i Muslimani! Ne dopuštajte da vas, radnike i seljake, vode da se koljete sa srpskim radnicima i selja-

⁷⁶⁾ Zb. NOR, tom IV, knj. 1, dok. br. 204, str. 451.

⁷⁷⁾ Izvještaj »Štaba« za Hercegovinu, Zb. NOR, tom IV, knj. 1, dok. br. 98, str. 225.

⁷⁸⁾ Isto.

cima. Ugledajte se u vaše drugove iz Zagreba i ostale Hrvate koji vode veliku borbu sa ustaškim izdajnicima za slobodu hrvatskog naroda.

Narod ovoga kraja spremjan je da vas primi kao drugove i braću. Ne idite protiv njegove borbe za slobodu, jer je to i vaša borba. Ne dozvolite da vašim nedužnim životima plaćate zločine ustaških bandi. Primiće se čas slobode. Nepobjediva Crvena armija, s kojom idu radnici i seljaci sviju zemalja, raskida ropske lance potlačenih naroda.

Živjela borba za slobodu!

Živio hrvatski narod!

Dolje sluge Hitlera i Musolinija — Pavelićeve ustaše⁷⁹⁾.

Ovakvi stavovi doprinijeli su slabljenju borbene spremnosti domobranksih jedinica, njihovoj demoralizaciji i relativno lakim pobjedama ustaničkih četa. Zbog toga je ovakav odnos prema domobranima bio prihvaćen u najširim ustaničkim masama i nije se desio nijedan slučaj neodgovornih ubistava zarobljenika. S druge strane, vojne vlasti u Mostaru i Trebinju bile su prisiljene da preuzimaju mјere »discipliniranja« i stavljanje pod sud zbog kukavičkog držanja domobrana i oružnika koji su se predaval ustanicima.

Poznatim velikosrpskim stavovima o krivici svih Muslimana za ustaške zločine i o potrebi njihovog potpunog uništenja u ovim krajevima komunisti su suprotstavili stavove o nedužnosti većine, kažnjavanju samo onih koji su uzeli učeće u zločinima i o potrebi pregovaranja sa Muslimanima o predaji oružja, pomaganju ustanka i o njihovom učešću u ustaničkim borbama. Oslanjajući se na ustanike kojima su ustaše pobile ukućane i kojima je osveta postala jedini cilj, i na pljačkaške komitske grupe iz Crne Gore, velikosrpski elementi su raznim izgredima, ubistvima, pljačkama i paljevinama, uglavnom poslije borbe, onemogućili sva nastojanja da dođe do zbijavanja ustanika i Muslimana. Organizatori ustanka u Ljubomiru su prije napada na Begović-Kulu poslali pismo u muslimanska sela, obavijestili Muslimane da se ustanici ne žele boriti protiv njih, nego samo protiv oružnika i domobrana, i zatražili da se ni oni ne bore protiv ustanika. Povodom toga pisma ustaški tabornik za općinu Trebinjska Brda Meho Kafedžić sa grupom Muslimana došao je u selo Vlasače da se poveže sa komunistom Đokom Skočajićem, ali su ga velikosrpski elementi napali i neke od njegovih pristalica ubili. Kafedžić je pušten tek kad je jedan ustanik dokazao da je on povezan sa Asimom Zubčevićem, sekretarom Sreskog komiteta KPJ za Trebinje. Pored tog pokušaja dvojica članova Partije su dolazila u selo Zelenikovac, a jedna grupa ustanika u selo Glavinić da se dogovore sa Muslimanima o zajedničkoj akciji protiv ustaša, oružnika i domobranksih jedinica. Međutim, prilikom svakog od tih pregovora velikosrpski elementi su pravili izgrede koji su unesili nepovjerenje među muslimansko stanovništvo i jačali uticaj ustaških elemenata. U borbama koje su poslije ovih priprema vodene Muslimani iz ovih sela u većini bili su pasivni osim nekih iz Begović-Kule,

⁷⁹⁾ Zb. NOR, tom IV, knj. 1, dok. br. 11, str. 35, 36.

koji su učestvovali u odbrani oružničke postaje. Ali, poslije zauzimanja Begović-Kule i prodora ustanika prema Trebinju, stanovništvo gotovo svih muslimanskih sela u ovom kraju povuklo se u Trebinje, a velikosrpski elementi su to iskoristili za paljevinu većine sela i pljačku preostale imovine.

U muslimanskim selima oko Divina Halid Čomić i nekoliko drugih članova Partije i simpatizera Partije — Muslimana ubjedivali su muslimansko stanovništvo da mirno dočeka ustanike i da im preda oružje i izruči ustaše. Bilo je sličnih inicijativa od samih seljaka, o čemu Uglješa Danilović u izvještaju od septembra piše: »Kad su otpočele borbe, bilo je dosta slučajeva da su muslimani dolazili na pregovore sa ustanicima. Takav slučaj bio je i ovdje, u Bilećkom srezu⁸⁰⁾. O tome on dalje navodi konkretno: »Muslimani iz Fatnice, Deča, Njeganovića vodili su pregovore sa ustanicima. Ustanici su tražili od njih da predaju oružje, a krivci će, naravno, odgovarati za svoje zločine. Čatovići iz sela Deča nisu pristali da predaju oružje, a ostali su pristali — na potsticaj naših drugova muslimana. Obezeli su predati 150 pušaka. Međutim, kad su ustanički odredi sišli, zatekli su samo 8 pušaka i to kod ljudi koji se stvarno nisu mogli boriti. Ostali, na potsticaj ustaških zločinaca muslimana, povukli su se prema Plani i organizovali front. U selima su ostale samo neke familije i starci⁸¹⁾.

Koristeći stihiju koja je nastala poslije uključivanja ogromne mase seljaka u borbu i odlazak većine ustaničkih četa prema Trusini, Divinu i Planu, velikosrpski elementi i komitske grupe iz Crne Gore su u Dabru, poslije borbe, izvršile ubistva neboračkog muslimanskog stanovništva, paljevine njihovih kuća i opštu pljačku njihove imovine. Ubijeno je »oko 200 Muslimana⁸²⁾, u čemu se naročito istakla četa Vjekoslava Đurića, u kojoj su se nalazili »ljudi koji su ili sami preživjeli jame ili im je cijelokupna porodica pokljana. Oni su bili najaktivniji u klanju i oni su prvi pokolj na Dabru i izvršili⁸³⁾. Poslije povlačenja Muslimana iz sela oko Divina u Planu komitska grupa Rake Lalića iz Crne Gore upala je u selo Deča i ubila upravo onih 12 Muslimana koji su dočekali ustanike i predali im oružje. To je dalo nove argumente ustaškim elementima među Muslimanima, a one koji su odbegli učvrstilo je u uvjerenju da su pravilno postupili.

Slično kao i u Berkovićima, u Planoj su iza ustaničkih četa koje su otisle prema Bileći ostale grupe crnogorskih komita i domaćih šovinista, među kojima su se isticali docniji četnički komandiri Ante Bjeletić i Radoslav Vuković, koji su pobili 40 lica i popalili i opljačkali muslimanske kuće.

Na vijesti o divljanju šovinističkih elemenata na ovo područje došli su Miro Popara i Savo Medan i zatekli »vrlo teško stanje⁸⁴⁾.

⁸⁰⁾ Zb. NOR, tom IV, knj. 1, dok. br. 204, str. 445.

⁸¹⁾ Isto.

⁸²⁾ Zb. NOR, tom IV, knj. 1, dok. br. 204, str. 446.

⁸³⁾ Zb. NOR, tom IV, knj. 1, dok. br. 204, str. 445.

⁸⁴⁾ Isto, str. 446.

Pošto se nije moglo računati na pomoć ustaničkih četa, koje su bile pred Bilećom, oni su na predlog skupa Muslimana iz Fatnice i okoline odlučili da ih transportuju do Stoca. Uz pratnju od 12 ustanika, 300 staraca, žena i djece — Muslimana stiglo je u Dabar, gdje su ih 1. septembra preuzezeli velikosrpski elementi na čelu sa Radosavom Vukovićem, oteli od sprovodnika i većinu pobili kod sela Dabrice. Nešto se spasilo bjekstvom, a 25 su pratioci uspjeli da vrate natrag i prebace u Bileću.

Komunisti očito nisu imali dovoljno snaga da spriječe ovakvo djelovanje nacionalističkih elemenata, tim prije što su poslije osvajanja pojedinih mjeseta išli dalje sa ustaničkim četama. Odred komunista iz Mostara došao je tek u toku ovih borbi i nije imao vremena da organizuje politički rad među ustanicima. Oni su »po dvojica-trojica, razbacani u različita sela bez ikakvih instrukcija i uputstava, tako da su se utopili u masi i njihova uloga svela se na najobičnije učešće u bitkama...«⁸⁵⁾. O tome Uglješa Danilović piše u svom izvještaju: »Da su drugovi iz M.(ostara) stigli na vrijeme i da su se raspodjelili na pojedine čete, stvari bi ovdje sigurno pošle pravilnim putem i ovaj dio Hercegovine mogao je, po opštem uvjerenju, biti oslobođen u toku nekoliko dana. Međutim, oni su zadocnili, borbe su već počele, i njima nije ostalo drugo nego da se odmah umiješaju u borbu, a neophodan politički i organizacioni rad koji je trebalo unaprijed izvršiti (uspostava discipline i polit. komesara, ubijediti u potrebu bratskog odnosa prema muslimanima sa kažnjavanjem krivaca, itd.) nije se mogao izvesti«⁸⁶⁾. Nacionalistički elementi u pozadini osili su se do te mjere da su bili ugroženi i životi komunista, a naročito Muslimana. Sovinistički elementi htjeli su da ubiju i Miru Poparu zbog toga što je sakrio neke Muslimane. Zbog toga je partijsko rukovodstvo bilo prisiljeno da 6 komunista Muslimana iz Mostarskog odreda vrati nazad u Mostar. Iz istih razloga odustalo se od namjere da na ovo područje izide Avdo Humo i predloženo je da se uputi jedan Srbin, po mogućnosti Uglješa Danilović, što je nešto docnije i učinjeno.

Gatački srez bio je za komuniste i »Voćstvo narodnooslobodilačkog pokreta za Hercegovinu« najteži problem. »Tu se apsolutno neće moći izbjegći pokolj na vjerskoj liniji, pošto su tu vršena strašna nasilja od strane ustaša i pošto tu stalno izazivaju čarke i bojeve neorganizovane velike grupe iz Golije i Drobnjaka (Crna Gora) gdje je naš uticaj vrlo slab«⁸⁷⁾. Zbog takvog stanja Miro Popara i nije bio za forsiranje akcija u ovom srežu bez prethodne političke pripreme ustanika. U već navedenom izvještaju on o tome kaže: »To će se moći postići jedino malo dužim, upornim radom i pomoću nekoliko part. (izanskih — N. B.) odreda iz Crne Gore, u kome se smislu vrše razgovori sa crnogorskim drugovima«⁸⁸⁾. Prisustvo crnogorskog

⁸⁵⁾ Izvještaj Lepe Perović od septembra 1941. g., Zb. NOR, tom IV, knj. 1, dok. br. 98, str. 225.

⁸⁶⁾ Zb. NOR, tom IV, knj. 1, dok. br. 204, str. 444.

⁸⁷⁾ Izvještaj »Štaba« za Hercegovinu, Zb. NOR, tom IV, knj. 1, dok. br. 98, str. 222.

⁸⁸⁾ Isto.

gerilskog bataljona sa istaknutim partijskim rukovodiocima, koji su poslije ovih razgovora došli u gatački srez, onemogućilo je planove nacionalističkih elemenata, za koje je bilo najviše uslova na ovom srezu.

U drugim srezovima, u kojima su vođene borbe, kao što je već rečeno, nije dolazilo do ovako teških pojava, uglavnom, zahvaljujući većem uticaju komunista, koji su ih energično suzbijali. Isto tako do njih nije dolazilo u toku samih borbi, nego tek poslije njih, jer su ustaničke čete koje su bile pod uticajem komunista, i pored svih teškoća, uspijevale da održe red. Zahvaljujući njima u Bileći nije došlo do ubijanja muslimanskog stanovništva, ali pljačku radnji ustanici ipak nisu mogli spriječiti, iako su »komunisti sa oružjem razgonili pljačkaše i palikuće«⁸⁹). Nju je bilo teško spriječiti i u ostalim krajevima, jer se već u svim ustaničkim selima osjećala velika nestašica hrane, odjeće, obuće i ostalih potrepština.

Pored ispoljavanja raznih slabosti do kojih je u ovim ustaničkim borbama došlo uslijed neiskustva, nesnalažljivosti, nedovoljnih priprema, slabe organizacije i iz drugih razloga, postalo je očito da velikosrpski elementi predstavljaju veliku kočnicu za dalji razvitak i da se s njima rađaju počeci izdaje oslobođilačke borbe. Suzbijanje njihovog uticaja postaće u narednom periodu jedan od osnovnih političkih zadataka komunista i narodnooslobodilačkog pokreta.

Summary

The extremely economic and particularly industrial undevelopness of Hercegovina, its prevailing number of the peasant population loaded with difficult conditions of life, patriarchal way of comprehension, political prejudices and cultural backwardness, then the national unequality, and, finally, a very small number of the working class population, as well as a rather undeveloped state of Hercegovina society in general, had the decisive influence upon the general situation in Hercegovina.

Although devided and in constant conflicts concerning the participation in authorities, the bourgeoisie stayed undivided in their hatred towards the Communist Party of Yugoslavia in the period between the two World Wars. Constant persecutions and arrestings made the Party organization withdraw into strict illegality and confinement which resulted in the break of connections with the country and in the sectarian relations towards the growth of the Party organizations. The difficult situation in the Party in general, wrong attitudes as regards the national and the country problems, then no connections with the higher bodies of the Party also added to such a situation. From that situation the Party organizations from Hercegovina got out only a short time before the end of the war. The orientation to the fight against fascism and to the defence, of the country, the active participation of the Communist Party members in the April war, their taking part in suppressing the Ustashi

⁸⁹⁾ Batrić Jovanović, CG u NOR, knj. 1, str. 295.

riots, preparations for further fights against the occupator, and other steps, attracted a considerably great number of citizens and peasants who loved their country and were ready to defend it.

During the first days of the occupation the Ustashi were undertaking the extensive repressing measures against the Serb population in Hercegovina, and at the end of May and in June they started killing Serbs in mass. From the third June on it caused the first fights of the uprising people who, after the German aggression upon SSSR (the Union of Sovjet Socialist Republics), assumed the character of a mass armed insurrection. The June uprising in east Hercegovina had broken out before the Communist Party of Yugoslavia managed to do all the necessary arrangements for the insurrection, and before the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia issued a proclamation for the insurrection as an armed revolt of Serbs against the Ustashi crimes.

The members of the Communist Party and its sympathizers, who happened to be in the regions of the uprisings, took an active part in the June uprising and they played an important role in it. In spite of the discussions and shorter consultations held among the heads of the uprisings, the elements of the uprising organization were meagre because the organization was not directed from one center, then there were no crystalized targets of the struggle, and, finally, the numerous crowds of the uprising people were taking part in the actions spontaneously and without connection with the organizators of the insurrection.

However, the results of the struggle showed that the June uprising meant a contribution of the people from Hercegovina to the people's liberation struggle of Yugoslavia.

In July and August, in spite of the resistance from the part of the nationalistic elements, the party organizations from Bileće, Trebinje, partly Nevesinje and Stolac counties made all necessary political and military preparations for starting the insurrection. It broke at the end of August. The best organized preparations had been done in Bileće and Trebinje counties where the uprising actions were not turned into the revenge of Serbs against the quiet Moslem people. However, in the areas of Stolac and partly Bileće county boarding Nevesinje and Stolac counties, beside the country troops of the people's army, who acted under the influence of the communists, in the uprising actions took part the troops with the prevailing influence of the shovinists. They committed a massacre over the defenceless Moslem population in several places. Such a turning point of the revolutionary actions in August came from the badly prepared political and military arrangements, from the influence of Chetniks in the rows of the revolutionists, from the mass terror of Ustashi over the Serb population, and the fact that there were no Moslems in the rows of the revolutionists.

After the August fights and the Italian occupation of Hercegovina, the revolutionary areas came to see the period of an intensive activity on the creation and extension of the party organizations, on further consolidation of the revolutionary forces, born in June and August revolutionary days.

Prvi organi narodne vlasti na Romaniji

Drago Borovčanin

Posljednjih godina povećao se broj radova istoričara i pravnika o razvijetu narodne vlasti ili o pojedinim aspektima njene djelatnosti u toku narodnooslobodilačkog rata i revolucije naroda Jugoslavije. Bez obzira na to ta tematika nije još ni izdaleka iscrpljena, a pogotovo nisu izučene i obrađene specifičnosti razvitka vlasti u pojedinim krajevima, osobito u prvim godinama ustanka.

O stvaranju, razvoju i radu organa narodne vlasti uopšte, a posebno u Bosni i Hercegovini, pisao je prof. dr Hamdija Čemerlić¹⁾. On je s političko-pravnog stanovišta obradio postanak i razvoj narodne vlasti u Bosni i Hercegovini za vrijeme čitavog narodnooslobodilačkog rata, djelatnost NOO-a na kulturno-prosvjetnom polju, na polju organizacije i razvoja zdravstvene i socijalne službe, na ishrani NOV i određenih kategorija stanovništva, na razvijaju privrede i organizacionoj izgradnji NOO-a. U svojim radovima prof. dr Čemerlić se, uglavnom, koristi arhivskom građom koja je nastala 1942. godine i kasnije. Malo je ili nikako korištena grada nastala na početku ustanka 1941. godine, jer i ono malo što je ima nije bilo sređeno i pristupačno. Zato je razumljivo da ni nastanak i razvoj vlasti na jednom užem ustaničkom području kakvo je 1941. godine bilo Romanijsa nije mogao biti šire obrađen.

O tome se detaljnije ne govori ni u radu Veselina Duretića, koji je pisao o stvaranju narodne vlasti u Bosni i Hercegovini do

¹⁾ Dosada su objavljeni slijedeći radovi prof. dr Čemerlića: »Postanak i razvoj narodne vlasti u BiH za vrijeme NOB«, Godišnjak Istoriskog društva BiH, 1951, str. 53—94; »Razvoj organa pravosuda u BiH u toku NOB«, Godišnjak Pravnog fakulteta, Sarajevo 1955, str. 281—302; »Kulturno-prosvjetna djelatnost narodnooslobodilačkih odbora«, Godišnjak Istoriskog društva BiH, 1955, VII, str. 103—118, »Rad narodnooslobodilačkih odbora na ishrani NOV i određenih kategorija stanovništva oslobođene teritorije Bosne i Hercegovine«, Godišnjak Pravnog fakulteta, Sarajevo 1956, IV, str. 411—441; »Organizaciona izgradnja NOO«, Godišnjak Pravnog fakulteta, Sarajevo 1955, strana 301—331; »Organizacija i razvoj zdravstvene službe NOO u Bosni i Hercegovini za vrijeme NOB«, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, 1958, VI, str. 201—220. i »Privredna djelatnost NOO u BiH«, Godišnjak Pravnog fakulteta, Sarajevo 1962. X, strana 261—284.

II zasjedanja AVNOJ-a²). On je ovom problemu prišao prateći proces i stvaranje narodne vlasti na pojedinim širim područjima Bosne i Hercegovine.

O pripremama, početku i razvoju ustanka na Romaniji pisao je Abdulah Sarajlić, potpukovnik JNA³). Njegov prilaz ovom problemu imao je, uglavnom, vojni karakter. On prati razvoj vojnih jedinica i s tim u vezi razvoj ustanka i stvaranje slobodne teritorije na području Romanije i Glasinca.

U ovom kraćem radu namjeravam da obradim formiranje i djelatnost određenih organa vlasti na užem području slobodne teritorije na Romaniji 1941. godine da bih istakao političko-pravne specifičnosti ovih demokratsko-revolucionarnih institucija, provjerio ranije iznesene činjenice i popunio praznine. Kad sam u početku dao osvrt na pripreme, početak i razvoj ustanka prvih mjeseci 1941. godine, imao sam za cilj da čitaocu dam predstavu u kojim uslovima dolazi do stvaranja prvih organa vlasti na tom području.

Za ovaj rad koristio sam se istorijskom građom objavljenom u Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Pregledao sam i građu u Arhivu Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta u Sarajevu. Kako je mali broj originalnih dokumenata za potpuno rasvjetljavanje ovog problema, koristio sam se objavljenim i neobjavljenim sjećanjima učesnika NOR, a obavio sam i razgovor sa više učesnika u događajima 1941. godine na Romaniji, što mi je omogućilo da mnoga sjećanja i podatke kojim sam se koristio provjerim i utvrđim njihovu vjerodostojnost.

Ustanak na Romaniji počeo je 31. jula 1941. godine. Ali, pripreme za ustanak počinju mnogo ranije. Odmah poslije kapitulacije stare Jugoslavije organizacija KPJ (ćelija) na području Glasinca počela je, u skladu sa direktivama CK KPJ, vršiti intenzivne pripreme za početak narodnog ustanka. Partijsku organizaciju su sačinjavali: Mirko Borovčanin, Grujo Novaković, Danilo Đokić, Mikajilo Obrenović, Marko Ećimović, Milanko Vitomir, Đoko Mačar, Aleksa Ećimović, Janko Jolović, Mašan Đokić, Rajko Odović, Pero Kosorić, Rade Borovčanin, Drago Janković, Spaso Marković, Grujo Borovčanin i Savo Pređa⁴). Sekretar partijske organizacije bio je Mirko Borovčanin⁵). Pripreme za ustanak su se sastojale u političkoj mobilizaciji masa. U tom pravcu tumačena je politika okupatora, koji je imao za cilj da raspirivanjem nacionalne i vjerske mržnje što više razje-

²) V. Đuretić je objavio radeve pod naslovom: »Stvaranje prvih organa narodne vlasti u Hercegovini«, Vojnoistorijski glasnik br. 6/1964; »Stvaranje prvih organa narodne vlasti u Zapadnoj Bosni«, Prilozi Instituta za radnički pokret u Sarajevu, br. 1, 1965. godine.

³) A. Sarajlić je objavio svoje radeve pod naslovom: »Ustanak na Romaniji i razvitak Romanijskog partizanskog odreda 1941. godine«, Glasnik Istoriskog društva BiH, III, 1951, str. 95—168; »Borba Romanijskog partizanskog bataljona na Crvenoj stijeni«, Vojnoistorijski glasnik, 1951, 2, str. 126—130, »Ustanak na Romaniji«, Vojni glasnik, 1952, 1, str. 73—96.

⁴) Prema sjećanju Mikajila Obrenovića i Mašana Đokića i na osnovu Zapisa iz oslobodilačkog rata Rodoljuba Čolakovića, knjiga II, strana 210, »Svjetlost«, Sarajevo 1948. godine.

⁵) Uhvaćen od ustaša u početku ustanka i odveden u logor, a zatim ubijen.

dini naše narode i tako olakša svoj položaj. Ljudima je savjetovano da ne idu na rad u Njemačku, da sabotiraju proizvodnju po šumskim radilištima i na drugim poslovima koji služe okupatoru i tako mu onemogućavaju normalnu eksploataciju naših prirodnih bogatstava. Ujedno je objašnjavana i uloga domaćih izdajnika. Posebna aktivnost partijske organizacije bila je usmjerena na prikupljanje oružja, municije, vojnih uniformi i pripremanje ljudi za neposrednu oružanu borbu. Komunisti su objašnjavali narodu da je borba jedini izlaz iz tako teške situacije koja je nastala okupacijom naše zemlje, a jedinstvo svih narodnih snaga i bratstvo svih naroda osnovni uslov uspjeha u borbi. Aktivnost članova Partije i partijske organizacije kao cjeline doprinijeli su da Partija dobije veliki uticaj u narodu i da komunisti dobivaju sve jaču podršku. Tako su komunisti, simpatizeri Partije i veći broj ostalih građana spremno dočekali dan ustanka.

Napad Njemačke na Sovjetski Savez ubrzao je pripreme za ustanak. Narodne mase su imale puno povjerenje i vidjele veliku zalagu u postojanju socijalističke zemlje, Sovjetskog Saveza, i antifašističkih snaga širom svijeta. To uvjerenje bilo je tako veliko da je kod najvećeg dijela stanovništva vladalo mišljenje da će rat biti brzo završen, odnosno da će Sovjetski Savez izvojевati pobjedu nad fašističkom Njemačkom za nekoliko mjeseci.

Mjere koje je preduzela organizacija KPJ na Glasnicu doprinijele su da Proglas CK KPJ i poziv na ustanak budu pozitivno primljeni kod većine ljudi na Romaniji.

Poslije Proglasa CK KPJ aktivnost komunista i drugih naprednih ljudi postaje još življia i konkretnija. Rad partijske organizacije na Glasincu i svakog njenog člana, opšta situacija u zemlji, kao i činjenica da je Sovjetski Savez ušao u rat, doprinijeli su bržem okupljanju ljudi u borbi protiv okupatora i njegovih sluga. Mase su tako došle do saznanja da samo partija kakva je KPJ može u vrijeme stvaranja kvislinških državnih tvorevina u Jugoslaviji da očuva jedinstvo naroda i da kao jedina jugoslovenska politička snaga vodi borbu do konačne pobjede.

Budući da je partijska organizacija već razvila zapaženu aktivnost i stekla veliko povjerenje kod naroda Glasinca i Romanije, 10. jula 1941. godine iz Sarajeva na Romaniju izlazi Pavle Goranin Ilija⁶). On je trebao da ostane na Glasincu, da organizuje pripreme za ustanak i da njim neposredno rukovodi. Kad su pripreme za ustanak ušle u završnu fazu, a približavao se i dan početka ustanka, početkom jula 1941. godine izašli su na Romaniju iz Sarajeva: Slobodan Princip Seljo, Hasan Brkić Aco, Slaviša Vajner Čića, Oskar Danon Jovo i Branko Milutinović Obren.

Odmah po izlasku istaknutih komunista iz Sarajeva održan je sastanak partijske organizacije, kojem su prisustvovali svi članovi Partije sa Glasinca i oni koji su došli iz Sarajeva. Na sastanku je

⁶) Vidi: Zapis iz narodnooslobodilačkog rata od Rodoljuba Čolakovića, knjiga II, str. 209, Svjetlost 1948. godine i Memoarsku građu u Institutu za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, dokument br. 9665 (dalje: IRP Sarajevo. MG. dokument br.).

razmatrana politička situacija na području Glasnica i Romanije, analizirana aktivnost partijske organizacije i njenih članova na pri-premama za ustanak i donesen zaključak da se formira štab Romanijskog partizanskog odreda. Odmah su imenovani i članovi Štaba: Slaviša Vajner Čića, komandant, Oskar Danon i Danilo Đokić, zamjenici komandanta, Pavle Goranin Ilija, politički komesar i Mikajilo Obrenović, član Štaba odreda⁷⁾. Pored toga, na sastanku je zaključeno da članovi Partije odmah pođu u sela, objasne odluke CK KPJ o dizanju ustanka i zaključke partijske organizacije o formiranju Štaba Romanijskog odreda i da prenesu poziv partijske organizacije najboljim aktivistima da s oružjem pođu na zborno mjesto radi otpočinjanja ustanka. Sastanak ustanika zakazan je na Čavčevu polju na Romaniji, pa je komunistima stavljeno u zadatku da određenog dana dođu s ljudima na to mjesto.

Naredna dva-tri dana na Romaniji se, pored članova KP, pri-kupljaju i drugi ljudi koji su bili spremni da se bore protiv okupatora. Zato je 28. jula 1941. godine održan zbor svih boraca. Posebno su istaknuti zadaci u vezi sa predstojećim akcijama na uništavanju puteva, postavljanju zasjeda, napadanju na neprijateljska uporišta, ometanju neprijatelja da se kreće iz mjesta u mjesto i da zalazi u sela i o mjerama koje treba preduzeti za dalje omasovljavanje ustanka. Ukazano je i na zadatke na obradi poljoprivrednih imanja i obezbjeđenju prehrane boraca i stanovništva⁸⁾). Na sastanku je zaključeno da se sa ustankom počne odmah kako se kod onih koji su već bili spremni za borbu ne bi gubilo povjerenje u sve ono što je preduzeto. Odmah je trebalo izvoditi diverzije i sabotaže na komunikacijama i objektima kojim se služio neprijatelj, mobilisati nove ljude i sl. U cilju izvođenja akcija zaključeno je da se formiraju udarne grupe, koje treba da dobiju konkretnе zadatke za napad na pojedina neprijateljska uporišta. Na zboru je donesen i opšti plan napada Štabu Romanijskog partizanskog odreda stavljeno je u zadatku da rukovodi udarnim grupama i njihovim akcijama. Neposredno poslije zpora, 30. 7. 1941. godine, na sastanku Štaba Romanijskog partizanskog odreda formirane su desetine i postavljeni desetari⁹⁾.

Kad je izrađen plan napada na određena neprijateljska uporišta, pristupilo se i prvim akcijama. Tako je u noći 31. jula na 1 avgust 1941. godine izvršen napad na opštinsku zgradu u Sokolovićima, koju je čuvalo nekoliko naoružanih žandarma, kao i na žandarmerijsku kasarnu u Žljebovima. Istodobno su prekinute telefonske linije na relaciji Mokro—Sokolac—Han-Pijesak i Sokolac—Rogatica¹⁰⁾. Sedmog avgusta partizani napadaju ustaše koji se kreću od Sokolca prema Knežini i razoružavaju ih, a 15. avgusta napadnuta je žandarmerijska kasarna u Mokrom. U ovom vremenu srušen je

⁷⁾ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugo-slovenskih naroda, tom IV/1, dokumenat br. 2 (u daljem tekstu: Zbornik dokumenata NOR, tom..., dokumenat broj...).

⁸⁾ Zbornik dokumenata NOR, tom IV/1, dokumenat br. 2.

⁹⁾ Isto.

¹⁰⁾ Isto.

most na rijeci Miljacki kod Dervente¹¹). 19. avgusta partizani vode žestoku borbu s Nijemcima na Romaniji, u kojoj su poginula dva deset i dva njemačka vojnika. Pale su i prve partizanske žrtve. U toj borbi poginulo je četiri i ranjeno pet boraca — partizana¹²). Kad su likvidirana sva neprijateljska uporišta u okolini Sokolca, 25/26. avgusta napadnut je i oslobođen Sokolac¹³). Borbe na Romaniji već tada dobivaju karakter ustanka širih razmjera. Za relativno kratko vrijeme stvorena je slobodna teritorija, koja se prostirala od Crvenih stijena na Romaniji do Vlasenice¹⁴), gdje se spajala sa slobodnom teritorijom Birčanskog partizanskog odreda, i od Gučeva i drugih sela neposredno ispred Rogatice do Olova. Jedino se u Knežini nalazio ustaški garnizon, koji je bio opkoljen u samom mjestu i nije imao mogućnosti da se izvuče. Ova oslobođena teritorija sve se više širila, a krajem oktobra 1941. godine oslobođena je i Knežina¹⁵). U tim prvim borbama nanijeti su neprijatelju veliki gubici, zaplijenjena je znatna količina oružja i drugog ratnog materijala, što je omogućilo dalje jačanje odreda i razvoj ustanka. Romanijski odred brzo je izrastao u veliku vojnu jedinicu i krajem 1941. godine imao je oko 3.500 partizana.

Na tako velikoj oslobođenoj teritoriji ukazala se potreba za formiranjem organa vlasti koji će preuzeti poslove oko održavanja reda i mira, snabdijevanja partizanskih jedinica i stanovništva hranom i drugim potrebama i obavljati druge poslove značajne za dalji razvoj ustanka.

Stvaranje organa vlasti bio je neophodan uslov za dalju mobilizaciju svih ljudskih i materijalnih snaga naroda u borbi protiv okupatora i kvislinga. Bez organa istinske narodne vlasti nije se moglo ni zamisliti izrastanje ustanka u sveopšti rat za oslobođenje zemlje.

Bilo je svima jasno da ulogu nove revolucionarne vlasti ne mogu vršiti organi stare vlasti, koji su se stavili u službu okupatora i tako izgubili povjerenje masa. Zato je partijska organizacija istakla zadatku da partizanski odred na Romaniji ruši stare organe vlasti i da uništava stari državni aparat na ovom području (opštine, pore-ske ispostave, žandarmerijske stanice i sl.), čiji su se službenici bili, uglavnom, stavili u službu okupatora. S razbijanjem neprijateljskih uporišta u Žljebovima, Sokolovićima, Kramu, Mokrom i Sokocu uništeni su i postojeći organi vlasti u tim mjestima, kao i njihova arhiva. To je bio neminovni i sastavni dio borbe ustaničkih masa.

¹¹) IRP Sarajevo, MG, dokumenat br. 9665, tj. sjećanje Gruje Novakovića, učesnika u događajima 1941. godine.

¹²) Zbornik dokumenata NOP, tom IV/1, dokumenat br. 28.

¹³) IRP Sarajevo, MG, dokumenat br. 9848, sjećanje Gruje Novakovića, Bože Jugovića, Danila Jakovljevića i Ratka Jovičića, prvoboraca ovog kraja.

¹⁴) Zbornik dokumenata NOR, tom IV/1, dokumenat br. 89.

¹⁵) Zapisi Rodoljuba Čolakovića, knjiga II, strana 146.

U prvo vrijeme ustanka na Romaniji poslove narodne vlasti obavlja Štab Romanijskog partizanskog odreda¹⁶⁾. On vrši mobilizaciju ljudstva za Odred, organizuje snabdijevanje partizanskih jedinica hranom, održava red u selima i sl. Ovaj period traje vrlo kratko, oko mjesec dana od početka ustanka. Partijska organizacija i Štab Romanijskog partizanskog odreda u to vrijeme donose zaključak da se pridi formiraju organa narodne vlasti. S obzirom na različite poslove koje treba da obavlja nova vlast, ukazala se potreba za formiranjem odgovarajućih organa te jedinstvene vlasti za čitavu slobodnu teritoriju. Krajem avgusta i u prvoj polovini septembra 1941. godine formirani su Komanda mjesta, Narodnooslobodilački odbor i Narodnooslobodilački sud u Sokocu. Novi organi vlasti imali su zadatku da se rukovode interesima oslobodilačke borbe. Upravo zbog toga mase su u stvaranju novih organa vlasti vidjele početak raskida sa svim onim što je u staroj Jugoslaviji bilo nedemokratsko i protivnarođno. U daljem izlaganju bavićemo se analizom rada pojedinih od tih novih organa.

NARODNOOSLOBODILAČKI ODBOR U SOKOCU

Na narodnom zboru održanom 13. septembra 1941. godine u Sokocu, kome je prisustvovao pored velikog broja stanovnika Glasinca i Romanije i veliki broj vojnika-partizana, izabran je Opštinski NOO za opštinu Sokolac¹⁷⁾. Prisutnim na zboru govorili su Pavle Goranin Ilija, politički komesar Romanijskog partizanskog odreda, Janko Jolović, Grujo Novaković i dr. Oni su isticali značaj i potrebu formiranja organa vlasti, govorili o zadacima budućih NOO-a, o razvitku ustanka i sl.

Narodnooslobodilački odbor u Sokocu zvao se Opštinski, jer pred rat Sokolac nije bio sresko mjesto. Međutim, područje na kome se protezala vlast ovog Odbora bilo je mnogo šire nego je bila teritorija stare glasinačke opštine. Ona je obuhvatala cijelo područje bivše glasinačke, sokolovičke, knežinske, veći dio paljanske i dio rogatičke opštine.

U Opštinski NOO izabrano je 25 članova. To je bio plenum i njega su sačinjavali: Grujo Novaković, student prava, Marko Borovčanin, Veso Bašović, Stevan Pređa, Pero Renovica, Božo Đurković, Risto Bjeković, Milivoje Vitomir, Krsto Zagojac, Aleksa Marić, Ilija-Iko Beatović, Milan Koprivica, Bojo Malović, Mitar Đukić, Stevan Jolović, Miloš Borovčanin, Miloš Čajić, Marko Kovačević, Kabaš Nazif, Milivoje Terzić, Trifko Krsmanović, Rade Kovačević, Janko

¹⁶⁾ U Izvještaju Komande sarajevske oblasti od 27. avgusta 1941. god. pored ostalog se kaže: »Jer je bataljon stvarno jedina vlast na Glasincu«. Ovdje se bataljon poistovjećuje s Romanijskim partizanskim odredom (Zbornik dokumenata NOR, tom IV/1, dokument br. 53).

¹⁷⁾ IRP Sarajevo, MG, dokument br. 9665, prema sjećanju Gruje Novakovića, Milorada Borovčanina i Mašana Đokića, prvoboraca ovog kraja, koji skoro na identičan način opisuju događaje prilikom izbora Opštinskog NOO-a u Sokocu.

Jolović, Memiš Vrabac i Desimir Šarac¹⁸), seljaci sa Glasinca. U Odboru su bila zastupljena sva veća sela ili grupa manjih sela sa oslobođene teritorije Glasinca i Romanije. Izbori su bili slobodni. Narod je birao ličnosti koje su sposobne da vrše funkciju odbornika i koji su bili privrženi NOB-i. Plenum se sastajao povremeno i rješavao određene probleme od interesa za NOB i narod ovog kraja. Zaključci koje je NOO donosio nisu razrađivani u formi propisa. Naime, u zaključcima je bilo određeno samo ono što treba raditi, kakva prava pripadaju pojedincima ili grupama građana. Međutim, nije bio propisan postupak za ostvarenje materijalnih prava, koja se u zaključcima daju pojedincima. Zaključci nisu sadržavali ni kaznene odredbe za one koji se ne pridržavaju njihovih odredaba. Ali sve to ne umanjuje njihov značaj. Te odluke su predstavljale izraz volje naroda, jer su ih donosili istinski narodni predstavnici, pa su se sankcije podrazumijevale same po sebi. Izvršavanje zadataka koje je postavljaо Odbor bila je moralna i politička obaveza svih građana. Neizvršavanje tih obaveza predstavljalo je sabotažu i bježanje sa poprišta borbe za oslobođenje. Upravo zbog toga gotovo da nije ni bilo onih koji se nisu pridržavali propisanih normi i obaveza koje su iz njih proizlazile.

Za obavljanje svakodnevnih poslova i sprovođenje u život odluka Plenuma izabran je Izvršni odbor Opštinskog NOO-a. Izvršni odbor je imao pet članova. Njega su sačinjavali: Grujo Novaković, predsjednik, Marko Borovčanin, Veso Bašović, Pero Renovica i Stevan Pređa, članovi Izvršnog odbora¹⁹).

Članovi Izvršnog odbora imali su određena konkretna zaduženja u Odboru, odnosno neposredno su rukovodili pojedinim sektorima. Izvršni odbor je u svojoj organizacionoj strukturi imao četiri sektora i to: sektor za mobilizaciju u vojsku, sektor za snabdijevanje vojske hranom, odjećom i obućom, sektor za obavljanje poljoprivrednih radova i sektor za zbrinjavanje siromašnih i iznemoglih, za brigu i smještaj porodica čiji su domovi izgorjeli. Sektorima su rukovodili članovi Izvršnog odbora: Stevan Pređa, Pero Renovica, Marko Borovčanin i Veso Bašović²⁰). Predsjednik Odbora objedinjavao je njegov rad, predstavljao Odbor i održavao veze sa predstvincima Štaba Romanijskog odreda. Izvršni odbor imao je određen broj službenika koji su radili u Odboru. Imao je i svoj pečat sa petokrakom zvijezdom u sredini.

Neposredno poslije izbora Opštinskog NOO-a u Sokocu, 15. septembra 1941. godine, Štab sarajevske oblasti izdaje Uputstvo za organizovanje i saradnju vojnoteritorijalnih organa i organa narodne

¹⁸⁾ U originalnim dokumentima nema podataka o sastavu prvog NOO-a u Sokocu, pa su radi utvrđivanja konsultovani: Grujo Novaković, predsjednik ovog Odbora, te Pero Renovica i Marko Borovčanin, članovi Izvršnog odbora. Pored njih konsultovani su: Mašan Đokić i Milorad Borovčanin, prvoborci ovog kraja, učesnici na zboru na kome je izabran Odbor.

¹⁹⁾ Vidi: Zapis iz narodnooslobodilačkog rata od Rodoljuba Čolakovića, knj. II, »Svetlost«, Sarajevo 1948. god. str. 212, i Memoarsku građu IRP Sarajevo, dokumenat broj 9850.

²⁰⁾ IRP Sarajevo, MG, dokumenat broj 9850.

vlasti na oslobođenoj teritoriji²¹), kojim precizira zadatke i određuje odnose između vojnoteritorijalnih organa i organa vlasti. U Uputstvu je predviđeno da plenum opštinskog (sreskog) odbora bira vijeće, koje sprovodi njegove odluke. Prvorazrednu ulogu prema ovom Uputstvu dobiva komandant opštine (ili sreza). Funkcija komandanta opštine (sreza) odgovara funkciji predsjednika opštinskog (sreskog) NOO-a. Upustvom su određeni zadaci komandanta opštine (sreza) i to:

- da se stara o bezbjednosti, redu i miru u pozadini,
- da preko NOO obezbjeđuje snabdijevanje vojske,
- da preko NOO-a ili povjerenika obezbjeđuje što hitnije obavljanje poljoprivrednih rada,
- da u zajednici s NOO organizuje kulturno-prosvjetni rad u selima (varošima), stara se o stalnom obavještavanju sela o narodnoj borbi partizana i događajima u zemlji i inostranstvu.
- Komandant za svoje postupke odgovara narodu (opštinskom vijeću) i partizanskoj komandi. Povjerenici i članovi NOO odgovorni su komandantu i opštinskom vijeću.
- Komandant mjesta mora biti u stalnoj vezi sa komandantom odreda i obavještavati ga o svim promjenama²².

Uputstvo u posljednjoj odredbi govori o komandantu mjesta, dok naprijed stalno govori o komandantu opštine (sreza). Ovo dolazi zbog toga, po mom mišljenju, što je u Sokocu već postojao komandant mjesta, jer je Komanda mjesta formirana prije nego je izdato Uputstvo, a komandant te Komande bio je ujedno i predsjednik Opštinskog narodnooslobodilačkog odbora, koji je takođe postojao u Sokocu. Upravo zbog toga što su te dvije funkcije bile sjedinjene u jednoj ličnosti Uputstvom su određeni zadaci komandanta mjesta i opštinskog NOO-a.

Međutim, Opštinski NOO u Sokocu nije svoju organizaciju u potpunosti uskladio sa tim Uputstvom. Umjesto komandanta opštine ovaj odbor je i dalje imao svog predsjednika, koji je ujedno ostao i komandant Komande mjesta u Sokocu. Zadatke koje je po Uputstvu imao komandant opštine sprovodio je predsjednik zajedno sa Izvršnim odborom. Čisto vojna pitanja (organizaciju vojnih bolnica, organizaciju vojnih magacina, radionica za izradu i opravku oružja, transport vojnog materijala, održavanje reda i sl.) predsjednik je rješavao kao komandant mjesta, a ne kao komandant opštine. Ovo govori da su postojale dvije odvojene i različite funkcije. Ta razlika je očita i u pogledu zauzimanja tih dviju funkcija. Dok je predsjednik Opštinskog NOO-a bio biran iz reda odbornika, dotle je komandant Komande mjesta bio postavljen od Štaba Romanjanskog partizanskog

²¹) Štab sarajevske oblasti izdaje 15. septembra 1941. godine Uputstvo o obezbjeđenju redovnog života i rada u mjestima iz kojih je Narodnoslobodilačka partizanska vojska protjerala okupatora i njegove služe. Taj se zadatak Uputstvom stavlja u dužnost komandantu partizanskog odreda koji je oslobođio mjesto. Uputstvom je rečeno da u svakom sreskom mjestu i u selu postoji NOO, koji treba birati na zboru (Zbornik dokumenata NOR, tom IV/1, dokument broj 142, strana 309—311).

²²) Zbornik dokumenata NOR, tom IV/1, dokum. br. 142, str. 309—311.

odreda. Kasnije se formiraju komande mesta u Sokolovićima, Knežini i Kaljini, gdje nema opštinskih NOO-a, što potvrđuje da te dvije funkcije nisu bile vezane niti uslovljene.

Opštinski NOO je pored zadataka koji su navedeni za komandanta opštine imao dužnost da pruži pomoć vojnim jedinicama u mobilizaciji ljudstva, da organizuje privredu i preduzima mjere za održavanje reda i mira²³⁾.

Pružanje pomoći vojnim jedinicama ogledalo se u mobilizaciji svih sposobnih ljudi za vojsku. Da bi mobilizacija bila regulisana određenim normama, Opštinski NOO je na jednom od svojih prvih zasjedanja donio odluku²⁴⁾ da, u zajednici s Komandom mesta u Sokocu, organizuje regrutaciju mladića onih godišta koji nisu služili vojsku, a bili su prisppjeli za regrutaciju, i da na taj način odabere sposobno ljudstvo za vojsku. U tu svrhu formirana je i regrutna komisija. Komisiju su sačinjavali: predstavnik Romanijskog partizanskog odreda, predstavnik NOO-a i ljekar. Organizacija regrutacije dobro je pripremljena. Od strane NOO-a upućeni su pismeni pozivi svim vojnim obveznicima sa oslobođene teritorije. Svi pozvani su se odazvali i pristupili pred komisiju²⁵⁾. To predstavlja značajan momenat i govori da je Opštinski NOO prihvaćen kao organ vlasti s punim autoritetom na čitavom području. Regrutna komisija je, nakon pregleda obveznika, sposobne slala u jedinice Romanijskog partizanskog odreda, drugi dio u jedinice za snabdijevanje vojske hranom, odjećom i obućom²⁶⁾, a treći za pomoćno osoblje u bolnice, komande, kasarne, odnosno u zanatske radionice koje su radile za vojsku.

Svi obveznici su se disciplinovano javljali komandama u koje su upućivani. Stariji ljudi nisu mobilisani da bi mogli raditi na obradi poljoprivrednih imanja i tako obezbjediti hranu za partizanske jedinice i stanovništvo.

Pored regrutne formirana je, u okviru Sektora za snabdijevanje vojske hranom, odjećom i obućom, komisija za brigu o prikupljanju hrane, odjeće, obuće i oružja, za vojsku²⁷⁾. Na čelu komisije stajao je član Izvršnog odbora. Ova komisija je po selima organizovala sakupljanje hrane, odjeće i obuće, kao i drugih materijala potrebnih za vojsku i vojnu bolnicu. Od obuće su prikupljane čarape, priglavci i uvijači za noge, dok su od odjeće prikupljani rublje, džemperi i drugi odjevni predmeti. Naročito je posvećivana pažnja prikupljanju platna od koga su, u nedostatku pravih zavoja, pravljeni zavoji za ranjenike. Ova komisija je postigla velike uspjehe. Narod se masovno odazivao pozivu NOO-a i pružao svu moguću materijalnu

²³⁾ IRP Sarajevo, MG,dokumenat br. 9751, Grujo Novaković, sjećajući se dogadaja, kaže: »Osnovni zadatak odbora bio je pomoći vojnim jedinicama i organizovanje privrede u pozadini«.

²⁴⁾ Sjećanje Gruje Novakovića, Četrdeset godina, knj. 7, str. 36.

²⁵⁾ Sjećanje Gruje Novakovića, Četrdeset godina, knjiga 7, str. 36.

²⁶⁾ Postojale su vojne radionice u kojima se pripremala hrana, izrađivala odjeća i obuća za vojsku. Te radionice su bile smještene u Sokocu i u Podromaniji i imale su svoju komandu.

²⁷⁾ Sjećanje Gruje Novakovića, Četrdeset godina, knj. 7, str. 36.

pomoć. Na pletenju čarapa, džempera, uvijača i sl. angažovane su omladinke. Bio je ponos svake omladinke da što više isplete i tako doprinese svoj udio zajedničkoj borbi²⁸⁾.

Kako oružana sila NOP-a nije imala magacine i rezerve hrane, to je jedan od osnovnih zadataka NOO-a bio da po selima organizuje prikupljanje hrane za vojsku. Hranu, odjeću i obuću mogli su prikupljati samo NOO²⁹⁾. Svim drugima, pa i vojnim rukovodstvima, zabranjeno je da neposredno prikupljaju bilo šta od stanovništva. Od prehrambenih proizvoda prikupljano je: žito, meso, krompir, pasulj i dr. Naročito je bilo potrebno prikupiti dovoljno hrane za ranjenike. Za njih je, pored navedenih prehrambenih artikala, prikupljano mlijeko i mliječni proizvodi, jaja, mast, maslo i sl. I na ovom planu su Odbor i njegovi organi postigli zavidne rezultate³⁰⁾. I vojne jedinice, a i bolnica, redovno su snabdijevane relativno dovoljnim količinama hrane. No, i pored velikog zalaganja Odbora i odziva naroda u pogledu snabdijevanja vojske hranom bilo je mnogo teškoća. Područje Glasinca i Romanije dosta je pasivan kraj, pa, osim mesa, krompira i hljeba, teško je bilo obezbijediti druge prehrambene articke. Naročito je bilo teško obezbijediti povrće i voće. Zbog toga je hrana bila dosta jednolična, što je predstavljalo stalnu opasnost od pojave raznih oboljenja³¹⁾. Ono čim je narod raspolagao nije bilo teško prikupiti i pravilno je raspoređivano po jedinicama, prema utvrđenim normativima. Odbor i vojne jedinice čuvali su prehrambene articke i dobro ekonomisali. I pored relativno velikih količina žita, krompira i velikog stočnog fonda, zalihe nisu bile neiscrpne, jer je broj vojnika-partizana Romanijskog partizanskog odreda bio dosta veliki, a područje koje je snabdijevalo odred ipak ograničeno, a često izvrgavano nemilosrdnoj pljački okupatora i kvinslinških vojnih formacija.

U interesu sistematskijeg snabdijevanja vojske hranom, odjećom, obućom, te oružjem i municijom, NOO je preduzeo niz mjera na organizaciji privrede na oslobođenoj teritoriji. Istina, na ovom području nije bila razvijena industrija. Postojale su samo pilane u Sokocu i Han-Kramu i manji broj zanatskih radnji, od kojih u datim uslovima ne bi moglo biti veće koristi u pogledu jačanja ekonomske baze NOP-a. Zbog toga je glavni zadatak Odbora bio usredsređen na obradu poljoprivrednih imanja. Trebalo je obaviti žetvu, vršidbu, kao i sabiranje drugih plodova. U tu svrhu, s obzirom da su muškarci sposobni za rad otišli u partizanski odred, formirane su po selima radne grupe od preostalih sposobnih muškaraca, žena i omladine. Jedino je zajedničkim snagama bilo moguće obaviti dosta obimne poslove u poljoprivredi u uslovima kada su se najznačajniji nosioci tih poslova nalazili u partizanima. Zahvaljujući dobroj organizaciji i velikom entuzijazmu naroda, svi poslovi su na vrijeme i dobro

²⁸⁾ Isto.

²⁹⁾ Zbornik dokumenata NOR, tom IV/1, dokumenat br. 100.

³⁰⁾ Ne raspolaže se tačnim podacima o dobrovoljnim prilozima naroda ovog područja, ali i danas se u narodu priča kako su i siromašne porodice »od usta odvajale« i hranile svoju vojsku.

³¹⁾ Zbornik dokumenata NOR, tom IV/1, dokumenat br. 220.

obavljeni³²⁾). To je imalo veliki značaj i bilo snažan doprinos daljem razvoju ustanka. Borci su imali puno povjerenje u bezbjednost njihovih porodica, osjetili su da njihov odlazak u partizane neće negativno uticati na obradu poljoprivrednih imanja, a i sami su bili relativno dobro snabdjeveni osnovnim potrebama. Ova akcija NOO-a doprinijela je, isto tako, da se obezbijede izvjesne zalihe hrane za vojsku i stanovništvo.

Narodnooslobodilački odbor je formirao više zanatskih radionica potrebnih partizanskim jedinicama i stanovništvu ili je preuzeo mјere za pokretanje njihovog rada. Odmah su počele s radom: kovačko-kolarska, limarska, obućarska i krojačka radionica, klanica i sušionica mesa, radionica za izradu sira i drugih mlijecnih proizvoda, parni mlin, dvije pekarske radionice, te radionice za izradu bombi, opravku pušaka i drugog oružja³³⁾). Pored odluke o radu parnog milina, Odbor je donio odluku kojom je naređeno svim vlasnicima milinova potočara da ih odmah stave u pogon i da rade za potrebe stanovništva i partizane. Odlukom je određeno da jedan dio ubranog ušura ide za potrebe partizanskih jedinica, a drugi dio vlasniku milina.

Za izradu bombi i opravku oružja radile su dvije radionice. Naime, radionica za izradu bombi radila je u Han-Kramu. Bombe su rađene od vodovodnih i drugih cijevi, a punjene su dinamitom. Imale su dobro dejstvo i pokazale se korisnim u borbama. U ovoj radionici radilo je nekoliko stručnih radnika iz fabrike »Vistad« iz Višegrada, koji su došli u partizanski odred³⁴⁾). Radionica za opravku oružja radila je u Podromaniji. U njoj su opravljeni izvlakači, igle, nišani, kundaci i drugi dijelovi pušaka, mitraljeza, pištolja i drugog oružja³⁵⁾.

Obućarska radionica bila je smještena u Podromaniji u vojnoj kasarni. U njoj su izradivani opanci, popravljane cipele i štavljenja koža. Tu je bila i krojačka radionica. U ovoj radionici su šivana odijela, kape, rublje i drugi odjevni predmeti potrebeni za vojsku. U njihovom radu bilo je dosta poteškoća. Nije bilo dovoljno mašina, alata, štofa, sukna, konca, kože itd., kao ni stručnih radnika³⁶⁾.

Kovačko-kolarska i limarska radionica služile su za potkivanje vojničkih konja, opravku i izradu kola, izradu peći, buradi za dezinfekciju odijela i sl. Ove radionice su, pored zadovoljenja potreba vojske, služile i civilnom stanovništvu. U njima su opravljeni poljoprivredni alati i izrađivani drugi predmeti potrebnii stanovništvu.

Intenzivan rad većine ovih radionica omogućio je redovitije snabdijevanje vojske oružjem, hranom, odijelom i obućom, što je bilo neophodno za borbu, naročito u predstojećem zimskom periodu, za koji je trebalo stvoriti i određene rezerve.

³²⁾ Sjećanje Gruje Novakovića, Četrdeset godina, knj. 7, str. 36—37, i Marka Borovčanina, člana Izvršnog odbora Opštinskog NOO-a u Sokocu 1941. god., koji je rukovodio tim poslovima.

³³⁾ Vidi: Zapise iz narodnooslobodilačkog rata od Rodoljuba Čolakovića, knjiga II, strana 223, u izdanju »Svjetlost«, Sarajevo 1948. godine i sjećanja Gruje Novakovića, Četrdeset godina, knj. 7, strana 37.

³⁴⁾ Sjećanja Gruje Novakovića, Četrdeset godina, knj. 7, str. 37.

³⁵⁾ Sjećanja Mladena Šarenca, jednog od radnika u ovim radionicama.

³⁶⁾ Zbornik dokumenata NOR, tom IV 1, dokumenat br. 220.

Obnovljene su bile i trgovačke i ugostiteljske radnje koje su postojale u Sokocu prije rata, a neposredno po oslobođenju Sokoca, i drugih mjeseta u kojim su bile locirane, bile zatvorene. Tako su otvorene četiri trgovačke i pet ugostiteljskih radnji. Sve su to bile privatne radnje predratnih sitnih trgovaca, koji su nastavili da rade kao njihovi vlasnici, jer je pravo privatnog vlasništva bilo zagaran-tovano.

Kada je osnovano i osposobljeno više radionica koje su služile partizanima, bilo je nužno objedinjavati njihov rad, pa je formiran poseban organ koji je rukovodio radom svih ovih radionica — Komanda kasarne u Podromaniji³⁷⁾. U toj kasarni je bilo locirano više ovih radionica. Njen komandant bio je Marko Ēimović. Pored radionica u kasarni je bio smješten glavni magazin rezervne hrane, odjeće i obuće za vojsku. Bilo je opremljeno i nekoliko prostorija za odmor i oporavak boraca iz jedinica Romanijskog partizanskog odreda i jedinica drugih odreda koji su se borili na području Romanije. Otvorena je i prolazna kuhinja za borce, kurire, pozadinske radnike i sl. koji su dolazili u Podromaniju ili su ovuda nailazili kada bi pošli na položaj.

Prva bolnica je smještena u selu Bijele Vode, a kasnije je pre-mještena u selo Podbukovaču, da bi na kraju bila smještena u Han-Pijesku u bivši dvorac kralja Aleksandra. Snabdijevanje bolnice je organizovao NOO u Sokocu i Komanda mjesata. Narod je davao za bolnicu sve čim je raspolagao: mljekko, mlječne proizvode, jaja, mast, med, voće i drugo. Pored toga, davao je platno za zavoje, odjeću, obuću i sl.³⁸⁾. Bolnica je u prvo vrijeme snabdijevana lijekovima iz Sarajeva. Donosili su ih kuriri koji su dolazili na Romaniju radi prenošenja pošte i drugog materijala PK KPJ za BiH Štabu sarajevske oblasti, Štabu Romanijskog partizanskog odreda i dr. Kasnije je bolnica dobivala sanitetski materijal iz Srbije, od Sanitetskog odsjeka Vrhovnog štaba NOPOJ. Bolnica je, uglavnom, bila dobro smještena i dobro snabdijevena hranom i lijekovima. Međutim, ljekara nije bilo. Posebno je nedostajao hirurg. Upravnik bolnice bila je Ruža Oljača, profesor iz Sarajeva, dok su u bolnici radili studenti medicine, koji su obavljali sve ljekarske zahvate. Pa, i pored toga, liječenje ranjenika, kao i drugih bolesnika, organizovano je i vođeno dosta dobro zahvaljujući vanrednom zalaganju njenog osoblja. Kao i u drugim prilikama i bolnica je, u određenim momentima, pružala pomoć stanovništvu u liječenju i zdravstvenoj preventivi. Pomoć se sastojala u previjanju civila koji su ranjeni prilikom vođenja borbi u blizini njihovih sela ili u prilikama kad su radili za vojsku, odnosno prilikom bombardovanja oslobođene teritorije od strane neprijatelja. Ova činjenica je imala, svakako, velikog pozitivnog odraza, jer je stanovništvo steklo povjerenje u narodne borce i njihove institucije smatralo zajedničkim.

³⁷⁾ To je vojna kasarna koju je izgradila Austro-Ugarska, a za vrijeme stare Jugoslavije bila je u njoj smještena stočarska stanica.

³⁸⁾ Zbornik dokumenata NOR, tom IV/1, dokument broj 220.

Opštinski NO odbor posvetio je određenu pažnju i kulturno-prosvjetnim problemima. Istina, uspjesi nisu bili veliki, jer su uslovi bili vrlo teški. Iako je oslobođena velika teritorija na kojoj je prije rata radilo više od deset osnovnih škola, u ovom periodu radila je samo jedna škola u Sokocu. S radom u drugim školama nije se moglo početi, jer nije bilo učitelja, ili su postojale teškoće u pogledu udžbenika i drugog školskog pribora. Druge aktivnosti bile su mnogo zapuženije. Tako su po selima organizovane priredbe, sijela i drugi oblici zabave za omladinu i stanovništvo. Na ovim skupovima, pored kulturnih programa, bilo je govora o uspjesima partizanskih jedinica širom Jugoslavije, kao i o stanju na glavnim frontovima, a posebno o stanju na istočnom frontu i položaju Crvene armije. U Sokocu je organizovan i jedan tečaj za opismenjavanje nepismenih. Tečaj su uglavnom pohađali omladinci i omladinke iz okolice Sokoca. Bio je vrlo uspješan³⁹⁾.

S izlaskom na Romaniju Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu u selu Bjelosavljevićima, gdje je Komitet bio smješten, osnovan je Partijski dom. Dom je bio snabdjeven bibliotekom i imao je čitaonicu. U sastavu Doma bila je i partijska tehnika, koja je služila za umnožavanje radio-vijesti. To je omogućilo da se svaki dan umnože vijesti, dostave vojnim jedinicama i rasture po selima. Tako su borci i stanovništvo bili upoznati s političkom situacijom u svijetu, uspjesima partizanskih jedinica u zemlji, a posebno je stanovništvo obavještavano o uspjesima koje je postizao Romanijski partizanski odred.

U pogledu organizovanja pozadine i održavanja reda, NOO je preduzimao mjere na zaštiti i smještaju porodica čiji su domovi izgorjeli, koje su izbjegle sa područja gdje se drži front i vode borbe, zatim izbjeglih partizanskih porodica sa teritorije koja nije bila oslobođena i kojim je prijetila opasnost od neprijatelja. Preduzimane su razne mjere na suzbijanju pljačke, nasilja i samovolje koju su provodili četnički elementi nad mirlim i nedužnim porodicama. I na ovom polju NOO je postigao dobre rezultate. Sve su porodice bile smještene i obezbijedene ishranom prema uslovima i mogućnostima. NOO je uspio da obezbijedi potpun red i mir u pozadini za čitavo vrijeme svog rada. Sitniji ekscesi u selima rješavani su na seoskim skupovima, a izrazite delikvente sud je kažnjavao.

Što se oslobođena teritorija više širila i front bivao veći, to su i zadaci NOO postajali obimniji. Da bi odgovorio svojim obavezama, NOO je stao na stanovište da se formiraju u svim većim selima ili za grupe sela seoski NOO-i. Tako su osnovani i izabrani NOO-i u selima: Borovac, Bandin Odžak, Baltići, Bijele Vode, Kukovik, Crvenka, Kaljina, Gazivode, Đedovci, Kruševci, Kula, Kusače, Košutica, Čavarine, Podromanija, Pediše, Pariževići, Vražići, Selišta, Smrčići, Han-Kram, Žljebovi, Novoseoci, Bjelosavljevići, Čitluci,

³⁹⁾ Prema sjećanju Gruje Novakovića, predsjednika Opštinskog NOO-a u Sokocu 1941. godine.

Šenkovići, Šahbegovići, Zagrađe, Vraneši, Klečkovac, Kuti, Mrkalji, Rijeća, Obrići, Grivci, Gučevo i u drugim⁴⁰⁾.

Svi seoski NOO imali su predsjednika i po dva člana odbora. Njihov zadatak je bio da neposredno organizuju obradu poljoprivrednih imanja, da prikupljaju hranu, odjeću i obuću za vojsku, da vode brigu o siromašnim porodicama, smještaju i ishrani porodica koje su izbjegle ili su im domovi pogorjeli, te da daju prijedloge Opštinskom NOO-u koje porodice i pojedinice treba preuzeti na snabdijevanje iz zajedničkih magacina, odnosno na brigu od strane Opštinskog odbora. Kada je seoski NOO zaključio i predložio Opštinskom NOO-u da neke od porodica ili pojedinaca preuzme na izvršavanje, Odsjek za zbrinjavanje siromašnih porodica i onih porodica čiji su domovi izgorjeli donosio je zaključak o tome da li će ih preuzeti ili neće. Iсти je slučaj bio i s porodicama koje su izbjegle s neoslobodene teritorije i smještene u glasinačkim i drugim okolnim selima.

Sve što je u selima prikupljeno za vojsku išlo je preko seoskih NO odbora. NOO-i su u prvo vrijeme prikupljali samo ono što su ljudi davali dobrovoljno. Kasnije, kad se slobodna teritorija proširila, kada je Štab sarajevske oblasti izdao Uputstvo o saradnji vojno-teritorijalnih organa i organa vlasti na oslobođenoj teritoriji⁴¹⁾, odbori su od seljaka uzimali pojedine artikle srazmjerne njihovom imovnom stanju. Ako je neko pružio otpor, što je bio rijedak slučaj, NOO-i su rekvirirali prema imovinskoj moći dotičnog obveznika⁴²⁾. Takva organizacija prikupljanja artikala potrebnih za vojsku imala je više prednosti. Onemogućena je samovolja pojedinaca, a poraslo je i povjerenje kod naroda da će materijalna opterećenost biti određena pravilno i da se neće tolerisati svjesna ili nesvjesna pasivnost pojedinih seljaka.

Formiranje seoskih NOO-a i njihovi uspjesi olakšali su Opštinskom NOO-u rad i omogućili mu da svoje zadatke potpuno izvrši.

Opštinski NOO je znatno doprinosiso povećanju borbene sposobnosti oružanih snaga ustanka na području Romanije. On je na mobilizaciji novih boraca, snabdijevanju partizanskih jedinica raznim potrebama, organizaciji bolnica, radionica, transporta itd. okupio oko sebe široke mase naroda oslobođene teritorije. Revolucionarno-demokratska praksa Odbora uticala je na podizanje političke svijesti naroda i njegove spremnosti za oružanu borbu. Na taj način je NOO

⁴⁰⁾ IRP Sarajevo, MG, dokumenat br. 9665, tj. prema sjećanju Gruje Novakovića, zatim Mašana Đokića, Rade Borovčanina, Vlade Cvjetića i Mikaila Orenovića, prvoboraca ovoga kraja.

⁴¹⁾ Zbornik dokumenata NOP, tom IV/1, dokumenat 142, str. 309. U Uputstvu se pored ostalog govori da je komandant dužan putem narodno-oslobodilačkih odbora obezbijediti svakodnevne potrebe u hrani partizanskog odreda. Pri sakupljanju treba strogo paziti da se od svakog uzme srazmjerne prema imovnom stanju i broju čeljadi. Ako neko neće da dà ili neće prema imovnom stanju, treba im po odluci komandanta i seoskog NOO izvršiti rekviziciju u količini koju odredi odbor (str. 310).

⁴²⁾ Prema Sjećanju Gruje Novakovića, predsjednika Opštinskog NOO-a, Pere Renovice, odbornika ovog Odbora zaduženog za snabdijevanje vojske hranom.

imao i političku funkciju. Naime, iz djelatnosti koju je ovaj Odbor obavljao može se izvući zaključak da on nije bio samo organ vlasti u užem smislu riječi. On je bio mnogo više. U nedostatku masovne političke organizacije, koja se kasnije javlja u vidu Narodnooslobodilačkog fronta, Odbor je obavljao i tu funkciju. Formiranje seoskih NOO-a značilo je još neposrednije i još masovnije ostvarivanje obiju ovih funkcija na čitavom oslobođenom području, čiji centar je bila Romanija.

NARODNOOSLOBODILAČKI SUD U SOKOCU

Sudovi starog buržoaskog režima doživjeli su sudbinu ostalih državnih ustanova i nadleštava — ili su se uključili u okupatorski kvislinški sistem ili su se raspali. Narod ih je osjećao tuđim i sebi neprijateljskim ustanovama, isto kao i ostale omražene ustanove starog režima.

Budući da je pravosuđe jedna od funkcija vlasti, to se osjetila potreba za formiranjem organa koji će obavljati ovu funkciju. Narodnooslobodilački odbor u Sokocu, na jednom od svojih prvih zasjedanja, formirao je Opštinski narodnooslobodilački sud. Sud su sačinjavali borci Romanijskog partizanskog odreda, pravnici i ugledni seljaci. Prve sudije narodnooslobodilačkog suda bile su: Pavle Goranin, komesar Romanijskog partizanskog odreda, pravnik, prije rata advokatski pripravnik, dr Vlado Jokanović, pravnik, prije rata advokat, Grujo Novaković, predsjednik Opštinskog NOO-a u Sokocu, prije rata student prava, Milivoje Beatović, borac Romanijskog partizanskog odreda, Božo Đurković, Milan Koprivica, Nikola Kosorić i Rade Borovčanin, seljaci sa Glasinca⁴³⁾). Predsjednik Suda bio je Pavle Goranin. Sjedište Suda bilo je u Podromaniji.

Zadatak Narodnog suda bio je da sudi djela izdaje, špijunaže, sabotaže, pljačke i nasilja bez obzira na težinu djela i bez obzira na mjesto gdje je počinjeno djelo. Stvarna i mjesna nadležnost nije bila razgraničena. To je i normalno u uslovima kada je funkciju pravosuđa vršio Sud koji je bio jedini organ pravosuđa na oslobođenoj teritoriji u to vrijeme, jer nisu bili formirani viši sudovi. Interesantno je istaći da poslije formiranja Narodnog suda u Sokocu, nisu postojali posebni vojni sudovi u jedinicama Romanijskog partizanskog odreda, jer je ovom Sudu stavljen u nadležnost da sudi i vojnicima koji počine neko nedopušteno djelo⁴⁴⁾.

⁴³⁾) IRP Sarajevo, MG, dokumenat br. 9665. Sjećanje Gruje Novakovića, a zatim Rade Borovčanina i Mašana Đokića.

⁴⁴⁾) O tome nema sačuvanih originalnih dokumenata, ali se takav zaključak da nedvosmisleno izvući iz obaveštenja Štaba Romanijskog odreda od 18. 9. 1941. godine, gdje se kaže da je održano sudenje špijunima i dezerterima naše Narodnooslobodilačke borbe, te da je prvi put sudio Narodnooslobodilački sud sastavljen od predstavnika Štaba Odreda i predstavnika naroda ovog kraja. To isto se vidi i iz saopštenja Štaba Romanijskog odreda od 28. 9. 1941. godine, kojim obaveštava da je Narodnooslobodilački sud sudio 168-orici domobrana (Zbornik dokumenata NOR, tom IV/1, dokumenat broj 161 i 223).

U to vrijeme nema nikakvih pismenih propisa o organizaciji, djelovanju i postupku Suda. Ali, ipak nije bilo samovolje pri suđenju. Prilikom suđenja postojao je određeni red. Iako nije bilo pisanih propisa, niti su primjenjivani propisi bivše Jugoslavije, u radu Suda su primjenjivana pravila koja su odgovarala revolucionarnoj savjesti i potrebama NOP. Da bi Sud postigao povjerenje naroda i da bi odigrao ulogu koja mu je namijenjena, bilo je potrebno utvrditi određene principe na kojim treba postaviti Sud kao specifičan revolucionarni organ. Ti principi su bili: demokratičnost kod izbora sudija, zbornost, nezavisnost i princip javnosti u radu⁴⁵⁾.

Princip demokratičnosti kod izbora sudija ogledao se u tome što je Opštinski NOO birao sudije. Sudije nije imenovao ni jedan drugi organ.

Princip zbornosti sastojao se u tome što je Sud sudio u vijeću. Za svaki pojedini slučaj formirano je sudsko vijeće. Za lakše krivično djelo sudsko vijeće je imalo trojicu sudija, dok je za teška krivična djela sudilo vijeće od pet sudija. Vijeće se sastojalo od jednog pravnika i dva, odnosno četiri člana Suda, izabrana iz reda građana i predstavnika partizanskog odreda. Kod takvog sastava sudskog vijeća zastupljen je princip učešća porote kod suđenja. Ovakav način suđenja imao je veliku prednost. U uslovima kad nije bilo pisanih propisa, nego se sudilo na osnovu revolucionarnog uvjerenja sudija, omogućavao je donošenje pravilnijih odluka kako u pravnom tako i u političkom smislu.

Princip nezavisnosti suda sastojao se u nezavisnom donošenju odluka. Sve sudske odluke donošene su na osnovu revolucionarne savjesti sudija, pridržavajući se potreba narodne borbe.

Sud je svoju funkciju suđenja vršio javno. Svaki građanin i vojnik-partizan mogao je da prisustvuje suđenju. Javnost u radu Suda omogućila je neposrednu kontrolu naroda nad njegovim radom i postupkom. S druge strane, javnost rada Suda omogućila mu je da vrši vaspitnu ulogu među stanovništvom ovog kraja i time ispunji jednu od glavnih funkcija koja je pred njega postavljena.

Procedura suđenja imala je određene formalnosti. Sud i njegova vijeća poštivali su pravna pravila sudskog postupka koja nisu bila suprotna interesima narodne borbe, pa su primjenjivani i određeni principi koji su doprinosili da suđenje bude na visini. Tako su principi: materijalne istine, princip službenosti kod krivičnih djela, a načelo dispozicije kod građanskih parnica, princip usmenosti i neposrednosti i princip javnosti dolazili do punog izražaja⁴⁶⁾.

Sud je nastojao koliko je bilo više moguće da utvrdi istinitost činjenica na kojima zasniva svoju odluku. Niko nije bio osuđen prije nego je bio saslušan⁴⁷⁾. Okrivljenom je bilo dozvoljeno da se

⁴⁵⁾ Sjećanje Gruje Novakovića, Četrdeset godina, knj. 7, str. 37. i grupe učesnika NOR, dok. IRP br. 9851. To se da zaključiti i iz obavještenja Romanjorskog NOPO od 19. 9. 1941. i saopštenja istog Štaba od 28. 9. 1941. g., gdje se kaže da su svi okrivljeni prethodno saslušani, da je Sud sproveo istragu i nakon vijećanja i utvrđivanja materijalne istine, donio pesudu.

⁴⁶⁾ Zbornik dokumenata NOP, tom IV, knj. 1. dok. br. 161 i 223.

⁴⁷⁾ Sjećanje Gruje Novakovića, Četrdeset godina, knj. 7, str. 37, te dokumenti br. 161 i 223 objavljeni u Zborniku dokumenata NOP. IV/1.

brani i da iznosi sve činjenice koje idu njemu u prilog. Kod građanskih parnika stranke i ostali učesnici u postupku bili su dužni da doprinesu rasvjetljavanju i utvrđivanju činjenica. Ostala načela koja je Sud primjenjivao u svom radu bila su podređena načelu materijalne istine kao primarnom načelu.

Krivična djela su gonile po službenoj dužnosti komande vojnih jedinica, Komanda mesta i Opštinski NOO. Njihovi predstavnici su zastupali optužnicu do konačne presude Suda. Građanske parnice pokretale su zainteresovane stranke. To je upravo jedan od osnovnih razloga da je Sud u svom radu i imao uglavnom krivična djela. Građani su se u to vrijeme malo parničili, jer su građanski sporovi stavljeni u drugi plan. Naime, sve takozvane privatne sporove građani su rješavali sami ili na seoskim konferencijama, odnosno u seoskim NOO.

Svi dokazi pred Sudom izvođeni su usmeno i neposredno. Sud je odlučivao o tužbi i tužbenom zahtjevu po pravilu na osnovu neposrednog i javnog raspravljanja. Ali, usmenost je bila potpuna samo na glavnoj raspravi. U dokaznom postupku prije glavne rasprave primjenjivala se i pismenost u postupku⁴⁸⁾. Presuda je uvijek donošena u pismenoj formi.

Rasprave su bile javne. Pored zastupnika optužnice i okrivljenog, odnosno stranaka u postupku, suđenju su mogli prisustvovati i građani koji nisu neposredno zainteresovani za sudenje.

Za svaki slučaj određivan je tužilac, jer ova funkcija nije bila stalna. Naime, tužilaštvo kao stalni i samostalni organ nije bilo formirano.

Dokazni postupak je važan faktor kod sudenja. Od vrste dokaznih sredstava u mnogome zavisi kako će biti utvrđena materijalna istina. Zbog toga je Narodnoslobodilački sud primjenjivao i ona dokazna sredstva koja je u to vrijeme bilo moguće izvoditi: isprave, svjedoci i saslušanje okrivljenog, odnosno stranaka⁴⁹⁾.

Po završenom pretresu na glavnoj raspravi sudsko vijeće se povlačilo na vijećanje i donošenje odluke. Odluka Suda donošena je većinom glasova svih članova sudskog vijeća. Presuda je objavljivana, a izricana je u ime naroda i NOP-a⁵⁰⁾.

Ilustracije radi navodimo nekoliko kazni koje je izrekao ovaj Sud u periodu svog rada. Prvo suđenje organizованo je 17. 9. 1941. godine grupi špijuna, pljačkaša i dezterera. Poslije završenog pretresa Sud je donio presudu i osudio:

— Milana Maleševića, nadcestara iz Sokoca, Sima Vojnovića iz sela Romanija i Sulju Kadrića iz sela Hatočina na smrt strijeljanjem zbog krivičnog djela špijunaže i izdaje naroda i NOP-a;

— Mašana Beatovića, borca Glasinačke čete, iz sela Čavarine, na smrt strijeljanjem zbog pljačkanja i silovanja žene Muslimanke iz Kramer sela;

⁴⁸⁾ Nisu sačuvani dokumenti ni jednog sudenja iz ovog vremena, ali se iz obavještenja i saopštenja Štaba Romanijskog NOPO da zaključiti da je organizacija Suda bila na visini.

⁴⁹⁾ Sjećanja Gruje Novakovića, Četrdeset godina, knj. 7, str. 37.

⁵⁰⁾ Zbornik dokumenata NOP, tom IV/1, dokumenat broj 161 i 223.

— Stanoja Vitomira iz sela Pediše na kaznu 20 dana prisilnog rada pod stražom zbog samovoljnog napuštanja čete.

Sud je odlučio da se presuda javno pročita u svim selima na oslobođenom području⁵¹⁾. Presuda je odmah izvršena.

Drugo suđenje održano je 27. septembra 1941. godine 168-orici domobrana koji su zarobljeni u borbi na Novoseocima. Domobrani i njihovi oficiri optuženi su zbog: učešća u borbi protiv boraca NOP-a, zbog toga što su znali, dolazeći na Romaniju, da ulaze na oslobođenu teritoriju, što su se stavili u službu okupatora, palili kuće i imovinu, te ubijali nevine žene i djecu, što su izdali interes hrvatskog naroda i tako se ogriješili o NOP. Optužnicu je zastupao predstavnik Štaba Romanijskog partizanskog odreda. Poslije završenog pretresa Sud je donio presudu kojom je osudio:

— tri oficira: Safeta Fazlagića, natporučnika iz Čapljine, Baldu Kojakovića, poručnika iz Dubrovnika, i Zvonimira Pilauera, poručnika iz Zagreba, na smrt strijeljanjem, uslovno da se zamijene za određene ljude, pripadnike NOP-a, koji se nalaze u logorima ili zatvoraima NDH;

— sedam domobrana s vodnikom Juganjcem, vojnika Bazera i pet ustaša na smrt strijeljanjem. Oni su isli u prethodnici, pa su palili kuće i ubili Petru Pavlović i njeno dvoje djece.

— Koso Šaćir, poručnik iz Oplićića i četrdeset vojnika domobrana, koji su se dobrovoljno predali, oslobođeni su optužnice.

— Ostale vojниke, koji su bili zavedeni, a nisu se borili, Sud je oslobođio optužnice s tim da se zadrže u zarobljeništvu i da se upute na rad sve dok se ne utvrdi da su bezopasni za našu vojsku i NOP⁵²⁾.

Sud je zarobljenicima garantovao humani ljudski postupak.

Treće značajno suđenje organizованo je zarobljenim četničkim oficirima. Krajem 1941. godine iz Srbije u Bosnu prelazi grupa od dvanaest četničkih oficira sa ciljem da siju nacionalnu i vjersku mržnju među narodima i konfesijama u Bosni i da na taj način sabotiraju narodnooslobodilačku borbu. Svi su oni od četničkog štaba Draže Milajlovića bili postavljeni za komandante pojedinih mjeseta u istočnoj Bosni i Bosanskoj krajini.

Njih je Štab Romanijskog partizanskog odreda optužio za stavljanje u službu okupatora, za raspirivanje bratoubilačke borbe i za izdaju svoga naroda.

Sudsko vijeće je sprovele postupak, saslušalo okrivljene i svjedočke, te po završenom pretresu i vijećanju utvrdilo krivicu i donijelo presudu kojom je svih dvanaest osudilo na smrt strijeljanjem. Presuda je odmah izvršena⁵³⁾.

Bilo je i drugih pojedinačnih procesa na kojim su suđeni uglavnom pljačkaši, izdajnici naroda i dezerteri.

⁵¹⁾ Zbornik dokumenata NOP, tom IV/1, dokumenat broj 161.

⁵²⁾ Zbornik dokumenata NOR, tom IV/1, dokumenat broj 223.

⁵³⁾ O ovom suđenju nisu sačuvani dokumenti, pa je tok suđenja i presuda utvrđena na osnovu sjećanja Gruje Novakovića, Rada Borovčanina, sudija Narodnooslobodilačkog suda u Sokocu, i Mašana Đokića, prvoborca ovog kraja.

Iz istaknutih primjera može se izvući zaključak da je Narodnooslobodilački sud imao prvenstveno zadatku da sudi narodnim izdajnicima, deserterima, pljačkašima i drugim neprijateljima naroda, koji su u tim teškim prilikama svojim postupcima pomagali okupatoru ili su gledali svoja posla. Ta djelatnost bila je od ogromnog značaja. Važno je naglasiti da su građanske parnice bile neznatne, jer nije bilo imovinskih sporova, a niti uvreda i sličnih zadjevica.

Ta činjenica ukazuje da je Narodnooslobodilački sud bio jedan od organa revolucije koji je njoj bio neophodan, koji je borbu vodio na specifičan način i time značajno doprinio afirmaciji NOP-a i nove vlasti. Ovaj Sud je izvršio svoj revolucionarni zadatak i razvio veliko povjerenje narodnih masa u novo pravosuđe, koje se rađalo s prvom partizanskom puškom na Romaniji. Aktivnost Suda iz ustaničkih dana 1941. godine ostala je duboko u sjećanju naroda ovog područja kao aktivnost pravde novih revolucionarnih snaga — pravde humane i duboko ljudske, ali isto tako i nemilosrdne prema onima koji su iskoristili najteže dane u koje su zapali naši narodi da bi ostvarivali svoje prljave interese i želje.

KOMANDA MJESTA

Komanda mjesta u Sokocu formirana je neposredno poslije nje-govog oslobođenja, krajem avgusta 1941. godine. To je bio vojno-pozadinski organ vlasti na oslobođenoj teritoriji. Na čelu Komande mjesta bio je komandant. Za prvog komandanta postavljen je Grujo Novaković⁵⁴⁾. Kasnije su formirane komande mjesta u Sokolovićima, Knežini i Kaljini.

Osnovni zadaci Komande mjesta bili su: otpremanje boraca u partizanski odred, oružano obezbjedenje pozadine, snabdijevanje vojnih jedinica hranom, odjećom i obućom. Komanda mjesta imala je i političko značenje, jer u prvo vrijeme vrši funkciju vlasti. Komandi mjesta je stavljen u zadatak da obezbjeđuje red i mir u pozadini, da otkriva i hvata špijune, da otkriva i hvata izvršioce nedozvoljenih djela (krađa, pljački i sl.), da obezbjeđuje izvršenje odluka koje je donosio Opštinski NOO i Narodnooslobodilački sud, da hvata desertere i predvodi ih njihovim komandama ili da ih predaje Narodnooslobodilačkom судu s predlogom da se kazne. Komanda mjesta vodila je brigu o radu zanatskih radionica formiranih za potrebe vojske, te obezbjeđivala kompletan transport jedinicama odreda.

Pri Komandi mjesta postojala je jedna četa partizana pomoću koje je Komanda ostvarivala svoju funkciju čuvara reda i zaštitnika naroda na oslobođenoj teritoriji.

Pored čete koja je postojala pri Komandi mjesta, za održavanje reda u pozadini, kod seoskih NOO-a, postojale su seoske straže koje su obezbjeđivale sela od iznenadnog prodora neprijatelja, od samo-

⁵⁴⁾ Rodoljub Čolaković, Zapisi iz oslobođilačkog rata, »Prosveta«, Beograd 1956, knjiga I, strana 504. i IRP Sarajevo, MG. dokumenat br. 9850.

volje pojedinaca, pljačke i sl.⁵⁵). Seoske straže su bile pod nadzorom Komande mjesta, ali je njima neposredno rukovodio predsjednik seoskog NOO-a. Ove straže nisu bile vojne jedinice, kao četa pri Komandi mjesta, nego najčešće naoružani seljaci, koji su ostali kod kuća radi obrade poljoprivrednih imanja.

Komande mjesta su pored čisto vojnih imale ulogu policijsko-izvršnih organa vlasti. One su svojim djelovanjem postigle da predstavnički organi vlasti, NOO i NO sud, postignu dobre rezultate, a time i veliki ugled kod naroda. Odluke NOO-a i suda bile su autoritativne i po tome što je iza njih stajala oružana sila NOP-a, koja će doprinijeti da ih se pridržavaju i oni koji bi se njihovom sprovođenju usprotivili. Komande mjesta su obezbjeđivale javni red i mir, vršile zaštitu javnih objekata na oslobođenom području, hvalale dezertere, pljačkaše i sl.

Što nije bilo drugih civilnih izvršnih organa vlasti razlog je u tome što su se žandarmi i policija kompromitovali kod naroda. Međutim, komande mjesta kao vojno-teritorijalni organi bile su neposredno povezane sa Štabom Romanijskog partizanskog odreda i rukovodstvom ustanka, koje je narod prihvatio i u koje je imao puno povjerenje. Upravo zbog toga komande mjesta nisu imale poteškoća kod sprovođenja zadataka koji su postavljeni pred njih u tom periodu.

Ustanak na Romaniji potkraj 1941. godine dobija velike razmjere. Stvorena je slobodna teritorija koja obuhvata skoro cijelu jugoistočnu Bosnu. Na čitavoj teritoriji Romanije postoji centar, a Romanijski partizanski odred najveća je vojna snaga. Sa širenjem slobodne teritorije i oslobođanjem pojedinih mjesta i varoši formiraju se organi vlasti u tim mjestima. Tako je iza oslobođenja Rogatice formiran i Sreski NOO za srez Rogaticu. Sada se život još više normalizuje. Organizacija vlasti se upotpunjava, što olakšava rad opštinskim i sreskim odborima.

Potkraj 1941. godine, sa povlačenjem partizanskih jedinica iz Srbije, na Romaniju dolazi Vrhovni štab NOV i POJ i CK KPJ. Tu se koncentriše i glavnina partizanskih snaga u kojoj centralno mjesto zauzima Prva proleterska brigada.

Oslobodenje tako velikog područja i koncentracija vojnih snaga na njemu bio je jedan od glavnih povoda da i neprijatelj skoncentriše svoje snage i da preduzme takozvanu drugu ofanzivu na oslobođenu teritoriju. Glavne neprijateljske snage u toj ofanzivi bile su usmjerene prema Romaniji — centru slobodne teritorije. Pod priti-

⁵⁵) Seoske straže su formirane shodno naređenju Štaba sarajevske oblasti od 8. septembra 1941. godine za organizaciju unutrašnjeg života, učvršćenje discipline i podizanje odgovornosti starješinskog kadra, od 8. 9. 1941, u kome se pored ostalog kaže: »Sela se ne smiju samo osigurati [osloniti na toj] da ih samo partizani čuvaju, nego moraju i ona stalno biti budna, imati stalne patrole i stalno biti (u vezi) s najbližim partizanskim odredima« (Zbornik dokumenata NOR, tom IV/1, dokument br. 100).

skom nadmoćnih snaga neprijatelja partizanske jedinice su se povukle sa položaja na Romaniji, koje su do tada čvrsto držale. Više se nije držao front. Neprijatelj je napadan na svim pravcima kretanja. Prema tome, sada nestaje slobodne teritorije u onom smislu i opsegu kakva je bila do tada. Nijemci i ustaše su ušli u Sokolac i zaposjeli put Sarajevo—Vlasenica i Sokolac—Rogatica.

S obzirom na situaciju koja je nastala, u to vrijeme nije bilo uslova za rad organa vlasti koji su do tada bili stvoreni. Naime, s radom prestaje Opštinski NOO i Opštinski narodnooslobodilački sud u Sokocu⁵⁶). Međutim, organi vlasti stvoren u drugim mjestima na području Romanije nastavljaju svoju djelatnost u novostvorenim uslovima. Naročitu aktivnost razvijaju seoski NOO-i, koji nastavljaju rad tokom čitavog perioda narodnooslobodilačke borbe. Ali, novostvorena situacija bila je vrlo teška. Pod naletom neprijateljske ofanžive u to zimsko doba veliki broj stanovništva ostao je bez krova nad glavom, bez hrane, odjeće i obuće. Sve je izgorjelo ili opljačkano. Odbori u selima koja nisu izgorjela, komande mjesta i drugi faktori preuzimaju brigu oko smještaja i ishrane žena i djece iz popaljenih sela.

Međutim, iako su seoski NOO-i komande mjesta obavljali određene poslove organa vlasti, život u pozadini nije bio ni organizovan ni uređen kao ranije, kada je djelovao Opštinski NOO u Sokocu. Vlast na čitavom području vrši Štab Romanijskog partizanskog odreda koji je bio preokupiran čisto vojnim pitanjima, jer je situacija na položajima bila dosta teška, pa se nije mogao baviti pitanjima vlasti, kao ni političkim pitanjima na terenu, kako je to činio Opštinski NOO u Sokocu. Takvu situaciju su iskoristili pojedini pročetnički orijentisani elementi, koji počinju terorisati nedužno muslimansko stanovništvo, pljačkati sela i vršiti druge nedozvoljene postupke. To je kod Muslimana izazvalo određenu nesigurnost i kolebanje, pa počinju napuštati svoje domove i povlačiti se u Sarajevo. Štab Romanijskog odreda i drugi faktori nisu preduzeli dovoljno efikasne mјere da se osujete takvi postupci pojedinaca inspirisanih četničkom propagandom, iako je s obzirom na snagu Romanijskog partizanskog odreda to bilo moguće.

Upravo u situaciji kakva je stvorena u to vrijeme na Romaniji osjetio se najveći nedostatak jednog organa kakav je bio Opštinski NOO, koji je pored funkcije vlasti obavljao i funkciju političkog organa narodnoslobodilačke borbe. U takvoj situaciji bilo je nužno okupiti narodne mase. To je mogao da radi odbor koji je iznikao u žiži borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika.

⁵⁶) Do prestanka rada ovih organa došlo je zbog toga što je veći dio odbornika i sudija otišao u sastav Romanijskog odreda, dok je drugi dio ostao kod svojih kuća. Pored toga i situacija je bila takva da je veći broj sela u Glasincu popaljen, a stanovništvo je izbjeglo u obližnja sela, pa je tako centar bivše slobodne teritorije nestao, što je uslovilo da i organi vlasti prestaju djelovati.

РЕЗЮМЕ

Восстание на Романии началось в конце июля 1941 г. Однако, подготовка к восстанию началась гораздо раньше, сразу после капитуляции старой Югославии. Восстание имело организованный характер, благодаря чему повстанцы в краткий срок добились больших успехов. Освобождая Соколац и другие места на Романии повстанцы, в то же время, уничтожали и старые органы власти. Для выполнения различных заданий и работ, надо было создать соответствующие органы власти. Так в конце августа и в первой половине сентября 1941 года были сформированы: Местная коменданттура, Народно-освободительный комитет и Народно-освободительный суд в Соколаце.

Народно-освободительный комитет насчитывал 25 членов, свободно выбранных народом. На заседаниях пленума принимались необходимые решения. Выполнение постановлений комитета являлось моральной и политической обязанностью всех граждан, и не было случаев чтобы граждане не придерживались установленных норм.

Для выполнения ежедневных задач пленум Народно-освободительного комитета выбрал из своей среды Исполнительный комитет. перед членами Исполнительного комитета стояли определенные, конкретные задачи. Председатель Народно-освободительного комитета руководил деятельностью комитета.

В обязанность Народно-освободительного комитета входили следующие задачи: оказывание помощи военным частям при мобилизации, организация народного хозяйства, снабжение партизанских отрядов продовольствием, одеждой и обувью, организация просвещения и здравоохранения, меры для обеспечения порядка и мира на своей территории.

В деревнях были созданы сельские народно-освободительные комитеты. Они оказывали помощь Народно-освободительному комитету общины при исполнении его задач, предпринимали меры безопасности на своей территории.

На одном из первых заседаний Народно-освободительного комитета общины был образован Народно-освободительный суд, выбранный членами Народно-освободительного комитета.

В компетенцию народного суда входили преступления о предательстве, шпионаже, саботаже, грабеже, насилии без ограничения тяжести и места. В основе деятельности суда лежали определенные принципы, как демократичность при выборах судей, широкое привлечение народа, независимость, публичность

Суд придерживался тех юридических правил судопроизводства, которые не шли в разрез с интересами народной борьбы. Так применялись следующие принципы: принцип следственной материальной истины, принцип процессуальности в уголовных преступлениях, принцип диспозиции в судебных гражданских процессах, принцип публичности.

Местная комендантура была формирована в Соколаце непосредственно после его освобождения. Задача Коменданттуры состояла в следующем: отправлять бойцов в партизанский отряд, обеспечивать тыл, снабжать военные части пищей, одеждой и обувью. Коменданттура должна была также обеспечивать порядок и мир в тылу, открывать и ловить шпионов и преступников, совершивших кражу, грабеж и т. п., обеспечивать выполнение постановлений Народно-освободительного комитета общины и Народно-освободительного суда. На ее попечении находились и мастерские, работающие на военные потребности.

Sporazumi o saradnji između državnih organa Nezavisne države Hrvatske i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. god.

Rasim Hurem

Prelazak Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije iz zapadne Srbije u istočnu Bosnu¹⁾ i formiranje I proleterske brigade u Rudom, krajem 1941. god., podstakli su razvitak narodnooslobodilačkog pokreta u ovoj oblasti. Istovremeno je, osim na Majevici, zaustavljeno, mada samo za kratko vrijeme, jačanje četničkog uticaja, koji je do tada, a naročito od

¹⁾ U ovom radu istočna Bosna je uzeta kao operativno područje na kom je djelovao Operativni štab NOP i dobromoljačkih odreda ist. Bosne, a docnije, kada je formiran, i Oblasni komitet KPJ za ist. Bosnu. Ovo područje je ograničeno sa sjevera r. Savom od ušća Bosne do ušća Drine, sa istoka r. Drinom od ušća u Savu do sela Zemnice, zatim istočnom granicom SRBiH do izvorišta Sutjeske, sa juga linijom sedlo Čemerno — Lelija — Visočica — Bjelashnica — Ivan-sedlo, sa zapada linijom Ivan-sedlo — Fojnica — Busovača — Lašva, zatim r. Bosnom do ušća u Savu, uključujući mjesta koja leže na r. Bosni (Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda [dalje: Zb. NOR], tom IV, knj. 3, dok. 56, str. 168 [dalje: IV—3, 56/168]). Mada VŠ u svom naređenju odreduje da prostor na kome Operativni štab ist. Bosne treba da djeluje »obuhvata dio između Drine — Save — Bosne i na jug do linije: sedlo Čemerno — Lelija — Visočica — Bjelashnica — Ivan-Sedlo«, ist. Bosna kao operativno područje u NOR-u prostirala se u granicama koje smo ovdje naveli.

Povremeno, prema potrebi, odstupalo se od ovog razgraničenja. Tako npr. odlukom VŠ od 14. 4. 1942. potpao je čajnički srez pod vojno rukovodstvo Glavnog štaba NOPO za Sandžak (Zb. NOR, II—3, 148/379), što je, svakako, bila privremena mjera. Jedno vrijeme, od kraja oktobra do sredine decembra 1944. g. razmatrana je mogućnost da Oblasni komitet KPJ za ist. Bosnu proširi svoje djelovanje na područje zeničkog sreza zapadno od r. Bosne i na teren na kom se u to vrijeme nalazio Vlašićki NOP odred (sektor »Travničko-Zeničkog sreza«). Za to vrijeme je partijska organizacija Vlašićkog NOP odreda bila uspostavila vezu sa Okružnim komitetom KPJ za Sarajevo. Na kraju je Pokrajinski komitet KPJ za BiH odlučio da Okružni komitet KPJ za okrug Jajce »treba da obuhvati radom sreski komitet za Zenicu i Partijsku organizaciju Vlašićkog odreda« (Arhiv Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta, Sarajevo [dalje: AIRPS], Zbirka NOR-a, kat. br. 4125, 4361, 4413, 4442).

početka novembra 1941. god., bio u porastu. Akcije ustanika bile su stalne, narodnooslobodilački partizanski odredi su jačali, a broj boraca u njima je rastao. Oslobođena je dosta velika teritorija najprije sa centrom na Romaniji, a potom u Foči, u kojoj je do kraja maja 1942. g. boravio Vrhovni štab. Prvog marta iste godine u Čajniču je formirana i II proleterska brigada.

Zbog ovakvog razvoja događaja istočna Bosna je postala predmet posebne pažnje okupatora. Oni su uz pomoć oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske preduzimali u dva maha vojne akcije sa ciljem da u istočnoj Bosni, odnosno istočnoj Bosni i Hercegovini, razbiju oružanu silu NOP-a i onemoguće sam pokret. Kao što je poznato, okupatori su preduzimali ove akcije (poznate kao II i III neprijateljska ofanziva) najprije u drugoj polovini januara i u februaru, a zatim u aprilu i maju 1942. g. Kao i u Lici, Dalmaciji, Crnoj Gori i Srbiji 1941. god., okupatori su se i u toku ovih poduhvata protiv NOP-a u istočnoj Bosni koristili saradnjom četnika. U istom cilju okupatori i NDH su, u prvoj polovini 1942. god., osim vojnih preduzimali i političke mjere. Jedna od tih mera bilo je sklapanje sporazuma između državnih organa NDH i pojedinih četničkih komandanata odnosno štabova o saradnji u borbi protiv NOP-a²).

Namjera nam je da u ovom radu ukažemo na uslove u kojima je došlo do sklapanja ovih sporazuma, da definišemo njihovu suštinu i da ocijenimo njihov uticaj na razvoj političkih prilika u istočnoj Bosni.

O sporazumima NDH — četnici nije dosad posebno pisano. Međutim, više autora se osvrtao na njih izlažući svoja zapažanja o razvoju političkih prilika u istočnoj Bosni u 1942—1943. godini ili baveći se, kao istoričari, onim pitanjima iz okvira narodnooslobodilačkog rata koja se na ovaj ili onaj način povezuju sa sporazumima³.

Prilikom izrade ovog rada osim navedene literature korištena je arhivska građa porijekлом iz raznih registratura NDH i pojedinih četničkih odreda u istočnoj Bosni. Ova građa, najvećim dijelom ne-

²) Ubuduće čemo, sem u slučajevima koji budu zahtijevali da se postupi drukčije, upotrebljavati formulaciju »sporazumi NDH — četnici ili samo »sporazumi«, pri čemu treba imati u vidu sporazume između državnih organa NDH i pojedinih četničkih komandanata odnosno štabova u ist. Bosni.

³) Vidi: T. Vučasinović, Ozrenski partizanski odred, Sarajevo 1950, str. 340—341, 346—348, 372, 375—376, 380—383; R. Petovar, Šesta proleterska istočnobosanska brigada, Beograd 1951, str. 13—17, 38—39, 59, 103—104; R. Čolaković, Zapisi iz oslobodilačkog rata, II, Beograd 1956, str. 31—36, 55, 91—92, 147, 196—199, 220; P. Morača, Prelomna godina narodnooslobodilačkog rata, Beograd 1957, str. 26, 89—95, 308—309; S. Popović, Majevički partizani, knj. 2, Sarajevo 1961, str. 157—159, 208, 250, 350; S. Mićanović, Napad četnika na partizane na Majevici, "Godišnjak Društva istoričara BiH", XII/1961, str. 177; D. Plenča, Narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji i saveznici, Istoriski glasnik, 1—4/1961, str. 17—18; Isti, Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata, Beograd 1962, str. 146; F. Butić — I. Jelić, Prilozi za proučavanje historije NDH u razdoblju 1942—1943. godine, Putovi revolucije, Zagreb 1963, br. 1—2, str. 345; S. Mićanović, Majevički četnici, Glasnik arhivā i Društva arhivskih radnika BiH, IV—V/1964—1965, str. 270—275; P. Kačavenda, Kriza četničkog pokreta Draže Mihailovića u drugoj polovini 1942. godine, Istorija radničkog pokreta — Zbornik radova 1, Beograd 1965, str. 272—280.

objavljena⁴), nalazi se u Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu (ustaško-domobranksa arhiva i četnička arhiva). Nekoliko dokumenata koji potiču od njemačkih vojnih okupacionih jedinica u istočnoj Bosni i Generalnog konzulata Kraljevine Italije u Sarajevu, korištenih u ovom radu, nalazi se takođe u ustaško-domobranskoj arhivi. Dio četničke arhive, koji se odnosi na obavještajnu djelatnost četnika (BH—W), nije nam bio dostupan.

Politička i vojnička saradnja okupatora sa četnicima datira iz 1941. godine. Italijanski vojni komandanti i civilni funkcioneri razvijali su već od početka ustanka političku saradnju sa izvjesnim srpskim građanskim političarima u krajevima anektiranim od strane Italije i u onom dijelu NDH koji se prostirao u italijanskoj okupacionoj zoni. S vremenom je ta saradnja evoluirala do oružane saradnje italijanske okupacione vojske i četničkih odreda u borbi protiv NOP-a⁵). Takva saradnja italijanske okupacione vojske i četnika ostvarena je i u dijelu istočne Bosne koji se prostirao južno od njemačko-italijanske demarkacione linije⁶). S obzirom da je ova saradnja u literaturi dosta dobro poznata, na nju se ovom prilikom nećemo posebno osvrati.

Saradnja njemačkog okupatora sa četnicima u Srbiji 1941. godine takođe je dobro poznata⁷). Znatno manje je poznata njegova saradnja sa četnicima na teritoriji NDH, pa prema tome i u istočnoj Bosni. Za razliku od italijanskog okupatora, koji je u potrazi za saveznikom u borbi protiv NOP-a zaigrao odmah na četničku kartu, njemački okupator u principu nije mogao da četnički pokret i četnike kao oružanu silu pretpostavi ustaškom pokretu i NDH. Ostvareni uvid u arhivsku građu nije dovoljan da bismo donijeli zaključak o suštini njemačke politike u tom pogledu. Međutim, što se tiče istočne Bosne, zna se da je njemački okupator računao sa četnicima kao faktorom u borbi protiv NOP-a i u nastojanju da umiri pobunjeni narod. Ali, obim i oblici njegove saradnje sa četnicima ostali su

⁴) Nekoliko dokumenata objavljeno je u Zb. NOR, tom IV, knj. 4, 6, 9. Neki dokumenti, koji se posredno odnose na sporazume i koji su korišteni prilikom izrade ovog rada, objavljeni su u tomu II, knj. 5. Zbornika.

⁵) O ovoj saradnji v.: D. Stanisavljević, Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941—1942. godine, Istorija XX veka — Zbornik radova IV, Beograd 1962; P. Kačavenda, n. d.

⁶) Demarkaciona linija između njemačkih i italijanskih trupa na teritoriji istočne Bosne, kako ju je odredio Hitler 24. 4. 1941. g. išla je linijom: put Travnik—Visoko—Sarajevo (uključivo) — želj. pruga Sarajevo—Prača—Ustiprača—Rudo (uključujući mjesta na pruzi) — put Rudo—Priboj (uključivo), s tim što je »sve što je uključivo« trebalo da bude zaposjednuto od strane njemačkih trupa (navod prema: Dr J. Marjanović, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, Beograd 1963, str. 21). O određivanju demarkacione linije vidi i: Oslobođilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, prva knjiga. Bgd. 1963, str. 33—34.

⁷) O tome v.: Dr J. Marjanović, Prilozi istoriji sukoba NOP i četnika Draže Mihajlovića u Srbiji 1941, Istorija XX veka — Zbornik radova I, Beograd 1959; Isti, Ustanak i NOP u Srbiji 1941, Beograd 1963.

do sada nedovoljno proučeni. Stiče se utisak da je njemački okupator saradivao sa četnicima u istočnoj Bosni od slučaja do slučaja, uvijek kada mu se to učinilo korisnim i na način koji mu je odgovarao. Pri tom je malo vodio računa o tome da li u datom slučaju takva saradnja odgovara interesima NDH.

I

U vođenju pregovora i sklapanju sporazuma sa četničkim komandantima u istočnoj Bosni učestvovale su njemačke okupacione vlasti i državni organi NDH. Jasno je da je za sve njih postojanje snažnog NOP-a bilo odlučujuće za prihvatanje politike međusobnog sporazumijevanja. Pa ipak, svi faktori u pregovorima — njemački okupator, NDH i četnici — tretirali su ovaj problem na svoj sopstveni način, koji je zavisio od položaja u kome se svaki od njih nalazio i specifičnih ciljeva koje je imao.

Gledište njemačkog okupatora u vezi sa pitanjem saradnje sa četnicima na području NDH, a napose na području istočne Bosne, proizlazilo je iz njegove ocjene uzroka koji su doveli do ustanka i, s tim u vezi, od ocjene uloge pojedinih organa NDH. Njemački vojni komandanti iznosili su mišljenje da je srpsko stanovništvo u NDH bilo oduvijek pod uticajem politike i prilika izvan NDH, ali da upravne vlasti NDH i pored toga »nisu ni pokušale, da ovaj živalj pridobiju za suradnju, nego su iz početka već gledale u njima samo svojeg protivnika«. Oni su smatrali da bi Srbi, mada pod uticajem NOP razjedinjeni, zahvaljujući svom mentalitetu, bili skloni da se vrate svojim kućama i žive mirnim životom pod uslovom da su niži organi NDH stvarno poštovali bezbjednost života i imetka, koja je garantovana »u više mahova od ... najviših upravnih i vojnih vlasti« NDH. Međutim, njemačke vojne vlasti su primjećivale da »ta garantija nije ... od nižih upravnih organa provedena u djelu«⁸⁾. Potvrdu ovakvog shvatanja njemačkih vojnih komandanata pružaju i neki njemački izvori. General Fortner, komandant 718-te pješadijske divizije, tražeći, jula 1942. godine, od Glaise-a fon Horstenau-a, njemačkog generala u Zagrebu, i generala Badera, zapovjednika Srbije, da mu se preda komanda nad ustaškim formacijama, konstatovao je da su ustaše u istočnoj Bosni ne samo izazivači straha već i duboke mržnje i da je njihova pojava dovoljna da čitava sela odbijegnu u šumu. Djela koja ustaše čine predstavljaju, kako Fortner ističe, najbolju propagandu protiv NDH i to naročito na teritoriji »na kojoj se predstavnici te države sada uopšte mogu održavati jedino pod zaštitom nemačkog oružja«⁹⁾.

⁸⁾ Nadzornik pješadije NDH o njemačkom gledištu na prilike u Bosni, 4. 11. 1943, kako ga je iznio pukovnik Pfaffenrodt, načelnik štaba XV plaminskog armijskog korpusa. Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, ustaško-domobranska arhiva, kutija 81, reg. br. 1/2—1—4 (dalje: AVII 81—1/2—1—4).

⁹⁾ Nema nikakve sumnje da general Fortner pod teritorijom »na kojoj se predstavnici te države sada uopšte mogu održavati jedino pod zaštitom nemačkog oružja« podrazumijeva upravo ist. Bosnu, u kojoj je bila stacionirana njegova divizija.

Očigledno je da su njemački komandanti ekstremni nacionalizam ustaša, uperen u ovom slučaju protiv Srba, smatrali štetnim po svoje interese. Oni su već u januaru 1942. g. — kada su svoje glavne vojne operacije protiv NOP-a prenijeli iz zapadne Srbije u istočnu Bosnu i kada je istočna Bosna postala objekt njihove pacifikacije — stupili u kontakt sa Jezdimirom Dangićem, predstavnikom Privremene uprave istočne Bosne. Njihov cilj bio je da u četnicima nađu saveznika koji će im obezbijediti mirnu eksploraciju šumskih i rudnih bogatstava i industrijskih kapaciteta, kao i nesmetano komuniciranje putovima istočne Bosne¹⁰). Položaj NDH u istočnoj Bosni bio je u to vrijeme vrlo težak. Izuzev nekoliko gradova, partizani i četnici su kontrolisali čitavu istočnu Bosnu. Zato se efikasni saveznik u borbi protiv NOP-a mogao tražiti jedino u četnicima. Četnici su sa svoje strane ispunili očekivanja njemačkih komandanata. Jezdimir Dangić je odlučio da se četnici ne suprotstave njemačkoj vojsci, koja je u januaru 1942. g. preduzela akciju u istočnoj Bosni. Štavise, on je vidio opasnost za srpski narod u tome što neobaviješteni pojedinci mogu da se odupru njemačkoj vojsci, »što se ni u kom slučaju nebi smelo dogoditi«¹¹⁾. Na ovakvo držanje J. Dangića general Bader, vojni zapovjednik Srbije, odlučio je da njegove četnike ne tretira kao odmetnike, već kao ratne zarobljenike¹²⁾). Da bi ovaj svoj postupak opravdao pred narodom, Dangić je isticao »da Nijemci mirno prolaze po svome poslu našim drumovima i da naš nesrečni i napačeni narod ne diraju«¹³⁾.

Ovi prvi rezultati u približavanju njemačke vojne komande J. Dangiću u toku tzv. II neprijateljske ofanzive omogućili su i jednim i drugim da međusobnu saradnju zasnuju na široj osnovi. Vjerojatno je za takvu saradnju bila zainteresovana i tadašnja kvislinska vlada u okupiranoj Srbiji. Naime, drugog i trećeg februara 1942. godine održana je u Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beogradu konferencija predstavnika te vlade i Privremene uprave istočne Bosne¹⁴⁾, uz prisustvo predstavnika njemačkih vojnih vlasti, na kojoj je razmatrana vojnička i politička situacija u istočnoj Bosni i mogućnost da se uguši NOP u ovoj oblasti. U svom izvještaju Slobodan Vraničić, koji je, najvjerovaljnije, ovim razgovorima prisustvovao,

¹⁰⁾ Albert Calisse, generalni konzul Kraljevine Italije u Sarajevu, ocijenio je ovaj pristup njemačkim komandanata kao »jedan plan, barem za sada, koji ima važiti za onaj dio Bosne, koji graniči sa Srbijom, da se postigne vojnička saradnja između obe strane, da bi se oslobodili prometni putevi...« (A. Calisse Ministarstvu vanjskih poslova, Rim, 29. 1. 1942, AVII 155a—3/5—14).

¹¹⁾ Naredba br. 1. Gorskog štaba bosanskih četničkih odreda od 22. 1. 1942, AVII, četnička arhiva, Bosna i Hercegovina — politička akta br. 49 (dalje: BH—P—49). U ovoj naredbi J. Dangić je, između ostalog, pisao: »...jer je moje naređenje u tom pogledu potpuno jasno: treba ih (njemačke vojнике — R. H.) pustiti da prodru kroz Bosnu«.

¹²⁾ AVII 155a—3/5—14.

¹³⁾ Naredba br. 1. Gor. štaba bos. četn. odreda od 22. 1. 1942.

¹⁴⁾ »Na tom skupu bili su prisutni 3 člana Privremene uprave Istočne Bosne, kao i dva delegata oficira iz Bosne i 5 lica od Predsedništva srpske vlade« (Izv. Slobodana Vraničića, oficira za vezu od 8. 2. 1942, BH—X—46).

saopštava da okupator, tj. vojni zapovjednik u Srbiji, odobrava borbu četnika u istočnoj Bosni, ali da im postavlja neke svoje uslove. Predstavnici Privremene uprave su prihvatili te uslove i zatražili da im se preda uprava nad istočnom Bosnom do rijeke Bosne, uključujući i Sarajevo, s tim što bi oni priznavali postojeće odgovornosti vojnog zapovjednika Srbije u istočnoj Bosni. Vraničić ističe da je saglasnost pregovarača bila potpuna, na osnovu čega bi se moglo zaključiti, kao i na osnovu još nekih izvora¹⁵⁾, da je Dangić obećao da njemačkoj vojsci u istočnoj Bosni neće praviti nikakve smetnje i da će raditi na tome da istočnu Bosnu umiri. U slučaju da u tome uspije, zapovjednik Srbije bi poradio na tome da se istočna Bosna privremeno, za vrijeme rata, izdvoji iz NDH i stavi pod četničku upravu.

Njemački komandanti nisu ostali samo na ovako utvrđenoj saradnji sa četnicima. Oni su nastojali da se Srbima u istočnoj Bosni približe i da zadobiju njihovu naklonost. U sjevernom dijelu istočne Bosne, u tuzlanskoj oblasti, stupili su pomoću svojih povjerljivih ljudi u dodir sa pojedinim četničkim komandantima tražeći od njih da prestanu sa akcijama protiv NDH¹⁶⁾. Istovremeno, njemačka komanda u Tuzli stavljala je u zaštitu Srbe od ustaškog terora¹⁷⁾. Na drugoj strani, njemački komandanti su pokušavali da za saradnju sa Dangićem pridobiju i neke muslimanske političare iz ovog kraja. Jedan njemački viši oficir vodio je, 21. marta 1942. godine, političke razgovore sa grupom uglednih Muslimana iz Tuzle, među kojima su bili Murat-beg Zaimović, vlasnik rudnika uglja u Živinicama, Ragib Čapljić, veliki župan u Tuzli, i Abdulah Kunosić, upravnik muslimanske zadruge. Ovaj njemački oficir tražio je od svojih sagovornika da povedu akciju izmirenja Muslimana i Srba, kao i da pomognu Dangiću u njegovoj akciji na istrebljenju komunista¹⁸⁾.

U martu 1942. godine, kada su generalni štabovi Trećeg Rajha i Kraljevine Italije privodili kraju pripreme za predstojeće vojne akcije protiv NOV u istočnoj Bosni i Hercegovini, pred njih se postavilo pitanje uloge četnika u toj akciji. Ovo pitanje je razmatrano na sastanku visokih vojnih komandanata održanom u Ljubljani 28. i 29. marta 1942. godine. Na tom sastanku potvrđeno je uvjerenje da je ustanike u istočnoj Bosni moguće dijeliti na dvije velike grupe: na komuniste i nacionaliste. Njemački vojni rukovodioci, ne smatrajući četnike svojim odlučnim neprijateljem (mada brojni podaci govore da Nijemci ni tada a ni kasnije nisu imali puno povjerenje u četnike) i, vjerovatno, pod uticajem italijanskih predstavnika na ovim razgovorima, ocijenili su da je politički oportuno pristupiti pregovorima sa četnicima u istočnoj Bosni radi zadovoljenja izvje-

¹⁵⁾ V. i: AVII 69—17/3; 72—22/1; 241—36/2—2.

¹⁶⁾ AVII 78—53/6.

¹⁷⁾ AVII 69—17/3.

¹⁸⁾ AVII 244—33/1—2.

snih njihovih zahtjeva¹⁹⁾). Na taj način bi četnici u predstojećoj akciji mogli odigrati ulogu saveznika, a u kasnijem periodu ulogu faktora smirenja i stabilizacije prilika. Vlada NDH nije se složila sa ovom procjenom i nastojala je da odvrati njemačke vojne rukovodioce od njihove namjere da razgovaraju sa četnicima u istočnoj Bosni, ali ovi ipak nisu revidirali svoje zaključke iz Ljubljane. To dokazuju mjere — političke i vojne — koje je njemački okupator preuzeo u okviru proletnje akcije 1942. god. protiv NOP-a u istočnoj Bosni, kao i držanje četnika i pročetnički orijentisanih boraca u partizanskim i, naročito, u dobrovoljačkim odredima u istočnoj Bosni za vrijeme ove akcije²⁰⁾.

Iz svega ovoga vidi se da je osnovni cilj njemačkog okupatora u istočnoj Bosni u prvoj polovini 1942. godine bio »istrebljenje komunista« i umirenje pobunjenog naroda. Tom cilju on je bio spremna da podredi sve ostalo, a u ponekim slučajevima i tzv. suverena prava NDH u istočnoj Bosni²¹⁾. Stoga je razumljivo što je on odgovarajuća rješenja tražio u neposrednoj političkoj akciji, zaobilazeći političke faktore NDH. Taj stav njemački okupator je zadržao i u narednim mjesecima 1942., kao i u 1943. godini, često ga isticao²²⁾ i u praksi provodio²³⁾. On je ne samo trasirao politiku pregovora, koje su docnije vodili organi NDH sa pojedinim četničkim odredima, nego je te pregovore, kako ćemo docnije pokazati, i sam vodio, često i bez znanja pomenutih organa NDH²⁴⁾.

¹⁹⁾ Saopštenje vlade NDH od 31. 3. 1942. povodom odluka donesenih u Ljubljani, AVII 134—1/8—1—4. Saopštenje, koje je »u ime hrvatske vlade« potpisao vojiskovoda — doglavnik E. Kvaternik, upućeno je generalu Roatti, kom. II ital. armije, njemačkom generalu u Zagrebu, Kraljevskoj ital. vojnoj misiji u Zagrebu, Njemačkom poslanstvu u Zagrebu i Italijanskom poslanstvu u Zagrebu.

²⁰⁾ S obzirom da ove mjere, same po sebi, kao i rezultati do kojih su one dovele, ne spadaju u okvir ovog razmatranja, mi se na ovom mjestu nećemo na njih osvrnati.

²¹⁾ Ustaška nadzorna služba u Tuzli smatrala je vjerovatnim sadržaj izjave jedne povjerljive osobe njemačke obavještajne službe (šifrovano ime ove osobe bilo je X—Pet) u kojoj se, između ostalog, kaže da »Gestapo želi naružu suradnju sa svim četnicima ovoga kraja da bi se tako održao za Niemce potreban red i mir... Zapovjednik ovdašnjeg Gestapoa jedan SS častnik ... rekao je da će ako to bude potrebno u Tuzlu dovesti i četnike da je čuvaju od napada komunista, jer red i mir mora vladati ovim krajevima. Ovaj častnik izjavio je dalje da Njemačkoj oružanoj sili je sasma svejedno da li će taj red i mir u ovom dijelu osigurati četnici ili hrvatska vojska« (Zap. II dom. Zbora Ministarstvu oružanih snaga NDH 25. 4. 1943, AVII 80—9/7—1).

²²⁾ Na primjedbu Maksima Rajića, predstavnika četničkog odreda Save Derikonje, da je priznanje Hrvatske pravoslavne crkve primljeno sa radošću, ali da je do toga trebalo doći ranije, datu za vrijeme pregovora sa predstavnicima štaba 718. njem. pješ. divizije, koji su vodenici 8. 9. 1942, major Strecker je uzvratio: »Država je uvidjela da joj je potrebna dragocjena suradnja Srba. Sada treba preduzimati sve što služi redu i miru« (AVII 69—11/7—2—4).

²³⁾ U svom obavještenju Ministarstvu hrv. domobranstva od 14. 10. 1942. Ministarstvo unutr. poslova NDH je konstatovalo činjenicu da »su njemačke vojne vlasti nastojale da saradnja između četnika i naših vlasti bude što uža i jasnija...« (AVII 76—19/4).

²⁴⁾ »Velikoj Župi došlo je do znanja, da i na drugim mjestima dolazi do pregovaranja između četnika i Njemačke vojske a da naša vlasti nisu o tome ni službeno obaviještene a ni pozvane na sudjelovanje« — žalila se Velika župa Vrhbosna u svom izvještaju Predsj. vlade od 19. 9. 1942. (AVII 155—12/7—1).

Izgleda da je ustaško vođstvo NDH početkom 1942. godine počelo i samo uviđati da svoju politiku prema Srbima u okviru NDH mora koliko-toliko revidirati²⁵⁾. Ono se, po svoj prilici, u osnovi slagalo sa ocjenom njemačkog okupatora da je ignorisanje Srba u NDH tokom 1941. g. omogućilo razvitak NOP-a i u samoj Hrvatskoj i stoga počelo da vjeruje da je takva revizija neophodna ako se želi onemogućiti i iskorijeniti sam NOP.

Međutim, ustaško vođstvo je u pokušaju revizije svoje politike prema Srbima u NDH pokazalo neodlučnost i nesposobnost. Ono je bilo ograničeno šovinizmom, koji nije mogao da se pomiri sa priznjem činjenice da na teritoriji NDH žive i Srbi. Sazivanje »Hrvatskog državnog sabora« za 23. februar 1942. g. i njegova vijećanja, kao i stvaranje tzv. »Hrvatske pravoslavne crkve« nije dovelo ni do kakvih bitnih promjena.

U pitanju sporazuma sa četnicima vođstvo NDH je takođe pokazalo izvjesno kolebanje prije nego je definisalo svoju politiku.

Prve kontakte njemačkog okupatora sa četnicima u istočnoj Bosni dočekali su vojni i upravni organi NDH sa nezadovoljstvom i razočarenjem²⁶⁾. Ovi organi su se bojali promjene u stavu njemačkog okupatora prema NDH na jednoj i četnicima na drugoj strani, budući da bi svaka takva premjena značila osporavanje prava NDH i njenih organa da samo oni predstavljaju vlast u ovim krajevima i da se samo oni mogu smatrati faktorom reda i mira. Zato su budno pratili držanje njemačkih okupacionih snaga i registrovali svaki njihov kontakt sa četnicima²⁷⁾. Ali je malo podataka o tome kako je vodeća garnitura NDH reagovala na ove kontakte i na sporazumijevanje njemačkog okupatora sa četnicima na teritoriji NDH i, posebno, istočne Bosne. Osim toga, ovi podaci su protivrječni, pa je na osnovu njih teško donositi preciznije zaključke. Pozivajući se na V. Vrančića²⁸⁾, F. Butić i I. Jelić u pomenutom radu ističu da je NDH pokušala, u martu 1942., da preko V. Vrančića sklopi sporazum sa četničkim vođama Novicom Kraljevićem, Radmilom Grđićem i Dobrosavom Jevđevićem²⁹⁾. Međutim, u svom saopštenju od 31. III 1942. vlada NDH je, pozivajući se na izjavu generala Roatte »da je dr Vrančić, hrvatski delegat pri II italijanskoj armiji, saopštio da je Poglavnik imao namjeru naoružati one četnike koji su mirni«, demantovala da je učinila pokušaj da sklopi sporazum sa navedenim četničkim vođama. Staviše, ona je demantovala i postojanje namjere da to učini.

²⁵⁾ V.: F. Butić — I. Jelić, n. d., str. 339, 343. F. Butić iznosi isto mišljenje u svom članku: O nekim problemima proučavanja NDH, Putovi revolucije, 3—4, Zagreb 1964, str. 306.

²⁶⁾ Zap. II dom. zbora u izvj. od 25. 2. 1942. pisao je: »Odnosi sa njemačkom vojskom su najsrdačniji i ako u zadnje vrijeme izgleda, da je nastupila neka promjena. I oni kao da su počeli četnike smatrati redovnim borcima, jedne priznate vojske i praviti od istih zarobljenike« (AVII 69—17/3).

²⁷⁾ AVII 78—53/6 i dr.

²⁸⁾ V. Vrančić, Urota protiv Hrvatske, Zagreb 1943.

²⁹⁾ F. Butić — I. Jelić, n. d., str. 345.

»Ja mogu u ime Poglavnika izričito izjaviti da Poglavnik nikad nije imao jednu takvu namjeru... Isto tako Poglavnik a ni hrvatska vlada nisu imali namjeru niti su počinjali ma kakve pregovore sa četnicima« — pisao je E. Kvaternik^{29a)}.

Ne samo da je vlada NDH u ovom saopštenju demantovala Roattu, a možda i Vrančića, nego je, osim toga, predstvincima Trećeg Rajha i Kraljevine Italije izričito stavila do znanja da se protivi vođenju pregovora sa četnicima. Ona je izrazila sumnju u osnovanost zaključka da komunisti i nacionalisti nisu jedno te isto. Po njenom mišljenju, ustanici-nacionalisti nisu samo neprijatelji NDH. To je balkanski elemenat, koji iz najdubljeg uvjerenja »mrzi i prezire njemačko-rimsku kulturu«, a samim tim i Hrvate, kao predstražu ove kulture prema istoku. Vlada NDH je ukazivala na to da su za držanje četnika mjerodavna naređenja koja je kralj Petar II izložio u svom radio-govoru od 27. marta 1942, a u kojima se, navedno, ističe da četnici do daljnog treba da podese svoje držanje tako da ono ne izaziva sumnju okupatora da prikupljaju snage, vojnički se organizuju i na njegovu naredbu ponovo preduzmu akciju za protjerivanje Nijemaca i Italijana iz područja bivše Jugoslavije. Po mišljenju vlade NDH, pokazana spremnost nacionalnih četnika za pregovaranje nije ništa drugo nego provodenje u život kraljevih uputa, dakle taktika i manevar. Kao argumenat protiv pregovora vlada NDH je iznijela tvrdnju da su četnici, poput komunista, u službi Moskve, i, posebno, u službi Londona. Za Jezdimira Dangića — za koga se u saopštenju kaže da se izdaje za prijatelja Nijemaca i Italijana, dok istovremeno od jugoslovenske vlade u Londonu prima odlikovanje — veli se da je u novembru 1941. godine »zaključio, potpisao i održao jedan formalni ugovor sa komunistima«^{29b)}.

Polazeći od svojih procjena o ciljevima četničkog pokreta, vlada NDH je odbila da pristupi pregovorima sa četnicima³⁰⁾. Ona je isto tako otklonila od sebe svaku odgovornost zbog posljedica koje pregovori mogu imati. Međutim, želeći ostati u toku događaja i ni sama ne vjerujući da će njeni razlozi odvratiti njemačke predstavnike od toga da pregovaraju sa četnicima, vlada NDH je u saopštenju upoznala svoje saveznike da će na eventualne pregovore uputiti svog neslužbenog posmatrača.

Iz izloženog je jasno da je NDH sve do kraja marta 1942. bila izričito protiv pregovora sa četnicima. Za nas je značajno da se njeno protivljenje pregovorima, bez ikakve sumnje, odnosilo na istočnu Bosnu, s obzirom da su se i razgovori u Ljubljani odnosili na predstojeću akciju protiv NOP-a u istočnoj Bosni³¹⁾.

Ali, vlada NDH ubrzo je izmijenila svoj stav u odnosu na pregovore sa četnicima. Nepun mjesec dana iza izdavanja pomenutog saopštenja, 27. aprila 1942. g., administracija NDH sklopila je sporazum sa Urošem Drenovićem, komandantom četničkog bataljona iz

^{29a)} Saopštenje vlade NDH od 31. 3. 1942, AVII 134—1/8—1—4.

^{29b)} Isto.

³⁰⁾ »Aus diesem Grunde kann die kroatische Regierung in keine Besprechungen mit den sogenannten nationalen Četniks eintreten« (isto).

³¹⁾ »Dem Plan« für die Aktion in Ostbosnien...« (isto).

okoline Mrkonjić-Grada³²⁾). Sličan sporazum potписан je sa Ozren-skim i Trebavskim četničkim odredom 28. maja u selu Lipcu kod Doboja. Ovo je prvi sporazum takve vrste na teritoriji istočne Bosne. Ne znamo kako je došlo do ove izmjene u stavu vlaste NDH i šta je u tom pogledu imalo odlučujući uticaj na nju. Može se kao vrlo vjerovatno uzeti da je sam tok događaja u proljeće 1942. godine uvjerio vodstvo NDH u mogućnost i svrshishodnost sporazumijevanja sa četnicima. Naime, upadom ustaške Crne legije u Vlasenicu, 1. aprila, i nastupom njemačkih i ustaško-domobranskih snaga prema Rogatici, 22. aprila 1942. g., otpočele su vojne operacije protiv NOP u istočnoj Bosni³³⁾. Za vrijeme ovih operacija četnici su svojim držanjem dokazali da nemaju namjeru da se poput partizana bore protiv okupatora i da su skloni saradnji i sporazumijevanju sa okupatorom i NDH. S druge strane, neprestane i snažne partizanske akcije u istočnoj Bosni od avgusta 1941. do aprila 1942. godine i partizansko-četnička kontrola nad najvećim dijelom istočne Bosne mogli su konačno uvjeriti njemačkog okupatora u negosobnost NDH da zavede red u istočnoj Bosni. Razumljivo je da je NDH imala razloga da odvratí njemačkog okupatora od eventualne namjere da u cilju uspostavljanja reda i mira ustupi četnicima upravu nad istočnom Bosnom, makar i privremeno. Nije isključeno da se i zbog toga vodstvo NDH odlučilo za političke sporazume sa lokalnim četničkim komandantima, pomoću kojih bi bili zadovoljeni neki osnovni njihovi zahtjevi, garantovana njihova lojalnost NDH i tako obezbijeden potreban red i mir. Na taj način bio bi odstranjen razlog za eventualno ustupanje uprave nad istočnom Bosnom četnicima. Konačno, treba imati u vidu da su njemačke vojne vlasti u istočnoj Bosni praktično već sarađivale sa četnicima, naročito u dijelu istočne Bosne koji gravitira rijeci Drini³⁴⁾. U takvoj situaciji vodstvo NDH nije se više moglo držati po strani jer bi ga to isključilo iz toka događaja. Ono je željelo da bude subjekt u politici i da afirmiše svoju ulogu u tekućim zbivanjima, zbog čega je, vjerovatno, odlučilo da se, možda i protiv svoje volje, pokuša politički sporazumjeti sa pojedinim četničkim odredima na teritoriji NDH.

Stav četnika iz istočne Bosne prema saradnji sa okupatorima ne razlikuje se u osnovi od stava što ga je, prema istom pitanju, imao četnički pokret Draže Mihajlovića u cjelini. Taj načelnji stav i praktične korake preduzimane u skladu s njim ukratko je izložio

³²⁾ P. Kačavenda, n. d., str. 272—273.

³³⁾ Oslobođilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, I, Beograd 1963, str. 208—209.

³⁴⁾ Mada se ovi četnici od januara—februara 1942. god. po pravilu nisu borili protiv oružanih snaga NDH, a naročito ne protiv okupatora, vojni organi NDH su ih nazivali »odmetnicima«, za razliku od četnika Trebavskog, Ozren-skog i Zeničkog odreda, koje su poslije zaključenih sporazuma tretirali kao »suborce«.

P. Kačavenda u već pomenutom radu³⁵⁾). Međutim, kada je riječ o istočnoj Bosni, valja imati u vidu neke činjenice koje ovom problemu daju donekle specifično obilježje.

Jezdimir Dangić i još neki predstavnici četničkog pokreta u istočnoj Bosni ostvarili su u januaru 1942. godine izvjesnu saradnju sa njemačkom okupacionom vojskom. U to vrijeme, sve do aprila mjeseca, četnici u istočnoj Bosni nisu vodili pregovore o saradnji sa državnim vlastima NDH³⁶⁾. Ovo je bilo u skladu sa stavom J. Dangića prema ustaškoj NDH i njegovim zahtjevom da mu njemačke okupacione vlasti predaju upravu nad istočnom Bosnom. Kasnije ćemo vidjeti da ni provođenje u život sporazuma koje su u istočnoj Bosni zaključili neki četnički odredi sa državnim organima NDH nije teklo ni lako ni jednostavno. Sve ovo govori da ima osnova tvrdnja da je, uvezši općenito, »samo gotovo bezizlazna situacija u kojoj su se našli mogla da zblizi četnike i ustaše«³⁷⁾. Pri tom Kačavenda misli na opasnost koja je i za jedne i za druge dolazila od strane NOP.

Ali na ovom mjestu moramo istaći da NOP u istočnoj Bosni u vrijeme kada dolazi do sklapanja sporazuma, maj—juni 1942, ne samo da nije bio u porastu (kao npr. u Bosanskoj krajini u to vrijeme) nego je, naprotiv, bio u fazi svog slabljenja. Do ovog zaključka može se doći na osnovu već poznatih činjenica. Upozorićemo na neke od njih.

Otkako su u januaru 1942. g. počeli otvoreno sarađivati s njemačkim okupatorom, pa sve do polovine 1943. godine, četnici su na Romaniji »bili jedina vojnička snaga u čitavom ovom kraju... Jedini kraj na cijeloj Romaniji u kome četnici nisu imali jačeg uticaja bio je Glasinac, gdje je postojala partijska organizacija...«³⁸⁾. Kao razloge koji su onemogućili jačanje ustanka i vojničkih akcija u Semberiji, jednom od žarišta NOP-a u istočnoj Bosni, u proljeće 1942. godine, S. Mićanović navodi činjenicu da su se četnici osnažili, zbog čega održavanje iole veće partizanske jedinice nije bilo moguće, čak i kad se ne bi uzimalo u račun prisustvo ustaških jedinica. Isto tako on kaže da »raspoloženje u narodu nije takovo da bi se, u ovom trenutku, mogao očekivati neki veći odziv« na mobilizaciju koju bi izvršilo rukovodstvo pokreta u Semberiji³⁹⁾. Što se tiče Ozrena i Majevice u to vrijeme, P. Morača je ispravno konstatovao da su »snažnija uporišta četnika« u istočnoj Bosni⁴⁰⁾. Cijeneći situaciju u

³⁵⁾ P. Kačavenda, n. d., str. 258—283, naročito 272—280.

³⁶⁾ »Dangić nema namjere sa svojim ljudima u istočnoj Bosni ratovati protiv Nijemaca i Italijana — tako je bar Nijemcima izjavio — ali po odlasku istih iz tih krajeva namjerava žestoko zaratiti sa Hrvatima« — obavještavao je Hrvatski klub u Beogradu 8. 2. 1942. god. Ministarstvo vanjskih poslova NDH (AVII 241—36/2—2).

³⁷⁾ P. Kačavenda, n. d., str. 273.

³⁸⁾ R. Petovar, n. d., str. 114—115.

³⁹⁾ S. Mićanović, S Majevice i Semberije. Sarajevo 1961, str. 140.

⁴⁰⁾ P. Morača, n. d., str. 131.

toku proljeća i ljeta 1942. god., T. Vujsinović, jedan od rukovodilaca NOP-a u istočnoj Bosni, smatrao je da je ona »bivala... za nas sve teža i teža«⁴¹⁾. Možemo, dakle, zaključiti da četnici u istočnoj Bosni nisu prihvatali sporazume zato što su bili u teškoj ili bezizlaznoj situaciji. Čak ako se i uzme u obzir da je sporazumijevanje sa okupatorima i NDH uvedeno u praksi početkom 1942. ili još ranije, kada je NOP u istočnoj Bosni bio vrlo jak, naročito u vojničkom pogledu, ostaje da utvrđimo da su sporazumi o kojima je ovdje riječ zaključeni u vrijeme kada je odnos snaga u istočnoj Bosni bio znatno izmijenjen na štetu NOP.

Osnovni razlog, pored zajedničke borbe protiv NOP, zbog kog su četnici u istočnoj Bosni sklapali sporazume sa NDH leži, po našem mišljenju, u njihovoј želji da legalizuju svoj položaj u postojećoj vojno-političkoj konstelaciji i da se na taj način uklope u nju kao ravnopravni partneri⁴²⁾.

Polazeći od pretpostavke da će u II svjetskom ratu pobijediti saveznici, od čije će volje zavisiti i unutrašnje uređenje Jugoslavije, četnici su vjerovali da je najvažnije održati se do pobjede, a onda će biti lako preuzeti vlast. Ali u uslovima jačanja NOP-a i neminovnog prestrojavanja političkih snaga, koje je nametnuo razvoj dogadaja, četnicima je bilo moguće da se do pobjede saveznika održe jedino oslanjajući se na okupatora. Četnici u istočnoj Bosni dobro su to znali⁴³⁾. Znajući da legalizaciju moraju postići kod njemačkog okupatora, oni su se trudili da zadobiju njegovo povjerenje i simpatije⁴⁴⁾. Ali, budući da njemački okupator, kako je naprijed rečeno, nije mogao a ni htio da četnike na teritoriji NDH prepostavi ustашkom vođstvu, to je svako legalizovanje četničkih odreda na njemačkom okupacionom području moglo da se ostvari jedino pomoću sporazuma sa odgovornim faktorima NDH, naravno, uz odgovarajuću saglasnost okupatora.

Mada je jasno da je do saradnje između ustaša i četnika pod pokroviteljstvom i uz podršku njemačkog okupatora, uzevši općenito, došlo zbog postojanja zajedničke opasnosti, koja je proizlazila iz

⁴¹⁾ T. Vujsinović, Kosorići iz Kusača i drugi, Beograd 1953, str. 55. »Talas četničke izdaje prelio je velika prostranstva. Grupi od nekoliko stotina naših boraca, koja se okupila oko Seste brigade i borila u tom moru četničke izdaje i neprijateljskog nastupanja, nije drugo preostalo nego da manevriše« — pisao je dalje T. Vujsinović.

⁴²⁾ O nastajanju D. Mihajlovića da legalizuje četnički pokret u Hercegovini i istočnoj Bosni (u dijelu koji je pripadao italijanskoj okupacionoj zoni) i sporazumima kao putu do te legalizacije piše i sam Kačavenda (P. Kačavenda, n. d., str. 260 i d.). O legalizaciji vidi i P. Morača, n. d., str. 94—95.

⁴³⁾ Stevan Botić, ranije član Privremene uprave istočne Bosne, ovako je objašnjavao četničku politiku kada se, u julu 1942. god., vratio iz zapadne Srbije u istočnu Bosnu, dakle kada su neki četnički odredi u istočnoj Bosni već bili potpisali sporazume: »...Četnici vode mudru politiku. Komunisti su... slabi političari. Oni ne vide što se »iza brda valja«. A iza brda se valja — Engleska... Čerčil će diktirati mir. I razumije se da će se onda sjetiti i Kralja Petra i Draže i sviju četnika, i nagraditi ih za njihovu vjernu službu demokratiji. »A mi ćemo sad polako«, zaključivao je Botić« (prema: R. Čolaković, n. d., str. 58).

⁴⁴⁾ V.: P. Kačavenda, n. d., str. 277—278.

sve većih uspjeha NOP — kako na vojnom tako i na političkom polju — mora se konstatovati da je u istočnoj Bosni do te saradnje i do potpisivanja sporazuma došlo u vrijeme kada su sporazumi trebali da ozvaniče postojeće stanje stvari, postojeće političke odnose, prije nego da stvore preduslove za odstranjivanje akutne opasnosti od strane NOP-a, koja u to vrijeme nije prijetila ni jednima ni drugima.

II

Do prvih kontakta između predstavnika NDH i njemačkih vojnih vlasti s jedne i pojedinih četničkih odreda iz istočne Bosne s druge strane u cilju vođenja pregovora i sklapanja sporazuma došlo je početkom aprila 1942. g. kada su predstavnici Ozrenskog četničkog odreda ponudili pregovore štabu IV pješačke divizije u Doboju⁴⁵⁾ i kada je pop Savo Božić, komandant Trebavskog četničkog odreda, »uspeo da se poveže s Nemcima« i otpočne razgovore o primirju⁴⁶⁾. U isto vrijeme su trojica emisara Gestapoa išli na Majevicu i тамо razgovarali sa Radivojem Kerovićem⁴⁷⁾. Kako se vidi, inicijativa za ostvarenje ovih kontakta dolazila je uglavnom od strane četnika, a organi NDH su je prihvatili⁴⁸⁾. U početku su ovi organi stajali na stanovištu da je indirektna saradnja sa četnicima preporučljiva pod uslovom da ovi priznaju NDH i pokoravaju joj se, uz izričitu napomenu da ovaj stav vrijedi i izvan italijanske okupacione zone⁴⁹⁾. Predstavnici Ozrenskog četničkog odreda i Majevičke grupe četnika bili su tokom maja upoznati sa uslovima pod kojima bi hrvatske državne vlasti bile spremne da na miran način likvidiraju sukobe⁵⁰⁾. Ovi uslovi su najvjerovalnije formulirani na bazi gore iznesenog stanovišta o priznanju NDH. Dočnije je Glavni stan poglavnika (GSP) izdao povjerljivo uputstvo ustaškim organizacijama i vojnim komandantima za postupak u pregovorima sa četnicima. U tom uputstvu se, između ostalog, kaže da treba u načelu svugdje prihvati ponudu četnika za pregovore, da sa četnicima treba saradivati sve dok postoji opasnost od partizana i u tu svrhu im dozvoliti da zadrže oružje i prema potrebi davati im municiju. Sa svoje strane četnici treba da priznaju NDH i poglavnika⁵¹⁾.

⁴⁵⁾ Zb. NOR, IV—4, 118/312—313; Depeša II domobr. zbora Ministarstvu hrv. domobranstva 6. 4. 1942, AVII 174—60/5—1.

⁴⁶⁾ T. Vujsasinović, Ozr. partiz. odred, str. 346.

⁴⁷⁾ Isto, str. 340—341. »...Kerović je jedan od inicijatora tzv. primirja na Majevici, tj. sporazuma sa okupatorom o saradnji protiv NOP-a. On je povezan s Tuzlanskom čaršijom i Gestapoom, a ima izvjestan uticaj među bogatijim seljacima na Majevici« (R. Čolaković, n. d., str. 147).

⁴⁸⁾ Sedmog aprila je Krilno oružn. zapovjedništvo Dobojsko pisalo da je zapovjednik 4. pješ. divizije »saslušao parlamentare (Ozrenskog četn. odreda — R. H.) i predložio izvješće Mindomu« (AVII 174—60/5—1).

⁴⁹⁾ Izv. Vrhovnog oružničkog zapovjedništva od 8. 6. 1942, AVII 52—40/1—3—22.

⁵⁰⁾ BH—X—903, 480. Moguće je da su sa tim uslovima bili upoznati i drugi četnički odredi, pogotovo kada se ima u vidu da je 27. 4. 1942. sklopljen sporazum sa Urošem Drenovićem u Mrkonjić-Gradu.

⁵¹⁾ Zb. NOR, II—5, 63/168.

Na ovoj osnovi vođeni su pregovori i zaključen je ugovor o saradnji između »predstavnika državne vlasti Nezavisne Države Hrvatske« i predstavnika Ozrenskog i Trebavskog četničkog odreda⁵²⁾. Sporazum su potpisali s jedne strane: dr Milan Badovinac, veliki župan pri Predsjedništvu vlade, pukovnik Bogdan Majetić, zapovjednik IV pješačke divizije Doboј, i ustaški potpukovnik Ivan Šojat, a sa druge: Cvjetin Todić, komandant, Cvjetin Đurić, načelnik štaba, i Branko Stakić, savjetnik štaba Ozrenskog četničkog odreda, zatim Savo Božić, komandant, Petar Arnautović, načelnik štaba, i Đuro Milošević, savjetnik štaba Trebavskog četničkog odreda⁵³⁾. Sporazum je potписан u selu Lipcu, u blizini Doboja, 28. maja 1942. godine.

Prema odredbama ovog sporazuma, četnici Ozrenskog i Trebavskog odreda »priznaju Vrhovništvo Nezavisne Države Hrvatske i kao njeni državljanii izrazuju lojalnost i odanost njenom poglavaru, Poglavniku i privrženost Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«. Oni prekidaju sva neprijateljstva prema vojnim i građanskim vlastima NDH, koje će na označenoj teritoriji uspostaviti svoju redovnu vlast i upravu, u čemu će je četnici u svakom pogledu pomoći. Komandanti četničkih odreda, odnosno opštinske vlasti koje će oni imenovati, vršiće »za vrijeme trajanja iznimnog stanja« samoupravnu vlast na opisanom području, a pod kontrolom vlasti NDH. U cilju vođenja zajedničke borbe protiv partizana, četnici će zadržati svoje oružje, a ako se pokaže potreba, državne vlasti NDH će ih snabdjeti municijom. Osim ovih osnovnih sporazum sadrži i odredbe po kojima se četnici koji budu ranjeni u borbama sa partizanima mogu liječiti u bolnicama i ambulantama kao i pripadnici oružanih snaga NDH, da četnici, ako se istaknu u borbi, mogu dobiti nagrade i odlikovanja, da se porodicama četnika poginulih u borbi protiv partizana dodijeli potpora od strane države. Takođe je određeno da stanovništvo navedenih područja ima u pogledu ishrane ista prava kao i ostali državljanii, da mu se, ako za to ima preporuku četničkih komandanata, dozvoli zaposlenje na državnim i drugim javnim radovima, kao i kretanje i razmjena dobara. Preostale odredbe ovog sporazuma regulišu način na koji će se kontrolisati bespravno nošenje oružja, zatim materijalnu zaštitu porodica čiji se hranioci nalaze u njemačkom zaroblje-

⁵²⁾ Kao pripadnike Ozrenskog četničkog odreda sporazum tretira četnike područja koje je ograničeno sa zapada r. Bosnom od ušća Spreče do ušća Krivaje, sa sjevera rijekom Sprečom do granice opštine Puračić, sa juga Krivajom od ušća do sela Podvolujak, zatim linijom sela Trnić—Podstoga—Hadžići—Miljevići—Cvijanovići—Bare, uključivo i sela do rijeke Krivaje, sa istoka linijom s. Vukovina—Pribitković—Lozna—Orahovica—Muslimansko Milino Selo—Siže, uključivo i sela do rijeke Spreče. Kao pripadnici Trebavskog odreda tretirani su četnici sa područja koje je ograničeno sa zapada r. Bosnom od ušća r. Spreče do s. Tarevci, sa sjevera linijom s. Tarevci—Simići—Skugrić Gornji—Skugrić Donji—Krečane, uključivo sela, sa istoka linijom s. Rajska—Srpska Zelija—Škipovac—Lukavica, uključivo i sela, sa juga linijom s. Kostajnica—Stanić Rijeka—Lukavica, uključivo i sela (Zapisnik o zaključenju ugovora o saradnji sastavljen u selu Lipcu 28.5. 1942, AVII 81—5/4—1).

⁵³⁾ Savo Božić, Petar Arnautović i Đoko Milošević su potpisali Zapisnik i kao opunomoćenici četničkog odreda »Kralj Petar II«.

ništvu, a nisu pripadali partizanima, vraćanje ljudi odvedenih u logore i izdavanje potpora njihovim porodicama, vraćanje izbjeglica svojim kućama, te eventualna zamjena novca.

Posebnom odredbom je utvrđeno da će četnici dobrovoljno učestvovati u suzbijanju i uništavanju partizana zajedno sa oružanom snagom NDH. Pri tom četnički komandanti treba da komanduju svojim jedinicama, ali pod opštom komandom zapovjednika oružane sile NDH. Četnicima je ugovorom omogućeno da vode samostalne akcije protiv partizana uz obavezu da o ovim akcijama blagovremeno obavijeste zapovjednika hrvatske oružane snage⁵⁴⁾.

Ovaj sporazum zaključen je bez znanja i uticaja štaba 718-te njemačke divizije⁵⁵⁾. Komandant divizije general Fortner nije ovaj sporazum prihvatio smatrajući da on u više svojih odreda ba protivurječi naredbama komandujućeg generala i zapovjednika Srbije generala Badera i zadacima 718-te divizije. On je iznio rezerve prema ovom sporazumu, naročito u odnosu na njegovu odredbu kojom se četnicima dozvoljava da zadrže svoje oružje, a zatim prema odredbama kojima se četničkim komandantima daje pravo vlasti, obezbjeđuje snabdijevanje četničkih odreda municijom, prepusta četničkim vođama samostalna komanda nad četničkim odredima i dozvoljava vođenje samostalnih akcija protiv partizana. Vrlo je vjerovatno da je general Fortner smatrao da ovakav sporazum nije prihvatljiv jer četnicima ostavlja mogućnost da preduzimaju vojničke akcije za koje nisu obezbijedene garancije da će biti uvijek u skladu sa interesima njemačkih okupacionih trupa⁵⁶⁾. On je izrazio mišljenje da se ugovori sa četnicima ili ustanicima u operacionom području 718-te divizije mogu zaključivati samo na bazi predaje oružja, u kom slučaju bi divizija, kada se ukaže potreba, bila spremna da naoruža čvrsto organizovane i isto tako čvrsto privržene četničke odrede, koji bi bili pod njemačkom komandom, a služili za samozaštitu u područjima gdje ima partizana.

Smatrajući, između ostalog, da ni službeni krugovi NDH a ni četnici nisu trenutno u mogućnosti da provedu u život odredbe jednog ovakovog sporazuma i želeći da ubuduće izbjegne sklapanje sličnih sporazuma, Fortner je odlučio da se ugovori sa četnicima u operacionom području 718-te divizije mogu ubuduće sklapati samo poslije prethodnog sporazuma sa Divizijom i poslije njenog izričitog odobrenja i uz prisustvo njenog predstavnika⁵⁷⁾.

⁵⁴⁾ Zapisnik sastavljen u selu Lipcu 28. 5. 1942, AVII 81—5/4—1.

⁵⁵⁾ Fortner njemačkom generalu u Zagrebu 8. 6. 1942, AVII 76—49/2—2—3. »...ist die Division weder um die Genehmigung zur Durchführung dieser Verhandlungen gebeten worden, noch überhaupt von der Absicht der Durchführung solcher Verhandlungen rechtzeitig verständigt worden. Die Division ist auch nicht gebeten worden, einer Vertreter zu diesen Verhandlungen zu entsenden, konnte also auf die Verhandlungen gar keinen Einfluss nehmen«.

⁵⁶⁾ »...Es erscheint deshalb ausserordentlich gefährlich, den Cetniks die Waffen zu überlassen oder gar noch Munition dazu zu liefern« (isto).

⁵⁷⁾ »Es ist verboten, ohne Befehl der Division selbstständig mit Aufständischen oder Cetniks zu verhandeln« (isto). Osim njemačkom generalu u Zagrebu i, preko njega, vlasti NDH, te komandujućem generalu i zapovjedniku Srbije gen. Baderu, Fortner je pomenuto pismo uputio i hrv. generalu kod 718. njem. pješ. divizije.

I pored ovakvog stava generala Fortnera, organi NDH su 14. juna 1942. godine sklopili u Zenici istovjetan sporazum sa Zeničkim četničkim odredom⁵⁸⁾. Zapisnik o tome potpisali su i ovoga puta dr Milan Badovinac i Ivan Šojat, a pored njih još i pukovnik Anton Prohaska, zamjenik zapovjednika III domobranskog zbora. Sa četničke strane sporazum su potpisali: Golub Mitrović, komandant, Jovo Lakić, zamjenik komandanta, Vojislav Balać, načelnik štaba, i Petar Miliša, pomoćnik načelnika štaba Odreda, te Jovo Iličić, komandir I čete⁵⁹⁾. Niko ispred štaba 718-te njemačke divizije nije potpisao ovaj Zapisnik. Nije poznato da li je štab Divizije dao svoju saglasnost za potpisivanje ovog sporazuma niti da li je neko u njegovo ime bio prisutan prilikom njegovog potpisivanja.

Razgovori o saradnji između državnih organa NDH i štaba 718-te divizije s jedne i predstavnika majevičkih četnika s druge strane vođeni su od aprila do jula 1942. godine. Oni nisu završeni potpisivanjem sporazuma o saradnji poput onog sa ozrenskim i trebavskim, te zeničkim četnicima, ali je postignut sporazum o primirju, poslije čega su pregovori nastavljeni.

Primirje je sklopljeno 30. maja 1942. u Loparama. U ime vojnih vlasti NDH Zapisnik o primirju potpisao je zastupnik zapovjednika III pješačke divizije pukovnik Grbić, a u ime četnika Radivoje Kerović, komandant, i Vukašin Subotić, načelnik štaba Majevičke grupe četnika, zatim Đuro Bižić, komandant Drinskog bataljona, Aco Medunić, komandanat Brčanskog bataljona, Ilija Gajić, komandant Planinskog bataljona, Ivan Petrović, poručnik, i Mirko Đukanović, ađutant komandanta grupe. Prema sporazumu o primirju, ni jedna strana nije ubuduće smjela vršiti ofanzivne akcije na teritoriji Majevičke grupe četnika⁶⁰⁾. U slučaju da sa bilo koje strane dođe do samovoljnog napada, suprotna strana će reagovati samo na onom mjestu na kome je taj napad uslijedio. Putove na ovom području moći će koristiti obje strane, ali se ni sa jedne strane ne smiju vršiti pokreti trupa u cilju zaposjedanja novih uporišta.

Osim što je sklopljeno primirje, obje strane izrazile su spremnost da povedu pregovore za zaključenje sporazuma najkasnije za 15 dana. Predstavnici NDH predočili su predstavnicima Majevičke grupe

⁵⁸⁾ Područje Zeničkog četničkog odreda ograničeno je ovim sporazumom linijom koja ide od Zavidovića, isključujući varoš, desnom obalom Bosne do ušća potoka Bistričaka u Bosnu, isključujući s. Serići, potokom Bistričak prema selu Bistrici, isključujući selo Osojnicu, s. Vjetrenica, želj. stanica Busovača prema s. Busovači, isključujući samo selo, glavnim drumom do Kiseljaka, isključujući Kiseljak, rijekom Fojnicom, isključujući Visoko, r. Bosnom do Kaknja pa na s. Tarčin isključivo, pravac s. Vukanovići, isključujući s. Suha, želj. prugom do s. Kamenice, Žedni Vrh Kosa, Careva Čuprija na Krivaji, a na sjeveru južnom granicom Ozrenskog četničkog odreda (prepis Zapisnika sastavljenog 14. 6. 1942. u Zenici između predstavnika drž. vlasti NDH i predstavnika Zeničkog četničkog odreda, AVII 81—16/4—1—2).

⁵⁹⁾ Isto.

⁶⁰⁾ Ta teritorija je ograničena sa istoka Drinom, sa sjevera Savom do Brčkog, s. G. Žabari, sa zapada linijom s. G. Žabari—Bijela—Srebrnik—Tinja—Bistarac, na jugu linijom s. Bistarac G. Tužla—put Tuzla—Zvornik isključivo sa Zvornikom zaključno (Zapisnik o toku pregovora održanih 30. 5. 1942. u Loparama, BH—X—480).

četnika uslove pregovora, koje smo ranije pomenuli na što su ovi iznijeli svoj stav prema tim uslovima. Oni su izjavili da su četnici sami izborili svoje oslobođenje i da će ga sami štititi. Zato će zadržati svoje oružje čak i ako se postigne sporazum o saradnji, kao garanciju da će se poštovati nagoviještena ravnopravnost Srba. Oni su, takođe, izjavili da će na svom području obezbijediti »red i pore-dak« i da svoje oružje neće upotrijebiti u borbi protiv okupatora i »regularne Hrvatske vojske«. Što se tiče borbe protiv partizana, izjavili su da su je i dotad beskompromisno vodili, da je to njihova stvar i da za to ne traže nikakvu nagradu niti priznanje. Svoju pot-punu lojalnost prema NDH i predaju oružja uslovili su razoružanjem Hadžiefendićeve legije i milicije⁶¹), povlačenjem domobranske vojske iz svih muslimanskih sela, puštanjem na slobodu svih Srba Bosanaca iz zatvora, zatočeništva i zarobljeništva, bilo da su u zemlji ili u inostranstvu, te postavljanjem Srba u upravnu i sudsku službu u Tuzli, Brčkom, Bijeljini i Zvorniku u onom broju »koji odgovara njihovoj brojnoj jačini za dotično mjesto«⁶²).

Pregovori za zaključenje sporazuma održani su 15. juna u Loparama. Njima je u svojstvu opunomoćenog predstavnika 718-te divizije prisustvovao potpukovnik Wüst⁶³). Ali ovi pregovori su prekinuti, a da nisu donijeli očekivane rezultate. Ocijenivši da su trenutne mogućnosti za postizanje sporazuma minimalne, Glavni stan poglavnika odlučio je da ubuduće u ovoj stvari ne preduzima inicijativu, ali da eventualne inicijative sa četničke strane treba prihvatiti. Za to vrijeme treba nastojati da se održi situacija stvorena na Majevici poslije pregovora od 15. juna i kloniti se neodgovornih postupaka, koji bi mogli izazvati četnike na preduzimanje novih akcija⁶⁴).

Međutim, štab 718-te divizije učinio je sa svoje strane još jedan pokušaj da se sporazumi sa majevičkim četnicima. U tom cilju su vođeni razgovori 18. jula u Tuzli. Potpukovnik Wüst, koji je zastupao 718-tu diviziju, izvršio je pritisak na četničke predstavnike u nadi da će ih na taj način prisiliti na popuštanje. On je izjavio da je njemačka vojska pozvana da čuva i pomaže NDH i da po svaku cijenu održi u NDH red i mir. Stoga da će uništiti svakoga ko bude radio protiv NDH i dovodio u pitanje red i mir u njoj. Predstavnici majevičkih četnika ostali su kod uslova koje su postavili u razgovorima 15. juna. Štaviše, oni su ih proširili novim zahtjevima, koji su imali za cilj ne samo obezbjedenje jednakih građanskih i političkih prava za Srbe u Bosni nego i ispravljanje svih grešaka koje

⁶¹) Početkom 1942. god. formirana je Domobraska dobrovoljačka pukovnija, u koju su regrutovani Muslimani iz sjevernog dijela istočne Bosne (područje ograničeno r. Bosnom—Savom—Drinom—Sprećom), naročito sa područja velike župe Usora i Soli. Pukovnija je bila posadna jedinica hrvatskog domobranstva, stalno stacionirana u tuzlanskom bazenu, a njen osnivač i komandant domobranički bojnik Muhamed Hadžiefendić, trgovac iz Tuzle. Pukovnija je popularno nazivana Hadžiefendićeva legija.

Dobrovoljno ili prisilno naoružane grupe Muslimana, koje su imale zadatak da brane muslimanska sela, nazivane su muslimanskim milicijom.

⁶²) Zapisnik o toku pregovora održanih 30. 5. 1942. u Loparama, BH—X—480.

⁶³) Naredba generala Fortnera od 10. 6. 1942, AVII 76—49/2—17.

⁶⁴) GSP Ministarstvu hrv. domobranstva 2. 7. 1942, AVII 81—7/4.

su učinjene prema Srbima u Bosni od osnutka NDH⁶⁵). Wüst je pokazao razumijevanje za četničke uslove, isključujući zahtjev »da se sa teritorije Bosne uklone sve ustaše i legionari«⁶⁶), i obećao da će ih poslati na uvid njemačkoj višoj komandi u Beogradu. Nikakav formalni sporazum nije sklopljen, osim što je dogovoren da će ubuduće obje strane ostvarivati svoje međusobne kontakte preko zapovjednika IV bojne 8. pješačke pukovnije.

U isto vrijeme »došlo je do izvjesnih pregovora« i sa četnicima kojima je na čelu stajao Savo Derikonja⁶⁷). Mada su za ove pregovore pokazivali interes i organi NDH i četnici S. Derikonje⁶⁸), pregovori nisu u prvo vrijeme vođeni u pravom smislu te riječi. GSP je sredinom jula preuzeo novu inicijativu za pregovore. Sa njegovim uputama stigli su 15. jula u Sarajevo dr Badovinac i dr Savo Besarović, poslanik i bilježnik Hrvatskog državnog sabora. Oni su stupili u kontakt sa S. Derikonjom posredstvom njemu bliskih ljudi i predložili mu pregovore. Savo Derikonja je prihvatio ovu inicijativu i predložio da se pregovori povedu 26. jula u selu Hreši⁶⁹). Do ovih pregovora nije došlo po svoj prilici zato što im se usprotivio general Lukić, zapovjednik III domobranskog zbora u Sarajevu, obrazlažući svoje protivljenje uvjerenjem »da Savo Derikonja ne predstavlja veći dio ozrenskog četničkog odreda i da on nije podesna ličnost za pregovore«⁷⁰.

Iako pregovori predviđeni za 26. juli nisu održani i mada do zaključenja formalnog sporazuma između Save Derikonje i predstavnika njemačkih vojnih vlasti i organa NDH nije ni kasnije došlo, njihovi međusobni kontakti i saradnja nisu prestali. U tom pogledu su naročito njemački oficiri bili revnosni⁷¹), a i sam Derikonja je pokazivao spremnost za pregovore i saradnju⁷²).

⁶⁵) Štab Majevičke četničke grupe komandantu Drinskog četničkog bataljona 18. 7. 1942, BH—X—487.

Ovi zahtjevi su izloženi u vidu rezolucije. Štab Majevičke četničke grupe ih je u cijelosti citirao u pismu komandantu Drinskog četničkog bataljona, a S. Mićanović objavio u Glasniku arhivâ i Društva arhivskih radnika BiH. IV—V/1964—1965, str. 273—274.

Najavažnija mjesta iz ove rezolucije navodi i predstavnik IV bojne 8. pješ. pukovnije u svom izvještaju od 20. 7. 1942. (Zb. NOR, IV—6, 146/378), koji je kao posmatrač prisustvovao ovim razgovorima. Prema tome, ne može se uzeti kao tačno tvrdjenje P. Morače da su predstavnici majevičkih četnika »tražili da ustaše napuste Istočnu Bosnu i da je Nijemci povjere njima«, kao i to da su ovi razgovori vođeni 20. jula 1942. (P. Morača, n. d., str. 95 — bilješka).

⁶⁶) Posljice ove izjave potpukovnika Wüst-a četnici su modifikovali svoj zahtjev i zatražili »da se sa teritorija Bosne uklone i razoružaju sve divlje ustaše..., da se legionari koji nisu pod domobranskim zapovjedničtvom nego na svoju ruku oružane skupine razoružaju« (Zb. NOR, IV—6, 146/378).

⁶⁷) AVII 52—40/1—3—22. Ovi četnici su djelovali sjeverno od Sarajeva, u području pl. Ozrena (sarajevskog), zatim istočnih obronaka pl. Zvjezde i zapadnih obronaka pl. Romanije sa centrom u s. Vučja Luka.

⁶⁸) V.: pismo štaba Bukovačkog četn. bataljona od 14. 7. 1942. Ustaškom taboru Semizovac, AVII 181—52/6—3.

⁶⁹) Kotarska oblast Sarajevo Šandoru Benaku, opun. ministru unutr. poslova NDH, 28. 7. 1942, AVII 200b—1/3—47—49.

⁷⁰) Isto.

⁷¹) V.: Zb. NOR, IV—6, 171/508—509.

⁷²) AVII 147—38/1—1.

Pregovore o saradnji vodile su i lokalne vojne i upravne vlasti NDH sa pojedinim nižim četničkim funkcionerima i komandantima. Takvi pregovori su obično imali za cilj da u okviru ovlašćenja koja su imali od pretpostavljenih komandi urede pitanja međusobnih odnosa ili da riješe neka druga praktična pitanja⁷³⁾. Takođe su takvi pregovori vođeni i sa ciljem da se izradi osnova za saradnju u borbi protiv partizana⁷⁴⁾. Značaj ovakvih pregovora, po pravilu, nije prelazio okvire mjesta ili opštine u kojoj su vođeni.

Šta, u stvari, znače ovi sporazumi i kakav je njihov pravi smisao?

Ranije smo istakli da je razvitak NOP-a u 1942. god., općenito uvezši, zaprijetio da najozbiljnije ugrozi pozicije njemačkog okupatora i, naravno, ustaša i četnika. Njihovi međusobni sporazumi o saradnji uslijedili su kao logična posljedica potrebe da se neutrališe zajednički protivnik. Međutim, sve zainteresovane strane — njemački okupator, ustaška NDH i četnici — nisu u svim aspektima ovog pitanja imale identična gledišta. Naime, svaka od njih je osim likvidacije NOP-a imala i svoje specifične političke ciljeve i interes, više-manje suprotne ciljevima i interesima druge strane, za koje je vjerovala da će ih ostvariti pomoću ovih sporazuma ili možda učiniti korak dalje na putu njihovog ostvarenja. Dokumenti nastali u toku pregovora vođenih za zaključenje sporazuma, kao i sami sporazumi, odražavaju postojanje ovih specifičnih interesa, a donekle i taktiku političke borbe za njihovo ostvarenje.

Njemačkom okupatoru je iznad svega bilo stalo da u istočnoj Bosni, kao i u drugim krajevima zemlje, ima mir bez obzira posredstvom kojih snaga će taj mir obezbijediti. Po njegovoj ocjeni, nije samo NOP, odnosno komunisti, koji su digli narod na ustanak, bio uzrok nemira, nego su njihovoj pojavi doprinijeli i organi NDH, naročito oni niži, koji nisu poštivali integritet i osnovna prava Srba. Umiriti Srbe bilo je, po njegovoj ocjeni, moguće samo ako im se učine izvjesni ustupci. U tom smislu njemački okupator je izvršio pritisak na NDH, tražeći od pojedinih njenih organa da se koliko je moguće korektnije odnose prema Srbima, a i sam je činio takve ustupke tamo gdje se direktno sporazumijevao sa četnicima.

Mada su rukovodeći faktori NDH počeli shvatati, početkom 1942. godine, da donekle moraju izmijeniti svoj stav prema Srbima, oni u osnovi nisu bili spremni da prave razliku između »čisto srpske« tj. četničke i »partizanske« struje u ustaničkom pokretu. Smatraljući obje jednako opasnim, oni su se zalagali za njihovo uništenje. Tek pod pritiskom njemačkog okupatora, a i samih događaja, ustaško

⁷³⁾ Npr. pregovori o privremenom zajedničkom vršenju vlasti, odnosno o razgraničenju kompetencija u vršenju vlasti u Foči, vođeni 9. 6. 1942. između zapovjedništva dom. garnizona i komande četnika u Foči (AVII 78—29/9—2).

⁷⁴⁾ V. npr. izvј. VOZ-a od 12. 8. 1942. o održanim pregovorima između opštinskog načelnika u Stuparima, srez Kladanj, i predstavnika »Stuparskog bataljona« 25. 7. 1942. (AVII 78—23/10—1).

vođstvo je pristupilo sporazumijevanju sa četnicima. Prihvativši politiku sporazumijevanja, koja je u datom slučaju nužno prepostavljala i politiku djelimičnih ustupaka, ovo vođstvo je tražilo da četnici, sa kojima je ono sklapalo sporazume, priznaju suverena prava NDH. Sa svoje strane ovo vođstvo je prihvatiло soluciju da se Srbima omogući da uglavnom nesmetano žive na teritorijama na koje su se sporazumi odnosili. U nekim slučajevima Srbima su ovim sporazumima činjeni, u vojnom i samoupravnom pogledu, veći ustupci nego što je štab 718-te njemačke divizije smatrao opravdanim i korisnim. Ova činjenica je još neobjašnjena i iznad svega interesantna. Naime, počev od pomenute konferencije predstavnika vlade generala Milana Nedića i Privremene uprave istočne Bosne, uz prisustvo predstavnika njemačkih vojnih vlasti, održane u Beogradu 2—3. februara 1942. godine, mnogo se govorilo o mogućnosti da se uprava u istočnoj Bosni u potpunosti povjeri četnicima, odnosno da se istočna Bosna pripoji Nedićevoj Srbiji. Što je najvažnije, ni njemački okupator nije, kako izgleda, odbijao tu mogućnost, naravno, pod uslovom da ona u istočnoj Bosni obezbijedi njemu toliko potreban mir. Ostvarenje ove zamisli značilo bi za ustaško vođstvo gubitak istočne Bosne. Da do tog ne bi došlo, ono je moralo dokazati da je samo sposobno da u istočnoj Bosni zavede red i mir. Pošto je, vjerovatno, shvatilo da u tome neće uspjeti primjenom samo metoda sile i terora (tim prije što su i okupacione vlasti bile za to da se ovo pitanje riješi kombinovanjem vojnih i političkih mjera), moguće je da je ustaško vođstvo odlučilo da prilike u istočnoj Bosni pokuša sanirati davanjem ustupaka i to u obimu koji bi bio dovoljan da dâ željene rezultate. Na taj način ono se našlo na istovjetnoj poziciji sa njemačkim okupatorom, mada iz sasvim drukčijih pobuda.

Isto tako je moguće da je nagli zaokret ustaškog vođstva u pravcu sporazumijevanja sa četnicima i davanje velikih ustupaka u njihovu korist imalo za cilj da pospiješi aktivnost četnika i na taj način njemačke vojne vlasti uvjeri da od četnika zaista prijeti opasnost. Uspije li mu ova taktika, ustaško vođstvo bi postiglo to da Nijemci i sami počnu tretirati Srbe kao nepouzdan i antidržavni elemenat i tako se u praksi saglase sa dotadanjom politikom i postupcima ustaša prema Srbima.

Zbog prirode i ciljeva svog pokreta i, naročito, zbog zločina koje su tokom 1941. godine izvršili nad narodom u istočnoj Bosni, naročito nad Muslimanima, četnici su protiv sebe imali, sem rijetkih izuzetaka, sve Hrvate i sve Muslimane. Sporazumi sa njemačkim okupatorom i NDH mogli su biti zgodno sredstvo da se bar donekle ublaži protučetničko raspoloženje tako što bi se pomoću ovih sporazuma razbio u tom pogledu jedinstven stav Muslimana i Hrvata. Polazeći od ocjene da su Muslimani, zbog svoje brojnosti, mnogo veća prepreka nego Hrvati ostvarenju njihovih ciljeva u istočnoj Bosni, kao i od toga da se pregovori vode i sporazumi zaključuju sa državnim organima NDH, četnici su pokušavali da stvore jaz između

Hrvata i Muslimana i tako Muslimane politički izoluju⁷⁵⁾). Pri tom su se služili tezom o bliskosti hrišćanskih interesa. Na taj način četnici su mislili da će u izvjesnoj mjeri moći pridobiti Hrvate, odnosno približiti se njima, a s druge strane imati više-manje odriješene ruke u provođenju svoje politike prema Muslimanima. Upravo ovim ciljevima motivisan je zahtjev majevičkih četnika »da se od strane hrvatske vojske odmah razoružaju legija i milicija tj. naoružani muslimani u gore navedenom delu Bosne jer smatramo da su oni glavni kriveci za sva zla koja su Srpskom narodu u Bosni nanijeta, kao da se i regularna vojska iz svih muslimanskih sela izvuče« — zahtjev koji su četnici postavili za vrijeme pregovora u Loparama (30. maja 1942) kao uslov za sklapanje sporazuma. Na bazi uslova koje su obje strane izložile (30. maja) vođeni su 15. juna pregovori. Oni su nastavljeni 18. jula kada su četnici izjavili da »ostaju kod onih uslova koji su podnešeni predstavnicima Hrvatske vlade u pregovorima u Loparama dana 15. juna o. g.«, dakle kod uslova izloženih još 30. maja. Iz ovog proizlazi da su majevički četnici ponovo, u pregovorima vođenim 18. jula, postavili ovaj svoj zahtjev. Šta-više, oni su ga sada i proširili zahtjevom »da se sa teritorija Bosne uklone i razoružaju sve divlje ustaše i da ostanu ustaške bojne, da se legionari koji nisu pod domobranskim zapovjedničtvom nego na svoju ruku oružane skupine razoružaju«⁷⁶⁾. Majevički četnici su isticali navodnu neprincipijelnost politike koju vode Muslimani tvrdeći da danas ubijaju Srbe, ali da će to sutra činiti i sa Hrvatima. Stoga su, kao uslov za sklapanje sporazuma, zahtijevali da državne vlasti NDH prekinu saradnju sa Muslimanima i da se razoruža Hadžiefendićeva legija⁷⁷⁾.

Nemamo podataka koji bi potvrdili da su ostali četnički odredi u istočnoj Bosni imali u ovom pogledu istovjetan stav. Najvjerojatnije je da ovi odredi nisu postavljali slične zahtjeve zato što su u odnosu na Muslimane bili u znatno povoljnijem položaju nego majevički četnici. Naime, majevički četnici su u Hadžiefendićevoj legiji vidjeli izvor stalne opasnosti i zato su uporno zahtijevali neno razoružanje. Međutim, u području gdje su djelovali ostali četnički odredi istočne Bosne, ova legija nije postojala ili je bila po svojoj

⁷⁵⁾ Nemamo namjeru ulaziti na ovom mjestu u analizu političkih odnosa između Muslimana i Hrvata u ist. Bosni, niti davati bilo kakvu ocjenu tih odnosa, jer to nije predmet ovoga rada. Zadržaćemo se isključivo na shvatanju kakvo su o tom pitanju imali četnici, koji su, to je jasno, polazili ne samo od želje da konfrontiraju Muslimane i Hrvate nego i od pretpostavke da takva politika može imati izgleda na uspjeh.

⁷⁶⁾ Zb. NOR, IV—6, 146/379.

⁷⁷⁾ Zapisnik o razgovorima između R. Kerovića i Antuna Peterčića, predstavnika ŽRO Brod n/S, vođenim u s. Puškovcu, opština Koraj, 2. 6. 1942, AVII 78—20/9—3.

snazi sasvim neznatna, pa su se četnici mogli osjećati superiornim⁷⁸⁾. Zato politička izolacija Muslimana nije u ovom području bila neophodna, pa četnici na njoj nisu ni insistirali.

Naglasili smo da je za četnički pokret u istočnoj Bosni bilo vrlo važno pitanje njegove legalizacije i priznanja četnika kao snage na koju okupator može računati i u vojnem i u političkom pogledu. Četnički pokret, međutim, mogao je pružiti usluge okupatoru jedino pod uslovom da mu se omogući učešće u vlasti. Praktično, to je značilo da se NDH odrekne vlasti u onim područjima istočne Bosne u kojima su četnici dotad dospjeli da stvore svoju vlast. Postignutim sporazumima ta vlast četnika je zaista i priznata. Sve funkcije državne vlasti na područjima utvrđenim sporazumima vršili su četnički komandanți ili od njih imenovane opštinske vlasti. Jedina obaveza četničkih komandanata i njihovih organa vlasti (opština) bila je da priznaju suverenitet NDH. Ovako utvrđen međusobni odnos podsjeća na srednjovjekovni odnos vazaliteta, s tim što vlast NDH nije ni bila niti je mogla biti suverena, budući da je narod nije priznavao.

Kako se iz izloženog vidi, u suštini sporazuma između državnih organa NDH i pojedinih četničkih komandanata u istočnoj Bosni jeste podjela vlasti. To potvrđuje način na koji su regulisana vojna pitanja i pitanje organizacije uprave na dotičnom području. Ovo je jasno i iz opisa toka pregovora, pa se na ova pitanja nećemo osvrnati⁷⁹⁾. Ukazaćemo samo na to kako su u sporazumima, gledano sa stanovišta podjele vlasti, tretirana ekonomska pitanja.

Ekonomskim pitanjima je posvećena velika pažnja, naročito od strane četnika. Predstavnici Majevičke grupe četnika na pregovorima u Loparama, 30. maja, zatražili su da se Srbi ponovo prime u upravnu i sudsku službu u Tuzli, Brčkom, Bijeljini i Zvorniku, što nije samo pitanje učešća u vlasti i javnim službama nego i pitanje neposrednog ekonomskog interesa određenih društvenih kategorija. U rezoluciji koju su za vrijeme pregovora (18. jula) predali potpukovniku Wüstu četnici su kao uslov za sporazum postavili niz zahtjeva koji idu za tim da Srbima zagarantuju ličnu i imovinsku bezbjednost i omoguće nesmetan kulturni, vjerski i ekonomski razvitak⁸⁰⁾. Najvjerojatnije su ovakvi zahtjevi majevičkih četnika posljedica njihovih veza sa Srbima iz gradova, naročito Tuzle, čija je uloga u ekonomskom i u društveno-političkom životu ovog kraja bila znatna, kao i uticaja koji su ovi Srbi vršili na četnički pokret na Majevici. Interesantno je napomenuti da trebavski, ozrenški i zenički četnici nisu,

⁷⁸⁾ U proglašu »Svim miroljubivim muslimanima sreza Gradačačkog od 17. 3. 1942. štab Trebavskog četničkog odreda je poručivao: »Ali upamtite još i ovo, da ustaška crna ruka nije više u stanju da nekažnjeno žari i pali Srbe, jer tu smo mi četnici, da za svaku srpsku kuću zapalimo celo selo neprijateljsko, a za svaku srpsku glavu, da srubimo s lica zemlje 100 neprijateljskih glava« (BH—P—1049). Proglas slične sadržine i sa istim smislim »Muslimanima stanovnicima rejona Zen. četr. odreda« uputio je štab Zeničkog četničkog odreda prije 27. maja 1942. (BH—P—540).

⁷⁹⁾ O ovim pitanjima raspravljali su uglavnom svi autori koji su pisali o sporazumima.

⁸⁰⁾ Vidi S. Mićanović, Majevički četnici, str. 273—274 — rezolucija.

koliko nam je poznato, postavljali ovakve uslove za sklapanje sporazuma, niti se u potpisanim sporazumima njima daju takve garantije. To je svakako zbog toga što je poslovni svijet iz redova Srba u Doboju i Zenici bio slabije ekonomski moći i, analogno tome, vršio znatno manji uticaj na četnički pokret u okolini ovih mesta⁸¹⁾.

Odredbe potpisanih sporazuma kojima se regulišu materijalna pitanja daju stanovnicima područjâ na koja se potpisani sporazumi odnose ista prava u pogledu ishrane kao i ostalim građanima, zatim pravo zaposlenja na državnim i drugim javnim radovima, te pravo kretanja i razmjene dobara. Daleko je, međutim, značajnija činjenica da su samoupravna prava, koja su četnici na određenim teritorijama uživali na osnovu ovih sporazuma, u praksi značila pravo na iskoristavanje prirodnih bogatstava dotičnog područja, odnosno pravo ubiranja taksa za njihovo korištenje, zatim pravo da slobodno trguju, pravo ubiranja poreza i sl. Osim toga, s obzirom da su imali stvarnu vlast na svojim područjima, četnički komandanti su sklapanje sporazuma i njihovo sproveđenje u život uslovljavali zadovoljavanjem svojih ekonomskih zahtjeva. Više primjera govori da su četnici znali da iskoriste mogućnosti koje im je pružala situacija i prava koja su proisticala iz zaključenih sporazuma.

Savo Derikonja je u ljeto 1942. onemogućio zainteresovanim preduzećima eksploataciju šume u području na kome je imao vlast. On je državnim vlastima stavio do znanja da će silom spriječiti svaki pokušaj sječe i izvoza drveta prije nego što se u tom pogledu sklopi odgovarajući sporazum⁸²⁾. Takav sporazum Derikonja je sklopio 8. septembra sa predstavnicima štaba 718-te njemačke divizije i preduzeća »Hobag«. Ovim sporazumom Derikonja se obavezao na isporuku drveta i osiguranje pruge Ivančići — Ljubina⁸³⁾. Pregovorima o tehničkom provođenju u djelo ovog sporazuma, koje je vodio sa predstavnicima preduzeća »Hobag«, utvrđeno je da će četnici »biti plaćeni za svaki kubični metar drva koji pravilno stigne na stanicu«⁸⁴⁾.

Istovremeno su predstavnici 718-te njemačke divizije sklopili sličan sporazum za isporuku drveta sa četnicima sa područja Han-Pijeska, koji su se obavezali na isporuku drva »na železničku prugu između spomenutog mjesta (H. Pijeska — R. H.) i Zavidovića«⁸⁵⁾.

⁸¹⁾ Nemamo podataka o tome da li su, i ako jesu na koji način i u kojoj mjeri, Srbi iz Sarajeva uticali na držanje S. Derikonje u pitanju sporazumijevanja sa organima NDH.

Mada pitanje povezanosti četničkog pokreta u gradovima i selima ist. Bosne ne spada u okvir ovog rada, ono je od interesa ako se želi utvrditi: kakav je bio uticaj Srba iz gradova, naročito iz Sarajeva i Tuzle, na držanje pojedinih četničkih komandanata i odnosu na sklapanje sporazuma sa organima NDH.

⁸²⁾ AVII 183—55/2—3.

⁸³⁾ Izv. Ignjaca Olszewskog, oficira za vezu sa 718. njem. div. od 9. 9. 1942, AVII 69—11/7—2—4.

⁸⁴⁾ Marcello Cavalletti, vicekonzul Kralj. Italije u Sarajevu, Min. vanjskih poslova Rim 25. 9. 1942, AVII 153a—3/5—25—26. Ne znamo koliko je plaćan kubni metar drva i kojim sredstvima plaćanja.

⁸⁵⁾ Isto.

Đuro Bižić, komandant Drinskog četničkog bataljona, postigao je 13. 10. 1942. godine sporazum sa predstavnikom štaba VI pješačke pukovnije iz Brčkog za isporuku drveta iz državne šume Kamenita kosa, nedaleko od Koraja, za potrebe domobranstva, Hadžiefendićeve legije i oružničke legije u Koraju⁸⁶⁾. Pet dana docnije, 18. oktobra, Zenički četnički odred je sklopio ugovor sa preduzećem »Našička« iz Zavidovića o uslovima sječe šume u šumskom reviru »Gostović«. Tim ugovorom »Našička« se obavezala da plaća 80 četnika po 1.500 kuna mjesечно »za osiguranje pruge i uopšte da odgovaraju za red firmanskog rada što se tiče u šumi«⁸⁷⁾. Osim toga, »Našička« se obavezala da će na svojim šumskim radilištima zaposliti Srbe koji žive na teritoriji Zeničkog četničkog odreda, uzduž šumske pruge, uz pripadajuće sledovanje i redovnu platu, koja će biti identična plata tama što ih za istu vrstu posla daju druga preduzeća za eksploataciju šume⁸⁸⁾. Nekako u isto vrijeme sklopio je Zenički četnički odred ugovor sa Hrvatskim rudnicima i talionicama d. d. o radu krečane u Crkvici kraj Zenice⁸⁹⁾, a početkom novembra i ugovor sa Gradskom aprovizacijom u Sarajevu za isporuku gorivog bukovog drveta iz šumskog revira »Želečka rieka«. Ovaj posljednji ugovor je naročito interesantan s obzirom da se u njemu Zenički četnički odred pojavljuje kao prodavalac drveta koje je u svojoj režiji izradila Šumska uprava Nemila u toku 1941. godine, dakle kao prodavalac robe koja nije njegovo vlasništvo⁹⁰⁾. Osim što je prodao 7.000 prostornih metara drveta po cijeni od 40 din. po metru, Zenički četnički odred je po ovom ugovoru naplatio od Gradske aprovizacije u Sarajevu još 10.000 dinara na ime obaveze da Šumskoj upravi Nemila omogući da nesmetano obavi izvoz ugovorene količine drveta. Šumska uprava Nemila se obavezala da radnike koji će raditi na isporuci drveta zapošljava u sporazumu sa komandantom Zeničkog četničkog odreda i uz naknadu prema postojećim propisima NDH⁹¹⁾.

Ovakvi i slični trgovачki aranžmani ponekad su sklapani na bazi razmjene robe. Četnici su za drvo i poljoprivredne proizvode, najčešće za stoku, koju su prodavali njemačkim vojnim vlastima i vojnim vlastima NDH, dobivali municiju, koja im je bila potrebna. Bilo je i slučajeva da su četnici predavali njemačkim vojnim vlastima uhvaćene partizane, čime su doprinosili da ojača povjerenje ovih vlasti u četnike kao i da navedene poslovne aranžmane sklapaju u što poviљnijim okolnostima po sebe⁹²⁾.

⁸⁶⁾ AIRPS MF 7/306.

⁸⁷⁾ Ovim su, očigledno, četnici plaćeni da ne sprečavaju eksploataciju šume u pomenutom reviru, a ne zato što su učestvovali u sjeći i transportu drva.

⁸⁸⁾ AVII 148—53/10—1; 52—9/3—2.

⁸⁹⁾ AVII 52—9/3—2.

⁹⁰⁾ Po ugovoru »predaja drva ima da bude od ovlaštenog lica Zeničkog četničkog odreda, koje će odrediti Komandant istog odreda«, a »ispłata drveta ima da bude na ruke blagajniku ovoga odreda brata Stojana Zekanovića, koji će biti snabdjeven sa propisanom punomoći od strane komandanta Zeničkog četničkog odreda«.

⁹¹⁾ Zapisnik o zaključenju pismene pogodbe između Zen. četn. odreda i Gradske aprovizacije Sarajevo od 3. 11. 1942, AVII 150a—3/11—1.

⁹²⁾ AVII 177—9/2—4; 158—55/6—1.

Pojedini četnički komandanti su na svom području ubirali različite poreze i takse ili otvarali pijace. Tako je komandir čete Drinskog četničkog bataljona naplaćivao od Muslimana iz sela Janjeva, koji su radili u rudniku Ugljevik, »porez i propustnicu« u iznosu od 50 kuna mjesečno. On je isto tako naplaćivao porez »za prevoz šljiva«⁹³⁾. Najvjerojatnije je da su ovi radnici, kao i oni koji su prevozili šljive, prelazili preko teritorije koju je kontrolisao ovaj komandir, na osnovu čega je on i naplaćivao »porez i propustnicu«, 10% iznosa od prodatih šljiva ubirali su četnici »u selima na području oružničke postaje Jasenica«⁹⁴⁾, a 30 do 40 kuna po jednoj mtc prodatih šljiva, jabuka, oraha i drugih vrsta voća četnici Zeničkog četničkog odreda⁹⁵⁾. Štab I bataljona Ozrenskog četničkog odreda izdavao je potvrde o vlasništvu stoke onima koji je prodaju (stočne pasoše) i na taj način ubirao određenu taksu⁹⁶⁾. Ništa nije moglo proći bez plaćanja poreza u korist četničke blagajne⁹⁷⁾ i pored toga što su četnici sakupljali od seljaka životne namirnice za svoje potrebe. Pijace su otvarali tamo gdje su one imale najviše izgleda na uspjeh, najčešće blizu gradova. Tako su četnici Ozrenskog četničkog odreda osnovali stočnu pijacu u selu Jablanici, nedaleko od Maglaja⁹⁸⁾, a četnici Zeničkog četničkog odreda pijacu u Zenici, na desnoj obali rijeke Bosne⁹⁹⁾. Na ove pijace su donošeni poljoprivredni i stočarski proizvodi sa teritorije koju su kontrolisali četnici, a namijenjeni su bili potrošačima iz susjednih gradova. Pošto su ove pijace bile jeftinije i bolje snabdjevene od onih u gradu, interes gradskog stanovništva za njih bio je veliki¹⁰⁰⁾. Sa svoje strane četnički komandanti su insistirali na tome da organi NDH dozvole trgovcima iz gradova da posjećuju ove pijace¹⁰¹⁾.

⁹³⁾ BH—X—493.

⁹⁴⁾ AVII 172a—41/7—1.

⁹⁵⁾ AVII 148—53/10—2.

⁹⁶⁾ AVII 71—12/2—4.

⁹⁷⁾ Komandir 3. čete I bat. Zeničkog četn. odreda pisao je 6. 11. 1942. nekom Lučiću, trgovcu iz Nemile:

»Prilikom obilaska našega rejona a u smislu zaključenih sporazuma da obavljamo red i držimo vlast na području ovoga ODREDA, pronašli smo neko licinu ljudi da sijeku i ruše šumu u zv. Nemilskoj riječi također duž pruge prema Begovu hanu, a o tome nas niko nije obavijestio od vaše strane da Vi siječete, niti je ugovor zaključen između VAS i NAS u pogledu te sječe.

Usled toga mi obustavljamo celi taj vaš rad, sve dotle dok nebudeste sa nama napravili ugovor i potpisali sporazum u pogledu te sječe« (BH—X—305).

⁹⁸⁾ AVII 71—12/2—4.

⁹⁹⁾ AIRPS, Neprijateljska dokumenta, 182/1942.

¹⁰⁰⁾ U svom izvještaju Glavnom ravnateljstvu za promičbu od 6. 11. 1942. Velika Župa Lašva i Glaž se žalila: »Ova roba prodaje se jeftinije nego što je ona na redovnoj zeničkoj pijaci i to zato što ne podliježe nikakvim državnim ni občinskim daćama. Razumljivo je da se time ne samo stvara podvojenost u gospodarskom obliku, nego da osjetljivo stradaju i fiskalni interesi države i obćine...« (isto).

¹⁰¹⁾ »... tražimo slijedeće:

1) Da stočnim trgovcima iz Maglaja i okolice dozvolite posjećivanje pijace koja je osnovana u Jablanici, a koja bude svakog utorka« — pisao je 11. 6. 1942. štab I bat. Ozrenskog četničkog odreda (AVII 71—12/2—4).

Kako se iz izloženog vidi, osnovno pitanje u ovim sporazumima za četnike je pitanje vlasti i to u svim njegovim aspektima. Nekoliko navedenih primjera pokazuje da su četnički odredi, utvrditi se vojnički u područjima u kojima su djelovali i dobivši samoupravna prava, u praksi najviše pažnje poklanjali izvlačenju ekonomske koristi iz novonastale situacije. Najviše koristi izvukli su komandanti odreda i njihovi neposredni saradnici. I komandanti i komandiri nižih jedinica, bataljona i četa, neograničavani u postupcima od svojih pretpostavljenih, također su imali znatnog udjela u sticanju materijalnih dobara. Valjalo je izvući što više i u tom pogledu, ako je moguće, potpuno istisnuti državne organe NDH¹⁰²). Ustupci su činjeni samo okupatoru, koji je u istočnoj Bosni i sam imao svoje ekonomske interese bilo neposredno bilo preko interesa preduzeća koja su kontrolisali njemački državljanji.

Iz ovoga što je dosad rečeno vidi se da se sporazumima željelo regulisati pitanje u kom je postojala potpuna saglasnost svih faktora zainteresovanih u pregovorima, pitanje zajedničke borbe protiv NOP-a, koji je u proljeće—ljeto 1942, kada je došlo do sporazuma, bio u istočnoj Bosni u izrazitoj defanzivi. O ovom pitanju postignuta je djelimična a ne potpuna saglasnost ne zbog toga što se partneri u pregovorima ne bi o tome željeli sporazumjeti, nego zato što je na putu potpunog sporazuma stajalo niz teškoća, koje su rezultirale iz činjenice da su osim zajedničkog postojali i posebni interesi i ciljevi partnera, ciljevi koji su se međusobno isključivali. Ukratko, bio je to pokušaj saradnje partnera čiji su ciljevi u nekim svojim aspektima bili dijametalno suprotni, zbog čega ih ni zajednički neprijatelj nije mogao u potreboj mjeri zbližiti. Jasno je da se ova okolnost morala odraziti na provođenje sporazuma u praksi.

III

U pogledu provođenja u život sporazuma o saradnji i ugovora o primirju nastale su ubrzo velike teškoće. Za to je bilo više razloga. Prvo, sporazumi i ugovori mahom su regulisali samo osnovna pitanja saradnje državnih organa NDH i pojediñih četničkih komandanata iz istočne Bosne u borbi protiv NOP-a i njihovih međusobnih odnosa. Sporazumima nije bilo, a niti je moglo biti, određeno na koji način će se u praksi, u svakom pojedinom slučaju, provesti pojedine odredbe. Takođe su uslovi provođenja pojedinih sporazuma bili donekle različiti. Osim toga, sa mijenjanjem opštih i lokalnih prilika i ovi uslovi su se mijenjali. S druge strane, tekstovi sporazuma nisu sadržavali preciznija objašnjenja suštine pojmova kojima se u njima operiše, niti dometa i sadržaja odnosa koje sporazumi utvrđuju. Ove kategorije utvrđene su okvirno. Zato su se i mogle pojaviti nejasnoće

¹⁰²⁾ »... a za pučanstvo da će kod Nemaca urediti koji su dali pšenicu četnicima, da nemoraju davati državi, koliko im je određeno, već da im se u to uraćuna i ono što su četnicima dali« (Oružn. postaja B. Rača Oružničkom krilnom zap. Brod n/S 18. 8. 1942, AVII 175—60/5—4.

u tom pogledu i na osnovu njih različita shvatanja duha i slova ugovora. Drugo, ako isključimo njemačkog okupatora, kao partneri u sporazumima o saradnji pojavili su se predstavnici dva ekstremna nacionalistička pokreta — ustaškog i četničkog — koji su se zbog nekih svojih ciljeva nužno morali konfrontirati. Sklapajući međusobne sporazume, predstavnici svakog od ova dva pokreta imali su u vidu i svoje separatne interese i ciljeve, koji su bili direktno upereni protiv interesa druge strane. Zato je razumljivo što su obje strane shvatale i tumačile duh sporazuma onako kako je najbolje odgovaralo svakoj od njih i u skladu sa tim shvatanjem nastojale da sporazume provedu u život. Štaviše, obje strane, a naročito četnici, često su postupale na način koji se nije mogao dovesti u sklad sa sporazumom preuzetim obavezama ili koji je značio najdirektnije kršenje odredaba sporazuma.

Polazeći od postavke da sklapanje sporazuma o saradnji i ugovora o primirju sa pojedinim četničkim odredima, prvenstveno onim u istočnoj Bosni, treba da obezbijedi umirenje srpskog naroda u dotičnom području i priznavanje, s njegove strane, »vrhovničstva Nezavisne Države Hrvatske« i vjerujući da su postigli to da četnici potpisivanjem navedenih sporazuma prekinu svoja neprijateljstva protiv vojnih i civilnih vlasti NDH i obavežu se da će ovima na svaki način pomoći u sređivanju prilika, odgovorni organi NDH su pokazali spremnost da ove sporazume provedu u život. Zapovjedništvo IV oružničke pukovnije u Tuzli sutradan po sklapanju primirja sa majevičkim četnicima naredilo je podređenim jedinicama da obustave »sve napadne akcije« i najoštrije zaprijetilo svima koji samovoljno izvrše takve akcije ili pljačku, kao i njihovim neposrednim starješinama¹⁰³⁾. Ovakav stav prema provođenju u život sporazuma ubrzo je došao i sa najzvaničnijeg mesta. GSP je, uzimajući u obzir iskustva stecena u dotadašnjim pregovorima sa četnicima u istočnoj Bosni i još nekim, a budući zadovoljan sa dotad postignutim sporazumima, izdao 26. juna 1942. generalno uputstvo za vođenje sličnih pregovora i ubuduće¹⁰⁴⁾. Ovim uputstvom je podržana i potpuno ozvaničena dotadanja politika i praksa sporazumijevanja sa četnicima. GSP je otisao i dalje kada je 30. juna 1942. godine, ponovo ocjenjujući dotad vođene pregovore kao uspješne i obavještavajući o tim pregovorima sve državne organe NDH, konstatovao da je potrebno »da izvršni organi i svi dužnostnici na terenu budu obaviešteni o načinu svoga djelovanja pri uvođenju primljenih obaveza u život«, te da je »radi toga nužno izdati podrobne upute na temelju obćih smjernica za sklapanje ugovora sa četnicima da bi se ugovori de facto i izvršavali« (podvučeno u dokumentu)¹⁰⁵⁾. Na ovaj način je GSP potvrdio, istina formalno, svoju riješenost da istraje u provođenju u život zaključenih sporazuma.

¹⁰³⁾ AVII 151—11a/28—1.

¹⁰⁴⁾ AVII 153—1/2a—3—10.

¹⁰⁵⁾ Raspis GSP-a 30. 6. 1942, AVII 87—4/3—1—2. Iz raspoloživih arhivskih dokumenata se vidi da su pojedina ministarstva NDH preduzela mјere u okviru svog resora u cilju izvršenja ovog naloga GSP-a.

Sa svoje strane četnici su najveću pažnju posvetili onim odredbama sporazuma kojim su regulisana njihova prava, kao i dužnosti organa NDH u odnosu prema njima. Djelimično smo to pokazali analizirajući ekonomsku stranu postignutih sporazuma. Raspoloživi podaci govore da su četnici pokazivali veliki interes i za neke druge aspekte sporazuma i da su u tom pogledu ulagali napore da što prije stvore uslove za njihovu realizaciju. Pri tom su pokazivali inicijativu ne samo komandanti odreda nego i niži četnički funkcionери.

Predstavnici Trebavskog četničkog odreda su ubrzo poslje potpisivanja sporazuma sa organima NDH poveli pregovore sa predstavnicima vlasti NDH iz Gradačca o načinu i uslovima provođenja ovog sporazuma u život¹⁰⁶⁾. O sadržaju i rezultatima ovih pregovora (koji su vođeni u Ilijži kod Gradačca 3. juna 1942) ne znamo ništa određenije. Vjerovatno se oni u tom pogledu ne razlikuju bitno od pregovora vođenih između predstavnika I bataljona Ozrenskog četničkog odreda i predstavnika vojnih i civilnih vlasti iz Maglaja (na mjestu zvanom Bijela ploča u blizini Maglaja, 16. juna 1942. godine), na kojima je takođe raspravljanje o primjeni postignutog sporazuma¹⁰⁷⁾. Ovom prilikom su četnici izložili svoje konkretne zahtjeve u kojima, osim već pomenutog zahtjeva da sreske vlasti iz Maglaja dozvole trgovcima stokom iz Maglaja i okoline da posjećuju pijacu koju su četnici osnovali u Jablanici, traže da se ne oduzima stoka vlasnicima, koji ovu dovode na pijacu sa pasošem izdatim od četničke komande, da ih vlasti NDH obavijeste šta je sa državnim potporama i rentama koje pojedinci sa četničke teritorije treba da primaju, zatim na koji način će stanovnici sa četničke teritorije dobiti sledovanje hrane i drugih životnih potreba. Takođe su zahtijevali da organi NDH kontrolisu propusnice koje četnička komanda izdaje stanovnicima sa svog područja, te da ovim ne dozvole ulazak u grad ukoliko ne budu imali propusnice, ili ako bi ove bile neispravne¹⁰⁸⁾. Za ostala pitanja sadržana u sporazumu četnici I bataljona Ozrenskog odreda nisu pokazali interes. Slična objašnjenja i zahtjeve izgleda da su zatražili odnosno postavili i četnici iz okoline Zvornika¹⁰⁹⁾.

Neovisno od ovih inicijativa četnika državni organi NDH su i sami uvidjeli potrebu da se razjasne neke odredbe zaključenih sporazuma. Oni su željeli da znaju ne samo kako treba postupiti u stvarima koje su bile predmet pomenutih zahtjeva četnika nego i u ostalim pitanjima provođenja ugovora. Takvo reagovanje izazvali su četnici, koji su samoinicijativno i samostalno organizovali svoje opštine, osnivali pijace, vršili propagandu, a i pljačkali i ubijali. Trebalo je odrediti kako da se u novonastaloj situaciji pride praktičnom uređenju odnosa sa četnicima. Ovaj je problem bio naročito akutan na području velike župe Usora i Soli, pa je na intervenciju ove župe Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH zatražilo od GSP da on

¹⁰⁶⁾ AVII 78—47/9.

¹⁰⁷⁾ AVII 78—43/9.

¹⁰⁸⁾ AVII 71—12/2—4.

¹⁰⁹⁾ Min. unutr. poslova NDH GSP-u 16. 7. 1942, AVII 78—53/9—1.

izda jedno opšte uputstvo za primjenu i provođenje zaključenih sporazuma¹¹⁰⁾.

Ovo uputstvo GSP nije uskoro uslijedilo. To dokazuju pregovori između predstavnika vojnih i građanskih vlasti iz Zenice i predstavnika Zeničkog četničkog odreda, vođeni u selu Vracima Gornjim 31. 8. 1942. Na ovim pregovorima, na kojima su obje strane iznijele svoja tumačenja nekih bitnih tačaka sporazuma, kao npr. onih koje se odnose na vršenje vlasti na ugovorom ograničenoj teritoriji, na pravo eksploatacije krečane u Crkvici i šume kod sela Bistrice, izdavanje propusnica stanovnicima sa teritorije Zeničkog odreda za odlazak u Zenicu i povratak iz nje, te pravo kretanja organa javne sigurnosti NDH na ovoj teritoriji, pokazalo se da su stavovi jedne i druge strane potpuno različiti, zbog čega su se obje strane saglasile »da zatraže merodavno tumačenje od nadležnih činilaca«¹¹¹⁾. U međuvremenu su četnici nastavili da provode sporazume onako kako su ih oni shvatili, podstaknuti koliko željom da novonastalu situaciju što bolje iskoriste da bi učvrstili svoje pozicije i svoju vlast toliko, vjerovatno, i okljevanjem GSP da pomenuta pitanja razjasni i na taj način olakša sprovođenje sporazuma u život. Naime, četnici su neposredno poslije sklopljenih sporazuma obustavili oružana neprijateljstva protiv NDH, o čemu svjedoče neki izvještaji vojnih vlasti NDH¹¹²⁾, ali se ni u kom drugom pogledu nisu obazirali na interes NDH i sporazume sa njenim organima. Stanovništvo sa teritorije koju su kontrolisali zabranili su prodaju poljoprivrednih proizvoda na gradskim pijacama¹¹³⁾, a umjesto toga osnivali su pijace na svojoj teritoriji. Seljacima koji bi svoje proizvode ponijeli na gradsku pijacu često bi, »po zaključku sjednice«, ove proizvode oduzimali. Zahtijevali su da vrše distribuciju sledovanja bez ikakve kontrole i učešća organa NDH¹¹⁴⁾. Osim toga prelazili su na teritoriju izvan one na koju su se odnosili sporazumi, tamo vršili propagandu, tražili od naroda oružje, pljačkali ga i ubijali, napadali i ometali oružničke i domobranske straže i patrole, zabranjivali regrutovanim mladićima da idu u domobranstvo, onemogućavali rad državnih organa NDH, pa čak pokušavali da tamo uspostave svoju vlast¹¹⁵⁾.

Protiv ovakvih postupaka četnika niže vojne komande i upravni organi NDH vrlo često su se žalili i tražili od svojih pretpostavljenih da intervenišu: »Od kako je sa tzv. četnicima u kraju oko Lopara sklopljeno primirje a sa tzv. Trebavskim četničkim odredom sporazum za suradnju, započeli su isti četnici odnosno pojedine Grupe zalaziti po Muslimanskim i Katoličkim selima naoružani... Molim da se kod nadležnih isposluje da ovi četnici Trebavskog odreda po-

¹¹⁰⁾ Isto.

¹¹¹⁾ Prepis Zapisnika konferencije održane 31. 8. 1942, AVII 147—38/2—2. V. i izvj. Zap. oružn. voda Zenica od 1. 9. 1942. Zap. 5. oružn. pukovnije, AVII 147—48/2—4.

¹¹²⁾ AVII 147—5/1—1; 175—52/10—3; 78—52/10.

¹¹³⁾ AVII 78—52/10.

¹¹⁴⁾ AVII 78—53/9—7.

¹¹⁵⁾ AVII 71—12/2, 71—31/5, 76—56/4—3, 78—19/10, 78—27/10, 78—47/9. 78—52/10, 78—53/9, 78—57/13—7, 147—5/1—1, 147—16/2—1—4, 147—42/2—1, 148—4/7; BH—P—1051, BH—X—932; AIRPS, Nepr. dok., 182/1942.

štuju ugovor o saradnji, a oni Loparskog kraja ugovor o primirju...«¹¹⁶). Ili: »Na području zeničkog i žepačkog kotara četnici i dalje vrše razna zlodjela i krivično kažnjive čine. Uobće ne pridržavaju se utanačenja sporazuma sa našim vlastima«¹¹⁷). Uskoro je Vrhovno oružničko zapovjedništvo NDH moglo konstatovati da »četnici postaju svakog dana sve drskiji i zaključiti: »iz svega se razabire, da su svi sporazumi sa četnicima bez ikakve vrijednosti«¹¹⁸). Na ovakve i slične žalbe i proteste četnički komandanti su ili odgovarali da »to rade nelegalni četnici«, oni na koje se zaključeni sporazumi ne odnose, i na taj način otklanjali od sebe svaku odgovornost, ili su izjavljivali da će tako postupati »sve dok hrvatske vlasti ne isporuče u njihove obćine što je pregovorima predviđeno«, čime su, u stvari, priznavali da ni sami ne ispunjavaju sklopljene ugovore.

Izvjesno je da je sličnog kršenja ugovornih odnosa bilo i sa druge strane, mada znatno manje¹¹⁹). Nezavisnoj Državi Hrvatskoj je bilo stalo da održi stanje stvoreno potpisivanjem sporazuma s obzirom na vrlo snažan razmah NOP-a u zapadnoj Bosni i Hrvatskoj u ljeto—jesen 1942. god. Stoga je ona nastojala da njeni organi ničim ne izazivaju četnike. Ovakav stav najbolje ilustruje držanje satnika Ritermana u pregovorima sa Savom Božićem, komandantom Trebavskog četničkog odreda, i njegovim saradnicima vođenim (na Ilidži 29. 8. 1942) u cilju izglađivanja nastalih nesporazuma i one-mogućavanja budućih incidenata. Satnik Riterman je ovom prilikom izjavio da će se od strane hrvatskih domobranskih vlasti preuzeti sve mjere da se eventualni budući incidenti nad srpskim stanovništvom rješavaju »najbržim postupkom« i u tom smislu preuzeo ličnu odgovornost i dao garantije. Savo Božić nije pružio takve garantije, ali je dao »svoju častnu riječ« da će uložiti sve sile da spriječi incidente svojih četnika. Zanimljiva je činjenica da je on istovremeno predložio Ritermanu da se »za sada« obustavi pozivanje u vojsku Srba sa teritorije koja nije obuhvaćena sporazumom, jer da oni zbog toga bježe od kuće i tako izazivaju još veći nemir i zabunu među Srbima. On je isto tako predložio da se u interesu smirenja duhova ne provodi u djelu odredba o slanju u logore članova obitelji onih Srba koji odbijaju od kuće¹²⁰). Ovi prijedlozi jasno govore o slabosti organa NDH i njihovoj nesposobnosti da kontrolišu situaciju u područjima van teritorije na koju se odnose sporazumi. Uostalom, sve što je ranije rečeno o aktivnosti četnika u tim područjima takođe govori o toj nesposobnosti organa NDH. Četnici su se koristili ovom okolnošću i često prijetili prekidanjem primirja ukoliko se ne uđovolji ovim ili onim njihovim zahtjevima, ucjenjujući na taj način

¹¹⁶) Zap. oružn. voda Brčko Oružničkom kril. zap. Brod 2. 9. 1942, AVII 147—42/2—1.

¹¹⁷) Velika župa Lašva i Glaž Glavnom ravnateljstvu za promičbu 6. 11. 1942, AIRPS, nepr. dok., 182/1942.

¹¹⁸) VOZ Ministarstvu domobranstva 12. 12. 1942, AVII 52—9/3—2.

¹¹⁹) O tome raspoloživa arhivska grada ustaško-domobranskog i četničkog porijekla pruža sasvim malo podataka.

¹²⁰) Zapisnik vođen na sastanku predstavnika vojnih i civilnih vlasti NDH i Trebavskog četničkog odreda, AVII 145—49/7—1—2.

organe NDH, koji su, svjesni svojih slabosti, po pravilu udovoljavali takvima zahtjevima¹²¹⁾.

Pod znak pitanja dolazilo je i provođenje u život najvažnijih odredaba sporazuma, odnosno ugovora — o obustavljanju međusobnih neprijateljstava i zajedničkoj borbi protiv partizana — uslijed direktnih oružanih ispada jedne ili druge strane, odnosno uslijed nedovoljnog doprinosa četnika u borbi protiv NOP-a. Tako npr. neke grupe Majevičke četničke brigade izvele su u nekoliko navrata, sredinom avgusta 1942., napade na njemačka vozila¹²²⁾, na što je Štab 718-te divizije preko p. pukovnika Wüsta energično reagovao: »Ako ma ko od četnika samo jedan metak opali na Nijemce, Hrvate, Miliciju ili Legiju onda će Njemačka vojska odmah preduzeti opšti napad na cijelu Majevicu tj. poslaće kaznenu ekspediciju...«¹²³⁾ (podvučeno u dokumentu). Ova prijetnja proizvela je snažan utisak na četnički štab, pa je on, osim što je naredio da se akcije obustave, saopštio p. pukovniku Wüstu da je spremam da sa svoje strane održi primirje sklopljeno 30. maja pod uslovom da Nijemci ne razoružaju četnike¹²⁴⁾.

Za vrijeme vojne akcije protiv partizana u Semberiji došlo je, 10. oktobra 1942., do oružanog sukoba između ustaša koji su u toj akciji učestvovali i četnika koji su pripadali Bijeljinskom četničkom bataljonu. Kako su ovim sukobom narušeni odnosi uspostavljeni primirjem od 30. maja, to su u dva maha vođeni pregovori da se ti odnosi ponovo uspostave. Rezultat ovih pregovora bio je da su se i ustaše i četnici povukli sa svojih položaja, a putevi su oslobođeni za nesmetan saobraćaj¹²⁵⁾.

6. novembra vođeni su pregovori sa Ljubomirom Petrovićem, komandantom Brčanskog četničkog bataljona, u cilju »da se prekinu sukobi između naše vojske i četnika koji su sukobi u zadnje vrijeme izbili od strane četnika glede napadaja i ubijanja«¹²⁶⁾. Ne znamo kako su pregovori završeni, ali se zna da je Petrović krajem novembra izjavio »da smatra prekinutim primirje zaključeno sa našim vlastima...«¹²⁷⁾.

U akciji protiv partizana vođenoj na Majevici u prvoj polovini decembra 1942. god. učestvovali su domobrani i četnici Trebavskog odreda i Majevičke brigade. Ocjenjujući rezultate ove akcije, propagandni izvještač iz Broda smatrao je da »posljedak te četničke pomoći nije bio nikakav osim što su četnici na jednom mjestu

¹²¹⁾ AVII 76—12/4—31, 76—19/4.

¹²²⁾ Ove napade su izvršili četnici Podrinskog bataljona, »koji su protiv izdajničke politike svojih vođa« (R. Čolaković, n. d., str. 112).

¹²³⁾ Štab Majevičke četn. brigade komandantima bataljona 14. 8. 1942. BH—X—491. Štab brigade je pisao: »Dostavljaju vam se prednje sa naredenjem da od danas nikakve akcije, ma i najmanje, ne preduzimate bez znanja i odobrenja ovog štaba.«

¹²⁴⁾ BH—X—492. Njemački štab je poslije pomenutih napada četnika zaprijetio da će ih razoružati.

¹²⁵⁾ AVII 101—16/4—1—2, 175—10/3—4—6.

¹²⁶⁾ Kot. oblast Bijeljina Vel. župi Posavje 9. 11. 1942, AVII 175—51/5—1.

¹²⁷⁾ Zap. 4. oružn. pukovnije Vel. župi Posavje 27. 11. 1942, AVII 175—18/1—1.

propustili partizane jer su po njihovoј tvrdnji bili znatno nadmoćniji«^{128).}

Svi ovi podaci govore da je ostvarenje sporazuma između državnih organa NDH i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni nailazilo na velike teškoće, čak i poslije povratka VI istočnobosanske brigade iz Srema na Majevicu i nekoliko njenih vojničkih pobjeda nad četnicima u toku novembra 1942. godine¹²⁹⁾. Zbog toga su pojedini ustaški funkcioneri u istočnoj Bosni izražavali bojazan u pogledu konačnih rezultata politike sporazumijevanja sa četnicima. Oni su često iznosili mišljenje da četnici iskorištavaju ugovore o primirju i saradnji da bi dobili pojačanja u ljudstvu i oružju, da četnici tobože izražavaju lojalnost vlastima NDH, a da se istovremeno srpskom stanovništvu prikazuju kao oslobođenci, zbog čega ih ono prihvata s najvećim oduševljenjem¹³⁰⁾. Osim toga, ustaše su se bojale da se u tako legalizovane četničke odrede ne infiltriraju komunisti¹³¹⁾, što bi, po njihovom mišljenju, predstavljalo najveću opasnost po interes NDH. Od septembra 1942. godine pa nadalje pojedini ustaški funkcioneri su izražavali mišljenje da sporazumi nemaju nikakav značaj za NDH i zalagali se za energičan zaokret u politici NDH u tom pogledu. Treba »u krajevima južno od Save rascistiti odnos i držanje četnika prema našoj državi bezuslovnom kapitulacijom, jer su njihovi zulumi i nepoštivanje odredaba primirja prevršili mjeru...«¹³²⁾. Velika župa Usora i Soli je izvještavala Glavno ravnateljstvo za promičbu 12. novembra 1942. godine: »Što se tiče držanja četnika u ovim krajevima, ono nije bilo nikada podnošljivo ni kod onih koji su podpisali ugovor, a kamoli kod onih sa kojima pregovori nisu uopće vođeni«. I dalje: »... utvrđujemo činjenicu: **dokle god i naše i**

¹²⁸⁾ AVII 76—56/4—3.

¹²⁹⁾ Kada se imaju u vidu činjenice koje smo iznijeli o tome kako se ova saradnja razvijala, onda se ne može uzeti kao potpuno osnovano, bar ukoliko se odnosi na ist. Bosnu, mišljenje P. Kačavende da je »ostvarena saradnja između administracije NDH i četničkih štabova u borbi protiv zajedničkog neprijatelja — narodnooslobodilačkog pokreta, razvijala se za sve vreme ne-smetano i pored toga što su ustaše i posle potpisivanja sporazuma teroristi uništavali srpsko, a četnici hrvatsko i muslimansko stanovništvo« (P. Kačavenda, n. d., str. 274), mišljenje koje je P. Kačavenda preuzeo od P. Morače (P. Morača, n. d., str. 26).

¹³⁰⁾ Zapisnik o izjavi Rudolfa Schnurra, satnika ust. tabora D. Klakar, 9. 6. 1942, AVII 71—12/2—9.

¹³¹⁾ V. pismo ust. logora Gradačac V. T. br. 50/942 ust. stožeru Posavje, AVII 71—12/2—8.

Zap. 4. oružn. pukovnije pisalo je u svom izvještaju od 30. 9. 1942. g.: »Nesmetano dolazeњe partizanskih grupa iz područja Šejkovića u područje četnika Majevičkog i Trebavskog odreda i neuznemirivano kretanje i djelovanje njihovo od strane četnika izaziva utisak da između jednih i drugih postoji izvjestan sporazum, ako ne o suradnji, a ono, u najmanju ruku, o trpljenju i nepobijanju jednih od drugih... Jer ne može se imati povjerenja u iskrenost držanja i uvjeravanja četničkih voda, koji takvo stanje trpe na svome području, nepreduzimajući protiv svog ideološkog protivnika nikakve borbe djelatnosti, a u isto vrijeme u zajedničkim akcijama naših i savezničkih snaga propuštaju iste kroz svoje pozicije i spasavaju iste od očiglednog uništenja« (AVII 147—41/3—23—24).

¹³²⁾ 4. oružn. puk. 5-oj oružn. pukovniji 30. 9. 1942, AVII 147—41/3—23—24.

Njemačke vlasti ne uvide da su za nas četnici isto što i partizani i da su jednako neprijatelji Nijemcima kao i Hrvatima ne može biti reda ni mira«¹³³⁾ (podvučeno u dokumentu). Desetak dana docnije žalio se jedan od funkcionera ustaškog režima iz Bijeljine velikom županu župe Posavje: »Nikada se ona (IV istočnobosanska brigada — R. H.) neće moći iztrijebiti našim vojnim akcijama, pa ni drugačije dok je ovdje četnika, i dok oni imaju daleko veća prava nego mi. Oni neće pomoći iskreno našu državu, prije će pomoći partizane, a njihovo prisustvo onemogućuje svaki nadzor nad životom, radom i kretanjem po selima i našim oružnicima, i vojnim odredima i dobromajernim drugim ljudima... Ovdje gdje se još držimo, ne traži se ništa drugo, nego samo ravnopravnost sa odmetnicima... «¹³⁴⁾.

Mada su neka od ovih mišljenja više bila eho neostvarenih želja za neograničenom vlašću nego realnih procjena situacije, nije isključeno da su ona, uzeta u cjelini, izvršila izvjestan uticaj na gledanje GSP na ovaj problem. Stekavši i sam ne baš tako pozitivna iskustva iz saradnje sa četnicima, GSP je nastojao da ostvari bolji uvid i unese više reda u pregovaranje sa četnicima. Predsjedništvo vlade NDH je, »pozdravljujući svaki pokušaj smirenja«, odlučilo da ubuduće »nитко bez posebnog nadležnog ovlaštenja ne može i ne smije sa četnicima voditi pregovore i sklapati obvezatan sporazum«. Predsjedništvo je odlučilo da cjelokupnu politiku saradnje sa četnicima zasnuje na solidnjoj osnovi, u kom cilju je osnovan specijalni ured (»Odsjek X«) pri Ministarstvu unutrašnjih poslova, kojem je povjerenovo vođenje brige o pregovorima¹³⁵⁾. Ubrzo su sa ovim odlukama i uputstvima Predsjedništva vlade upoznati svi zainteresovani organi¹³⁶⁾, a velikim županima stavljeno je u zadatku da i sami u tom pogledu pokažu potrebnu iniciativu i aktivnost¹³⁷⁾.

Sa svoje strane njemački okupator je, zahvaljujući svojoj snazi, reagovao mnogo brže i efikasnije na sve pokušaje i pojave kršenja odredaba sporazuma i ugovora o primirju. Istina, on nije ostvario pomenutu prijetnju upućenu na adresu majevičkih četnika sredinom avgusta, jer su četnici prestali sa ispadima i izjavili da će se pridržavati primirja, ali je zato mnogo energičnije istupio prema istim ovim četnicima za vrijeme svoje akcije na Majevici, od 16. do 21. decembra, kada je neke od njih razoružao i odveo na rad u Njemačku¹³⁸⁾. Svakako, ovakav postupak njemačkih komandanata bio je rezultat nagomilanog nepovjerenja u četnike sa Majevice poslije prelaska Jablaničkog četničkog bataljona na stranu partizana, četničkog poraza u sukobu sa partizanima na Maleševcima, 28. 11. 1942. godine, kao i poslije izrazite neaktivnosti majevičkih i trebavskih četnika

¹³³⁾ AIRPS, nepr. dok., 147/1942.

¹³⁴⁾ AVII 16—31/1—34—36.

¹³⁵⁾ Raspis Predsj. vlade NDH od 17. 11. 1942. i Zapisnik sjednice održane u Ministarstvu unutrašnjih poslova 4. 12. 1942, AVII 76—48/4—1—2.

¹³⁶⁾ Okružnica Min. unutr. poslova od 7. 12. 1942, AVII 153a—1/9.

¹³⁷⁾ AVII 155—47/4—2—3.

¹³⁸⁾ S. Popović, n. d., bilješka na str. 350. Slično je njemački okupator postupao prema četnicima i u toku 1943. g. u slučajevima kada se ovi nisu pridržavali sporazuma (V. AVII 70—6/7—1, 80—4/7—1, BH—X—934/2).

u borbama sa VI istočnobosanskom brigadom i Sremskim partizanskim odredom u prvoj polovini decembra 1942. godine¹³⁹).

S vremenom su pojedini četnički komandanti počeli shvatati da samovoljni postupci, koje na teritoriji njihovih odreda i oko nje čine ne samo »nelegalni« četnici nego i pripadnici njihovih odreda, nanose ozbiljnu štetu njihovim interesima pa su nastojali da se takve akcije ubuduće izbjegnu. »Sa ovim samovoljnim radom pojedinaca, ovaj je odred izgubio povjerenje kod muslimanskog naroda, a Nemačke i Hrvatske vlasti uzele su oštar stav prema ovome odredu. Ovaj štab uložio je sve svoje znanje da se svi incidenti izglade mirnim putem«¹⁴⁰). Mada ne raspolažemo sličnim podacima koji bi se odnosili na ostale četničke odrede u istočnoj Bosni i mada, zbog toga, nismo u mogućnosti da detaljno analiziramo promjenu u držanju četnika prema sporazumima, već ovaj podatak govori da je do ove promjene došlo krajem 1942. i početkom 1943. godine, u vrijeme kada su i njemački okupator i NDH zauzeli prema četnicima nešto oštřiji kurs i, što je još važnije, kada je Šesta istočnobosanska brigada povratkom iz Srema i pobedom kod Maleševaca dokazala svoju superiornost u direktnom sukobu sa četnicima. Političke prilike u istočnoj Bosni, naročito u tuzlanskoj oblasti, od tada su se sve više razvijale na štetu četnika, pa je razumljivo da je njihova zavisnost od okupatora postajala sve veća. Stoga je razumljiva i njihova spremnost da ubuduće vode više računa o raspoloženju i interesima okupatora i organa NDH.

IV

Gоворити о резултатима споразума не анализирајући цјелокупну ситуацију насталу у истој Bosni средином и током друге половине 1942. године прлиčно је тешко. Споразуми су само један у низу фактора који су довели до те ситуације, па је и резултате, које су они специјално имали, тешко издвајати. Ипак, покушаћемо да о тим резултатима изнесемо неке основне констатације и очјене без којих излагање о споразумима не би било цјеловито и заокруžено.

Споразумима о сарадњи и уговорима о примирју прекинута су непријатељства између оруžаних формација NDH иnjemačkih okupacionih трупа у истој Bosni с једне и čетničkih odreda с друге стране: »Četničke акције на подручју krila Tuzle i Doboja znatno су попустиле, а osobito откад је потписан уговор о примирју са četničkim одредом у Ozrenu. Од 15. lipnja воде се већ преговори са одредом četnika на Majevici, па и то умирју православце«¹⁴¹). Слично извјештава 5. оруžnička пуковнија за јуžни дио истој Bosne с центром у Sarajeву: »Nakon склопљених споразума prestala су непријатељства између četnika и наših i savezničkih оруžanih snaga«¹⁴²). »Nakon

¹³⁹) Isto, bilješka na str. 306.

¹⁴⁰) Štab Zen. četn. odreda komandantu Ozrenskog korpusa 15. 2. 1943, BH—X—309.

¹⁴¹) VOZ Ministarstvu hrv. domobranstva 23. 6. 1942, AVII 71—8/2.

¹⁴²) 5. оруžn. пуковнија VOZ-u 27. 6. 1942, AVII 147—5/1—1.

sklopljenog privremenog primirja između naših vojnih izaslanika i četničkih zapovjednika odreda Ozrenskog, Trebavskog, Borjanskog, te Majevičkog, grupe odane vojvodi Keroviću, od posljednjeg izvještaja pa do danas, nije bilo četničkih otvorenih akcija i napadaja protiv naših oružanih postrojbi¹⁴³⁾). Bez obzira na brojne teškoće u provođenju ovih sporazuma, na povremene incidente s jedne i s druge strane, pa i direktnе prepade i sukobe, uspjele su obje strane, kao ravnopravni pregovarači, da tokom cijele 1942. godine održe stanje stvoreno sporazumima. Na taj način su njihove snage, do zaključenja sporazuma paralizane u međusobnim sukobima, oslobođene za zajednički istup protiv NOP-a i njegove oružane sile.

Sklapanjem sporazuma postignut je relativan mir¹⁴⁴⁾ i izbjegnute su masovne represalije njemačkog okupatora i ustaša nad srpskim narodom u istočnoj Bosni. Ostativši srpskom stanovništvu mogućnost oružane zaštite od ustaškog terora, kao i mogućnost više-manje normalnog privređivanja i razmjene dobara¹⁴⁵⁾, okupator je uspio da ovo stanovništvo, koje u istočnoj Bosni, izuzimajući gradove, čini većinu i koje je sačinjavalo najveći dio ustaničke mase u 1941. godini, u priličnoj mjeri pasivizira. Ovo stanovništvo je počelo da obnavlja svoje domove i da se prilagođava novoj situaciji, u kojoj nije bilo toliko izloženo fizičkom uništavanju, kao što je to bio slučaj u vrijeme dizanja ustanka 1941. godine¹⁴⁶⁾. Prihvatanje sporazuma i odnosa koji su ovim sporazumima uspostavljeni izgledalo je većini srpskog naroda kao najsigurniji put do obezbjeđenja i zaštite egzistencije¹⁴⁷⁾. Ovom uvjerenju najviše su doprinijeli sami četnici, čiji su komandanti, objašnjavajući narodu smisao i ciljeve sporazuma, isticali da su partizani ti koji izazivaju nerede, na koje Nijemci reaguju odmazdama nad srpskim narodom, što izaziva nepotrebne žrtve srpskog naroda, a da oni — četnici — žele mir i prosperitet srpskom narodu. Demoralizacija velikog broja Srba, koji su učestvovali u ustanku 1941. godine, znatno je izmijenila dotadašnji odnos snaga u istočnoj Bosni na štetu NOP-a.

Potpisivanjem sporazuma ojačala je vlast četnika u istočnoj Bosni. Mada su četnici pomoću pučeva u partizanskim odredima još ranije došli do pune vlasti na oslobođenim teritorijama, sada su oni

¹⁴³⁾ Oružn. krilno zap. Tuzla Vel. župi Posavje 12. 12. 1942, AVII 175—52/10—3.

¹⁴⁴⁾ Potpuni mir nije se mogao postići zbog protivrječnosti odnosa između potpisnika ugovora i zbog toga što je NOP, bez obzira na njegovu snagu, i dalje djelovao kao faktor »nemira«.

¹⁴⁵⁾ »Radi lojalnog držanja Ozrenskog četničkog odreda, zapovjednik IV pješačke divizije u Doboju odobrio je pravoslavnom pučanstvu sa područja Ozrena, da mogu nesmetano dolaziti u grad, donositi svoje proizvode na prodaju, a svim trgovcima je objavljeno da od istih robu mogu kupovati i prodavati« (Dnevni izvј. ŽRO Sarajevo za dan 30. 11. 1942, AVII 155—7/9—1).

¹⁴⁶⁾ Svetozar Vukmanović — Tempo, Sjećanje na razvoj NOB-e u BiH, Cetrtdeset godina — Zbornik sjećanja, knj. 5, str. 151.

¹⁴⁷⁾ »Osim toga je potpisani po izjavama navedene dvojice (Milana Arsića i Dušana Obrenovića iz s. Srednje — R. H.) mogao ustanoviti da su kako četnici tako i svi seljaci općine Ozrenske, grkoistočnevjere, skloni pregovorima, i da jedva čekaju da konačno dođe do sporazuma, da se mogu vratiti mirnom životu i nastaviti svoj težački rad« (Kot. oblast Sarajevo Šandoru Benaku 28. 7. 1942, AVII 200b—1/3—47—49).

tu vlast učvrstili. NDH i njemački okupator potpisivanjem sporazuma prećutno su priznali tu vlast i u praksi prepustili četnicima da je urede na način koji im najbolje odgovara. Oružje koje im je, po sporazumima, ostavljeno služilo je kao garancija da će se njihovo pravo na vlast poštovati. Učvrstivši na ovaj način svoju vlast na određenim teritorijama, četnici su počeli upravljati ne obazirući se mnogo na narod koji su željeli da predstavljaju¹⁴⁸⁾.

Jasno je, dakle, da su sporazumi NDH — četnici u istočnoj Bosni doprinijeli djelomičnoj pacifikaciji pobunjenog naroda, izvjesnom poboljšanju položaja NDH i, naročito, četnika, te slabljenju narodnooslobodilačkog pokreta.

Ali rezultati ovih sporazuma imali su ograničen značaj. Većina srpskog naroda u istočnoj Bosni, bez obzira što je prihvatiла sporazume kao izlaz iz trenutnih teškoća, shvatajući s vremenom njihovo političko značenje, nije u krajnjoj liniji mogla da ih odobri. U sjećanju srpskog naroda još su živjeli zločini koje su ustaše izvršile nad njim, a emocije koje su se kod njega razvile na toj osnovi bile su suviše snažne da bi se njihov uticaj mogao neutralisati. Osim toga, teror ustaša nad srpskim narodom u istočnoj Bosni, mada smanjen, nije prestao. Zato je trajno odvajanje srpskog naroda od narodnooslobodilačke borbe, od borbe protiv okupatora i ustaša, bilo neizvodljivo.

Četnički komandanti imali su u vidu ovu činjenicu kada su sklapali sporazume. Štab Majevičke grupe četnika potudio se da ubrzo po sklapanju primirja objasni ovaj korak srpskom narodu na Majevici i opravda ga. U proglašu koji je tom prilikom izdao štab je energično odbio da je imao inicijativu u sklapanju primirja i da je izjavio lojalnost NDH i Paveliću, ali da je primirje prihvatio zato »jer su nama Srbima obećana sva građanska i politička prava, obećano nam je da će prestatи zulumi Turaka u našim selima, da će Legija i Milicija biti razoružana, čim bude potpisani konačni sporazum. Onda će biti pušteni i svi uhapšenici iz zatvora«¹⁴⁹⁾. Bilo je drugačijih objašnjenja sporazuma, ali uvijek sa ciljem da se oni opravdaju kod srpskog naroda. Tako je štab Trebarskog četničkog odreda uvjерavaо Srbe da će uskoro izvršiti »planski napad«, a na pregovore sa hrvatskim vlastima da je pristao jedino radi toga da bi se za ovaj napad što bolje snabdio hranom i municijom¹⁵⁰⁾.

¹⁴⁸⁾ »Od tada (od četničkog puča na Majevici 20. 2. 1942. g. — R. H.) su četnici na Majevici bili potpuni gospodari. Sklapanjem sporazuma sa NDH, njihovi komandanti su svoju vlast još više ojačali, postali su prave spahiјe, ubirali porez, trgovali s Nijemcima i ustašama« (R. Petovar, n. d., str. 38).

Štab Zeničkog četn. odreda pisao je, 15. februara 1943. g., komandantu Ozrenskog korpusa: »Stanovništvo ovoga odreda sada već oskuđeva sa hranom. Svakodnevno pristiže u ovaj štab do nekoliko desetina siromašnog stanovništva i traži pomoć za nabavku hrane. Ovaj odred nema mogućnosti da im ikakvu pomoć ukaže, pa smo se uverili da je srpsko stanovništvo razočarano i doveđeno u bezizlazan položaj« (RH—X—309).

¹⁴⁹⁾ AVII 62—54/5—1. Zanimljivo je da je štab Grupe ovaj proglaš naslovio sa »Braće Hrvati domobrani«, a potpisao se kao »Gorski štab Bosanskih četnika Bulva 1. r. 9.«.

¹⁵⁰⁾ Izv. oružn. kril. zapov. Brod 5-oj oružn. pukovniji 28. 7. 1942, AVII 147—24/1—2.

Ovaj napor četničkih štabova da uvjere Srpski narod u opravdanost sporazuma nije mogao da spriječi unutarnja previranja i politička prestrojavanja do kojih je pod dejstvom sporazuma došlo u četničkim redovima već u ljeto 1942. godine. Narodu je postepeno postajalo jasno, svakako i pod uticajem političke aktivnosti NOP-a, da je relativni mir i spas od represalija plaćen prestankom borbe protiv okupatora i ustaša¹⁵¹⁾. Ovom saznanju je doprinijelo i to što su četnici, učvrstivši svoju vlast potpisivanjem sporazuma, povjerovali da je sada vrijeme da počnu uživati plodove svoga truda, pa su počeli da se i prema Srpskom narodu odnose bahato i neodgovorno. Zato su postepeno gubili oslonac u narodu, koji se u drugoj polovini 1942. godine počeo ograđivati od četničke politike¹⁵²⁾.

Cetničko vođstvo ubrzo je osjetilo posljedice svoje politike. Gоворећи о sporazumima na međuodredskoj konferenciji bosanskih četničkih odreda, održanoj u Kulašima, srez Prnjavor, 1. decembra 1942. godine, Stevan Botić, delegat sa Trebave, rekao je: »Mi četnici demoralisani smo kao saveznici ustaša i Nemaca, a to tako da i London sam hvali partizane, a ne nas četnike. Mi smo silom prilika sklopili ugovor o primirju, ali danas se situacija menja da će se usporiti oslobođenje, a sa druge strane partizani postaju sve aktivniji prema ustašama... Treba da imamo na umu da s obzirom na današnju situaciju treba da zauzmemu drugi stav i da se borimo kao što to rade partizani pa da i mi uzimamo oružje, ja sam mišljenja da bi bilo potrebno da napadamo Hrvate, i da uzimamo oružje od ustaša...«¹⁵³⁾. Ovu izjavu jedva da je potrebno komentarisati. Njome se jasno izražava priznanje da se sklapanje sporazuma sa NDH za četnike pokazalo politički štetnim. Isto tako u izjavi se izražava bojazan da će politika mirovanja prema okupatoru i ustašama imati neželjene posljedice u borbi za vlast, gdje su, kako se u izjavi kaže, partizani u prednosti upravo zato što se bore. Interesantno je da se ni ovom prilikom nije plediralo za borbu protiv okupatora, nego samo protiv Hrvata i ustaša. Očigledno uvažavajući Botićevu mišljenje, konferencija je odlučila da se ostavi Glavnoj komandi da ona o ovome odluci, imajući u vidu prilike, a dotle da ni jedan odred ne može ni s kim voditi bilo kakve pregovore bez odobrenja komande bosanskih četničkih odreda¹⁵⁴⁾.

Sličan proces odvijao se među Hrvatima i, naročito, među Muslimanima istočne Bosne. Ne ulazeći u analizu stvarnog položaja Muslimana u NDH i politike koju su ustaše vodile prema njima, potrebno je konstatovati da ustaše u istočnoj Bosni nisu provodile teror i vršile zločine nad Muslimanima kao nad Srbima. S druge strane, četnici su u toku 1941—1942. godine izvršili brojne zločine nad Muslimanima istočne Bosne i uopšte su ugrožavali njihov opstanak na ovoj teritoriji. Osim toga, treba imati u vidu da je u 1941. godini postojala

¹⁵¹⁾ Kao što smo vidjeli, dešavalo se da grupe četnika, koje su smatrale da borbu treba nastaviti, vrše manje napade na okupatora i bez odobrenja svojih štabova.

¹⁵²⁾ S. Popović, n. d., str. 208—209, 250; P. Morača, n. d., str. 392—393.

¹⁵³⁾ Zapisnik međuodredске konferencije, BH—X—573.

¹⁵⁴⁾ Isto.

oružana saradnja ustanika istočne Bosne bez obzira na njihovo političko obilježje, što je takođe imalo uticaja na držanje Muslimana. Pa i dno nije, kada je ova saradnja prestala, među Muslimanima istočne Bosne, svakako i pod uticajem ustaške propagande, ponekad su poistovjećivani partizani i četnici. Uglavnom iz ovih razloga učešće Muslimana u ustanku bilo je brojčano mnogo manje nego učešće Srba. Mnogi od njih, koji ni ranije nisu bili aktivni u političkom životu, primali su u ovakvim okolnostima NDH kao prisutnu činjenicu, kao trenutno najmanje zlo, mada ustaše u odnosu prema Muslimanima nisu dosljedno provodile politiku koju su zvanično proglašavale.

Međutim, sporazumijevanje NDH sa četnicima izazvalo je među Muslimanima slične, ako ne iste, reakcije kao i sporazumijevanje četnika sa NDH među Srbima. Muslimani su se najedanput suočili sa situacijom u kojoj se državna vlast, koju oni, makar i kao nužno rješenje, u većini prihvataju, sporazumijeva sa četnicima, prema kojima su se Muslimani odnosili isto kao Srbi prema ustašama. Zato su Muslimani bili protiv sporazuma sa četnicima i na njih su vidno reagovali. Navećemo nekoliko podataka o tome:

»Muslimani jako su zabrinuti, osobito u onim krajevima, u kojima dolazi do suradnje naših vlasti sa četnicima« — izvještavalo je Vrhovno oružničko zapovjedništvo 8. juna¹⁵⁵⁾). Zapovjedništvo 4. oružničke pukovnije 28. avgusta: »Narod na području južno od Save gleda sa puno nepovjerenja sklapanju primirja sa četnicima, jer im ne vjeruje i smatra se ugrožen i to sa pravom, što to neprestani napadaji četničkih banda kako na njihove živote tako i na imovinu dokazuje«¹⁵⁶⁾). Govoreći o tome da Nijemci pregovaraaju sa četnicima, veliki župan velike župe Vrbovska pisao je 19. septembra: »Ovo sve izaziva vrlo mučan utisak na naš narod, jer nemože nitko razumjeti da se sa tim zločincima pregovara a da ne budu pozivani na odgovornost«¹⁵⁷⁾). I tako redom, neprestano, sa svih strana¹⁵⁸⁾, Shvatitiši da sada ne mogu očekivati zaštitu od NDH i bojeći se da će potpisivanje sporazuma još više ohrabriti četnike, Muslimani, uglavnom iz onih mjesta gdje su zločini četnika nad njima u 1941. godini bili najteži, tražili su da im se dadne oružje kako bi se u slučaju potrebe mogli sami zaštititi¹⁵⁹⁾.

Mada ovi podaci nisu dovoljni da bi se na osnovu njih dao potpun odgovor na pitanje kakav je bio stav Muslimana istočne Bosne prema

¹⁵⁵⁾ AVII 52—40/1—3—22.

¹⁵⁶⁾ AVII 147—35/2—7.

¹⁵⁷⁾ Vel. župa Vrbovska Predsjedništvu vlade 19. 9. 1942, AVII 155—12/7—1.

¹⁵⁸⁾ Ovo raspoloženje lijepo je okarakterisalo Zapovj. oružn. krila Sarajevo u svom izvještaju od 21. 9. 1942: »Pravo raspoloženje hrvatskog dijela naroda (pod ovim se podrazumijevaju Hrvati i Muslimani — R. H.) izgubilo je svoj oblik i utopilo se u moru pobunjeničkih nasilja. Narod se nosi gladi i oskudicom, a s druge strane trpi strah pred pobunjenicima koji posljednjih dana suraduju s njemačkim vojnim vlastima na području krila... Nemoć naših vlasti pred pobunjeničkim nasiljima koja se mahom izlivaju nad hrvatskim življem, ovom ubija vjeru za bolju budućnost« (AVII 147—11/3—9—10).

¹⁵⁹⁾ AVII 76—19/4, 80—18/6—1. Šesta istočnobosanska brigada nije mogla u to vrijeme da im pruži potrebnu zaštitu.

sporazumima, kao i kolika je snaga njihovog nezadovoljstva, koje se u navedenim podacima pominje, i kakvi su sve oblici njegovog ispoljavanja, ipak oni govore da su Muslimani bili zabrinuti zbog sporazuma. Pod njihovim uticajem pojačano je i ranije ispoljavano nezadovoljstvo Muslimana politikom ustaša. Pregovori sa četnicima pokazali su slabost NDH, pa je time još više poljuljan njen autoritet. NDH, makar koliko se trudila da sporazumima sa četnicima učvrsti svoje pozicije u istočnoj Bosni, upravo poslije ovih sporazuma počela je da gubi i ono malo uticaja koji je dotad imala¹⁶⁰).

Sporazumi NDH sa četnicima odrazili su se na Hrvate u istočnoj Bosni slično kao i na Muslimane, mada političko previranje među Hrvatima, izazvano sporazumima, nije bilo tako intenzivno s obzirom da su oni bili pod snažnijim uticajem NDH.

S obzirom na to da je među Srbima i Muslimanima u istočnoj Bosni bilo pojava netrpeljivosti i prije II svjetskog rata i s obzirom na masovna ubistva jednih i drugih, koja su u toku 1941—1942. godine izvršili ustaše i četnici, a koja su stvorila zlu krv i još jače ih međusobno konfrontirala, Srbi i Muslimani su u međusobnom sporazumijevanju državnih organa NDH i četničkih komandanata vidjeli pokušaj saradnje sa onim snagama, koje su dotad najdirektnije ugrožavale njihovu egzistenciju. Zato su ovi sporazumi u istočnoj Bosni, možda više nego igdje, uslovili da se i Srbi i Muslimani postepeno sve više distanciraju od četnika, odnosno od NDH. S druge strane stizale su vijesti o uspjesima NOV-e i partizanskih odreda u drugim oblastima i pokrajinama Jugoslavije. Istovremeno je politička aktivnost KPJ u istočnoj Bosni bila usmjerena uglavnom u pravcu objašnjavanja narodu suštine sporazuma i posljedicâ koje oni imaju i koje mogu imati. Iстican je zajednički interes Srba, Muslimana i Hrvata u NOB-i, a protiv onih koji se sporazumijevaju. Na taj način je politika sporazumijevanja još više diskreditovana¹⁶¹). U takvim uslovima i Srbi i Muslimani, a potom i Hrvati, počeli su ponovo, postepeno sve šire, da podržavaju NOP, odnosno da mu prilaze¹⁶²). Sporazumi koji su, između ostalog, motivisani zajedničkim ciljevima u borbi protiv NOP-a i koji su doprinijeli da on u istočnoj Bosni privremeno još više oslabi, u krajnjoj liniji su djelovali u pravcu političkog, a potom i vojničkog jačanja NOP-a.

¹⁶⁰) Predvodilac B. II (povjerljivo lice ustaškog režima) iz Tuzle, dajući ocjenu vojnopolitičkih prilika u Tuzli i okolini i komentarišući ciljeve muslimanske vojne organizacije zv. Zeleni kadar, pisao je 1. decembra 1943. g.: »Svima nama mora biti jednom za uviek jasno, da su muslimani počeli vrdati sa linijske izpravne državne politike onog prvog časa, kada je Hrvatska Državna vlast sklopila pakt sa četnicima i iste službeno priznala i ako šutke, kao saveznike, te onog momenta kada su muslimanske mase uvidile da tu rabotu hrvatskih vojnih naročito hrvatskih domobranskih vlasti podržava njemačka oružana sila» (AVII 92—22/14—5).

¹⁶¹) O djelatnosti KPJ u istočnoj Bosni u ovo vrijeme biće govora u posebnom radu.

¹⁶²) Uvidjevši da svoje političke ciljeve neće moći ostvariti u okviru NDH i ne mogavši da prihvate NOP, neki muslimanski političari su počeli da ispoljavaju tendencije autonomnog rješenja položaja Bosne i Hercegovine u oslonu na Treći Rajh.

Summary

At the end of 1941 the national-liberation movement in east Bosnia developed intensively. Consequently, this area became the subject of the occupator's special attention. In the whole series of measures, undertaken by the occupator during the course of the first half of 1942, with the aim to block up the national-liberation movement and to disperse its armed forces, were the agreements on collaboration with the Chetnik detachments. For the policy of collaboration with Chetniks the occupator managed to win the Ustashi leaders of the Independent State of Croatia, as well. For their part Chetniks from east Bosnia accepted the policy of collaboration both with the occupator and the Independent State of Croatia. They accepted it because such a policy was promising a chance for the participation in the authorities.

Paving the way for the policy of collaboration, the German occupator practically worked on its carrying out into life. But the occupator mainly left to the Independent State of Croatia over to realize the agreements with Chetnik commandants, individually. At the end of Mai and in June the state authorities of the Independent State of Croatia came to the agreements with some of the Chetniks' headquarters on collaboration in east Bosnia, i. e. they made agreements on cessation of hostilities. With some others they established political contacts and carried on negotiations with them, but without formally drawn conclusions. The practice of collaboration continued in the second half of 1942, too.

These agreements fixed up the military collaboration between the armed forces of the Independent State of Croatia and Chetniks in their struggle against the national-liberation movement. By the agreements the distribution of authority between the Independent State of Croatia government and the individual Chetnik commandants was also accomplished. Chetniks were recognized to govern the areas of east Bosnia in which they had already established their own authorities before. The Chetnik commandants and their most faithful assistants made use of the right mainly for their economic enrichment.

The agreements were carrying into life with great difficulties because their actors were the representatives of two extreme nationalistic movements — Ustashi and Chetniks — which, owing to some of their own goals, were to be confronted. Besides, at the time when the agreements were being made and up to the end of November 1942, the military forces of the national-liberation movement in east Bosnia were rather insignificant, which made the agreements less necessary. Finally, the agreements had not, neither they could, foresee the ways by which, in each particular case, their individual directions could be carried out into practice. The conditions for carrying out each particular agreement also differed to a certain degree, and by a change of general and local conditions, these conditions changed, too.

The agreements gave determined results in spite of the difficulties born during their (agreements') carrying out into practice. They partly contributed to the pacification of the rising in arms people, to somewhat better position of the Independent State of Croatia, and, particularly,

to the better position of Chetniks, and, finally, to the decline of the national-liberation movement.

But the results of the agreements were of a small significance. The majority of the Serb population in east Bosnia, taking the political meaning of the agreements in gradually, could not approve them as a matter of fact. For that reason Chetniks gradually began to lose the support of the Serb population. The majority of the Moslem population showed signs of worry towards the agreements. Under the influence of the agreements, the previously expressed discontent of Moslems towards the Ustashi policy was reinforced. The Croats responded to the agreements in a similar way, although in a somewhat slowlier way. Meanwhile, it is necessary to point out that the political activity of the national-liberation movement and the news concerning the victories of the national-liberation army in other districts and regions of Yugoslavia were the reasons why Serbs, Moslems and Croats from east Bosnia gradually began to keep off and to separate from Chetniks and the Independent State of Croatia more and more, and they began to support the national-liberation movement again and to join it, but this time in a still broader way. In that way the agreements, in fact, led to the political and, hereafter, to the military consolidation of the national-liberation movement.

prilozi

base na administração médica, e não para dar ao seu paciente um agente medicado juntamente com o seu próprio tratamento. O que é de fato, é que o tratamento deve ser feito com a ajuda de um profissional de saúde, ou seja, de um médico, enfermeiro, nutricionista, fisioterapeuta, terapeuta ocupacional, psicólogo, dentista, etc.

Tomislav Kraljačić — Miodrag Čanković

Memoarska građa kao istorijski izvor i problem njenog prikupljanja, arhivističkog sređivanja i obrade*)

Problematika obuhvaćena ovim naslovom je, neosporno, dosta široka i moguća je zamjerka da bi o svakom od četiri pitanja koja su istaknuta bilo potrebno pisati posebno. Međutim, neki momenti upućuju da se, barem ovom prilikom, tako ne čini.

Prvo, sva četiri pitanja su organski jedna cjelina, a u institucijama u kojima se radi na memoarskoj građi ustaljena je praksa da su isti saradnici angažovani na prikupljanju i na sređivanju i obradi memoarske građe. Ti saradnici su; u toku proteklih godina, učinili mnogo na prikupljanju sjećanja učesnika radničkog pokreta i revolucije, ali gotovo ništa na arhivističkom sređivanju, a ako i jesu, onda su to bili samo pokušaji, uglavnom nestručni i djelimični. Zato, po pravilu, zbirke memoarske građe u Bosni i Hercegovini nisu arhivistički sredene, za njih ne postoje naučno-informativna sredstva koja bi ih otvorila prema istraživaču, pa čak, najčešće, ne postoje ni osnovne signature na koje bi se, eventualno, istraživač mogao da pozove.

Dруго, у stručnoј literaturи у нас о memoarskoj gradi i o poslovima u vezi sa prikupljanjem te grade itd. nije do sada bilo riječi. U izvjesnom smislu to je i razumljivo kada se zna da prve značajnije zbirke memoarske grade imamo tek od prije deset ili petnaest godina. No, s druge strane, nedostatak stručnih radova može da znači, a najvjerojatnije i znači, da nije bilo osnova da se takvi radovi pišu, tj. da je stepen srednosti zbirki memoarske grade i van Bosne i Hercegovine isti, ili barem u većini slučajeva isti, kao i u Bosni i Hercegovini.

Na jednoj strani, dakle, postojanje arhivistički nesređenih zbirki memoarske grade, a na drugoj nedostatak radova koji bi upućivali na metode rada u arhivističkom sređivanju i obradi grade koja, svakako, ima određene specifičnosti, po našem mišljenju, dovoljno su jaki razlozi za pojavu ovog članka. Treba napomenuti da naše razmatranje nema toliko pretenzije da doneše rješenja koliko da podstakne razradu navedene problematike, a to je praksi, bez sumnje, danas veoma potrebno.

*) Referat održan na savjetovanju Društva arhivskih radnika BiH u Banjaluci, 13—14 maja 1966. godine.

Da naglasimo i to da je članak pisan prije svega na osnovu iskustva u radu Odsjeka za memoarsku građu Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta u Sarajevu i da je i to jedan razlog više što ga moramo smatrati izvjesnim uvodom u diskusiju, a ne nekom završnom riječi u razgovoru o memoarskoj građi.

Značaj memoarske građe kao istorijskog izvora za istoriju radničkog pokreta i revolucije

Naučna obrada istorije radničkog pokreta i socijalističke revolucije u nas zahtijeva od istraživača korištenje svih vrsta istorijskih izvora. U sklopu istorijskih zbivanja naš radnički pokret i revolucija odvijali su se u uslovima vrlo komplikovane, na više linija nedogradene društvene strukture. Zato bi svako zanemarivanje te strukture i istorijskih procesa koji su vodili ka njenom konzerviranju ili ka progresivnoj transformaciji i potpunom preobražaju značilo, u obradi navedene problematike, pretpostavljanje spektakularnog prikazivanja analitičkom, pojavnih elemenata suštinskim, a krajnji rezultati istraživanja ne bi bili adekvatni stvarnim društvenim kretanjima. Ako se sa ovih pozicija posmatra naučnoistraživački rad na istoriji radničkog pokreta i socijalističke revolucije, nameće se kao prvorazredan zadatak arhivskim, naučnim i drugim institucijama, koje na određen način prezentiraju našu revolucionarnu prošlost, daljnje intenziviranje napora na prikupljanju, sređivanju i obradi istorijskih izvora.

U okviru tih napora važno mjesto zauzima prikupljanje memoarske građe. Memoari su djela u kojima pisci iznose svoja sjećanja na događaje koje su sami doživjeli ili u kojima su učestvovali, kao i sjećanja na značajne ljude. Analogno, pod memoarskom građom podrazumijevamo sve ono što su učesnici ili savremenici događaja napisali o tim događajima ili o značajnim ljudima sa kojima su dolazili u dodir. U slučaju koji nas neposredno interesuje memoarsku građu čine sjećanja učesnika radničkog pokreta i socijalističke revolucije na vlastitu aktivnost u pokretu i revoluciji, na pojedine pojave, događaje i ličnosti. Prema sadržaju ta sjećanja mogu biti: 1. kompleksna, ako cijelovito obrađuju duža vremenska razdoblja u kojima je određena ličnost djelovala, 2. sjećanja na pojedine pojave ili događaje, 3. sjećanja na pojedine ličnosti koje su imale značajnu ulogu u istorijskim zbivanjima i 4. razni anketni materijal.

Dva su osnovna razloga koji upućuju naučne, arhivske i slične ustanove da u okviru svoje programske orientacije daju određeno mjesto prikupljanju, sređivanju i obradi memoarske građe. Prvi razlog je taj što mnogi dokumenti partiske provenijencije i provenijencije drugih radničkih organizacija nisu sačuvani, a mnogi dogadaji nisu uopšte zabilježeni. Drugi razlog, pak, proizlazi iz specifičnog karaktera memoarske građe kao istorijskog izvora, čija upotreba daje mogućnost kompleksnije obrade istorijskih zbivanja.

Ovim razlozima treba dodati i praktično-političke potrebe, vezane za njegovanje revolucionarnih tradicija i vaspitanje mladih generacija na tim tradicijama.

Posmatrana kao istorijski izvor, memoarska grada se, u zavisnosti od raspoloživog dokumentacionog materijala, javlja u dva vida: kao dopuna postojećoj izvornoj gradi i kao osnovna izvorna grada.

U slučajevima gdje za pojedine istorijske periode, dogadaje i pojave ima mnoštvo partijskih dokumenata ili dokumenata drugih radničkih organizacija, sjećanja učesnika poslužiće za popunu eventualnih praznina, nejasnih i nepotpunih podataka itd. Ako se radi o zvaničnoj dokumentaciji organa vlasti, građanskih partija, okupatora i kvislinga, sjećanja učesnika koristiće za provjeravanje datih činjenica. Poznato je da su dokumenti te provenijencije opterećeni izrazitim subjektivizmom u gledanju na radnički pokret i NOP. Taj subjektivizam je rezultat dosljedno neprijateljskog odnosa stvaralaca dokumenta prema radničkom pokretu i NOP-u, koji je varirao, u zavisnosti od snage radničkog pokreta i NOP-a i unutrašnjopolitičke konstellacije, od potpunog ignorisanja do preuvečavanja revolucionarne opasnosti i akcije, kao opravdanja za pokretanje drastičnih obračuna.

Otuda se, na primjer, policijski izvještaji i materijali sa procesa komunistima, iako sadrže obilje podataka o akcijama KP, Skoja i ostalih organizacija koje su djelovale pod njihovim rukovodstvom ili političkim uticajem, moraju uzimati sa velikom rezervom. Komunisti su u toku istrage i na sudskim procesima negirali optužbe i navode optužnice ili su ih prikazivali u krivom svjetlu. To je bio jedini put da se onemogući širenje provale na čitavu organizaciju, umanji ili čak izbjegne kazna. Policija je, pak, torturom i na druge načine često uspijevala da iznudi i lažna priznanja. To je bio jedan od razloga da su u toku policijske istrage i na sudskim procesima davane kontraverzne izjave. U ocjenjivanju komunističkih akcija policijski organi išli su, u svojoj pristrasnosti, toliko daleko da su svaku destruktivnu akciju prema režimu kvalifikovali kao komunističku, često optužujući za komunizam i one koji s njim stvarno nisu imali ništa zajedničko.

U otklanjanju takvih i sličnih nesporazuma i kontraverzi, sadržanih u dokumentaciji klasnog neprijatelja, memoarska grada je najbolji mogući korektiv.

Kada se radi o nedostatku drugih istorijskih izvora, memoarska grada se, kao što smo već rekli, javlja kao izvor prvog reda. Mnogi fondovi partijske i druge provenijencije, uslijed čestih provala i ratnih prilika, djelimično su ili sasvim uništeni. Osim toga, niz događaja, naročito iz perioda ilegalnog djelovanja KPJ, nije ni zapisan. To su, uostalom, zabranjivala i pravila konspiracije. Zapisivalo se ono što je bilo najnužnije, a često se dešavalo da se na važnim konferencijama, sastancima, savjetovanjima itd. zapisnici nisu vodili, dok su se izvještaji i referati podnosili usmeno. U toku NOB najviše dokumenata govori o akcijama vojnih jedinica, a daleko manje o radu Partije i masovnih organizacija, organa narodne vlasti, o ilegalnom radu u gradovima i neprijateljskoj pozadini itd. Takođe su vrlo rijetki dokumenti koji daju podatke o sastavu partijskih i drugih rukovodstava, o brojnom stanju partijskih organizacija, o socijalnom i nacionalnom sastavu članstva itd.

U navedenim i sličnim primjerima memoarska grada je jedini izvor iz koga istraživač može da dobije potrebne podatke.

Primjer za vrijednost memoarske građe kao istorijskog izvora jeste korištenje te građe u radu na hronikama pojedinih gradova, sela, vojnih jedinica, logora, zatvora itd. za period NOB-e. Hroničar mora, da bi dao prikaz političkih kretanja, ekonomskih i socijalnih prilika, da, pored podataka iz dokumenata i štampe, konsultuje žive učesnike i savremenike zbivanja u određenom mjestu i vremenu. U tom cilju hroničar se koristi sjećanjima koja može da nađe u postojećim zbirkama memoarske građe, ali daleko više sam anketira i prikuplja sjećanja. Konačno, hronika sadrži najviše podataka memoarskog karaktera, provjerenih i sredenih po određenom postupku, i zato je istovremeno i istoriografski rad i važna izvorna građa za istraživača — sintetičara.

Kada se govori o upotrebljivosti memoarske građe kao istorijskog izvora, često se čuje mišljenje da ona isključivo može da daje podatke rekonstruktivnog karaktera. To mišljenje velikim dijelom proizlazi iz sadašnjeg stanja zbirki memoarske građe, koje sadrže najveći broj sjećanja upotrebljivih jedino za razne rekonstrukcije. Međutim, tematsko sužavanje sjećanja na proste rekonstrukcije nije prihvatljivo iz više razloga. Sjećanja, pored rekonstrukcije, treba da daju događajima i procesima i druge dimenzije. Sjećanja sadrže podatke o uzrocima i posljedicama pojedinih zbivanja. Pomoću njih oživjeće se atmosfera u kojoj su se dešavali određeni događaji, daće se analiza raznovrsnih faktora koji su imali uticaj na razvoj događaja itd. Posebno su interesantna sjećanja na pojedine istaknute ličnosti. Portreti takvih ličnosti pružiće mogućnost istraživačima da se u prikazivanju zbivanja oslobole šematizma, da istorijska kretanja prate kao uzajamno djelovanje ličnosti i mase. Time će ličnost dobiti mjesto adekvatno svojoj ulozi u događajima, dok će se istovremeno izbjegći prikazivanje događaja kao bezlično kretanje mase.

Za razliku od većine drugih istorijskih izvora, memoarska građa nastaje znatno kasnije od vremena kada se dešavaju istorijski događaji (o kojima govori), a razlozi njenog nastanka proizlaze iz potrebe novog društva za rasvjetljavanjem određenih zbivanja koja su prethodila njegovom konstituisanju. Iz tih činjenica proističu i neke osobenosti podataka sadržanih u memoarskoj građi, koje treba napomenuti.

U vrednovanju podataka koje daje memoarska građa ne može se zanemariti prisustvo subjektivizma u njima. Taj subjektivizam proizlazi iz činjenice što su učesnici u ulozi autora sjećanja istovremeno bili i akteri u istorijskom zbivanju. Dualizam subjekta kao učesnika događaja u datim okolnostima prošlosti i njegov položaj prikazivača istorijskih zbivanja u trenutku uspostavljanja misaonog kontakta sa njima, putem pisanja sjećanja, dovodi do ispoljavanja određenih elemenata subjektivizma u ocjeni i u deskripciji. Dešava se da učesnici, gledajući protekle procese retrospektivno, iz jedne druge sredine, obogaćeni novim znanjima i iskustvima, zanemare konkretne istorijske situacije i specifičnosti, šematizuju istorijske tokove i nastoje da ih po svaku cijenu uklope u oficijelne stavove. Takva sjećanja su najčešće prazna apologija, koja, zanemarujući stvarnost, ističu akciju subjekta kao odlučujuću u određenim istorijskim zbivanjima. Ipak, ovakvi pristupi prošlosti su rjeđi i ovdje su istaknuti kao drastičan primjer subjektivizma, ali ne i kao redovna pojava.

Nesumnjivo je da su autori sjećanja na događaje iz radničkog pokreta i socijalističke revolucije u mogućnosti da takvu vrstu subjektivizma prevaziđu do krajnjih granica, zahvaljujući baš tome što su učestvovali u pokretu koji je vodio borbu za oslobođenje čitavog društva i koji u toj borbi nije imao potrebe da frazu pretpostavlja sadržaju.

S druge strane, subjektivizam se javlja i kao posljedica impresivnosti određenog događaja i njegovog uticaja na daljnju sudbinu učesnika i sredine u kojoj je živio. Događaji koji su impresivnije djelovali na učesnika ili ostavili dublje tragove u njegovom dalnjem životu dobiće često više mesta i značaja od drugih, šire gledano, značajnijih.

Prijestvo elemenata subjektivizma koje je nemoguće sasvim ukloniti, ma koliko autori nastojali da budu objektivni, ne umanjuje značaj memoarske građe za istorijska istraživanja. Ono jedino obavezuje istraživače da se kritički odnose prema memoarskoj građi, kao i prema ostalim vrstama istorijskih izvora.

U vezi sa subjektivizmom javlja se i pitanje vjerodostojnosti podataka datih u sjećanju. Dok su korijeni subjektivizma rezultat određenog odnosa autora prema zbivanjima u kojima je i sam imao određenu ulogu, vjerodostojnost podataka uslovljena je, pored tog subjektivizma, u najviše slučajeva snagom i svježinom pamćenja. Dakle, ne radi se o namjernom nastojanju autora da dâ netačne podatke, nego o prirodoj pojavi zaboravljanja, koja je utoliko izraženija ukoliko su dogadaji u dubljoj prošlosti. Veći stepen pouzdanosti memoarskih podataka obezbiđiće se dobro organizovanim i stručno pripremljenim intervjumu, koji će omogućiti učesniku da se sjeti niza momenata koje je do tada izgubio iz vida.

Sve ovo što je do sada kazano otklanja skepticizam u razmatranju značaja memoarske građe za naučnu obradu istorije radničkog pokreta i socijalističke revolucije i istovremeno nas obavezuje na intenzivniji rad na njenom daljem prikupljanju.

Problem prikupljanja

Dosadašnji rad na prikupljanju memoarske grade u BiH bio je pretežno kampanjski i stihijan. Na prikupljanju su angažovane razne institucije i društveno-političke organizacije, počev od Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta Sarajevo, preko regionalnih arhiva i muzeja do Saveza udruženja boraca NOR-a i komisija za istoriju preskem i opštinskim komitetima. Ovakvo mnoštvo inicijativa bilo je u svakom slučaju pozitivno. Ali, nedostajala je medusobna saradnja kojom bi se angažovane snage objedinile i najefikasnije iskoristile. Odsustvo čvršće saradnje rasipalo je i materijalna sredstva i stručne kadrove. Posljedice ovakvog rada su očigledne. Zbog dupliranja poslova krug autora sjećanja ostao je, srazmjerne širini akcije, uzak. Neki učesnici su više puta davali sjećanja o istom događaju, dok drugi uopšte nisu angažovani ili su umrli, a njihova sjećanja nisu zabilježena. Vrijeme je odmicalo i sobom odnosilo svježinu sjećanja. Događaji su u pamćenju učesnika blijedili ili potpuno zaboravljeni. Tako smo došli u situaciju da danas, dvadeset godina poslije završene revolucije, nemamo ni približno kompletirane zbirke memoarske građe.

Nedostatak planskog i sistematskog rada uticao je na pojavu jednostranosti u prikupljanju sjećanja koja se odnose na pojedine periode, probleme i pokrete. Dosada su se uglavnom prikupljala sjećanja iz međuratnog i ratnog perioda, dok je skoro potpuno zanemaren socijaldemokratski period. Međutim, i površan pogled na razvoj radničkog pokreta između dva rata ukazuje da je on organski izrastao iz socijaldemokratije. Idejno i političko nasljeđe socijaldemokratije nije bilo samo prisutno u radničkom pokretu između dva rata, nego je imalo i direktnog uticaja, prvih godina iza prvog svjetskog rata, na programske dokumente i stave rukovodstava KPJ.

S druge strane, malo je posvećeno pažnje reformističkom socijalističkom pokretu i sindikalnom pokretu. Socijalistički pokret imao je određenu idejnu i političku orientaciju i svoje protagoniste, što se, sa gledišta kompleksne naučne obrade radničkog pokreta ne može zanemariti.

Veliki dio do sada prikupljenih sjećanja ni po kvalitetu ne može zadovoljiti potrebe nauke za tom vrstom izvorne građe. Pošto su većinom prikupljana bez prethodnih stručnih priprema, sadržajno su nepotpuna, sa mnogo nejasnih, neodređenih ili nedorečenih formulacija o raznim, često značajnim, zbivanjima ili događajima. Ponegdje se ne daju ni širi hronološki okviri u kojima su se dešavali određeni događaji, nisu izdiferencirane političke snage kao nosioci tih događaja, a da se i ne govori o pojedinim ličnostima. Skoro je pravilo da se ponavljaju sasvim nepotrebni detalji, u kojima se gube bitne činjenice.

Najveći broj autora tih sjećanja imao je u radničkom pokretu i revoluciji lokalne rukovodeće funkcije, u manjim organizacijama i sl., pa je dijapazon njihovih kazivanja uzak tematski, vremenski i prostorno. To je uticalo da su, s jedne strane, data sjećanja na pojedine događaje kao na pojave istrgnute iz kontinuiranog istorijskog zbivanja, a, s druge strane, da su neki važniji događaji, od značaja za cijelokupan bosansko-hercegovački radnički pokret, nedovoljno ili nikako obrađeni.

U tematskom pogledu većina sjećanja ima karakter rekonstrukcija pojedinih događaja kao npr. štrajkova, demonstracija, protesta, vojnih akcija, sastanaka itd. Nasuprot tome, zanemarivani su pojedini problemi, procesi i idejna kretanja unutar radničkog pokreta. Kada se govori o frakcionaštvu i raznim vrstama skretanja, ne daju se činjenice koje bi objasnile te pojave, niti konkretni podaci koji bi nas u potpunosti informisali o njihovom postojanju.

O nekim događajima postoji velik broj sjećanja od više autora, sadržajno skoro identičnih, dok se o drugim, ponekad i daleko značajnijim, uopšte ne govori. To je svakako posljedica ranije orientacije da se sjećanja uzimaju prigodno, uz proslave jubilarnih godišnjica. Međutim, ako bi se prikupljanje sjećanja ograničilo samo na prigodničarsko, spektakularno prikazivanje pojedinih momenata iz razvoja radničkog pokreta i revolucije, osnovni cilj se ne bi ostvario. Jer, dobili bismo, kao što iskustvo pokazuje, beskrvna i bezlična pričanja bogata frazom, a siromašna sažrđajem.

Ako se imaju u viđu navedene slabosti u dosadašnjem radu na prikupljanju memoarske građe, i iz njih proizašle slabosti u kvalitetu

sjećanja, u ovom trenutku nameću se dva osnovna problema koja treba riješiti:

1. kako najcjelishodnije organizovati sistematski rad na dalnjem prikupljanju memoarske građe i
2. kako obezbijediti zadovoljavajući kvalitet sjećanja.

Rješenje prvog problema zahtijeva:

a) usklađivanje rada svih institucija koje u svojim planovima imaju predviđeno prikupljanje memoarske građe. U praksi to znači podjelu programskih zadataka u smislu izbora ličnosti za davanje sjećanja, uzajamno dogovaranje oko utvrđivanja problema i pitanja o kojima će te ličnosti dati sjećanja i međusobnu razmjenu prikupljenih sjećanja. To je ujedno i najbolji put da se izbjegne dupliranje poslova;

b) unutrašnjom organizacijom rada u institucijama obezbijediti uslove za najracionalnije korištenje raspoloživih kadrova i sredstava. U ustanovama sa većim kadrovskim mogućnostima, kao u Institutu za proučavanje istorije radničkog pokreta, najbolji put za brzo i uspješno prikupljanje memoarske građe je primjenjivanje timskog rada. Takav rad podrazumijeva formiranje grupa u koje ulaze saradnici u Odsjeku memoarske građe i naučni radnici koji se bave obradom određenih perioda. Prema tim periodima formirale bi se tri grupe i to za socijal-demokratski period, period između dva rata i period NOR-a. S obzirom da sjećanja nekih učesnika zahvataju dva, pa čak i sva tri perioda, potrebna je stalna saradnja i stručno konsultovanje između ovih grupa, odnosno pojedinih saradnika iz tih grupa;

c) utvrđivanje prioritetnih perioda u pogledu prikupljanja sjećanja. U dosadašnjem radu na prikupljanju sjećanja zanemarivani su baš oni periodi kojima je trebalo posvetiti najviše pažnje, ne zbog njihovog posebnog istorijskog značaja, nego radi objektivnih okolnosti koje zahtijevaju što neodložniju i bržu intervenciju. Naime, učesnici socijaldemokratskog perioda i perioda između dva rata iz dana u dan su sve malobrojniji i pretpostaviti je da će izvjesni dogadaji, smrću njihovih aktera, ostati nezabilježeni. S druge strane, za ove periode ima najmanje pisanih dokumenata partijske provenijencije, što povećava problemske praznine koje treba popuniti memoarskom građom.

Iz navedenih činjenica proizlazi da je prioritetno za sada prikupljanje memoarske građe koja se odnosi na socijaldemokratski period i period između dva rata, pa tek onda za period NOB-e. Ovo ne mora biti pravilo kada postoje dobre kadrovske mogućnosti, koje bi obezbijedile dovoljan i ravnomjeran raspored snaga na sva tri perioda.

d) utvrđivanje važnijih problema i događaja u svakom pojedinom periodu, za čije je naučno razrješavanje potrebno korištenje sjećanja. Da bi se utvrdile problemske praznine, treba dobro proučiti literaturu i detaljnije se upoznati sa izvornom gradom za svaki period. Tako nakon toga moguće je uvid u sva važnija pitanja o kojima izvori malo ili nikako govore. Bacimo li letimicam pogled na stanje izvorne građe o pojedinim veoma važnim pitanjima iz istorije radničkog pokreta i NOB-e u Bosni i Hercegovini, uočićemo osjetne praznine koje je nužno popuniti memoarskom gradom. Radi ilustracije navešćemo slijedeće vrlo karakteristične primjere: učešće građana iz Bosne i Hercegovine u oktobarskoj

revoluciji, rad na formiranju Nezavisne radničke partije u BiH, sve pokrajinske partijske konferencije osim pete, život i rad komunista iz BiH na robiji, učešće komunista iz BiH u španskom građanskom ratu, Pokrajinsko sindikalno savjetovanje u Sarajevu 1941. godine, Pokrajinsko partijsko savjetovanje u Ivančićima, sjednice Pokrajinskog komiteta za BiH u Ribniku i Jajcu (pred Prvo zasjedanje Zavnobiha i Drugo zasjedanje Avnoja), idejna kretanja u partijskoj organizaciji u BiH i njeni stavovi vezani za specifične uslove i položaj Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji, sastavi svih partijskih i drugih rukovodstava prije rata i u toku rata itd.

e) izbor najpogodnijih ličnosti koje bi došle u obzir za davanje sjećanja. U principu trebalo bi prvo odabratи one učesnike koji su bili u partijskim i drugim rukovodstvima i koji bi mogli da daju podatke o razvoju radničkog pokreta i revolucije u BiH u cjelini i u pojedinim krajevima, označenim kao administrativne i vojno-političke cjeline, u većim mjestima, velikim preuzećima itd.

Uporedo sa tim učesnicima odabrat će se prema potrebi i drugi aktivisti. Time će se ostvariti jedinstvo kazivanja u širem i užem planu, pri čemu su često podaci u užem planu konkretniji, neposredniji i manje podložni subjektivizmu. Takvi podaci pružaju mogućnost uvida u neposredne rezultate šire političke akcije, u proces transformacije pojedinih odluka na putu do njihove realizacije itd.

Izbor ličnosti od kojih će se tražiti sjećanja u prvoj fazi vrši se na osnovu arhivske dokumentacije, policijskih kartoteka, raspoložive biografske dokumentacije itd. U toku rada na prikupljanju sjećanja krug potencijalnih autora stalno će se širiti uporedo sa povećavanjem broja problema tješnje vezanih sa centralnim problemom o kome su već dati podaci.

2. Osnovni uslov za dobijanje što kvalitetnijih sjećanja predstavlja dobar metodski pristup, koji u osnovnim crtama obuhvata sljedeće faze:

a) izrada opšteg biografskog upitnika. Prije nego što se pristupi prikupljanju pojedinih sjećanja potrebno je izraditi opšti biografski upitnik. Pošto se radi o većem broju učesnika, biografski upitnik je jedinstven za sve. Stoga on mora biti u pogledu izbora pitanja kompleksan, što znači da mora sadržavati dovoljno širok krug pitanja koja će pružiti mogućnost odgovora svakom učesniku bez obzira na njegov položaj i ulogu u radničkom pokretu i revoluciji. Skala pitanja u upitniku sadržavala bi: prijem u članstvo KPJ, SKOJ-a i sindikata, učešće u rukovodstvima, akcijama i radu tih organizacija, učešće na partijskim, skojevskim i sindikalnim kongresima, konferencijama, savjetovanjima i kursevima, hapšenja i sudjenja, saradnju u partijskoj i naprednoj štampi, učešće u oktobarskoj revoluciji i španskom građanskom ratu, aktivnost u građanskim političkim strankama, učešće u partijskim i skojevskim rukovodstvima u toku NOR-a, učešće u organima vlasti, narodnom frontu, AFŽ-u itd. Iz praktičnih razloga preporučljivo je da se u upitnik unese i pitanje o kome bi problemu ili događaju učesnik mogao da dâ najviše podataka i na koji način.

Pošto se odabere učesnik (i dobije njegova načelna saglasnost za davanje intervjuja ili pisanje sjećanja), dostavlja mu se upitnik radi popunjavanja. Na osnovu dobijenih podataka iz upitnika i raspoložive doku-

mentacije odlučiće se koju vrstu sjećanja treba tražiti od jednog učesnika. Pisanje kompleksnih sjećanja najčešće će se zahtijevati od onih ličnosti koje su imale veću ulogu u pojedinim periodima razvoja radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini.

b) izrada podsjetnika. Podaci dati u popunjrenom upitniku i arhivska dokumentacija sa kojom se raspolaze poslužiće za izradu podsjetnika. Izrada podsjetnika zahtijeva proučavanje svih neriješenih pitanja iz istorije radničkog pokreta i revolucije, za koja se pretpostavlja da bi učesnik mogao dati podatke. To praktično znači da se mora pažljivo prostudirati potrebna literatura, dokumenti, sjećanja drugih učesnika i dr. Svrha podsjetnika je da se učesniku skrene pažnja na pitanja koja su od interesa, kao i da se osvježe sjećanja na njih. Stoga podsjetnik treba da sadrži i određenu faktografiju koja je posredno vezana za središnji problem o kom učesnik daje podatke. Ali, ta faktografija mora biti data vrlo oprezno, jer postoji opasnost da učesnik u davanju novih, nepoznatih podataka padne pod njen uticaj.

S formalne strane podsjetnik treba da bude tako sastavljen da upućuje učesnika na kontinuirano izlaganje.

Sličan podsjetnik, samo nešto razrađeniji, izradiće saradnik za sebe radi uspješnijeg vođenja intervjuja.

Poslije konačne izrade podsjetnika pristupa se dogovoru o načinu davanja sjećanja. Učesnici mogu sjećanja sami da pišu, da ih izlažu način biti što vjerodostojniji jeste dobro pripremljen i vođen intervju. U toku intervjuja razgovor se vodi na bazi već ranije izrađenog podu razgovoru sa saradnikom i u grupi sa drugim učesnicima istog događaja. Kada se radi o intervjujsanju jednog učesnika ili grupe, preporučljivije je prvo, jer pruža mogućnost dobrog podsjećanja i minimalnog estranog uticaja na iznošenje podataka.

c) intervjujsanje. Pošto je učesnik dao saglasnost za intervju, pristupa se intervjujsanju. Osnovna garancija da će podaci dobijeni na ovaj sjetniku. Podaci se mogu bilježiti ili snimati na magnetofon.

Razgovor ne smije ličiti na ispitivačku konverzaciju. Stavovi i mišljenja saradnika ne smiju imati nikakvog uticaja na činjenice koje daje učesnik. Zadatak saradnika je da pomogne učesniku da se vrati u datu situaciju pomoći niza posrednih pitanja, od kojih će svako vezivati jednu činjenicu sa drugom koja je bliža datom problemu. Na taj način će se učesnik stimulirati da se sjeti podataka koji se od njega traže. Opseg i dubina znanja saradnika uticaće na selekciju pojedinih podataka u smislu insistiranja na rasvjetljavanju bitnih činjenica, uzroka i posljedica pojedinih događaja i pojava itd.

Uspjeh intervjuja u mnogome zavisi i od ličnog stava saradnika u toku razgovora. Saradnik mora pažljivo slušati izlaganje, jer će mali znak nepažnje izazvati kod intervjuisanog nezadovoljstvo i nelagodnost.

Grupne intervjuje treba organizovati kada su vidljive razlike kod pojedinih učesnika u prikazivanju istog događaja ili problema. U takvim slučajevima iznijeće se grupi postojeća neslaganja i nastojaće se da grupa utvrdi istinite činjenice i razriješi sporni problem. Ovaj način prikupljanja podataka najpogodniji je za rekonstrukcije raznih rukovodstava.

Inače, u prikupljanju osnovnih podataka angažovanje grupe nije najbolje rješenje, jer postoji opasnost uzajamnog uticaja članova grupe u davanju podataka.

Poslije završenog intervjua saradnik će zabilježeni ili snimljeni tekst srediti i tako sređen poslati učesniku ili grupi na korekturu i autorizaciju. Tek poslije autorizacije sjećanja se mogu koristiti kao autentični dokumenti.

Izloženi postupak na prikupljanju sjećanja koji je ovom prilikom dat sigurno nije jedini i najbolji, ali nam se čini da je u ovom trenutku, s obzirom na stanje memoarske građe u nas, najprihvatljiviji.

Sređivanje

Arhivističko sređivanje zbirke memoarske građe, čiji je cilj da zbirka bude dostupna istraživačima, moglo bi se podijeliti na dvije osnovne faze: ustrojavanje abecedne kartoteke i izradu pomoćnih kartoteka.

Abecedna kartoteka sastoji se od kartotečkih listića, poredanih početnom slovu prezimena autora, koji sadrže ove podatke: inventarski broj, prezime i ime autora, naslov priloga (sjećanja), kratak sadržaj sjećanja i napomenu da li je sjećanje objavljeno (i gdje) ili nije. Kartotečki listići se rade u onoliko primjeraka koliko je potrebno da bi se mogle ustrojiti i dvije pomoćne kartoteke: teritorijalna i tematska. Zbog toga saradnici koji rade na arhivističkom sređivanju memoarske građe moraju prilikom notiranja kratkog sadržaja nekog sjećanja voditi računa o zahtjevima pomoćnih kartoteka radi određivanja broja kartotečkih listića za svako sjećanje posebno. Oni, dalje, notiraju i postojanje poglavla u sjećanjima prema zahtjevima teritorijalne i tematske kartoteke. Tematska i teritorijalna kartoteka dijele se na odgovarajući broj podgrupa.

U našem slučaju (Institut za proučavanje istorije radničkog pokreta — Sarajevo) teritorijalna kartoteka ima šest podgrupa: Bosna i Hercegovina u cijelini, Bosanska krajina, centralna Bosna, istočna Bosna, Hercegovina, podgrupa sjećanja koja se ne odnose na zbijanja u Bosni i Hercegovini. U ove podgrupe su sjećanja, odnosno kartotečki listići sjećanja, razvrstana abecednim redom prema tome na koje se geografsko područje odnosi sjećanje nekog autora. Ovdje se mogu pojaviti dva slučaja. Prvo, da se sjećanje odnosi na Bosnu i Hercegovinu u cijelini ili na jednu od navedenih geografskih oblasti. U tom slučaju to sjećanje ima svoj kartotečki listić samo u jednoj od navedenih podgrupa. (Primjer: Bajalica Dimitrije: »Prva hapšenja komunista u Knešpolju«. Ovo sjećanje u teritorijalnoj kartoteci ima samo jedan kartotečki listić u podgrupi »Bosanska krajina«).

Drugo, da se sjećanje odnosi na dvije ili više geografskih oblasti. U ovom slučaju to sjećanje ima kartotečki listić u onoliko podgrupa na koliko se geografskih oblasti odnosi. Na takvim kartotečkim listićima uvodi se oznaka koja će istraživaču omogućiti da brzo i lako nađe dio koji ga interesuje, tj. unosi se podatak koji iskazuje od koje do koje strane autor govori o određenoj geografskoj oblasti. (Primjer: Jovanović Iso: »Partijske organizacije u Bosni i Hercegovini u periodu od 1939. do

27. marta 1941. godine». Ovo sjećanje ima kartotečki listić u svim podgrupama teritorijalne kartoteke, osim posljednje podgrupe, jer autor govori o Bosni i Hercegovini u cjelini, Bosanskoj krajini, centralnoj Bosni, istočnoj Bosni i Hercegovini).

Tematska kartoteka, takođe u Institutu za proučavanje istorije radničkog pokreta — Sarajevo, ima četrnaest podgrupa: KPJ (SKOJ), omladina, ženski pokret, sindikati, crvena pomoć, društva i udruženja, napredna štampa i literatura, učesnici pokreta na robiji, učesnici u španskom gradanskom ratu, logori i zatvori, djelatnost Glavnog štaba i akcije partizanskih jedinica, narodna vlast, učesnici u NOB-i, opšta tematika

U ove podgrupe kartotečki listići se, abecednim redom, razvrstavaju prema tome na koju osnovnu temu se sjećanje odnosi. Pojava da autor veoma često u svom sjećanju govori o nekoliko od nabrojanih osnovnih tema češća je nego da govori o samo jednoj temi. Prema tome će i u ovoj pomoćnoj kartoteci postojati slučajevi da jedno sjećanje ima kartotečki listić samo u jednoj podgrupi, a drugo sjećanje u nekoliko podgrupa. (Primjer: Banjac Ilija: »Biranje prvog narodnooslobodilačkog odbora u selu Busijama u Ribniku«. Ovo sjećanje ima kartotečki listić samo u podgrupi »narodna vlast«, a sjećanje Ćuković Mirka: »O naprednom omladinskom pokretu i radu Partije u Sarajevu od 1926. do 1933. godine« imaće kartotečke listiće u podgrupi »KPJ« i u podgrupi »omladina«). Oznaka na kartotečkom listiću koja upućuje na određenu stranu ili strane sjećanja stavlja se i u ovom slučaju.

Obje pomoćne kartoteke, kao i abecedna kartoteka, dopunjavaju se kartotečkim listićima za novopribavljenata sjećanja. Njihovo će ustrojavanje zbirku memoarske grade još više otvoriti istraživaču. Jer, dok abecedna kartoteka omogućava rad sa zbirkom, korištenje podataka koje zbarka istraživaču može da pruži, dotle pomoćne kartoteke omogućavaju da se do traženih (a postojećih podataka) dođe brže. Ako, na primjer, istraživač interesuje pojava i razvitak naprednog radničkog pokreta u Hercegovini uopšte, on će se poslužiti teritorijalnom kartotekom — podgrupa »Hercegovina«, u kojoj će naći kartotečke listiće za sva sjećanja u kojima se govori o tom pitanju, a ako ga interesuje sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini uopšte, poslužiće se tematskom kartotekom, podgrupa »sindikati«. Upravo zbog toga smatramo da je ovakvo arhivističko sređivanje zbirke memoarske grade ne samo korisno nego i potrebno.

Obrada

Problem obrade memoarske grade nameće se utoliko jače ukoliko je aktuelnije prezentiranje javnosti sve većeg broja sjećanja učesnika raznih, za istoriju socijalističke Jugoslavije značajnih, zbivanja. Ne radi se, svakako, samo o sjećanjima koja nalaze mjesta u nekim već poznatim edicijama i koja se u najvećem broju slučajeva odnose na neki značajan događaj (npr. »Sutjeska« ili »Neretva«), nego i o masi sjećanja koje su autori dali ad hoc, prema svom nahođenju, impulsivno, a ne prema narudžbi. Ovakvih sjećanja ima velik broj, čak i znatno više nego onih prvih, a treba napomenuti i to da se radi uglavnom o sjećanjima ljudi koji su se u poslijeratnom vremenu manje angažovali na širim društveno-polit-

tičkim zadacima. Povodom 10-godišnjice izbijanja ustanka naroda Jugoslavije prikupljeno je mnogo priloga (većinom na magnetofonske trake) koji, kao slobodno pripovijedanje, imaju sve karakteristike epskog pripovijedanja. Te karakteristike su: opširnost u opisu lica i dogadaja, navođenje velikog broja aktera događaja (često i najsporednijih) i lokalnih geografskih imena (zaseoci, šumarnici i sl.). Ova sjećanja su, pored toga, lektorski gledano, nedoradena. Najveći broj ovih karakteristika nose pretežno i sjećanja koja su prikupljena poslije 1951. godine, pa i ona koja se prikupljaju i danas.

Ako, dakle, pod obradom sjećanja podrazumijevamo, najjednostavnije rečeno, pripremanje nekog sjećanja za štampu, za objavlјivanje, onda o ovim momentima treba voditi računa. Štaviše, nabrojane karakteristike će, uglavnom, diktirati i metodologiju rada na obradi sjećanja.

Sva sjećanja koja dolaze u obzir za objavlјivanje (a koja ne moraju biti objavljena, nego je priprema za objavlјivanje radna hipoteza) moramo, prije svega, podijeliti na ona čiji su davaoci (autori) još živi i na ona čiji nisu. Ovaj momenat je važan zato što autor ili autori sjećanja mogu obrađivaču, pod njegovim stručnim vodstvom, pružiti određenu pomoć. Takav je npr. slučaj sa prilogom grupe autora sa Romanije (Sokolac): Mašan Đokić, Mihajlo Obrenović, Milorad i Rade Borovčanin, Vlado i Slavko Cvijetić: »Pripreme za podizanje ustanka na Romaniji i ustanak tokom 1941. godine«. Petorica od ovih šest koautora su živi i obrađivač će morati da ih konsultuje ne samo prilikom dešifrovanja neodređenih i nejasnih dijelova sjećanja nego i radi utvrđivanja tačnosti imena (ličnih i geografskih), pa čak i za prikupljanje potrebnih objašnjenja koja će se u objavljenom sjećanju o spomenutim licima dati u fusnotama. U slučaju, pak, kada se radi o sjećanju lica koje nije više živo, takvih mogućnosti nema.

Ako se vratimo navedenom primjeru, onda ćemo vidjeti da pred obradivačem u pripremnoj fazi rada stoje slijedeći zadaci:

- 1) pažljivo upoznati materijal koji sjećanje daje, ovladati sadržajem u toj mjeri da obrađivač može o njemu da vodi slobodan razgovor;
- 2) upoznati objavljena i dostupna neobjavljena sjećanja (ako ih ima), koja govore o istom događaju ili problemu;
- 3) iz teksta izvući posebne evidencije: lica, geografskih imena, datusa i mjesta događaja.

Izvršenje ovih prethodnih zadataka je uslov za rad na obradi sjećanja. Detaljno upoznat sa sadržajem priloga, poznavalac objavljenih rada u kojima se govori o istom pitanju, obrađivač je spreman da jezički koriguje sjećanje, a da pri tome ne ošteti bit sadržaja, niti da bez izričite potrebe mijenja nit kazivanja, što ne isključuje izvjesna skraćivanja teksta. U slučaju da se konstatuje da kazivanje autora protivrječi iz objavljenih sjećanja ili na drugi način poznatim činjenicama (vrijeme i mjesto događaja, lica koja su u njemu učestvovala i sl.), obrađivač će u jezički korigovanom tekstu poštovati verziju autora, ali i notirati suprotne verzije radi daljnog postupka. Sa tako jezički korigowanim tekstrom, snabdjeven spomenutim evidencijama i eventualnim kontraverzijama, obrađivač je spreman za slijedeću fazu rada — razgovor sa autorom ili autorima, pri čemu se pod pojmom razgovora podrazumijeva zajedničko pretresanje, analiziranje teksta, da bi se u svakoj pojedinosti utvrdile postavke

autora, a i da bi se izbjegle eventualne mehaničke greške (u imenima, datumima i sl.). Zavisno od dužine teksta i postojanja spornih momenata, ovaj razgovor može da bude kratka konsultacija, a može da znači i višesatni ili čak višednevni rad. Obradivač će, dakle, sa autorom: a) raspraviti eventualna sporna mesta u sjećanju (u slučaju postojanja kontraverzija), b) razmotriti evidencije lica, geografskih imena i datuma. U slučaju da autor insistira na svojoj verziji sporno obrađenog detalja (ukoliko takav detalj postoji), obradivač će zadržati mogućnost da u fusnoti evidentira postojanje druge verzije ili verzija. Evidencije lica, geografskih imena i datuma (u cilju tačne transkripcije i utvrđivanja istorijske istine) najčešće se neće moći u potpunosti verifikovati tom prilikom, ali tu obradivač ima i druge mogućnosti. U pogledu datuma i mesta događaja (užih lokacija) najbolji korektiv su objavljeni i neobjavljeni dokumenti, a kada je riječ o imenima lica, onda se pored mišljenja autora može koristiti i evidencija Saveza udruženja boraca NOR-a, pa je moguća i konsultacija prijavno-odjavne službe Sekretarijata za unutrašnje poslove. Insistiranje na tome da se za što je moguće veći broj u sjećanju navedenih lica (a koja su živa) utvrdi ne samo tačno ime nego i mjesto sadašnjeg boravka i zanimanje ima i tu svrhu što će sve te podatke obradivač moći da koristi u fusnotama.

Završna faza rada na obradi sjećanja pretežno je tehničke prirode. Nakon što je sredena ona verzija sjećanja do koje se došlo u razgovoru sa autorom i nakon uključivanja podataka o licima itd., sjećanje je dobilo konačnu formu i put od prikupljanja do obrade (čime se prepostavlja i objavljivanje) je završen.

РЕЗЮМЕ

В специальной литературе у нас до сегодняшнего дня никто еще не писал о том, как собирать архивно систематизировать и обрабатывать мемуарные материалы. Задача нашей статьи состоит в том, чтобы указать на упомянутые вопросы по проблематике мемуарных материалов, касающихся событий из истории рабочего движения и социалистической революции.

Как исторические источники мемуарные материалы делятся на два вида: дополнительные и основные, главные.

В первом случае мемуарными материалами пользуются для пополнения пробелов в уже существующей документации и для корректировок данных, находящихся в этой документации. При недостатке других исторических источников мемуарную литературу используют как первоисточник. Такие случаи бывают очень часто, так как документация партийной провениенции и провениенции других рабочих организаций является очень скучной, а многие события вообще не записаны. Отсюда следует, что данные мемуарного характера являются необходимостью, не только при разных реконструкциях, но и для всех видов историографических исследований о рабочем движении и революции.

Что касается ценности данных в мемуарных материалах, надо указать на наличие субъективизма в них, так как писатель исторических событий является их участником.

Сбор мемуарных материалов требует хорошей организации, систематичности в работе, специальности собирателя. Это обеспечивает самое целесообразное использование кадров и средств, лучшее качество воспоминаний.

Обработка мемуарных материалов, их должны сделать коллекции мемуаров доступными исследователям. С этой целью создаются научно-информационные средства как инвентари, картотеки и т. п. Работать над мемуарами это значит дать форму их языку и содержанию.

Veselin Mitrašević

Principi mikrofilmovanja arhivske građe i druge dokumentacije i problem sređivanja i obrade mikrofilmova*

U poslijeratnom razvitu arhivske službe u svijetu, a i u našoj zemlji, mikrofilm počinje da igra veoma značajnu ulogu, a njegova upotreba je sa svakim danom sve veća. Mikrofilm, kao poseban vid arhiviranja arhivske i druge građe, pokazao se kao veoma pogodno sredstvo za rješenje nekih problema pred kojima su se našle arhivske i naučne ustanove. Ovo se odnosi naročito na arhive opštег tipa, u čije depoe savremena administracija, sa razvijenom tehnikom masovne proizvodnje spisa, pohranjuje ogromno mnoštvo arhivalija za koje je ponekada nemoguće obezbijediti odgovarajući smještajni prostor. U tom pogledu budućnost mikrofirma je velika, iako se mikrofilmovanje radi zamjene u našim arhivima rijetko praktikuje. Zbog pogodnosti u rješenju drugih čisto stručnih arhivističkih problema, kao što su: dopuna pojedinih fondova, kompletiranje zbirk, razmjena kompletnih ili djelomično očuvanih fondova, osiguranje od propadanja originalnih dokumenata, pribavljanje arhivske građe za određene teme itd., mikrofilm je naišao na masovnu primjenu i u našim arhivskim i naučnim ustanovama.

Na široku upotrebu mikrofirma upućene su osobito naučne ustanove koje se bave izučavanjem pojedinih perioda istorijskog razvitka naših naroda iz kojih je sačuvano vrlo malo arhivske građe i druge dokumentacije. Izrazit primjer takvih ustanova su instituti koji se bave izučavanjem istorije radničkog pokreta. Kod ovih ustanova upotreba mikrofirma je naglašena posebno i zbog toga što je i ono malo sačuvane građe razbacano po brojnim institutima, arhivima i muzejima, iako bi ona po svojoj provenijenciji, mjestu djelovanja njenih tvoraca i nadležnosti određenih ustanova trebalo da je skoncentrisana u odgovarajućim arhivskim ustanovama.

Osnovni oblici mikrofilmovanja

Iako su osnovni principi mikrofilmovanja arhivske građe i sređivanja mikrofilmova u osnovi isti kada su u pitanju arhivi opštег tipa i naučne ustanove, oni se ipak u pojedinostima donekle i razlikuju, što zavisi

*) Referat održan na savjetovanju Društva arhivskih radnika SRBiH u Banjaluci, 13. i 14. maja 1966. godine.

prvenstveno od toga da li naučne ustanove imaju ili nemaju svoje sopstvene fondove i zbirke originalne građe. Do izvjesnih većih razlika dolazi takođe i u načinu sredivanja i obrade mikrofilmova, odnosno utvrđivanja strukture mikroteke (o čemu će se govoriti kasnije). No bez obzira na izvjesne razlike do kojih može doći, svrha ovog priloga je da razradi zajednička opšta pitanja, odnosno da utvrdi jedinstvene zahtjeve mikrofilma.

Već na samom početku razrade ove problematike potreбno je istaći činjenicu da mikrofilm nije sam sebi cilj. »Njegova svrha je«, kako kaže Bertran Žil, arhivist Nacionalnog arhiva u Parizu, »da filmom zamijeni tradicionalne arhivske elemente, kao što su: dokument, dosije, svježanj, registar¹). Namjena mikrofilma je, dakle, da zamijeni jedan oblik građe drugim, tj. original, kopiju, koncept itd. mikrofilmskim snimkom, bez obzira da li se radi o snimcima arhivske građe koja će biti uniшtena, prenesena u drugi arhiv, ili će pak ostati i dalje u matičnom arhivu. Logično je sasvim, a to treba posebno podvući, da mikrofilmski snimci originalnih dokumenata moraju istovremeno sadržavati i sve arhivističke elemente tih dokumenata. To znači da se potpuna zamjena originala mikrofilmom može postići samo u slučaju da se poštuje ovo osnovno pravilo, koje se, istina, u znatnom broju arhivskih ustanova u našoj zemlji ne poštaje.

Zavisno od zahtjeva koji se postavljaju kada je u pitanju arhivska građa, mikrofilm se može upotrijebiti za više ciljeva. Bertran Žil razlikuje sljedeće osnovne oblike mikrofilmovanja:²⁾

1. mikrofilmovanje radi zamjene,
2. mikrofilmovanje radi sigurnosti,
3. mikrofilmovanje radi dopune i
4. mikrofilmovanje u naučne svrhe.

Svaki od ovih oblika zahtjeva izvjesno objašnjenje, bar u najopštijim crtama.

1. **Mikrofilmovanje radi zamjene** primjenjuje se u slučajevima kada se mikrofilmuju dokumenti ili serije dokumenata koje prije ili poslije klasificiranja treba uništiti. Ovaj oblik mikrofilmovanja počeo se primjenjivati zbog toga što se u arhivima sve više nagomilava masa hartije za koju je nemoguće obezbijediti mjesto i neophodan smještaj u depoima. Mikrofilm zauzima znatno manje prostora nego originalni dokumenti. Sovjetski arhivisti smatraju da se korištenjem mikrofilma zapremina depoa smanjuje za 40—100 puta. Slične podatke o tom odnosu iznosi i dr Hans Koeppen, koji tvrdi da »jedan rol-film iziskuje manje od jednog stotog dela prostora koji je potreban za čuvanje snimljenih originala³). Ovaj odnos u pogledu zapremine ovisan je prvenstveno od dimenzija upotrijebljenog filma. Prirodno je da odnos neće biti isti kada se koristi 35 mm neperforirani ili perforirani film, odnosno 16 mm ili 8 mm film.

¹⁾ Bertran Žil: Problemi mikrofilmovanja arhivske građe, Arhivist, Beograd 1955, sv. 2, str. 65.

²⁾ Bertran Žil: Isto.

³⁾ Dr H. Koeppen: Uputstvo za pripreme pri mikrofilmovanju arhivalija, Arhivist, Beograd 1955, sv. 1, str. 69.

Na odnos utiče takođe i redukcija teksta pri snimanju, pošto veća redukcija dovodi i do većih ušteda u prostoru i materijalu.

Osim toga, širom primjenom ovog oblika, odnosno zamjenom originala mikrofilmom, u naučnoistraživačkom radu obezbjediće se dokumenti od oštećenja prilikom česte upotrebe.

Ovom obliku mikrofilmovanja zamjera se to što snimak mikrofilmovanog dokumenta ne reproducuje potpuno sve što se nalazi na dokumentu. Ovdje se misli na spoljne odlike dokumenta: kvalitet i vrsta kartice, vodeni znaci, vrsta boje ili mastila itd. Uostalom, iskustva kazuju da mikrofilm u praktičnom radu može skoro u svim slučajevima da zamjeni original i to kako u pogledu proučavanja sadržine dokumenta tako i u pogledu utvrđivanja njegove originalnosti pomoću grafičke ekspertize.

Zbog očiglednih prednosti koje pruža ovaj oblik mikrofilmovanja, trebalo bi razmisliti o njegovoj široj primjeni u našim arhivskim ustanovama. Masovnijoj primjeni ovog oblika može se pristupiti naročito prilikom škartiranja starijih i vrednijih fondova. U tom slučaju osnovni cilj škartiranja bio bi postignut, ali isto tako bila bi sačuvana i škartirana grada, i to uz minimalnu upotrebu prostora.

2. Mikrofilmovanje radi sigurnosti primjenjuje se kod arhivske grade za koju postoji opasnost da će nestati iz različitih uzroka kao: požara, poplave, otuđenja itd. Ovo je naročito važno za značajne, ali rijetke i slabo očuvane dokumente sklene propadanju i pored svih mjera obezbeđenja.

Kod primjene ovog oblika potrebno je unaprijed utvrditi da li će se mikrofilmovati sva grada (što će u našim uslovima doći rijetko u obzir) ili samo vrednija i starija, bilo da se radi o kompletним fondovima i zbirkama, bilo o značajnijim dokumentima u okviru pojedinih fondova i zbirk. U donošenju odluke o obimu mikrofilmovanja u ovom slučaju primarne su materijalne mogućnosti svake ustanove, od kojih naravno, i zavisi pristupanje ovom poslu. Kod ovog oblika važno je podvući da se ovako snimljeni mikrofilmovi poslije sređivanja i obrade moraju obavezno pohraniti na drugom mjestu, u drugom arhivu ili srodnjoj ustanovi. Osim toga, kod ovog oblika poželjno je pristupiti izradi pozitiv-kopija i dubl-negativa za svakodnevnu upotrebu. Tek u tom slučaju može se prvi primjerak negativa konzervisati i čuvati kao arhivski primjerak. Uostalom, preporučljivo je da se pozitiv-kopije rade i za sve ostale oblike mikrofilmovanja.

3. Mikrofilmovanje radi dopune omogućava da u arhivski depo uđu u obliku mikrofirma i oni dokumenti koji iz bilo kojih razloga ne mogu ući kao originali ili dokumenti koji nisu sačuvani u originalu. Ovaj oblik može da se primjeni kada su u pitanju kompletni fondovi ili dijelovi fondova, zatim porodični arhivi, odnosno arhivska grada uopšte, koja iz bilo kojih razloga ne može da se smjesti u depoe arhivskih ustanova. Može se primjeniti, takođe, i kada su u pitanju dijelovi fondova, odnosno pojedinačni dokumenti nekog fonda koje njihov sopstvenik želi da sačuva.

Istina, ovom obliku mikrofilmovanja mogu se staviti izvjesne primjedbe, ali o tome će biti riječi u narednom poglavlju.

4. Mikrofilmovanje u naučne svrhe. Sa gledišta nauke, odnosno upotrebe arhivske građe u naučnoj obradi pojedinih pitanja i događaja, mikrofilmovanje je izuzetno racionalan način pribavljanja arhivske građe i druge dokumentacije. U ovom slučaju njegova primjena je mnogostruka.

a) Mikrofilmovanje arhivske građe u ovom obliku omogućuje, na prvom mjestu, da se sva interesantna građa skoncentriše u naučnoj ustanovi i time učini pristupačnom i lako upotrebljivom u naučnoj obradi. S druge strane, ovim putem se postiže ušteda materijalnih sredstava i vremena jer se izbjegavaju duga i česta putovanja saradnika u druge ustanove i centre.

b) Na ovaj način omogućuje se da arhivske i naučne ustanove (odnosi se na ustanove koje posjeduju sopstvene fondove i zbirke originalne građe) izvrše rekonstrukciju i kompletiranje fondova i zbirki rasturenih u više depoa. Ovo dolazi do izražaja posebno u onim ustanovama (a to su opet Instituti za radnički pokret) koje prikupljaju, sreduju i obrađuju arhivsku građu nastalu u posebnim uslovima i vremenu u kojima njihovi tvorci nisu mogli, zbog objektivnih okolnosti, da vode svoju administraciju po nekakvim utvrđenim propisima i principima. Takav slučaj je sa dokumentima nastalim u institucijama KPJ i drugim radničkim ilegalnim organizacijama u periodu između dva rata. Slično stanje je, ako ne i teže, i sa dokumentima nastalim u organima KPJ, vojnim štabovima, organima vlasti, odborima JNOF-a itd. — naročito nižim — u periodu 1941—1945. Izuzetno teška situacija je sa dokumentima iz perioda 1941—1942, pošto ih je, na prvom mjestu, u tom vremenu malo nastajalo i što je najvažnije, od toga jedva da je nešto sačuvano zbog uslova djelovanja njihovih tvoraca. Da stanje bude još teže, i ono malo sačuvanih dokumenata razbacano je u depoima brojnih arhiva, instituta i muzeja, u kojima su sredeni uglavnom kao zbirke arhivske građe iz određenih perioda. Mikrofilmovanje ovakvih razbacanih dokumenata bilo bi od velikog značaja, u prvom redu, za istorijska izučavanja, a zatim i za arhivističko sređivanje navedene građe.

c) Osim toga, primjena ovog oblika omogućuje da se uspostave iščezli fondovi, naravno, ukoliko su snimljeni prije uništenja. Iščezli fondovi se mogu uspostaviti i na osnovu kopija, tj. pojedinačnih snimaka koje su izradili pojedini istoričari prilikom ranijeg korištenja građe iz dotičnih fondova.

Priprema arhivske građe za mikrofilmovanje

U pripremi arhivske građe za mikrofilmovanje treba praviti razliku između snimanja sopstvenih fondova i zbirki i fondova i zbirki drugih ustanova.

Kod mikrofilmovanja sopstvenih fondova — zbirki najvažnije je odlučiti da li mikrofilmovati cijelokupnu arhivsku građu pojedinih fondova — zbirki ili samo najvažniju. Najprikladnije je odlučiti se za prvu varijantu što, naravno, zavisi od materijalnih mogućnosti ustanove. Ukoliko se pristupi mikrofilmovanju cijelokupne arhivske građe, onda je posao jednostavan i ne iziskuje neke posebne pripreme. U tom slučaju doku-

menti se mikrofilmuju istim redom kako su sređeni i složeni u fondu ili zbirci. Pri tome se vodi računa da prilikom mikrofilmovanja na snimcima pojedinih dokumenata budu obuhvaćeni i svi arhivistički elementi dokumenata. To znači da jedan ili više snimaka jednog dokumenta mora obavezno imati signaturu originala, oznaku pripadnosti fondu, tj. zbirci, ukoliko ona nije sadržana u signaturi, i sve napomene arhiviste koji je vršio obradu dokumenata. Ovako snimljeni dokumenti pojednostavije, u znatnoj mjeri, sredivanje i obradu mikrofilmova odgovarajućih fondova i zbirk i olakšće njihovo korištenje. Pri sređivanju i obradi tako snimljenih mikrofilmova posao saradnika za mikroteku sveo bi se samo na to da izvrši pregled i numerisanje snimaka, ukoliko nije obavljen fotografsko numerisanje, da izvrši montažu (ukoliko je potrebna), zatim registriranje mikrofilma kao cjeline, signiranje, i napokon da u inventarsku knjigu, odnosno na kartotečke listiće svih dokumenata (ukoliko je inventar raden i u formi kartoteke), upiše i njihove mikrofilmske signature.

Ako se ustanova odluči da mikrofilmuje samo odabранe dokumente svih ili pojedinih fondova, tj. zbirk, onda je posao nešto složeniji i duži. U tom slučaju je potrebno angažovati veći broj saradnika koji bi pretvodno izvršili izbor, svakako po jednom utvrđenom principu. Prilikom izbora može se uzeti kao mjerilo sadržajna vrijednost dokumenata ili stepen očuvanosti, tj. sklonost propadanju, ili i jedno i drugo. U daljem poslu oko mikrofilmovanja postupak bi bio isti.

Priprema i mikrofilmovanje arhivske građe u drugim ustanovama daleko je složeniji i odgovorniji posao koji treba da obavljaju saradnici sa određenim stručnim sposobnostima, kao i poznavanjem arhivske i mikrofilmske službe. Obavljanje ovog posla zavisi, u prvom redu, od karaktera i organizacione strukture — odnosno potreba — ustanove za koju se obavlja izbor i mikrofilmovanje dokumenata. Prirodno je da postupak neće biti isti ako dotična ustanova ima, odnosno nema, u svom sastavu arhivski depo — odsjek, tj. sopstvenu originalnu građu. Ovaj momenat je važan zbog primjene jednog naprijed navedenog oblika mikrofilmovanja, pošto primjena ovog ili onog oblika zahtijeva i drugačije pripreme.

Naučne ustanove koje ne posjeduju sopstvene fondove najčešće primjenjuju četvrti oblik mikrofilmovanja, tj. mikrofilmovanje u naučne svrhe. Ovaj oblik je za njih najprikladniji zato što se njegovom primjenom, u prvom redu, postiže osnovni cilj: prikupljanje potrebne dokumentacije za jednu određenu temu, oblast, problem, ličnost itd. Drugi važan momenat je što se izborom materijala, pripremom za mikrofilmovanje i napokon režiranjem mikrofilma postiže to da dokumenti koji se odnose na određenu temu, oblast itd., a pripadaju različitim fondovima ili zbirkama i smješteni su u različitim ustanovama, budu skoncentrisani na jednom mjestu, odnosno u jednoj tematskoj zbirci, sa jednom ili više rolni ili traka. Osim toga, dokumenti snimljeni na ovaj način pojednostavljaju sredivanje i obradu mikrofilmova i utvrđivanje strukture mikroteke.

Saradnici koji vrše izbor dokumenata, a oni su obično i njihovi korisnici, treba na prvom mjestu da znaju šta oni sami, a time i ustanova, imaju od te dokumentacije. Oni treba da poznaju značaj i sadržajnu vrijednost svakog dokumenta kako bi mogli ocijeniti u kolikoj mjeri

on može da posluži rekonstrukciji dogadaja ili rasvjetljavanju određenog problema. Istina, ovdje je nemoguće tačno odrediti kriterijum. Dosadašnje iskustvo pokazuje da je pri odabiranju bolje imati nešto blaži kriterijum, pa snimiti i neki manje važan dokument, negoli izostaviti i jedan značajniji — što se u praksi veoma često događa. U prilog blažem kriterijumu ide i to što sve naknadne dopune snimljenog materijala otežavaju sređivanje i obradu mikrofilmova, a ukoliko su mikrofilmovi već sređeni (snimci numerisani i sl.), nemoguće je umetanje naknadno pribavljenih snimaka. I napokon, svako dopunsko mikrofilmovanje i sređivanje dopunskih snimaka stvara zbrku i nered u mikroteci.

Kako je pitanje kriterijuma kod ocjene značaja dokumenata veoma važan momenat, taj posao bi trebalo da obavljaju samo stručna lica. Iz ovoga slijedi da se odabiranje dokumenata i njihova priprema za mikrofilmovanje nikako ne može smatrati tehničkim poslom. Njega treba tretirati kao naučno istraživački posao, što on u krajnjoj liniji i jeste. Samo takvim pristupom ova vrsta posla će dobiti određeno mjesto i značaj i doprinijeće stručnom unapređenju mikrofilmske službe.

Ukoliko ustanova za koju se vrši mikrofilmovanje arhivske građe ima u svom sastavu arhivski depo, tj. raspolaže sopstvenim fondovima i zbirkama, onda će i postupak oko priprema i mikrofilmovanja biti nešto drugčiji, pogotovo ako su postojeći fondovi nekompletni i zbirke nepotpune. Istina, suština čitavog poduhvata ostaje ista. Osnovni zahtjevi mikrofilmovanja — sadržajni tretman dokumenata, prethodna istraživanja radi izrade konkretnog plana, stručno režiranje mikrofilma, ispisivanje i mikrofilmovanje potrebnih legendi i objašnjenja itd. — moraju biti i u ovom slučaju zastupljeni. Razlika od prethodnog postupka sastoji se u tome što istraživač u ovom slučaju mora da vodi računa ne samo o naučnoj upotrebljivosti dokumenata za određenu temu, problem itd. nego isto tako i o zadacima arhivske službe ustanove za koju se vrši izbor i mikrofilmovanje. Poželjno je da istraživač bude istovremeno i arhivist, ili bar dobar poznavalac arhivistike. On u prvom redu treba da dobro poznaje stanje fondova i zbirki dotične ustanove. Njegov zadatak se sastoji u tome da istražujući arhivsku građu za određenu temu, problem itd. istovremeno vrši izbor dokumenata za dopunu već postojećih fondova i zbirki. Čitav ovaj posao treba brižljivo prostudirati i pripremiti i što je najvažnije planirati ga na osnovu potreba i stvarnog stanja fondova ustanove za koju vrši istraživanje, kao i prethodnog uvida u stanje fondova — zbirki u ustanovama u kojima se vrši istraživanje.

U pogledu primjene oblika mikrofilmovanja ovdje bi se radilo o kombinaciji mikrofilmovanja radi dopune i mikrofilmovanja u naučne svrhe.

Kod primjene ovih oblika potrebno je dati i neka posebna objašnjenja. Iako znatan broj arhivskih radnika ne preporučuje mikrofilmovanje radi dopune (kod nas su prepreka i zakonski propisi), pošto ono sprečava stjecanje arhivske građe u određene arhivske ustanove, odnosno krši princip nedjeljivosti fondova, praksa je ipak pokazala da je njegova primjena ponekad neminovna. Ovo se posebno odnosi na arhivsku građu koja potiče iz institucija KPJ, radničkog pokreta i NOB-a, pošto svi dosadašnji napori da se ona skoncentriše u određene i za to nadležne ustanove nisu donijeli vidnije rezultate.

Ovakav odnos prema ovoj vrsti arhivske grade doveo je do takve situacije da npr. Institut za proučavanje istorije radničkog pokreta — Sarajevo raspolaže sa dvije manje zbirke arhivske grade koja se odnosi na istoriju radničkog pokreta i NOB-e u Bosni i Hercegovini, a znatan dio te i inače malobrojne građe nalazi se u brojnim drugim ustanovama: u Muzeju revolucije BiH, nekim muzejima po unutrašnjosti, Institutu za izučavanje istorije radničkog pokreta — Beograd, Vojnoistorijskom institutu — Beograd i drugim. Ona bi s obzirom na djelovanje njenih tvoraca trebalo da se nalazi u Institutu — Sarajevo. Ili obratno, ukoliko bi se poštovao princip provenijencije i nadležnosti pojedinih arhivskih ustanova nad određenom vrstom građe, izvjestan broj dokumenata iz zbirke arhivske grade NOB, smještene u Institutu — Sarajevo, trebalo bi da se nalazi u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu ili nekim drugim ustanovama.

S obzirom na takvo stanje, kao i nemogućnost slivanja pomenute arhivske grade u originalnom vidu u depoe nadležnih ustanova, neminovna je primjena ranije navedenih oblika mikrofilmovanja. Dakle, problem dopune postojećih, odnosno rekonstrukcije drugih fondova ili kompletiranja zbirki, može se ipak uspješno riješiti mikrofilmovanjem, pri čemu bi istovremeno bio riješen i problem pribavljanja potrebne dokumentacije neophodne za izvršenje naučnoistraživačkih planova i programa ustanove.

Postavlja se pitanje kako treba u ovom slučaju organizovati posao oko pripreme i mikrofilmovanja arhivske građe. U ovakvim slučajevima osnovno je da se saradnik koji vrši istraživanje već prilikom sastavljanja plana za istraživanje i mikrofilmovanje opredijeli za jedan od dva navedena oblika, svakako u skladu sa planom i programom rada arhivske službe odredene ustanove. Ukoliko potreba arhivske službe zahtijeva mikrofilmovanje radi dopune, onda bi u tome slučaju trebalo izvršiti snimanje cijelokupne građe iz tih fondova, odnosno djelomičnih fondova i zbirki, bez obzira što ustanova u datom trenutku nema naučnog interesa za sve dokumente. Princip odabiranja samo relevantnih dokumenata iz tih fondova ne bi doprinio stvarnoj dopuni već postojećih i rekonstrukciji drugih fondova. U prilog cijelokupnom mikrofilmovanju takvih fondova ide i činjenica što se u toj gradi ne vrši škartiranje. Princip odabiranja bi se mogao primijeniti samo u slučaju da je ta arhivska građa u matičnom arhivu sređena na principu zbirki, pa se u njima nalazi i znatan broj dokumenata koji ne pripadaju odgovarajućim fondovima. Ali, to opet ne znači odabiranje samo značajnijih dokumenata.

U slučaju kada se mikrofilmovanje vrši isključivo u naučne svrhe, u obzir dolazi samo već sredena i obrađena građa. Snimanje nesređene i neobrađene građe ne donosi željene rezultate, a osim toga otežava sređivanje mikrofilmova i mikroteke uopšte.

Tehničke operacije prije mikrofilmovanja

Već je rečeno da za mikrofilmovanje dolaze u obzir samo sredeni fondovi i zbirke, odnosno dokumenti iz njih. Prema tome, suvišno je ovdje posebno razrađivati sve arhivističke operacije sređivanja i obrade

originalne grade. Potrebno je navesti i razraditi samo tehničke operacije režiranja mikrofilmova, koje su neophodne da bi mikrofilm mogao u potpunosti zamijeniti original.

U pripremnim poslovima treba još jednom izvršiti detaljan pregled izdvojenih, odnosno odabralih materijala. Tom prilikom moraju se ispisati i sve potrebne primjedbe i napomene fotografu, jer će se time olakšati njegov posao. Ovo je neophodno pogotovu kada istraživač koji je vršio izbor i pripremu materijala ne može lično da prisustvuje snimanju. Inače, najprihvatljivije je da istraživač-arhivist prisustvuje mikrofilmovanju i obavlja kontrolu da li se snimanje vrši odgovarajućim redoslijedom i na željeni način.

U poslove pripreme spada i utvrđivanje poretku građe na mikrofilmu, koji uvijek treba da bude onakav kakav je i u fondu, bilo da se snimaju kompletni fondovi, odnosno dijelovi fondova, bilo da se radi o snimanju samo odabralih dokumenata (tematski mikrofilm). Ovo je neophodno naročito u slučajevima kada se na jednoj rolni snima više dosjeva, sveznjeva, fascikli ili kutija. Fotograf je obavezan da prilikom mikrofilmovanja poštuje utvrđeni poredak i da ga, osim toga, na određeni način i obilježi⁴⁾.

Kod snimanja kompletnih fondova potrebno je samo utvrditi koja se građa snima na jednoj rolni. U drugom slučaju, kada se snimaju odabrani dokumenti, njihov poredak se može utvrditi spiskom, uz obaveznu naznaku signatura, ili pak umetanjem posebnih listića sa svim napomenama na odgovarajuća mjesta u originalnoj građi. Spisak ili listići, a može i jedno i drugo, služe manipulantu i fotografu kao podsjetnik. Svakako da u oba slučaja treba voditi računa da se jedna arhivska jedinica ne dijeli na dvije rolne, kao i da rolna ne prede dužinu od 30 m.

Snimanje nepaginiranih dokumenata na mikrofilmu nije poželjno jer tako snimljena građa dovodi do zabune, pogotovu kada su na snimku veličine 24×36 mm snimljene dvije, tri, pa i četiri stranice različitih dokumenata sasvim malog formata. Prema tome ukoliko na dokumentima određenim za mikrofilmovanje nije izvršena numeracija predmeta, odnosno listova ili strana, onda je nužno prilikom pripreme građe učiniti i to. Folijacija ili paginacija se vrše uvijek crnom olovkom u gornjem desnom uglu lista. Osim toga, ako je na dokumentima izvršena folijacija, a tekst je isписан i na poledini listova, a iste nisu obilježene, potrebno je i njih označiti i to na uobičajeni način (npr. f.5. verso). Ovim postupkom će se čitaocu uvelikoj olakšati snalaženje u mikrofilmu.

Treba naglasiti posebno da se nepaginirane poledine listova, bez teksta, obavezno mikrofilmuju ako se na njima nalaze bilo kakve oznake. Istraživači ih često zbog uštede filma ne snimaju, ne dajući pri tom nikakvo objašnjenje. Ovakva praksa je uočena naročito kada se mikrofilmuju odabrani dokumenti za određenu temu. Pri tome se ne vodi računa o tome što se na drugoj strani, uz pečat i datum prijemne kancelarije nalaze, pokatkad, i vrlo važne napomene o samom dokumentu ili njegovim prilozima. Suvišno je naglašavati da su ti podaci značajni ne samo za arhivistička proučavanja dokumenata nego isto tako i za njihovu upotrebu u naučne svrhe.

⁴⁾ Detaljnije o tome vidi na str. 362

Pri snimanju paginiranih registara, djelovodnih protokola i uopšte svih knjiga na kojima je izvršena paginacija uzimaju se u obzir i prazne strane, ukoliko njihov broj ne prelazi pet. U protivnom slučaju snima se primjedba u kojoj je naznačen broj praznih strana. Inače neobavijesteni korisnik mikrofilma s pravom može da posumnja u to da je snimanje bilo potpuno. Ova sumnja se javlja i kod prethodnog slučaja, tj. kada se ne snimaju poledine dokumenata sa pečatima i drugim oznakama.

Prilikom mikrofilmovanja dokumenata veoma je važno da se snime i njihove signature, pogotovo kada registraturni brojevi i oznake na aktima ne predstavljaju istovremeno i arhivske signature. Ovo je posebno važno kada se radi o arhivskoj građi za istoriju radničkog pokreta, koja ponekada nije sredena u skladu sa arhivističkim principima, a ponegdje čak nije uopšte sređena. U slučaju da su signature i ostali važniji elementi: hronološka oznaka, mjesto postanka, adresant, adresat itd., kojih nema na dokumentima, ili se javljaju u šiframa, a arhivisti su ih na neki način utvrdili ili dešifrovali, ispisani na zaštitnim omotima dokumenata, potrebno je i njih mikrofilmovati. Mikrofilmovanje zaštitnih omota je neophodno takođe i kada se radi o predmetima sa više dokumentata koji, logično, nose istu signaturu. Njihovo mikrofilmovanje je nepotrebno samo onda kada pojedinačni dokumenti imaju i sve neophodne arhivističke elemente. Snimanje zaštitnih omota sa legendama poželjno je takođe i kod svakog novog dosjea ili svežnja.

U praksi naših ustanova je veoma čest slučaj da se snimaju dokumenti bez originalnih signatura. Takvi dokumenti su uslovno upotrebljivi čak i u naučne svrhe. Oni mogu, istina, da pruže čitaocu niz istorijskih činjenica, ali istovremeno dovode u sumnju njihovu vjerodostojnost. Rad sa takvim dokumentima zahtjeva provjeru u matičnim arhivima, a to znači uvijek nove izdatke. S pravom se postavlja pitanje nije li bolje ne snimati ih i nisu li takvi mikrofilmovi u krajnjem slučaju potpuno neupotrebljivi. Osim toga, takvi mikrofilmovi predstavljaju problem u pogledu arhivističke obrade. Oni veoma često nemaju ni naslovnog snimka, niti bilo kakvih oznaka, što još više otežava njihovo sredivanje. Jedino rješenje u takvim slučajevima su dopunska istraživanja, odnosno ponovno mikrofilmovanje. U tom slučaju bi se odgovarajući fondovi temeljito istražili i mikrofilmovali u skladu sa osnovnim postavkama mikrofilmske službe.

Čest slučaj je, naročito kod tematskog mikrofilma, da istraživač snima samo odabrane listove ili strane pojedinih većih dokumenata. Tako snimljeni dijelovi dokumenata obično nemaju nikakvih arhivističkih elemenata, ponekada čak ni signaturu. Suvišno je isticati da od ovakvih snimaka nema mnogo praktične koristi. Ukoliko je pri izboru ovakvih dokumenata ipak necjelishodno snimiti sve listove ili strane zbog toga što se na određenu temu odnosi samo izvjestan broj, npr. 5 strana, onda je neophodno snimiti i zaštitni omot (ako se na njemu nalazi legenda), zatim prvi list, odnosno stranu, i napokon napomenu da je od ukupnog broja strana (navesti broj) snimljeno samo pet zato što se sadržaj ne-snimljenih strana ne odnosi na navedenu temu. Kod ovakvih slučajeva obavezno je snimiti i zadnju stranu na kojoj se obično nalazi pečat, datum, potpis i eventualne napomene prijemne kancelarije.

Napomene o broju snimljenih odnosno izostavljenih strana mogu se ispisati na posebnom tabaku hartije, mašinom ili rukom (u posljednjem slučaju crnom olovkom), sa obaveznom naznakom: N A P O M E N E I S T R A Ž I V A Č A. Napomene se snimaju na posebnom snimku prije naslovne strane dokumenta ili na snimku naslovne strane, iznad nje i odvojeno od nje, da se izbjegne zabuna. Slične napomene, tj. objašnjenja, treba ispisivati i za svaki drugi dokument bilo da se snima djelomično ili u cijelini, kada je to neophodno radi bolje jasnoće i snalaženja u mikrofilmu. To je slučaj kada su dokumenti nepotpuni, pa su kao takvi i u fondu — zbirci obrađeni, a to se bez posebne napomene na mikrofilmu ne vidi, pošto se anotacija o tome nalazi obično u inventarskoj knjizi, odnosno kartotečkom listiću, ili na nekom drugom mjestu. Uopšte, prilikom režiranja mikrofilma potrebno je stalno imati na umu da on treba u potpunosti da zamijeni original i da se pri tome što više olakša njegovo korištenje. Ovdje je važno imati u vidu da će se tim mikrofilmom koristiti i čitaoci koji nisu imali prilike da se upoznaju sa originalnim dokumentima i njihovim stanjem.

Prilikom kontrole pripremljenih materijala treba voditi računa i o tome da se ne snime kopije dokumenata ako su obuhvaćeni njihovi originali. Svakako da tokom pripreme, odnosno izbora dokumenata, treba isključiti i one dokumente čiji se duplikati već nalaze u depou ustanove za koju se obavlja mikrofilmovanje.

Mikrofilmovanje štampe i časopisa zahtijeva takođe izvjesno objašnjenje pripremnog postupka. U pripremi ove građe može se postupiti tako da se vodi računa ili o tradicionalnom bibliotečkom jedinstvu ili o tematskom jedinstvu mikrofilma. Prvi slučaj dolazi u obzir kada se mikrofilmuju kompleti jednih ili više novina — časopisa, a drugi kada se kod tematskog mikrofilma snima više pojedinačnih brojeva, odnosno strana, raznih novina. Kod mikrofilmovanja kompleta mikrofilm treba režirati tako da na jednoj rolni budu snimljena pojedinačna godišta (odnosi se uglavnom na tjednike), polugodišta ili tromjesečja koja se inače i u biblioteci javljaju kao posebni povezi novina. Ukoliko se jedan takav povez zbog obima strana ne može snimiti na jednoj rolni utvrđene dužine (30—33 m), treba ga ravnomjerno podijeliti na dvije rolne. Pri diobi poveza ili kompleta na dvije rolne nije preporučljivo jedan broj novina dijeliti na dvije rolne. To znači da na prvoj rolni treba snimiti sve strane posljednjeg broja novina, a ne nikako pola na jednoj, a pola na drugoj rolni, što se u praksi često čini. I napokon, u slučaju diobe potrebno je na obje rolne snimiti odgovarajuće napomene.

U pripremi časopisa i drugih publikacija za mikrofilmovanje postupice se isto kao i kod štampe. Ali, u slučaju da se mikrofilmuju samo odabrani članci iz raznih brojeva, kao i iz raznih časopisa, mora se obavezno ispred člana na svakog novog broja snimiti njegova naslovna strana.

Kod tematskog mikrofilma na kome se na jednoj rolni mikrofilmuju odabrani brojevi može se postupiti na dva načina. Prvi je kada se u nizu snimaju svi odabrani brojevi, odnosno strane, svih obuhvaćenih godišnjaka iz jednog, a zatim drugog, trećeg itd. naziva novina. Kod drugog načina postupak je obratan, pa se u jednom nizu snimaju odabrani bro-

jevi ili strane istog godišta svih obuhvaćenih naziva novina. I jedan i drugi način imaju izvjesnih prednosti, a u opredjeljivanju za jedan od njih treba se rukovoditi zahtjevima mikroteke.

Oblici i dimenzije filmova — snimaka

Mikrofilmovi arhivske i druge grade mogu imati više oblika i dimenzija, što je zavisno od karaktera i brojnosti grade koja se mikrofilmuje, zatim od namjene i napokon od uslova i mogućnosti depoa za njihovo arhiviranje. U praksi se najviše upotrebljavaju mikrofilmovi u rolama 35 i 16 mm-skog filma, zatim mikrofilmovi u trakama (kratki isječci filma) u dužini od 210 do 230 mm i to isključivo od 35 mm filma. Koriste se još, takođe, i 70 mm, 60 mm i 8 mm-ski filmovi. U inostranim arhivima i naučnim ustanovama veoma često se upotrebljavaju još i mikro-dijapozitivi na ravnoj traci (mikrofiše), zatim mikro-štampa na neprovidnim listićima. Za ove svrhe mogu se upotrijebiti još i negativ foto-ploče, obično staklene, koje se u posljednje vrijeme rjeđe upotrebljavaju zbog zastarjelosti i nepraktičnosti u pogledu čuvanja.

Mikrofilmovi u rolama su u najširoj upotrebi. Obično se primjenjuju filmovi širine 35 i 16 mm. U našoj zemlji se upotrebljava uglavnom 35-milimetarski biperforirani film (BP) — što je vjerovatno uslovljeno posjedovanjem tehnike za film navedenih dimenzija. U upotrebi su još i monoperforirani (MP) i neperforirani (NP) filmovi, koji omogućavaju veći format snimka.

U mikrofilmskoj praksi naših ustanova postoji jedna anomalija. Naime velika većina ustanova je nabavila — ili još uvijek nabavlja — aparate za mikrofilmovanje, kopiranje itd. koji koriste isključivo film širine 35 mm, dok istovremeno kupuju mikročitače konstruisane samo za upotrebu 16-milimetarskog filma. Ovakvi mikročitači su praktično neupotrebljivi za 35-mm mikrofilm, jer na ekranu zasijecaju snimak i po širini i po dužini. Istina, oni se mogu adaptirati i za korištenje 35 mm filma, ali uz velike izdatke, pa se to ne isplati. Pošto 16 mm film ima znatne prednosti u pogledu uštede materijala i prostora, dobro bi bilo da ga i naše ustanove počnu koristiti.

Maksimalni format snimka na biperforiranom 35-milimetarskom mikrofilmu iznosi 24×36 mm, na neperforiranom 32×45 mm i to kada je dužina dokumenta istosmjerna sa dužinom filma, odnosno 18×24 mm na biperforiranom, a 18×32 mm na neperforiranom mikrofilmu — kada je dužina dokumenta okomita na širinu filma. Dakle, neperforiranim filmom može da se snimi veća površina jednog dokumenta (manji dio teksta se reducira), odnosno mogu se snimiti dvije strane uz nešto veću redukciju od normalnog snimka na biperforiranom filmu. Neperforirani film je, osim toga, i znatno čvršći i otporniji na kidanje, zbog smanjene mogućnosti zasijecanja na ivicama. Naravno da neperforirani i monoperforirani mikrofilmovi zahtijevaju i odgovarajuće mikročitače i kopir-aparate sa većim maskama i većim otvorom za dovod svjetla na mikrofilm.

Dužina rolne može da iznosi 1 do 30 m, što zavisi od obima jedne ili više arhivskih jedinica određenog fonda koje treba snimiti na jednom

mikrofilmu. Prilikom režiranja mikrofirma arhivista treba sam da odredi dužinu pojedinih rolni, naravno približnu, bilo grupisanjem arhivskih jedinica bilo sastavljanjem provizornog spiska po kome će fotograf vršiti snimanje. I u jednom i u drugom slučaju treba paziti da se ne naruši poredak fonda, kao i da se jedna arhivska jedinica ne razbija na dvije rolne. Ako obim arhivske jedinice to zahtijeva, rolna se može produžiti i do 33 m. Desiće se ponekada da će obim veće arhivske jedinice zahtijevati da se ona snimi na dvije rolne. U tom slučaju se na kraju prve rolne mora snimiti napomena o tome.

Približna dužina rolne se može izračunati množenjem broja strana sa dužinom snimka koji sa razmakom, za veći format (24×36 mm) na biperforiranom filmu, iznosi 37 do 38 mm (razlika je zbog širine razmaka), a za manji format (18×24 mm) 19 do 20 mm. Na neperforiranom filmu za veći format (32×45 mm) dužina snimka iznosi 47 do 48 mm, a za manji format (18×32 mm) 21 do 22 mm. Format snimka, a to znači i njegova dužina, uslovljena je u prvom redu veličinom tabaka, a zatim i njegovim položajem na mikrofilmu. Ako je dužina tabaka (dokumenta) istosmjerna sa dužinom mikrofirma, duži je snimak (u tom slučaju je manja redukcija teksta), a ukoliko je tabak (dokumenat) snimljen okomito na širinu filma, manji je i snimak, a veća redukcija teksta.

Duplikati mikrofirma koji su snimljeni radi sigurnosti, a nisu namijenjeni za čitanje, mogu se čuvati u rolnama od 120 m. Takvi mikrofirma se konzerviraju u metalnim kutijama u kojima se nalazio sirovi film tako da se ne prave naknadni troškovi. Ovaj način jednostavnog čuvanja ima prednosti i u pogledu umnožavanja mikrofirma.

Prednosti mikrofirma u rolni sastoje se u tome što se mogu upotrijebiti jednostavniji aparati za snimanje i fotokopiranje, što je snimanje brže i jeftinije, što se može snimiti veći broj dokumenata na jednom komadu filma i što je kod njih isključeno izuzimanje i falsifikati — naravno ukoliko se o tome vodilo računa još prilikom snimanja. Autentičnost takvih mikrofirma je veća ako su snimani kontinuirano, bez umetanja i lijepljenja naknadnih i dopunskih snimaka.

Nedostaci mikrofirma u rolnama su: manji koeficijent korištenja zbog postojanja zaštitnih traka (blanka), mogućnost oštećenja (stvaranja ogrebotina) — zbog trenja pri premotavanju, otežano pronalaženje dokumenata kod normalnog premotavanja, skoncentrisanost velikog broja dokumenata na jednoj rolni, što otežava rad čitaocu, nemogućnost ujednačavanja veličine rolni — zbog različite veličine arhivskih jedinica, zatim nejednakne rolne otežavaju sređivanje mikroteke i napokon što je onemogućeno unošenje izmjena, dopuna i premještanje u snimljenom materijalu poslije izvršene spoljne obrade.

Mikrofirma u trakama (kratki isječci 35-mm filma) obično iznose 210 do 230 mm, a sadrže 5 do 6 snimaka formata 24×36 mm (sa razmakom 24×38) na biperforiranom ili 4 do 5 snimaka formata 32×45 mm (sa razmakom 32×48) na neperforiranom filmu. Oni su prelazni oblik između mikrofirma u rolni i mikro-fiša (mikrofirma na ravnom širokom filmu). Ovaj oblik mikrofirma je u nekim zemljama u širokoj upotrebi, a primjenjuje se obično kod arhivskih serija sastavljenih od manjeg broja pojedinačnih dokumenata. Pogodan je takođe i za čuvanje zbirki:

autograma i pečata, zatim za čuvanje prepiske značajnijih ličnosti, izloženih eksponata, faksimila objavljenih dokumenata itd.

Iako ovaj vid ima izvjesnih prednosti nad mikrofilmom u rolni (veća sigurnost od oštećenja, čuva se u celofanskim navlakama, pa su izbjegnute ogrebotine, jednostavnija upotreba na mikročitaču, brže iznalaženje traženog snimka, odnosno dokumenta), nepraktičan je za širu upotrebu u ustanovama sa arhivskim depoima, osim u muzejima. Nedostaci ovog vida su što razbija cjelinu većih dokumenata, odnosno predmeta i fascikli, zatim što poskupljuje čuvanje, zahtijeva veći prostor, odgovarajući namještaj, izdatke za nabavku celofanskih navlaka i napoljan i znatno veći personal za klasiranje i obradu.

Mikrofiš (mikro dija-pozitivi na ravnom filmu ili papiru) su, takođe, u širokoj upotrebi u nekim zemljama (SAD, SSSR, Francuska itd.). Snimaju se aparatima koji posjeduju odgovarajuće uređaje, obično na plan-filmu ili ploči veličine 90×120 mm, odnosno 75×150 mm, a moguće ih je posebnim aparatima snimati i na širokom filmu u rolnama. Prednosti ovog oblika su u tome što se na jednom mikrofišu može snimiti 12 stranica nekog dokumenta, novina itd., zatim lako čitanje i jednostavno iznalaženje stranica, mogućnost čuvanja u običnoj kartoteci i mogućnost povezivanja sa obavještajnim sredstvima. Nedostatak mikrofiša je što se ne može koristiti preko običnih mikročitača, nego zahtijeva posebne aparate. Slično je i sa mikro-štampom na neprovidnim listićima.

Negativ foto-ploče su pogodne, naročito ako su većeg formata, za izradu faksimila dokumenata, jer se na njima vrši znatno manja redukcija teksta. Praktične su i za izradu fotokopija, jer daju kontrastniju sliku. Ali budući da zahtijevaju poseban postupak kod arhiviranja, ne preporučuje se masovnija upotreba.

Ostale pripremne operacije

Važna pripremna operacija je kontrola kvaliteta i boje materijala na kojima su, kao i čime su, pisani originalni dokumenti. Potrebno je u prvom redu — konsultujući se sa fotografom — utvrditi koji su dokumenti neprikladni za mikrofilmovanje s obzirom na stanje i boju hartije i mastila. U ovu grupu bi došli svi dokumenti čija je hartija istrošena, zgužvana, djelomično oštećena, sa manjim ili većim faltama od previjanja itd., zatim dokumenti na obojenoj hartiji u slijedećim nijansama: svijetloplava, svijetlozelena, narandžasta, ljubičasta, odnosno u onim nijansama koje ortohormatski film ne može da registruje. Isti slučaj je i kada se na bijeloj hartiji javljaju slova u navedenim nijansama. Ovakve dokumente bi trebalo snimiti na posebnom, ultraljubičastom filmu, koji omogućava veliku jasnoću snimaka. Ultraljubičasti film izvlači sve nejasnoće iz dokumenata, pa čak i ogrebotine, ali se u našim trgovinama ne može naći. Problem ovakvih dokumenata se može donekle riješiti i upotrebljom posebnih filtera i uz odgovarajuću ekspoziciju prilikom snimanja. Pri tome bi, radi svake sigurnosti, trebalo obavezno napraviti i prepise takvih dokumenata, a na snimcima njihovih originala snimiti kratku napomenu o tome. Napomene treba snimiti i u slučaju da se pristupi mikrofilmovanju prepisa. Preporučljivo je, radi ušteda vremena i materijala, da se kod ovakvih dokumenata naprave prethodni pokusni snimci.

Mikrofilmovanje ovakvih dokumenata zahtjeva obaveznu saradnju i konsultovanje arhivista, odnosno istraživača sa fotografom. Samo u tom slučaju bi se otklonila potreba naknadnih dosnimavanja dokumenata iz određenih fondova ili zbirki. Da li će arhivist — istraživač prilikom pripremnih radova ovakve dokumente i fizički izdvajati iz svežnjeva, fascikli, ili će za njih praviti poseban spisak sa napomenama, ili će ih ostaviti zajedno sa ostalim materijalima, a uz njih prikačiti listice sa napomenama fotografu, zavisi od sporazuma sa dotičnom ustanovom, odnosno fotografom. Naravno, to zavisi isto tako i od kadrovskih i tehničkih mogućnosti ustanove koja vrši mikrofilmovanje.

Da bi se dobili potpuno jasni snimci, dokumenti treba da budu potpuno čisti. Znači, poređ ostalog potrebno je sa dokumenata obavezno skinuti prašinu prije mikrofilmovanja. Arhivist, odnosno istraživač, treba da nadzire i izvršenje ovog posla. Ovo je razlog više da on prisustvuje i mikrofilmovanju.

Izrada naslova mikrofilma

Važna pripremna operacija je i izrada naslova (špice) mikrofilma. To je u stvari prvi snimak na rolni koji treba da sadrži izvjesne elemente i oznake pomoću kojih se snimljena grada i mikrofilm mogu identifikovati. Preporučljivo je da se elementi u naslovu pišu krupnim slovima i brojevima kako bi bili čitljivi bez upotrebe optičkih instrumenata i mikročitača. Najkorisnije je da ove naslove ispiše arhivist — istraživač još prilikom pripreme, odnosno prilikom kontrole pripremljenog materijala, i to na već pripremljenom obrascu sa odgovarajućim rubrikama. Ovaj posao se ne smije prepustiti fotografu, jer je praksa pokazala da se time ne postiže ništa. Oznake koje on stavlja, odnosno snimi, ukoliko ih uopšte i snimi, često su tako šture da ne služe ničemu.

Naslovni snimak treba obavezno da sadrži naziv i kraticu naziva ustanove u kojoj se čuva original, naziv i oznaku fonda — zbirke, a kod tematskog mikrofilma naslov teme, obuhvaćena godišta fonda, a kod zbirki i tematskog mikrofilma obuhvaćene godine, broj snimljenih dokumenata, a po mogućnosti i broj snimljenih listova — odnosno strana, zatim naziv ustanove u kojoj je izvršeno mikrofilmovanje sa imenom fotografa i, napokon, datum mikrofilmovanja. Dobro bi bilo da sve ustanove koje su upućene na mikrofilmovanje, odnosno koje imaju fotolaboratorij, izrade jedinstvene obrasce za naslove. Kod snimanja tematskog mikrofilma obavezno je na naslovnom snimku popisati sve fondove i zbirke, ako je izbor pravljen iz više njih.

Tek poslije brižljivo izvršenih priprema građa se šalje u fotografski laboratorij na dalji postupak.

Fotografske operacije

Izbor filma. Za mikrofilmovanje se danas upotrebljavaju isključivo nezapaljivi filmovi, koji ne zahtijevaju posebne mjere predostrožnosti pri čuvanju i upotrebi. Sirovi filmovi se međusobno razlikuju po hemijskom sastavu i dimenzijama. U pogledu hemijskog sastava u obzir dolaze-

orthochromatski i panchromatski sirovi filmovi. Osobina ovih filmova je različita postojanost i hemijska osjetljivost. Za izradu mikrofilmova koji će se trajno čuvati treba upotrebljavati isključivo orthochromatski film, čija je odlika velika hemijska postojanost i slabo izraženi procesi starenja, ali zato i smanjena osjetljivost. Naravno, ovaj film dolazi u obzir samo za snimanje crno-bijelih dokumenata.

Panchromatski film se upotrebljava rijđe i dolazi u obzir samo za snimanje dokumenata u boji. Šira upotreba se ne preporučuje, u prvom redu zbog nepostojanosti (smanjena hemijska otpornost) i velike podložnosti starenju, a zatim i zbog znatno veće cijene koštanja. Za crno-bijele dokumente preporučljiv je samo u slučaju da su pisani slovima sa tankim, gotovo nejasnim linijama, koje orthochromatski film ne može da registruje.

Elementi snimanja

Sirovi filmovi, i uvozni i domaći, koji se mogu nabaviti u trgovini nisu uvijek iste osjetljivosti. Zbog toga fotograf treba prvo da izvrši pokusna snimanja na različitim dokumentima, pri raznim osvjetljenjima i ekspoziciji, kako bi mogao odrediti najpogodnije elemente snimanja. Naravno, najbolje je kada se ovi elementi mogu odrediti za svaki dokument posebno, pošto je u tom slučaju veća garancija da će snimci biti jasni i čitljivi. Ovo je izvodljivo samo kada se snima manji broj dokumenata, ili kada se snimanje obavlja običnim foto-aparatom i repro-uredajem. Pošto se u većini slučajeva mikrofilmuje veći broj dokumenata, i to savršenijim automatskim aparatima, jedino rješenje je izrada probnih snimaka, a u izuzetnim slučajevima naknadno dosnimavanje neuspjelih snimaka.

Izbor formata snimaka

Ukoliko arhivist — istraživač koji je vršio izbor i pripremu materijala za mikrofilmovanje nije unaprijed propisao i određeni format snimaka, odrediće ga fotograf sam prilikom snimanja. Prirodno je da će se u tom slučaju rukovoditi prvenstveno mogućnostima aparata, vrstom filma (perforirani, neperforirani), a zatim i veličinom dokumenata. Pri tome je važno znati i koliki je koeficijent umanjivanja, odnosno razmjera kod redukcije⁶⁾. Utvrđeno je da razmjera 10 odgovara formatu snimka 24×36 mm za dokumente veličine 24×36 cm. Neki moderniji aparati postižu razmjeru i do 35, ali se u praksi najčešće upotrebljava razmjera 20, koja je prikladna za mikrofilmovanje dokumenata sljedećih dimenzija:

- na biperforiranom filmu za dokumente formata 48×72 cm;
- na neperforiranom filmu za dokumente formata 64×90 cm, što znači da razmjera 20 kod neperforiranog filma odgovara razmjeri 25 kod biperforiranog. Pošto od formata snimka ovisi i redukcija snimljenog teksta, fotograf može (opet uslovljeno mogućnostima aparata) izborom manjeg formata snimaka, a većom redukcijom teksta znatno da uštedi film i time smanji cijenu izrade mikrofilmova.

⁶⁾ Vidi o tome Bertran Žil: Isto, str. 72.

Kod nekih aparata otvor objektiva je fiksiran i ne može se mijenjati, pa su i dimenzije snimaka standardne — 24×36 mm. Većina modernijih automatskih aparata posjeduje poseban uređaj kojim se reguliše otvor. Kod takvih aparata polje snimka podešava se prema dokumentu. Regulisani otvor projektuje onu veličinu osvijetljenog polja koja odgovara veličini datog dokumenta.

Kod snimanja mikrofilmova u obliku rolne, neophodno je prije prvog i poslije zadnjeg snimka ostaviti određenu dužinu zaštitne trake — blanka (nesnimljeni komad filma) — u dužini od 15—20 cm. Svrha zaštitne trake je da olakša stavljanje mikrofilma u mikročitač i u aparatе za uvećavanje, a zatim i da zaštiti mikrofilm od oštećenja.

Položaj dokumenata pri snimanju

Prilikom mikrofilmovanja dokumenti se mogu postaviti, u odnosu na dužinu i širinu filma, u četiri različita položaja. Dva su u kojima je dužina dokumenata istosmjerna sa dužinom filma, a dva kod kojih je dužina dokumenata postavljena okomito na širinu filma. Savremeni mikročitači sa rotacionom glavom, ili pak sa fiksiranom, ali sa dodatkom specijalne prizme, ne zahtijevaju strogo poseban položaj dokumenata na filmu, pošto se okretanjem glave ili prizme tekst na svakom snimku može uvijek dovesti u najpovoljniji položaj za čitanje. Ali kod starijih tipova mikročitača sa fiksiranom glavom, ili njenim ograničenim, polukružnim, okretanjem, a bez specijalne pripreme, položaj dokumenata treba da je strogo određen. Zbog toga kod snimanja treba voditi računa i o tome kakvim tipovima čitača raspolaže ustanova za koju se vrši mikrofilmovanje.

1. Najpovoljniji je položaj kada su dokumenti postavljeni tako da njihove gornje strane budu okrenute prema kalemu s neupotrijebljenim filmom, odnosno suprotno od pravca namotavanja, i to kada se rade snimci u formatu 24×36 mm. U tom slučaju se pri uvlačenju mikrofilma na mikročitaču pojavi prvo gornji, a zatim donji dio teksta. Drugi, takođe povoljan položaj za snimke formata 18×24 mm jeste kada su gornje strane dokumenata okrenute ka fotografu, tj. suprotno od tijela aparata za mikrofilmovanje. Na jednoj rolni se mogu kombinovati oba navedena položaja — ukoliko to veličina dokumenata zahtijeva. Kombinovanje je čak i preporučljivo zbog uštede filma.

2. Fotografi ponekada primjenjuju i druga dva položaja u kojima su dokumenti postavljeni u suprotnom poretku od ranija dva. Zbog toga treba naglasiti da nije preporučljivo na jednom mikrofilmu kombinovati sva četiri, pa čak ni tri moguća položaja, zato što je, u prvom redu, otežana njegova spoljna obrada, a zatim i korištenje na mikročitaču. Osim toga, česta pomjeranja i okretanja mikrofilma prouzrokuju ogrebotine i druga oštećenja. Da bi se izbjegle eventualne poteškoće, na jednom mikrofilmu dokumente treba snimati samo u jednom položaju, odnosno u jednoj od dvije navedene kombinacije.

3. Osim izloženih slučajeva, prilikom snimanja arhivske grade fotograf se u praksi često susreće i sa drugim mogućnostima postavljanja i snimanja dokumenata. To su istina posebni slučajevi koji su uslovljeni

veličinom i drugim osobinama dokumenata, pa ih je nemoguće ovdje sve navesti i predvidjeti. Jedan od takvih je kada treba snimiti neki, po formatu, vrlo veliki dokument (plan, afišu, proglašenje itd.), veći od projekcione površine aparata. Takve dokumente treba snimati dio po dio. Pri tome se snima prvo gornja, a zatim donja polovina dokumenta. Preporučljivo je da se na ivici originala upiše olovkom jedna deblja crta, u odgovarajućoj visini, i da se time označi dokle dosežu pojedinačni dijelovi dokumenta na svakom snimku. Ako se ova crta opet pojavi na slijedećem snimku na kojem se nalazi donji dio dokumenta, čitaocu je jasno da je to nastavak prethodnog snimka. Ali ako je odgovarajući dokument i po širini toliko velik da ga širina filma ne može obuhvatiti neokrnjenog, ne preporučuje se — zbog poteškoća prilikom čitanja — njegova dioba i po širini. U tom slučaju dokument se postavlja tako da je njegova širina istosmjerna sa dužinom snimaka, pa se pravi više sekcija (snimaka) takvog dokumenta. Ako se ni kod ovakvog postavljanja ne može snimiti čitava širina dokumenta, onda je za ovakav slučaj jedino prihvataljivo rješenje izrade posebnih snimaka na plan — filmu veličine 9×12 cm. Dokumenti ovdje izlaze kao cjelina i koriste se pomoću odgovarajuće lupe i mikročitača, ili se pak rade fotokopije željene veličine. Ako se praktikuje snimanje dokumenata na plan — filmu, neophodno je na rolni mikrofilma, gdje bi trebalo da se nalaze njihovi snimci, mikrofilmovati uputni listić, na kome su ispisani svi arhivistički elementi dotičnog dokumenta, sa napomenom gdje se može naći.

4. U poseban slučaj bi spadalo i snimanje pečata, koje je često nemoguće obaviti aparatom za mikrofilmovanje. Zbog toga bi trebalo da arhivske ustanove izrade odgovarajuće fotografске kolekcije pečata pomoću osjetljivijeg filma. U tom slučaju, prilikom mikrofilmovanja važnijih dokumenata moraju se snimiti i upute na odgovarajuće fotografije pečata.

5. Ukoliko ustanova za koju se vrši mikrofilmovanje zahtijeva snimanje regesta odgovarajućih dokumenata, treba snimiti prvo regest, pa onda dokument, bilo da se snimaju skupa na jednom snimku, ili na posebnim snimcima. Ukoliko se pravi skupni snimak, regest se snima odvojeno od dokumenta.

6. Kad se mikrofilmuju predmeti ili pojedinačni dokumenti koji se nalaze u zaštitnim omotima, sa ispisanim legendama i drugim podacima, zaštitni omot se snima obavezno i to ispred predmeta, tj. dokumenta.

7. Specijalno rasporedivanje dokumenata zahtijeva i mikrofilmovanje većeg predmeta sa više priloga, manjeg formata. Zbog uštede fotograf će snimati dva ili više takvih dokumenata na jednom snimku i to u okomitom položaju na širinu filma, poštujući pri tom njihov poredak u predmetu. Ali, ako kod takvih dokumenata treba snimati i poledine, zato što se i na njima nalaze važni podaci (pečat, datum, napomene prijemne kancelarije itd.), one se označavaju istim brojevima kao i prednje strane sa dodatkom slova a. Njihov poredak na drugom snimku treba da je isti kao i na prethodnom. Na mikročitaču se tada odmah raspoznaće međusobna povezanost čak i kada pojedinačni dokumenti imaju potpuno isti format hartije.

8. Isti je slučaj i kada se na jednom snimku 35-milimetarskog filma formata 24×36 mm mikrofilmuju dvije paginirane strane jednog po formatu manjeg dokumenta, sa slobodnim, neuvezanim tabaoima. Rješenje

je jednostavno ako su na listovima ispisane samo prednje strane. Tada se na snimcima javljaju vezane strane, npr. prva i druga na jednom, treća i četvrta na drugom snimku itd. do kraja. To znači da bi u ovom slučaju na snimcima bio uspostavljen prirodnji kontinuitet teksta. Ako se takav dokumenat završava sa neparnim brojem strane, onda se zadnja, neparna, može snimiti na posebnom snimku samostalno, ili pak zajedno sa prvom stranom narednog dokumenta, ukoliko se i on snima na isti način.

Ako se dokument iz ovog slučaja javlja u zaštitnom omotu sa legendom, pa treba snimiti i njegovu naslovnu stranu, onda se na jednom snimku mikrofilmuje naslovna strana omota i prva strana dokumenta, na drugom druga i treća strana dokumenta itd. Kod ovakvog rasporeda na posebnim snimcima se javljaju parne strane, pa se može postupiti isto kao i u prethodnom slučaju.

U raspoređivanju ovakvih dokumenata poteškoću predstavljaju oni dokumenti kod kojih je tekst isписан na obje strane jednog lista. U tom slučaju za čitaoca je najpraktičnije da dokumenti budu snimljeni na jedan od dva moguća načina.

a) Kod dokumenata sa više strana, bez zaštitnog omota, može se mikrofilmovati prva strana samostalno na jednom snimku, druga i treća na drugom itd. do zadnje strane. Ako se zadnja strana završava parnim brojem, snima se na posebnom snimku samostalno, ili zajedno sa prvom stranom slijedećeg dokumenta. Kada se kod ovakvog slučaja snima i zaštitni omot, postupak je isti, samo se na prvom snimku mikrofilmuju skupa naslovna strana omota i prva strana dokumenta.

b) Raspored strana kod ovakvih dokumenata može se izvršiti i tako što će se mikrofilmovati prva i treća strana na jednom snimku, druga i četvrta na drugom, peta i sedma na slijedećem itd. To znači da se kod ovakvog raspoređivanja snimaju na jednom snimku skupa neparna i slijedeća parna strana dokumenta. Takav poredak pri snimanju praktikuju ponekada fotografi u našim ustanovama uglavnom zbog uštede filma. Ali, treba ga izbjegavati zato što korištenje tako snimljenog mikrofilma na mikročitaču zahtijeva česta pomjeranja, čime je otežan rad čitaocu, a istovremeno su uvećane mogućnosti za njegovo oštećenje.

9. Mikrofilmovanje uvezanih predmeta, dosjeda, tj. svih uvezanih grupa dokumenata, zahtijeva takođe poseban postupak. Istina, i kod ovakvih slučajeva, kao i kod ranije navedenih, treba voditi računa o tome koji formati snimaka se žele primijeniti, zatim da li su na tabacima ispisane samo prednje ili obje strane, kao i da li je na dokumentima izvršena folijacija ili paginacija.

Kod mikrofilmovanja po obimu manjih dosjeda, svežnjeva itd. postupak je jednostavan. Raspoređivanje dokumenata, odnosno listova i strana, treba izvršiti isto kao i kada se snimaju slobodni, neuvezani, dokumenti, pa bilo da se rade snimci formata 24×36 mm, odnosno 18×24 mm, ili da se kombinuju oba.

Postupak je nešto komplikovaniji u slučajevima kada treba mikrofilmovati po obimu veće (deblje) uvezane grupe dokumenata. Naime, postoji bojazan da će prelistavanje tabaka stvarati veliki hrbat, pa projekciono polje ne može da obuhvati tekst sa njega, a ukoliko ga i obuhvati, on se na snimcima javlja, obično, u kosim linijama, sa neoštrim

i nejasnim slovima. Istina, problem mikrofilmovanja ovakvih dokumenata može se, ponekada, riješiti podmetanjem praznih tabaka hartije ili knjiga odgovarajuće debljine i veličine (hartija se podmeće pod tanji dio prelistanih tabaka). Ukoliko ni to ne pomogne, ne preostaje ništa drugo nego da se tako uvezane grupe rasture, a dokumenti mikrofilmuju pojedinačno, primjenjujući ranije obrađene načine raspoređivanja. Rasturene dokumente poslije mikrofilmovanja treba ponovo uvezati i to u istom poretku u kome su i bili.

10. Na isti način može se riješiti i problem mikrofilmovanja knjiga djelovodnih protokola i registara, povezanih novina i časopisa i uopšte svih povezanih knjiga manjeg formata. Kod knjiga većeg formata nije preporučljivo snimati dvije strane na jednom snimku zato što bi, zbog velike redukcije teksta, slova bila suviše sitna. U takvim slučajevima najpogodnije je svaku stranu mikrofilmovati na posebnom snimku.

U procesu mikrofilmovanja povezanih knjiga i grupa dokumenata od fotografa se zahtijeva posebna budnost u pogledu oštirine snimaka. Budući da predmeti nejednake debljine imaju i nejednako odstojanje od objektiva, potrebno je za svaki posebno regulisati oštirinu.

Fotografsko numerisanje snimaka

Numerisanje snimaka je neophodno, pošto je to jedini način da se u jednoj rolni sa nekoliko stotina, a ponekada i preko hiljadu snimaka, pronađe traženi dokument. Ono se može obaviti na dva načina: fotografски (kada se brojevi snimaka mikrofilmuju zajedno sa dokumentima) i ručno. Dosadašnje iskustvo mikrofilmovanja arhivske građe pokazuje da fotografsko numerisanje snimaka ima izvjesnih prednosti nad ručnim. Prednosti su: što je postignuta ušteda vremena kod spoljne obrade mikrofilma, što je otklonjena mogućnost oštećenja mikrofilma prilikom ručnog ispisivanja brojeva, što se brojevi mogu fotografisati u veličini od 2—3 mm (kod ručnog ispisivanja se to ne može uvjek postići), pa su uočljivi i bez upotrebe optičkih instrumenata i, napokon, što je time olakšano umetanje naknadnih (ponovljenih) snimaka.

Istina, prilikom sređivanja mikrofilmova uočeni su i neki nedostaci ovakvog numerisanja. Nedostaci su: što je otežano umetanje dopunskih snimaka, što je onemogućena naknadna montaža mikrofilmova (izdvajanje, tj. isijecanje pojedinih dijelova) i, najzad, što je otežan rad fotografu — ukoliko na aparatu nije ugrađen automatski numerator.

Većina aparata za mikrofilmovanje nema ugrađen automatski pokretni numerator, ali se on može nabaviti i naknadno ugraditi.

Ukoliko fotograf obavlja numerisanje snimaka postavljanjem posebnih listića na kojima su utisnuti brojevi odgovarajuće veličine, treba osobito naglasiti da se ti brojevi ne smiju nikako snimiti na dokumentima (fotografi to ponekada čine). Tako snimljeni brojevi mogu neobaviještenog čitaoca dovesti u zabunu, tj. može ih smatrati određenim arhivističkim oznakama.

Fotografsko numerisanje treba primjenjivati prvenstveno u slučajevima kada se mikrofilmuju kompletni fondovi i zbirke, tj. kada se obavlja mikrofilmovanje radi sigurnosti i zamjene.

Obilježavanje poretka građe

Poredak građe, tj. završetak jedne i početak druge arhivske jedinice na mikrofilmu, može se obilježiti mikrofilmovanjem posebno pripremljenog obrasca. To je u stvari tabak hartije na kome su u sredini ucrtane dvije debele paralelne linije. Ovakvo obilježavanje se prilikom korištenja mikrofilma na čitaču jasno uočava, čak i kod brzog premotavanja. Fotografi za ovu svrhu ponekada mikrofilmuju dvije ukrštene linije, koje se obično koriste i za označavanje poništenih snimaka. Da bi se otklonila zabuna, ukrštane linije ne treba upotrebljavati za obilježavanje poretka građe. Početak nove arhivske jedinice može se obilježiti i ostavljanjem nekoliko praznih snimaka, ali pošto takav način poskupljuje čitav proces, treba ga izbjegavati.

Kontrola snimljenih mikrofilmova

Poslije laboratorijske obrade svakog mikrofilma fotograf je dužan da izvrši kontrolu snimljenog materijala. Svrha ovog posla jeste da se utvrde svi tehnički nedostaci: ogrebotine nastale prilikom razvijanja, nedovoljno oštri snimci, preeksponirani i podeksponirani snimci, pomjeranje dokumenata, prikrivanje jednog snimka drugim itd. Kontrola se vrši obavezno na mikročitaču i to poređenjem svakog snimka sa odgovarajućim originalom. Svi uočeni nedostaci se moraju blagovremeno otkloniti. Otklanjanje ovih nedostataka pada na teret ustanove koja je izvršila mikrofilmovanje.

Preporučljivo je da ovu kontrolu izvrši i arhivist — istraživač i to na isti način kao i fotograf.

Izrada naknadnih i dopunskih snimaka

Otklanjanje uočenih tehničkih nedostataka na mikrofilmu zahtijeva izradu naknadnih snimaka. Pod pojmom »naknadni snimci« treba podrazumijevati samo ponovnu izradu snimaka za već snimljene materijale. Da bi se ubrzao posao oko izrade i umetanja naknadnih snimaka, najbolje je da fotograf već prilikom kontrole razvijenog filma izdvoji sve dokumente, odnosno strane, koje se moraju ponovo mikrofilmovati. Upredo sa ovim radi se i poseban spisak koji će kasnije olakšati umetanje ponovljenih snimaka. U spisak se unose osnovni podaci svakog dokumenta sa signaturom, zatim broj lista ili strane i, napokon, brojevi snimaka za koje se pravi zamjena. Brojevi snimaka se pišu samo onda kada je na mikrofilmu izvršeno njihovo fotografsko numerisanje. Ukoliko to nije učinjeno, fotograf će prilikom kontrole lijepljenjem ceduljica sa napomenom obilježiti sve snimke koje treba zamijeniti. Time je znatno olakšan posao oko umetanja naknadnih snimaka.

Prilikom ponovnog mikrofilmovanja neuspjelih snimaka potrebno je iza svakog pojedinačnog snimka, odnosno grupe snimaka (to je niz uzastopnih snimaka koji se zamjenjuje), ostaviti prazan, nesnimljen, po jedan snimak formata 18×24 mm. Prazan snimak će poslužiti kao površina za lijepljenje. Za istu svrhu se koriste i svi neuspjeli snimci na mikrofilmu.

Pod pojmom »dopunski snimci« treba podrazumijevati izradu novih snimaka koji predstavljaju stvarnu dopunu već snimljenoj građi, bilo da se rade neposredno iza mikrofilmovanja većine dokumenata, bilo da se rade kasnije, a po zahtjevu ustanove za koju se vršilo mikrofilmovanje. (Drugi slučaj dolazi u obzir samo kada se grada mikrofilmuje radi dopune ili u naučne svrhe, pa je istraživač prilikom izbora izostavio neke značajnije dokumente.)

U praksi se može dogoditi da fotograf bude prinuđen na izradu dopunskih snimaka, ponekada zato što je izvjestan broj dokumenata sam izdvadio radi mikrofilmovanja na panhromatskom filmu, a nekada zbog toga što te dokumente nije uopšte dobio u rad, jer se nalaze na korištenju. U ovom slučaju fotograf će snimanjem napomene na odgovarajućim mjestima mikrofilmova znatno olakšati posao oko iznalaženja mesta i umetanja dopunskih snimaka. Snimci sa napomenama se i ovdje koriste kao površina za lijepljenje. Ako se vrši fotografsko numerisanje brojeva snimaka, fotograf mora obratiti posebnu pažnju na redoslijed brojeva kako bi se izbjeglo njihovo dupliranje.

U slučaju kada se dopunsko mikrofilmovanje obavlja kasnije, a po zahtjevu ustanove — naručioca, posao je nešto komplikovaniji. U prvom redu u ustanovi — naručiocu treba da se napravi detaljan plan izrade dopunskih snimaka. Plan radi arhivist — istraživač ili saradnik za mikroteku i to na osnovu pregleda već snimljenog i preuzetog mikrofirma. Planom, pored ostalog, treba tačno utvrditi mjesto na već izrađenom mikrofilmu na koje će se kasnije umetnuti dopunski snimci. Da bi se obezbijedila površina za lijepljenje na filmu koji se dopunjava, zahtjevom treba tražiti da se ispred svakog dopunskog dokumenta, odnosno grupe dokumenata, ponovi postojeći snimak sa mesta gdje će se ulijepiti dopuna.

U procesu izrade dopunskih snimaka iz oba slučaja fotograf se mora pridržavati utvrđenog plana. Ovdje treba podvući da se i kod izrade dopunskih snimaka mora predvidjeti površina koja će poslužiti za njihovo lijepljenje. Postupak za to je isti kao i kod izrade naknadnih snimaka.

Poslije otklanjanja svih navedenih nedostataka fotograf je dužan da sve naknadne i dopunske snimke, izradene neposredno poslije snimanja glavnog materijala, i ulijepi na odgovarajuća mjesta. Lijepljenje će se obaviti uobičajenim sredstvima. Tek nakon brižljivo izvršene laboratorijske obrade mikrofilmovi se šalju naručiocu.

SREDIVANJE I OBRADA MIKROFILMOVA

Spoljna obrada mikrofilmova. Pod spoljnom obradom mikrofilmova podrazumijeva se obavljanje čitavog niza radnji koje su neophodne da bi se omogućila njihova dalja obrada, a zatim i korištenje u naučne svrhe. Tu je na prvom mjestu potrebno izvršiti pregled i kontrolu snimljene građe i to za svaku rolnu ili traku posebno, bez obzira na to što je kontrolu već izvršio fotograf. Tom prilikom treba utvrditi kvalitet snimaka, a zatim i obim mikrofilmovanja građe (misli se na broj snimljenih dokumenata u odnosu na upućeni zahtjev). Obim i redoslijed mi-

krofilmovanja utvrđuje se poređenjem mikrofilma sa popisom traženih dokumenata. U nedostatku popisnika saradnik za mikroteku će se konsultovati sa arhivistom — istraživačem. U slučaju da mikrofilmovi ne zadovoljavaju ni po kvalitetu snimaka ni po obimu snimanja, pravi se zahtjev za naknadnim i dopunskim mikrofilmovanjem. Zahtjev se radi po ranije navedenom postupku.

U slučaju da je na jednom mikrofilmu snimljena raznorodna građa, a struktura mikroteke zahtijeva njeno razdvajanje, saradnik za mikroteku će iz takvog mikrofilma isjeći sve logične cjeline. Isječeni dijelovi se montiraju u posebne rolne i to na principu fondova i zbirki, odnosno odgovarajućih tema.

Dopunske i naknadne snimke nakon preuzimanja treba nalijepiti na odgovarajuća mjesta u rolni. Uporedo sa ovim poslom obaviće se i lijepljenje zaštitnih traka — (blanca), ukoliko ih fotograf nije već prilikom mikrofilmovanja ostavio. Zaštitne trake, utvrđene dužine, lijepe se na početku i kraju svake rolne. Lijepljenje se obavlja na klebe-presi, obično acetonom, a može i OHO ljepilom. U našim ustanovama, za lijepljenje se upotrebljava još i selatejp, ali pošto je neotporan na vodu, treba ga izbjegavati.

Poslije montaže i umetanja naknadnih i dopunskih snimaka treba izmjeriti dužinu mikrofilma i to za svaku rolnu posebno. Dužina se izražava u metrima i centimetrima.

Ručno numerisanje snimaka (ukoliko nije izvršeno fotografsko) takođe je važna operacija koja spada u spoljnju obradu. Brojevi snimaka se pišu sucesivno od 1 pa dalje do zadnjeg snimka (*numerus currens*) na poledini mikrofilma, tj. na glatkoj površini filma na kojoj nema emulzije. Numeracija snimaka na emulzionaloj strani mikrofilma ne dolazi u obzir zato što se u tom slučaju na ekranu mikročitača dobija obrnuti lik brojeva, kao slika u ogledalu. Brojevi snimaka se pišu u normalnom obliku, na razmacima između snimaka, i to samo hemijskim tušem, koji se upija u celuloid i ne rastvara u vodi. Običan tuš i mastilo ne smiju se upotrebljavati za ovu svrhu.

Sređeni mikrofilmovi u rolnama se namotavaju na plastične ili drvene kernove, koji se mogu poručiti u odgovarajućim radionama. To su u stvari valjci dužine 35 mm, čiji prečnik iznosi 25 do 30 mm, sa uzdužnom simetričnom kvadratnom šupljinom veličine 8×8 mm. Kernovi imaju znatnih prednosti nad metalnim kalemovima, naročito u pogledu arhiviranja.

Mikrofilmovi u trakama (kratki isječci 35 mm-skog filma) umeću se u celofanske ili plastične navlake (kesice) odgovarajuće dužine i širine. Mogu se, takođe, posebno poručiti u specijalnim radionama. Korištenjem ovih kesica postiže se potpuna zaštita filma, pošto se mikrofilm ne mora vaditi iz njih čak ni prilikom korištenja na mikročitaču. U nedostatku celofanskih ili plastičnih navlaka mogu zadovoljiti i kesice od obične tanke hartije.

Konačan rezultat spoljne obrade mikrofilma, kao i ponovnog pregleda svake rolne ili trake poslije numerisanja snimaka, jeste dobijanje određenih podataka za ulazni inventar.

Izrada ulaznog inventara

Mikrofilm kao specifičan oblik arhivske i druge istorijske građe, sa posebnim načinom pribavljanja i izrade, zahtijeva da se ulazni inventar mikroteke vodi odvojeno od ulaznog inventara originalne građe. Pošto u ovom slučaju ulazni inventar ima pravno-dokaznu snagu o porijeklu, vrijednosti, količini i stepenu sređenosti građe, treba ga bar u formi prilagoditi klasičnom inventaru. To znači da i ulazni inventar mikroteke treba voditi takođe u obliku knjige i to na već uobičajeni način. Knjiga se može izraditi štampanjem tabaka sa odgovarajućim rubrikama ili upisivanjem rubrika u jednu veću svesku sa čvrstim koricama. Poželjno je da se na prvoj strani knjige napiše bilješka sa opštim napomenama o ciljevima pribavljanja mikrofilmova, načinu njihovog sredivanja, o strukturi mikroteke, razlozima za takav način vođenja ulaznog inventara itd.

Pošto se u ulaznom inventaru mikroteke daju podaci prvenstveno o originalnoj građi, a zatim i o mikrofilmu kao posebnom vidu u kome se ta građa javlja, on će se po sadržaju znatno razlikovati od ulaznog inventara za originalnu građu. Zbog toga knjiga ulaznog inventara mikroteke treba da sadrži ove podatke:

1. redni broj,
2. datum ulaska i broj naloga,
3. naziv imaoца originala,
4. naziv i oznaka fonda — zbirke, novina, časopisa,
5. obuhvaćene godine,
6. obim mikrofilmovanja fonda — zbirke (u cijelosti — djelomično),
7. količina:

dokume-	listova	strana
nata		

8. opšti sadržaj snimljene građe,
9. dužina mf,
10. oblik mf iredni broj u okviru fonda — zbirke,
11. napomene o filmu (marka, dimenzija, perforacija, priroda),
12. napomena o kopijama,
13. istraživač (ime i prezime),
14. ustanova u kojoj je izvršeno mikrofilmovanje,
15. fotograf (ime i prezime) i datum mikrofilmovanja,
16. signatura mikrofilma,
17. primjedba.

Upisivanje inventarskih jedinica u ulazni inventar mikroteke vrši se sukcesivno po hronološkom principu, tj. po principu pritjecanja. Svaka jedinica mikrofilma, rolna ili traka, zavodi se pod posebnim brojem bez obzira na njenu dužinu, broj snimaka, vrstu snimljene građe, broj dokumenata itd. U slučaju kada mikroteka preuzme više mikrofilmskih rolni ili traka istovremeno, a na osnovu istog porudžbenog naloga, odnosno isplaćenog računa, može se postupiti na dva načina. Ako se radi o dvije, tri ili više manjih rolni arhivske građe iz istog fonda ili zbirke,

treba izvršiti njihovu montažu, tj. spajanje u jednu rolnu, pa tek tada pristupiti inventarisanju. Ali, ukoliko dvije ili više rolni istog fonda — zbirke iznose po 20 do 30 metara dužine ili ukoliko one potiču iz različitih fondova — zbirki, onda će se svaka od njih inventarisati posebno, s tim što rubriku »ustanova u kojoj je izvršeno mikrofilmovanje« treba ispisati zajednički za sve odgovarajuće rolne ili trake.

Ovakav način upisivanja mikrofilmova daje ulaznom inventaru i karakteristike sumarnog inventara, sa odlikama opšteg naučno-obavještajnog sredstva. Treba naglasiti da se kod ulaznog inventara mikroteke vođenog na ovakav način čini izvjesno odstupanje u odnosu na klasični inventar. Naime, u predloženom inventaru svaka se mikrofilmska rolna ili traka zavodi pod posebnim brojem, bez obzira na vrijeme ulaska materijala u mikroteku, što u klasičnom ulaznom inventaru nije slučaj. Istina, ovo odstupanje je više formalne prirode i uslovljeno je vrstom materijala, načinom pribavljanja i zatečenim stanjem sređenosti mikrofilmova, stepenom sređenosti mikrofilmovanih dokumenata, ranijim načinom evidentiranja i, napokon, korištenjem mikrofilmova sa oznakama ranije evidencije.

Predloženi način registrovanja mikrofilmova odgovara najviše načinu ustanovama zbog toga što su i uslovi pribavljanja mikrofilmova kod njih drukčiji nego što su u arhivima opšteg tipa.

U arhivima opšteg tipa, a svakako i u drugim ustanovama, u kojima se mikrofilmovanje vrši sistematski (snimaju se kompletni fondovi i zbirke, odnosno djelomični fondovi u cilju popune sopstvenih već postojećih) i, što je najvažnije, u kojima se tek namjerava pristupiti sređivanju mikroteke, registrovanje mikrofilmova treba obaviti na drugi način, koji preporučuje Antonija Urbas-Savinović⁶⁾.

Osnovna evidencija i kod ovih ustanova treba da bude ulazni (opšti) inventar sastavljen od slobodnih tabaka, koji se kasnije povezuju u knjigu ulaznog inventara vođenu po ustaljenom principu, ali sa istim podacima kao i u prethodnom slučaju. Pošto je ovdje riječ, uglavnom, o sistematski snimljenim cjelokupnim fondovima ili zbirkama, sve mikrofilmske rolne ili trake jednog fonda treba voditi pod jednim brojem sa podbrojevima. Na primjer: jedan određeni fond koji sadrži 15 mikrofilmskih rolni u inventaru mikroteke zaveden je pod rednim brojem 20. Oznaka rolni toga fonda bi glasila: MF-20/1, MF-20/2, MF-20/3 itd. Brojevi iza kose crte označavaju redni broj rolne u okviru dotičnog fonda. Kod ovakve evidencije uspostavljen je logičan redoslijed arhivskih jedinica. Sav ostali postupak sređivanja i obrade isti je kao i u prethodnom slučaju.

Struktura mikroteke

I pored toga što se u mikroteci nalaze raznovrsni materijali (arhivska građa, štampa, časopisi i drugo), ona se ipak, zbog osobenosti filma koji zahtijeva posebne uslove čuvanja, javlja kao zasebna i jedinstvena radna

⁶⁾ Antonija Urbas-Savinović: O nekim problemima mikroteke u našim arhivskim ustanovama i u oblasti arhivske službe, Arhivist, Beograd 1962, sv. 2, str. 130.

jedinica. Pri konačnom sređivanju mikroteke potrebno je očuvati to jedinstvo, ali isto tako neophodno je očuvati i jedinstvo vrsta mikrofilmove grade. Jedinstvenost mikroteke očuvaće se u ulaznom inventaru, koji je zajednički za sve mikrofilmove, bez obzira na vrstu snimljene građe.

Poslije zavodenja svih mikrofilmova u ulazni inventar potrebno je izdvojiti posebno mikrofilmove arhivske grade, a posebno mikrofilmove štampe i drugih materijala. Na osnovu tako razvrstanih mikrofilmova po vrstama snimljene građe radiće se i odvojena naučno-obavještajna sredstva.

Klasifikacija mikrofilmova

Poslije razdvajanja na posebne grupe mikrofilmova arhivske grade, mikrofilmova štampe, publikacija i drugih materijala treba izvršiti njihovu klasifikaciju po fondovima i zbirkama, odnosno fasciklama i kutijama. Na osnovu toga vrši se numerisanje rolni ili traka. Kod ovako provedene klasifikacije moguće je postići da godište fonda, odnosno fascikle ili kutije, budu raspoređene logičnim redoslijedom u jednom nizu. Ovim se postiže i koncentrisanje svih mikrofilmova istih fondova — zbirki, a time i lakše arhiviranje i održavanje, bolja preglednost, jednostavnije obavljanje eventualnih dopuna, lakša izrada i arhiviranje pozitiv-kopija i dubl-negativa, uopšte čitav postupak je znatno olakšan i ubrzan.

Sve mikrofilmove na kojima nije naznačena pripadnost fondovima — zbirkama treba razvrstati u posebnu grupu pod oznakom »varia«, bez obzira na smještaj originala. Numeracija rolni ili traka iz ove grupe izvršiće se po hronološkom principu, tj. po principu priticanja u mikroteku.

Signiranje mikrofilmova takođe je operacija iz okvira konačnog sređivanja mikrofilmova. Signatura jednog mikrofilma treba da sadrži skraćenu oznaku vida grade »Mf«, koja se stavlja na njenom početku, tekući broj inventarske jedinice (broj rolne u ulaznom inventaru, ukoliko su mikrofilmovi pod tim brojevima već korišteni), zatim oznaku ili šifru fonda — zbirke, iza toga redni broj rolne ili trake u okviru fonda — zbirke, odnosno tematske grupe. Iza rednog broja rolne ili trake, i kose crte, mogu se ispisati i granični brojevi snimaka na rolni. Brojevi snimaka pišu se obavezno prilikom ispisivanja signature svakog pojedinačnog dokumenta.

Signatura svakog mifrofilma piše se hemijskim tušem na zaštitnoj traci — blanku — svake rolne, na zaštitnom omotu od hartije ili polukartona, a zatim i na metalnim kutijama u kojima su pohranjene mikrofilmske rolne. Ako se Mf javlja u obliku trake (kratkog isječka) na kojoj nema blanka, signaturu treba pisati na početku svake trake, na uskom razmaku između snimaka, ukoliko on postoji. U nedostatku razmaka signatura se može ispisati na prostoru iza perforacije, i to gornjeg dijela trake. Poslije umetanja trake u odgovarajuće papirne kesice (zaštitne omote), signature treba napisati i na svakoj kesici.

IZRADA NAUČNO-OBAVJEŠTAJNIH SREDSTAVA

Sumarni inventar je veoma pogodno opšte obavještajno sredstvo za mikrofilmske rolne ili trake kao cjeline. Principi njegove izrade u suštini su isti kao i za originalnu arhivsku građu samo što su ovdje prilagođeni mikrofilmu, a inventar sadrži nešto više podataka. Pošto sumarni inventar u mikroteci ima namjenu opšteg obavještajnog sredstva, piše se samo u formi kartoteke, na uobičajeni način. Njegovi elementi su skoro u potpunosti identični elementima ulaznog inventara, samo što je ovdje sumarni sadržaj nešto opširniji i što su izostavljeni podaci koji imaju javno dokaznu snagu (broj porudžbenog naloga, broj računa, cijena Mf itd.), a i redoslijed podataka nešto je drugačiji. Prema tome, kartotečki listić sumarnog inventara treba da ima ovakav izgled:

1935—1938.

Mf-MS-I/1—241

Smještaj originala: DRŽAVNI ARHIV SFRJ — BEOGRAD
FOND MILANA STOJADINOVICA (MS), fascikle: 2, 4, 5, 14, 22, 23
omota 8

Odarbani dokumenti: Omoti: 1) Povjerljivi izvještaji banova od 31. 7. do 24. 10. 1935. (snim. 1—53); 2) Prepiska sa ministrima, novembra 1935. (snim. 54—56); 3) Primljena pošta od banova i povjerljivi izvještaji banova 1. 1. do 31. 12. 1936. (snim. 57—83); 4) Primljena pošta od banova 1937. (snim. 84—198); 5) Povjerljivi izvještaji banova 1937. (snim. 199—219); 6) Godišnjica rada vlade Milana Stojadinovića 24. 6. 1935. do 24. 6. 1936. (snim. 220—232); 7) Primljena pošta od ministara 1. 1. do 30. 9. 1938. (snim. 233—237); 8) Šifrovane depeše banovima 1935—1938. (snim. 238—440). Dokument sa 1. snim.: Ban Zetske banovine, Cetinje, — Gospodinu ministru, — »U vezi šifrovane depeše...«

Negativ-kopija, djelomično preeksponirana, rolna, 35 mm, BP, Agfa-orto, duž. 9,31 m; snim. 241, format snim. 24 × 36 mm, fotokopiran, foto-kopije sređene, dokumenata 40, str. 231, signature originala naznačene na snimcima ispred omota, bez analitičke obrade Mf, dokumente odabrali i priredio Uroš Nedimović, mikrofilmovala Slavica Jovičić u foto-lab. DA SFRJ 20. marta 1961.

Ukoliko se dokumenti na mikrofilmu javljaju na stranim jezicima, u anotaciji se daje napomena i o tome. U dnu svakog listića stavljaju se inicijali imena arhiviste koji je izvršio obradu mikrofilma.

Kartotečki listići sumarnog inventara mogu se kucati u više primjera (obično u četiri) radi formiranja odgovarajućih kartotečkih nizova. Neophodni nizovi su: 1. po fondovskoj pripadnosti mikrofilmova (za štampu po nazivu listova), 2. topografski (po smještaju mikrofilmova u mikroteci), 3. po ustanovama u kojima su smješteni originali, a četvrti kontrolni primjerak složen po inventarskim brojevima čuva se u registratorima.

Registar fondova je najopštije obavještajno sredstvo. Radi se uporedo sa ulaznim inventarom, u obliku knjige i kartoteke, sa ciljem da pruži brzu informaciju o snimljenim fondovima. Na listićima se pišu

slijedeći podaci: 1. godište fonda ili obuhvaćene godine, 2. signatura, 3. naziv i oznaka fonda — zbirke, odnosno naziv novina ili publikacije, 4. naziv ustanove u kojoj se čuvaju originali, 5. popis svih rolni ili traka određenog fonda — zbirke (navode se samo signature odgovarajućih rolni ili traka, a kod tematskog mikrofilma i naziv teme), 6. podatak o obimu mikrofilmovanja fonda — zbirke (u cijelosti — djelomično), 7. ukupna dužina svih mikrofilmova, 8. ukupan broj snimaka, 9. ukupan broj mikrofilmovanih dokumenata i listova ili stranica, 10. napomena o kopijama. Svi podaci se pišu pregledno, na jednom listiću. Kartotečki lističi kucaju se najviše u dva primjerka od kojih jedan služi za upotrebu, a drugi, kontrolni, ulaze se u registrator.

Ostala naučno-obavještajna sredstva. Pri opredjeljivanju za ostale vrste naučno-obavještajnih sredstava treba naglasiti da zbog načina mikrofilmovanja (snimani uglavnom odabrani dokumenti) dolaze u obzir samo ona sredstva koja predstavljaju analitičku obradu. Da li će to biti analitički inventar (u slučaju da se ustanova opredijeli za analitički inventar, treba ga raditi u obliku kartoteke, s tim da se kasnije, ukoliko se ukaže potreba, radi i u obliku knjige) ili registar (indeks) ili možda regesta (naravno, samo za važnije dokumente), zavisi od potreba i mogućnosti svake ustanove. Svakako da izradu obavještajnih sredstava za dokumente u mikrofilmovima treba uskladiti sa postojećim obavještajnim sredstvima rađenim za originalnu građu.

Pri obradi mikrofilmovane štampe i drugih publikacija treba postupati na uobičajeni način, a svakako u skladu sa bibliotečkim principima.

U slučaju da su pri izboru dokumenata za mikrofilmovanje rađeni popisnici sa odgovarajućim podacima, oni mogu poslužiti kao veoma pogodno naučno-obavještajno sredstvo. Na popisnike treba unijeti odgovarajuće mikrofilmske signature.

ARHIVIRANJE I ODRŽAVANJE MIKROFILMOVA

Konzervisanje mikrofilmova obavlja se poslije svih operacija središnjivanja i obrade, a u cilju zaštite od hemijskih i fizičkih oštećenja.

Iako sirovi filmovi koji se mogu nabaviti na tržištu uglavnom zadovoljavaju u pogledu hemijskog sastava i izdržljivosti, potrebno je ipak poduzeti izvjesne mјere predostrožnosti da bi se povećala njihova trajnost.

Mikrofilmovi u rolnama namotani na odgovarajuće kernove ili limene kalemove pohranjuju se u limene kutije, u koje se stavlja manja količina kamfora (kamfor se obavezno umotava u hartiju). U nedostatku limenih kutija za nuždu se mogu upotrijebiti i kartonske, ali bi to trebalo izbjegavati. Za smještaj kutija sa rol-mikrofilmovima treba izraditi metalne ormare odgovarajuće veličine sa pokretnim ladicama. U ovim ladicama mikrofilmovi se rasporeduju prema signaturama.

Pretjerana topota i vlažnost najviše utiču na oštećenje filma, a pogotovo kada u tom pogledu postoje velike oscilacije. Zbog toga prostorije u kojima su pohranjeni mikrofilmovi treba da imaju što je moguće ujednačeniju temperaturu i stepen relativne vlažnosti. Najpovoljniji uslovi

su kada temperatura iznosi 18° C, a relativna vlažnost iznosi 50 do 60%. Svakako da su ovo samo okvirne cifre, koje zavise od vrste i kvaliteta filmova.

Održavanje mikrofilmova. I pored svih mjera predostrožnosti mikrofilmovi se mogu prekruti prašinom i štetnim hemijskim i biološkim elementima. Zato je neophodno vršiti njihovu stalnu kontrolu, a prema potrebi pristupati i pranju u destilisanoj vodi sa određenim procentom ocatne kiseline.

Mikrofilmovi su, prirodno, kao i svaki drugi materijal, skloni starenju i pored svih mjera obezbjeđenja. Da bi im se produžio vijek, neophodno je poslije izvjesnih vremenskih perioda, npr. poslije 5 godina, vršiti detaljnu kontrolu radi uklanjanja, odnosno zamjene dotrajalih mikrofilmova.

Prilikom korištenja mikrofilmova praktično je nemoguće spriječiti ogrebotine koje nastaju pri provlačenju kroz mikročitač. Zato je neophodno izvršiti prevodenje svih negativ-kopija na pozitiv-kopije, koje se daju na upotrebu umjesto negativa. Ukoliko finansijske mogućnosti ustanove ne dozvoljavaju prevodenje svih negativ-kopija na pozitiv, nužno je izraditi pozitiv-kopije bar za one mikrofilmove koji će se najviše upotrebljavati. Potreba izrade pozitiv-kopija naglašena je posebno i zbog velikih troškova, a ponekada i nemogućnosti ponovnog mikrofilmovanja već jednom izradenih i u mikroteci sređenih i obrađenih negativ-kopija mikrofilmova arhivske građe iz određenih fondova i zbirkki.

Upotreba mikrofilmova zahtijeva i neke posebne mjere predostrožnosti. Kao prvo, pri traženju željenih dokumenata namotavanje mikrofilmova mora se obavljati pažljivo i lagano. Treba izbjegavati svako nepotrebno diranje prstima (najpogodnije je prilikom sređivanja mikrofilma raditi u odgovarajućim rukavicama), a pogotovo one strane na kojoj se nalazi emulzija. Napokon, zbog mogućnosti oštećenja treba izbjegavati premotavanje filmova na stolu ili mikročitaču. Premotavanje se vrši samo na odgovarajućim aparatima za premotavanje.

Summary

In the archive and the science institutions the microfilm is used in different purposes. Numerous problems, with which such institutions are confronted, can be solved by applying various forms of microfilming. Replacing an original by a microfilm, large saving in space can be achieved. Besides, using a microfilm-photography instead of an original, documents are protected from being damaged. The microfilm used for security, supplementation and in scientific purposes protects the originals from the accidents due to natural forces, provides the supplementation in the existing funds and collections, and, finally, it supplies a scientific research work with the necessary documentation. To enable the microfilm, as a special kind of protection of the archive material, to replace the original completely, it is necessary to perform careful preparations of the material designated for microfilming. By such pre-

cedures only, fuller truthfulness of the microfilm fund, collections and the individual documents can be achieved. Consequently, a researcher is sure to rely upon the filmed material. In addition, during the preliminary procedure it is necessary to accomplish all the work concerning the archive material classifying. The practice has shown that the filming of an unprepared material leads to distrust of its authenticity and prevents the researchers to use it.

Carefully done technical, photo, operations such as: the choice of the raw film (orthochromatic or panchromatic, perforative or unperforative), of different dimensions (35 mm, 16 mm, 8 mm, or a plan film), setting of the right measures of filming (light, exposition, sharpness), the choice of a corresponding photo-size, a correct laying of documents, photographic numeration of the photos etc. Will help that great amounts of material will be saved, and a high quality of the photos as well as a more accurate reproduction of documents achieved, and, finally, an easier way of a microfilm use applied.

The outer elaboration of the microfilms should facilitate their systematization within defined sorts of the filmed material (funds, collections of newspapers' names, etc.), while the other work of the archivistic classifying will add to their inner elaboration as well as to their use in scientific purposes.

The conservation done by a properly qualified person, then a good maintenance of the films and, finally, a special precautions during the use of microfilms will prolong their lifetime.

For the consideration of the problems, the experiences of our own practical work as well as the experiences of others have been used. Meanwhile, one should expect that the problems concerning the microfilm, its use and usage will be discussed in a still broader way through our archive literature and, in connection with it, the defined norms will be set.

Ahmed Hadžirović

Pregled štrajkova vođenih u Bosni i Hercegovini od 1935—1941. godine

Nakon skoro šestogodišnjeg zastoja i zamiranja privrednog i političkog života u zemlji, koji je uslovljen otvorenom diktaturom i ekonomskom krizom (u tom vremenu je režim zaštranio rad svim građanskim političkim partijama, naprednim radničkim udruženjima i nekim sindikalnim savezima, a ekonomska kriza je donijela zatvaranje preduzeća, zastoj trgovine, smanjenje broja zaposlenih radnika, snižavanje radničkih nadnica, zamiranje aktivnosti radničkih sindikalnih organizacija naročito u pogledu vođenja tarifnih i štrajkačkih akcija itd.), nastupio je period koji se obično karakteriše kao vrijeme privrednog oživljavanja ili privrednog prosperiteta, a koje počinje 1935. godine i traje do prenošenja ratnih operacija drugog svjetskog rata na tle Jugoslavije. Taj mnogo burniji period obilježen je izvjesnom liberalizacijom režima prvenom oživljavanjem rada građanskih političkih partija, obnavljanjem i aktiviranjem radničkih sindikalnih i drugih organizacija, a ispunjen je i mnogobrojnim tarifnim, štrajkačkim i drugim radničkim akcijama usmjerenim ka poboljšanju prije svega ekonomskog položaja radničke klase.

Val štrajkova zahvatio je čitavu zemlju i negdje sa malim prekidom, a negdje u stalnom kontinuitetu trajao sve do 1941. godine. U Bosni i Hercegovini taj val traje od 1935. do aprila 1941. godine. Prema podacima do kojih smo došli, u ovom periodu u BiH je vodeno 196 štrajkova.

Iz podataka koji se ovdje iznose, za razliku od onih što se navode u malobrojnoj literaturi o ovom pitanju¹⁾, izlazi da je radnička klasa BiH vodila mnogo više akcija nego što se do sada mislilo, iako ni za ove podatke ne možemo tvrditi da su sasvim potpuni. Dalja istraživanja izvorne građe vjerovatno će upotpuniti sliku borbe radništva za poboljšanje svog položaja.

¹⁾ Čedomir Đurđević: Položaj i akcije radničke klase Jugoslavije u periodu pred II svjetski rat, Beograd 1951. god.; dr Sergije Dimitrijević: Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941. godine, Beograd 1962. g.; Bogdan Krekić: Radnički štrajkovi 1936. godine, Beograd, s. a. i Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1963.

Podaci o štrajkovima se iznose u hronološkom nizu i sadrže samo najosnovnije elemente o pojedinoj akciji: kada je vođena, koliko je radnika u njoj učestvovalo, rezultat akcije i izvor iz kojeg je uzet podatak, dok će detaljno razmatranje uzroka i posljedica ovih akcija biti predmet drugog rada.

Na iznošenje ovih podataka navela nas je prije svega činjenica da oni u ovom obimu nisu poznati našoj javnosti, a zatim i to što smatramo da oni i ovako dati mogu pružiti uvid u borbu radništva BiH za popravljanje ekonomskog i socijalnog položaja i poslužiti kao baza za naučno uopštavanje.

1935. godina

17—19. I 1935. g.

420 radnika Šumsko industrijskog preduzeća »Našička« u Begov Hanu (kod Zavidovića) obustavilo je rad jer im firma nije isplatila obećanu povišicu plata i jer se pripremala da otpusti veći broj radnika.

(Arhiv Socijalističke republike Bosne i Hercegovine, u daljem tekstu A SR BiH, Banska uprava, u daljem tekstu BU, Povjerljivo, u daljem tekstu Pov., br. 316/1935; »Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 16/1935.)

19. II 1935. g.

500 pilanskih radnika »Našičke« u Zavidovićima stupilo u štrajk. Ovdje postoje dvije organizacije drvodjelaca (Savez drvodjelaca i Jugoslovenski nacionalni radnički sindikat) i pošto nova organizacija JNRS ima više članova, zahtijeva da se stari radnički povjerenici smijene i imenuju njihovi. Kako je uprava preduzeća to odbila, došlo je do ovog štrajka.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 43/1935.)

20—23. III 1935. g.

Štrajkovali radnici u rudniku Kakanj, jer nisu dobili plate za januar i februar 1935. g.

(A SR BiH, BU, Pov. Državna zaštita, u daljem tekstu DZ br. 1586/1935.)

U martu 1935. g.

U Kakanju štrajkovalo oko 1.000 radnika. Oni traže povišicu plata.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 1409/1936.)

3. IV 1935. g.

Štrajk 200 rudarskih radnika u Brezi (druga smjena u štrajku). Radnici stupili u štrajk zato što nisu dobili plate za mjesec februar i mart 1935. g. Radničke vođe uhapšene. Tek 5. IV radnici su dobili plate za februar i nastavili posao.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 1586/1935.)

6—9. IV 1935. g.

Štrajk 280 radnika firme »Varda« u Višegradu. Radnici štrajkuju zato što nisu primili plate za februar i mart. Tek. 9. IV primili su zasluženi novac i nastavili posao.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 1724/1935.)

U maju 1935. g.

Petnaestodnevni štrajk obućara Banjaluke. Zahtjevi za povišenje nadnica, poboljšanje higijenskih uslova i uspostavljanje radničkih povjerenika su usvojeni.

(Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta BiH, u daljem tekstu AIRP, Sarajevo, sjećanje Dede Gazića.)

6. Ljeto 1935. g.

Voden štrajk kožarskih radnika u Bosanskom Novom. Učestvovalo 120 radnika. Štrajk djelomično uspio.

(»Četrdeset godina«, Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, Beograd 1960, knj. 3. str. 125.)

6—12. VII 1935. g.

U Zavidovićima voden štrajk 660 radnika »Našičke«. Sklopljen je kolektivni ugovor. Radnici zahtijevali povišenje nadnica za 40%.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 1409/1936; »Pregled«, Zagreb, br. 13/1935.)

7. VIII 1935. g.

Zbog niskih nadnica dovozači pijeska u Sarajevu stupili u štrajk. Ovim štrajkom su paralizani svi građevinski radovi u gradu.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 185/1935.)

10. VIII 1935. g.

U Banjaluci počeo štrajk 50 kožarskih radnika zbog teških uslova rada. Štrajk trajao mjesec (21?) dana. Radnici dobili povišicu. (»Narodna pravda«, Banjaluka, br. 3—4. i 5/1935.)

6—10. IX 1935. g.

Voden štrajk krojačkih radnika u Banjaluci. U štrajku učestvovalo 20 radnika. Potpisani kolektivni ugovor.

(»Narodna pravda«, Banjaluka, br. 5/1935.)

8. X 1935. g.

U Sjetlini kod firme »Feltrineli« stupilo u štrajk oko 350 radnika zbog smanjenja zarade. Radnički zahtjevi usvojeni, plate povišene za 20%.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 75/1936.)

Kraj novembra 1935. — početak 1936. g.

U Banjaluci voden štrajk 90 obućarskih radnika (trajao 4 mjeseca). Štrajk je unaprijed pripremljen i dobro voden. Radnici drugih struka, kao i građanstvo i seljaci, pružali su punu podršku ovom štrajku. Štrajkači su dobivali pomoć u novcu i hrani. Otvorena je stalna kuhinja u Radničkom domu. Pomoć je stizala iz skoro svih mjesta Bosanske krajine. Osnovni radnički zahtjev je povećanje plate za 30%.

(AIRP Sarajevo, RP II/544; »Vrbaske novine«, Banjaluka, br. 893/1935. Arhiv Bosanske krajine, Banjaluka.)

1935. g.

Tokom godine u Mostaru su voden štrajkovi krojačkih i kožarskih radnika.

(AIRP Sarajevo, sjećanje Save Medana.)

1936. godina

21. I 1936. g.

Obustava rada u svim opančarskim radnjama u Bijeljini (26 radnji sa ukupno 58 radnika i vlasnika) u znak protesta protiv rada »Bate«.
(A SR BiH, BU, Pov. br. 619/1936.)

24. I 1936. g.

Štrajk oko 150 radnika firme »Varda« u Višegradu. Radnici zahtijevaju da se ponovo prime u službu otpušteni radnici i da se isplate petnaestodnevne zarade. Firma ne može udovoljiti radnicima jer nema novca za isplatu, a otpuštene ne želi primiti u službu. Spor nije riješen ni 27. I 1936. g.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 700/1936.)

25. II 1936. g.

U znak protesta protiv rada »Bate« u Sarajevu je bilo zatvoreno 300 (?) obućarskih i kožarskih radnji.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 28/1936.)

26. II 1936. g.

U znak protesta protiv rada »Bate« u Visokom su bile zatvorene sve obućarske radnje.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 991/1936.)

11. III 1936. g.

1.200 radnika šumskog preduzeća »Ugar« (Turbe) otkazalo kolektivni ugovor i stupilo u štrajk, jer se nisu složili sa nadnicama predviđenim u novom kolektivnom ugovoru.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 61/1936.)

22. III 1936. g.

52 obućarske i kožarske radnje u Livnu bile zatvorene u znak protesta protiv otvaranja »Batine« radnje.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 71/1936.)

Prije 2. IV 1936. g.

U Industriji cipela »Zmaj« u Sarajevu izbio je štrajk 31 radnika. Štrajkačima je uspjelo da dobiju utvrđeno radno vrijeme od 9 sati i povišenje nadnica.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 79/1936.)

20. IV 1936. g.

Gradevinski i molerski radnici u Sarajevu obustavili posao i stupili u štrajk. Radnici zahtijevaju povećanje plata.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 1946/1936.)

23. IV 1936. g.

Radnici ciglane u Sarajevu obustavili posao i stupili u štrajk. Njihovi zahtjevi su: poboljšanje radnih uslova i povećanje plate.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 97/1936.)

25. IV 1936. g.

Savez molersko-farbarskih radnika u Sarajevu nakon štrajka svojih članova sklopio kolektivni ugovor sa poslodavcima koji predviđa da će poslodavci upošljavati samo organizovane radnike. Uvedeno je 8-satno radno vrijeme, minimalna nadnica od 5—7 dinara, a rad na udaljenosti od 15 km plaća se za 30% više.

(A SFRJ, Fond Milana Stojadinovića, fascikla 104/III; »Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 99/1936.)

28. IV 1936. g.

U rudniku zlata Bakovići (Fojnica) 190 rudara stupilo u štrajk zbog nesuglasica sa nadzornikom jama.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 2053/1936.)

April—maj 1936. g.

U Mostaru voden štrajk 350 građevinskih radnika. Štrajkači tražili povećanje nadnica.

(AIRP Sarajevo, sjećanje S. Medana, str. 6.)

6. V 1936. g.

Preko 500 radnika na pruzi Knin—Bihać stupilo u štrajk zbog niskih nadnica.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 109/1936.)

12. V 1936. g.

Štrajk kolportera »Politike« u Sarajevu. Do štrajka je došlo zato što prodavači novina imaju malí procenat od prodanog broja lista (samo 14 para). Štrajkači su solidarni, pa su spriječili pokušaj uvođenja štrajkolomaca.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 2195/1936.)

24. V 1936. g.

Štrajk soboslikarskih radnika u Mostaru. Pregovori sa poslodavcima nisu uspjeli jer poslodavci ne pristaju na kolektivni ugovor.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 124/1936.)

28. V 1936. g.

500 radnika šumskog preduzeća »Bosna Boa« u Banjaluci stupilo u pokret. Traže novi kolektivni ugovor prema kome bi im nadnice za 15% bile veće.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 126/1936.)

4. VI 1936. g.

Na dionici Unske pruge Bihać—Kulen Vakuf, gdje radi oko 1.000 radnika sa neograničenim radnim vremenom i nadnicama od 15—25 dinara, vođen štrajk radnika. Nakon štrajka potpisani je kolektivni ugovor prema kojem je radno vrijeme fiksirano na 10 sati, nadnice za obične radnike dignute na 17,50 din., za kvalifikovane na 25, a za majstore na 35 dinara.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 131/1936.)

6. VII 1936. g.

U tvornici težkalne industrije »Ukrina« u Derventi došlo je do štrajka radnika zbog niskih plata i primanja na posao radne snage sa sela.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 159/1936.)

6. VII 1936. g.

U rudniku boksita »Trn«, srez Mostar, štrajkovalo 129 radnika zbog niskih nadnica. Štrajk završen uspješno.

(A SFRJ, Fond Milana Stojadinovića, fascikla br. 5.)

10. VII 1936. g.

Štrajk radnika drvne industrije »Ugar« u Turbetu. U štrajku je bilo samo 50 radnika, a trajao je jedan dan.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 3411/1936.)

20. VII 1936. g.

Štrajk hamala (nosača) u Čapljinji. Oni traže da im se svaki kvintal utovarene odnosno istovarene robe plaća po jedan dinar. Štrajk nije uspio.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 172/1936.)

8—30. VIII 1936. g.

Štrajk 550 radnika na pilani »Krivaja« (»Kroatija dd«) u Živinicama završen je sporazumom štrajkača sa preduzećem. Radnici su dobili povišenje nadnica. Potpisani je kolektivni ugovor.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 4771/1936. i 3875/1936.)

10—23. VIII 1936. g.

Oko 730 radnika preduzeća »Našička« u Zavidovićima uspješno zavrsilo 13-dnevni štrajk. Povišene im nadnice za 15%.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 4155/1936.)

7. IX 1936. g.

Radnici drvnog preduzeća »Durmitor« u Sarajevu stupili u štrajk. Radnici traže: povišicu satnice za 20%, 10-satno radno vrijeme i nedjeljni odmor.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 211/1936.)

19. IX 1936. g.

350 radnika drvnoindustrijskog preduzeća »Durmitor« u Sarajevu ponovo stupilo u štrajk, jer direkcija preduzeća ne pristaje na potpisivanje kolektivnog ugovora. Radnici ovog preduzeća (nekvalifikovani) imaju satnicu od 1,82 dinara, a kvalifikovani imaju 14,56 dnevno.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 222/1936.)

19. IX 1936. g.

U Ustiprači je 310 radnika pilanskog preduzeća »Durmitor« stupilo u štrajk. Traže potpisivanje novog kolektivnog ugovora. Štrajk trajao sve do 3. oktobra.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 4923. i 5081/1936.)

Septembra 1936. g.

Voden štrajk u rudniku uglja »Lješljani« kod Bosanskog Novog.

(»Četrdeset godina«, Zbornik sećanja, Beograd, 1960, knj. 3, str. 125.)

19—20. X 1936. g.

Pilanski radnici »Varde« u Višegradu nalaze se u štrajku zbog nepravilnosti prilikom isplata i otpuštanja radnika sa posla. U štrajku se nalazi 450 radnika.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 6379/1936.)

22. X 1936. g.

Već trinaest dana traje štrajk brijackih radnika u Mostaru. Radnici traže sklapanje novog kolektivnog ugovora i povećanje nadnica. Nadnice im se kreću od 8 do 30 dinara.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 251/1936.)

23. X 1936. g.

400 radnika pilane u Begov-Hanu stupilo u štrajk jer direkcija »Našičke« ne pristaje na sklapanje kolektivnog ugovora i povišenje plata za 50% (?). Kako se štrajk protegao u novembar, strukovni savezi su

počeli skupljati priloge za pomoć štrajkačima (sarajevski drvodjelci, na primjer).

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, brojevi 251. i 262/1936.)

15—17. XI 1936. g.

Štrajk rudara u Mostaru. Radnici traže povećanje plata. (One im iznose 250—500 dinara mjesечно.) U štrajku je učestvovalo 700 rudara koji su u štrajku izgubili oko 100.000 dinara dnevnička.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, brojevi 271. i 273/1936.)

3. XII 1936. g.

Ponovljeni štrajk nosača u Čapljinji potpuno uspio. Njih 60 dobili povišenje tarife za 50%.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 287/1936.)

1937. godina

5. I 1937. g.

Zbog niskih nadnica (prosjek 13 dinara) štrajkovali radnici firme »Našička« u Zavidovićima. Štrajk prekinut pod uticajem »žutih sindikata.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 4/1937; »Jugoslovenska pošta«, Sarajevo, br. 2319/1937. i 2324/1937; A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 752/1937.)

11. I 1937. g.

Na šumskim radilištima preduzeća »Varda« kod Foče izbio štrajk 500 radnika, pošto prethodni pregovori za uvođenje nove tarife nisu uspjeli. Zahtjevi radnika usvojeni.

(»Jugoslovenska pošta«, Sarajevo, br. 2317/1937.)

25. I — 15. III 1937. g.

Štrajk radnika »Šipada« u Bosanskom Petrovcu.

(Arhiv Bosanske krajine, Banjaluka, Pov. br. 3613/1937.)

Januara 1937. g.

U pilani Dobrljin voden štrajk zbog niskih nadnica i otpuštanja radnika.

(«Četrdeset godina», Zbornik sećanja, Beograd 1960, knj. 3, str. 125.)

11. II 1937. g.

Službeno likvidiran štrajk krojačkih radnika u Mostaru, koji je trajao nekoliko sedmica.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 37/1937.)

17. II 1937. g.

Drvodjeljski radnici u Ustiprači stupili u štrajk. Njihovi zahtjevi su: povećanje nadnica za 20% i vraćanje na posao otpuštenog radničkog povjerenika.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 868/1937.)

27. II 1937. g.

U rudniku zlata Bakovići (Fojnica) došlo do dvosatnog prekida rada, jer je uprava otpustila 86 radnika.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 1046/1937.)

28. II 1937. g.

40 pekarskih radnika iz svih pekara Banjaluke stupilo u štrajk. Rad-

nici traže potpisivanje kolektivnog ugovora kojim će biti regulisan noćni rad i radno vrijeme svedeno na 8 sati dnevno.

(Arhiv Bosanske krajine, Banjaluka, Uprava policije Banjaluka, pov. br. 419/1937.)

9. III 1937. g.

U pilani Crvenković Ljube u Varešu izbio štrajk 80 radnika. Njihovi zahtjevi su: 8-satno radno vrijeme i povećanje dnevnica.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 2450/1937.)

24. III 1937. g.

Već jedanaest dana štrajkuju radnici boksitnog rudnika u Širokom Brijegu. Oni zahtijevaju povećanje nadnica.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 73/1937.)

8—20. IV 1937. g.

Štrajk štamparskih radnika u Tuzli. Radnici tražili povišenje nadnica. Štrajk završen uspješno, radnici dobili povišicu za 10%.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 2185/1937.)

12. IV 1937. g.

U »Željezari dd« Zenica izbio štrajk. U štrajku učestvovalo preko 1.900 radnika. 15. aprila došlo je do sukoba sa žandarima u kome je povrijedeno više radnika.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 2304/1937; AIRP Sarajevo, RP II/164, str. 18; A SFRJ Fond Milana Stojadinovića, fascikla 104/III, Djelvodni protokol Specijalnog odsjeka sarajevske policije 1933—1941. g. br. 117.)

19—20. IV 1937. g.

Štrajk 170 radnika pilane Todorović u Ilijasu. Radnici zahtijevaju povećanje plata. Intervencijom sindikalnih funkcionera iz Sarajeva postignut je sporazum.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 2241/1937.)

28. IV 1937. g.

Štrajk 80 nekvalifikovanih radnika industrijskog preduzeća »Braća Pansini« u Donjem Vakufu. Do štrajka je došlo uslijed lošeg tumaćenja Uredbe o minimalnim nadnicama.

(Arhiv Bosanske krajine, Banjaluka, Pov. br. 376/1937.)

4. V 1937. g.

Počeo štrajk u jednom odjeljenju firme »Butaconi i Venturini« (preduzeće za preradu drveta) u Sarajevu zbog niskih nadnica.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 105/1937.)

10—13. V 1937. g.

Pilanski radnici u Lukama (Čajniče) stupili u štrajk zbog otpuštanja sa posla funkcionera Saveza drvodjeljskih radnika. Štrajkovoalo 50 radnika.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 2498/1937; »Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 110/1937.)

23. V 1937. g.

Na izgradnji Unske pruge izbio spontani štrajk 150 radnika koji traže vraćanje na posao otpuštenih drugova. Štrajk završen uspješno.

(AIRP Sarajevo, RP II/164, str. 8.)

24. V 1937. g.

250 radnika šumske industrije »Ugar« u Sebešiću kod Travnika stu-

pilo u štrajk sa zahtjevom da im se smanji radno vrijeme na 10 časova.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 2601/1937.)

26. V 1937. g.

Štrajk građevinskih radnika u Mostaru. Radnici zahtijevaju povećanje nadnica. Nakon 6 dana štrajka potpisani novi kolektivni ugovor, kojim su radnici dobili tražene povišice. U štrajku je učestvovalo 330 (280 ?) radnika.

(A SFRJ, Fond Milana Stojadinovića, fascikla 14; »Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 123/1937.)

28. V—23. VI 1937. g.

Štrajk 3.590 radnika na izgradnji Unske pruge. Radnici štrajkuju zbog niskih nadnica i visokih cijena u radničkom konzumu. Štrajk završen uspješno.

(A IRP Sarajevo, RP II/164, str. 8; »Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 136/1937.)

3. VI 1937. g.

Štrajk 700 radnika na izgradnji pruge u Ustiprači. Radnici zahtijevaju povećanje plata.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 129/1937.)

8. VI 1937. g.

Štrajk 300 radnika šumskog preduzeća »Bosna Boa« u Banjaluci. Radnici traže povećanje nadnica.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 133/1937.)

10—13. VI 1937. g.

Štrajk građevinskih radnika u Brčkom. Njihov zahtjev je povećanje plata. Štrajk završen potpisivanjem kolektivnog ugovora kojim su radničke plate povećane za 30%.

(»Radnik«, Zagreb, br. 46/1937.)

30. VI—31. VII 1937. g.

Štrajk 104 molersko-farbarska radnika u Sarajevu. Do štrajka došlo zato što poslodavci nisu htjeli pristati na zahtjeve koje su radnici postavili u novom kolektivnom ugovoru. Štrajk završen uspješno. (A SFRJ, Fond Milana Stojadinovića, fascikla 104/III; A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 4439/1937.)

7. VII 1937. g.

U drvnom preduzeću »Varda« u Višegradu svi radnici, njih 500, napustili (obustavili) posao zato što im preduzeće nije isplatilo zarade.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 3325/1937.)

7. VII 1937. g.

U ciglani Augusta Brauna u Sarajevu 52 radnika stupila u štrajk. Uzroci štrajka su male nadnice i prestanak dijeljenja dnevnih obroka od strane preduzeća.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 4522/1937; »Jugoslovenski list«, Sarajevo br. 159/1937.)

22. VII 1937. g.

Štrajk 1.100 radnika na gradnji pruge Ustiprača — Foča (kod sela Kopači). Radnici zahtijevaju povećanje plata. Postignut sporazum po

- kome nekvalifikovani radnik za 8-satno radno vrijeme dobija 20—25 dinara.
(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 3794/1937.)
23. VII 1937. g.
Štrajk pekarskih radnika u Sarajevu. Oni traže novi kolektivni ugovor.
(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 172/1937.)
25. VII—1. VIII 1937. g.
Štrajk 900 radnika rudarskog preduzeća »Montanika« u Majevici. Radnici štrajkovali zato što nisu dobili životne namirnice u radničkom konzumu.
(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 3104/1938.)
28. VII 1937. g.
Štrajk drvodjeljskih radnika u Ustikolini (vjerovatno se radi o Ustiprači, A. H.). Radnici zahtijevaju povećanje plata za 30%, a poslodavci im daju 7%.
(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 176/1937.)
11. VIII—1. IX 1937. g.
Štrajk 300 (250) radnika preduzeća drvne industrije »Durmitor« u Ustiprači. Radnici traže povećanje plata (da se njihove plate usklade sa zakonskim minimumom) i poboljšanje radnih uslova. Postignut sporazum.
(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 4924/1937; »Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 188/1937.)
17. VIII 1937. g.
Konobari u Sarajevu štrajkuju već tri mjeseca. Njihovi zahtjevi su: da im se mjesечно daje za hranu 210 dinara i 90 dinara za stan.
(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 193/1937.)
- August—septembar 1937. g.
U Rujevcu kod Bosanskog Novog vođen četrdesetodnevni štrajk rudarskih radnika.
(»Jugoslovenska pošta«, Sarajevo, br. 2531/1937.)
6. IX 1937. g.
Svi kožarsko-preradivački radnici u Čapljinji stupili u štrajk jer poslodavci nisu htjeli da potpišu kolektivni ugovor. Radnička nadnica iznosi 15 dinara.
(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 210/1937.)
23. IX 1937. g.
Štrajk 400 pilanskih radnika u Begov Hanu. Radnici štrajkuju zbog lošeg snabdijevanja u radničkom konzumu.
(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 4997. i 5323/1937; »Jugoslovenska pošta«, Sarajevo, br. 2532/1937.)
- 3.—8. X 1937. g.
Štrajkovalo 150 radnika rudnika mrkog uglja Kukavice (Rogatica). Dobili povišicu od 35%.
(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 5465/1937.)
9. X 1937. g.
Počeo štrajk radnika u rudniku boksita kod Čitluka (Mostar). Radnici zahtijevaju izmjenu tarifnih uslova.
(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 241/1937.)

26. X — 4. XI 1937. g.
Štrajk krojačkih radnika u Bijeljini. Učesnika 17. Dobili povišenje nadnica za 20%.
(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 5792/1937.)

3—14. XI 1937. g.
U Varešu voden štrajk kolara — vozača. Njih 60 traže povećanje plata i određeno radno vrijeme. Štrajk uspješno završen. Radnici su dobili fiksirano 10-satno radno vrijeme, nedeljni odmor i povišenu platu.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, brojevi 264. i 269/1937.)

10. XII 1937. g.
Štrajk mesarskih radnika u Mostaru. Radnici štrajkuju zbog malih plata.
(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 292/1937.)

1937. g.
Štrajk šumskih radnika u Osječnici (kod Drvara). Policija uhapsila 12 radnika, a zatim je 150 štrajkača navalilo na žandarmerijsku stanicu zahtijevajući da se puste uhapšeni. Torn prilikom žandarmi ubili jednog, a drugog radnika teško ranili.
(A IRP Sarajevo, Memoarska grada, inv. br. 9829, str. 4.)

1937. g.
Prilikom štrajka na Unskoj pruzi (5—6.000 učesnika) policija u Bihaću uhapsila je nekoliko najistaknutijih radničkih voda.
(A IRP Sarajevo, MG, inv. br. 9821, str. 3.)

1938. godina

6—10. I 1938. g.
Štrajk brijačkih radnika u Banjaluci. Radnici zahtijevaju povećanje plata i novi kolektivni ugovor. Nakon četiri dana štrajka potpisani kolektivni ugovor, prema kom su radnici ispod 18 godina dobili mjesecne plate od 450 dinara, a stariji 520 dinara i više, prema slobodnoj pogodbi.
(»Radnik«, Zagreb, br. 80/1938.)

12—27. I 1938. g.
Štrajk 1.100 radnika firme »Ugar« u Turbetu. Radnički zahtjevi za potpisivanje kolektivnog ugovora i za povećanje plata uglavnom usvojeni.

Ovaj petnaestodnevni štrajk pomagali su građani i seljaci sakupljanjem životnih namirnica za štrajkače i njihove porodice.
(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 544/1938. g.; »Jugoslovenski list«, Sarajevo, brojevi 12, 15. i 23/1938.)

8. II 1938. g.
Osmočasovni prekid rada (štrajk) u rudniku uglja »Montanika« u Majevici. Radnici traže sklapanje novog kolektivnog ugovora, regulisanje radnog vremena i povišenje dnevnicu.
(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 803/1938.)

22. III — 5. V 1938. g.
Štrajkovale 184 radnice Tvornice čarapa »Ključ« u Sarajevu. One

zahtijevaju povećanje plata. Štrajkom je rukovodila sindikalna organizacija.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 1783/1938. g.: »Jugoslovenski list«, Sarajevo, brojevi 67, 70, 71, 73, 77, 92, 105. i 106/1938.)

30. III 1938. g.

185 radnika firme »Našička« u Zavidovićima obustavilo rad zbog namjeravane redukcije radnika.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 1240/1938.)

7. IV 1938. g.

Pilanski a zatim i drugi radnici firme »Našička« u Zavidovićima napustili posao, jer su radnički povjerenici koji su potpisali kolektivni ugovor bili potplaćeni od firme.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 1406/1938.)

27. IV — 16. V 1938. g.

Pošto preduzeće nije prihvatiло radničke uslove za potpisivanje kolektivnog ugovora, 700 radnika »Našičke« (Zavidovići?) stupilo u štrajk. Radnici izborili povišenje satnice.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 1706/1938.)

2. V 1938. g.

Štrajk 200 radnika preduzeća »Ugar« u Gornjem Vakufu jer uprava preduzeća nije udovoljila njihovim zahtjevima za povećanje satnica. (U ime radnika pregovore vodila podružnica HRS-a.)

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 105/1938.)

Prije 10. V 1938. g.

Štrajk 400 radnika boksitnog rudnika u Mostaru. Radnici zahtijevaju da im se dnevница poveća na 30 dinara.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 109/1938.)

28. V 1938. g.

Štrajk 300 radnika preduzeća »Montanika« u Majevici. Radnici štrajkuju zato što nisu primili plate.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 2228/1938.)

Maja 1938. g.

Obustava rada na gradnji bolnice u Livnu. Radnici zahtijevaju povećanje plata. Intervencijama vlasti satnica sa 2 povećana na 2,50 dinara.

(A SFRJ, Fond Milana Stojadinovića, fascikla 24.)

Maja 1938. g.

Štrajk 700—800 radnika boksitnih rudnika »Bosanska Krupa« u Grmeču. Radnici zahtijevali povišenje plata. Štrajk završen uspješno. (»Četrdeset godina«, Zbornik sećanja, Beograd 1960, knj. 3. str. 344—345.)

Maja 1938. g.

Štrajk 250 radnika preduzeća »Dalmatia Bauxit« u Širokom Brijegu. Radnici zahtijevaju povišenje plata.

(A SFRJ, Fond Milana Stojadinovića, fascikla 24.)

Maja 1938. g.

Štrajk 200 radnika kamenoloma »Granit« u Jablanici. Radnici zahtijevaju slaganje kolektivnog ugovora. Štrajk završen uspješno.

(A SFRJ, Fond Milana Stojadinovića, fascikla 24.)

18—21. VI 1938. g.

Obustava rada u preduzeću »Varda« u Višegradu. Do obustave došlo zato što radnici nisu dobili predujam.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 2509/1938.)

25—27. VI 1938. g.

Štrajk željezničkog osoblja zaposlenog kod »Našičke« u Zavidovićima okončan je pošto je preduzeće prihvatiло sve radničke zahtjeve.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 2617/1938.)

6. VII 1938. g.

Štrajk 25 činovnika raznih osiguravajućih društava u Sarajevu.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 3240/1938.)

13. VII 1938. g.

Štrajk 180 pilanskih radnika u Bosanskoj Krupi. Radnici stupili u štrajk zato što »Jugoslovensko AD« preduzeće uslijed klirinških neprilika nije u mogućnosti da isplati 40 zaradenih dnevница.

(Arhiv Bosanske krajine, Banjaluka, BU, Banjaluka, Pov. br. 3589/1938.)

16. VII 1938. g.

Štrajk 661 radnika preduzeća »Šipad« u Zavidovićima zbog neispunjene zarade. Štrajk likvidiran istog dana.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 2971/1938.)

25. VII 1938. g.

Štrajk 250 magacinskih radnika u Brčkom. Radnici zahtijevaju povećanje nadnica.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 2957/1938.)

28. VII 1938. g.

450 građevinskih radnika u Banjaluci stupilo u štrajk. Radnici traže: povišenje satnica, 9-satno radno vrijeme, 100% plaćanje prekovremenog rada i zabranu akorda.

(Muzej revolucije Sarajevo, Predratni materijal, kutija III, inv. br. 413/37798-57.)

Jula 1938. g.

Štrajkovali industrijski radnici Ljubije. Traže povišenje nadnica i slobodu zbora i dogovora.

(A IRP Sarajevo, MG, inv. br. 9789, str. 2.)

2—8. VIII 1938. g.

Štrajk 370 radnika rudnika uglja »Đurdevik A. D.« u Đurdeviku kod Tuzle zbog otpuštanja petnaestorice radnika sa posla.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ brojevi 3923. i 3681/1938.)

5. VIII 1938. g.

Štrajk 65 radnika rudnika željezne rude u Pržiću kod Vareša jer nisu dobili svoju zaradu.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 3233/1938.)

13. VIII 1938. g.

Štrajk 700 radnika preduzeća »Šipad« u Zavidovićima zbog neredovne isplate zarada.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 3307/1938.)

13—22. VIII 1938. g.

Štrajku pilanskih radnika iz Čardaka, Potoka i Srnetice, sela između Ključa i Drvara (počeo 13. VIII, a trajao do 22. VIII) pridružilo se

700 radnika manipulacije u Mijačici (Ključ). Radnici od »Šipada« zahtijevaju 8-satno radno vrijeme, minimalne nadnice od 25—30 dinara, posebne dodatke na teže poslove itd. Radničke zahtjeve potpisao štrajkački odbor od 7 članova.

(Arhiv Bosanske krajine, Banjaluka, Pov. br. 1063/1938.)

17—19. VIII 1938. g.

Štrajk 1.900 (1.200?) radnika »Šipadove« strugare u Drvaru. Radnici zahtijevaju povećanje plata. Radnički zahtjevi uglavnom usvojeni. Pregovori vođeni direktno sa generalnim direktorom »Šipada« Ulgmanskim.

(Arhiv Bosanske krajine, Banjaluka, Pov. br. 702/1938.)

18. VIII — 2. IX 1938. g.

Štrajk opančarskih radnika u Bijeljini. Radnici zahtijevaju povišenje plata. Učestvovala 22 radnika.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 4946/1938.)

24—28. VIII 1938. g.

Štrajk 633 (631) radnika firme »Našička« u Begov-Hanu. Radnici zahtijevaju povećanje nadnica. Potpisani kolektivni ugovor.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 5911/1940.)

19. IX 1938. g.

Počeo štrajk 200 obućarskih radnika u Sarajevu.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 220/1938.)

10. X 1938. g.

U Han-Kramu (kod Sokoca) izbio pokret radnika firme »Ugar« zbog niskih nadnica i dugog radnog vremena.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 4058/1938.)

30. XI 1938. g.

Štrajk lučkih i pilanskih radnika u Bosanskom Šamcu likvidiran potpisivanjem kolektivnog ugovora. U njemu je učestvovalo 188 radnika.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ brojevi 351. i 751/1938.)

5. XII 1938. g.

700 radnika preduzeća »Šipad« u Zavidovićima stupilo u štrajk, jer se preduzeće ne pridržava kolektivnog ugovora.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ brojevi 7275/1938. i 5911/1940.)

1938. g.

Štrajkovali građevinski radnici u Banjaluci zbog malih nadnica i slabih životnih uslova.

(»Glas sindikalno organizovanih radnika«, Zagreb. br. 18/1939. str. 7.)

1938. g.

Štrajk 130 radnika u Mrković-Kolu kod Čajniča (»Šipadovi«), jer nisu dobili platu.

(A SR BiH, BU, Pov. br. 5911/1940.)

1939. godina

Prije 24. II 1939. g.

U Sarajevu voden štrajk kožarsko-prerađivačkih radnika.

(A SFRJ, Fond Milana Stojadinovića, Djelovodni protokol sarajevske policije, 1933—1941. g. br. 286.)

April 1939. g.

Štrajk 60 bolesnika u Kasindolu zbog loše ishrane. Štrajk završen uspješno.

(»Glas sindikalno organizovanih radnika«, Zagreb, br. 3/1939. str. 5.)

13. V 1939. g.

U pilani Petrović Vladimira u Lukama kod Čajniča stupilo u štrajk 25 radnika zbog otpuštanja sa posla.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 2133/1939.)

29. V — 5. VII 1939. g.

Štrajk 210 stolarsko-mašinskih radnika iz više privatnih radionica u Sarajevu. Radnici zahtijevaju da im se nadnice povise za 15% i skrati radno vrijeme. Novim kolektivnim ugovorom nadnice su povećane za 10%. Štrajk je trajao 40 dana.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 5911/1940; »Jugoslovenski list«, Sarajevo, brojevi 127. i 157/1939. g.; »Glas sindikalno organizovanih radnika«, Zagreb, br. 8. i 14/1939. i »Ujedinjeni sindikati«, Beograd, sveska 3—9, str. 65.)

Maja 1939. g.

Štrajk zidara, tesara i ostalih građevinskih radnika u Sarajevu zbog malih nadnica. Dobili povišicu od 50% (?).

(»Glas sindikalno organizovanih radnika«, Zagreb, br. 5. i 14/1939. g.)

15. VI — 17. VII 1939. g.

Štrajk oko 600 radnika »Šipada« u Zavidovićima. Radnici porušili 140 metara pruge kako bi spriječili prevoz balvana za firmu Simovića, jer smatraju da se davanjem neprerađenih balvana toj firmi smanjuje mogućnost njihove zarade. Štrajk uspješno priveden kraju. Potpisani kolektivni ugovor u kome su povećane nadnice radnika. Povremeno radnicima »Šipada« priključivali su se i radnici ostalih firmi drvene industrije u Zavidovićima tako da se broj štrajkača penjao i do 2.000.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 3590/1939. g.; »Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 141, 142. i 167/1939.)

16—23. VI 1939. g.

Štrajk 160 pilanskih radnika u Putićevu (kod Travnika) zbog malih plata.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 5911/1940.)

26. VI — 7. VII 1939. g.

Štrajk 25 kvalifikovanih građevinskih radnika u Bijeljini. Traže povišicu plata.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 3012/1939.)

Polovinom augusta 1939. g.

Štrajkovali šoferi boksitnih rudnika kod Mostara zbog niskih nadnica i dugog radnog vremena. Potpisani kolektivni ugovor po kome su radnici dobili veće plate.

(»Glas sindikalno organizovanih radnika«, Zagreb, br. 24/1939. str. 3; »Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 194/1939.)

Prije septembra 1939. g.

Vođen štrajk obalskih radnika u Brodu.

(»Ujedinjeni sindikati«, Beograd, sv. 3—9/1939. str. 65.)

18—22. IX 1939. g.

450 pilanskih radnika firme »Varda« u Dušću (Višegrad) napustilo posao zbog neisplaćenih nadnica za avgust i predujma za septembar.
(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 3889/1939.)

Septembar 1939. g.

Voden štrajk u rudniku uglja Lješljani kod Bosanskog Novog.
(»Četrdeset godina«, Zbornik sećenja, Beograd 1960, knj. 3. str. 125.)

21. X 1939. g.

550 rudara sa Majevice stupilo u štrajk jer nisu dobili plate za tri mjeseca.
(»Glas sindikalno organizovanih radnika«, Zagreb, br. 21/1939. g. str. 5; A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 5911/1940. i »Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 254. i 279/1939.)

17. XI 1939. g.

Radnici na izgradnji željezničke pruge u Tribiji kod Olova obustavili rad jer preko mjesec dana nisu primili zaradu.
(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 276/1939.)

18. XI 1939. g.

670 pilanskih radnika preduzeća »Našička« u Zavidovićima napustilo rad u znak protesta što se preduzeće ne pridržava kolektivnog ugovora.
(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 4691/1939.)

28. XI 1939. g.

Počeo štrajk obućarskih radnika zaposlenih kod Alberta Kabilja u Mostaru.
(»Glas sindikalno organizovanih radnika«, Zagreb, br. 38/1939. g. str. 7.)

8. XII 1939. g.

45 krojačkih radnika Banjaluke stupilo u štrajk, pošto već dva mjeseca ne mogu da se sporazume sa poslodavcima oko novog kolektivnog ugovora. Radnici tražili povećanje plata.
(Arhiv Bosanske krajine, Banjaluka, Uprava policije Banjaluka, Pov. br. 2909/1939. g.)

9. XII 1939. g.

Obustava rada u »Šipadovoju« pilani u Zavidovićima. 599 radnika obustavilo posao jer nisu dobili predujam.
(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 5096/1939. g.; »Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 294/1939.)

9—13. XII 1939. g.

Štrajk 232 člana Udruženja obalskih radnika u Bosanskom Šamcu. Radnici tražili povišenje nadnica i kolektivni ugovor.
(A IRP Sarajevo, RP II/470.)

29. XII 1939. — 5. I 1940. g.

Štrajkovalo 600 radnika preduzeća »Šipad« u Zavidovićima zbog toga što im je preduzeće najavilo kolektivni otkaz. Postignut sporazum.
(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 278/1940.)

Decembra 1939. g.

Štrajkovali poljoprivredni radnici u Ljubuškom zbog vrlo malih plata.

(»Glas sindikalno organizovanih radnika«, Zagreb, br. 38/1939. g. str. 2.)

1940. godina

5—8. I 1940. g.

Štrajkovalo 300 neorganizovanih radnika Duvanske stanice u Ljubuškom. Radnici štrajkovali zbog toga što im nisu povećane nadnice i zbog otpuštanja nekoliko radnika sa posla. Petorica vođa štrajka kažnjeni zatvorom od 2 do 10 dana.

(A IRP Sarajevo, RP II/366, 368, 369, 371, 372a, 373, 382.)

19. I 1940. g.

Štrajk šumskih radnika u Han-Pijesku. Radnici štrajkovali zato što firma daje poslove raznim akordantima, koji onemogućavaju posao stalnim radnicima.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 16/1940.)

30. I — 5. II 1940. g.

Štrajk 34 namještenika »Našičke« u Begov-Hanu. Oni traže povećanje plata. Zbog ovog štrajka još 320 radnika (nekvalifikovanih) ostalo bez posla.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 818/1940.)

Januar 1940. g.

Štrajkovali kožarsko-preradivački radnici u Bosanskoj Dubici. Štrajk trajao 3 dana i završen potpisivanjem prvog kolektivnog ugovora sa poslodavcima.

(»Glas sindikalno organizovanih radnika«, Zagreb, br. 3/1940. g. str. 7.)

7. II 1940. g.

Štrajk šumskih radnika u Kusačama, Devetaku i Studenoj Gori (na Romaniji) i dalje traje. Radnici traže povoljnije uslove rada.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 32/1940.)

19—25. III 1940. g.

Štrajkovalo 50 radnika tvornice platna d. d. Vlčković u Mostaru. Radnici zahtijevaju povećanje nadnica. Potpisani novi kolektivni ugovor u kome su povećane radničke nadnice. Neki štrajkači su uhapšeni.

(A IRP Sarajevo, RP II/441, 446, 447, 448, 453, 455, 458. i 469; »Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 68/1940.)

23. III 1940. g.

Poslije tromjesečnog štrajka šumskih radnika u Han-Pijesku, koji je voden zbog malih plata, radnici došli na posao.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 71/1940.)

1. IV 1940. g.

80 radnika drvene industrije firme »Bistrica« u Dobrom Polju kod Trnova štrajkovalo pola dana. Dobili su tražene povišice.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 1829/1940.)

11—18. IV 1940. g.

Štrajkovalo 350 radnika u pilani Mokro kod Sarajeva. Radnici zahtijevali povećanje plata. Postignut je sporazum.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 2166/1940. g.; »Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 93/1940.)

25. IV — 22. V 1940. g.

Štrajk oko 300 radnika preduzeća »Šipad« u Ustiprači. Radnički zahtjevi uglavnom usvojeni (postignut sporazum o 8-satnom radnom vremenu, plati, prekovremenom radu itd.).

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 2587/1940. g., 2718. i 5911/1940. g.; »Jugoslovenski list«, Sarajevo, brojevi 103. i 122/1940.)

2. V — 1. VII 1940. g.

Štrajkovalo 90 opančarskih radnika u Banjaluci.

(»Radnički tjednik«, Zagreb, br. 7. i 9/1940. g.)

9. V 1940. g.

Radnici tvornice platna Vitković u Mostaru ponovo su napustili posao zbog raznih loših postupaka od strane uprave preduzeća.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 110/1940.)

Prije 16. V 1940. g.

Preko 300 radnika ugljenokopa »Tušnica« u Livnu stupilo u štrajk. Traže povećanje nadnica, novi kolektivni ugovor, 8-satno radno vrijeme itd.

20. maja ovaj rudnik je otpustio 300 radnika zbog reorganizacije u preduzeću.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, brojevi 114. i 147/1940.)

13. VI 1940. g.

Štrajk 250 radnika rudnika uglja »Litva« u Živinicama zbog otpuštanja radnika sa posla.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 5911/1940.)

Polovinom VI 1940. g.

Štrajk 100 opštinskih radnika u Mostaru. Radnici zahtjevali poboljšanje materijalnog položaja. Štrajk uspješno završen.

(»Radnički tjednik«, Zagreb, br. 46/1940. g. str. 3; »Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 144. i 148/1940.)

18—25. VI 1940. g.

Štrajkovalo 28 obućarskih radnika u Mostaru. Radnici su dobili povisicu plate u iznosu od 25%.

(»Radnički tjednik«, Zagreb, br. 6. i 7/1940. g.; »Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 147. i 148/1940.)

25. VI — 11. VII 1940. g.

Štrajk montera i instalatera u Sarajevu. Štrajkom rukovodio Savez kovinarskih radnika. Radnički zahtjevi za povećanje plata i poboljšanje radnih uslova djelomično usvojeni.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 3368/1940. g.; »Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 149, 156. i 163/1940. g.; »Radnički tjednik«, Zagreb, br. 7/1940. g. str. 3.)

27. VI 1940. g.

Na pruzi Prijedor—Knin i Srnetica—Jajce obustavljen cjelokupni saobraćaj zbog štrajka 1.000 radnika i namještenika (»Šipadovih«), koji traže povećanje plata srazmjerne skupoći.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 151/1940.)

23. VII 1940. g.

Štrajk 100 radnika koji su radili na podizanju silosa u Mostaru. Radnici traže povećanje nadnica. Zahtjev usvojen.
(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 173/1940.)

5. VIII 1940. g.
Štrajk 400 radnika »Našičke« u Zavidovićima zbog neredovnog snabdijevanja životnim namirnicama. 24. VIII potpisani sporazum.
(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 3875/1940. g.; A IRP Sarajevo, RP II/480, 481. i 482.)
6. VIII — 12. IX 1940. g.
Zbog niskih nadnica štrajkovali krojači u konfekcijskim zadrugama u Mostaru.
(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 188/1940.)
21. VIII 1940. g.
Štrajk rudara u Repniku kod Tuzle. Radnici zahtijevaju povećanje plata. Postignut sporazum.
(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 4872/1940.)
23. VIII 1940. g.
Počeo petonedjeljni štrajk 1.200 rudara Ljubije pokrenut zbog neisplaćenih povišica.
(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 201/1940. g.; A IRP Sarajevo, MG, inv. br. 9789, str. 5, sjećanje Osmana Karabegovića.)
- 3—12. IX 1940. g.
Štrajk 438 opštinskih radnika u Sarajevu zbog niskih nadnica. Radnici dobili traženu povišicu.
(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 4420/1940. g.; »Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 208, 217. i 225/1940.)
3. IX 1940. g.
Jednodnevni štrajk 120 radnika na izgradnji pruge Semizovac—Oovo. Štrajk vođen zato što radnici nisu dobili zaslужene zarade.
(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 4394/1940. g.; »Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 213/1940.)
4. IX 1940. g.
Poslije zatvaranja Radničkog doma u Mostaru organizovan je protestni generalni štrajk u kome je učestvovalo 2.000 radnika. Istaknuti radnički rukovodioци Rade Bitanga, Nikola Abramović i dr. uhapšeni.
(A IRP Sarajevo, RP II/478. i 496; »Jugoslovenska pošta«, Sarajevo, br. 3431/1940. i »Četrdeset godina«, Zbornik sećanja, Beograd 1960, knj. 3, str. 112.)
- 4—30. IX 1940. g.
Štrajkovalo preko 700 radnika Tvornice tanina u Zavidovićima. Radnici zahtijevaju povećanje plata. Postignut sporazum. (Prema »Jugoslovenskom listu«, Sarajevo, br. 243/1940, štrajk je trajao do 11. X 1940. g.)
(A SR BiH, BU, Pov. br. 4633/1940; A IRP Sarajevo, RP II/480, 481. i 482; »Jugoslovenski list«, Sarajevo, brojevi 215. i 224/1940. g.)
- 6—19. IX 1940. g.
U Sarajevu voden štrajk preko 100 krojača zaposlenih u konfekcijskim zadrugama. Radnici zahtijevaju povećanje plata. Postignut je

sporazum kojim su radnici dobili 30% povišice. Štrajkom rukovodila Podružnica šivačko-odjećnih radnika u Sarajevu.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 5911/1940; »Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 216, 219, 223, 226, 231. i 247/1940.)

11. IX 1940. g.

Opštinski radnici u Sarajevu nakon neuspjelih pregovora za povećanje nadnica (nisu pristali na povišicu od 2 dinara dnevno) napustili su posao i stupili u štrajk. Štrajkuje 428 radnika. Sporazum nije postignut.

(A SR BiH, BU, Pov. br. 4420/1940; »Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 216/1940.)

12. IX 1940. g.

Šumski radnici u Studenoj Gori (Han-Pijesak) zbog niskih nadnica napustili posao i stupili u štrajk (njih 21). Radnički izaslanici za pregovore sa poslodavcima uhapšeni.

(A IRP Sarajevo, prepisi iz 1942. g.)

Oko 10—30. IX 1940. g.

Štrajk 44 stolarska radnika u Banjaluci. Sklopljen kolektivni ugovor.

(Arhiv Bosanske krajine, Banjaluka, BU, Pov. br. 313/1940.)

21. IX 1940. g.

U Trebinju je završen štrajk krojačkih radnika i, po sporazumu, akordne plate radnika povećane su za 30%.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 225/1940.)

25. IX 1940. g.

Štrajk radnika firme »Našička« u Begov-Hanu zbog niskih nadnica. Učesnika 330. (4—16. X 1940. g. isti štrajk?).

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 4633. i 5709/1940.)

26. IX 1940. g.

Štrajk 65 nekvalifikovanih šumskih radnika Trgovinsko-industrijske banke u Podzidu (Rogatica) zbog niskih nadnica.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 4665/1940.)

14—26. X 1940. g.

Štrajkovali splavarski radnici u Međeđi (Rogatica). Traže povećanje nadnica sa 50 na 65 dinara i povišenje nagrada za prevezen jedan splav sa 250 na 350 dinara.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 5232/1940.)

Početak novembra 1940. g.

Štrajkovalo 150 radnika preduzeća »Kozila« u Drinićima kod Bosanskog Petrovca. Radnici zahtijevaju povećanje plata. Štrajk završen polovinom decembra.

(»Četrdeset godina«, Zbornik sećanja, Beograd 1960, knj. 3, str. 323.)

6—9. XI 1940. g.

Štrajk 60 radnika građevinskog preduzeća »Bjelobaba« u Bihaću. Radnici zahtijevaju povećanje minimalne nadnice (prema propisima) i smanjenje radnog dana. Radnički zahtjevi su usvojeni, pa je potpisani kolektivni ugovor.

(Arhiv Bosanske krajine, Banjaluka, Pov. br. 2659/1940; »Glas saveza radnika i seljaka«, br. 5/1941. i »Radnički tjednik«, Zagreb, br. 31/1940.)

12—16. XI 1940. g.

Štrajkovalo oko 120 šumskih radnika iz Mokrog kod Sarajeva. Tražili su povećanje plata.

(A SR BiH, BU, Pov. br. 5571/1940.)

17. XI 1940. g.

Počeo štrajk 120 radnika tvornice gipsa »Sana« u Blagaju kod Bosanskog Novog zbog niskih nadnica. Nakon 65 dana štrajk uspješno završen.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 275/1940; »Četrdeset godina«. Zbornik sećanja, Beograd 1960, knj. 3, str. 127.)

23—26. XI 1940. g.

Štrajk 43 mesarska radnika iz 21 radnje u Banjaluci. Mesari zahtijevaju potpisivanje kolektivnog ugovora. Samo 6 poslodavaca potpisalo kolektivni ugovor, a ostali to nisu učinili najviše zbog slabog vođenja štrajka od strane podružnice.

(Arhiv Bosanske krajine, Banjaluka, Uprava policije Banjaluka, Pov. br. 3334/1940.)

26. XI 1940. g.

Štrajk 60 brijako-frizerskih radnika iz 47 radnji Banjaluke. Do štrajka je došlo zato što se radnici ne mogu da slože s poslodavcima u pitanjima radnog vremena i visine nadnica. 4. XII 1940. g. štrajk još uvijek traje.

(Arhiv Bosanske krajine, Banjaluka, Uprava policije Banjaluka, Pov. br. 3380/1940.)

29. XI 1940. g.

Štrajk 60 radnika iz Brataljevića i Paklenice (Kladanj). Dobili traženo povećanje nadnica za 8 dinara.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 4865/1940.)

Prije 1. XII 1940. g.

Štrajk oko 700 rudarskih radnika u Ljubiji za povećanje plata nije uspio.

(»Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 285/1940.)

14. XII 1940. g.

Štrajk neorganizovanih radnika zaposlenih u privatnim radionicama za izradu bijelog rublja u Sarajevu.

(A IRP Sarajevo, RP II/499, 500. i 501.)

1941. godina

1—4. II 1941. g.

Štrajk jednog dijela radnika zaposlenih u pilani »Romanija« u selu Derventa, srez Sarajevo. Radnici traže povišice plata. Štrajk nije uspio.

(Muzej revolucije, Sarajevo, Predratni materijal, kutija II, inv. br. 81/6160-8.)

4. II 1941. g.

Štrajk 800 radnika zaposlenih u rudniku uglja »Đurđevik« u Đurđeviku kod Tuzle. Radnici su obustavili rad zato što im nije izdavano brašno u konzumu.

(A SR BiH, BU, Pov. br. 684/1941.)

15—20. II 1941. g.

Štrajk oko 600 radnika rudnika »Montanika« u Majevici zbog neisplaćenih nadnica.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 972/1941.)

27. II 1941. g.

Štrajk 700 radnika industrije drveta »Našička« u Zavidovićima zbog neredovne isporuke životnih namirnica.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 1042/1941.)

15. III 1941. g.

Štrajk 50 šivačko-odjećnih radnika u Sarajevu.

(A SR BiH, BU, Pov. DZ br. 1294/1941.)

19. III 1941. g.

Likvidiran štrajk radnika preduzeća »Šipad« u Zavidovićima. Radnici su dobili povišice dnevica za 15%.

(Muzej revolucije Sarajevo, Predratni materijal, kutija II, inv. br. 80/6161-8.)

Referat i diskusija o „Predlogu studijskog projekta za istoriju SFRJ.“*) vođena na sastanku 3. novembra 1964. godine u Sarajevu u organizaciji Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta

Veselin ĐURETIĆ

O »PREDLOGU STUDIJSKOG PROJEKTA ZA ISTORIJU SFRJ«*)

Savremeni društveni razvitak je složenošću pojava i odnosa stavljanja istorijsku nauku pred zadatak da još više razradi marksistički i kritički teorijsko-metodološki pristup ocjeni istorijskih kretanja. Imamo namjeru da ovdje iznesemo samo nekoliko napomena o razvoju istorijskih istraživanja kod nas. Ne pretendujući da sistematski izlažemo neke teorijsko-metodološke probleme savremene historiografije, željeli bismo da naglasimo potrebu da se o njima diskutuje šire i organizovanije.

U Studijskom projektu za istoriju SFRJ, radu grupe naučnih radnika iz Beograda na čelu sa dr Brankom Petranovićem, uočavaju se mnogi od tih zadataka, a za neke od njih predviđaju se i rješenja. I pored toga Projekat, umjesto da daje konkretniji metodološko-teoretski osvrt na savremeno društvo, ratuje sa dilemama o mogućnosti i nemogućnosti istraživanja njegove suštine, sa problemima čije je rješavanje pretpostavka naučnom istraživanju.

Period socijalističke izgradnje kod nas je prvi put, koliko-toliko, istorijsko-sintetički obrađen u Pregledu istorije SKJ. Ali, kako i sami autori ističu, ovaj dio Pregleda ima dosta elemenata istorijske retrospektive, problemskog načina iznošenja činjenica, nedovoljne sistematicnosti. Razumljivo je da nije bio ni cilj da se obradom jedne vodeće političke organizacije analizira čitav društveni organizam, bez obzira što ga je ta organizacija usmjeravala. Ipak i obuhvaćeni problemi nameću pitanje »šta« i »u kojikoj mjeri« treba obraditi; možda zbog toga autori ovog dijela Pregleda nisu obradili dovoljno ni istoriju KPJ, ni istoriju društva. Naše je mišljenje da, ne samo zbog toga, istorijska obrada posljednjeg perioda traži posebna razmatranja. Ulozi i rezultatima djelovanja Partije nužno je pretpostaviti strukturu i karakter društva u kome se odvija njen akcija. Jer marksističko proučavanje istorije mijenja odnos ideja i činjenica; umjesto hipertrfije subjektivističkih i normativističkih koncepcija progovara stvarnost u svoj svojoj idejnoj i materijalnoj raznovrsnosti, kao potvrda ili negacija tih koncepcija.

*) Dio ovog referata objavljen je u »Socijalizmu« br. 1/1965. godinu.

Zato je istoriju socijalističkog društva nemoguće suštinski obraditi bez njegove subjektivne vodeće snage, kao što je i istoriju KPJ, odnosno SKJ, nemoguće suštinski obraditi bez istorije društva. Moguće je pisati samo istoriju idejnih osnova glavne subjektivne snage društva.

Odgovarajući na pitanja o mogućnosti i teškoćama istorijskog istraživanja savremenog svijeta, autori konfrontiraju svoje stavove stavovima zagovornika tzv. istorijske distance, priznajući i sami mnogobrojne teškoće objektivne i subjektivne prirode.

Naše je mišljenje da su dileme ovakve vrste prevaziđene vremenom i uslovima. Umjesto pitanjâ o mogućnosti saznanja, koja su uslovljena razlozima političkog oportuniteta, naše vrijeme čini aktuelnim pitanje o mogućnosti i nemogućnosti sagledavanja kompleksnih društvenih kretanja, saznanje njihove suštine, što, prije svega, zavisi od subjektivnih mogućnosti istoričara i drugih istraživača.

Posljednjih decenija društveni razvitak je složenošću pojedinih pojava i oblasti djelatnosti postavio pred društvene nauke nove zadatke. On upućuje na istraživanje većeg broja pojava i razjašnjavanje njihovih odnosa, kako bi se objasnila i sama suština istorijskog razvoja, što prevazilazi mogućnosti individualnog savladivanja. Istorisko kretanje pojavljuje se kao odnos ekonomskog, društvenog, političkog i kulturnog razvijanja u svim svojim oblicima i odnosima.

Zato marksističko saznanje ne prepostavlja samo usvajanje dialektičkog metoda, nego i kolektivan pristup cjelokupnom procesu istorijske obrade. A to praktično znači da istoriju počinju da pišu istoričari, ekonomisti, pravnici, politikolozi, sociolozi, socijalni psiholozi, filozofi. Nije uslov saznanju postojanje vremenske distance (koja se opravdava prožetošću dogadaja politikom i tekućim zbivanjima ili, pak, političkim oportunitetom), nego materijalni i kadrovski uslovi za svestrano sagledavanje savremenih kretanja. Ako prožetost događaja politikom gledamo sa stanovišta odnosa istoričara prema njima, na prvo mjesto se postavlja pitanje mogućnosti saznanja konkretnog događaja, bilo zbog specifičnog karaktera samog događaja, bilo zbog subjektivnih mogućnosti istoričara. No, ako istorijsko saznanje ima korijena u društvenom saznanju, onda se istorijski odnos identificira sa društvenim odnosom prema problemu, utoliko više što je i sam istoričar u socijalizmu aktivni činilac u društву, koji svojim vlastitim naučnim radom doprinosi određenom smjeru razvijanja.

Buržoaski istoričar (pri tome mislimo na one klasno ograničene) je zainteresovan za opravdanje buržoaske vladavine, a samim tim i za osudu njoj suprotnih tendencija. Marksističko saznanje polazi sa društvenih klasnih osnova, jer je radnička klasa, po prirodi stvari, zainteresovana da otkrije istinu radi punog poznavanja svog klasnog ugnjetača. Marksu nije mnogo smetala vremenska distanca da objektivno prikaže revolucionarna kretanja u Francuskoj 1848. godine i kasnije.

Istoričar u socijalističkom društvu nalazi se u drugačijem položaju. Društvo je zainteresovano da svestrano otkrije svoju suštinu radi otkrivanja tendencija razvijanja, radi daljeg usmjeravanja društveno-ekonomskih kretanja. Time je mogućnost saznanja određena mogućnošću angažovanja na liniji određenog društvenog razvijanja, ne angažovanja u usko političkom, nego u praktičnom, revolucionarnom smislu.

Smetnje istorijskom saznanju ne leže toliko u živim nosiocima događaja, političkom oportunitetu i nepristupačnosti glavnih izvora koliko u specifičnom karakteru epoha. Sama činjenica da je socijalističko društvo po svojoj opštoj strukturi »prelazna etapa« prepostavlja takvo saznanje koje je na liniji borbe za razvoj novog društva. Do objektivnog istorijskog saznanja može se doći samo utolikoj koliko ono ima za predmet objektivne društvene potrebe, koje su izraz tendencija revolucionarnog razvoja društva.

Suština istorijskog zbivanja određena je odnosom društvenih snaga. Pošto je istoričar dio određenih društvenih snaga, to on pomoću poznavanja tih snaga dolazi do spoznавanja suštine dijela društva. Ali sama činjenica o njegovoj povezanosti sa tim društvenim snagama uslovjava i njegovu povezanost sa određenim društvenim interesima, svjesno ili stihijski. To je situacija kada se istoričar nade u »solidarnoj masi«. Tada se mogućnost spoznaje uslovjava mogućnošću ili nemogućnošću posmatranja konkretnog društva »iz mase«. Rijeku je najlakše osjetiti u matici, ali ju je jedino moguće posmatrati sa obale.

To je problem mogućnosti objektivnog ocjenjivanja društva sa kojim se on ideološko-politički i praktično identifikuje, pa je i samo istorijsko istraživanje određeno tim stanjem, makar i posredno. U istoričaru bivstvuju dvije dileme: profesionalna, koja iziskuje objektivan prilaz događajima, i ideološko-politička, koja ga određuje kao solidarnog člana društva i traži od njega da djeluje na liniji određenih interesa. Da li ove dileme vode konfliktu ili sopstvenom razrješenju zavisi od realnog odnosa naučne objektivnosti i ideologije društva čije se istorijsko istraživanje vrši. Ukoliko ideologija jednog društva prepostavlja nauku radi ostvarivanja svojih interesa, ovaj konflikt se, u principu, razrješava. Ukoliko ostvarivanje interesa jednog društva ne prepostavlja njegovo naučno saznanje utolikoj se najčešće sloboda mišljenja jednog istraživača istorije izražava samo kao sloboda registrovanja posljedica, a ne i ukazivanje na uzroke.

U etapi samoupravljanja proizvođača društvena kretanja se predstavljaju kao kompleks zakonitih i raznovrsnih procesa istorijskog razvitka, čije se perspektive jasno mogu sagledati u oblasti realnog života, u samoupravnoj praksi, a tu se crpu i elementi istorijskog sagledavanja i ocjenjivanja cijelokupnih procesa kao sistema realnog života i njegovih tendencija.

Samoupravni odnosi postaju osnova na kojoj se nauka može razvijati u punoj širini i oblik društvene djelatnosti za prevazilaženje devijacija u društvu, za stalno unapređenje društvenog razvoja. Zato i organizacija naučnog istraživanja mora biti adekvatna društvenom razvitku.

Da sada kažemo nekoliko riječi i u vezi s pitanjem profesionalne ograničenosti istoričara savremenog društva. Takozvani »čisti istoričari« ili istoričar u užem smislu u savremenim uslovima mogao bi biti običan evidentičar događaja, a ne i procesa. Istoričar ranijih epoha vidio je uticajne ličnosti, koje su oličavale kretanja, i »bezbojnu« masu, kojom se vladalo. Zato se istorija često predstavljala kao životopis kreativnih ličnosti. Buržoaske i buržoaskodeinokratske revolucije istakle su masu kao materijalnu snagu. U očima progresivnog istoričara ona dobija svoju »boju« u vidu raznih formalnih i neformalnih u njoj uticajnih grupa.

Buržoaski istoričar je obično vidi u oblicima koji predstavljaju otjelovanje buržoaskih klasnih interesa. On zaboravlja na kretanje u njoj, koje znači negaciju buržoaskog društva.

Stupanjem na istorijsku scenu radničke klase, uzburkana masa postaje faktor kretanja u vidu raznih društveno-političkih organizacija koje, djelujući u njeno ime, afirmišu suštinu društva. Ali, time istoričar faktički prestaje biti »čist« istoričar. On se počinje baviti proučavanjem odnosa između vladajućih klasa i vladajućih ličnosti, s jedne strane, i potčinjenih klasa, s druge. Proučavanjem društveno-ekonomskih i političkih kretanja određenih odnosom društveno-ekonomske strukture, materijalne kulture, političkih i pravnih institucija itd. istorija faktički postaje preuska da akceptira sva ta kretanja. Otada ona sadrži u sebi i filozofiju, sociologiju, ekonomiku, pravne doktrine, socijalnu psihologiju itd. Društveno-politički okviri klasičnog buržoaskog društva iz klasnih razloga nisu dozvoljavali da istorija postane kompleksna društvena nauka.

Marksistička istoriografija traži kvalitetno drugačiji prilaž društvenom razvitku: od prethodnog postupka do naučne obrade. Proučavanjem savremenih ekonomskih kretanja ulazi se u bezbroj raznih tokova društvenog bića i društvene svijesti, pa istorija postaje nemoćna bez saradnje sa ostalim društvenim naukama. Jer nisu u pitanju samo događaji, završeni ili nezavršeni, nego raznovrsni odnosi nikli na određenoj ekonomskoj osnovi. Važan predmet proučavanja našeg savremenog istoričara je sama ta ekomska osnova. Treba ispitati koliko je ona socijalistička, a koliko u njoj objektivno ili subjektivno bivstvuju ostaci starog društva, koliko takva struktura razvija ili sputava društveno-ekonomske odnose.

U analizi društveno-ekonomskih odnosa kao jedno od osnovnih pitanja postavlja se odnos između normativnog i stvarnog. U najširem smislu to je odnos između teoretskih osnova marksizma i konkretnе socijalističke prakse. Koliko je i kako je teoriju marksizma bilo moguće stvaralački primijeniti u specifičnim uslovima naše stvarnosti? Koliko su eventualna odstupanja rezultat subjektivnih, a koliko objektivnih okolnosti, odnosno dogmatskog shvatanja marksizma? Ta proučavanja traže specijalističke problemske radove.

Izučavanje odnosa između normativnog i stvarnog u našem društву uslov je za sagledavanje realnih odnosa. Treba utvrditi koliko je normativizam institucionalnih formi zaista efektan u našem životu. U tom proučavanju postoji više etapa: izučavanje konstruktivnosti ili nekonstruktivnosti saveznih institucija i njihovih normi, izučavanje lokalnih institucija i njihovih normi, odnos između saveznih i lokalnih institucija, izučavanje načina sprovođenja određenih normi i, posebno, realnog života u kome se reflektuju sva ta kretanja.

U istraživanju savremenih problema arhivska građa ima prvorazredan značaj, ali i sam istoričar postaje važan kao savremenik događaja, kao korektiv arhivske građe i kao izvor.

Suština je prakticističke politike da slavi uspješnu akciju i opravdava neuspjelu. To je uslov za uspjeh njene društvene misije. Istorija kritički prilazi i uspjehu i neuspjehu, posmatrajući ih u uslovima, mjestu i vremenu. Ona, da parafraziramo Marks, o ljudima i događajima

ne sudi onako kako oni sami o sebi misle, nego prema tome šta su oni objektivno značili u određenoj istorijskoj situaciji.

Naš savremeni istoričar nalazi se u situaciji ne samo da otkriva činjenice radi rekonstrukcije i sinteze nego i da prikupljanjem i naučnom obradom pojedinih podataka daje naučno provjerenu empiriju prošlosti sociologiji, filozofiji, psihologiji, politikologiji itd. za nova, na fakto-grafskim osnovama zasnovana, uopštavanja. S druge strane, on je pozvan da uspjele analize stvarnosti stavi u hronološki niz i da im dâ istorijsku ocjenu.

*

Autori Predloga projekta ističu potrebu svestranog razmatranja specifičnih studijskih projekata, koji predstavljaju najopštije okvire pojedinih problema.

Naša je želja da se osvrnemo samo na neka pitanja Projekta, koja autori predlažu. Prvi studijski projekat je »Promene društveno-ekonomskih odnosa SFRJ 1945—1963«, drugi »Preobražaj radničke klase u uslovima socijalističke izgradnje«, treći »Privredni sistem i privredni razvoj«, četvrti »Politički sistem SFRJ 1945—1963«, peti »Društveno-političke organizacije«, šesti »Savez komunista Jugoslavije i međunarodni radnički pokret«, sedmi »Međudržavni odnosi«, osmi »Međunarodni odnosi u Jugoslaviji 1943—1963« i deveti »Razvoj kulture«.

Pored toga, za posebno proučavanje autori predlažu sljedeće idejne skice: »Organi pravosuđa u borbi za socijalističku izgradnju i razvoj socijalističke demokratije«, »Ostaci kontrarevolucije i njihova aktivnost protiv FNRJ 1945—1950« i »Odnosi Jugoslavije i Vatikana sa posebnim osvrtom na položaje rimokatoličke verske zajednice«.

Neke bitne nedostatke ovih projekata autori uočavaju, ali ih ne rješavaju, ostavljajući ih za diskusiju. Prva naša primjedba, koja nije samo formalna, odnosila bi se na redoslijed postavljanja problema za diskusiju. Promjene određenih društveno-ekonomskih odnosa (I projekat), odnosno probražaj radničke klase u uslovima socijalističke izgradnje (II projekat), odvijaju se u okvirima određenog privrednog sistema i privrednog razvoja (III projekat). Naučno opravdano bilo bi da se problemi privrednog razvoja istaknu u prvi plan kao osnovni, odnosno da se u njihovom okviru sagledava sveukupnost društveno-ekonomskih odnosa. Pri obradi pojedinih od ovih pitanja treba polaziti od činjenice da jedno postrevolucionarno društvo, u kome je revolucija fundirala samo osnovne društveno-političke uslove, najčešće političkim kriterijumima određuje sve tekovine, pa je politička akcija najuticajnija. To je akcija subjektivnih snaga, koje su »silom« probile okvire niske ekonomske i društvene osnove, a konkretnoj situaciji akcija avangardne revolucionarne svijesti, kojoj opšti politički uslovi omogućavaju da bude nadređena čitavom društvu. Prema tome, u postrevolucionarnim uslovima ekonomska osnova se postavlja kao medijski političke nadgradnje; to je period u kome se uskladjuju protivrječnosti baze i nadgradnje, avangardne i društvene svijesti. Dakle, to je još uveliko politički impregniran proces, što istorijska obrada mora uzimati u obzir.

Dio to, konstatacijom o prioritetnom karakteru društveno-ekonomskе strukture autori i sami uočavaju da prvi i drugi projekat problemski

čine jednu cjelinu — »Promena društveno-ekonomskih odnosa«. Zato se njihov postupak ne može opravdati samo činjenicom »o većem ili manjem značaju određenog problema« (strana 33).

Treće, politički sistem SFRJ (IV projekat) čine i društveno-političke organizacije (V projekat). Zato smo mišljenja da ih je i u ovoj diskusionaloj fazi nepotrebno odvajati.

Četvrto, u okvir V projekta (»Društveno-političke organizacije«), po našem mišljenju, treba uključiti i VI projekat (»Savez komunista Jugoslavije i međunarodni radnički pokret«), jer su društveno-političke organizacije bile, a i danas su, organizacione forme osnovne akcije koju vodi KPJ kao avangardna snaga. Autori Projekta ih izdvajaju iz političkog sistema zbog »važnosti rukovodećeg subjektivnog faktora«. Nije li to posmatranje društvenog procesa kao kretanja volje subjektivnog faktora? Zar SKJ kao osnovna subjektivna snaga ne izražava sva kretanja jugoslovenskog društva? Drugo je pitanje koliko mu objektivni uslovi to dozvoljavaju. Sigurno je da je u periodu tzv. administrativnog socijalizma, kada je čitav razvitak centralistički vođen, uloga centralnih institucija naglašena, tako da je objektivni razvitak približno adekvatna kretacija njihovih misli i koncepcija. Drugačija je situacija u periodu razvijenog socijalističkog društva, posebno u periodu razvitka samoupravljanja, kada je opšta praksa nošena ne samo snagom određenih subjektivnih snaga i normi nego i djelovanjem objektivnih društvenih i ekonomskih zakonitosti. Tada SKJ nije u stanju da starim metodama održi svoju političku supremaciju, on taj razvitak mora da usmjerava, a ne da njime rukovodi. Ali to je i početak stvaranja mogućnosti nesporazuma, pa i nesklada, između normativnog i stvarnog, a u analizi odnosa između normativnog i stvarnog nalazi se suština objektivnog istorijskog razvijenja. Taj nesklad je prirodnji izraz nedovoljno sazrele društvene osnove, koja još nije u stanju da akceptira sve idejne i organizacione projekcije avangardne svijesti. U suštini demokratizacija proizvodnih i društvenih odnosa proširuje staze djelatnosti radnih ljudi, ističući u prvi red faktor nezavisne svijesti i nezavisne akcije. To je odnos decentralizacije prava, odnosno volje i raspodjele dijela zajedničke društvene akcije na mikrodruštva. Za harmoniju globalnog društva postoje dvije pretpostavke: prvo, da je predstavnička svijest prirodnji izraz društvene svijesti, a to su pretpostavke visokorazvijenog društva, i drugo, ako prvi uslov ne postoji, da su predstavničke snage u mogućnosti da sve organizacione projekcije visokorazvijenog društva realizuju organizovanom društvenom akcijom, na svim nivoima, odnosno da spriječe da proces decentralizacije odlučivanja vodi ka decentralizaciji društvene akcije, a nekada i njenom anarhističkom cijepanju. Ovo stanje ima i svoje tradicionalističko-psihološke komponente. Mogućnost nezavisnog djelovanja na niskoj društvenoj osnovi može značiti i mogućnost subjektivističkog djelovanja, odnosno mogućnost samoafirmacije na račun niske društvene osnove. To postavlja problem odnosa u mikrodrustvima, koji je osjetljiviji i komplikovaniji od odnosa u globalnom društvu. S jedne strane, ličnim motivima može biti prožeto i normiranje odnosa u njemu, a s druge, takva mogućnost rađa uslove da se odnosi nadređenosti i podređenosti prenesu na tradicionalističko-psihološki kolosijek odnosa između onoga koji ima »vlast« kao »atribut vladanja« i onih koji je nemaju. Tada se u te odnose

uvlače i razni lični razlozi, bilo »političkim kanalima«, bilo u obliku tradicionalističkih recidiva.

Peto, mislimo da zaslužuje pažnju gledište autora da se projekat »SKJ i međunarodni radnički pokret« priključi projektu »Međunarodni odnosi«, ali samo ako se radi o odnosima među socijalističkim zemljama. Jer, postavlja se pitanje da li SKJ u tim odnosima govori u svoje ime ili u ime određenog socijalističkog društva i države, pa su ti odnosi prije svega međudržavni. Njihov predlog specijalističkih tema u okviru ovog projekta očigledno potvrđuje naše mišljenje. Uzmimo samo neke od njih: Balkanska federacija, Kongres za mir, Jugoslavija i priznanje Istočne Njemačke itd. Posebno je pitanje ako se radi o odnosima sa komunističkim i radničkim partijama u zemljama gdje radnička klasa nije na vlasti. Tu su socijalističke snage organizacioni i akcioni dio i svog državno-pravnog okvira i okvira međunarodnih socijalističkih snaga. Istorijsko određenje odnosa SKJ prema njima je pitanje njegove specifične i opšte akcije u međunarodnom radničkom pokretu, dakle ne pitanje međunarodnih odnosa SFRJ. Ovdje se ponovo nameće pitanje: šta je istorija Partije, a šta društva i mogu li se ta dva pojma odvojiti? Sigurno je da avangardna politička organizacija jednog društva ima svoje organizacione i političke specifičnosti, ali kad govorimo o njenom akcionom razvitku, mi ga ne možemo pratiti van stvarne oblasti u kome se akcija odvija. A to je čitavo društvo. S druge strane, rukovodeća partija jednog socijalističkog društva je snaga »svog« društva, pa je njen »izdvajanje« kao i »odvajanje« od njega.

Šesto, u savremenim uslovima projekat »Međunarodni odnosi« dobija posebnu važnost. Za diskusiju je stav autora o potrebi bilateralnog proučavanja tih odnosa, jer se nacionalni problemi mogu razumijevati samo u kontekstu sveopšte međunarodne povezanosti, sa njenim pojavnim i suštinskim oblicima.

Sedmo, nepotpuni projekat o razvoju kulture ukazuje samo na osnovna pitanja iz te oblasti. U analizi karaktera i pravaca naše kulture i kulturne politike moraju se pronaći korijeni mnogih protivurječnih kretanja, kako onih koja vode kulturnoj integraciji naše zajednice, tako i onih koji djeluju dezintegraciono.

*

Iz svega izloženog možemo zaključiti da radu na jednoj istorijskoj sintezi naše stvarnosti treba da prethode mnogobrojna faktografska proučavanja jednog događaja ili faze u razvitu. I istorija, i svaka druga društvena nauka, izvire iz društvenih potreba. Njena prva riječ može biti slavoluk društvu i uticajnim ličnostima, zato što to društvo zaslužuje, zato što se takvim predstavlja ili zato što je tako »moralo biti«. Ali njena »posljednja« riječ ne mora biti takva. Istorijski događaji jednom ocijenjeni podlijede daljim razmatranjima, ne samo u skladu sa razvojem naučnog saznanja nego i u skladu sa političkim razvitetkom. Istoriske činjenice se ne mijenjaju, ali se mijenjaju uslovi. Put do istine je dug, nekada zbog društvenih uslova, nekada zbog subjektivnih mogućnosti istoričara i drugih istraživača, ali, to je put nauke.

Dževad JUZBAŠIĆ

Predloženi Projekt predstavlja vrlo koristan napor da se nađu odgovori i daju rješenja na niz pitanja koja se postavljaju pri obradi naše najnovije istorije. U tom smislu smatram da su razmatranja autora, koja počinju od metodoloških problema, a završavaju se razmatranjima o izvorima, literaturi i dokumentaciji, solidna baza za diskusiju o ovom pitanju.

Moje primjedbe odnose se zapravo na neke stavove i koncepcije formulisane u Projektu. Smatram da autori Projekta padaju u izvjesne kontradikcije prilikom pokušaja da nađu rješenja pojedinih problema, a na mjestima zagovaraju i takva rješenja koja ne mogu izdržati kritiku. Tako kad je riječ o opštem metodološkom postupku pri obradi najnovije istorije, raspravlja se o tome šta treba uzeti, a šta odbaciti od tradicionalnog istorijskog metoda, koji prepostavlja da proučavanje mora biti kompleksno, izlaganje hronološko, usmjereni na otkrivanje novih čijenica, te da sama obrada mora da bude i kritika proteklih procesa. Međutim, autori na nizu mjesta ističu da se naučni postupak i akribično izučavanje neće moći svugdje sprovesti, s obzirom na probleme građe, kompleksnost pitanja i dr. Ovakve dileme ne sreću se samo na opštem metodološkom planu, nego dolaze do izražaja i na drugim mjestima. Autori polaze prvo od jednog, kako bih rekao, minimalnog stanovišta, jednog realnijeg stanovišta, ali ne odstupaju upravo u sadašnjem trenutku ni od kompleksnih zahtjeva. Međutim, mislim da minimalni i maksimalni zahtjevi ovdje nisu dovoljno razlučeni. Polazi se od realnijeg stanovišta da se priđe ispitivanju takozvanih politički dezimpregniranih događaja, odnosno da se obrađuju oni događaji koji su istorijski završeni. To je uostalom opravданo i razumljivo. Ali u specificiranim studijskim projektima koncipirano je izučavanje čitavog našeg poslijeratnog privrednog, društveno-političkog i kulturnog razvitka. Imam utisak izvjesnog nesrazmjera u pogledu određenih metodoloških stavova i zahtjeva formulisanih u studijskom projektu. Drugo je pitanje koliko se uopšte može govoriti o političkoj dezimpregniranosti poslijeratnih događaja. Mislim da je bolje danas govoriti o većoj ili manjoj aktualnosti tih događaja, jer su skoro svi poslijeratni događaji na ovaj ili na onaj način politički i te kako impregnirani.

Slično se ovdje u Projektu tretira i pitanje uloge ličnosti. Autori opravdano podvrgavaju kritici školu Pokrovskog i shvatanje da sociologija konzumira istoriju. Međutim, istupajući protiv tretmana istorije kao bezličnog procesa, oni tome suprotstavljaju, prilikom metodoloških razmatranja, parcijalnu ocjenu uloge ličnosti, njeno problemsko lokalizovanje i sužavanje u vremenu, budući da se radi o ličnostima koje nisu dovršile svoju »misiju«. S druge strane, Studijski projekt predviđa in continuo obradu perioda od 1945—1963. godine. Autori projekta uzimaju u obzir, istina van studijskih zadataka, i pojavu prigodnih publicističkih radova o pojedinim ličnostima. Smatram, kad je riječ o metodologiji obrade, da tu ne treba praviti nikakve kompromise. Poznato je da se u svijetu i kod nas pojavljuju radovi publicističkog karaktera sa istorijskom tematikom. Takvi su radovi i potrebni i korisni, ali istoriografiju

i publicistiku potrebno je u svakom slučaju lučiti i mi bismo napravili lošu uslugu istoriografiji ako bismo pravili izvjesne kompromise.

Svugdje se s pravom ističe da je pitanje sredenosti i pristupačnosti arhivske građe za ovaj period od prvorazrednog značaja. U tom pogledu neodrživa je tvrdnja autora Projekta da iz razloga političke bezbjednosti grada za ovaj period izuzetno može biti nepristupačna. Činjenica je da su upravo prvorazredni izvori i ono što je najinteresantnije za političku istoriju iz razumljivih razloga nepristupačni i to treba otvoreno reći. To nije slučaj samo kod nas, takav je slučaj uopšte u svijetu. Treba biti svjestan da ta grada neće još dugo vremena biti pristupačna, a bez takve građe nemoguća je kompleksna istorijska obrada. Građa iz poslijeratnog perioda, koju su do sada preuzele naše arhivske institucije, uglavnom je trećerazrednog karaktera. Mislim da pitanje pristupačnosti i karaktera građe mora da bude odlučujuće prilikom samog formulisanja tema. Treba formulisati one teme koje dopuštaju da se izvori koriste uz primjenu naučne metodologije. S tim u vezi mislim takođe da se ne može prihvati stanovište izraženo u Projektu da štampa i politička literatura mogu značajno da nadoknade nepotpunost arhivske građe. Možda samo kod nekih tema to je donekle i moguće, ali za čitav niz osnovnih pitanja koje su autori naveli da treba obraditi, ovakav metodološki postupak ne može se ni u kakvom slučaju primijeniti. Kad je riječ o utvrđivanju porijekla dogadaja i kauzalnih veza između činjenica, štampa i objavljena dokumentacija u istorijskom istraživanju ne mogu biti nikako adekvatna naknada prvorazrednim izvorima. S druge strane, bilo bi duboko pogrešno shvatiti da bi političku literaturu trebalo potcjenjivati. Naprotiv, mislim da u Projektu treba dati toj literaturi, njenom značaju i važnosti, još više mjesta. Određena politička literatura predstavlja ujedno i naučni prilog, ali naučnim metodama ispitivanja potrebno je takođe da se verifikuju izvjesne postavke iznijete u političkoj literaturi. Podvlačim da bez radova Kardelja, Kidriča, Tita i dr. ne može se zamisliti obrada naše najnovije istorije, samo treba svemu tome dati svoje pravo mjesto u istorijskom istraživanju.

Kad se govori o izvorima, u Projektu je navedena mogućnost korištenja građe pojedinih tekućih registratura nekih ustanova uz specijalna odobrenja. Međutim, ako je građa određenih institucija dostupna specijalno jednom naučnom radniku ili pak dvojici — trojici naučnih radnika, dok je za naučnu javnost ta građa nepristupačna, onda to u krajnjoj liniji ne može biti garancija dosljedne primjene naučnih metoda. Naučni radnici u svojim djelima, citirajući dokumenta i navodeći naučni aparat, citiraju i zbog toga da svako ko se bavi naukom može provjeriti takve navode kao i ispravnost njihovih interpretacija. Vjerujem da je iz ovakvog stava prema izvorima i stava da treba tražiti hipotetička rješenja tamo gdje nema građe ili gdje je ona nepristupačna djelomično proizišla u projektu i tvrdnja da je za obradu poslijeratnog našeg razvjeta adekvatnije korišćenje izvora u analitičkoj nego u dokumentacionoj formi. Smatra se da dokumentaciona forma treba da se upotrijebi onda kada autori polemišu. Uzgred da kažem, na istoj stranici demanduje se to tvrdjenje i piše da su radovi dokumentacionog karaktera neophodni za analize i sinteze, što je i normalno. Želim da istaknem potrebu dokumentacionog pa i polemičnog izlaganja materije našeg poslijeratnog razvjeta

s obzirom na mnoge slabosti naše istoriografije najnovijeg doba (kliširani stil, politička fraza i dr.). Mogu se stavljati prigovori na faktografiju, ako je ona sama sebi cilj. Međutim, faktografsko fundiranje naučnih radova i svestrana činjenična argumentacija neophodna je i takvom metodom treba prilaziti ispitivanju i izučavanju naše najnovije istorije.

U pogledu utvrđivanja činjenica smatram da prečutkivanje kao i »bojenje« tzv. »neprijatnih« činjenica o kojima se u Projektu govori sprečava da se razvoj sagleda u dijalektičkom jedinstvu borbe suprotnosti. Rezultat takve metodologije je davanje šematske slike pravolinjskog razvoja što u stvari umanjuje napore u postizanju tekovina našeg društvenog razvijanja. Jasno je da se izvjesne stvari iz političkog oportuniteta i političke bezbjednosti još ne mogu upotrijebiti, pa stoga ni izvjesne teme naučno obradivati. U onim temama koje budu uzete u obradu, činjenice moraju biti tretirane na onakav način kako to zaslužuje njihov istorijski značaj.

U pogledu posebnih studijskih projekata i idejnih skica stavio bih, takođe, nekoliko primjedaba. Prva dva projekta su tako postavljena, teme tako formulisane i dati elementi za njihovu obradu da njih treba da obrađuju uglavnom sociolozi, dok treći projekat »Privredni sistem i privredni razvoj« treba da obrađuju ekonomisti, privredni istoričari. Mislim da bi adekvatnije istorijskom tretmanu bilo da ovaj projekt nosi naslov »Razvitak privrede i privrednog sistema«. Smatram da je osnovna karakteristika najvećeg dijela studijskih projekata preovladavanje sociološko-ekonomskog tretmana. Tako projekt »Politički sistem SFRJ«, kad je riječ o formulisanju osnovnih, čvornih pitanja, nosi obilježe sociološkog prilaza i statičnosti. Sličan tome je i Projekt »Društveno-političke organizacije«. Na primjer, obrada razvoja sindikata tako je formulisana da prva teza glasi »sindikat kao činilac samoupravljanja«, onda »sindikat kao transmisija Partije« itd. Ispravnije bi bilo da se počelo sa tezom o obnavljanju sindikalnog pokreta i stvaranju prvi sindikalnih organizacija na oslobođenoj teritoriji još u toku rata, što u sebi uključuje i pitanje nasljeđa predratnog sindikalnog pokreta, zatim teza o konstituisanju Jedinstvenih sindikata Jugoslavije. Dalje, teze o razvoju sindikata treba konkretnije odrediti u vezi sa glavnim etapama našeg ekonomskog, društvenog i političkog razvijanja. Zamjerke istog karaktera mogu se odnositi na temu Narodni front kao i druge teme. Na primjer, nije dat akcenat na političku evoluciju Narodnog fronta i njegovo prerastanje iz organizacije koja je imala još neke elemente koalicije u jedinstvenu organizaciju radnog naroda. Kod ovako koncipiranih tema ne dolazi do izražaja fizionomija istorijskih događaja i konkretni tok zbivanja, u kome igraju ulogu i određene ličnosti. Slažem se sa onim što je rekao drug Duretić u pogledu Projekta »SKJ i međunarodni radnički pokret«. Ovaj naslov nije adekvatan sadržaju koji treba da obrađuje. Osim toga, socijalističke države nisu sasvim isto što i radnički pokret.

Držim da ne treba bježati od tzv. sitnih tema kad je riječ o međunarodnim odnosima, pa i na drugim mjestima. Te »sitne« teme obrađuju krupne probleme kao »Jugoslovensko-grčki odnosi«, »Odnos Jugoslavije i SAD« itd. Potpuno dijelim rezerve autora u pogledu izvora za ove teme.

Projekt »Razvoj kulture« koncipiran je gotovo isključivo kao kulturna politika. Nije potrebno govoriti da se ne može identifikovati kulturna

politika sa kulturom i njenim razvojem. Kulturna politika može se samo uzeti kao elemenat u kulturnom razvitku, kao njegova neosporno vrlo značajna komponenta. Međutim, ovako koncipirana obrada teme je neprihvatljiva.

Prve dvije idejne skice i to »Organi pravosuda u borbi za socijalističku izgradnju i razvoj socijalističke demokratije« i »Ostaci kontrarevolucije i njihova aktivnost protiv FNRJ« čine, po mom mišljenju, jedinstvenu cjelinu.

Idejna skica »Odnos Jugoslavije i Vatikana uz osvrt na položaj rimokatoličke vjerske zajednice« takođe je jednostrano koncipirana i to samo kao odnos Vatikana i crkve prema državi. Potpuno je zapostavljena druga strana pitanja, politika države i KPJ prema vjerskim zajednicama uopšte i katoličkoj crkvi napose. Poznato je da su postojale značajne oscilacije u politici prema vjerskim zajednicama od rata pa na ovamo, od onog doba kad su iz političkih razloga čak borci sa komesarima znali otići u crkvu, kad su pojedine brigade NOB imale svoje sveštenike i dr., te evolucija te politike od 1945. preko 1948. godine do današnjeg doba. Zapravo, ovaj odnos između države, odnosno vodećih društvenih faktora, i crkve treba shvatiti u njegovoј uzajamnosti kao jednu cjelinu. Zaslužuje takođe pažnju da i ostale vjerske zajednice i njihov odnos prema društvenim kretanjima kod nas bude istorijski istražen.

Smatram još da je iz Projekta nužno isključiti sve one elemente koji tretiraju savremeno društvo, jer u tom pogledu biće moguće dati samo izvjesne publicističke osvrte. Zato sam protiv toga da se u okviru predloženih studijskih projekata rade posebne teme o savremenim problemima. Njihova obrada spada u djelokrug drugih disciplina, a ne istorijske nauke. Pogrešan je, uvezši logički, takođe i termin savremena istorija. Može se govoriti o najnovijoj istoriji, nedavnoj prošlosti, a ne savremenoj istoriji.

Projekat u cjelini može predstavljati samo jednu dugoročnu orijentaciju, a teme koje treba neposredno obradivati treba formulisati prema sređenosti i dostupnosti građe, kao i drugim okolnostima. Potrebno je, prema tome, u Projektu napraviti redoslijed u pogledu prioriteta pojedinih tema, koji bi obezbjeđivao sistematičnost u radu. Pitanje realizacije ovog projekta sa stanovišta saradnje republičkih instituta za istoriju radničkog pokreta samo je dotaknuto i nije se ulazilo u njegovo dublje razmatranje. Iskustvo u radu na istoriji radničkog pokreta i SKJ u pogledu formulisanja tema i različitost prilaza ovom pitanju u pojedinim republikama treba da bude ovdje iskorišteno kako bi se teme formulisale po jednom određenom kriterijumu. U sadašnjoj fazi treba da bude kao prioritetno: skupljanje i sređivanje građe u arhivskim institucijama. Državni organi i političke organizacije koje iz različitih razloga ne mogu predati izvjesnu gradu arhivima treba da je obezbijede, sačuvaju i srede. To treba da bude briga najodgovornijih faktora u našem društvu. Parallelno s tim instituti i arhivi treba da usmjere napore na izradu dokumentarističkih pomagala. Koliko mogu da pretpostavim, obrada onih aspekata sociooloških i privrednih problema, koji neće zahtijevati dublja arhivska istraživanja, neće u sadašnjoj fazi predstavljati objektivno veću prepreku. Postoje takođe mogućnosti da se odmah pride izučavanju našeg

kulturnog razvoja. Na kraju, polazeći od već ranije istaknutih objektivnih okolnosti, treba pristupiti istoriografskoj obradi pojedinih političkih i drugih pitanja, držeći se maksimalno naučnih principa.

Ne bih se mogao složiti sa drugom Đuretićem u pogledu tretmana i načina odvajanja buržoaske istorijske nauke i istorijske nauke u socijalističkom društvu. Mislim da je to pitanje kod nas principijelno rasčišćeno u diskusijama među filozofima i istoričarima koji se bave istorijskom metodologijom. Jasno je da nema neutralizma u društvenim naukama, da nužno postoji određena filozofska i ideološka polazna platforma, ali u procesu naučnoistraživačkog rada dolazi se do određenih objektivnih istina (ne mislim tu na apsolutne istine), koje su jedinstvene i opšte priznate naučne istine bez obzira na ideološku polaznu osnovu. Apsolutiziranje ideoloških, a pogotovo političkih momenata, na kraju vodi takvom relativizmu koji dovodi do negiranja i same nauke. Marksistička idejna pozicija treba da omogući istraživaču optimalno mogući stepen naučnosti.

Božo JAKŠIĆ

Dozvolite mi da kažem nekoliko reči o **Predlogu studijskog projekta za istoriju socijalističke Jugoslavije** sa socioškog, a ne sa istorijskog stanovišta, zato što je takav pristup veoma koristan za uspešnije rešenje problema o kojem razgovaramo. Tu, pre svega, mislim na dve stvari. Prvo, savremeno društvo je ono područje na kojem je nemovani i neophodan stvaralački susret sociologije i istorije. Drugo, istorija i sociologija, kao nauke o društvu, imaju neke veoma značajne zajedničke probleme i poteškoće. Neke od tih poteškoća sociologija već uspešno rešava i ta rešenja mogu da budu veoma značajna za istorijsko proučavanje procesa naše socijalističke izgradnje.

Pre svega, problem je u tome da li je ili nije moguće u proučavanju savremenog društva obezbediti i specifično istorijski pristup. Mislim da ovaj problem treba postulativno rešavati. Autori **Predloga projekta** i svi oni koji ovaj ili sličan predlog prihvataju moraju da postulativno prihvate i stav da je moguće u proučavanju savremenog društva obezbediti i specifičan istorijski pristup. Oni, pak, koji zauzmu stanovište da je taj pristup nemoguć, da je istorijsko proučavanje savremenog društva *contradictio in adjecto*, neće se ni baviti njegovom istorijom, već će svoja interesovanja usmeriti u drugim pravcima.

Voljan sam da prihvatom principijelnu mogućnost istorijskih proučavanja savremenog društva, što ne znači da ne uočavam epistemološke, društvene i druge teškoće koje taj pristup čine veoma složenim i teškim. Upravo bih želeo da ukažem na niz problema koji se odnose na mogućnost zauzimanja objektivnog i kritičkog stava prema predmetu istraživanja.

Tako, na primer, autori **Predloga** razmatraju problem *distance* i, donekle nejasno i neodređeno, taj problem svode na pitanje vremenske udaljenosti istoričara od događaja koji proučava i smatraju da se naš istorijski razvitak može izučavati do donošenja novog Ustava. Međutim, izvesno je da se teorija *distance* ne bavi samo pitanjem vremenske udaljenosti autora od nekog istorijskog događaja.

Ne treba izgubiti iz vida da se istorijom bavimo zbog sadašnjosti i budućnosti, a ne zbog puke prošlosti kao takve, ili iz neke radoznanosti da saznamo šta se to dešavalо u vremenu koje je prethodilo sadašnjem trenutku. Zato problem distance suštinski zadire u odnos između nauke i društva i sadrži pitanje da li je moguće zauzeti objektivan i kritičan odnos prema svemu onome što se u našem društву događalo i događa. Stiče se utisak, a voleo bih da je pogrešan, da su autori **Predloga projekta**, namerno ili nenamerno, zapostavili ovaj daleko bitniji aspekt teorije distance.

Osnovni preduslov da nauka odgovori na one zadatke koje pred nju postavlja društvena praksa jeste da postoje društveno povoljni uslovi za objektivan i kritičan stav naučnika prema predmetu svojih istraživanja i za naučnu delatnost u celini. Jer u društvu u kome postoje društveno povoljni uslovi za takav stav, problem distance kao vremenske udaljenosti od pojedinih događaja i ličnosti iščezava. Štaviše, što se naučnici budu objektivnije i kritičnije odnosili prema svemu što se u našem društву dešavalо i dešava, to će i društvena korist od njihove delatnosti biti veća. Ako se pokaže da je društvena praksa imala negde iluzije o svojoj delatnosti, da je grešila, to bolje po samu praksu jer će se pre oslobođiti loših rešenja i pronaći bolja. Prema tome, objektivan i kritičan odnos prema svemu što je naše društvo prošlo nije samo epistemološki zahtev da bi nauka bila nauka u Marksovom smislu reči, već i društvena obaveza naučnika koji će se istorijom socijalističke Jugoslavije baviti, jer je to uslov da bi društveni značaj njihovih napora bio veći. Stoga se ne bi moglo prihvatići dosta rasprostranjeno shvatanje da »naučne institucije ne obavezuju operativnu politiku«, kako je to rečeno na strani 6 **Predloga projekta**. U savremenom svetu se operativna politika mora da temelji, istina jednim svojim delom, na dostignućima nauke. Ali, ne samo to. Daleko je značajnije da operativna politika obavezuje nauku. Naučne institucije se nalaze u određenom čvrstom odnosu prema operativnoj politici, prema vlastima i drugim faktorima politike, a i same vode određenu politiku, pa se njihovi saradnici već svojim položajem nalaze u situaciji da hoćeš-nećeš prihvataju politiku tih institucija.

Dalje, objektivan i kritičan stav naučnika, a posebno istoričara, može da ih dovede u manje ili više otvoren sukob sa određenim popularnim predstavama, tradicionalnim mitovima i zdravorazumskim objašnjenjima značaja pojedinih istorijskih događaja, uloge pojedinih ličnosti i društvenih grupa u istorijskim zbivanjima. Svima nama poznat je slučaj da je narodna tradicija jedan vojnički i politički poraz pretvorila u nacionalnu epopeju, a od turskog vazala napravila simbol borbe za oslobođenje naroda. Veoma često se posle čitanja nekih hronika iz NOB može stići utisak da je baš taj kraj o kome hroničar piše bio tlo na kojem su se odigrali svi značajniji događaji od kojih je zavisila revolucija. Takođe se neke stvari u našem savremenom društву fetišiziraju i mitologiziraju. Iz pojedinih materijala proizlazi da je, na primer, radničko samoupravljanje čarobni štapić i gde god se njime mahne, odnosno, gde god se samoupravljanje uvede, nestaju svi problemi i realizuje se sloboda čoveka. Nemamo, na primer, ni jedne studije koja bi pokazala društveno-ekonomsku efikasnost i materijalne troškove samoupravljanja. Isto tako,

niko još nije naučno obradio ni činjenicu da se sa razvitkom samoupravljanja na nekom području, konkretno u nekoj komuni ili preduzeću, proširuje administrativni aparat, odnosno raste broj posrednika između proizvođačkih i upravljačkih funkcija radnog naroda. O ovim problemima koje je neophodno rešiti kako na teorijskom tako i na društvenom planu trebalo je u **Predlogu projekta** nešto više reći.

Postoji još jedan problem. Da li smo u stanju da sagledamo istorijski smisao i značaj pojedinih događaja, čak i pod uslovom da smo uspostavili objektivan i kritičan odnos prema predmetu istraživanja? To je stvarno problem, a verovatno i argument onih koji u ovom trenutku odbacuju mogućnost istorijskog pristupa procesima naše socijalističke izgradnje. Međutim, to će biti problem i za buduće istoričare. Nije, na primer, isključena mogućnost da se pojavi i neka nova interpretacija određenih događaja iz istorije starog veka.

Nesumnjivo je da su izvori jedan od najznačajnijih problema ovakvog poduhvata. Poznato je da su izvori koji u savremenom društvu nastaju nezavisno od naučnih potreba samo deo izvora kojim se nauka koristi. Sve nauke vrše posebna istraživanja i stvaraju vlastite izvore, jer su izvori koji nastaju nezavisno od nauke nedovoljni, a često jednostrani i pristrasni. Stoga je korisna ideja autora **Predloga projekta** da upotrebljavaju, na primer, metod razgovora i upitnika (a zašto ne analize sadržaja i druge?) u prikupljanju istoriografskih podataka. Istina, ova ideja nije ni originalna ni nova jer se ovaj postupak primenjivao već u Grčkoj istoriografiji. Ali, htio bih da naglasim nešto drugo. Ovaj metodski postupak se veoma često upotrebljava u sociologiji tako da se čak govori i o »anketomaniji«, ali sadrži čitav niz veoma značajnih ograničenja. Tako, na primer, ljudi pridaju najveći značaj onom segmentu istorijskog događaja u kome su sami učestvovali, ponekad zato da bi sebe istakli, a ponekad zato jer je stvarno taj segment bio najznačajniji u njihovom životnom iskustvu. U prvom slučaju susrećemo se sa svesnom obmanom, a u drugom će kazivanje biti iskreno, ali ne i istinito. Ako se ovaj i niz drugih momenata izgubi iz vida, prikupljanje podataka ovim metodskim postupcima i stvaranje izvorne građe u naučne svrhe može da bude veoma jednostrano i nekorisno.

Posebnu poteškoću izaziva činjenica da je samo deo izvora koji su značajni za nauku, a nastaju nezavisno od naučnih potreba, javnog karaktera. Postoji velik broj poverljivih, tajnih i privatnih dokumenata koji naučni nisu dostupni, a mogli bi da budu značajan izvor. Ova činjenica naročito pogađa istorijska istraživanja. Zbog toga je neophodno istraživanje latentnih struktura i procesa savremenog društva, čak i onda kada postoji odobrenja nadležnih organa o korištenju poverljivih i tajnih dokumenata u naučne svrhe.

Veliku poteškoću kritičke analize izvora koji se stvaraju u i o savremenom društvu čini i njihova obimnost. Nemoguće je da se sa obiljem izvora o našoj socijalističkoj izgradnji upozna jedan naučnik ili jedna ekipa naučnika. I dok je za dalju prošlost bio problem da se prikupe oskudni izvori, danas je problem izvršiti selekciju izvora, tim pre što su u modernoj istoriografiji veoma pooštreni kriteriji o tome što može da bude naučno verodostojan izvor. Na području selekcije izvora istorija bi mogla veoma uspešno da primeni neke postupke koje već primenjuju

sociologija, statistika i neke druge društvene nauke i da koristi dostignuća savremene elektronike. Naravno, to zahteva prethodno rešavanje čitavog niza epistemoloških, društvenih, organizacijskih i drugih pitanja.

Složenost problema o kojima je ovde reč ukazuje da su u izučavanju istorije socijalističke Jugoslavije neophodna i korisna međudisciplinarna istraživanja, kao što bi, takođe, bilo korisno da istoričari uzmu aktivnog učešća u nekim sociološkim, politikološkim i drugim istraživanjima. Zbog toga bih posebno podržao ideju autora **Predloga projekta** o međudisciplinarnim istraživanjima koja otvaraju široke mogućnosti za najefikasnije rešavanje ključnih problema. Ako se u takvim istraživanjima izgrade jedinstveni referencijalni okviri u kojima će se kretati predstavnici različitih naučnih disciplina, onda ne postoji bojazan da će »sociolozi skrojiti istoričarima kapu«, jer ni oni nemaju baš neku lepu kapu. Štaviše, ovakva istraživanja su za sociologiju neobično značajna jer bi je oslobodila izvesnih zabluda i jednostranosti.

Moram da, na kraju, izrazim sumnju prema jednom stavu u **Predlogu**. Naime, kada govore o stvaranju faktografskih rekonstrukcija pojedinih istorijskih dogadaja, autori ističu da »one ne postoje u nomenklaturi naučnih radova«, da »su svakako najminimalniji zahtev i najsirošniji rezultat« i da njihovu izradu treba prepustiti početnicima u njihovim prvim nastojanjima. Postavlja se pitanje: ko na ovom području nije početnik? Poznato je da ni jedan naučnik ne može da ima podjednako dobra istraživačka iskustva na svim područjima istraživanja jedne nauke. Neovisno od ovoga, ipak je očito da se u ovom stavu mislilo na mlade naučne radnike. Zato treba glasno reći: na mladima svet ne ostaje, mladima svet pripada, sviđalo se to nekome ili ne. Ko će pisati istoriju socijalističke Jugoslavije ako ne oni koji su s njom izrasli. Zbog toga je svako nepoverenje prema mogućnostima mlađih naučnih kadrova dvostruko štetno. Prvo, u osnovi takvog stava стоји verovanje da se mlađi naučni kadar može zanatski obrazovati, iako je poznata činjenica da je naučni rad stvaralačka aktivnost, a ne zanat. Drugo, ovakav stav potkrepljuje klimu intelektualne i društvene osrednjosti, koju je neophodno već jednom prevazići. Upravo stvaralački napor na jednom ovakvom poduhvatu i ravnopravno objedinjavanje svih kadrova može doprineti razbijanju takve klime.

Govorio sam o nekim poteškoćama s kojima se možemo susresti u istorijskom istraživanju socijalističke Jugoslavije. Ali, neovisno od svih poteškoća trebalo bi podržati nastojanja autora **Predloga projekta** i pružiti im praktičnu pomoć, jer je njihov poduhvat veoma značajan. Da završim rečima jednog sociologa: »Pa ipak, ako hoćemo da shvatimo, bar delomično, pravu prirodu društva u kome živimo, nipošto ne treba da se odrekнемo proučavanja važnih društvenih pojava samo zato što u oblasti činjenica ne raspolaćemo apsolutno utvrđenim i proverenim podacima..

Dr Kemal HRELJA

Čitajući ovaj Prijedlog studijskog projekta za istoriju soc. Jugoslavije, čiji je autor Institut za izučavanje radničkog pokreta, stekao sam uvjerenje da treba svesrdno podržati ovaku inicijativu i pozdraviti je

bez obzira na to što možemo na Prijedlog stavljati izvjesne primjedbe. Istina, u istoriji naroda Jugoslavije postoji jedan interval koji bi trebalo premostiti, mislim na period do 1945. godine, međutim, vjerujem da će i taj interval u međuvremenu biti premošćen. Akcija za pisanje istorije socijalističke Jugoslavije, kao kompleksnog rada koji će pokušati da osvijetli naša društvena kretanja u vremenu od oslobođenja do danas, biće uistinu prvi pokušaj jednog naučnog i kritičkog prilaza objašnjenju mnogih pojava i fenomena u našem društvu. To do danas nije učinila ni jedna druga nauka (kao ni one koje se oficijelno izučavaju na univerzitetima — na primjer sociologija, ekomska istorija, ekonomika i sl.). Jedan takav naučni, objektivan kritički prikaz u jednom takvom obuhvatnom djelu bio bi svakako koristan našem društvu.

Znam da je poslije rata u Japanu napisano oko šest istorija Japana koje obuhvataju period od drugog svjetskog rata do danas. Dakle, u Japanu se pokazuje znatna aktivnost a i »smjelost« na istorijskoj obradi savremenog perioda. Od autora tih istorija dvojica su komunisti. Pregledajući neke od ovih istorija stekao sam utisak da njihovi autori obrađuju nedavnu prošlost Japana bez obzira što i kod njih u krugovima istoričara postoji shvatanje da je potrebna vremenska distanca da bi se bolje moglo sagledati ono što se događalo juče.

Htio bih da budem sasvim konkretn i da se ograničim samo na dvije stvari u vezi sa Prijedlogom studijskog projekta. Naime, kada se govori o tome kako bi trebalo u toj istoriji analizirati ekonomsku bazu Jugoslavije i na osnovu toga sigurnije i bolje sagledati kretanje društvene nadgradnje, mislim da nema mjesta dilemi koju autori ovog Prijedloga ističu na strani 35: »...da li ovaj Projekt shvatiti kao razvoj našeg privrednog sistema i privrednog razvitka ili isključivo kao privredni razvoj...« Mislim da se tu ne može uopšte postavljati alternativa, nego treba i jedno i drugo obraditi. Mi do danas nemamo jednog dobrog prikaza razvitka privrednih sistema kod nas. Na posljednjem zasjedanju Saveza društava ekonomista u Novom Sadu izneseni su brojni kritički, naučni i dokumentirani prikazi i analize našeg postojećeg privrednog sistema. Sugerishem budućim autorima da obrate pažnju na materijale sa ovog savjetovanja jer će u njima naći veoma korisnih i objektivnih misli o našem privrednom sistemu. Napominjem da smo mi od oslobođenja do danas imali više privrednih sistema koji su se smjenjivali i da u istoriji socijalističke Jugoslavije treba da nađe mjesto prikaz tih privrednih sistema. Naime, ako bi se pisalo samo o privrednom razvitku Jugoslavije i pri tom se zapostavio prikaz razvitka privrednih sistema, ne bi se u tom slučaju mogla osvijetliti uloga subjektivnog faktora u privredi Jugoslavije.

Drugo, smatram da analizu i obradu privrednih sistema i privrednog razvitka Jugoslavije treba izvršiti po regijama, to jest po republikama. Takva namjera se ne naslućuje iz prezentiranog Prijedloga studijskog projekta. Ne ulazim u ocjenu koliko bi takvo razmatranje po regijama u istoriji socijalističke Jugoslavije bilo neophodno za prikaz razvitka, recimo, političkih institucija i drugog. Međutim, ponavljam, kod prikaza privrednih sistema i privrednog razvitka obrada po republikama ima punog opravdanja. Jugoslovenski privredni mozaik sastavljen je iz regionala koji na sebi nose veoma izrazite pečate svog istorijskog nasljedja, koje

čak ni našim poslijeratnim veoma intenzivnim i planskim privrednim razvitkom nije prevaziđeno. Upravo zbog toga prikaz privrednog razvijenja naših zemalja od oslobođenja do danas po republikama bio bi istovremeno provjera cijelih nosilaca i opravdanosti naše ekonomske politike, koja je inače pravno i institucionalno nosila u sebi načelo skladnog razvijenja privrede Jugoslavije kao cjeline i pojedinih njenih republika. Zbog toga ne bi se mogla shvatiti niti objasniti konstelacija kompleksa društvenih odnosa npr. Bosne i Hercegovine ako se mnogi odgovori za to ne potraže u njenom specifičnom privrednom kretanju. Svakako da takvo razmatranje privrednog razvijenja po pojedinim republikama predstavlja postojanje takvog pregleda i za cijelu Jugoslaviju, jer privrede republika sa svim svojim specifičnostima ipak čine samo integralni dio jugoslovenske privrede i njenog privrednog kretanja.

Duško OTAŠEVIĆ

Nominalno upoznavanje dokumentarne građe institucija koje ih prikupljaju, čuvaju, sreduju ili obrađuju može da stvori pogrešnu sliku o stvarnom stanju. Broj dokumentarne građe nije isto što i kvalitet potreban za stvaranje osnove od koje treba da počnu svi istraživački napor.

I pored toga što je 1945. donesena »Odluka o zaštiti i čuvanju kulturnih spomenika i starina«, 1950. godine »Opšti zakon o državnim arhivima« i 1952. »Uputstvo o prikupljanju, čuvanju i povremenom škartiranju arhivskog materijala«, nepoštivanje istih i čudna praksa i odnos prema dokumentarnom materijalu još u potpunosti nisu omogućili stvaranje nekog određenijeg statusa ko, što, koliko i kako treba da čuva. Što se tiče arhivske građe za poslijeratni period čini se da smo još uvek na sporednom kolosijeku, a uspješni naučnoistraživački rad moguće je preduzimati na osnovu sređene građe. Potrebno je, znači, sve ovo posmatrati malo šire nego što je dotaknuto u Predlogu projekta.

Kod nas još nije stvorena ocjena stvarne vrijednosti dokumentarne građe na jednom širem, opštem planu. Obično se za to navode objektivni razlozi i specifičnosti našeg poslijeratnog razvijenja. U stvari, radi se o subjektivnim stavovima u gradaciji prioriteta društvenih potreba. Neosporna je činjenica da je o sudbinu arhivske građe ponekad odlučivao samo jedan čovjek — nestručnjak. On, naravno, nije umio da ocijeni značenje svojih postupaka. Kako drugačije shvatiti spaljivanje i bacanje u otpad brojne i vrijedne arhive pri Sreskom narodnom odboru u Tuzli, izvršene samo zato da se oslobole prostorije, bez konsultacije ustanova zainteresovanih za njeno čuvanje i sl. Ili, spaljivanje čitave dokumentacije Glavnog štaba omladinskih radnih brigada sa izgradnjom omladinskih pruga. I ovdje su odgovarajući arhivi, muzeji i slične institucije zaobiđene. Ovi primjeri, izneseni iz niza drugih, mogu nam pomoći da stvorimo predstavu kako institucije koje se bave prikupljanjem arhivske građe u svom radu nailaze na teškoće: ponekad opravdane, češće nerazumljive, a u većini slučajeva i nepotrebne.

U Zakonu o arhivima, koji je donijela Narodna skupština NRBiH 23. III 1962., jasno su utvrđeni zadaci arhivskih ustanova. Prema tekstu

Zakona, arhivi prikupljaju arhivsku građu i time popunjavaju svoje fondove i zbirke, staraju se o zaštiti arhivske grade i u tom cilju vrše nadzor nad čuvanjem ove grade koja se nalazi kod državnih organa, ustanova, privrednih i drugih organizacija i pojedinih građana, prikupljenu arhivsku građu stručno sređuju i omogućuju njenu korišćenje u javne, naučne i druge društvene svrhe, naučno obrađuju i objavljuju arhivsku građu koja se nalazi u njihovim fondovima i zbirkama.

Moderna arhivistika ima svoje naučne principe. Vidjeli smo, međutim, da ona često nije u stanju da odgovori tim svojim, za istorijsku nauku fundamentalnim, zadacima.

Da bi se pravilno shvatila nužnost opsežnog prikupljačkog rada dokumentarne građe za poslijeratni period, može poslužiti i stanje postojećih fondova u Istorijском arhivu Beograda, što nije neki izuzetak, jer je slično stanje i u drugim centrima, sem donekle, sređenijeg i kvalitetnijeg u slovenačkim arhivima. I pored opsežnog prikupljačkog i popisivačkog rada, došlo se do gotovo zabrinjavajuće konstatacije da za period 1944—1952. ima najmanje sačuvane grade, a da za godine neposredno po oslobođenju sačuvana grada predstavlja pravu rijetkost. Međutim, sigurno je da će budući istraživači poslijeratne istorije Beograda pokazati najviše interesovanja baš za prve godine po oslobođenju Beograda, jer je to period izgradnje i stabilizacije novog društvenog sistema, borbe protiv ostataka elemenata buržoaskog društva, obnove i izgradnje porušenog grada, napora radnih ljudi za što brže normalizovanje privrednog i kulturnog života, ukratko, to je bio period formiranja novog društva. U takvoj situaciji društveno-političke organizacije su bile nosioci brojnih organizovanih akcija, ali, nažalost, vеći broj nije shvatio značaj i istorijsku vrijednost pisanih dokumenata. Prikupljači poslijeratne dokumentarne izvorne građe znaju koliki je napor potrebno uložiti da se dode, recimo, do nekog originalnog proglaša, letka, plakata i slično, a vrlo često sav trud ostaje uzaludan.

Znamo da je poslije Zakona o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća (od 5. XII 1946) od strane specijalnih komisija izvršena primopredaja privatnih preduzeća i da o tome postoje zapisnici i druga akta. Gdje su ti zapisnici? Preduzeća su trebala da ih čuvaju u svojim arhivama. Tražeći ih za potrebe Muzeja revolucije BiH, pronašli smo nekoliko, a o ostalima niko ništa ne zna, a u preduzećima se »čudek« kako su mogli nestati. Sličan je slučaj i sa građom vezanom za rad radničkih savjeta u preduzećima. Nije rijedak slučaj da pojedine društveno-političke organizacije ne vode računa o svojoj dokumentaciji, već je, čim joj prestane operativna vrijednost jednostavno bace na tavan, u podrum i sl., bez potrebnih oznaka, reda, ispisanih podataka o vrsti i nazivu materijala. Često se, prilikom seljenja u nove prostorije, materijal ostavlja gdje je bio i nezaštićen. Odatle se raznosi, uništava i propada. Ponekad se to radi nesvesno, a najčešće iz neznanja. Istovremeno, to je jasan dokaz da ne postoji opšte shvatanje da je arhivska grada istorijski spomenik koji narodi čuvaju kao svaki drugi kulturni spomenik. Navedeni primjeri pokazuju da onima koji to ne shvataju nisu dovoljni ni zakoni, pogotovo ako se oni koji te zakone donose ne staraju da se zakoni i u praksi sprovedu.

Stanje građe poslijeratnog perioda i postojeći odnos nekih društveno-političkih organizacija prema sopstvenoj istorijsko-dokumentarnoj građi nedvosmisleno našlaže striktno pridržavanje postojećih uredbi kako bi se konačno jasno odredio odnos prema arhivima, institutima, muzejima i sličnim ustanovama. Da bi se ubuduće izbjegao sličan stav, u već navedenom republičkom Zakonu o arhivima utvrđeno je da arhivi direktno saraduju sa državnim organima, ustanovama, privrednim i društvenim organizacijama i organizuju mrežu povjerenika i saradnika na području svog djelovanja.

Treba pokrenuti i pitanje šta predstavlja istorijsko-dokumentarnu građu za poslijeratni period. Primjera radi, finansijska djelatnost, iz opravdanih razloga predstavlja najbrojniju i najsredeniju vrstu dokumentacije. Kako iz toga izvući ono što ima istorijsku vrijednost. Praksa je pokazala da ne postoji neki određeni kriterij u ocjeni vrijednosti najnovije izvorne građe. Dolazi do nerazumijevanja, neslaganja i polemisanja o tome što ima istorijsku vrijednost, a što ne. Tako se prave i razna, neprihvataljiva poređenja i iz njih izvlače zaključci.

Poslijeratnoj tematici obično se prilazi površno bez korištenja izvorne građe, što joj daje žurnalistički karakter. Istoričari se, nažalost, rijetko prihvataju proučavanja naše najnovije istorije, pa su najčešći njeni autori politikolozi i politički radnici. Za takav svoj stav istoričari navode niz razloga, a kao najvažniji da još uvijek naša arhivska služba prvenstveno prikuplja, ponešto sređuje i vrlo malo publikuje arhivsku građu i to onu stariju, da je poslijeratna u mačehinskom odnosu, nedovoljno prikupljena i uopšte nesređena. Ima ovdje još jedan momenat, a to je što se kod većine istoričara ukorijenilo mišljenje da je granica istorijske građe 1918. godina. Dalje je ona samo recentna. Rjedi je slučaj pomjeranja granice do 1945, ali ni koraka dalje. Zna se da je za period narodnooslobodilačke borbe i stvaranja nove Jugoslavije pribrano i objavljeno prilično građe i preglednih hronika i prikaza, koji su, čak i onda kada su prikupljeni i pisani, u vrijeme samih zbivanja, u znatnoj mjeri imali karakter istorijske dokumentacije. Istina je, međutim, da ta objavljena građa nije i ona najvažnija koja je potrebna za istorijsku analizu i uopštanja. Stoga je na istoričarima prvenstveni zadatak da uz pomoć društva, jer su sami nemoćni, povećaju angažovanost na čuvanju, sređivanju i objavljivanju izvorne građe naše nove istorije. Na njima je konačno da izvrše i naučnu obradu tih istorijskih zbivanja.

Pored složenog pitanja istorijske građe, njene vrijednosti, sređenosti i potpunosti, u orientaciji prema istorijskim istraživanjima, treba voditi računa o načinu prilaženja istraživanjima, tj. po dimenziji. Nije, zaista, još moguće o svemu dati opsežne studije. Za početak moguće je doći prije svega do niza faktografskih pregleda koji bi našoj najnovijoj istoriografiji poslužili kao nužna i dragocjena baza u stvaranju neophodnih elemenata za cjelevitiju istorijsku rekonstrukciju i pravilna istorijska tumačenja.

U diskusiji ograničiću se samo na Studijski projekt pod tačkom 8, a to je »Međunacionalni odnosi u Jugoslaviji 1943—1963«, koji je obuhvatio niz važnih pitanja za proučavanje i osvjetljavanje međunarodnih odnosa u našoj društvenoj zajednici i njihov značaj za naš dalji socijalistički razvitak. Mislim da je nepotrebno zadržavati se na iznošenju dobrih strana ovog Projekta, pa to neću ni činiti. Iznosim neke prijedloge iz kompleksa međunarodnih odnosa koji bi, po mome mišljenju, mogli da doprinesu u izvjesnom smislu potpunijem obradivanju nacionalnih odnosa, jednog vrlo važnog pitanja u novijoj istoriji naših naroda.

Nacionalno pitanje, kao što se vidi i u Predlogu studijskog projekta za istoriju socijalističke Jugoslavije, isprepliće se i sa nizom drugih pitanja koja se predviđaju u obradi istorije socijalističke Jugoslavije. Nije na primjer moguće obraditi teme kao što su: razvoj društveno-ekonomskih odnosa, preobražaj radničke klase u uslovima socijalističke izgradnje, razvoj privrede, politički sistem, društveno-političke organizacije, Savez komunista Jugoslavije i međunarodni radnički pokret, međudržavne odnose, razvoj kulture kao i druga pitanja (aktivnost kontrarevolucionarnih elemenata protiv SFRJ, odnosi Jugoslavije i Vatikana s posebnim osvrtom na položaj rimkatoličke vjerske zajednice), a da se nedotakne i nacionalno pitanje. Međutim, o svemu tome ne mislim govoriti, već ću se osvrnuti samo na neke detalje.

Jedno od vrlo interesantnih pitanja u oblasti nacionalnih odnosa kod nas svakako je stvaranje Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice u okviru federacije jugoslavenskih naroda. To je jedina republička zajednica u kojoj ne živi u ogromnoj većini jedna nacija, a koja se nije ni formirala kao država jedne određene nacije. Takvo specifično prilaženje i rješavanje nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini u okviru jugoslavenske zajednice nesumnjivo predstavlja vidan doprinos marksističkoj teoriji i praksi o nacionalnom pitanju. Pri obradi pitanja postanka bosansko-hercegovačke Republike pored istorijskih i pravnih dokumenata može poslužiti i memoarska građa iz knjige Tako je rođena nova Jugoslavija (»Kultura«, Beograd 1963), naročito sjećanja drugova Rodoljuba Čolakovića i Osmana Karabegovića, koji su iznijeli osnovne stavove partijskog rukovodstva o položaju Bosne i Hercegovine u novoj jugoslavenskoj državnoj zajednici.

Kad već govórim o Bosni i Hercegovini, mislim da je neophodno potrebno za istoriju socijalističke Jugoslavije potpunije obraditi nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini, jer ona, zbog specifičnih nacionalnih obilježja koji su karakteristični za čitavu zemlju, u mnogome predstavlja Jugoslaviju u malom, pa se, upravo, u Bosni i Hercegovini u punoj mjeri sprovode i provjeravaju principi značajni i karakteristični za cijelu našu društvenu zajednicu: Bosna i Hercegovina može da posluži kao primjer razvijka naših međunarodnih odnosa i socijalizma.

Pravilno rješavanje međunarodnih odnosa u Bosni i Hercegovini, gdje ravnopravno i u bratskim odnosima žive zajedno izmiješani Hrvati, Muslimani i Srbi, poučan je primjer ispravne nacionalne politike u socijalizmu i u osnovi pravilno rješavanog nacionalnog pitanja u praktičnom

životu. Zbog toga, upravo, razvoj međunacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini predstavlja važan naučnoistraživački interes u nacionalnim odnosima u socijalističkoj društvenoj zajednici.

U Projektu se, uglavnom, govori o nacionalnim odnosima kao odnosima republika — federacija i obratno. Međutim, ja mislim da je to samo jedan vid nacionalnih odnosa, jer su oni u stvarnosti kudikamo širi i obuhvatniji. Nacionalni odnosi podrazumijevaju, takođe, i odnose među republikama, kao i jedan poseban aspekt tih odnosa — unutrašnje odnose u pojedinim našim republikama. Bez ovakvog pobližeg sagledavanja i nijansiranja svih tih odnosa mislim da nije moguće dati objektivnu ocjenu međunacionalnih odnosa u našoj socijalističkoj zajednici. Odnosi između republika i federacije, kao i odnosi među republikama, te odnosi u svakoj pojedinoj republici, predstavljaju komponente za jedno kompleksnije izučavanje najnovijeg razvijanja u nacionalnim odnosima. Nacionalni odnosi u svakoj pojedinoj republici kao poseban i vrlo značajan vid nacionalnih odnosa uslovjeni su činjenicom da skoro u svakoj od naših republika žive narodi različitih nacionalnosti, s tom razlikom što Bosnu i Hercegovinu kao centralno jugoslovensko etničko područje naseljava stanovništvo istina različite nacionalne strukture, ali u cijelosti slavenskog etničkog porijekla. Sve ostale naše republike imaju u manjem ili većem obimu još i dio stanovništva stranog etničkog porijekla, koji se u uslovima socijalističke Jugoslavije životno povezuju sa svim ostalim jugoslavenskim nacijama, zadržavajući izvjesne karakteristike svoga ranijeg etničkog porijekla. Usljed istaknute složenosti nacionalnih odnosa u našim republikama pojavljuje se i u praktičnoj politici uvažava posebni faktor — razvijanje vlastitih nerazvijenih područja i u vezi s tim politika investiranja. To se reflektuje i na kulturno-prosvjetne i zdravstveno-socijalne, kao i druge privredno-ekonomске mјere. S druge strane, u republikama posebnu važnost dobiva društveno samoupravljanje i dalje razvijanje komunalnog sistema, koji u našim složenim nacionalnim odnosima posjepšuje jedan intenzivan integracioni proces u prevazilaženju užih nacionalnih okvira. Zato je za objašnjenje nacionalnih odnosa i njihov dalji uspješan razvitak u našoj zemlji nedovoljno obraditi samo — kako se u Projektu navodi — »borbu za ekonomsku ravnopravnost, razvijanje nerazvijenih područja, način sливanja sredstava u centralne fondove, razdiobu ovih sredstava, pravac investicionih ulaganja, raznovrsne stepene međurepubličke integracije i privrednog komplementiranja« u okviru federacije. Obrada naše savremene istorije mora dakle podrazumijevati i obradu nacionalnih odnosa u okviru republika.

O svemu ovome postoje brojni materijali, pa će i ta okolnost doprinijeti da se sva ova problematika što kompleksnije sagleda.

Nacionalni odnosi unutar pojedinih republika značajni su, pored ostalog, zbog toga što se na taj način mogu u dobroj mjeri proučavati problemi u vezi sa definisanjem jedinstvenog interesa federacije kao socijalističke zajednice svih nacija ili interese republika i pojedinih nacija, te interese nacionalnih grupa (narodnosti) i na kraju interese pojedinaca kao pripadnika određene nacije u užem smislu i člana socijalističke zajednice u širem smislu. To je važno i u slučaju kada su ti posebni interesi relativno identični a kada se i koliko, i zbog čega razlikuju; da li je uvjek moguće iznaći zadovoljavajuća rješenja i kako je to

moguće rješavati u višenacionalnoj socijalističkoj zajednici u kojoj uslijed postojanja više nacija i društvenih protivrječnosti postoje i nacionalne protivrječnosti. Proučavanje nacionalnih odnosa u kojima se isprepliću interesi federacije, republika, pojedinih nacija i narodnosti, te njenih pripadnika u pojedinim republikama pomoći će da se sagledaju i izvjesni novi oblici nacionalizma koji se javlja u socijalističkim uslovima.

U sklopu nacionalnih odnosa mislim da bi trebalo obraditi mnogo-brojne oblike saradnje u kojima se manifestuje jedinstvo naših naroda. Politika bratstva i jedinstva, koja je imala razvojni put od zajedničke borbe protiv režima stare Jugoslavije i oružane borbe protiv okupatora do razvijanja u naše vrijeme raznih oblika privredne i kulturne integracije, zaslužuje da joj se posveti naročita pažnja. U stvari, ovakav put, put ekonomske integracije, razvijanje kulturne saradnje i svih drugih vidova aktivnosti vodi ka smanjenju nacionalnih razlika. To je, upravo, put koji je stalno trasirala KPJ, odnosno SKJ.

U vezi sa razvojem nacionalnih odnosa kod nas u predviđenoj istoriji socijalističke Jugoslavije određeno mjesto treba da zauzme pitanje jugoslavstva koje — prema Edvardu Kardelju — »nastaje na osnovu zakonitih društveno-ekonomskih tendencija koje vode ka višim oblicima međunarodne saradnje i ujedinjavanja i koje će u budućnosti obuhvatiti sve šire nacionalne oblasti i sve veći broj društveno-ekonomskih funkcija«.

Koji su elementi jugoslavenstva u našoj stvarnosti, u našem pravnom, ekonomskom i kulturno-političkom životu, kako se ono manifestuje i odražava u životu pojedinih naših naroda, pozitivne i negativne strane jugoslavenstva i njegove perspektive, odnos jugoslavenstva prema nacionalnim osobenostima, nacionalnom razvoju i društvenom samoupravljanju, odnos prema proleterskom internacionalizmu, sve su to pitanja kojima u obradi savremene istorije socijalističke Jugoslavije treba dati odgovarajuće mjesto. Proučavanje tih pitanja i odnosa biće sigurno od koristi i za dalje razvijanje istinskih socijalističkih nacionalnih odnosa u našoj zemlji. Naučna razrada prakse u našim međunarodnim odnosima doprinijeće i marksističkoj teoriji o nacionalnom pitanju u višenacionalnoj socijalističkoj zajednici. To će — konkretnije govoreći — predstavljati doprinos teoriji o nacionalnom pitanju u socijalizmu.

Miodrag BOGIĆEVIĆ

Mislim da je sama zamisao da se napiše istorija socijalističke Jugoslavije najmanje sporna. Rekao bih čak da, kada se radi o takvoj jednoj potrebi, očiglednoj i u materijalu pripremljenom za ovu diskusiju obrazloženoj, nisu nužne diskusije. Niz okolnosti ukazuje na opravdanost ovakvog poduhvata, među ostalim ove:

— vremenski period razvoja socijalističke Jugoslavije, koji već nije tako kratak; — potrebe raznih škola i drugih obrazovnih djelatnosti, gdje je, u mnogim slučajevima, tematika našeg novijeg razvitka prilično zanemarena, različito interpretirana, nesistematično obrađivana; — zadatok istoriografije da se temeljitije bavi novijom problematikom, pa prema tome i korisno oprobavanje njenih snaga na jednom nadasve važnom i složenom poslu itd.

Potreba je, dakle, po mom mišljenju, očigledna. Ali, takva jedna konstatacija nipošto nije dovoljna, jer, kao što se vidi iz Predloga studijskog projekta, nakon toga slijedi obilje poteškoća i problema s kojima se treba suočiti.

Nisam istoričar, pa se zato i ne želim da upuštam u mnoge iznesene dileme stručno-metodske prirode (premda se čini da su odgovori na njih dati često odveć kategorično i samosvjesno). Ograničen je samo na nekoliko opštih marginalnih napomena koje se tiču društvenog aspekta ovog pitanja, kao i nekih aspekata savremene kulturne istorije.

Prije svega, treba odmjeriti i realne mogućnosti izvodenja ovako široko koncipiranog plana. U tom pogledu poučan je primjer oko pisanja istorije SKJ, gdje se započelo od osnovnog — kraćeg pregleda, da bi se, nakon toga, nakon izmjene mišljenja i kritičkog procjenjivanja, rad dalje razvijao i usmjeravao.

Smatram da je to bio dobar put. Bilo je osnovno da se jedan pregled pojavi, a on nesumnjivo utire put zamašnjim zamislima i istraživanjima. Ovaj primjer je samo slučajna analogija, jer mislim da bi inače bilo dobro prije svega raspravljati o jednom efikasnijem, konciznijem projektu izrade kraćeg pregleda ovog razvijatka. Takav projekat (ili, još bolje, njegov rezultat), bez ambicije da uđe u razradu svih detalja i problema, omogućio bi plodniju razmijenu mišljenja. Uostalom, takva jedna knjiga bila bi praktična podloga za diskusiju o istoriji socijalističke Jugoslavije. Ovako, mi smo već na samom početku suočeni sa previše pitanja i dilema datih apstraktno, dok bi jedan postojeći pregled istorije ovog dvadesetogodišnjeg perioda omogućio mnogo praktičniju diskusiju i konkretnije sagledanje poteškoća i problema koje treba razrijesiti. Razumije se da bi karakter takvog djela bio prilično različit od ovoga kakvo se sad zamišlja. On bi bio praktičniji, a rad bi se mogao obaviti i u kraćem roku i sa manje ljudi.

Dalji problem u radu na istoriji socijalističke Jugoslavije postavlja se u smislu angažovanosti autora u vrednovanju pojedinih etapa i događaja. Preciznije rečeno, smatram da pisanje ove istorije ne može biti pristrasno ni nepristrasno, nego da mora izraziti smisao našeg društveno-ekonomskog razvoja. Ovo spominjem zato što smatram da ne bi bilo dobro ako bi rad na istoriji socijalističke Jugoslavije bio shvaćen kao kabinetsko prosuđivanje stručnjaka o minulim dogadajima. Mislim da je jedan od bitnih uslova da i nosioci ovih dogadaja budu uključeni u taj rad ne samo kao objekti nego i kao subjekti. Drugim riječima, ne samo da daju intervjuje, nego da daju i ocjene. Sve ovo spominjem imajući u vidu neke slabosti koje su se do sada javljale prilikom prosuđivanja o izvjesnim pitanjima iz naše društveno-političke i ekomske problematike.

Povodom specifičnosti predviđene sadržine istorije socijalističke Jugoslavije treba imati na umu da to nije »čista« istorijska materija, da ona ima svoj društveno-politički i ekonomski kontinuitet, da bi stručno-istorijska metodologija bila nedovoljna bez mnogih socioloških, političkih, ekonomskih i drugih zahvata. Ukoliko bi se, kao što iz Projekta proizlazi, rad svodio na to da samo istoričar bude nadnesen nad sve izvore koji su pobrojani, postoji opasnost ili gubljenja u njima ili takođe svojevrsnog subjektivizma. Čini mi se da mnoge dileme ove vrste u

samom Projektu nisu naznačene, a da bi to bilo korisnije od izvjesnih opštih digresija i polemika koje su u njemu sadržane. Kratko rečeno, smatram da ovaj rad ne bi mogao da bude usko istorijski, nego i društveno-politički u najboljem značenju te riječi. Istina, u Projektu se napominje da će se pristupiti obradi završenih događaja ovog perioda. Ali, postavlja se pitanje da li je sasvim pouzdan ovakav pristup, jer je poznato da takvi događaji (koji se u Projektu navode) predstavljaju samo odredene vidljive manifestacije jedne suštine koju treba predstaviti i imati u prvom planu. Analizirati specifikum naše socijalističke izgradnje, primjer koji zaista ne može da se svodi na konvencionalno razmatranje, zahtijeva punu mjeru i kritičnosti, ali i angažovanosti. Sva ostala strahovanja, o kojima se govori u materijalu, tada su nepotrebna (politički oportunitet i ograda da »naučne institucije ne obavezuju operativnu politiku«, pitanje ličnosti itd.).

Zbog toga i smatram da bi jedan pregled, mada se o njemu kao obliku i vrsti rada pejorativno govori u Projektu, bio konkretna polazna osnovica ovakvog posla, istovremeno sa studijskim projektima i ostalim pripremama za potpuniji naučni zahvat. U tom smislu ne bi se moglo lako složiti sa tvrdnjom da u pregledima po pravilu »nema istraživačkog doprinosa«. Naprotiv, oni treba da budu važno ishodište za dalje naučne doprinose. S tog stanovišta mislim da i kritika Pregleda istorije SKJ, data u Projektu, može da se shvati samo uslovno, jer su navedene zamjerke ipak nedovoljno rječite kada se ima u vidu značaj cjeline.

Povodom predloženog Projekta teško je ulaziti u sve detalje, ali bi i tu mogao da se navede niz kritičkih primjedbi, na primjer povodom izvora i literature koja je navedena. Tako se u literaturi za odnose sa socijalističkim zemljama spominju samo »radovi naših rukovodilaca« i još dva teksta, dok je u našoj dosadašnjoj praksi iz ove oblasti objavljeno mnogo značajnih priloga nesumnjive i specifične naučne vrijednosti. A tako je i sa nizom drugih tema koje se ovdje navode, ponekad sa izvjesnim subjektivnim pristupom i procjenom vrijednosti.

Prethodni studijski projekti treba da prethode širem uobličavanju naše novije istorije i to je u Projektu umjesno istaknuto. Međutim, uz sve ograde koje su date, način kako su njihove polazne teze formuliранe upućuje na potrebu mnogo temeljitijeg razmišljanja o suštinskim pitanjima i problemima. Dovoljno je kao ilustraciju uzeti studijski projekt »Razvoj kulture« dat, istina, u vidu nekoliko »indikativnih podataka«. Suviše sumarno naznačivanje izvjesnih opštih prepostavki, s posebnim isticanjem pitanja mehanizma društvenog samoupravljanja, kulturne politike i njenog uticaja na kulturni razvitak i saradnju nacionalnih kultura ne omogućuju u samom projektu upućivanje i ka drugim bitnim prepostavkama našeg novijeg kulturnog razvijatka. Takve su prepostavke u izmijenjenoj suštini kulturnog stvaranja i djelatnosti, u njegovim dinamičnim razvojnim etapama koje su u najtješnjoj vezi sa društveno-ekonomskim razvijatkom, u specifičnostima i međuzavisnostima pojedinih njegovih vidova, u otvaranju ka kulturnom stvaranju u svjetskim okvirima itd. Ovako dat, projekt je sasvim nedovoljan i ne zadovoljava čak ni okvire za jedno uopšteno predavanje o savremenom kulturnom razvijatku.

Izvjesna strahovanja koja se u Projektu ponegdje podrazumijevaju u smislu kako nas gledaju iz inostranstva i kako će gledati na ovakav istorijski zahvat mislim da su nepotrebna. Za nas je osnovno da vodimo računa o suštini i istini naše socijalističke revolucije i razvitka, a ona svojim dostignućima, složenostima, problemima, služi kao najbolji temelj za postizanje istorijske istine. Puna mjera objektivnosti podrazumijeva shvatanje svih nužnosti, svih protivrječnosti koje su dio jednog jedinstvenog i specifičnog procesa našeg društveno-ekonomskog razvitka. Zato smatram da Projekt daleko više treba da podrazumijeva ove uslove, manje se u početku baveći izvjesnim detaljima koji su sada dati i koji mogu da usmjeri pažnju na parcijalno sagledanje, izolovanu analizu i sl.

Prema tome, ovakav projekt shvatam kao naznaku jednog korisnog i potrebnog pothvata, koji u prvoj etapi treba postaviti sa manjim ambicijama i ostvariti ga u doglednjem roku, pripremajući istovremeno i širi, temeljiti zahvat.

Fadil BUTUROVIĆ,

Predlog studijskog projekta za istoriju socijalističke Jugoslavije predviđa izradu 9 studijskih projekata, koji su međusobno u tolikoj mjeri povezani da je potrebno izvršiti njihovo djelomično sažimanje. Ovo utočište prije što bi se prihvatanjem predložene konceptualne sistematike desilo da se ista ili slična materija nepotrebno ponavlja, a ovo bi imalo za posljedicu dupliranje posla, gubljenje osnovne niti, nepotrebno detaljiziranje i drugo tako da bi se vjerovatno umanjio kvalitet ovog inače pažnje vrijednog pothvata.

Sistematika bi, po mom skromnom mišljenju, trebala da izgleda ovako:

1. oružana borba naroda Jugoslavije i pobjedonosni završetak NOR-a — osnovni uslov za stvaranje nove Jugoslavije:
 - a) istorijat oružane borbe,
 - b) politički aspekti oružane borbe,
 - c) radnička klasa — predvodnik oružane borbe naroda;
2. nova Jugoslavija u posljeratnom periodu:
 - a) osnovne političko-ekonomске karakteristike,
 - b) period od 1943—1945. godine,
 - c) period od 1945—1946. godine,
 - d) period od 1946—1952. godine (prelazni period),
 - e) period od 1952—1964. godine;
3. društveno-ekonomski odnosi i privredni sistem:
 - a) razvoj privrede u socijalističkoj Jugoslaviji,
 - b) razvoj nauke i kulture,
 - c) institucionalni i organizacioni okviri koji su omogućili ostvarenje socijalističkih društvenih odnosa;
4. politička istorija socijalističke Jugoslavije:
 - a) rješavanje nacionalnog pitanja razvijanjem saradnje i učvršćivanja jedinstva jugoslavenskih naroda,
 - b) jugoslavenstvo — najviši izraz i simbioza nacionalnih osjećanja jugoslavenskih naroda,

c) transfer radne snage i izrastanje urbalnih naselja putem stvaranja gravitacionih centara,

d) političke organizacije u novoj Jugoslaviji —

SKJ,

SSRNJ,

Sindikat,

ostale društvene organizacije,

e) vjerske zajednice u novoj Jugoslaviji,

f) međudržavni odnosi,

g) SKJ i međunarodni radnički pokret.

Predložena struktura studijskih projekata ima svoje jake razloge »za« i to zbog toga što je u istoj dosljedno sproveden logički pristup i redoslijed, čime je primijenjen istorijski metod obrade. To, razumije se, ne znači da možda neki sličan predlog ne bi bio adekvatniji ukoliko bi uvažio razloge koji su istaknuti.

Međutim, pored predložene izmjene koja je više metodske prirode smatram da i u oblasti društveno-ekonomskih odnosa treba posebno i centralno mjesto dati pitanju izgradnje našeg privrednog sistema i ekonomske politike koja je stvarana u specifičnim društveno-ekonomskim uslovima, tj. u borbi protiv kapitalističkih ostataka s jedne i u borbi protiv hegemonističkih tendenca staljinističke ideologije s druge strane. U toj i takvoj svojeobraznoj situaciji trebalo je izgraditi i razraditi teoriju socijalističkog razvoja i pronaći adekvatna praktična rješenja kako bi se zemlja izvela iz privredne nerazvijenosti i izgradili temelji socijalističke Jugoslavije. Kako je ova izgradnja vršena u okvirima višenacionalne države, to je svaki potez ekonomske politike morao sadržavati i elemente političke obojenosti.

Kao što je poznato, izgradnja i jačanje privrede u socijalističkoj Jugoslaviji vršeni su u uslovima permanentne oskudice akumulacije zbog čega je bilo potrebno razvijati osnovne grane privrede, tj. pristupiti podizanju bazične industrije, a također razvijati i one industrijske djelatnosti koje su i ranije bile djelimično razavijene u sjevernim dijelovima Jugoslavije. To su bili i jedini razlozi zbog kojih nije bilo moguće u vremenskim intervalima koji su ostali iza nas ublažiti postojeće disparitete između pojedinih privrednih regionala, a kako su ova često nastanjena različitim nacionalnim grupacijama, to ovo pitanje dobija i politički karakter. Upravo zbog toga potrebno je da se u narednom periodu preduzmu mjere kako bi se razlike u pogledu ekonomske i druge razvijenosti između raznih privrednih područja u odgovarajućoj mjeri ublažile i otklonile.

Socijalistički preobražaj zemlje, koji je našao svoj ekonomski izraz u promjeni ekonomske strukture, u kojoj industrija igra vodeću ulogu, ostavio je prirodno niz otvorenih pitanja ekonomske prirode koji su od ne malog teoretskog i praktičnog značaja. To se posebno odnosi na sistem cijena i na pitanje proširene reprodukcije. Razumije se da izdvajanje ova dva ključna problema naše privrede, koji privlače našu pažnju, ne mogu da znače umanjivanje značaja i drugih ekonomskih pitanja, pošto je ekonomika cjelina u kojoj su pitanja unutarnje povezana u tolikoj mjeri da ne mogu predstavljati samostalne veličine.

Za ekonomsku materiju tijesno su vezana i pitanja stručnog i opštег obrazovanja naših ljudi. Možda nijedna zemlja nije uspjela u tako kratkom istorijskom razdoblju izvršiti u bukvalnom smislu riječi čitavu kulturnu revoluciju kao što je to učinjeno u našoj društvenoj stvarnosti. Kako je ovo pitanje esencijalno i to i sa ekonomskog aspekta, a ja pokušavam da upravo samo iz ovog ugla ovo pitanje analiziram, smatram da će biti potrebno utvrditi da je izvršena kulturna revolucija jedan od odlučujućih faktora pobjede socijalističkog sistema u jednoj tako zaostaloj sredini kakva je bila stara Jugoslavija, koja nam je u nasleđe ostavila inertnost, nacionalnu mržnju i zaostalost. Međutim, i na ovom planu postoje izvjesne slabosti i nedostaci i prilikom obrade ovih i ovakvih materijala mora se voditi računa o svim dobrim i lošim pojavnim oblicima. Samo tako, iznoseći dobre i loše strane u raznim pojavama, moći će se obezbijediti kritičnost i objektivnost bez kojih postulata nemaju naučni i naučnog istorijskog objašnjavanja i istraživanja, a što je, uostalom, pravilno istaknuto i naglašeno u dostavljenom materijalu.

Pored izučavanja društveno-ekonomskih odnosa u socijalističkoj Jugoslaviji, neobično su važna demografska pitanja, a posebno problem preobražaja seoskog stanovništva, koje u dodiru sa gradskim ambijentom doživljava svoje uspone i padove, pokušavajući da unese svoj seoski, odnosno provincijski mentalitet. Sigurno je da je naša najnovija stvarnost vanredna građa i nepresušno vrelo za ozbiljna istoriografska izučavanja, zbog čega treba pozdraviti inicijativu i pomoći inicijatore u ovoj delikatnoj i društveno odgovornoj misiji registratora, analizatora i hronologa naših zajedničkih stremljenja i napora. Razumije se da bi naša istraživanja u oblasti ekonomskih izučavanja trebalo okrenuti i prema svim drugim pitanjima koja nisu našla svoj izraz i mjesto u ekonomskom životu drugih naroda kako bi se na jugoslavenskom primjeru mogle izvlačiti odgovarajuće pouke i iskustva. Da pomenem samo neke:

centralizacija i decentralizacija, njihova obilježja, podudarnosti i različitosti,

mjesto neposrednih proizvodača u rukovođenju javnim poslovima vezanim za privredna pitanja,

rejonizacija i regionalizacija kao faktori privrednog razvoja itd.

Na kraju smatram da je potrebno istaći da je izučavanje i izrada istorije socijalističke Jugoslavije prijeka potreba ne samo zbog razloga koji su istaknuti u dostavljenom materijalu nego i zbog toga što se u drugoj polovini ovog burnog stoljeća društveni procesi daleko brže odvijaju i zahtijevaju ažurnost u obradi. Mogućnost da će se u pisanju istorije socijalističke Jugoslavije napraviti greške ne može biti ozbiljan razlog da se ovaj rad zanemari s obzirom na prednosti koje pruža našem društvu.

Branko PETRANOVIĆ

Ja bih na početku htio samo da pružim nekoliko informacija o tome zašto je izrađen ovaj Predlog studijskog projekta i da istovremeno ukazem na buduće inicijative Instituta za izučavanje istorije radničkog pokreta, koji se pojavljuje kao pokretač akcije da se u jednoj dužoj perspektivi konstituiše izučavanje istorije socijalističke Jugoslavije.

Današnja diskusija je bila relativno kratka, ali neobično plodna. Meni, kao autoru projekta, diskusija izgleda vrlo konstruktivna i naročito značajna zbog niza kritičkih primedaba. Na jednom savetovanju, koje smo održali pre formulisanja Predloga projekta u Beogradu, dobili smo manje primedaba. Zato ovaj sastanak, bez imalo konvencionalnosti, shvatam kao neobično konstruktivan zbog toga što su bez nepotrebnih kolegijalnih obzira date primedbe metodološke, pa možda i suštinske prirode na Predlog projekta.

Ja se ne bih osvrtao na konkretnе primedbe. O delu ovih primedaba — koliko za sada vidim — mora se razmisliti. Želeo bih samo da ukažem na to da je Koordinacioni odbor Instituta za izučavanje radničkog pokreta doneo odluku da se izradi jedan studijski projekt za istoriju socijalističke Jugoslavije na čijoj bi izradi bili angažovani stručnjaci iz svih republika. U tom smislu formiran je i Redakcioni odbor. Nažalost, izvēsne republike nisu delegirale svoje predstavnike u taj Odbor. Tako, recimo, iz Bosne nema u Odboru nikoga, kao ni iz Crne Gore. Prema tome, ovaj Predlog studijskog projekta nije bio nikako drugčije zamisljen nego kao osnova za pomenuti sastanak Koordinacionog odbora. S druge strane, njegova je svrha bila da se na republičkim nivoima izazove diskusija.

Po mome uverenju, radi se o oblasti čije istraživanje treba započeti. Da bi se, međutim, formulisao studijski projekt kao osnova budućeg istraživačkog rada, potrebno je da taj dokument prethodno prođe kroz jednu stvarno stručno kompetentnu kritiku i to studijskih radnika raznih specijalnosti, uključujući pre svega istoričare, te političare, kao učesnike na stvaranju sistema u prošlosti.

Zbog toga će ovo savetovanje, kao i druga koja se pripremaju po republičkim institutima (koliko ja znam predstoji savetovanje u Zagrebu), poslužiti novoformiranom Redakcionom odboru da postavi jedan temeljiti studijski projekat, koji bi tek posle toga išao na diskusiju na jednom jugoslovenskom nivou.

Kad sam prišao formulisanju ovog Predloga projekta, želeo sam da kao istoričar odgovorim na usmene prigovore da ovu problematiku nije moguće istorijski istraživati. Niko nije izneo pismeno te kontrarazloge. Međutim, u razgovoru, među istoričarima, često se ističe da treba staviti tačku na 1945. godini, kao godini kada je završena oružana revolucija. Neki idu čak i dalje pa smatraju da treba staviti tačku na 1918. godini. Jednom rečju, ističu da se ne može pisati istorija dok su još živi učesnici. Mi smo u ovom Predlogu pokušali da načelno odbacimo takve prigovore. Pošli smo od osnovnog merila da je savremeno društvo istorijski moguće istraživati ako su procesi završeni, završeni ne sa stanovišta »graničnog cilja razvitka«, već sa gledišta njihove političke dezinpregniranosti. U svakom slučaju već danas možemo istraživati prvu institucionalnu fazu razvitka našeg društva, u stvari, etatističku fazu revolucije, od koje smo se po mom mišljenju toliko odvojili da je već danas možemo izučavati u svim manifestacijama.

No bez obzira što smo mi postavili u načelu tezu o mogućnosti ovog istraživanja, nesumnjivo je da će pravu verifikaciju tih mogućnosti dati sam istraživački rad, zapravo kvalitet tog istraživačkog rada. Međutim, mi za sada gotovo da nemamo nikakav rezultat iz oblasti istorijskog

istraživanja SFRJ. Imamo prvi pokušaj istorijske sinteze razvjeta od 1945—58. dat u VII i VIII glavi Pregleda istorije SKJ (u svakom slučaju prvi pokušaj uopštavanja tog razvjeta). Postoji i nekoliko mojih članaka i radova u kojima je izvršen pokušaj istraživanja političko-ekonomskih fenomena neposredno posle rata. Po mom mišljenju postoji ipak jedna rasprava koja može da izdrži i najstrožiju naučnu kritiku, a koja se odnosi na posleratni period. U pitanju je političko-istorijska rasprava dr Janka Jere o tršćanskom pitanju. U toj raspravi obuhvaćena je borba Jugoslavije za severozapadne granice. Studija ima odličnu dokumentalističku osnovu. Taj rad se, po mom mišljenju, stvarno može izjednačiti sa bilo kojom ozbiljnom studijom.

Opšte metodološke postavke u Predlogu projekta iznio sam uopšteno zbog toga što znam da se postupak u konkretnom istraživačkom radu ne može normirati. Primećuje se da je ovaj Predlog projekta ipak raden na izvesnom kompromisnom principu. S jedne strane polazim od završenosti prve faze socijalističke izgradnje koju mislim da tretiram istorijski, dok za onaj kasniji period do savremenih procesa preovlađuje specijalistički aspekt. U vezi s radom na specijalističkim područjima moguće je, po mom mišljenju, organizovati interdisciplinarna istraživanja pojedinih problema, okretati se samim problemima kao takvim. Moguće je istraživače okupiti oko problema, a ne mehanički povezivati predstavnike raznih disciplina. Dakle, da određena istraživačka problematika okupi izvestan broj stručnjaka raznih profila kao vid ostvarivanja jedne intergranske veze.

Inače, što se tiče realnog odmeravanja prilikom zasnivanja proučavanja ove problematike, naš Institut, kao pokretač, vodi i te kako računa o tom momentu. Mi zaista ne mislimo da žurimo, jer nam nije cilj da dajemo neke loše projekte, koji ne mogu da izdrže kritiku, nego da stvarno taj rad u formulisanju istraživačkog programa razvijemo u fazama.

Sabiraćemo i sistematizovati sva mišljenja i kritičke primedbe. Taj materijal dostavićemo odgovarajućoj redakciji, koja će opet, u jednom određenom periodu (mislim do kraja iduće godine) formulisati jedinstveni projekt. Tako izrađen projekt izneće se, kao što sam rekao, na jedno jugoslovensko savetovanje.

O tom realizmu moramo da vodimo računa naročito mi koji radimo na terenu istoriografije. Međutim, s druge strane mi smo svi svesni koliko je posle oslobođenja postojala disproporcija u obradi starije i najnovije istorije. Tek 1958—1959. godine, sa formiranjem Odelenja za istorijske nauke Instituta društvenih nauka, pa preko formiranja istorijskih instituta za izučavanje radničkog pokreta, ta disproporcija počinje na izvestan način da se prevaziđa. No sada se pojavljuje i pitanje uspostavljanja određenih proporcija u okviru izučavanja najnovije istorije. Recimo, ni nemamo značajnijih istraživačkih rezultata u oblasti istorije staroga društva. Pa čak i istoriografija revolucije nosi jednostran pečat. Ne obrađujemo sociologiju revolucije, etiku revolucionarnih snaga, međunarodne odnose Jugoslavije u toku drugog svetskog rata, transformacije u oblasti društveno-ekonomskih odnosa. To su sve problemi koji tek traže svoje istraživače. Stoga se i pokušaj konstituisanja istorije SFRJ pojavljuje s jedne strane — ako ga uzmemo kao nerazdvojni

deo i nastavak socijalističke revolucije — kao blagovremeno uspostavljanje tih proporcija. Ali, ni u kom slučaju ne želimo da sada dajemo jedan poseban akcenat takvim istraživanjima, koja se uostalom nalaze tek u početnom stadijumu.

Što se tiče izvora, već je i ranije na nekim drugim savetovanjima bilo reči da je to pitanje u Projektu prilično optimistički akcentirano, da je, u stvari, kod nas stanje sa arhivalijama daleko teže. Nesumnjivo, niko ne želi, pogotovo ko radi na području istorijske nauke, da apsolutizira stvari i kaže kako imamo sređene sve arhivalije za istoriju socijalističke Jugoslavije. Međutim, kad govorimo o izvesnim mogućnostima da se izvorno izučavaju pojedini završeni dogadaji, ipak imamo u vidu da se stanje izvora postepeno rešava. Instituti u kojima radimo imaju gradu partiske provenijence do 1950. ili do 1952. godine. S druge strane, u Arhivu SFRJ postoji desetina fondova koji su već sredeni i pristupačni svima bez razlike za istraživački rad. Naročito su značajni fondovi (u Arhivu SFRJ) za privrednu istoriju. U njemu su sredeni fondovi Ministarstva finansija, Ministarstva kolonizacije, Ministarstva poljoprivrede, Ministarstva spoljne trgovine itd. Za privredne istoričare ima u tom Arhivu pravo brdo materijala.

Što se tiče specijalističkih projekata, s obzirom da su oni bili predmet kritike, želim da kažem da smo mi kao istoričari nastojali da izdvojimo što oštrienje izvesne probleme za izučavanje. Pri tome nismo vodili računa o merilima specijalističkog razgraničavanja. Zato smo mi izdvojili proučavanje društveno-ekonomskih odnosa i preobražaja radničke klase posle rata, mada je razumljivo da je to sastavni deo prvog projekta o proučavanju društveno-ekonomskih odnosa. Što se tiče privrednog sistema, mi smo vodili računa da razvoj privrednog sistema zavisi od ekonomskog snaženja baze s jedne strane, a s druge da privredni sistem određuje karakter društveno-ekonomskih odnosa. Istovremeno nije ispušteno izvida da i politički sistem, stvaranjem odgovarajućih uslova, utiče i na razvoj privrednog sistema. S druge strane, mi smo politički sistem koncipirali namerno vrlo usko, shvatajući ga kao sistem organizacije vlasti, isključujući ceo niz onih drugih konstitutivnih elemenata koji se nalaze i deluju u okviru njega, pa čak i partizanski sistem, odnosno društveno-političke organizacije (SKJ, Socijalistički savez itd.), iako su oni nesumnjivo aktivni činioci sistema. Prema tome, naše težnje bile su da više istaknemo pojedina područja koja nas kao istoričare najviše interesuju. Međutim, metodološka kritika druga Buturovića u svakom slučaju je vrlo instruktivna za Redakcioni odbor, posebno u onom delu gde daje predlog za istorijsko dinamiziranje izučavanja socijalno-ekonomske problematike.

Na kraju mogu samo još jednom da vam zahvalim na datim primedbama i argumentovanoj kritici.

prikazi

FRANZ OSTERROTH-DIETER SCHUSTER: CHRONIK DER
DEUTSCHEN SOZIALEDEMOKRATIE, IZDANJE J. H. W. DIETZ
NACHF. GMBH, HANNOVER 1963; str. 671.

Uz aktivnu pomoć Referade za političko obrazovanje pri Direkciji Socijaldemokratske partije SR Njemačke i Međunarodnog instituta za socijalna istraživanja u Amsterdamu pripremio je Diter Šuster, kao prilog proslavi 100-godišnjice Socijaldemokratske partije Njemačke, znatno prošireno i obnovljeno izdanje Osterotove Hronike socijalističkog pokreta, i to kao novu Hroniku njemačke socijaldemokratije, koja je u Hanoveru izašla 1963. godine.

Hronika nije pisana punim tekstom, kao što je to uobičajeno za hronike, već se sastoji od oko 2.900 sređenih hronoloških jedinica na 497 stranica. Vremenski Hronika obuhvata vrlo široko razdoblje i to od početka XIX vijeka do maja 1962. godine, tako da je se uopšte ne bi moglo nazvati hronikom, već prije hronologijom.

Većina hronoloških jedinica odnosi se na njemački socijaldemokratski pokret (njegovu političku, sindikalnu i opštedsruštvenu aktivnost), a za razdoblje poslije II svjetskog rata hronološke jedinice obraduju samo socijaldemokratski pokret SR Njemačke. Ali, budući se ovdje radi o obradi tako značajnog društvenog gledišta i političkog pokreta u životu Njemačke kao što je socijaldemokratski pokret, ostale hronološke jedinice odnose se gotovo na sve značajne događaje njemačkih, pa i na značajnije događaje svjetskih društveno-političkih zbivanja u navedenom razdoblju.

Hronološke jedinice u prvom redu registriraju podatke o životu i djelatnosti osnivača naučnog socijalizma Marksa i Engelsa, kao i teoretičara socijaldemokratije, i to Lasala, Bebla i dr., a i jedne široke plejade rukovodilaca i teoretičara njemačkog socijaldemokratskog pokreta uopšte, počev od Vajtlinga, V. Libknehta, K. Kautskog, pa preko R. Luksemburg i K. Libknehta do R. Hilferdinga, K. Šumahera i E. Olenhauera. Osim toga, u hronološkim jedinicama daju se statistički podaci o broju članova u njemačkoj socijaldemokratskoj partiji u različitim vremenskim periodima, te u sindikatima i ostalim društvenim organizacijama (omladinskim, ženskim i sportskim) njemačkih socijaldemokrata, kao i o broju delegata na raznim kongresima njemačkih socijaldemokratskih organizacija.

Hronološke jedinice vrlo iscrpno registriraju djelatnost socijalističkog pokreta i opšte političke prilike u Njemačkoj do I svjetskog rata, naro-

čito period od osnivanja Socijaldemokratske partije Njemačke, pa do početka I svjetskog rata, te djelatnost II internacionale i učešće njemačkih socijaldemokrata u njenom radu. Nešto slabije registrovano je vrijeme samog I svjetskog rata, kao i period neposredno poslije njega. Period, pak, od 1923. do 1933. godine ponovno se vrlo iscrpno registruje, premda ne u potpunosti objektivno, jer se, prateći hronološke jedinice, može steći utisak da su se jedino socijaldemokrati u Njemačkoj aktivno suprotstavljali Hitleru. Za ilustraciju ovog navoda može se iznijeti slijedeće: za period od 8. novembra 1923. godine, kada je Hitler pokušao izvesti pozнати »minhenski puč«, pa do 30. januara 1933. godine, kada je Hitler postao kancelar Rajha, navodi se oko 350 hronoloških jedinica i u njima se registruje politička aktivnost socijaldemokrata, koja je uperena protiv nacista, aktivnost grupa, organizacija i pojedinaca koji su podupirali naciste i aktivnost nacista uperena na preuzimanje vlasti, dok se aktivnost ostalih antinaciističkih snaga u Njemačkoj, a naročito komunista, spominje tek sporedno. Za period hitlerovske vladavine u Njemačkoj u hronologiji ima dosta podataka, međutim, ni ti podaci nisu potpuno objektivni. Stječe se, naime, utisak da su njemački socijaldemokrati, uz aktivnu podršku antifašističke koalicije, srušili Hitlera, uglavnom, održavajući konferencije i sastanke po inostranstvu, na kojima su upozoravali svijet da je u Njemačkoj potrebno obnoviti demokratiju. Naime, u hronologiji se za period od 30. januara 1933. godine, pa preko 1. septembra 1939. godine, kada je započeo II svjetski rat, do 30. aprila 1945. godine, kada je, pri kraju II svjetskog rata, Šumaher, u Hanoveru, održao prvi javni i slobodni socijaldemokratski miting, navodi 157 hronoloških jedinica, a od toga se samo za period od 30. januara 1933. godine do 1. septembra 1939. godine navodi 111 hronoloških jedinica. Ovdje se, za period od 30. januara 1933. godine do 1. septembra 1939. godine, opisuje samo ili aktivnost nacista kao organa države ili aktivnost njemačkih socijaldemokrata uperena protiv nacističke države i nacističke ideologije uopšte, dok se npr. aktivnost liberalnih njemačkih intelektualaca ili Svjetskog jevrejskog kongresa protiv nacista samo djelomično opisuje; posebno treba napomenuti da se iza 27. februara 1933. godine, kada je došlo do požara Rajhstaga, pa sve do završetka II svjetskog rata, komuniści uopšte ne spominju kao neka organizovana antinaciistička snaga. A za period od 1. septembra 1939. godine do 30. aprila 1945. godine navodi se samo antinaciistička aktivnost raznih njemačkih socijaldemokratskih grupa u inostranstvu SOPADE i drugih, i opšta vojna aktivnost antifašističke koalicije protiv Hitlerove Njemačke, pa se zbog rasporeda hronoloških jedinica može steći utisak da druge snage osim socijaldemokrata i antifašističke koalicije uopšte i nisu djelovale protiv Hitlera. Ovakvo tumačenje istorijskih zbivanja iz nedavne njemačke prošlosti treba, po našem mišljenju, pripisati činjenici da je djelo priređeno uz aktivnu podršku Referade za političko obrazovanje pri Direkciji Socijaldemokratske partije SR Njemačke. Navedeno još potkrepljuje i činjenica što je period poslije II svjetskog rata obrađen sasvim po »partijskom ukusu« socijaldemokrata SR Njemačke. Tako hronologija, iako hronološke jedinice svaka posebno daju objektivan i iscrpan prikaz događaja koji opisuju, ipak u cijelosti ne daje objektivan i cjelovit prikaz svih dogadaja, naročito onih iz nedavne njemačke prošlosti.

Premda, u uvodu djela, autor navodi da se koristio znatnom arhivskom gradom, za žaljenje je da je ne navodi uz hronološke jedinice.

U prilogu djela nalaze se tabele o učešću birača na izborima i podjeli mandata među partijama u Rajhstagu za period od 1871. do 1933. godine, kao i isti podaci za skupštine zemalja SR Njemačke za period od 1949. a takođe se, u prilogu, nalaze tabele o podjeli mandata među partijama u skupštinama njemačkih zemalja za period od 1918. do 1933. godine, kao i isti podaci za skupštine zemalja SR Njemačke za period od 1949. do 1961. godine. Rekonstruisan je sastav vlada Rajha (uz naznaku partiskog članstva svakog pojedinog člana vlade) za period od 1918. do 1933. godine, te sastav saveznih vlada SR Njemačke za period od 1949. do 1962. godine, sa jednakim podacima. Takođe je na osnovu jednakih kriterija rekonstruisan i sastav vlada njemačkih zemalja za period od 1918. do 1933. godine, kao i sastav vlada zemalja SR Njemačke za period od 1946. do 1962. godine.

Djelu je priložen i spisak literature koja se odnosi na socijalistički, socijaldemokratski, pa čak i komunistički pokret u Njemačkoj za period od 1830. do 1960. godine. Spisak je vrlo bogat i sadrži oko 300 bibliografskih jedinica. Navode se bibliografije, časopisi i knjige koje se odnose na navedena društveno-politička stremljenja i pokrete.

Djelo je opremljeno sljedećim registrima: registrom ličnosti, registrom pojmova i registrom časopisa i novina (uglavnom, cijelokupne progresivne štampe u Njemačkoj) za period od 1830. do 1960. godine, kao i registrom političkih organizacija koje se u djelu spominju, tako da su i ovdje obuhvaćene gotovo sve progresivne organizacije i pokreti u Njemačkoj XIX i XX vijeka.

Na taj način u hronologiji je sakupljen vrlo bogat naučno-informativni materijal potreban za ozbiljniju istorijsku obradu određene problematike, a ovdje naročito treba spomenuti spisak literature, registar časopisa i novina, te registar političkih organizacija, kao i tabelarne podatke o učešću na izborima i podjeli mandata u parlamentima, te rekonstrukcije sastava njemačkih vlada. Zato je za žaljenje što posebno nisu obrađeni elementarni biografski podaci ličnosti koje se u djelu spominju (npr. u registru ličnosti u vidu leksikografske notice), kao i statistički podaci o broju članstva u Socijaldemokratskoj partiji, sindikatima i ostalim društvenim organizacijama i podaci o broju delegata na raznim kongresima njemačkih socijaldemokratskih organizacija (npr. tabelarnim pregledom odvojeno za određene periode), kad ih se već pojedinačno obradilo u hronološkim jedinicama.

Rezimirajući navedena zapažanja, možemo konstatovati da ovom hronologijom dobivamo dosta iscrpan, premda ne u potpunosti objektivan uvid u aktivnost i razvoj njemačke socijaldemokratije, napominjući posebno da su prilozi, registri, tabele, a naročito spisak literature u ovom djelu, vrlo koristan, interesantan i za naučnoistraživački rad potreban materijal.

Ernest LAY

BERT ANDRÉAS: LE MANIFESTE COMMUNISTE DE MARX ET
ENGELS (HISTOIRE ET BIBLIOGRAPHIE, 1848—1918) —
FELTRINELLI EDITORE, MILANO 1963, str. 425 + 23

U redovitom izdanju Bibliografija, koje izdaje Institut Đandakomo Feltrineli iz Milana, izašla je, u aprilu 1963. godine, na francuskom jeziku, bibliografija kompletnih izdanja, tekstova citiranih u časopisima i novinama, te za objavljivanje pripremljenih ali neizdatih tekstova Komunističkog manifesta i to za period od 1848—1918. godine, koju je premio Andreas Bert.

Djelo svojom obradom pokriva vrlo široko vremensko razdoblje, naime, ukupno 111 godina, jer je stvarno obradom obuhvaćeno razdoblje od 1848—1959. godine. Međutim, razdoblje od 1848—1918. godine obuhvaća najveći dio autorovog bibliografskog interesovanja, jer se samo za taj period navodi 397 bibliografskih jedinica (250 izdanja potpunog teksta Manifesta, 30 neobjavljenih i samo u rukopisu pronađenih tekstova, kao i 117 citata iz Manifesta u raznoj periodici, novinama i časopisima) sa 29 jezika i to: holandskog, flamanskog, švedskog, francuskog, engleskog, ruskog, španskog, srpskohrvatskog, portugalskog, mađarskog, italijanskog, danskog, češkog, poljskog, jidiš, norveškog, bugarskog, rumunskog, jermenskog, japanskog, džurdžijanskog, ukrajinskog, finskog, kineskog, esperanta, slovenačkog, slovačkog, ladina i tatarskog jezika.

Od njemačkih izdanja Manifesta autor navodi 172 bibliografske jedinice (55 izdanja potpunog teksta Manifesta, uključujući ovamo 6 izdanja iz 1848. godine, zatim 5 neobjavljenih i samo u rukopisu pronađenih tekstova i to: 2 iz 1850. godine, 1 iz 1854. godine, 1 iz 1866. godine i 1 iz 1882. godine, kao i 112 citata iz Manifesta u raznoj njemačkoj periodici, novinama i časopisima). Tako se, ukupno, samo za period od 1848. do 1918. godine u djelu navodi 569 bibliografskih jedinica kompletnih izdanja Manifesta, pripremljenih a neobjavljenih rukopisa, te citata u raznoj periodici, novinama i časopisima — na ukupno 30 jezika.

Vrijednost djela je u tome što se u njemu daje bibliografski istorijat publikovanja Komunističkog manifesta u razdoblju od 1848—1918. godine, a po tome se ono razlikuje od dosada uobičajenih bibliografija.

Naime, poslje iscrpne tekstualne komparacije njemačkih izdanja Komunističkog manifesta iz 1848, 1850. i 1882. godine (a jedno je od tih izdanja poslužilo kao original mnogim prevodiocima Manifesta), gdje se utvrđuju međusobna odstupanja u tekstu, štamparske greške i izostavljeni dijelovi teksta jednog izdanja u odnosu na drugo, vrši se posebna

komparacija ostalih bibliografskih jedinica spram navedenih izdanja. Naime, svaka se citirana bibliografska jedinica iz perioda od 1848—1918. godine textualno posebno komentariše i to na taj način što se za svakog pojedina izdanje ili citat u periodici vrši posebna textualna komparacija sa prvim njemačkim izdanjem Manifesta. Ukoliko se radi o prevodu, utvrđuje se sa kojeg njemačkog izdanja je tekst preveden, odnosno koji je njemački ili neki drugi tekst Manifesta korišten za citiranje, te se na taj način dobiva uvid koliko je taj tekst saglasan sa originalom. Time se dobiva uvid u to koliko je pojedini kompletni tekst ili citat iz Manifesta u saglasnosti, odnosno koliko odstupa od izvornog teksta prvog njemačkog izdanja Komunističkog manifesta iz februara 1848. godine. Taj postupak je naročito pažljivo obavljen u odnosu na prevode Manifesta na razne evropske i vanevropske jezike. Osim toga, posebno se daje tabelarna analiza teksta prvog, drugog i trećeg njemačkog izdanja, te se na taj način utvrđuje u kom stepenu (štamparske greške, izostavljeni dijelovi teksta i sl.) drugo i treće njemačko izdanje textualno odstupaju od prvog originalnog izdanja Komunističkog manifesta, što je naročito važno u odnosu na vjernost prevoda, jer je poznato da se prevodilo, naročito, sa drugog i trećeg njemačkog izdanja. Na isti način se, komparativno, u obliku tabela, daje i analiza prvih izdanja Manifesta na engleskom i francuskom jeziku u odnosu na prvo njemačko izdanje.

Navedenim postupcima i tabelarnim pregledima utvrđuje se koji je njemački tekst Manifesta najvjerniji prvom njemačkom izdanju iz februara 1848. godine, kao i koji je prevod Komunističkog manifesta najtačniji u odnosu na prvo njemačko izdanje. Time se, sa bibliografskog stanovišta, dobiva uvid u puteve i načine širenja Komunističkog manifesta po zemljama Evrope, Amerike, Azije i Afrike, kao i kakve su mogućnosti interpretacije Komunističkog manifesta u razdoblju od 1848—1918. godine, imali pojedinci i organizacije u odnosu na tekst, jezik i izdanje Manifesta kojim su se služili.

Zato se slobodno može reći da je ova edicija jedna od najkompletinijih te vrste, to tim više što se kod svake komentarisanе bibliografske jedinice posebno navode i podaci gdje i u kojim bibliotekama se pojedino izdanje ili publikovani citat Manifesta može naći kako bi se sav taj materijal mogao i neposredno koristiti za proučavanje ne samo sa bibliografskog već i sa bibliotekarskog stanovišta.

U posebnom prilogu hronološki se navode izdanja kompletног teksta Manifesta koja su publikovana u razdoblju od 1919—1959. godine, a koja se baziraju na jednom od izdanja koja su objavljena u razdoblju od 1848—1918. godine. Međutim, u ovom prilogu navodi se samo naslov, mjesto i godina izdanja, te jezik na kojem je tekst objavljen. Ovdje je obuhvaćeno 218 bibliografskih jedinica tako da čitava edicija stvarno pokriva razdoblje od 1848—1959. godine i bilježi ukupno 787 bibliografskih jedinica izdanja kompletног teksta, rukopisa koji su pripremljeni ali nisu objavljeni, prevoda Manifesta koje je autor pronašao samo u rukopisu, kao i onih koji su objavljeni, te citata iz Komunističkog manifesta u raznoj periodici, novinama i časopisima na raznim evropskim i vanevropskim jezicima.

Kao jugoslovenska izdanja autor je za period od 1848—1959. godine naveo sljedeća:

— u 1871. godini — navodi se prevod Manifesta objavljen u pančevačkom nedjeljnju listu »Pančevac« u brojevima od 8. aprila do 23. maja 1871. godine i prevod kompletног teksta Manifesta koji je objavljen u izdanju knjižare Jovanović i Pavlović u Pančevu (izdanja štampana cirilicom);

— u 1900. godini — autor je posredno saznao da je objavljen jedan prevod kompletног teksta Komunističkog manifesta, ali nije uspio da ga pregleda, pa ga je samo notirao (izdanje na slovenačkom jeziku);

— u 1902. godini — autor navodi poznati prevod kompletног teksta Komunističkog manifesta od Milorada Popovića, koji je objavljen u Budimpešti, a na osnovu kojeg su izvršeni i mnogi drugi prevodi kompletног teksta Manifesta, te na osnovu koga je tekst Manifesta na srpsko-hrvatskom jezičnom području više puta bio citiran (izdanje štampano cirilicom);

— u 1904. godini — autor je naveo prevod kompletног teksta Manifesta u izdanju knjižare »Budućnost« u Budimpešti (izdanje štampano latinicom);

— u 1906. godini — autor je posredno saznao da je objavljen jedan prevod kompletног teksta Komunističkog manifesta, ali nije uspio da ga pregleda, pa ga je samo notirao (izdanje na slovenačkom jeziku);

— u 1907. godini — naveden je prevod kompletног teksta Komunističkog manifesta što ga je objavila Srpska socijaldemokratska stranka (prevod Dimitrija Tucovića — izdanje štampano cirilicom);

— u 1908. godini — naveden je prevod kompletног teksta Komunističkog manifesta u izdanju socijalističkog časopisa Naprej iz Idrije (izdanje na slovenačkom jeziku);

— u 1911. godini — navodi se prevod kompletног teksta Manifesta u izdanju Jugoslovenskog socijalističkog saveza u Americi — Čikago (izdanje štampano latinicom);

— u 1918. godini — navodi se prevod kompletног teksta Komunističkog manifesta u izdanju Jugoslavenske radničke knjižare u Čikagu (izdanje štampano latinicom);

— u 1919. godini — navodi se prevod kompletног teksta Manifesta u izdanju zagrebačkog socijalističkog časopisa Naša snaga (izdanje štampano latinicom), za koji autor tvrdi da se bazira na prevodu Manifesta u izdanju knjižare »Budućnost« u Budimpešti iz 1904. godine;

— u 1920. godini — autor navodi prevod kompletног teksta Manifesta u izdanju izdavačke knjižarnice »Tucović« iz Beograda (izdanje štampano cirilicom), za koje tvrdi da se bazira na prevodu kojeg je 1907. godine objavila Srpska socijaldemokratska stranka, a takođe se navodi prevod kompletног teksta Manifesta u izdanju idrijskog socijalističkog časopisa Naprej (izdanje na slovenačkom jeziku), što je, prema autoru, pretisak prevoda Manifesta u izdanju istog časopisa iz 1908. godine, kao i jedan prevod kompletног teksta Manifesta (takođe izdanje na slovenačkom jeziku), bez naznake izdavača, za koji autor tvrdi da se bazira na prevodu kompletног teksta Manifesta objavljenog na slovenačkom jeziku 1906. godine, koji nije uspio pregledati, već ga je samo notirao;

— u 1947. godini — navodi se pripremljeni, ali još neobjavljeni prevod kompletног teksta Manifesta na slovenački jezik što ga je tada pripremao Mirko Košir, a i za taj prevod autor tvrdi da mu je baza u tekstu Manifesta koji je 1908. godine objavljen u Idriji na slovenačkom jeziku;

— u 1954. godini — navodi se da je pripremljen prevod kompletног teksta Manifesta na srpskohrvatski jezik bez naznake prevodioca.

Tako je za izdanja na jezicima jugoslovenskih naroda autor notirao ukupno 16 bibliografskih jedinica.

Za period od 1848—1918. godine naveo je 9 bibliografskih jedinica. Na srpskohrvatskom jeziku navedena su: 2 izdanja štampana latinicom i 4 izdanja štampana cirilicom (od toga jedan tekst objavljen u periodici) i na slovenačkom jeziku, 3 izdanja kompletног teksta, a od tih 2 izdanja autor nije lično pregledao, već je njihovo postojanje samo notirao, jer je za njih saznao posrednim putem.

Za period od 1919—1945. godine navedene su 5 bibliografske jedinice. Na srpskohrvatskom jeziku objavljeno je: 2 izdanja štampana latinicom i 1 izdanie štampano cirilicom, a na slovenačkom jeziku navedena su 2 izdanja kompletног teksta Manifesta.

Za period od 1946—1959. godine autor za oba jezika navodi samo dva izdanja, od kojih, prema autorovim navodima, nijedno nije objavljeno, već samo pripremljeno za štampu.

Interesantno je napomenuti da je autor, prilikom citiranja izdanja na srpskohrvatskom jeziku, citirao izdanja štampana cirilicom kao izdanja na srpskom jeziku, a izdanja štampana latinicom citirao je kao izdanja na hrvatskom jeziku. Tako je, prema njegovom gledištu, obuhvaćen 31 jezik.

Autoru su se prilikom citiranja izdanja Manifesta na jezicima jugoslovenskih naroda potkrale manje ortografske greške u odnosu na citiranje bibliografskih, ali i istorijski relevantnih podataka jugoslovenskih izdanja, a to je, djelomično, vidljivo i u odnosu na ostale slovenske jezike. Za žaljenje je da se nije uspjelo prikupiti citate iz Manifesta koji su objavljeni u jugoslovenskoj, naročito socijalističkoj, periodici do 1918. godine, osim kompletног teksta Manifesta koji je objavljen u listu »Pančevac« 1871. godine. Osim toga, autor ne navodi prevod kompletног teksta Manifesta u izdanju »Kulture«, Beograd 1948. godine (jubilarno izdanie na srpskohrvatskom jeziku povodom proslave stogodišnjice objavlјivanja prvog izdanja Manifesta), kao i tekst Manifesta objavljen u: Marks — Engels — Izabrana djela, izdanje »Kultura«, Beograd 1950. godine, jer se svi ti prevodi baziraju na Tucovićevu prevodu Manifesta iz 1907. godine. Takođe treba napomenuti da je u 1954. godini izašao Koširov prevod Manifesta na slovenačkom jeziku, pa je to, umjesto navođenja neobjavljenog rukopisa, trebalo notirati.

Djelu je priložen i faksimil prvog izdanja Manifesta iz februara 1848. godine, pa se i na taj način, neposredno, može izvršiti komparacija u djelu navedenih bibliografskih jedinica sa prvim izdanjem Komunističkog manifesta, što još više uzdiže kompletnost ove edicije. Priložen je i abecedni registar redaktora i prevodilaca Manifesta, te registar biblioteka i političkih organizacija koje se navode u djelu. Dodan je i poseban alfabetski registar svih u djelu obuhvaćenih izdanja Manifesta za period

od 1848—1959. godine, prema jezicima na kojima su objavljena, pa se i u djelu može vršiti direktna komparacija citiranih izdanja i tekstova iz Manifesta međusobno i u odnosu na prvo izdanje iz februara 1848. godine.

Sumirajući sve što je ovdje rečeno, može se konstatovati da se ovim djelom dobiva jedan zaista kompleksan uvid u nastajanje, načine širenja i mogućnosti korištenja teksta Komunističkog manifesta u originalu i prevodima. Na taj način se iz bibliografskog vidokruga pokušava dati odgovor na pitanje zašto su u određenom razdoblju organizacije i pojedinci zastupali određena gledišta i vodili određenu politiku — sve s obzirom na tekst Komunističkog manifesta kojim su se bili u mogućnosti koristiti.

Posebno treba naglasiti da je bio potreban naročiti napor i veliki trud da se prikupi, pregleda, sredi, komparira i komentariše tako veliki broj bibliografskih jedinica kao što je to u ovom djelu slučaj.

Ernest LAY

IZABRANI SPISI MOŠE PIJADE
tom I, knj. 1—3, Institut za izučavanje radničkog pokreta,
Beograd 1964—1965, str. 1.277

Institut za izučavanje radničkog pokreta u Beogradu pokrenuo je Biblioteku »Spisi i govori aktivista jugoslovenskog radničkog pokreta« s namjerom da »prikupi i objavi napise i govore onih aktivista jugoslovenskog radničkog pokreta bez kojih je nemoguće razumeti nastanak i razvoj našeg radničkog pokreta«. Pokretanjem ove Biblioteke željelo se javnosti osigurati uvid u razasuti i ponekad teško dostupni arhivski materijal, a istoričarima naše, pa i najnovije međunarodne istorije, obezbijediti značajan izvor podataka. Sasvim opravdano, ostvarivanju ove korisne zamisli prišlo se izdavanjem Izabranih spisa Moše Pijade, jednog od najistaknutijih boraca i graditelja Komunističke partije Jugoslavije.

»Gotovo pola vijeka Moša Pijade je bio na poprištu borac i stvaralač«, kaže Rodoljub Čolaković u Predgovoru ovom djelu. Za to vrijeme u oblasti široke publicistike ispod njegovog pera je izašlo vrlo mnogo napisa koji omogućavaju da se sveobuhvatno prati evolucija istaknutog revolucionara u svakoj od onih oblasti društvenog i javnog života u kojima se ispoljavala njegova misaona oština i svojstven način izraza. Problemi koji se tretiraju u spisima Moše Pijade svojom raznovrsnošću u dobroj mjeri prevazilaze uobičajene okvire društveno-političke tematike. Kad ovo kažemo, prije svega mislimo na probleme iz oblasti kulture, specijalno umjetnosti i novinarstva, kojima se on bavio. Što je ipak broj takvih radova znatno manji od onih u kojima se tretiraju društveno-politička i partijska pitanja razlog treba tražiti u tome što je Pijade svoju karijeru umjetnika žrtvovao pozivu revolucionara.

Prve dvije knjige Izabranih spisa (izbor i redakcija Rodoljub Čolaković, Julijana Vrčinac, Dragica Lazarević i Ubavka Vujošević) donose radove autora nastale u razdoblju od 1912. do 1941. godine. U njima je na 944 stranice objavljeno ukupno 135 izabranih tekstova autora od 378, koliko ih je redakcija ukupno prikupila. Očito, redakcija je vršila strog odbir vodeći računa da objavi sve stvarno vrijedne napise do kojih je došla, odnosno odvajajući sve one spise koje je vrijeme nadživjelo. Ovaj postupak redakcije je sasvim razumljiv kada se ima u vidu činjenica da je Moša Pijade kao novinar često pisao i »članke dana«, koji treba da posluže trenutnom cilju. Mada je sam M. Pijade za svoga života sakupio priličan broj svojih radova, redakciji se mora odati priznanje za uloženi trud na iznalaženju brojnih napisa u periodici i arhivima,

čime je doprinijela boljem i potpunijem upoznavanju Moše Pijade i njegovog djela. Napore redakcije da ustanovi šta je pisao Moša Pijade, a šta nije vrlo često su otežavali razni pseudonimi, kojima se on potpisivao (Šiki, Mladen) ili inicijali (M. S. P., M. P., M., Š.), odnosno uopšte nepotpisani radovi, kada se autorstvo moralo utvrđivati na osnovu uporedne analize tekstova.

Tekstovi u knjigama su autentični. Redakcija se upuštala u ispravljanje samo očiglednih štamparskih i drugih grešaka.

Napisi su objavljeni hronološkim redom, onako kako su nastajali. To je po našem mišljenju mnogo bolji način od recimo tematskog objavljuvanja ovakvih spisa ili nekog drugog načina. Hronološko redanje rada jednako pogoduje istoričaru i stručno nezainteresovanom čitaocu, jer ovako pred njim стоји Moša Pijade prvo kao umjetnički kritičar — novinar, zatim kao političar nacionalno-romantičarski orijentisan, zatim kao »neopredjeljeni slobodar«, da se zatim razvije u političara — revolucionara, novinara, publicistu, urednika i saradnika mnogih partijskih ili polupartijskih listova.

U prvim dvjema knjigama objavljeni su napisи nastali u vremenu od 1912. do 1938. godine. Redakcija je imala nekoliko radova nastalih i prije 1912. g. (to se vidi iz bibliografije svih radova), ali oni nisu ušli u ove Izabrane spise. Iz godina uoči samog rata (1939, 1940. i 1941) ona međutim nije imala niti jednog rada, pa je tako zadnji napis objavljen u ovim knjigama nastao u 1938. godini.

Posebnu vrijednost među radovima iz oblasti kulture koji se ovdje objavljuju ima početak (25 strana) studije »Ivan Meštrović i težnja za stilom u našoj umetnosti«. Moša Pijade je ovu studiju radio pune tri godine. Njena glavna teza je: stara srpska umjetnost u slikarstvu, arhitekturi i pjesmama sastavljena je iz stilskih elemenata vizantijskih i romanskih. Od tri pokušaja onovremene moderne umjetnosti da dobije i svoje stilsko obilježje, a koji se sastoje u eksperimentima arhitekata neovizantinaca, ornamentalnih dekoratera i Ivana Meštrovića i njegove grupe, koji forsiraju narodni stil i njegovu ideologiju, Moša Pijade se na prva dva zadržava samo kratko, koliko je najnužnije da dâ njihovu osnovnu karakteristiku, a treći — »Meštrovićevo stilsko delo« — razrađuje detaljno. Ocjene i mišljenja Moše Pijade o ovom velikom umjetniku iznesene u seriji članaka u listovima »Slobodna reč« i »Ilustrovane novine«, iako su iznesene u mnogo kraćem obimu nego što je to autor namjeravao da uradi u svojoj knjizi o ovom pitanju, u našoj kulturnoj javnosti izazvale su različita reagovanja i polemike. I sam Meštrović u svojoj knjizi »Uspomene na političke ljude i događaje« potvrđuje da ovi napisи nisu prošli nezapaženo. Zbog toga što je izazvao ova reagovanja, a mnogo više zbog stavova i pogleda Moše Pijade na umjetnost, ističemo ovaj rad posebno.

Ostali radovi otkrivaju široki krug autorovog interesovanja i društvenog angažovanja. On je protivnik lažne demokratije, poretna u zemlji i njegovih ustanova, diktature i buržoazije, on se zalaže za agrarnu reformu, za dobre odnose sa Sovjetskom Rusijom itd. Njegova oštra riječ zaista nije znala za kompromise, a on nije čovjek koji se zaustavlja samo na riječi. Kod njega nema raskoraka između riječi i djela. On se bori za ono o čemu u svojim napisima piše.

Razočaran lažju o »nacionalnom oslobođenju i ujedinjenju« 1918. godine, on se ne povlači sa poprišta, on hoće da vodi borbu za bolje i kaže: »Borba je za nas slatka«. On tada pokreće list »Slobodna reč« (potpuno nezavisan politički i društveni list), pomoću kojega namjerava da vodi borbu. Izlažući razloge pokretanja »Slobodne reči«, Moša Pijade u programatskom članku lista naslućuje potrebu korjenitih društvenih promjena i kaže: »Treba shvatiti da pokret za društvenim preobražajem zahvata ceo svet i da i mi treba da u tom pokretu uzmemo aktivnog učešća... Treba narodu pomoći da otrese sa sebe zabunu u kojoj se danas našao, treba ga uputiti tamo kuda on svojim nagonom naginje... i kuda će on stići i bez voda, pa i protiv njih... Pokušaćemo da budemo i tumači njegovih čovečanskih idea, kao što smo nekad bili tumači njegovog idealizma. Na pragu novog društva u čovečanstvu, pokušaćemo da zajedno s njim krenemo putem koji u novo društvo vodi« (izlomljeni citat iz »Slobodne reči«, Beograd, br. 1 od 15. marta 1919. godine, kako ga navodi R. Čolaković u Predgovoru).

»Slobodna reč« je izlazila svega sedam mjeseci, ali je za to vrijeme odigrala vrlo značajnu ulogu. Naročito je velik bio njen uticaj na mlađe intelektualce, koji su, nezadовољni političkim prilikama i stvorenim stanjem u zemlji, prišli revolucionarnom radničkom pokretu. Kada je list nakon raznih smetnji koje su mu činjene od strane vlasti ugušen, Moša Pijade u ime redakcije poručuje svojim čitaocima da ne zna koliko će obustava trajati, ali ih uvjерava »da nikad nećemo biti poslednji u redovima boraca za slobodu«.

Ubrzo poslije toga M. Pijade postaje član Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) i uskoro jedan od njenih najistaknutijih aktivista u Beogradu. Tada je bio saradnik »Radničkih novina«, jedan od urednika partijskog humorističkog lista »Crveni smeh«, iz koga je u prvoj knjizi Spisa objavljen desetak njegovih karikatura, zatim je delegat na Drugom kongresu Partije, sekretar jedne velike partijske organizacije u Beogradu itd. To je period u kome nastupa veliki preokret u njegovom životu. Poslije toga on je zajedno sa Mihajlom Todorovićem i Trišom Kaclerovićem uredivao legalni teoretski časopis Nezavisne radničke partije Jugoslavije »Borbu«, a zatim je njemu povjerenо uređivanje »Komunista«. Uspio je da izda samo tri broja ovog lista kada je hapšenje, a zatim osuda na robiju prekinula za duže vrijeme njegovu djelatnost.

U razdoblju od 1921. do 1925. godine nastao je najveći broj članaka objavljenih u prvim dvjema knjigama Izabranih spisa. U isto vrijeme to je razdoblje kada je Moša Pijade odigrao vrlo značajnu ulogu u idejnim sukobima unutar KPJ, kada se on kao istaknuti ljevičar istrajno borio za pobjedu shvatanja struje kojoj je pripadao u »bitnim pitanjima partijske politike«. Borbeni duh kakav je bio Moša Pijade nije se dao smiriti ni tamnicom ni tamničkim zidovima. On je u zatvoru inicijator borbe za prava političkih osuđenika, on je pokretač partijskih kursova i kružoka za obrazovanje i idejno izgradnjanje partijskih kadrova. Posebnu ulogu odigrao je u borbi protiv frakcionaštva Petka Miletića. U zatvoru je proveo punih četrnaest godina i pored već pobrojanih aktivnosti za to vrijeme je uspio da prevede Kapital, čiji je prvi tom izašao dok je Pijade još bio na robiji. Po izlasku sa robije odmah se

uključuje u redovni partijski rad i, između ostalog, zajedno sa Veselinom Maslešom i Momom Markovićem uređivao je polulegalni organ KPJ »Glas radnog naroda«.

Treća knjiga Izabranih spisa (izbor i redakcija Brana Kovačević i Jovo Mihaljević) donosi radeve autora nastale u periodu oslobođilačkog rata i revolucije 1941. do 1945. godine. U njoj je na 333 stranice objavljeno 48 radeva od 160, koliko je redakcija uspjela prikupiti za ovaj period. Primjetno je i ovdje, kao i u dvjema ranijim knjigama, da je redakcija vršila strogi odbir i pobrinula se da nam opet prezentira ono najvrjednije i najoriginalnije što je od svestrane djelatnosti zabaština Moša Pijade.

Kao i ranije, u periodu do drugog svjetskog rata, tako i sada, u ratu, Moša Pijade je svestrani aktivista Partije, član njenog Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba, potpredsjednik AVNOJ-a i predsjednik njegovog Zakonodavnog odbora, član redakcije ponovo pokrenutog lista »Borba«, osnivač i neposredni rukovodilac Telegrafske agencije nova Jugoslavija (Tanjug) itd. i u isto vrijeme neumorni stvaralač, koji je za sobom gdje god je radio ostavljao pisane tragove. Tako je više od polovine radeva objavljenih u ovoj trećoj knjizi Izabranih spisa posvećeno problemima stvaranja, organizaciji i aktivnosti organa narodne vlasti, organizaciji života na oslobođenim teritorijama i uopšte problemima državne izgradnje nove Jugoslavije. Ti radevi zato i imaju karakter autentičnih dokumenata o putevima razvitka narodne vlasti i nove države. Drugi dio radeva koji se ovdje objavljuje Moša Pijade je pisao kao novinar — publicista i oni su posvećeni raznim tada aktuelnim problemima, a u njima su tretirani uspjesi i tekovine oslobođilačke borbe i revolucije naroda Jugoslavije, unutarnja i vanjska politika, odnosi sa susjednim zemljama, a pored ostalog služili su i za upoznavanje svjetske javnosti sa pravim stanjem u Jugoslaviji. Dio priloga koji se ovdje objavljuje čine i razni prigodni govorovi i članci posvećeni raznim godišnjicama (oktobarske revolucije, AVNOJ-a), Prvom maju, ulozi novoosnovanih Sindikata Jugoslavije itd.

Prilozi Moše Pijade objavljeni u ovoj knjizi autentično, sa najnužnijim jezičkim ispravkama, vjerno odražavaju stepen razvitka borbe naroda Jugoslavije u datom momentu i liniju Partije u bitnim pitanjima revolucije. Među njima »od posebnog su značaja prilozi objavljeni preko Tanjuga, Radio stanice »Slobodna Jugoslavija« i raznih listova u rasvetljavanju svetu izdajničke uloge četnika Draže Mihajlovića i priznanju borbe jugoslovenskih naroda« (iz Pogovora redakcije).

Svi četrdeset osam priloga objavljenih u ovoj knjizi takvi su da se teško možemo odlučiti da istaknemo po vrijednosti jedan više od drugog. Ipak, posebno ćemo spomenuti rad Zadaci i ustrojstvo narodno-oslobodilačkih odbora, koji sadrži prve pisane propise o narodnoj vlasti, koje je izdao Vrhovni štab. To su u stvari dobro poznati takozvani Fočanski propisi, izdati u Foči početkom februara 1942. godine. Moša Pijade ih je napisao prema već postojećim odlukama i stavovima Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije i Vrhovnog štaba, kao što je izradio i Objasnjenje i uputstva za rad narodnooslobodilačkih odbora, koje je bilo priključeno tim propisima.

Posebnu vrijednost ovih knjiga čini njihova opremljenost stručnim aparatom i predgovorima Rodoljuba Čolakovića (19 strana teksta), nje-

govog dugogodišnjeg druga u tamnici, ratu i izgradnji i uopšte jednog od najboljih poznavalaca Moše Pijade, za prve dvije knjige i Pere Morače za treću.

Stručni aparat je vrlo obiman i reprezentativan. Objasnjenja su data ispod osnovnog teksta, a napomene na kraju knjiga. Na 137 strana sitnog teksta dato je ukupno 446 napomena, od kojih je velika većina i potrebna i vrlo sadržajna, ali je redakcija, valjda iz prevelike želje da sve uradi što bolje i što savjesnije, ponegdje i pretjerala dajući napomene i тамо gdje one nisu potrebne. Inače, napomene su pune vrijednih podataka, koji su sažeto izloženi i svojim sadržajem predstavljaju pravi priručnik istorije radničkog pokreta.

Pored ovoga knjige su opremljene i ovim stručnim prilozima:

1. Pregled listova i časopisa koji se pominju u spisima Moše Pijade. Ovdje je redakcija navela ustanove gdje se nalaze komleti ili pojedinačni brojevi samo za one listove i časopise iz kojih se objavljaju članci Moše Pijade.

2. Imenični registri ličnosti koje se pominju u Izabranim spisima. Uz pojedina imena dati su nekad kraći, a nekad širi biografski i drugi nužni podaci neophodni za poznavanje jedne ličnosti.

3. Registri skraćenica.

4. Bibliografija sabranih studija, članaka i prevoda nastalih u periodu od 1908. do 1941. i od 1941. do 1945. godine. Ovdje su popisani svi radovi do kojih su redakcije uspjele doći. Tu se nalaze i javnosti malo ili nikako poznati radovi kao što su Istorija Komunističke partije Jugoslavije u redakciji M. Pijade, J. Veselinova i Mesuda Mujkića, koja je obuhvatala razvitak Partije do 1934. g., zatim prevodi djela Barbisa, Gorkog, Lunačarskog i dr.

5. Hronologija o životu i radu Moše Pijade ide od 4. januara 1890. godine, od njegovog rođenja, i njen prvi dio obuhvata dogadaje do 4. aprila 1941. godine, kada je pušten iz zatvora u Beogradu, a drugi nastavlja od 6. aprila 1941. g. i ide do 13. maja 1945. godine. Hronologija ima preko 520 jedinica i njom je obuhvaćen i rad Moše Pijade u kaznicama Sremske Mitrovice i Lepoglave.

Pogовори knjigama, koji zatim slijede, daju informativne podatke o idejama, željama i postupku izdavača i mada knjige same za sebe govore dovoljno, ipak su mogli biti nešto opširniji.

Značaj pokretanja ove Biblioteke je velik. Ona, pored ostalog, istoričarima radničkog pokreta i širem krugu čitalaca, kojima je namijenjena, treba da dâ autentične dokaze o uslovima u kojima je djelovala avangarda radničke klase i oblicima pomoću kojih je manifestovala svoju aktivnost.

Uspjeli odbir, način prezentiranja i posebno stručna pa i tehnička oprema ovih knjiga mogu služiti zaista za uzor. Nadajmo se da će Institut za izučavanje radničkog pokreta u Beogradu i druga izdanja ove Biblioteke prezentirati našoj javnosti sa ovakvim karakteristikama.

Ahmed HADŽIROVIĆ

HISTORIOGRAPHIE YOUGOSLAVIE (1955—1965), FEDERATION
DES SOCIÉTÉS HISTORIQUES DE YOUGOSLAVIE,
BEOGRAD 1965, 525 + [2]

XII svjetskom kongresu istoričara koji je održan u Beču od 29. avgusta do 5. septembra 1965. godine prezentirana je u izdanju Saveza istorijskih društava, Beograd, Istorijografija Jugoslavije 1955—1965, druga knjiga ove vrste koja je namijenjena stranoj naučnoj javnosti. Ideja da se istoričari u cijelom svijetu upoznaju sa najnovijim radovima jugoslovenskih istoričara realizovana je prvi put 1955. godine¹⁾.

Ideja da se inozemna naučna javnost obavijesti šta je u Jugoslaviji napisano na području istorije, i njena realizacija, imala je i ima svoj *raison d'être*. Naime, ni jedan naučni radnik, pa prema tome ni istoričar, ne može zamisliti iole ozbiljniji rad bez konsultovanja solidnih bibliografija. **Naši** istoričari, kao i ostali naučni radnici, svoje potrebe uglavnom zadovoljavaju izdanjima Jugoslovenskog bibliografskog instituta²⁾). Na raspolaganju su im i periodične bibliografije (godišnje, mješevne — po raznim časopisima, nedjeljne — po dnevnicima). **Strani** istoričari, koji su orijentisani na ovakvo parcijalno upoznavanje istorijskog stvaralaštva u Jugoslaviji, nemaju nikakvog drugog načina da se informiraju o onome što se objavljuje u Jugoslaviji na području istorije. Gledajući iz ovog ugla na Istorijografiju Jugoslavije 1955—1965, moguće je bar približno ocijeniti značaj njene pojave.

I ova knjiga je, kao i ona od prije deset godina, retrospektivnog karaktera. No ne radi se samo o retrospektivnoj bibliografiji. Ona je nešto više od toga. Strogo poštujući hronološki princip (obrada od antičkog perioda do narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije zaključno) redakcija se nije zadovoljila samo navođenjem elementarnih bibliografskih podataka o knjigama, studijama, raspravama i člancima. O većini radova ne samo da je dat kratak sadržaj nego su koncizno izne-

¹⁾ U dva izdanja, francuskom: *Dix années d'historiographie Yougoslave*, Beograd, Le comité National Yougoslave des sciences historique, 1955, 686 str. i engleskom: *Ten years of Yugoslav Historiography 1945—1955*, Beograd, National committee for historical studies, 1955, 686 str.

²⁾ Bibliografija Jugoslavije, knjige, brošure i muzikalije, Beograd, Jugoslovenski bibliografski institut (do 1961. Bibliografski institut FNRJ), 24 knjige godišnje;

Bibliografija Jugoslavije, članci i prilozi u časopisima, novinama i zbirnim delima, Beograd, Jugoslovenski bibliografski institut, tri serije u godini, 20 svezaka godišnje.

seni uslovi stvaranja i opšte karakteristike dotičnih radova. To predstavlja, nesumnjivo, korak dalje od deskripcije koja se može sresti na primjer u radu Vlade Strugara i dr Dušana Živkovića, u djelu sličnih pretenzija³).

Na početku knjige u glavi »Velike sinteze i opšta pitanja« (11—23. str.) uočljivo je odsustvo radova koji tretiraju metodološka pitanja kao i pitanja iz opšte istorije, sa izuzetkom onih koja se odnose na istoriju naših naroda⁴). Mislim da nije potrebno podvlačiti da su ovakvi radovi naših istoričara, bez obzira što se usko tematski ne odnose na istoriju Jugoslavije, trebali dobiti mjesto, tim više što je Istorijografija Jugoslavije 1955—1965. namijenjena prvenstveno inostranoj naučnoj javnosti. Naslov djela Istorijografija Jugoslavije (1955—1965) trebalo bi da podrazumijeva ne samo istorijska djela o Jugoslaviji nego i djela napisana u Jugoslaviji. Upravo zbog toga, ma kako okvalifikovan, ovaj propust ipak pada u oči. Istoričarima je već pomalo neprijatno slušati s pravom upućene primjedbe da je u njihovom cijelokupnom opusu premalo teoretsko-metodoloških i sintetičkih radova. Pa zašto onda ne upoznati naučnu javnost s radovima koji postoje?

Redakcija kao da je, na početku, najavila načelo citiranja kritika i prikaza za navedena djela (str. 15, bilješke 3 i 4). Međutim, u cijeloj knjizi to nije ostvareno.

Osim hronološkog sproveden je i regionalni princip. Naime, materija je unutar pojedinih hronoloških cjelina, kao npr. »Srednji vijek« (39—113), »Pod stranom dominacijom« (113—201) ili »Narodni preporod. Prema Ujedinjenju« (221—379), razvrstana prema pojedinim republikama. Ali i ovdje ima izvjesnih odstupanja.

Iako su NOR i socijalistička revolucija bili jedinstven fenomen kojim je rukovodila ista snaga, ka cilju jednakom za sve narode Jugoslavije, notorna je činjenica da su se i ustank i revolucija u pojedinim regionima odvijali pod specifičnim uslovima. Zato se nameće pitanje da li navođenje istoriografskih djela po tematskom principu u glavi »NOR i socijalistička revolucija« [417—449, Studije o aprilskom ratu, o okupaciji i saradnicima okupatora (str. 430) ili Studije o narodnoj vlasti (str. 439)] znači narušavanje ranije sprovođenog regionalnog principa. Uvid u literaturu pojedinih naših regija otkriva upravo ono posebno koje se ispoljavalo u cijelom periodu 1941—1945. Kada je riječ o regijama, onda se može konstatovati da je odjeljak iz djela koji se odnosi na NOR i socijalističku revoluciju (Studije posvećene razvoju oslobođilačkog pokreta u pojedinim regionima i provincijama, strana 431) nepotpun jer je svjesno ili nesvjesno ispušten izvjestan broj radova⁵).

³) »Izabrana bibliografija oslobođilačkog rata i revolucije jugoslovenskih naroda«, Beograd 1965, 110 str.

⁴) Vidi: Branislav Đurdev, Početak kraja jedne teorije u istorijskoj nauci, JIČ, 1962, br. 2, 49—65.

Stupnjevi u razvitku istoriografije (esej), Godišnjak Istoriskog društva BiH, X, 1959, 55—71.

⁵) Na primjer:

1. Antić Vicko, Neke značajke NO borbe u Hrvatskom primorju, Historijski pregled, III/1957;

2. Škerl F., Specifičnosti NO pokreta u Sloveniji 1941, ibid, IV/1958.

Osim konkretnih podataka o radovima naših istoričara knjiga sadrži i vrlo instruktivne Priloge (Annexes) — str. 449—513. Bibliografska istraživanja, koja predstavljaju opšti pregled bibliografije radova u Jugoslaviji objavljenih od početka 1955. godine do kraja 1964, sadrže bibliografske rade posebno objavljene i one koji se nalaze u bibliografskim časopisima ili drugoj periodici, a odnose se na istoriju Jugoslavije.

Iz odjeljka Arhivi (477—495) jasno se mogu uočiti sve pozitivne promjene koje su nastale na području arhivistike, službe koja je »bila prilično zanemarena i posjedovala samo neznatnu tradiciju« (477 str.). Te promjene podrazumijevaju pojavu prvog priručnika za arhiviste (!)⁶, čije se nepostojanje uveliko osjećalo, i izlaganje tehničkih i specijalnih problema u časopisu Arhivist i periodičnim republičkim publikacijama, organizaciju njihovih službi, odnose prema istraživačima... Ravnopravno su tretirana sva pitanja ove discipline, počev od metoda rada arhiva, pa do teorije koja se odnosi na svakodnevnu primjenu naučnih istraživanja. Odjeljak sadrži podatke o objavljenim inventarima izvjesnih arhiva. Pada u oči da je ovaj posao obavljen uglavnom u manjim mjestima, onim koja imaju izvjesnu tradiciju i koja posjeduju dokumenta starijeg datuma (Hvar, Zadar, Trogir, Kotor) ili u onim koji ne posjeduju enorman broj dokumenata (Titovo Užice, Kikinda, Bitolj, Banja Luka). S obzirom da su ovaj posao, toliko važan za naučnike istraživače, obavile ustanove takvog opsega kao Državni arhiv Slovenije ili Crne Gore i ustanove koje posjeduju recentnu arhivsku gradu kao što je Vojno-istorijski institut, onda se taj imperativ, kada je riječ o ovom izvanredno značajnom pomagalu, postavlja i pred druge važne arhive kao praktično izvodljiv. Ovo više sa aspekta potreba naših istoričara nego stranih.

U posljednjem dijelu Priloga — Organizacija naučnog istraživanja — dat je vrlo sažet, ali ipak potpun pregled institucija koje se bave istrijskim izučavanjima, odnosno njihovih glasila, po pojedinim republikama.

Poglavlja o Arhivima i o Organizaciji naučnog istraživanja ne samo stranim nego i domaćim istoričarima pružaju mogućnost da se na jednostavan način upoznaju sa stanjem i mogućnostima naše arhivističke službe, istorijske literature i periodike. Knjiga sadrži listu periodike i, kao i svako ozbiljno djelo, indeks imena.

Imajući pred sobom zadatok istog karaktera i namjene kao i prije deset godina, redakcija (Bogo Grafenauer, Jaroslav Šidak i Jorjo Radić, koji je ujedno i glavni urednik) je uspjela da prezentira knjigu koja je nesumnjivo kvalitetnija od one koja joj je prethodila. Redakcija je morala da rješava niz problema manje objektivne (kratkoća vremena), a više subjektivne prirode. (Pojedini autori pridržavali su se svojih kriterija od kojih nisu htjeli odstupiti.) Uočljiva je činjenica da su na djelu radili eminentni poznavaoци pojedinih perioda. Međutim, podatak da su 525 stranica ove knjige rezultat rada mnogobrojnih jugoslovenskih istoričara iz raznih univerzitetskih centara govori za sebe. Svega toga bili su svjesni i oni čiji je produkt ova knjiga, što se vidi i iz Predgovora: »Usprkos svojoj želji za jednoobraznošću i unutrašnjoj strukturi knjige, redakcija je morala da se prilagodi izvjesnim odstupanjima koja

⁶) »Iz arhivistike. Priručnik za službenike arhive«. Beograd 1959, 270.

potiču od istorijskih specifičnosti i osobene fizionomije obrađivanog predmeta» (str. 6). Tu se vjerovatno nalazi i dio odgovora na pitanje odakle izvjesne nedosljednosti i nepotpunosti ispoljene u ovom djelu. Treba posebno istaći da Istorijografija Jugoslavije (1955—1965), iako je namijenjena inostranoj naučnoj javnosti, može izvanredno dobro poslužiti i domaćim istoričarima, tim prije što se iza svakog bibliografskog podatka nalazi i srpskohrvatski tekst. Što se prevoda tiče (jer tekst je prvo bitno bio srpskohrvatski), nije na odmet reći da je učinjen vrlo korektno i da je ovaj put izbjegnuta alogičnost koja je vidljiva i u francuskom i u engleskom izdanju iz 1955. godine, gdje se jedan pored drugog nalaze i francuski i engleski tekst.

Bez obzira na učinjene primjedbe, koje ni u kom slučaju ne utiču na konačni izvanredno pozitivan sud o ovoj knjizi, nadati se da će ona biti opšte prihvaćena od strane istoričara.

Tomislav IŠEK

HRONOLOGIJA OSLOBODILAČKE BORBE NARODA JUGOSLAVIJE
1941—1945, Vojnoistorijski institut, Beograd 1964, str. 1.265

Krajem 1964. godine izašla je u izdanju Vojnoistorijskog instituta knjiga pod nazivom: Hronologija oslobođilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945. To je kod nas prvi rad ove vrste. Nešto ranije se pojavila »Hronologija NOB-e u Crnoj Gori«, ali to je samo jedan dio onoga što je obrađeno u ovoj kompleksnoj hronologiji narodnooslobodilačke borbe jugo-slovenskih naroda. Na izradi ove obimne hronologije radila je nekoliko godina veća grupa saradnika Instituta: Milan Andrić, Ivan Antonovski, Lazo Bogeski, Vinko Branica, Jože Čertalić, Rade Knežević, Uroš Kostić, Muhamet Kreso, Desimir Milošević, Boro Mitrovski, Svetislav Petrović, Gorčin Raičević, Vladimir Savić, Vlado Stojanović, Petar Višnjić i Jovan Vujošević.

Hronologija oslobođilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945. ima 18.322 hronološke jedinice. Obrađen je period od aprila 1941. god. do 9. maja 1945. Hronologija obuhvata vojne akcije jedinica narodnooslobodilačke vojske i akcije neprijateljskih jedinica, zatim podatke o političkim dogadjajima koji se tiču pojedinih pokrajina i mjesta, podatke o organima narodne vlasti i partijsko-političkim organizacijama u toku narodnooslobodilačke borbe. Ova hronologija obuhvata i neke dogadaje koji su se zbili van granica Jugoslavije, a koji su na neki način uticali na oslobođilačku borbu naroda Jugoslavije. Radi kontinuiteta dogadaja na samom početku hronologije dati su neki najvažniji događaji iz perioda od 1917—1940. godine (str. 3—15).

Hronološke jedinice su grupisane po godinama, a unutar godine po mjesecima. Događaji koji su se zbili u toku jednog mjeseca dijele se na dvije grupe: događaje opštег karaktera i događaje u okviru današnjih republika (republike su poredane abecednim redom). U grupu događaja opšteg karaktera svrstani su događaji iz domena djelatnosti CK KPJ i Vrhovnog štaba NOVJ, spoljnopolitičke aktivnosti rukovodstva NOP-a, formiranja većih oružanih jedinica (proleterskih brigada, divizija, korpusa), mјere i odluke okupatora koje se odnose na više pokrajina ili na čitavu Jugoslaviju. U grupi događaja po republikama dati su događaji iz NOB-e važni za pojedine republike: sastanci centralnih, odnosno pokrajinskih komiteta i glavnih štabova NOV-e i odluke donesene na tim sastancima, formiranje vojnih, partijskih i drugih rukovodstava društveno-političkih organizacija, formiranje vojnih jedinica (odreda, bri-

gada) formiranje organa narodne vlasti; sastanci, konferencije, savjetovanja (vojna, partijska, skojevska i dr.), vojne akcije partizanskih i neprijateljskih jedinica, hapšenja i progoni članova Partije i simpatizera NOP-a, uglavnom sve ono što je bilo važno i interesantno za istoriju svake od naših republika.

Broj hronoloških jedinica za pojedine republike, isto kao i za pojedine godine, različit je. To je uslovljeno bogatstvom samih dogadaja, a i arhivskom i drugom građom, kojom se raspolagalo prilikom izrade ove hronologije. Poznato je da je prva godina ustanka bila veoma bogata dogadajima i aktivnošću KPJ na pripremama, organizovanju i pokretanju ustanka u cijeloj našoj zemlji, ali o tim dogadajima nema mnogo sačuvanih dokumenata. Zato za ovu godinu i pored korištenja i druge grade (sjećanja učesnika i neprijateljskih dokumenata) ima najmanje podataka; što idemo dalje, iz godine u godinu, broj hronoloških jedinica se povećava.

Razvrstavanje po grupama i izdvajanje događaja opštег karaktera, koje je učinjeno radi bolje preglednosti (kako je istaknuto u predgovoru), jedan je od nedostataka ove hronologije. Dogadaji svrstani u grupu opšteg karaktera važni su za zbivanja u Jugoslaviji u ovom periodu, ali ih nije trebalo izdvajati u posebnu grupu, nego ih dati u jednom cjelovitom hronološkom nizu, jedan za drugim, onako kako su se stvarno i odvijali.

Hronološke jedinice većinom su kratke; nekad se sastoje samo iz datuma i jedne kratke rečenice. Takve hronološke jedinice se uglavnom odnose na podatke o formiranju pojedinih komiteta ili odbora (str. 124, 126, 127 i dr.). U njima se kaže da je formiran određeni komitet, ali nema podataka o tome ko ga je formirao, u kom sastavu i koliko je imao članova. O tome nema podataka. Mislim da malo potpunija hronološka jedinica ne bi znatnije povećala obim ove hronologije.

Treba istaći i to da uz hronološke jedinice nisu dati izvori iz kojih su uzeti podaci, a hronološka jedinica bez izvora je nepotpuna. Hronologija ovim gubi od naučne vrijednosti, jer istoričar — naučni radnik ovakve podatke bez izvora uzima sa izvjesnom rezervom. Osim toga, ako neko želi da se malo opširnije obavijesti o iznesenom događaju, ne zna izvor. Istina, na kraju knjige dati su izvori i literatura na osnovu kojih je ova hronologija izrađena. Vidi se da je korištena građa iz svih arhiva u našoj zemlji, kao i mnogobrojna literatura.

Hronologija je opremljena veoma dobrim registrima, zaista neophodnim da se ovo djelo bogato podacima može uspješno i lako koristiti. To su: registar ličnih imena (str. 1.115—1.123), registar geografskih naziva (str. 1.124—1.203), registar vojnih jedinica, ustanova i pojmove (str. 1.204—1.242) i registar ostalih pojmove (str. 1.243—1.258). Osim ovoga dato je i razjašnjenje svih skraćenica upotrijebljenih u ovoj hronologiji.

Hronologija oslobođilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945. i posred spomenutih nedostataka značajan je prilog izučavanju narodnooslobodilačke borbe naših naroda. Ona daje obilje istorijskih podataka o narodnoj revoluciji, a ilustrovana je mnogim autentičnim fotografijama.

Ljiljana ŠOTRA

MIŠO LEKOVIĆ: OFANZIVA PROLETERSKIH BRIGADA U LETO
1942. GODINE (Vojnoistorijski institut, Beograd 1965)

Veliki je i koristan program monografske obrade NOR-a koji je usvojio Vojnoistorijski institut. Njime je predviđeno izdavanje šesnaest monografija (10 njih će obraditi vojne operacije i događaje kao jednu celinu po cilju, vremenu i prostoru, a u ostalih 6 biće iscrpno obradena oslobođilačka borba u pojedinim pokrajinama). Iz tog programa izišla je knjiga Miše Lekovića Ofanziva proleterskih brigada u leto 1942. godine, djelo od preko 700 strana.

I do sada je složena ratna problematika šire obrađivana (može se slobodno reći da je Vojnoistorijski institut nosilac glavnih istoriografskih zadataka u obradi NOR-a), ali je iznošena u najnužnijem obimu, u najtješnjoj povezanosti objektivnih i subjektivnih uticajnih faktora. Mišo Leković prilazi ovom problemu sistematski i kompleksno. Već samim izrazom »ofanzive« on se distancira od dosadašnjih, mahom memoarskih obrađivača, koji su upotrebljavali izraze »pohod« ili »marš«. A iza toga se, upravo, i nalazi osnovna koncepcija autora ovoga rada. Za njega je ofanziva proleterskih brigada pitanje traženja i nalaženja puteva za vojno-političko konsolidovanje osnovnog oslobođilačkog i revolucionarnog cilja NOR-a i određenje njihove dugoročne orientacije. Sto dana ofanzive su dani prerastanja NOV iz elitne, ali malobrojne revolucionarne grupe u uticajni antifašistički pokret. Iz političkog ugla gledajući, to su dani pripreme za realizovanje širih državno-pravnih ciljeva NOP-a.

Autor vrlo pregledno prati taj proces od ljeta 1942. godine, kada su proleterske jedinice tek izišle iz tzv. III ofanzive, do septembra te godine, kada one u Bosanskoj krajini, Dalmaciji, Kordunu, Baniji i Lici doprinose konsolidaciji široke oslobođene teritorije. Povlačenjem iz područja Foče u planinske masive na tromedi istočne Bosne, Crne Gore i Hercegovine i formiranjem novih proleterskih brigada učinjen je prvi korak na ovom putu. Autor ističe specifične i opšte vojno-političke uslove i lokalnu ekonomsku situaciju, koji su iziskivali odlazak sa ove teritorije. Italijani, u duhu Zagrebačkog sporazuma sa vladom NDH od 19. juna 1942. godine, napuštaju prostor koji su u septembru 1941. godine bili reokupirali (III i dio II zone), ispružajući sve garnizone zapadno od demarkacione linije, ne čekajući ustaško-domobransku smjenu. Po autoru, Vrhovni štab nije znao za sporazum, pa se pripremao za teški oružani pohod. Međutim, poslije povlačenja italijanskih divizija iz tzv. III ofanzive najveću opasnost za narodnooslobodilačke jedinice predstavljali su četnici.

Crne Gore, istočne Bosne i Hercegovine. (Nijemci se nisu miješali, a ustaško-domobranske jedinice su bile nedovoljne da posjednu široke prostore koje su Italijani napustili.) To su bili osnovni razlozi koji su diktirali odluku Vrhovnog štaba (19. juna) o povlačenju u zapadnu Bosnu. Pokret je počeo 24. juna 1942. godine. Do prve prepreke, komunikacije Kalinović—Foča, sve četiri brigade (V crnogorska i Hercegovački odred ostale su na Zelengori sa ranjenicima) kretale su se u jednoj koloni. Dalje, prema drugoj prepreći, pruzi Sarajevo—Mostar, one se kreću u dvije kolone: sjeverna II i IV proleterska brigada i južna — I i III brigada sa Vrhovnim štabom. Neprijatelj je bio iznenaden, pa je djelovao sa zakanjenjem. Kada su jedinice već bile pred drugom komunikacijom, on šalje snage na komunikaciju Trnovo—Bjelašnica—Igman. Poslije dosta jakih borbi (7. jula je bio zauzet i Konjic) jedinice obje kolone prešle su drugu prepreku i prodrele u dolinu Vrbasa (sjeverna kolona) i prozorskiju kotlinu (južna kolona). 11. jula sjeverna kolona zauzima Gornji Vakuf, čime je olakšano zauzimanje Prozora i Šćita od strane južne kolone. Time su obje kolone bile spojene.

Autor se kritički odnosi prema akcijama proleterskih brigada, posebno II i IV oko Bugojna i Donjeg Vakufa, koje su zbog neblagovremennog napada propustile sve šanse da zauzmu ove gradove. Zbog nepotrebног manevrisanja oko gradova, neobezbjedivanja komunikacija koje vode prema njima i nekoordiniranih dejstava pretrpljeni su nepotrebni gubici. (Dva napada IV crnogorske brigade na Bugojno završena su neuspjehom.) 23. jula 1942. godine završila se druga etapa ofanzive proleterskih brigada. Odbranom Bugojna neprijatelj je zadržao bazu za pružanje pomoći Duvnu, Livnu i Kupresu, koji su bili na udaru.

Odavde su proleterske brigade razvijale ofanzivu prema Bosanskoj krajini i Dalmaciji da bi se spojile sa slobodnim teritorijama koje su stvorile tamošnje narodnooslobodilačke jedinice. Krajem jula III i I proleterska brigada zauzimaju Šujicu i Duvno, čime su izazvale nespokojstvo Nijemaca, jer su njihovi rudnici oko Širokog Brijega bili ugroženi. Neprijatelj će kasnije ova mjesta uspjeti povratiti, ali ih nije uspio zadržati.

Na redu je bilo Livno, koje je sprečavalo vezu sa srednjodalmatinskim partizanskim jedinicama. 26. jula na Cincaru je Vrhovni štab organizovao savjetovanje sa predstavnicima IV operativne zone Hrvatske i komandantom III krajiškog odreda, na kome je između ostalog razrađen i plan napada na Livno. Ustaška Crna legija, koja je gotovo nesmetano prodrla u Kupres, odložila je njegovo realizovanje. 4/5. avgusta 1942. godine I i III proleterska brigada, bataljon »Vojin Zirojević« i kombinovani odred sastavljen od V krajiškog odreda zauzeli su Livno. Time su otvoreni putevi u srednju Dalmaciju. Italijanske jedinice se povlače u primorske garnizone (pošto njihovi protivnapadi oko Posušja, Imotskog, Zagvozda i Aržana nisu bili uspješni).

Put u dolinu Vrbasa sprečavao je jako utvrđeni Kupres. Prvo je II proleterska brigada dva puta pokušavala da ga zauzme i čak uspjela doći do gradskih vrata, ali je oba puta odbijena. Izostalo je koordiniranje dejstava sa I i III proleterskom brigadom, koje su trebale da uništite ustaške jedinice koje su tek prodrije ka Duvnu i Šujici. 11. avgusta:

počeo je veliki napad na Kupres, ali se i on završio neuspješno, uz strahovite gubitke — oko 240 boraca je izbačeno iz stroja (kod neprijatelja 170 izbačenih iz stroja). Još jednom su se ponovile stare greške, ali su postojali i objektivni razlozi, jer su napadi na jako utvrđene garnizone bez razarajućih oružja gotovo nemogući. Iza toga je uslijedio još jedan neuspjeli napad na Kupres.

Slijedeća etapa je bila prenošenje dejstava ka Banja Luci, Jajcu i Travniku, čime je trebalo još i više aktivirati pokret u Bosanskoj krajini. Autor nas pregledno uvodi u stanje koje su proleterske brigade ovdje zatekle i ističe mјere koje su preduzete kao rezultat uticaja Vrhovnog štaba. Tako je, u duhu direktiva dobijenih na Cincaru, Operativni štab za Bosansku krajinu pristupio formiranju udarnih brigada i pripremio njihova dejstva prema rijeci Sani, Mrkonjić-Gradu i Manjači s jedne i Bosanskom Grahovu s druge strane. Tada vrhovni komandant izdaje direktive krajškim jedinicama da napadnu Mrkonjić-Grad da bi zadržavale neprijatelja i time omogućile da se prikupi bogata ljetina oko Livna, Duvna i Prozora, kao i da se spriječi spajanje četnika sa Dinarskom divizijom oko Bosanskog Grahova i Knina. Aktuelnost borbi sa četnicima u ovo vrijeme bila je izuzetna. Stimulisani uspjehom ofanzive na Kozari, a ugroženi od proleterskih jedinica, oni počinju otvorenu saradnju sa ustašama, čak sklapaju sporazume o zajedničkoj borbi. U cilju objedinjavanja dejstava svojih jedinica 1. i 2. jula 1942. godine stvaraju Glavni štab bosanskih četničkih odreda. Srednja Bosna i Manjača su još bile njihove uticajne sfere, a cilj im je bio da uz pomoć ustaša i Nijemaca prošire svoj uticaj na čitavu zapadnu Bosnu. To je trebalo da spriječe krajške i proleterske jedinice.

Prvo su 24. avgusta Prva krajiška, II proleterska i III sandžačka brigada zauzele Mrkonjić-Grad, zbog čega su se Nijemci osjetili posebno pogodenim, jer su se partizani primakli njihovoj okupacionoj zoni. Angažovanje borbenih grupa »Putlic« i kasnije »Bader« na pravcu od Banja Luke prema Sitnici nije dalo većih rezultata. U borbama oko Bunareva, Sitnice, Kadine Vode i Krupe na Vrbasu, u Manjači, partizanske brigade, po autoru, pokazale su sposobnost ne samo da uspješno rješavaju ofanzivne zadatke, već da se i uporno brane i odolijevaju napadima motorizovanih jedinica, podržavanih avijacijom i artiljerijom.

U vrijeme dok je V crnogorska brigada dejstvovanjem oko Fojnice skretala pažnju Nijemaca, uslijedio je 24. septembra napad partizanskih snaga na Jajce, koji je uspješno završen. U ovo vrijeme na ostalim područjima vođene su manje borbe.

Uspješnim akcijama oko Mrkonjić-Grada i Jajca i odbacivanjem neprijatelja u Donji Vakuf, Banju Luku i Travnik završena je jedna značajna etapa ispunjena ofanzivnim dejstvima proleterskih i udarnih brigada; stvorena je slobodna teritorija od Neretve i Vrbasa na istoku do Une na zapadu i od Save do mora. Neprijateljski garnizoni u dolini Une i u Bosanskom Grahovu i Kninu dijelili su je od slobodnih teritorija Korduna, Banije i Like.

Značaj ove ofanzive autor vidi u kvantitativnom i kvalitativnom razvitu NOV, u jačanju oslobođilačkog raspoloženja širokih masa, u diskreditovanju domaćih kolaboracionih snaga, u sticanju dragocjenih vojno-

-političkih iskustava itd. Stotine i hiljade novih boraca prilazi NOP. U septembru 1942. godine NOV je imala 23 brigade i više desetina odreda i samostalnih bataljona i četa. U novembru su stvorene prve tri divizije NOV.

Politički značaj ofanzive bio je višestruk. Uspješne akcije protiv bolje naoružanog i utvrđenog neprijatelja ulile su masama vjeru u pobjedu narodnooslobodilačkih snaga. Ofanziva je prošla kroz krajeve gdje su bratoubilačke strasti bile najizrazitije i kao nepristrasni sudija, sa jedne opšte (antifašističke i narodnooslobodilačke) platforme uticala na njihovo suzbijanje otkrivanjem i raskrinkavanjem uticaja spoljnih faktora. Četničke snage su doživjele veliki poraz. Umjesto nacionalno-revanističke solucije, u koju je dio masa sticajem specifičnih okolnosti bio uvučen, afirmiše se nova internacionalna solucija, koja u zajedničkoj oslobodilačkoj i antifašističkoj borbi svih nalazi oslobođenje za sve.

Kombinacijom analitičko-sintetičke metode autor je uspio da jednom čisto vojnog procesu da širi društveno-politički značaj. Nedostatak je što ovaj proces nije dovoljno povezan sa društvenom osnovom pomoću raznih institucionalnih formi: političkih organizacija, vojnopočadičkih organa i organa narodne vlasti. Ipak, ovdje se ofanziva pokazuje kao plima novih snaga, u kojoj se velika rješenja isprepliću sa početničkim greškama, brzopletim ili naivnim procjenama situacija. Ali upravo to objektivno prikazivanje i obrada jednog ratnog procesa najbolja je osobina ove knjige. Osim toga, ovo je knjiga u kojoj dominiraju ljudi iz naroda, poneseni snagom heroizma, ali često neuski u vojnim stvarima. U njoj na kraju pobjeduje hrabrost. To je drama u kojoj su akteri dvije ideološki i politički suprotne strane, ali snaga NOP-a je upravo u tome što tu borbu drži na ratno-moralnom nivou. Otuda toliko praštanja zavedenim. U ovom djelu neprijatelj ima ratna prava kao i svoj: da misli, da se hrabro bori, da pobijedi. Ofanziva nije što i dolazak po pobjedu (kako se iz nekih vojnih djela da zaključiti). Na njenom putu je kontra-ofanziva. Pitanje pobjede je pitanje snage i mogućnosti, ali smisao borbe je privilegija onih koji su vizionarski svjesni tog smisla, koji djeluju na liniji progresivnih kretanja. U ovom djelu o ljudima i događajima govore ljudi i događaji, čemu je u prvom redu doprinijelo obilno služenje memoarskom gradom. Koliko puta čitalac zastane nad mnogim pojedinačnim i kolektivnim sudbinama.

Sve to rad Miše Lekovića čini značajnim djelom naše novije istoriografije, a posebno istoriografije NOR-a.

Veselin ĐURETIĆ

SA NEPOZNATIH STRANICA

Trgovinski i ugostiteljski radnici Bosne i Hercegovine u borbi za svoja prava (Izdavač Sindikat trgovinskih, ugostiteljskih i turističkih radnika Jugoslavije, Republički odbor za SR Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1964, 362 strane)

Istoriografija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine dosta je oskudna u monografijama o pojedinim strukovnim savezima, koji su djelovali u okviru sindikalnih organizacija radničkog pokreta. Zato pojava ove zbirke dokumentarnih članaka iz istorije klasne borbe trgovinskih i ugostiteljskih radnika Bosne i Hercegovine popunjava praznine i pomaže istoričarima, a posebno javnosti, da se upoznaju sa borbom ovih dvaju strukovnih saveza za poboljšanje životnih uslova svojih članova.

Organizacija trgovačkih pomoćnika i namještenika u Bosni i Hercegovini počela se razvijati kasnije nego u drugim jugoslovenskim zemljama. Iza osnivanja prve organizacije trgovačkih pomoćnika u Sarajevu 1909. radnici te struke su postavili zahtjev u kome su tražili da se trgovine zatvaraju u 19 h, jer je većina trgovina radila »od jutra do zalaska sunca«. Vlada je usvojila zahtjev Organizacije trgovačkih pomoćnika i propisala da se trgovačke radnje zatvaraju u 19 h. Time je ona u prvom svom zahtjevu postigla uspjeh. Osim ove, dalju aktivnost u Sarajevu i drugim mjestima Bosne i Hercegovine razvijale su podružnice u pravcu povećanja plata trgovačkih namještenika zbog velike skupoće i smanjenja radnog vremena. To je prikazano u knjizi dokumentovano, što predstavlja doprinos upoznavanju javnosti sa životom i ekonomskim položajem radnika te struke.

Kada je izbio I svjetski rat, Savez trgovačkih pomoćnika i privatnih namještenika prekinuo je rad. Tek krajem 1918. izabrana je Privremena uprava, koja je započela rad na obnovi Saveza trgovačkih pomoćnika. Međutim, ta aktivnost prekinuta je za izvjesno vrijeme prvomajskom zabranom djelovanja radničkog pokreta 1919. godine. Dva mjeseca poslije zabrane Savez je obnovio rad i oktobra te godine fuzionisao se sa Udrženjem privatnih činovnika Bosne i Hercegovine tako da se broj novih članova povećao za oko 300.

Slijedeća, 1920. godina prošla je u unutrašnjem organizacionom sređivanju Saveza da bi on mogao intervenisati kod poslodavaca za poboljšanje životnih uslova svojih članova. U tom sređivanju Savez se povećao do marta 1920. na 555, a do kraja godine, ulaskom Organizacije činovnika bankarskih, štedioničkih i novčanih zavoda, on je brojao 1.400 čla-

nova uključenih u 20 podružnica i povjereništava u Bosni i Hercegovini.

Proces ideološkog rascjepa u ovom strukovnom Savezu, nastao nakon rascjepa u radničkom pokretu poslije II kongresa Komunističke partije Jugoslavije, prikazan je na osnovu članaka iz radničke štampe. Poseban prostor posvećen je prikazu rascjepa u vrijeme Obznane i Zakona o zaštiti države. Glavni akcenat i podrška data je ljevičarskom, a osuđena je uloga desničarskog pravca u radničkom pokretu, kao da je on, navodno, kriv za sve nedaće učinjene od strane vlasti radničkom pokretu za vrijeme i poslije rascjepa.

Skupljači grade i autori teksta napravili su neke propuste u onim dijelovima koji se odnose na opštu istoriju radničkog pokreta. Na osnovu iznesenih cifara o kretanju broja članstva u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine od 1907—1924. izведен je zaključak: »Opadanje članstva nije bilo uslovljeno samo terorom vlasti i iznimnim mjerama protiv KPJ. Veliki dio krivice su snosili i ljudi iz rukovodstva radničkog pokreta u Bosni Hercegovini. Oni se nisu ustročavali denuncijacija i otvorenog potkazivanja policiji pojedinih komunista želeći da pod svaku cijenu spriječe uticaj KPJ među radnicima« (90). Iz ovog teksta je nejasno: »Veliki dio krivice su snosili i ljudi iz rukovodstva radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini«, jer radnički pokret u ovoj pokrajini je poslije 1920. pocijepan na ljevičarski pod rukovodstvom KPJ, desničarski pod rukovodstvom Socijalističke partije Jugoslavije i katolički. Prema tome, pošto se pod pojmom radnički pokret podrazumijevaju svi pravci i akcije radničke klase, pogrešno je bacati svu krivicu na rukovodstvo radničkog pokreta. Iz citiranog teksta proizlazi da su rukovodstva radničkog pokreta kriva za potkazivanje komunista policiji vršeno u to vrijeme. Ima izvjesnih indicija, prema člancima iz radničke štampe ljevičarskog pravca u radničkom pokretu, da su neki rukovodioci i članovi u Socijalističkoj partiji, u želji da ojačaju svoje pozicije u radničkom pokretu, pravili izvjesne ustupke režimu da bi te pozicije osigurali. Zato ovako iznesene tvrdnje i osude Socijalističke partije nemaju čvrstu podlogu, jer se uglavnom zasnivaju na podacima iz radničke štampe.

Šestojanuarskom diktaturom, kojom je zabranjen Savez trgovачkih pomoćnika i privatnih namještenika Jugoslavije, završen je jedan period istorije te strukovne organizacije. U knjizi je dat rezime i zaključak rada Saveza: »Pokret je bio slab i neorganizovan, članstvo malobrojno, vodstvo nesposobno da osjeti duh vremena i potrebe svojih članova. Akcija skoro da nije ni bilo, a ukoliko je ovdje ondje i dolazilo do spontanih otpora i pokreta, oni su bili blijeda sjenka stvarnih mogućnosti, još manje odraz istinskog nezadovoljstva i revolta koji je tinjao u redovima obespravljenih trgovачkih pomoćnika i privatnih namještenika širom Bosne i Hercegovine« (108).

Pod šestojanuarskom diktaturom, sve do 1934, Savez nije razvijao aktivnost u Sarajevu. Tek u prvoj polovini 1935. g. dolazi do izvjesnog oživljavanja rada u tome Savezu. U Sarajevu, Banjaluci, Tuzli, Mostaru, Brčkom i još nekim mjestima birani su delegati za Kongres Saveza privatnih namještenika, koji je održan u Zagrebu 9. i 10. juna 1935. godine. Međutim, očekivanja da će poslije kongresa doći do oživljavanja rada

Saveza nisu se ispunila. Autori nisu objasnili uzroke zašto nije došlo do oživljavanja rada Saveza.

Izneseni statistički podaci o najamninama i cijenama, kao i niz drugih podataka (str. 151—156), mogu poslužiti da se sagledaju odnosi između cijena i najamnina trgovackih radnika i privatnih namještenika. Iz toga se mogu izvući zaključci o ekonomskom položaju trgovackih pomoćnika u onome vremenu i o njihovom teškom materijalnom stanju.

U godinama pred II svjetski rat Komunistička partija Jugoslavije razvila je u Bosni i Hercegovini pojačan politički rad i preduzela niz značajnih političkih akcija. Međutim, što se tiče Saveza privatnih namještenika, on nije razvio svestranu i živu aktivnost u tom vremenu. Autori su to prikazali i izveli zaključak da je postojao očigledan raskorak između težnji članstva i stavova pojedinih ljudi u upravi Saveza, zbog čega se članstvo počelo osipati. Dobar dio članstva je prelazio u SBOTIČ (Savez bankovnih i trgovackih činovnika), u kome su komunisti vodili glavnu riječ. To su bili većinom mlađi radnici, trgovacki pomoćnici i privatni namještenici, koji su poslije kritike zbog neaktivnosti i oportunizma pojedinaca prešli u SBOTIČ. Iz čitavog izlaganja izvučen je zaključak da su radom KPJ u tom strukovnom Savezu pripremljeni borci koji su po izbijanju ustanka učestvovali u narodnooslobodilačkoj borbi.

Drugi dio knjige posvećen je istorijatu ugostiteljskih radnika, koji su sa pojavom prvih radničkih organizacija u Bosni i Hercegovini osnovali svoju organizaciju. Naime, 1904. i 1905. grupa stranaca kelnera u Sarajevu dala je inicijativu da se stvari neka vrsta potpornog udruženja ugostiteljskih radnika. Udruženje je davalo pomoć svojim članovima u slučaju besposlice i bolesti. Kasnije, razvitkom drugih radničkih organizacija, ugostiteljski radnici su osnovali Savez kelnerskih radnika za Bosnu i Hercegovinu, iako je samo u Sarajevu postojala organizacija ugostitelja.

Za vrijeme I svjetskog rata oslabljene su organizacije ugostiteljskih radnika, jer su mnogi stari aktivisti poginuli u ratu ili su se rasuli po stranim zemljama i raznim krajevima Jugoslavije. Tako je tek u proljeće 1919. g. započelo obnavljanje Organizacije u Sarajevu i ona je do polovine te godine obnovljena. Organizacija je izvela štrajk ugostiteljskih radnika u Sarajevu septembra 1919. i on je sa uspjehom završen. Taj kontinuitet razvjeta Organizacije i njenog djelovanja poslije rata prikazan je u knjizi i to može poslužiti za sagledavanje organizacionog razvjeta Saveza.

Proglašenjem Obznane 29/30. decembra 1920. razbijene su sve ekonomske, političke, kulturne i sportske organizacije pod rukovodstvom KPJ. Obznana je pogodila i ugostiteljske radnike, čija je aktivnost zamrla. Dozvolom vlasti, tek krajem juna 1921, započelo je obnavljanje organizacije ugostiteljskih radnika konstituisanjem nove uprave u Sarajevu. Međutim, i tu inicijativu je prekinuo za kraće vrijeme Zakon o zaštiti države donesen 2. avgusta 1921. godine. Poslije objavljinjanja Zakona, rukovodstvo KPJ je ipak nastavilo rad na obnavljanju sindikalnih organizacija. Inicijativom Zamjeničkog izvršnog odbora KPJ, u avgustu 1921, pristupljeno je radu na reorganizaciji sindikalnog pokreta. Zamjenički izvršni odbor je u objavljenom apelu Saveza kelnerskih radnika Jugoslavije od 20. avgusta (pošto Savez nije bio raspušten) uputio

poziv svim radničkim sindikalnim organizacijama za obrazovanje Nezavisnih sindikata. Zbog toga se ne može prihvati tvrđna iznesena u knjizi: »Inicijativu za okupljanje sindikata i stvaranje određenih institucija klasnog sindikalnog pokreta je preuzeo na sebe Savez kelnerskih radnika« (230). U stvari, Komunistička partija dala je tu inicijativu preko Saveza kelnerskih radnika¹), a ne kako iz konteksta proizlazi da je Savez preuzeo na sebe stvaranje određenih institucija klasnog sindikalnog pokreta. Osim toga, napravljena je i učinjena tom prilikom hronološka pogreška, pošto je stavljen da je apel objavljen 21. septembra, a u stvari je objavljen 20. avgusta 1921. godine.

Inicijativom Kominterne u 1923. započeta je akcija za ujedinjenje Nezavisnih sindikata i Glavnog radničkog saveza, koja nije mogla biti realizovana zbog nepristanka rukovodilaca GRS-a na tu zajedničku saradnju. Autori nisu istakli intervenciju Kominterne, niti iz toga proizlazi da je Kongres ujedinjenja Saveza ugostiteljskih radnika Jugoslavije održan u Zagrebu 25—27. novembra 1925. (što je dosta opširno obrađeno u knjizi) rezultirao iz nastojanja Kominterne. U knjizi je istaknuto da su ugostiteljski radnici u Sarajevu, Mostaru, Tuzli, Banjaluci itd. sa simpatijama pratili napore za ujedinjenje, ali da organizacija nije uspjela razviti širo aktivnost, niti je stvorila podružnice po unutrašnjosti. Objasnjenje toga problema je nađeno u slijedećem: »Pritisak režima je bio suviše jak, a snaga KPJ nedovoljna da bi spontanim željama ugostiteljskih radnika dala organizovan karakter« (238). Međutim, kada je u pitanju ujedinjenje desničarskog i ljevičarskog pravca sindikalnog pokreta, onda se ne može prihvati ova tvrdnja, jer rukovodstvo KPJ je intenzivno nastojalo da dođe do ujedinjenja, ali u prvo vrijeme (1923) rukovodstvo GRS-a je davalo otpor i vjerovatno se to i dalje nastavilo.

Iza proglašenja šestojanuarske diktature zamro je politički život u Kraljevini SHS. Diktaturom je najviše pogoden radnički pokret, a posebno lijevi pravac, pod rukovodstvom KPJ. Tom razdoblju posvećeno je dosta prostora i detaljno je obrađen progon komunista i njihovih simpatizera. Sudbina progona i zabrana rada zadesila je obadva strukovna saveza i tome problemu je dato dosta prostora. Početkom 30-ih godina obnovljena je djelatnost KPJ, a sa njom i sindikalnih organizacija, u okviru kojih su započela djelovati obadva saveza (početkom 1933).

Kongres svih organizacija hotelsko-kafanskih namještenika, održan novembra 1933. u Beogradu, značio je prekretnicu u radu Saveza. Poslije kongresa, u 1934. godini ugostiteljski radnici su razvili značajnu aktivnost bez obzira što je u toj strukovnoj organizaciji rukovodeću ulogu u tome periodu imala Socijalistička partija Jugoslavije. Sukob Komunističke i Socijalističke partije Jugoslavije u povodu primata u Savezu razvijao se intenzivno, ali se osjetio porast uticaja Komunističke partije među ugostiteljskim radnicima. Zato se kasnije iz redova ugostiteljskih radnika, prema izlaganju autora, javio izvjestan broj boraca koji su aktivno pomagali narodnooslobodilačku borbu.

U pisanju teksta napravljeni su izvjesni propusti, koje treba revidirati.

¹⁾ Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1963, 106.

Na više mesta piše se opširnije o mnogim akcijama u radničkom pokretu, ali je zanemaren i manje obrađen njegov desničarski pravac.

Na I zemaljskoj konferenciji KPJ u Beču (održanoj od 3—17. jula 1922) donijeta je odluka o potrebi osnivanja legalne radničke partije, a ne kako u knjizi stoji: »krajem te godine donijeta je odluka o osnivanju Nezavisne radničke partije Jugoslavije« (224). Isto tako na 234 str. stoji da je III zemaljska konferencija KPJ održana decembra 1923. g. Međutim, ona je održana od 1—4. januara 1924. godine.

Na str. 238—240 autori su konstatovali: »Poslije 1922. godine kada je u Sarajevu osuden a zatim protjeran Đuro Đaković, rad KPJ je bio slab i neorganizovan i u Sarajevu a pogotovo u drugim mjestima. Tek 1925. godine počinje izvjesno oživljavanje partijskog rada«. Smatram da se ova tvrdnja ne može prihvati. Naprotiv partijska organizacija u Sarajevu djelovala je upražnjavajući sve forme rada: kroz Nezavisne sindikate, Savez komunističke omladine, Savez mladih radnika itd. Istina, u unutrašnjosti, sem Mostara do 1924, nisu bile formirane partijske organizacije, ali je u nekim mjestima bio razvijen rad Nezavisnih sindikata, Saveza radničke omladine (Tuzla, Derventa, Zenica i Bosanska Dubica) i radničkih sportskih društava (Prijedor, Mostar i Tuzla) u kojima je djelovala KPJ. Takođe je neprihvatljiva tvrdnja da izvjesno oživljavanje partijskog rada započinje tek 1925. godine, jer je to učinjeno u prvoj polovini 1924. godine. U stvari, III zemaljska konferencija KPJ (održana od 1—4. januara 1924) i Plenum Oblasnog vijeća KPJ za Bosnu i Hercegovinu od 9. marta 1924. godine, uz prisustvo delegata sarajevske, mostarske, vareške i zeničke organizacije, donijeli su prekretnice u radu partijskih, sindikalnih i omladinskih organizacija. U više mesta Bosne i Hercegovine ojačane su ili osnovane nove organizacije već u prvoj polovini 1924. godine tako da je partijski rad već tada znatno oživio³⁾.

Suvišne digresije u obradi, u odnosu na naslov knjige, nastale zbog navođenja građe i naširoko obrađenog društveno-političkog i ekonomskog kretanja, te obradivanje istorije radničkog pokreta prije i poslije I svjetskog rata, umanjile su vrijednost knjige. Umjesto da se okvirno tretira opšta istorijska problematika, a primat dadne dvjema strukovnim organizacijama kojima je posvećena knjiga, ispalo je obratno.

U tekstu se nalaze mnoge prejake i preostre formulacije, koje nisu istorijski termini kao npr.: »izdajnici radničkog pokreta« (73), »izdajničkom držanju socijaldemokrata« (234), »ulagivanjem vlastima« (75), »raskrinkavanje režima« (76). Ima i nerazumljivih dijelova teksta kao npr.: »Trgovci su bili u mogućnosti da rade šta hoće i zato što je u radničkom pokretu vladala prilična apatičnost« (90).

Smatram da je napravljen propust, jer nije istražena sva poznata i pristupačna arhivska građa, prvenstveno u arhivima Bosne i Hercegovine. Pregledom arhivskih fondova Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu 1919—1921, Pokrajinske uprave za BiH-a 1921—1924, velikog župana Sarajevske i Vrbaske oblasti 1924—1929. i Drinske i Vrbaske banovine 1929—1941. godine znatno bi se upotpunila slika i razjasnila kretanja

³⁾ Arhiv Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta Sarajevo, fotokopije iz Arhiva Kominterne, omot 50 (5. str.), omot 52, dokumenat 82 (21—22) i omot 55 (3. str.).

u radničkom pokretu. Znatno potpunije bi se mogao sagledati razvitetak radničkog pokreta, jer ovako, na osnovu štampe, ne mogu se izvući potpuna zapažanja.

Na kraju knjige date su kraće biografije sedmorice narodnih heroja iz narodnooslobodilačkog rata, koji su bili članovi ovih strukovnih saveza.

Osjeća se nedostatak popisa literature i štampe korištene u izradi knjige, kao i nedostatak predmetnog registra i registra ličnih imena.

Uroš NEDIMOVIĆ

BIBLIOGRAFIJA IZDANJA
U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU 1941—1945,
izd. Vojnoistorijski institut, Beograd 1964, str. 824

U vrijeme kada se ulažu znatni napor da se izradi cijelokupna bibliografija o radničkom pokretu i revoluciji naroda Jugoslavije, izašla je iz štampe Bibliografija izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945. Uloženi trud grupe autora, saradnika Vojnoistorijskog instituta, na izradi ove toliko potrebne publikacije, koja bilježi 9.558 izdanja u toku rata (od toga 4.339 vojnih izdanja, knjiga, brošura, časopisa i listova i 4.779 izdanja organa partijskih rukovodstava i institucija) dao je dragocjen rezultat. Ovim podacima o izdanjima pridružuju se i podaci o impozantnom broju od 1.264 izdavača, kao i podaci o broju štamparija (154) i »tehnika« (666). Kada bilježimo ove podatke, imamo u vidu i izuzetno teške uslove pod kojim se radilo, bilo tamo gdje su se partizanske jedinice borile, bilo na neoslobodenoj ili oslobođenoj teritoriji. Radilo se pod neprijateljskom vatrom ili drastičnom kontrolom neprijatelja, sa minimalnim materijalnim sredstvima, po cijenu života. Radilo se danju, noću, u predahu između dviјe bitke, pisalo se rukom, izvlačilo na šapiografu, na haratiji do kakve se moglo doći; ali ono što je bilo napisano, ulivalo je vjeru, podsticalo na borbu, davalo snagu da se izdrži do pobjede.

Ova nam Bibliografija daje sliku raznovrsnosti i bogatstva izdavačke djelatnosti u toku rata, što jasno govori o važnosti pisane riječi u podizanju morala boraca i narodnih masa.

Sve o oslobođilačkoj borbi — rad u četi, herojstvo pojedinaca, rad na kulturno-zabavnom polju, likovnom stvaralaštvu, književna ostvarenja manje ili veće vrijednosti, dakle sve što je odraz toga vremena — nije bilo moguće zabilježiti u zvaničnoj korespondenciji i dokumentima vojnih jedinica, partijskih organizacija ili narodnooslobodilačkih odbora. Najveći dio toga je zabilježen na stranicama izdanja — knjiga, časopisa, brošura i listova — iz toga doba. Uz zvanična akta to predstavlja istorijsku građu u kojoj su sačuvani od zaborava mnogi dogadjaji i zbivanja. Iz ove građe istoričari mogu crpsti podatke za rekonstrukciju onih događaja za koje nema ili ima vrlo malo sačuvanih dokumenata.

Kolektiv od osamnaest saradnika obišao je sve arhive, muzeje, biblioteke, rukovodstva Saveza komunista, jedinice JNA, sve republičke, pokrajinske, oblasne i bivše okružne i sreske centre — preko dviјe stotine ustanova u našoj zemlji — da bi sakupio ovu građu. Tako je sabrana

građa za Bibliografiju imala oko 20.000 bibliografskih jedinica, a poslije odabiranja i definitivnog sređivanja svedena je na već pomenuti broj jedinica. Građa je podijeljena na vojna i civilna izdanja, a unutar tih cjelina na dva dijela: knjige i brošure i periodika. Bibliografija je stručno urađena, što znači da bibliografske jedinice sadrže sve potrebne elemente i da je, radi lakšeg korištenja, opremljena potrebnim registrima i prilozima. Osim toga Bibliografija je dopunjena sa 444 faksimila naslovnih stranica izdanja, te fotografijama štamparija i »tehnika«, sa 78 ličnih fotografija autora, urednika, redaktora izdanja i sl.

Sastavni dio Bibliografije su i bibliografski podaci o izdanjima čiji originalni nisu bili dostupni autorima ili nisu sačuvani iz bilo kojih razloga, ali je poznato da su postojali.

Konsultovanjem velikog broja učesnika rata, preživjelih boraca, članova tadašnjih rukovodstava (oko 500), prikupljeni su brojni značajni podaci o vojnim izdanjima, utvrđena su, bar približno, mjesta gdje su ona izašla na osnovu kretanja štabova. Pa i pored uloženih napora za neka od izdanja nisu dobiveni svi ovi podaci. Posebnu teškoću autorima ove publikacije pričinjavala je anonimnost autora i lokacije štamparija i »tehnika« kod većine izdanja. Isti je slučaj i sa jednim brojem tvoraca likovnih priloga, manjih književnih pokušaja, proznih i pjesničkih ostvarenja, koji su ostali anonimni. Razumljivo je da je ovakvih pojava u ratu bilo mnogo, jer neprijatelju nije trebalo davati mogućnost orijentacije gdje i protiv koga da poduzme svoje drakonske represalije.

Čitaocu se u registru pružaju sva obavještenja o izdanjima. Date su skraćenice, sadašnje lokacije izdanja, registri izdavača — jedinica, komandi i ustanova NOVJ i partijsko-političkih rukovodstava i organizacija, organa narodne vlasti, kulturno-prosvjetnih ustanova i udruženja, zatim registar izdanja po godinama, koji omogućava da pratimo obim izdavačke djelatnosti — od 1941, u kojoj je bilo svega 83 izdanja, 1942. — 458, 1943. — 1.504, 1944. — 3.811, do 1945. sa 2.666 i bez oznake godina 1.587 izdanja. Dalje slijede registri: mjesta izlaženja, autora knjiga i brošura, urednika, stručni registar, registar izdanja na stranim jezicima i popis tehnika i štamparija naznačenih i nenaznačenih na izdanjima. Dat je popis literature i drugih izvora korištenih za izradu Bibliografije, a priču je i pregled priloga u bakrotisku, kao i pregled likovnih priloga u ovoj publikaciji.

U Bibliografiju su ušla izdanja izašla u vremenu od 4. jula 1941. do 15. jula 1945. godine. Redakcija je u predgovoru stavila da znaju da nisu obrađeni leci, proglaši, karikature i plakate.

Izdavačka djelatnost po pojedinim jugoslovenskim zemljama i pokrajinama nije data zbog usvojenog principa sređivanja po abecedi i to je sigurno jedina manjkavost ove publikacije, a materija nije podijeljena ni po godinama. Međutim opremljenost publikacije registrima omogućava lak i brz uvid, kako je istaknuto i u predgovoru.

Obimnost i složenost posla najbolje ilustrira podatak da je na sakupljenoj građi za Bibliografiju, odnosno na njenom sažimanju, upoređivanju, provjeri podataka, dešifraciji inicijala i pseudonima, sređivanju po abecedi, jednom riječju na definitivnom stručnom sređivanju, radila grupa redaktora više od četiri godine.

Jugoslovenska javnost je u Bibliografiji dobila solidan, vrlo informativan priručnik o jednoj vrlo značajnoj aktivnosti u toku NOR-a i revolucije jugoslovenskih naroda. Na njega se sigurno mogu osloniti svi oni koje bude interesovala ova aktivnost, a istoričarima NOB-e, muzealcima, arhivistima i bibliotečkim radnicima to će biti priručnik od prvorazrednog značaja.

Pribulja SUBHIJA

НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ
(Izdaje dvomjesečno Akademija nauka SSSR-a,
Istorijski institut, Moskva)

Nova i najnovija sovjetska istoriografija ubrzano se oslobađaju »evropocentrizma«, što je u prvom redu diktirano širinom i karakterom savremenih društveno-političkih kretanja u svijetu i širokim razvojem sovjetske istorijske nauke poslije drugog svjetskog rata. Novoosnovani instituti pri Akademiji nauka SSSR-a (za Latinsku Ameriku i Slavjanovedenja) danas su glavni nosioci tih zadataka.

Tematska orijentacija dvomjesečnika Novaja i novejšaja istorija (šest brojeva za 1965. godinu) to najbolje potvrđuje. Ona se može izraziti u sljedećem:

1. poklanja se veća pažnja radničkom pokretu uopšte,
2. ruski revolucionarni i demokratski pokret izučava se u vezi sa međunarodnim,
3. posebno se proučava vanjska politika određenih država i međunarodnih odnosa u cjelini.

Radovi o međunarodnom radničkom i demokratskom pokretu do prvog svjetskog rata zauzimaju znatan dio prostora u časopisu. Vremenska distanca omogućava da se obradi određenih problema pride mnogo odmjerene, jer, posmatrani iz konteksta savremenih kretanja, uzroci pojave i događaja postaju jasniji. U uslovima relativno završenih procesa i istorijske ocjene postaju potpunije. M. S. Alperović, radom Velika francuska revolucija i španske kolonije u Americi, suprotstavlja se gledištima da su revolucije u Latinskoj Americi reakcija protiv francuske buržoaske revolucije, pridružujući se istoričarima koji, osim tog uticaja, ističu i savremene revolucionarne dogadaje u Evropi i borbe za nezavisnost engleskih kolonija u Sjevernoj Americi. Uzroke tih kretanja autor sagledava u specifičnim uslovima jednog dokapitalističkog društva, koje je postalo smetnja razvitku novog načina privređivanja, pa je samim tim tangiralo sve progresivne slojeve (ne samo starosjedilačko kreolsko stanovništvo). Autor ističe uticaj prosvjetiteljskih ideja Rusoa, Voltera, Monteskija i dr. na stvaranje nacionalnooslobodilačkog raspoloženja i pokreta.

Rad J. A. Pisarova Uloga masa u oslobođenju Srbije i Crne Gore od okupacije u 1918. godini predstavlja osvrт na neke akcije antiaustro-ugarskog otpora. Autor s pravom ističe da su osnovni uzroci oslobođi-

lačkih pokreta masa izazvani rušenjem Austro-Ugarske Monarhije. Takvi su bili odredi Koste Pećanca i slični u sjevernoj Crnoj Gori. Pod uticajem ideja oktobarske revolucije oslobođilačke mase sve više ističu socijalne zahtjeve, pa je režim preduzeo mjere da ove pokrete ograniči (odredi Koste Pećanca su uključeni u sastav Skadarske divizije, a oni u sjevernoj Crnoj Gori su prvo potčinjeni armijskoj komandi, a zatim rasformirani).

Neki drugi radovi iz perioda do prvog svjetskog rata odnose se na određene događaje iz radničkog pokreta Evrope. Takav je rad Drazinasa O pitanju karaktera blankizma, koji se uglavnom zadržava na Markssovom, Engelsovoj i Lenjinovoj ocjeni Blankija kao revolucionara — pristalice socijalizma, uz isticanje njegovih grešaka u revoluciji 1870. i Pariskoj komuni.

Radovi koji se odnose na period XX vijeka, do drugog svjetskog rata, posvećeni su stanju u međunarodnom radničkom pokretu uoči prvog svjetskog rata, između dva svjetska rata i ocjenama oktobarske revolucije van granica SSSR-a. Rad L. A. Slepova i J. G. Temkina — Međunarodna konferencija socijalista u Cimervaldu — predstavlja sistematični pregled toka konferencije i idejnih i političkih koncepcija triju struja na konferenciji: desnice, centra i ljevice. Autori ističu da su Lenjin, Zinojev i Berzin iz protivrječnosti prve godine rata izvukli zaključke o mogućnosti da radnička klasa uspješno nastupi na istorijskoj pozornici, čemu su se odlučno suprostavljali socijalšovinisti i socijalpatrioti. Kompromisni manifest Proleterijatu Evrope, po riječima autora, bio je dokaz da su na konferenciji zauzeti stavovi mimo volje Međunarodnog socijalističkog biroa i kauckijanskog centra, a što je značilo objavu rata Drugoj i put ka Trećoj internacionali.

Od djela koja se odnose na problem uticaja oktobarske revolucije na revolucionarna kretanja van granica SSSR-a treba istaći rad B. I. Kovalja: Veliki oktober i radnička klasa Brazila. On se suprostavlja buržoaskoj istoriografiji, koja je isticala slučajnost u stvaranju KP Brazila (25. III 1922) i ističe značaj oktobarske revolucije na njeno formiranje. (Već 1. maja 1919. godine u Rio de Žaneiru sa radničkog mitinga upućena je rezolucija solidarnosti sa proleterijatom Rusije, Njemačke i Mađarske. Poslije stvaranja KP Brazila politička i ekonomska borba radničke klase Brazila postaje mnogo šira).

Više radova odnosi se na značaj Sedmog kongresa Komunističke internacionale. Objavljeno je čak i pismo Dimitrova Komisiji za pripremu materijala za kongres, u kome su iznesene osnovne koncepcije njegovog referata na kongresu (odnos prema socijaldemokratiji, narodnom frontu, o djelovanju Komunističke internacionale, analogno specifičnim uslovima svake zemlje itd.). Rad Valtera Ulbrihta Istoriski značaj Sedmog kongresa Kominterne predstavlja sjećanje i političku ocjenu tog događaja. On se uglavnom zadržava na ocjenama stavova iznesenim u Dimitrovlevom referatu, ali posebno potencira i politički aktuelizira ocjene klasnog karaktera fašizma, nacionalnog pitanja, borbu protiv sektaštva u Komunističkoj partiji Njemačke itd. Na kraju ističe veliki značaj Kominterne za održavanje i rezultate Briselske konferencije KP Njemačke, koja je održana u ilegalnosti.

Radovi koji se odnose na drugi svjetski rat zauzimaju najveći prostor u časopisu. Oni su u prvom redu prigodnog karaktera (povodom 20-godi-

šnjice oslobođenja od fašizma) i samim time dosta obojeni političkim ocjenama, ali sadrže i interesantne istorijske činjenice. Akademik P. N. Feodosev piše povodom 20-godišnjice oslobođenja Mađarske, V. P. Morzov povodom oslobođenja Praga, A. I. Plotorak povodom Nirnberškog procesa, D. A. Sevjan povodom pobjede NOB i revolucije u Jugoslaviji itd. Interesantan je rad G. S. Filtova Posljednji dani Musolinija, u kome su dati italijanski i svjetski društveno-politički i vojni uslovi za obaranje fašizma u Italiji, kroz interesantu analizu pada fašističke vrhuške.

Posebnu vrstu radova ove grupe čine djela koja se odnose na pokrete antifašističkog otpora u nekim evropskim državama. Rad A. Michela Pokret otpora u Francuskoj iznosi međunarodne uslove u kojima se stvarao i razvijao ovaj pokret (koga su činili ljudi različitih idejnih i političkih orientacija). Autor ističe da je De Gaul od početka nailazio na otpor zapadnih saveznika, u prvom redu SAD, koje su poslije iskrcavanja u sjevernoj Africi, putem svog alžirskog ambasadora Marfija uspostavili vezu sa nedegolističkim pokretom na čelu sa generalom Žiroom (ne bi li uz pomoć njega dobili francusku flotu u Tulonu). 1943. godine pokretu otpora prilaze i komunisti tako da je kasnije formirani Nacionalni savjet otpora objedinjavao ljude najrazličitijih političkih i idejnih ubjedenja, ali su glavninu činili ljevičarski elementi.

O karakteristikama pokreta otpora u Austriji piše M. A. Poltavskij. Od tri političke partije prije Anšlusa (fašističkog Otadžbinskog fronta, revolucionarnih socijalista i komunista — posljednje dvije bile su ilegalne) poslije prisajedinjavanja Rajhu revolucionari socijalisti na čelu sa Baureom donose ukaz o prekidu aktivnosti, a malobrojni komunisti nastavljaju rad u ilegalnim uslovima (za vrijeme rata poginulo je 13 članova CK KPA, kažnjeno više od 2.000, a prošlo kroz koncentracione logore 4.280). Tek u jesen 1944. godine Franc Honer i Fridl Frjungberg, po odbrenju Jugoslovenske narodne armije, formiraju Austrijski bataljon.

Period poslije drugog svjetskog rata zastupljen je radovima različitog karaktera. Najviše je onih čiji se autori bave pitanjima međunarodnih odnosa SSSR-a i savremenih kretanja u međunarodnom radničkom i socijalističkom pokretu. Jedan dio je pisan prigodom određenih političkih akcija KP i vlade SSSR-a i, uglavnom, predstavlja političke informacije o osnovnim problemima i programima raznih partija. (Takvi su radovi o socijalističkoj demokratiji u Mađarskoj, o uspostavljanju rusko-brazilskih političkih odnosa, o stavovima određenih KP prema ratu i miru itd.).

Posebno su interesanti radovi o osnovnim problemima savremenih međunarodnih odnosa na liniji Istok — Zapad, u kojima se daju istorijski pregledi tih odnosa i osuđuju neke sile zapadnog bloka. (Takvi su radovi o kolonijalnoj presiji SAD u Latinskoj Americi, o rasnoj segregaciji u SAD, o vojnoj intervenciji SAD u Dominikanskoj republici itd.)

Razumljivo je što su djela iz perioda poslije drugog svjetskog rata prožeta duhom operativne politike. Ali među njima treba izdvajati ona koja, uslovljena antiimperialističkom orientacijom SSSR-a, imaju zadatak da »razotkriju« spoljne i unutrašnje mahinacije SAD. Takav je rad E. V. Ananove Dominikanska tragedija, u kojem se dokumentovano prikazuje i obrađuje razvoj događaja u Dominikani od pada proameričke

diktature porodice Truhiljo, preko raznih vojnoodiktatorskih proameričkih režima, demokratskog intermedija (vlast Huana Boša, od početka 1963. do druge polovine te godine), da bi se zaključilo sa savremenim kretanjima koja obilježava borba između proameričkih vojnih diktatura (koje su oborile predsjednika Boša) i nacionalnooslobodilačkog pokreta pukovnika Kamanja.

Ovom časopisu daje posebnu vrijednost, za razliku od nekih drugih, njegova problemska otvorenost prema širokoj čitalačkoj publici i prilagodenost pedagoškim potrebama. U tom cilju, osim rubrika koje donose, prate, prikazuju i ocjenjuju naučnu aktivnost (saopštenja, publikacije, istoriografija, kritika i bibliografija, zabilješke o knjigama, oglasi, naučni život, bibliografski pokazatelji itd.), poseban praktični značaj ima rubrika Pomoć predavačima nove i najnovije istorije, u kojoj se iznose i metodski postupci pri obradi određenih tema. Ovo je najbolji način da se savremena istorijska nauka prilagodi potrebama nastave.

Veselin ĐURETIĆ

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ В 1965 Г.
(1—12. свеска)

Časopis Voprosi istorii izlazi već punih četrdeset godina. U brojnim raspravama, člancima i drugim prilozima ostvarivao je dva osnovna zadatka: istraživački i popularizatorski. On je s jedne strane obavještavao naučnu javnost o rezultatima istorijske nauke u istraživanju prošlosti sovjetskih naroda i prošlosti čovječanstva, a isto tako je popularisao istorijsku nauku i isticao njenu vaspitnu ulogu.

U prikazu izašlih brojeva časopisa Voprosi istorii u 1965. godini ograničili smo se da damo širi osvrt samo na one napise u kojima se tretiraju događaji koji su neposredno prethodili drugom svjetskom ratu i na one u kojima se u raznim aspektima daju rezultati izučavanja istorije drugog svjetskog rata. To činimo stoga što je u časopisu objavljeno nešto više napisu koji se baš odnose na te događaje, ali i zato što nismo u mogućnosti za ovu priliku da šire registrujemo sve ono što je Voprosi istorii objavio u toku godine. Radi potpunijeg uvida ipak upozoravamo na neke, po našoj ocjeni, važnije priloge, čiji autori tretiraju neka teoretska pitanja istorijske nauke i događaje iz opšte istorije i istorije Sovjetskog Saveza.

U određenom broju napisu tretiraju se metodološka pitanja i razvitak istorijske nauke u SSSR-u: Osnovni pravci sovjetske istoriografije novog vremena (br. 6), O ponavljanju u istoriji (7), Opća i konkretna zakonomjernost u istoriji (8), Istorija misao sredinom XX vijeka (12), Osnovni problemi istoriografije novog vremena (10), Razvitak istorijske nauke u Sovjetskoj Kirgiziji (1917—1946) (br. 2), Razvitak istorijske nauke u Sovjetskoj Estoniji (8) i dr.

Znatna pažnja posvećena je pomoćnim istorijskim disciplinama: Diplomatika kao specijalna istorijska disciplina (1), O nekim terminima pomoćnih istorijskih disciplina (10), Praznine u izvorima (6) i dr.

Radovi koji se odnose na srednjovjekovnu istoriju zastupljeni su u znatno manjoj mjeri u odnosu prema onima koji tretiraju noviju i najnoviju istoriju. To su: Osnovne etape i forme klasne borbe u Rusiji krajem XV i XVI stoljeća (br. 3), Posljedice mongolsko-tatarske provale u XIII stoljeću za poljoprivredne rejone sjeveroistočne Rusije (br. 3), Industrijska politika carskog samodržavlja u godinama krize feudalnog sistema (br. 6), Istok i Zapad u XII i XIII stoljeću (br. 6) i dr.

U velikom broju članaka tretiraju se događaji najnovije istorije, posebno poslije oktobarske revolucije, i pitanja iz socijalističke izgradnje

kao: Džon Rid i Veliki oktobar (br. 11), Vanjskopolitička djelatnost Lenjina (br. 11), Poreska politika na selu u prvima godinama Nepa (br. 10), Sovjetska industrija u prvoj godini Nepa (br. 2), O lenjinskim metodama uvlačenja inteligencije u socijalističku izgradnju (br. 4), Neki problemi istorije kolektivizacije SSSR-a (br. 3) i dr.

Interes sovjetske istorijske nauke za razna pitanja iz razvitka socijalističkih zemalja i uopšte za aktuelna pitanja savremene politike nesumnjivo je velik. Iz te oblasti su napisi: Internacionalne veze sovjetskih sindikata (br. 2), Razvitak Čehoslovačke u periodu izgradnje socijalističkog društva (br. 4), Industrijski razvitak socijalističke Jugoslavije (br. 11), Pontifikat Ivana XXIII (br. 2), Nezaposlenost u SAD i politika desnih lidera sindikata 1955—1963. (br. 4), Nova etapa vijetnamske revolucije (br. 8) i dr.

Časopis uz to donosi redovno prikaze knjiga publikovanih u SSSR-u i u inostranstvu, osvrte na časopise štampane u SSSR-u i u inostranstvu i stalne priloge u rubrikama Pisma i bilješke i Činjenice, događaji, ljudi.

Dvadesetgodišnjica završetka drugog svjetskog rata obilježena je u Voprosi istorii nizom članaka, koji tretiraju događaje iz predistorije i istorije drugog svjetskog rata. Veći broj napisa odnosi se na otadžbinski rat sovjetskog naroda i pri tome se on osvjetljava iz raznih uglova. Vidna pažnja posvećena je ulozi evropskih i vanevropskih naroda u antifašističkoj koaliciji i pokretu otpora. Određen broj članaka ima prigodan karakter.

Od članaka u kojima se razmatraju događaji koji su prethodili drugom svjetskom ratu našu pažnju su privukli: **Politika francuske vlade u španskom pitanju od 1936—1939. godine** (br. 1) i **Engleska i sovjetsko-finski rat** (br. 4).

U prvom članku autor S. A. Stegar iznosi neke nove pojedinosti iz politike »nemiješanja« francuske vlade, kojoj je na čelu bio Leon Blum. On u uvodu ističe da je ipak glavnu ulogu u radanju koncepcije »nemiješanja« imala Engleska. Apsolutna većina francuskog naroda, koja je glasala za Narodni front, bila je pristalica hitne pomoći Španskoj Republici jer je u njenoj pobjedi vidjela jačanje sopstvenih pozicija. Naprotiv, francuska krupna buržoazija otvoreno je simpatisala pobunjenike i optuživala republikance za otpočinjanje gradanskog rata. Autor smatra da je takav stav buržoazije uslovljen prije svega njenim ekonomskim interesima, odnosno interesima francuskog monopolističkog kapitala, koji je imao znatne investicije u pojedinim industrijskim granama španjolske privrede. Po mišljenju autora, politiku »nemiješanja« francuske vlade odredilo je s jedne strane njeno nastojanje da spriječi Njemačku i Italiju da učvrste uticaj u Španiji i s druge strane strah da u slučaju pobjede republikanske Španije ne izgubi uloženi kapital. Sa dosta detalja analizirana je pozicija francuske vlade, čija je većina članova prvobitno bila za ukazivanje pomoći republikanskoj Španiji i s tim u vezi prikazana je zakulisna akcija Bluma i njegovih najbližih saradnika. Reakcionarnim krugovima u Francuskoj i uopšte u svijetu bilo je od posebnog značaja da politiku gušenja Narodnog fronta u Španiji objavljuje vlada Narodnog

fronta u Francuskoj. Zanimljivo je da autor cijelokupnu politiku SSSR-a u odnosu prema španskom pitanju pozitivno ocjenjuje. Na kraju Stegar iznosi podatke o pomoći antifašističkih snaga Francuske, na čelu sa KP Francuske, republikanskoj Španiji.

Drugi članak, Engleska i sovjetsko-finski rat, u stvari su sjećanja istaknutog sovjetskog diplomata I. M. Majskog o nekim značajnim događajima koji su se odigrali neposredno prije početka drugog svjetskog rata i u njegovom samom početku i reflektovanje tih dogadaja u Engleskoj, posebno na odnose prema SSSR-u. Majski lijepo i interesantno piše, čemu znatno doprinosi i izvanredna upućenost u dogadaje i lično učešće u njima. On je imao veliki broj poznanika iz kruga istaknutih političkih ličnosti Engleske i sa jednim literarnim smisлом i prefinjenim osjećanjem za crtanje portreta nenametljivo opisuje svoje susrete sa Čerčilom, Batlerom, Straford Kripsom i dr. On daje suptilnu analizu raspoloženja vladajućih krugova Engleske prema SSSR-u, pažljivo razgraničavajući krugove engleskog političkog života na čelu s Čemberlenom, koji su SSSR smatrali svojim iskonskim neprijateljem, od one grupe koju je predvodio Čerčil i koja principijelno nije manje neprijateljska, ali je sa više političke gipkosti i spremna da sa SSSR-om sarađuje u oblasti trgovine.

U članku se Majski zapravo zadržao na događajima u vrijeme 1939. i 1940. godine. On analizira tri vala antisovjetskog raspoloženja, koje se manifestovalo u štampi, preko radija, u parlamentu i dr., između kojih su bili kratki periodi smirivanja. Prvi je izbio poslije zaključenja sovjetsko-njemačkog pakta; drugi, pošto su sovjetske trupe 17. septembra 1939. godine prešle poljsku granicu i treći, koji je po intenzitetu bio najjači, nastupio je u trenutku otpočinjanja sovjetsko-finskog rata. U članku su potanko iznesene diplomatske akcije u vezi sa likvidacijom sukoba između SSSR-a i Finske.

Članci koji se neposredno odnose na događaje iz drugog svjetskog rata tretiraju različita konkretna pitanja iz borbe sovjetskog naroda i antifašističku borbu susjednih i drugih naroda.

Sovjetski istoričar G. A. Deborin u broju 4 piše **O istorijskim rezultatima velikog otadžbinskog rata**. U uvodnom dijelu on daje osnovna obilježja rata. Prvo, rat je pokazao razbojničku prirodu imperijalizma i njegovu sposobnost da učini najteže prestupe protiv čovječanstva. Drugo, nijedan rat nije iziskivao tolike napore vanredno brojne i dobro naoružane vojske.

Treće, uza sve značenje tehnike u vodenju rata ipak, i u drugom svjetskom ratu, pobjeda je zavisila prije svega od čovjeka.

Četvrti, odlučujuća uloga SSSR u izvojevanju pobjede slobodoljubivih naroda bila je presudna, jer je upravo na istoku skršena njemačko-fašistička vojna mašina i jer su ostvarene najvažnije pobjede nad neprijateljem.

Peto, u velikom otadžbinskom ratu ostvarena je ekonomска pobjeda nad neprijateljem zahvaljujući izvanrednom podvigu sovjetske pozadine. Razvitak vojne industrije u ogromnoj mjeri zavisio je od brzog premještanja krupnih preduzeća teške industrije i vojne industrije iz zapadnih dijelova zemlje, koje su zauzele fašističke armije, u duboku pozadinu.

Šesto, drugi svjetski rat neviđen je u istoriji ne samo po razmjerama sukoba, broju uključenih zemalja i naroda već i po grupisanju međunarodnih snaga. Po mišljenju autora, drugi svjetski rat počeo je kao imperijalistički, ali je još prije ulaska SSSR-a u rat počeo proces njegovog prerastanja u pravedan i oslobodilački. S ulaskom SSSR-a u rat taj proces je završen. Odugovlačenje od strane saveznika, otvaranje drugog fronta autor je ocijenio kao nastavak »politike Minhena«, sračunate na iscrpljivanje SSSR-a, i težnju da se poslije rata uspostavi gospodstvo SAD i Velike Britanije. Znatan dio članka posvećen je ulozi i značaju pokreta otpora u okupiranim zemljama Evrope i Azije. Autor nije pomenuo antifašističku borbu jugoslovenskih naroda u toku drugog svjetskog rata.

U članku **Drugi svjetski rat i savremenost** (br. 10) Zagladin i Černajev glavnu pažnju posvećuju promjenama koje su uslijedile u međunarodnim odnosima poslije prvog i drugog svjetskog rata i posebno ističu uticaj koji je na te promjene izvršilo stvaranje SSSR-a. Po njihovom mišljenju, i Versajski ugovor nosio je na sebi pečat nastalog novog društva, jer bi saveznici Antante primijenili daleko žešće sankcije protiv Njemačke da nije postojala Sovjetska Rusija. Dok su neposredno poslije prvog svjetskog rata došle do izražaja anglo-američke, a isto tako američko-japanske suprotnosti, kasnije su, kao rezultat neravnomernog razvijanja kapitalizma, počele izbijati suprotnosti između Njemačke i bivših pobjednika. Po mišljenju autora, ovaj proces razvijao bi se sporije da nije bilo politike popuštanja agresoru, antisovjetske revnosti Zapada i da napokon nije razbijen radnički pokret, posebno da nije bilo odbijanja socijaldemokrata da zajednički povedu akcije s komunistima. Ovdje autori nisu pokušali da objasne šta je sve doprinijelo razbijanju jedinstva radničkog pokreta. U ispitivanju uzroka nastajanja drugog svjetskog rata, autori polaze od već utvrđenih, po Lenjinu, suprotnosti u imperijalizmu. U uslovima kad su postojale samo dvije socijalističke zemlje (SSSR i Mongolska Narodna Republika), nije bilo moguće nametnuti volju kapitalističkom svijetu i spriječiti rat. Potvrđujući složen karakter drugog svjetskog rata, oni konstatuju da se ipak u svim njegovim fazama ispoljio uticaj osnovnih zakonitosti i protivrječja naše epohe. Zbog svega toga autori pravilno zaključuju da nije moguće dati jednostavan odgovor na pitanje o karakteru rata. Posebno zanimljiv je onaj dio članka u kome se ukazuje na političke, socijalne i vojno-tehnische promjene do kojih je došlo u pojedinim fazama rata.

Posljednji dio članka posvećen je analizi savremenih međunarodnih prilika, koje su proizišle kao rezultat drugog svjetskog rata.

Kolonijalna problematika u odnosima među glavnim učesnicima antifašističke koalicije (br. 5) je tema koju razmatra V. G. Truhanovskij. Autor zapravo nastoji dokazati da između SAD-a i Velike Britanije nema nikakve principijelne razlike u stavu prema kolonijalnom pitanju u godinama rata i u posljeratnom periodu. Ne dovodeći ni u jednom momentu u pitanje do kraja pozitivan stav SSSR-a prema kolonijalnom pitanju i borbi naroda za nezavisnost, autor smatra da se sudbina porobljenih naroda nalazila u neposrednoj zavisnosti od toga kakvu ulogu igra SSSR u antifašističkoj koaliciji. Dajući negativan sud o Atlanskoj povelji i

kraći osvrt na politiku SAD od 1899, kada je proglašena doktrina »otvorenih vrata«, autor ističe da se je prvi put na moskovskoj konferenciji u oktobru i novembru 1943. godine zvanično razmatralo pitanje kolonija i zavisnih zemalja uz učešće SSSR-a. U direktivama sa kojima je ministar SAD-a došao na konferenciju nije bilo riječi o davanju nezavisnosti kolonijama i zavisnim zemljama, nego se govorilo o neophodnosti da se kolonijalne sile prisile da razvijaju svoje kolonije »na korist cijelog svijeta«. To je, po mišljenju autora, značilo prepuštanje njihove eksploatacije američkim monopolima. Ministar Velike Britanije dao je na znanje da njegova vlada nije saglasna sa izloženim pogledima u američkom dokumentu. Sovjetski predstavnik izjavio je da sovjetska vlada kolonijalnom pitanju pridaje ogromno značenje.

Na Teheranskoj konferenciji velike trojice kolonijalno pitanje dotaknuto je samo u razgovorima između Staljina i Ruzvelta. Sovjetska delegacija izjasnila se za sistem starateljstva pod uslovom da on omogući sticanje nezavisnosti ugnjetenih naroda. Na Krimskoj konferenciji usvojen je princip starateljstva.

Na konferenciji u San-Francisku obrazovan je blok država kolonizatora koje su tražile energično da konferencija po osnivanju OUN objavi da je pitanje o nezavisnosti kolonija nesavremeno i da takav cilj pripada dalekoj budućnosti, a da za sada osnovni zahtjev za narode kolonija predstavlja samouprava. Autor ističe da je samo zahvaljujući upornosti sovjetske delegacije usvojena kompromisna formula, koja je ušla u povelju OUN. Ona ukazuje na nužno omogućavanje progresivnog razvitka stanovnika starateljskih teritorija u pravcu samoupravljanja i nezavisnosti. Na kraju je autor izložio bitne činioce koji su uticali da se SAD u to vrijeme tjesno povežu na platformi kolonializma sa vladama Engleske, Francuske, Holandije i Belgije.

U članku, **Oslobodilačka misija Sovjetskog Saveza na Dalekom Istoku** (br. 8) A. M. Dubinski je postavio kao osnovni zadatak da ispita uslove koji su omogućili polet nacionalnooslobodilačkog pokreta u tom dijelu svijeta.

U prvom dijelu članka dat je pregled vojno-operacijskih planova Japana od 7. decembra 1941. godine. Autor smatra da su zbog velike okrutnosti japanskog imperijalizma pristalice antijapanskog pokreta otpora bile lišene mogućnosti, gotovo sve do 1945. godine, da poduzmu odlučujuću akciju. On dalje ističe da su, iako su pozicije Japana iza poraza Italije i Njemačke bile ozbiljno poljuljane, ipak korjenite promjene u istočnoj i jugoistočnoj Aziji uslijedile tek sa ulaskom SSSR-a u rat protiv Japana. Tek u uslovima potpune demoralizacije japanske vojske porasla je revolucionarna aktivnost tajnih organizacija u Indoneziji i Indokini.

Autor je podrobno objasnio tok borbe u Kini od 1937. godine, gubitke koje je pretrpio kineski narod, nastojanje SAD da uspostave gospodstvo svog monopolističkog kapitala u Kini i slabljenje uticaja Kuomin-tanga. SAD su planirale iskrcavanje svojih trupa u završnoj fazi rata na Tihom oceanu i one su dobro shvatile teškoće da se to ostvari ako Čang Kaj Šek ne uspije održati vlast. Čang Kaj Šek nije ispoljio oduševljenje za ulazak SSSR-a u rat protiv Japana, jer je pojava Crvene armije u Kini značila udarac za Koumintang. S druge strane, SAD su bile zainte-

resirane za to, jer su pretpostavljale da će se rat sa Japanom odužiti. Autor navodi da je u vrijeme nastupanja Crvene armije u Kini stanje Osmе armije bilo kritično i da je napredovanje sovjetske vojske spriječilo njeno uništenje. I Komunistička partija Kine nalazila se u teškom položaju do dolaska Crvene armije, jer je veliki broj kadrova bio u zatvoru. Na kraju autor zaključuje da je oslobođenje sjeveroistočne Kine od strane SSSR-a 1945. godine obezbijedilo najvažnije preduslove za potpunu pobjedu kineskog naroda.

U člancima, **Ideološki front u velikom otadžbinskom ratu** (br. 5) i **Sovjetski organi državne bezbjednosti u godinama velikog otadžbinskog rata** (br. 5) polazi se od stanovišta da izučavanje samo vojnih aspekata u drugom svjetskom ratu u svakom slučaju nije dovoljno.

U prvom napisu autor Konakov istakao je kao glavni zadatak da objasni osnovne smjernice ideološkog rata KP Sovjetskog Saveza u pozadini i na frontu i njegov značaj u pobjedi nad Njemačkom.

Uoči rata protiv Sovjetskog Saveza fašisti su izvršili velike ideološke pripreme. Fašističkoj propagandi KP Sovjetskog Saveza suprotstavila je ideju svenarodnog otadžbinskog rata budeći pri tom kod sovjetskog naroda patriotska osjećanja. S tim u vezi autor odbacuje kritike u inostranstvu da se SSSR u ratu zbog toga navodno odrekao ideje proleterskog internacionalizma i srozao se na pozicije nacionalizma. Pisac članka upozorava i na određene slabosti sovjetske propagande, posebno štampe, koja je donosila izvještaj o ekonomskoj istrošenosti Njemačke, o posljednjim danim fašističkog režima i sl. i to baš u vrijeme kada je SSSR trpio velike vojne poraze.

U vezi s pobjedama Crvene armije na Volgi i sa preuzimanjem strateške inicijative iz ruku neprijatelja autor konstatuje i značajne izmjene u oblasti ideološke borbe fašističke Njemačke. Ona sada, umjesto veličanja novog poretku i planova o izgradnji velike imperije, protura vijesti da baš Njemačka u borbi protiv SSSR-a predstavlja »bedem evropske civilizacije«. Po mišljenju autora, namjerno iskriviljivanje događaja od strane njemačke propagande i njihovo prikazivanje u lijepom svjetlu postalo je uobičajeno. U ovoj fazi rata pobjede Crvene armije postale su najvažniji elemenat sovjetske propagande. Cio idejno-politički rad u Crvenoj armiji vodio se u ovom periodu pod parolom »očistiti zemlju od fašističkih osvajača 1943. godine«.

U posljednjoj fazi rata vidljive su promjene fašističke propagande i u oblasti vanjske i unutrašnje politike. U oblasti vanjske politike ona je zasnovana na ideji raskida antihitlerovske koalicije, a unutar Njemačke usmjerena je da natjera njemačku armiju i narod da ide do kraja na zločinačkom putu. Osnovni metod održavanja njemačkog naroda u pokornosti postalo je zastrašivanje užasima poslijeratnog uređenja svijeta.

U toku 1944. i 1945. godine sovjetska propaganda razvila je široku borbu protiv vijesti u hitlerovskoj i reakcionarnoj buržoaskoj štampi Zapada kako Crvena armija uvodi u oslobođene zemlje Evrope novi sistem i kako pri tome ne poštuje volju naroda. Na kraju autor zaključuje da ideološko oružje u ratu, po svojoj efikasnosti, nimalo ne zaostaje za materijalnim.

Članak Neuspjeh agrarne politike hitlerovaca na okupiranoj teritoriji SSSR-a (br. 6) autori N. I. Simicin i V. R. Tomin napisali su na osnovu obimne dokumentacije.

Još prije napada na Sovjetski Savez Nijemci su obrazovali ekonomski štab Ost koji je bio dužan da se bavi ekonomskom eksploracijom osvojenih teritorija SSSR-a. U toku osvajanja određenih teritorija SSSR-a jedinice njemačke vojske počele su pustošiti osvojene reone. U naredbi vrhovnog intendanta stajalo je »da radi očuvanja rezervi u Njemačkoj vojska je dužna da živi na račun mjesnog stanovništva«. Zanimljivo je pitanje odnosa njemačkog okupatora prema kolhozima i sovhozima. Uvidajući prednosti krupnih kolhoznih i sovhoznih imanja, Nijemci su u početku očuvali spoljnju formu ovih organizacija, obavezujući ih visokim normama isporuke poljoprivrednih proizvoda.

Uspješan otpor Crvene armije pred Moskvom prisilio je Nijemce da izmijene metode pljačkanja okupiranih teritorija. Već 15. februara 1942. godine državni ministar Rozenberg izdao je naredbu o likvidaciji poljoprivrednih artela, uništavanju kolhozne organizacije i uspostavljanju privatne svojine na teritoriji SSSR-a. Ovu naredbu Nijemci su namjeravali sprovesti u tri etape. Autor je detaljno izložio šta su planirali da učine u pojedinim etapama u pravcu oživljavanja privatne svojine. Prve dvije etape bile su u stvari priprema da bi se u konačnoj etapi zemlja podijelila u pojedinačne seoske posjede. Autor ukazuje na pojedine specifičnosti u sproveđenju ove politike. Tako je u zapadnim rejonima SSSR-a, gdje je kod seljaka bila još živa sitnosopstvenička tradicija, otpočela odmah likvidacija kolhoza i sovhoza i zemlja je (npr. u Estoniji) pretvorena u nekoliko hiljada kulačkih gospodarstava. Inače, zemlja je dodjeljivana u vidu nagrade onima koji su pomagali borbu njemačkog naroda protiv partizanskog pokreta i uopšte licima koja su služila u njemačkoj armiji i njemačkim ustancama. Oživljavanje privatne svojine podstican je kolonizacijom članova Hitlerjugenda iz Njemačke. Litvaniju su na primjer naseljavali njemački kolonisti koji su došli iz svih krajeva Njemačke. Bilo je u planu da se u okupiranim rejonima nastani tri miliona holandskih seljaka, ali je u ljeto 1942. godine stiglo svega nekoliko stotina. Na kraju autor opovrgava ocjene engleskih istoričara koji su tvrdili da je jačanje partizanskog pokreta u Rusiji rezultat grešaka okupatora, koje se prije svega ogledaju u odgovlaženju donošenja odluke o uništavanju kolhoza i sovhoza.

Antifašističkoj borbi evropskih naroda u dugom svjetskom ratu posvećeno je u časopisu nekoliko članaka.

A. I. Nadovezov u broju 5. piše **O nekim novim aspektima u osvjeđivanju istorije slovačkog nacionalnog ustanka**. On u uvodu ističe da je svestrano izučavanje novih dokumenata omogućilo da se dade potpuno objektivna analiza i ocjena slovačkog nacionalnog ustanka. Polazeći od ocjene da je Slovačka za vrijeme rata bila marionetsko-fašistička država i da je Njemačka vojnoj okupaciji Slovačke prepostavila politiku nacionalnog ugnjetavanja, autor istovremeno daje i karakteristike te politike. On ističe da u Slovačkoj ugnjetavanje nije imalo tako grušu formu kao na primjer u Češkoj i Poljskoj, pa je to imalo određenog uticaja na razvijanje antifašističkog pokreta. Slovački vid fašizma on ocjenjuje kao izrazito klerikalno i ističe posebno značenje nacionalnog pitanja u

cijelom češko-slovačkom programu oslobodilačke borbe. Ukažano je i na lutanje KP Slovačke u trasiranju pravilne nacionalne politike i istaknuto da je postojanje fašističke Slovačke države bitno uticalo da KP Slovačke usvoji gledište da je najcjelishodnija forma državnosti za slovački narod ujedinjenje sa češkim narodom u jednu jedinstvenu državu. Osnovnu snagu revolucionarno-oslobodilačkog pokreta u Slovačkoj činili su radnici i seljaci, dok je dio buržoaske opozicije slijedio politiku buržoaske emigracije u Londonu na čelu sa Benešom, koja je zastupala jedno vrijeme taktiku čekanja i isticala ideju jedinstvene čehoslovačke nacije. Djelatnost Petog ilegalnog CK Slovačke na čelu sa Šmidkeom autor je ocijenio pozitivno ističući njegovu ulogu na obnavljanju partijskih organizacija i povezivanju raznih grupa otpora.

Stvarni polet antifašističkog pokreta u Slovačkoj autor datira sa 1943. godinom. On se manifestovalo u masovnom prelasku slovačkih vojnika na istočnom frontu na stranu Crvene armije i u pojačanom partizanskom pokretu u zemlji. Autor je detaljno opisao početak i tok ustanka 14. avgusta 1944. godine. Ustanak je obuhvatio dviće trećine Slovačke, a otpor Nijemcima je trajao puna dva mjeseca. U drugoj polovini oktobra ustanička armija nije mogla izdržati pritisak njemačkih jedinica.

Bez obzira na vojni ishod ustanka, on je, po ocjeni autora, položio temelje nacionalno-demokratskoj revoluciji u zemlji i pomogao da se preodoli nepovjerenje između Čeha i Slovaka. Na kraju su izneseni osnovni momenti koji su po mišljenju autora doveli do vojnog neuspjeha ustanka.

U članku **Sovjetsko-jugoslavensko borbeno prijateljstvo** (br. 9) autor V. V. Zelenin odmah u uvodu napominje da, iako postoji znatna literatura o drugom svjetskom ratu i NOR-u Jugoslavije, ipak tema o sovjetsko-jugoslavenskom borbenom prijateljstvu u potpunosti nije iscrpljena.

Prve predstave o zajedničkoj borbi sovjetskih i jugoslavenskih vojnika na teritoriji Jugoslavije daju, po mišljenju autora, mnogobrojna pisma boraca objavljena od početka oktobra 1944. godine u sovjetskoj štampi. Autor navodi najznačajniju literaturu o beogradskoj operaciji, o akcijama sovjetskih mornara u borbama za Beograd, o organizaciji i ostvarenju leta od Barija do Kupreškog polja, za evakuaciju rukovodstva NOP, i neka druga djela.

U drugom dijelu članka navedeni su najznačajniji datumi iz istorije NOR jugoslovenskih naroda. Osnovne podatke za to autor je uzeo iz knjige Josip Broz Tito, Stvaranje i razvoj Jugoslavenske armije, Vlado Strugar, Rat i revolucija naroda Jugoslavije 1941—1945. godine i iz Zbornika dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda.

Borbeno prijateljstvo naroda SSSR i jugoslavenskih naroda datira od 22. juna 1941. godine i s tim u vezi autor citira dio proglaša CK KPJ narodima Jugoslavije. U prvim godinama rata borbeno prijateljstvo jednog i drugog naroda manifestovalo se, bez obzira na geografske udaljenosti, u borbi protiv zajedničkog neprijatelja. Autor podvlači veliku ulogu radio-stanice Slobodna Jugoslavija, koja je pravilno obavještavala svjetsku javnost o borbi jugoslavenskog naroda. Naglašena je uloga sovjetske diplomatijske da se na Teheranskoj konferenciji šefova SAD, SSSR-a i

Velike Britanije stavi na dnevni red i doneće odluka o pružanju pomoći Jugoslaviji.

Novu etapu, po ocjeni autora, u razvijanju sovjetsko-jugoslavenskog prijateljstva predstavlja dolazak sovjetske Vojne misije na oslobođenu teritoriju Jugoslavije, koja je imala glavni zadatku da organizuje svestranu pomoć jugoslovenskim narodima. Autor je detaljno iznio u čemu se ta pomoć sastojala. Sporazum između Sovjetske komande s jedne strane i Nacionalnog komiteta Jugoslavije s druge strane o stupanju Crvene armije na teritorij naše zemlje i koordiniranju zajedničkih vojnih akcija ojačao je, po mišljenju autora, međunarodni prestiž nove Jugoslavije. Kulminacionu tačku u razvitku sovjetsko-jugoslovenskog borbenog prijateljstva autor vidi u zajedničkim borbama sovjetskih i jugoslavenskih vojnika za oslobođenje Beograda.

Povodom dvadesetgodišnjice oslobođenja Mađarske A. I. Puškaš objavio je u broju 3 članak pod naslovom: **Antifašističke snage Mađarske u borbi za oslobođenje zemlje** (septembar 1944. — april 1945. godine). U uvodu je istaknuto da su nepomirljivi osvajački apetiti vladajućih krugova Mađarske bili u protivrječju sa vojnim, političkim i ekonomskim mogućnostima zemlje i da ih je ta činjenica gurala u savez s Njemačkom, koja je u to vrijeme istupala u svojstvu lidera svjetskog fašizma. Autor smatra da je kao nužan rezultat takve politike bila i okupacija Mađarske 19. marta 1944. godine od strane njemačke vojske. Detaljno su objašnjene političke prilike u to vrijeme u zemlji, odnos između tri fašističke partije (Partija jedinstva, Partija obnove i Partija nacionalsocijalista) i konstatovano je da je u ljetu 1944. godine, kada je Crvena armija stigla na podnože Karpati, ojačala borba unutar vladajuće klase. Autor je dao pregled nastanka i razvitka antifašističkog pokreta uz konstataciju da mu je snažan podsticaj dala borba Crvene armije na teritoriji Mađarske.

Navedene su manje i veće akcije partizanskog pokreta, obrazovanje Ustaničkog komiteta i opisane pripreme za ustanak koji je trebao uslijediti u momentu kada Crvena armija pređe u juriš na Peštu. Pošto su provokatori otkrili obaveštajnoj službi mjesto zasjedanja Ustaničkog komiteta, čitav pothvat je propao. Hapšenje članova Ustaničkog komiteta predstavlja, po mišljenju autora, najteži udarac antifašističkom pokretu. Zbog svega toga, odlučujući uslov u pobjedi mađarskog naroda portiv hortista i nilašista predstavlja uništenje njemačkog fašizma od strane Crvene armije. Na kraju je autor objasnio stvaranje na oslobođenoj teritoriji narodnog demokratskog aparata vlasti Mađarske.

Uz navedene rasprave o drugom svjetskom ratu u časopisu za 1965. godinu, i to u rubrici »Publikacije i sjećanja«, objavljeni su novi dokumenti i sjećanja istaknutih aktera u drugom svjetskom ratu.

Pod naslovom **U taboru neprijatelja pred poraz** (br. 6) objavljeno je 28 trofejnih dokumenata, koji se odnose na naređenja i prepisku rukovodilaca fašističke Njemačke u vrijeme njihovih očajničkih pokušaja da izmijene tok dogadaja i izbjegnu konačan poraz u ratu. Određen broj dokumenata osvjetjava raspoloženje vladajuće hitlerovske »vrhuške« u momentima potpune bezizlaznosti. Nekoliko dokumenata odnosi se na pokušaj fašističke Njemačke da posije razdor među zemljama učesnicama antihitlerovske koalicije.

Uz opširan komentar objavljeni su nacistički dokumenti pronađeni na dnu Crnog jezera (br. 10, 11, 12). Crno jezero prostire se u jugo-zapadnoj Čehoslovačkoj. Znatan dio pronađenih dokumenata odnosi se na fašistički puč u Austriji u julu 1934. godine i na ubistvo kancelara Dolfusa.

U prevodu sa engleskog u brojevima 9 i 10 objavljeni su u redakciji A. S. Grosmana izvodi iz Hitlerovog političkog testamenta sa opširnim komentarom.

V. L. Maljkov objavio je u broju 5 pismo Ruzveltovog ministra unutrašnjih poslova, koje je posebno zanimljivo, jer su u njemu izložena stanovišta američkog kabineta o međunarodnim događajima poslije mihenskog sporazuma sve do početka drugog svjetskog rata.

I. O. Dimitrijev, u brojevima 3, 4, 6 i 7, objavio je članak pod naslovom Zavjera protiv Musolinija. Članak je rađen na osnovu arhivskih izvora, literature i specijalnih publikacija. Autor u zaključku ističe da je hapšenje Musolinija uslijedilo kao rezultat široko organizovane zavjere od strane rukovodstva fašističke partije i generalštaba u proljeće 1943. godine, a završene državnim prevratom 25. jula iste godine.

N. G. Kuznjecov objavio je u broju 4 i 5 svoje uspomene na Jaltsku i Potsdamsku konferenciju, kojim je prisustvovao u svojstvu narodnog komesara za mornaricu SSSR. Kuznjecov je u broju 8 objavio sjećanja pod naslovom: **O opsadi Lenjingrada i baltičkoj floti**.

Pod naslovom **Putovima borbi** u broju 10 i 12 maršal Sovjetskog Saveza K. A. Mereckov piše svoje uspomene iz rata.

Do sada objavljena literatura o drugom svjetskom ratu u Sovjetskom Savezu i članci u sovjetskim istorijskim časopisima na istu temu, rađeni pretežno na arhivskoj gradi i uz iscrpljeno korišćenje literature, svjedoči o izvanredno velikom interesovanju sovjetske istorijske nauke za ove događaje. Isključivo vojni aspekt analiza i ocjena drugog svjetskog rata prevažiđen je i do sada su učinjeni ozbiljni napori da se ta velika ljudska drama sagleda u svoj njenoj složenosti. Objavljeni su vrijedni radovi koji se odnose na ulogu i značaj ne samo fronta nego i pozadine u ratu i učinjeni su pokušaji da se i teoretski uopšte iskustva rata. Ipak, očigledno je da je u nekim napisima u Voprosi istoriji izostao kritičniji odnos prema određenim pitanjima iz vremena prije drugog svjetskog rata i u toku rata i pokušaj objektivnijeg sagledavanja stvarne uloge i značaja SSSR-a u njima. To se, pored ostalog, vidi u ocjeni uloge SSSR-a u španskom građanskom ratu, sporazušu Hitler — Staljin i sovjetsko-finskom ratu. Isto tako vidljiva je tendencija da se neuspjesi Crvene armije u početku rata isključivo pripisuju tvrdoglavosti Staljina, koji nije vjerovao u mogućnosti jednostranog raskida ugovora sa Njemačkom itd. Slično se objašnjavaju i diplomatski potezi i aranžmani SSSR-a u toku rata sa zapadnim saveznicima. Sve ovo na svoj način govori da se objektivniji pristup ovim a i drugim događajima tek stidljivo nagovještava i da stoga sovjetskoj novoj istoriografiji nesumnjivo predstoji ozbiljan napor da se u potpunosti osloboди političkog pragmatizma i da sa više smjelosti dade puno osvjetljenje određenih pitanja najnovije istorije.

Šehić NUSRET

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ КПСС
1—12/1965. год.

Voprosi istorii KPSS je časopis za pitanja istorije Komunističke partije Sovjetskog Saveza. Izlazi jedanput mjesečno u Moskvi kao organ Instituta marksizma-lenjinizma pri CK KPSS. Uređuje ga redakcioni kolegij sa glavnim redaktorom A. P. Kosuljnikovim. Deseta je godina izdavanja časopisa.

Veoma burna istorija KPSS, od nastajanja radničkog pokreta i osnivanja prvih radničkih organizacija pa sve do danas, uslovila je profil časopisa koji se ogleda u raznovrsnom i bogatom sadržaju svakog pojedinih broja. Čitaocu se pruža dokumentovan pregled mnogih problema i pitanja iz oblasti istorije KPSS i međunarodnog radničkog pokreta. Redovne rubrike časopisa su: Naučni članci, Rasprave i saopštenja, zatim rubrika: Dokumenti i materijali, u kojoj se objavljaju nepoznata i neobjavljena istorijsko-partijska dokumenta, kao i dokumenta Karla Marksa i Fridriha Engelsa. U časopisu se objavljaju sjećanja pojedinih istaknutih ličnosti iz istorije revolucionarnog radničkog pokreta o radu komunista i organizacija KPSS. U posebnoj rubrici objavljaju se pisma čitalaca i odgovori na ta pisma. Pored navedenih, kao stalne rubrike u časopisu pojvaljuju se: Istoriorafija i istorijski izvori, Ljudi, događaji i činjenice, Kritika i bibliografija. Uz standardnu bibliografiju objavljaju se recenzije i prikazi nove istorijske literature izašle u SSSR-u, daje se pregled objavljenih dokumenata i studija iz istorije KPSS, zatim pregled dokumenata i studija iz istorije međunarodnog radničkog i komunističkog pokreta koji su publikovani u časopisima i zbornicima izvan granica SSSR-a. Časopis povremeno objavljuje i dijelove iz višetomne istorije KPSS¹⁾.

Istorijska KPSS-a jedna je od važnih oblasti društvenih nauka SSSR koja izučava nastanak i dosadašnji razvitak boljševičke Partije i njenu ulogu u borbi za pobjedu socijalističke revolucije i izgradnju komunističkog društva. Prema objavljenim člancima i studijama uočava se da se obimna istorijska istraživanja vrše po vremenskim periodima i ličnostima kao npr.: dooktobarski period, period poslije Oktobra, Lenjin i o Lenjinu, djelovanje i rad mjesnih partijskih organizacija, partijskih rukovodstava i Centralnog komiteta, biografije ličnosti itd. Značaj naučnog rada na istoriji KPSS narочito je porastao u svjetlu odluka Ple-

¹⁾ Dosada su iz štampe izašle dvije knjige: Istorijska KPSS, tom I—II.

numa CK KPSS od oktobra i novembra 1964. kao i septembra 1965. godine. U članku M. B. Iskrova Tematska analiza doktorskih disertacija (broj 12/1965) prikazani su dosadašnji rezultati naučnog prilaza izučavanju istorije KPSS, uz istovremeno isticanje izvjesnih nedostataka koji su sprečavali postizanje većih rezultata (paralelizam, dupliranje, odsustvo izvornosti građe itd.). O istim pitanjima pisali su S. G. L. Nikoljnikov u br. 1/1965. i A. V. Fedrov u br. 2/1965.

Prošla, 1965. godina bila je godišnjica značajnih dатума u istoriji KPSS. Prije svega navršila se 60-godišnjica prve ruske revolucije. Redakcija časopisa dala je vidno mjesto studijama i člancima koji su istorijski rasvjetljavali ovaj značajan događaj iz 1905. godine. U januarskom broju Voprosi istorii KPSS nalazimo članak A. T. Maslova: Lenjin razotkriva menjševičke koncepcije o vodećoj snazi revolucije 1905—1907. godine. U broju 3 i 4/1965. u nastavcima je štampana studija iz materijala višetomne istorije KPSS pod naslovom: Početak prve ruske revolucije — obrada taktičke linije Partije. U broju 4/1965., u rubrici Saopštenja, objavljena je rasprava A. A. Osinkina: Ivanovo-voznesenski sovjet radničkih deputata u 1905. godini. Interesantna je studija N. I. Makarova: O međunarodnom značaju revolucije 1905—1907. godine, objektna u novembarskom broju, gdje je takođe objavljen i članak R. I. Sideljskoga i J. I. Korobljeva — Lenjin i vojno-oružane pripreme partije boljševika za vrijeme prve ruske revolucije. Svi ovi članci posvećeni događajima od prije 60 godina radeni su na osnovu najnovije istorijske građe i literature i predstavljaju novi naučni prilog za istoriju prve ruske revolucije.

Prošle godine se takođe navršilo trideset godina od održavanja VII kongresa Komunističke internacionale u Moskvi (juli—avgust 1935). Tim povodom redakcija časopisa je u br. 8/65. u rubrici Iz materijala višetomne istorije KPSS objavila širu studiju pod naslovom: VII kongres Komunističke internacionale. U uvodnom dijelu studije govori se o pripremama za održavanje VII kongresa KI. Data je istorijska ocjena izvještaja Georgija Dimitrova, koji je prvenstveno isticao potrebu političkog jedinstva radničke klase čitavog svijeta u okviru jedinstvenog fronta radničke klase, odnosno narodnog antifašističkog fronta. Dimitrov je već tada ukazao na veliku opasnost izbijanja novoga svjetskog rata poslije dolaska Hitlera na vlast i događaja na Dalekom Istoku. Na kongresu je bio održan poseban referat posvećen pobjedi socijalističkog društvenog sistema u SSSR-u i njegovoj ulozi u očuvanju mira. Kongres KI istakao je potrebu jačanja jedinstva radničke klase i osudio pojave sektaštva i desnog oportunizma u međunarodnom radničkom pokretu. Posebnu pažnju kongres je posvetio analizi iskustava revolucionarnih pokreta radničke klase u svjetlu aktivnosti Kominterne i komunističkih partija u periodu između VI i VII kongresa Kominterne. Bez sumnje, istorijski značaj VII sveopštег kongresa KI ogroman je, jer se u radu kongresa pokazala velika politička zrelost svih komunističkih partija i njihova odanost principima i idejama marksizma-lenjinizma. Kongres se saglasio u tome da je glavni neprijatelj progresivnog razvitka čovječanstva u to vrijeme bio fašizam, pa se nova taktika Kominterne sastojala u isticanju borbe za jedinstveni front radničke klase u borbi protiv fašizma, kao i protiv priprema novog imperialističkog rata. Postavljajući novu taktiku

borbe svojim članicama komunističkim partijama, kongres je značio dalju etapu razvijanja međunarodnog radničkog pokreta.

U istom broju časopisa objavljen je i članak Žaka Dikloa VII kongres Kominterne i narodni front u Francuskoj. Diklo analizira događaje vezane za dolazak Hitlera i pobjedu fašizma u Njemačkoj, zatim za događaje koji su se odigrali u Španiji i Etiopiji. Opasnost od izbijanja novog svjetskog rata bila se nađnijela nad Evropu. Oktobra 1934. g. Kominterna je predložila Socijalističkoj radničkoj internacionali jedinstvo akcije radničke klase u čitavom svijetu, protiv terora i rata, a za zaštitu radnoga naroda. Predlog Kominterne bio je odbijen. U tim danima je posebnu ulogu imala KP Francuske. Diklo informiše čitaoce o održavanju kongresa u Nantu i istupanju Morisa Toreza u ime KP Francuske. Stvaranje Narodnog fronta u Francuskoj i uspjesi na izborima 1935. godine koje je postigao Narodni front uticali su da je VII kongres Kominterne posebno istakao uspjeh i analizirao rezultate rada Komunističke partije Francuske sredinom tridesetih godina.

Nadalje su, na temu VII kongresa Kominterne, u julskom broju (br. 7) objavljeni dokumenti G. M. Dimitrova i to: Pismo G. M. Dimitrova za Komisiju o drugoj tački dnevnoga reda Kongresa datirano sa 1. julom 1934. godine, zatim Nacrt izvještaja — Nastupanje fašizma i zadaće Kominterne u borbi za jedinstvo radničke klase protiv fašizma i na kraju dokumenat Istupanje G. M. Dimitrova 2. jula 1934. g. na zasjedanju Komisije o drugoj tački dnevnog reda Kongresa. Prema kraćem objašnjenuju od strane Instituta marksizma-lenjinizma KPSS, ovi dokumenti se publikuju prvi put u originalu, a čuvaju se u Centralnom partiskom arhivu I. M. L. pri CK KPSS.

Neposredno iza kongresa Kominterne održan je VI kongres Komunističke omladine internationale (KIM) od 25. septembra do 10. oktobra 1935. godine. Redakcija časopisa je povodom 30-godišnjice kongresa KIM-a publikovala govor delegata američke omladine Kloda Laitfuta na VI kongresu KIM-a. Istupanje američkog delegata bilo je vezano za zadaće komunističkog omladinskog pokreta u svjetlu govora V. I. Lenjina na III kongresu RKSM-a. Dokumenat je objavljen u nešto skraćenom obliku i čuva se takođe u arhivu I. M. L. pri CK KPSS.

Povodom 20-godišnjice pobjede nad fašističkom Njemačkom (1945—1965) konstatiše se da je dokumentaciona baza Velikog otadžbinskog rata ogromna, neizmjerna, i da u tome značajno mjesto zauzima građa koja karakteriše ulogu Komunističke partije u postizanju pobjede. Povodom godišnjice pobjede u rubrici Dokumenti i materijali (br. 5/1965) objavljeni su: Izvještaj Glavne političke uprave Crvene armije o broju i sastavu armijskih partijskih organizacija od 1941. do 1946. godine, zatim izvještaji pojedinih političkih odjeljenja Armije, kao npr. Izvještaji Političke uprave sjeverozapadnog fronta, donskoga fronta, i volhovskoga fronta. Ukupno je objavljeno 8 originalnih dokumenata iz kojih se vidi da su komunisti, članovi KPSS-a, svojim ličnim primjerom jačali moralni duh sovjetskih boraca u velikom otadžbinskom ratu, da su mnoge pobjede vezane za smjelost i hrabrost boraca i komandira članova KPSS i da su članovi KPSS izvršili svoju partijsku i patriotsku dužnost u danima rata.

U rubrici Prije 20-godina (br. 5/1965) objavljena su sjećanja sovjetskih generala: V. I. Kazakova, N. K. Popelja i F. J. Lisičina na pobjedno-sne akcije Sovjetske armije u berlinskoj operaciji (aprili—maj 1945). U istom broju nalaze se članci: J. P. Petrova — Komunistička partija, organizator pobjede sovjetskog naroda u Velikom otadžbinskom ratu, D. A. Stefankova — Partijsko-politički rad u sovjetskoj vojsci na Dalekom Istoku u godinama Velikog otadžbinskog rata, G. A. Dokuchaeva — Slavne stranice istorije partijskih organizacija Sibira i V. I. Ledvicina — Rad Partije na jačanju armijskog Komsomola u godinama velikog otadžbinskog rata.

Pregled naučnih rasprava i članaka publikovanih u časopisu tokom 1965. godine (vidi: Voprosi istorii, br. 12/1965, str. 149) pruža sliku obimnog i plodnog istraživačkog rada sovjetskih istoričara na izučavanju istorije KPSS. Objavljeni članci odlikuju se naučnim prilazom rasvjetljavanja mnogih događaja i datuma iz istorije nastanka prvih radničkih i partijskih organizacija, razvitka KPSS, njene uloge u oktobarskoj revoluciji, u očuvanju tekovina Oktobra, u borbi sa oportunistima svih boja (menjiševici, trockisti), u borbi za socijalističko društveno uređenje. Posebno mjesto u časopisu zauzimaju studije i članci o Lenjinu, njegovom životu i radu, o razradi Lenjinovih ideja u praksi izgradnje socijalističkog društva. Takvi su na primjer radovi Burmistova T. J.: Iz istorije borbe Lenjina za principijelu nacionalnu politiku partije (br. 2/1965), Muhamedžnova M. M.: V. I. Lenjin i Komunistička omladinska internacionala (br. 4/1965), Ignatovskog P. A.: Lenjinski kurs intenzifikacije poljoprivrede (br. 7/1965), Tjomkina J. G.: V. I. Lenjin i obrazovanje Cimervaldske ljevice (br. 8/1965) itd. Pažnju čitalaca privlače članci iz istorije razvitka radničkog pokreta i komunističkih partija pojedinih socijalističkih republika SSSR-a, npr. Adomavičjute S. V.: Iz iskustva partijskih organizacija Litve o rađu na komunističkom vaspitanju radnika (br. 10/1965), Dokuchaev G. A.: Slavne stranice istorije partijskih organizacija Sibira (br. 5/1965), Kudlai A. S.: Komunistička partija Ukrajine na čelu borbe radničke klase za obnovu i razvitak industrije (1945—1950) — (br. 9/1965).

Takođe nalazimo studije o razvitku Komunističke partije Čehoslovačke, Finske, DR Njemačke i Kube, npr.: Gavelka A. N. — Komunistička partija Čehoslovačke u borbi za socijalističko preuređenje poljoprivrede u ČSSR (br. 9/1965), Karvonen Toivo — Komunistička partija Finske u borbi za prijateljstvo finskog i sovjetskog naroda (br. 2/1965), Roka Blas — Iz istorije razvitka marksizma-lenjinizma na Kubi (br. 10/1965).

Zanimljivi su i članci u rubrici Protiv buržoaskih falsifikatora istorije KPSS. Dajući pregled istorijske literature publikovane na Zapadu posljednjih godina, sovjetski istoričari iznose svoja zapažanja o pojavi određenih tendencija falsifikovanja istorije KPSS i negiranja njene objektivne istorijske uloge. U članku G. G. Kuranova Još jedna falsifikacija gospodina Brauntala, objavljenom u broju 1/1965, str. 61, ističe se da se broju poznatih istoričara kao što su: Seton Yotson, L. Šapir, P. Rindej, G. Nolau, koji svojim djelima pokušavaju da grubo iskrive herojsku istoriju radničke klase i njene avangarde Komunističke partije, pridružuje i veći broj istoričara iz redova reformista ili pak renegata

komunizma, koji svojim djelima daju doprinos tendencioznom falsifikovanju istorije međunarodnog radničkog i komunističkog pokreta. Dajući prikaz knjige J. Brauntala *Istorijske Internacionale*, Kuranov ukaže da autor istorije *Internacionale* odbacuje istorijske činjenice o odnosu radničke klase, II internacionale i njениh partija prema prvom svjetskom ratu. Kuranov pobija tvrdnju Brauntala da je *internacionalna klasna solidarnost proletarijata bila potisnuta nacionalnom solidarnošću radnika i radničke klase sa vladajućim klasnim interesima svojih vlasti, prema pitanju prvoga svjetskog rata*. Kuranov odbacuje ovakve tvrdnje, iznoseći poznata i objavljena dokumenta i činjenice koji upravo govore o suprotnom stavu radničke klase pojedinih evropskih zemalja prema pitanjima prvog svjetskog rata.

Dajući pregled literature koja je objavljena posljednjih godina u SAD, Zapadnoj Njemačkoj, Engleskoj i drugim, autor članka *Protiv iskriviljavanja uloge Sovjetskog Saveza u drugom svjetskom ratu* — P. A. Žilin — konstatuje falsifikovanje ne samo dogadaja i činjenica povezanih sa ulogom SSSR-a u drugom svjetskom ratu nego i falsifikovanje sovjetske istoriografije o velikom otadžbinskom ratu. P. A. Žilin zaključuje da je očigledna namjera pojedinih istoričara na Zapadu da se umanji odlučujuća uloga i značaj koji je imao Sovjetski Savez u postizanju pobjede nad fašističkom Njemačkom.

U br. 6/1965. objavljen je članak G. G. Alahverdova *Iz istorije nekih »proročanstava« buržoaskih falsifikatora*, a u broju 7/1965. članak *Kako buržoaska istoriografija udaljuje V. I. Lenjina i boljševike od februarske revolucije*, zadnji članak napisao je G. Z. Ioffa.

J. A. Krasin u članku *Lenjinska teorija socijalističke revolucije i buržoaska kritika*, objavljenom u broju 8/1965, konstatuje da problemi revolucije stoje u centru savremene ideološke borbe. J. A. Krasin raspravlja o kretanjima modernog društva i teorijama mikrorevolucija, industrijskih revolucija, kapitalističkih revolucija itd., koje se jedna za drugom pojavljuju u istorijskoj literaturi Zapada. Namjera svih takvih koncepcija je u tome da negirajući stvarnost socijalističkih revolucija našega vremena, da istovremeno negiraju postavke u radovima Lenjina o socijalističkoj revoluciji. Buržoaski istoričari ističu da je XX vijek, vijek mirnih revolucija i da glavne protivrječnosti epohe nisu između buržoazije i proletarijata, nego između Istoka i Zapada. Raspravljujući o takvim stavovima, autor članka ukazuje na pojave volonterstva u objašnjavanju istorijskog materijalizma, revolucije, rata i koegzistencije.

N. P. Mikešin u članku *Trockizam kao oružje imperijalističke propagande* konstatuje da se posljednjih godina pojavio znatan interes za Trockoga i njegovo djelo, sa određenim namjerama i određenim ciljevima. Iz takvoga ugla N. P. Mikešin analizira i trilogiju Isaka Dojčera Trocki, koja je objavljena na engleskom, a prevedena je na više evropskih jezika. Suprotstavljajući Lenjinovu teoriju o socijalističkoj revoluciji stavovima Trockoga i IV *internacionale*, Mikešin razotkriva uzroke potpunoga neuspjeha i organizacionoga kraha ideja Trockog i IV *internacionale*.

U rubrici *Naučni život redakcija časopisa* informiše čitaoce o pripremama koje se odvijaju u istorijskim institutima i arhivama SSSR-a za proslavu 50-godišnjice velike oktobarske revolucije. Javnost se dalje

obavještava o jubilarnim izdanjima istorijske literature, koja su posvećena 50-godišnjici sovjetske vlasti. U pomenutoj rubrici dalje se razmatra niz pitanja i predloga o unapređenju rada na istorijskoj nauci, publikuje se pregled doktorskih dizertacija iz istorije KPSS i drugih komunističkih partija, daju se prikazi naučnih skupova i konferencija u zemlji i u inostranstvu, daje se pregled dokumentacione baze za naučno izučavanje istorije KPSS i hronika važnijih naučnih skupština i kongresa.

U rubrici Istorografija i istorijski izvori redovno se donosi pregled obnovljenih fondova pojedinih partijskih arhiva i informacionih odjela, pregled fondova biblioteka (nova štampa, literatura) ne samo u SSSR-u nego i u drugim socijalističkim zemljama. Sa konstatacijom da je najvažnija karika u naučnom radu na istoriji KPSS koordinacija toga rada, redakcija časopisa putem ove rubrike nastoji da doprinese upravo takvoj koordinaciji.

I na kraju, časopis Voprosi istorii KPSS svojim bogatim i raznovrsnim sadržajem predstavlja izuzetan prilog obavještavanju naučne javnosti širom svijeta o istinskim naporima radničke klase i njene avantgarde KPSS u borbi za pobjedu Lenjinovih teoretskih postavki, pobjedu socijalizma i izgradnju socijalističkog društva.

Dana BEGIĆ

GLASNIK ARHIVA I DRUŠTVA ARHIVSKIH RADNIKA BOSNE I
HERCEGOVINE, godina 1964—1965, knjiga IV—V, Sarajevo 1965.

Za razliku od prve tri knjige *Glasnika*, ovaj dvobroj (knjiga IV—V) ima više radova iz oblasti arhivistike. U tim radovima se, pored ostalog, vidi jedan dio napora arhivskih radnika Bosne i Hercegovine u obavljanju dosta teških i odgovornih zadataka, iskustva u radu i teškoće sa kojima se oni susreću.

U prilog takvoj konstataciji služe, prvenstveno, radovi Kasima Isovića »O nekim pitanjima i iskustvima u radu na sređivanju arhivske građe u Arhivu Bosne i Hercegovine« i »Stručni rad u Arhivu Bosne i Hercegovine u 1963. i 1964. godini«. U prvom radu autor iznosi dragocjena iskustva u vezi sa čuvanjem arhivske građe, navodi stečena radna iskustva i praktična rješenja za bezbjedan smještaj, stručno sređivanje i obradu, kao i mogućnost trajnog očuvanja oko 25 miliona arhivskih dokumenata. Radna iskustva su proizvod dugogodišnjeg strpljivog rada i izrazite ljubavi pojedinaca prema arhivskim poslovima i arhivskom pozivu. Samo na osnovu takvog rada moglo se doći do novih i korisnih rješenja u čuvanju arhivske građe, kakav je slučaj sa konstruisanjem i uvođenjem novih kartonskih kutija, što se bez pretjerivanja može interpretirati kao racionalizacija u arhivskoj službi, odnosno u bezbjednom čuvanju arhivske građe. Isović posebno ukazuje na teškoće u sređivanju arhivske građe i na to da uspješniji rad Arhiva Bosne i Hercegovine zavisi od radikalnijeg rješavanja problema kadrova, arhivskog prostora i finansiranja ove institucije. Na ove probleme ukazuje se već duže vrijeme. Poznato je da bez sređenih arhiva nema uspješnog naučnoistraživačkog rada.

U drugom napisu Isović iznosi koji su sve raznovrsni i obimni poslovi i sa kakvim uspjehom obavljani u Arhivu Bosne i Hercegovine.

»Pregled rada u Arhivu grada Sarajeva u 1963. i 1964. godini« naslov je priloga Hamida Dizdara, u kome privlači pažnju dio o radu Odsjeka za istoriju radničkog pokreta, koji je postigao vidne rezultate u prikupljanju i sređivanju građe.

Dorđe Lazarević piše o desetogodišnjem radu Arhiva u Tuzli, a Hivzija Hasandedić o radu Arhiva Hercegovine u Mostaru.

Mitar Papić, objavljajući članak »Arhivski materijali i rukopisi u Narodnoj biblioteci Bosne i Hercegovine«, opisuje nastanak arhivskih materijala i rukopisa, njihovu brojnost, sadašnje stanje, mogućnost kori-

štenja i potrebu njihove dalje sistematske obrade. (U stvari, to je dio rada o specijalnim zbirkama u Narodnoj biblioteci Bosne i Hercegovine objavljenog u publikaciji »Narodna biblioteka Bosne i Hercegovine (1945—1965)«, str. 50—66, kojim se šira javnost potpunije obavještava koje sve arhivske materijale i rukopise posjeduje Narodna biblioteka Bosne i Hercegovine).

Napis Hamida Hadžibegića o Arhivu Bosanskog vilajeta u Orijentalnom institutu nije samo informativnog karaktera. Naime, Hadžibegić, ukazujući na važnost ovog Arhiva za naučnu obradu društveno-ekonomskih, političkih, kulturnih i socijalnih prilika u bosanskom vilajetu od 1850—1878. godine, upozorava na reorganizaciju vilajeta i na vrlo značajna pitanja koja su u tom periodu dominirala, kao što su: način ubiranja poreza, izgradnja telegrafskih linija, puteva, željezničkih pruga i škola za sve tri konfesije, rad novčanih kreditnih ustanova i neka druga. Osim toga, Hadžibegić navodi da u Arhivu Bosanskog vilajeta ima dragocjenih podataka o ustancima u Bosni i Hercegovini i o odnosima Crne Gore i Srbije i njihovom uticaju na te ustanke, da ima dokumenata o ratovima Crne Gore i Srbije, kako su posmatrani sa turske strane, kao i o miješanju austrijskih konzula u unutrašnje stvari bosanskog vilajeta.

Obrađujući Fond časopisa »Nada« (1895—1903) u Arhivu grada Sarajeva, Vjekoslava Hunski upozorava da je časopis za pouku, zabavu i umjetnost »Nada« izdavala Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu od 1895. do 1903. godine, a ne samo do 1899. godine, kako se to navodi u Narodnoj enciklopediji Stanoja Stanojevića. Autor daje podatke o sadržaju časopisa »Nada«, objašnjava njegov nastanak i bilježi koji su pisci izrazili spremnost da sarađuju u časopisu, a koji su to odbijali iz bojazni da »Nada« neće imati »slobodno i otvoreno nacionalno obilježje i da će austrijska cenzura postepeno i sračunato negirati srpsko i hrvatsko ime«. Takva bojazan se pokazala realnom, jer je u prvom broju »Nade« u programskom članku naglašeno »da časopis neće imati izrazito nacionalne boje«. Međutim, pored uticaja Silvija Strahimira Kranjčevića, koji je u časopis unosio »dio svoje rodoljubive osjećajnosti«, povremeno je u »Nadi« isticana vladina politika »bosanske narodnosti« ili »bošnjakluka«. Na kraju veoma sažetog rada autor konstataju da je za Bosnu i Hercegovinu časopis »Nada« značio oživljavanje literarnog života i okupljanje književnika iz raznih krajeva, pa i izvan Bosne i Hercegovine, te da »predstavlja važan momenat za proučavanje književnih prilika u našoj zemlji, a posebno u Bosni i Hercegovini«.

U drugom poglavlju — Članci i rasprave — najveću pažnju privlači rad dra Hamdije Kapidžića: »Diskusija o državno-pravnom položaju Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske vladavine (pokušaji aneksije)«. Ukazujući na neke unutrašnje i spoljnopoličke momente, koji su uzrokovali aneksiju Bosne i Hercegovine, autor naročito ističe dosada nepoznata različita mišljenja oko modaliteta priključenja Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj Monarhiji i teškoće u vezi s tim, te Kalajev stav iz 1896. godine, prema kome je jedino moguće takozvano »provizorno rješenje«, tj. da se u slučaju aneksije Bosna i Hercegovina proglaši zajedničkim domenom i da se njom upravlja kao kolonijom. Dr Kapidžić tvrdi da je aneksioni problem postojao, uglavnom, kao unutrašnjepoli-

tički problem, jer nijedno alternativno rješenje, po kome bi Bosna i Hercegovina bila priključena Austriji ili Ugarskoj ili podijeljena između njih, nije moglo zadovoljiti interes austrije i Ugarske. Zato se pored više raspravljanja i različitih predloga o načinu aneksije Bosne i Hercegovine, odnosno o državnopravnom položaju Bosne i Hercegovine poslije aneksije, ipak, i poslije dvanaest godina — 1908. godine, ostalo pri Kalajevoj koncepciji kao jedino mogućoj alternativi, jer je takozvano »provizorno rješenje« ipak rješavalo to krupno unutrašnje pitanje, pošto je obezbjeđivalo ravnotežu uticaja i Austrije i Ugarske na Bosnu i Hercegovinu. Obradujući izvještaj barona Burijana na sjednici Zajedničke vlade 10. septembra 1908. godine, autor upozorava da su austrougarske vlasti preduzimale mnoge akcije u cilju pripreme aneksije i da su se pri tome oslanjale na političke stranke sve tri nacionalno-vjerske grupacije u Bosni i Hercegovini, što je značilo potpunu promjenu stavova austrougarskih vlastodržaca, koji su neposredno poslije okupacije 1878. godine smatrali da se u sproveđenju svoje politike u Bosni i Hercegovini treba da oslonje na muslimanski elemenat.

U opsežnije dokumentovanom radu Slavko Mićanović obrađuje uzroke formiranja majevičkih četnika i njihovu djelatnost u toku rata, zaključno sa likvidiranjem njihovih ostataka poslije rata. Autor sa dubokim unošenjem u materiju ukazuje na psihološku komponentu i otkriva svu neljudskost ove grupe četnika.

Zanimljiv je članak Todora Kruševca o Vidićevoj »Prosvjeti« (1885—1888), koji upozorava na srpski karakter lista i njegovu ulogu u razvijanju srpske nacionalne ideje i učvršćivanje srpstva u Bosni, pored njegove osnovne prorežimske orientacije i koncepcije.

Risto Besarović piše o djelovanju Koste Ugrinića u svjetlu dokumenta Austrougarske okupacione uprave u Bosni i Hercegovini, Hamid Dizdar o češkom melografu i slikaru Ludviku Kubi i njegovom radu u Bosni, a Ibrahim Ibrašagić »O nekim događajima iz razvijanja radničkog pokreta u Banjoj Luci u periodu od 1918—1921. godine«.

Interesantne materijale iz turskog i austrougarskog perioda sadrži treće poglavje *Glasnika* — grada. Rašid Hajdarević, iznoseći i obradujući jedan popis uhapšenih dužnika u Sarajevu iz godine 1843—1844, pruža mogućnost realnijeg sagledavanja društveno-ekonomskih prilika tog vremena, porijeklo povjerilaca, dužnika i jamaca, njihov socijalni sastav i klasnu pripadnost, te njihov međuvjerski odnos.

Dr Ilija Kecmanović objavljuje prvi put »Memorandum bosanskohercegovačkih Srba ruskom caru pisan augusta 1902. godine« — dokument pronaden u Arhivu Srpske akademije nauka u Beogradu — i naglašava da se u Memorandumu »pored neminovnog pretjerivanja i zastranjivanja, daje ipak vrlo iscrpnu i vrlo uzbudljivu sliku položaja naroda ovih krajeva pod okupacijom u periodu autonomne borbe«.

Dr Hamdija Kapidžić u ovom dijelu *Glasnika* objavljuje i komentariše nove podatke i materijale o omladinskom pokretu u Bosni i Hercegovini neposredno poslije sarajevskog atentata, dok Rade Petrović iznosi »Zabilješke dra Pere Čingrije o hercegovačkom ustanku (1875—1878)«. *Glasnik* sadrži deset prikaza i ocjena knjiga i časopisa iz arhivistike i istorijskih nauka.

U petom poglavlju — Društvene vijesti — nalazi se Izvještaj o radu Društva arhivista Bosne i Hercegovine u periodu od 1962—1964. godine, te informacije o savjetovanju i V redovnoj skupštini Saveza društva arhivista Jugoslavije.

Iako se ovoga puta *Glasnik* pojavio kao dvobroj za 1964. i 1965. godinu, on je zadržao stručni nivo i kvalitet ranijih brojeva. Radovi iz oblasti arhivistike i arhivske službe umnogome odražavaju stanje, razvoj i probleme u toj vrsti društvene djelatnosti, doprinoseći da se sa istim upozna zainteresovana javnost. Međutim, članci i rasprave, kao i građa dosada objavljena u *Glasniku*, čine vrijedne priloge za upoznavanje i dublje sagledavanje pojedinih problema i dosada relativno zanemarivanih pitanja iz područja naše savremene istoriografije. U tom smislu valja reći da *Glasnik* postaje sve više publikacija neophodna za naučnoistraživačku praksu, što po našem mišljenju pokazuje i ovaj dvobroj *Glasnika*.

Atif PURIVATRA

osvrti

POVODOM 20-GODIŠNICE OSLOBOĐENJA ZEMLJE

(Simpozij u organizaciji Povijesnog društva Hrvatske, SUB NOR Hrvatske i Instituta za radnički pokret Hrvatske održan u Zagrebu od 17. do 19. januara 1966. godine).

Trodnevno zasjedanje, gotovo bez predaha, dokaz je da iz dosadašnjih naučnih skupova istoričara nisu izvučeni zaključci o načinu rada. Još jednom su ponovljene greške posljednjeg kongresa istoričara Jugoslavije. 38 saopštenja, ne uračunavajući diskusije, zamorilo je brojne slušaoce. Na govornici su se smjenjivali referenti koji su teme odabrali prema ličnom izboru. To je samo unekoliko opravdano prisustvom istoričara — prosvjetnih radnika sa teritorije Hrvatske, čime je skup imao i karakter seminara za njih. Ali pri ovakvoj preopterećenosti i oni su mogli da steknu samo utisak o širini pokrenutih problema. Manje tema o kojima bi se diskutovalo bio bi put za otklanjanje ovakvih nedostataka.

Prezentirane radeve možemo podijeliti po širini problema i po tematskoj strukturi, odnosno na radeve saveznog, republičkog i lokalnog obima i na radeve iz raznih oblasti djelatnosti narodnooslobodilačkog pokreta. Obrađivanje najužih problema (kao što su kulturno-prosvjetna aktivnost NOO u Varaždinu 1944—1945, narodna vlast na zadarskom području 1944—1945, borbe za oslobođenje Požeške kotline, rad Okružnog NOO Slavonski Brod krajem 1944, borbe za oslobođenje Slavonskog Broda i njihov značaj itd.) doprinosi boljem sagledavanju specifičnosti, ali po načinu obrade predstavlja mikroistraživanja (ponekada opterećeno propagandno-političkim jezikom i ocjenama), koja se dosta labavo naslanjaju na opšte procese.

Po tematskoj strukturi radevi se mogu podijeliti na:

1. radeve iz istorije narodne vlasti,
2. radeve iz vojne problematike,
3. radeve o međunarodnim odnosima NOP-a,
4. radeve iz oblasti kulturne djelatnosti u toku NOR-a.

Prva grupa je najbrojnija i obuhvata obradu procesa razvoja narodne vlasti u cjelini i neke njegove akcione komponente. Profesor H. Čemerlić pokrenuo je neka osnovna pitanja o karakteru predstavničkih organa, objašnjavajući ih bosansko-hercegovačkom praksom organa vlasti. Takvo je pitanje: ko je vršio funkciju vlade Jugoslavije i pojedinih pokrajina do formiranja AVNOJ-a. Autor ističe da su Vrhovni štab i Glavni štab za BiH bili ti organi, da je Izvršni odbor AVNOJ-a preuzeo te funkcije

krajem 1942. godine, da je Prezidijum ZAVNOBiH-a 1943. vršio funkcije bosansko-hercegovačke vlade. Zatim je izložio pravno-politički značaj odluka II i III zasjedanja ZAVNOBiH-a posebno naglašavajući način formiranja prve vlade BiH.

Profesor F. Čulinović dao je saopštenje o značaju III zasjedanja ZAVNOH-a. Ističući okupatorske planove zasnovane na bazi politike divide et impera, autor tvrdi da je sa III zasjedanjem nastupila prekretnica, koja se ispoljavala u njegovoj državno-pravnoj konstitutivnosti (u okviru DFJ), što je značilo završetak jedne etape u procesu negacije okupatorsko-kvislinškog stanja, a time i krah njihovih strategijsko-političkih planova o korišćenju hrvatskog pitanja radi razbijanja jugoslovenske zajednice. Sa gledišta istorijske i pravno-političke obrade rada ZAVNOH-a u 1943. godini interesantno je i vrijedno saopštenje profesora H. Sirotkovića, a za period 1944. godine Mihajla Ogrizovića.

Iz ove oblasti treba istaći i radeve Mihajla Apostolskog (Asnom o makedonskom jeziku) i dr Mile Todorovskog (Prilog ka organizovanju prve vlade federalne Makedonije). Apostolski ističe teške društvene i političke uslove koji su onemogućavali kulturni razvitak makedonskog naroda do II svjetskog rata, analizira nezavisnu aktivnost na tom planu u toku NOR-a koja je dovele do odluke Prvog zasjedanja ASNOM-a o zavođenju makedonskog jezika kao službenog. Dr Todorovski ističe da je formiranju prve makedonske vlade (16. aprila 1945. godine) prethodilo stvaranje čitavog sistema organa narodne vlasti (ljeta 1944. godine bilo je više od 500 NOO). Sistem narodne vlasti u Makedoniji prije konačnog oslobođenja pregledno je obrađen u radu V. Ivanovskog. O odjecima II zasjedanja AVNOJ-a u Crnoj Gori dao je uspješno saopštenje Zoran Lakić.

Radovi o narodnoj vlasti u toku NOR-a, tematskom širinom, doprijeli su rasvjetljavanju nekih dosada neobrađenih problema, ali je primjetna izvjesna lokalistička »nadahnutost«, koja sprečava analizu opštih i specifičnih uzroka i, u nekim slučajevima, izlazak iz političke impregniranosti određenih ocjena.

Posebnu grupu radova čine rekonstrukcije širih i užih vojnih operacija, u kojima ima i širih sagledavanja problema u odnosu prema svjetskom ratištu, čiji strategijski sastavni dio u 1944. i 1945. godini postaje i jugoslovensko ratište (inž. Rade Bulat, generalpotpukovnik, — Deseti korpus zagrebački NOV i POJ, Todor Radošević — Kninska operacija — značajni doprinos Osmog dalmatinskog korpusa oslobođenju zemlje, Stjepan Blašković — Oslobođenje Zagreba, Vladimir Banović — Mornarica NOV u završnim borbama za oslobođenje zemlje itd.). Tijesno sa njima povezani su radovi čiji se autori bave proučavanjem problema nastalih u vrijeme završnih operacija za oslobođenje zemlje. Takvi su radovi: Vojimira Kljakića — Savezničke jedinice u Jugoslaviji 1944—1945. godine i pitanje njihova boravka, Srećka Ljubljanovića — Evakuacija stanovništva sa oslobođene teritorije Slavonije u Mađarsku početkom 1945. godine, Zdravka Krunića — Iseljavanje Nijemaca iz NDH itd.

Međunarodni problemi NOR-a zastupljeni su malim brojem priloga. Z. Komarica vrlo pregledno iznosi akcije naših iseljenika za pomoć NOB. Dr B. Krizman je podnio saopštenje o jugoslovenskom pitanju na Tehe-

ranskoj i Krimskoj konferenciji, u kome sintetički izlaže probleme koji su usporavali i ometali međunarodno priznanje NOB i nove jugoslovenske države. U radu Dragovana Šepića o pitanjima jugoslovensko-italijanske granice iznesene su nove činjenice, koje osvjetljavaju probleme sa kojima se mlada jugoslovenska diplomacija susretala posljednjih mjeseci rata. Posebno treba istaći rad Fikrete Butić — O nekim političkim akcijama NDH uoči njenog sloma. Autor ističe da glavno obilježje pojedinim ustaškim grupama daju kombinacije u traženju oslonca na zapadne saveznike (pobjedioce), ali sve u cilju održavanja NDH.

Radovi o međunarodnim problemima NOB-a utoliko su interesantniji što im naša istoriografija još nije posvetila dužnu pažnju, zbog čega su mnoga pitanja međunarodnih i domaćih političkih odnosa u vezi sa NOR-om ostala nedovoljno objašnjena.

Posebnu grupu čine radovi iz kulturne aktivnosti narodnooslobodilačkih snaga. Dok je I. Frangeš dao samo interesantan opšti osvrt na književnost NOP-a u 1944. i 1945. godini, dотле je Maja Hribar — Ožegović izložila razvoj pozorišta i umjetničke politike NOB. Koristila se brojnim neobjavljenim izvorima i skladno kombinovala istorijski i esejski način obrade, što njen rad čini vrlo interesantnim.

Prenapregnuti program nije dozvoljavao da se u okviru prezentiranih problema povede razmjena mišljenja, iako su mnoga pitanja ostala otvorena. Tek pri kraju, u kratkoj polemici, pokrenuta su neka pitanja važna za teoriju NOB i revolucije (pitanja socijalne strukture, odnos nacionalnog i klasnog u revoluciji itd.).

Ali, bez obzira na manje propuste, ovo je bio uspješan naučni skup.

Veselin ĐURETIĆ

NEKA ZAPAŽANJA O RADU NA NOVIJOJ ISTORIJI U NR POLJSKOJ

Na osnovu Plana naučne saradnje između Saveznog savjeta za koordinaciju naučnih djelatnosti i Poljske akademije nauka (PAN) boravio sam u NR Poljskoj u vremenu od 28. decembra 1965. do 28. januara 1966. godine interesujući se za rad u oblasti izučavanja istorije radničkog pokreta i pokreta otpora u toku II svjetskog rata.

U NR Poljskoj posjetio sam:

- a) Istoriski institut PAN (Instytut Historii PAN),
- b) Zavod za istoriju Partije pri CK PURP (Zakład Historii Partii przy KC PZPR),
- c) Višu školu društvenih nauka pri CK PURP (Wyższa Szkoła Nauk Społecznych przy KC PZPR).

Osim toga posjetio sam još neke ustanove kao: Zavod za dokumentaciju (Zakład Dokumentacji i Informacji Naukowej) i Katedru za istoriju XIX i XX vijeka Filozofskog fakulteta u Krakovu, te Zavod za istoriju Pomeranije, Odjeljenje u Gdańsku (Zakład Historii Pomorza).

U Poljskoj sam imao kontakte sa više istoričara koji se bave istorijom radničkog pokreta i pokreta otpora u toku II svjetskog rata, kao i sa istoričarima koji se bave drugim problemima iz novije istorije Poljske. Pregledao sam i važnije periodične publikacije ustanova koje su bile u prvom planu mog interesovanja, kao i neka njihova posebna izdanja.

Zapažanja koja ovdje iznosim odnose se uglavnom na rad pomenutih ustanova (u njima je skoncentrisan najveći dio napora na izučavanju novije istorije Poljske) i njihovih saradnika bez pretenzije da budu cijelovit prikaz naučnih problema kojima se oni bave i rezultata koje su postigli.

Na prvom mjestu treba istaći da se u NR Poljskoj posvećuje velika pažnja istorijskoj nauci. Ne zaostaje se ni u izučavanju istorije radničkog pokreta i pokreta otpora u Poljskoj, mada se među istoričarima koji se ovim pitanjem bave može čuti mišljenje da se na ovom planu radi još uvijek nedovoljno. Tradicija bavljenja istorijom poljskog naroda, koje je u vrijeme podijeljene Poljske (1795—1918) predstavljalo vid otpora silama koje su je međusobno podijelile, našla je svoj produžetak u potrebi da se naučno objasne problemi nastanka nezavisne poljske države u toku i krajem I svjetskog rata, njen razvitak i međunarodni položaj u periodu između dva svjetska rata i, posebno, prilike u Poljskoj za vrijeme oku-

pacije 1939—1945, te poljski pokret otpora protiv njemačkog okupatora. U sklopu ovih pitanja pojavljuje se problem klasnih odnosa i, s tim u vezi, pitanje klasnih i političkih organizacija radničke klase. Poljska politička emigracija u Engleskoj, koja se takođe bavi ovim pitanjima, dajući događajima svoja tumačenja i ocjene podstrekava poljske istoričare u njihovom nastojanju da na osnovu raspoloživih izvora prezentiraju činjenice iz novije istorije Poljske i naučno objasne i ocijene kako pojedine pojave i događaje tako i cijelokupni razvitak Poljske.

Ovim potrebama prilagodena je djelatnost ustanova koje se bave novijom istorijom Poljske.

U Institutu za istoriju PAN ovom problematikom se bavi V odjeljenje Instituta (za period 1918—1939). Zavod za istoriju Poljske u II svjetskom ratu i Kabinet za istoriju NR Poljske. V odjeljenje proučava uglavnom pitanja vezana za međunarodne odnose Poljske u toku I svjetskog rata i do 1939. godine, zatim privredni razvitak Poljske (zaposlenost, privredna politika vlade, zajmovi), socijalni život (socijalna i profesionalna struktura stanovništva, položaj radničke klase, stanje seoske privrede i neki problemi kretanja na selu), političke odnose (Socijalistička partija lijevih i njen razvitak, Komunistička partija Poljske i njena politika), i dr. Rezultate svoga rada Odjeljenje saopštava u seriji: *Najnowsze dzieje Polski, Materiały i studia z okresu 1914—1939*. Od 1958—1965. izašlo je devet svezaka ove serije (u 1964. godini izašle su dvije svezke).

Zavod za istoriju Poljske u II svjetskom ratu bavi se pitanjem okupacije Poljske (rat septembra 1939, politika i uprava njemačkog okupatora u Poljskoj 1939—1944, ekonomska eksploracija Poljske u II svjetskom ratu, zločini okupatora, poljski ratni zarobljenici u Njemačkoj), unutrašnjopolitičkog života i pokreta otpora (političke partije, razni oblici civilnopolitičkog i vojnopolitičkog organizovanja naroda u pokretu otpora i u ustaničkom pokretu, različiti aspekti varšavskog ustanka u avgustu 1944. god.), oružanih snaga naroda (Armia Krajowa i dr.). Ovaj Zavod takođe proučava privrednu i finansijsku aktivnost, kulturni život, spoljno-politički položaj Poljske u II svjetskom ratu i dr. Zavod izdaje svoju seriju pod naslovom: *Najnowsze dzieje Polski, Materiały i studia z okresu II wojny światowej*, u okviru koje je od 1957. do 1965. izašlo takođe devet svezaka.

Kabinet za istoriju NR Poljske izučava poslijeratni razvitak Poljske, a svoje rezultate saopštava u seriji: *Polska Ludowa, Materiały i studia*. Do sada su izašle četiri sveške ove serije za godine 1962—1965. Sve tri navedene serije (čije sveške izlaze godišnje) donose članke i rasprave, izvorni arhivski materijal, sjećanja i uspomene, informacije, a povremeno i recenzije i kritičke osvrte. Institut za istoriju PAN izdaje i *Kwartalnik Historyczny*, koji, budući da tretira različite probleme iz raznih perioda poljske istorije, donosi i priloge iz novije istorije Poljske.

Za razliku od Instituta za istoriju PAN Zavod za istoriju Partije pri CK PURP i Vojnoistorijski institut su specijalno orijentisani. Zavod za istoriju Partije izučava problematiku razvijenja radničke klase u Poljskoj, njene klasne i političke organizacije (posebno Komunističku radničku partiju Poljske, Poljsku socijalističku partiju i Poljsku ujedinjenu radničku partiju), zatim stavove drugih političkih partija prema radnič-

kom pitanju, progresivni pokret na selu, izgradnju narodne vlasti i narodne armije (Armia Ludowa), međunarodne organizacije radničke klase, stavove radničkih partija drugih zemalja u vezi sa pitanjem Poljske i dr. Zavod izdaje: *Z pola walki*, Kwartalnik poświęcony dziejom ruchu robotniczego, koji donosi članke i rasprave, dokumente i sjećanja, recenzije i kritike, naučne informacije i hroniku, bibliografske osvrte i notice. Dosad su izašle 32 sveske ove serije za godine 1958—1965.

Vojnoistorijski institut izučava pretežno probleme vojne istorije, ali istovremeno, sudeći prema člancima objavljenim u njegovom Kwartalniku, posvećuje znatnu pažnju i međunarodnim političkim odnosima, diplomatskoj istoriji, zatim borbi drugih naroda protiv njemačkog okupatora, učeštu Poljaka u toj borbi (npr. u NOR-u naroda Jugoslavije), narodnim armijama drugih zemalja, karakteru i periodizaciji II svjetskog rata i drugim pitanjima. Od 1957. godine Institut izdaje: Wojskowy przegląd historyczny, Kwartalnik, koji je do sada izašao u 35 svezaka. Ovaj časopis ima isti unutrašnji raspored materije kao i *Z pola walki*, a donosi još i iscrpnju bibliografiju.

Na Višoj školi društvenih nauka pored istorije NR Poljske znatna pažnja posvećuje se međunarodnim odnosima koji se tiču uglavnom međunarodnog položaja i međunarodne politike Poljske. Katedra za opštu istoriju i međunarodne odnose ove Škole izdaje seriju: Studia z najnowszych Dziejów Powszechnych. Sveske ove serije izlaze povremeno (dosad izašlo sedam brojeva), a donose članke i rasprave, materijale i preglede, te dokumente.

Sem redovnih odnosno povremenih publikacija navedene ustanove objavljaju posebno monografske i druge vrste radova na pojedine teme iz novije istorije Poljske. Navešću neke od tih radova, objavljene posljednjih godina, koji su mi se učinili posebno interesantnim, redoslijedom po godini izdanja: H. Jabłonski, Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej w czasie wojny 1914—1918. r., Warszawa 1958; Cz. Madajczyk, Sprawa reformy rolnej w Polsce w 1939—1944. r., Warszawa 1961; J. Kowalski, Zaris historii polskiego ruchu roborniczego 1918—1939, Warszawa 1962; W. Gora i dr., Zaris historii polskiego ruchu robotniczego 1944—1947. (drugo izdanje), Warszawa 1962; M. Malinowski i dr., Polski ruch robotniczy w okresie wojny i okupacji hitlerowskiej, Warszawa 1964; A. Skarżyński, Polityczne przyczyny powstania warszawskiego, Warszawa 1964; Cz. Madajczyk, Hitlerowski terror na wsi polskiej 1939—1945. Warszawa 1965; J. W. Gołębiowski, Nacjonalizacja przemysłu w Polsce, Warszawa 1965. Slično postupaju i neke druge ustanove i organizacije koje se bave izučavanjem poljske istorije. Tako npr. u izdanju Naučnog društva u Gdańsku izašlo je: D. Steyer, Problemy robotnicze Gdyni 1926—1939, Gdańsk 1959. i H. Trocka, Gdańsk a hittlerowski »Drang nach Osten«, Gdańsk 1964.

Posebna pažnja posvećuje se izdavanju izvirne arhivske građe i izradi naučnoinformativnih sredstava. Spomenju sam samo neka izdanja ove vrste Instituta za istoriju PAN: L. Dobroszycki, Centralny katalog polskiej prasy konspiracyjnej 1939—1945, Warszawa 1962; Zbrodnie okupanta na ludności cywilnej w czasie powstania warszawskiego w 1944. r. (w dokumentach) — u pripremi Sz. Datnera i dr., Warszawa 1962; L. Dobroszycki

i dr., Cywilna obrona Warszawy we wrześniu 1939. r. — Dokumenty, materiały prasowe, wspomnienia i relacje, Warszawa 1964; W. Chojnacki, Bibliografija poljske ilegalne literature u II svjetskom ratu (u pripremi za štampu). Zavod za naučnu dokumentaciju u Krakovu, koji je organizaciona jedinica Instituta, izdaje, između ostalog, selektivnu bibliografiju čiji će treći tom (u pripremi) obuhvatiti bibliografiju za istoriju Poljske od 1918—1944. godine. Ovaj zavod izdaje i tzv. specijalne bibliografije među kojima su: Bibliografija radova o hitlerovskim ratnim zločinima i Bibliografija oslobođilačkog rata poljskog naroda protiv njemačkog okupatora 1939—1945.

Treba posebno spomenuti knjigu: *La Pologne au XIIe Congrès International des Sciences historiques à Vienne*, Warszawa 1965, na čijoj je pripremi radio redakcioni odbor i više autora. U ovoj knjizi razmatraju se problemi istorije Poljske i stanje istraživanja u svim istorijskim periodima.

Zavod za istoriju Partije i Viša škola društvenih nauka izdali su u redakciji H. Katza (pripremili I. W. Borejsza i dr.): Pierwsza Międzynarodówka a sprawę polską — Dokumenty i materiały, Warszawa 1964, a u redakciji M. Zychowskog: Pierwsza Międzynarodówka a sprawę polską — Dokumenty i materiały — Międzynarodowe Stowarzyszenie Robotników w świetle polskiej prasy emigracyjnej i krajowej w latach 1864—1872, Warszawa 1965. Poljski institut za međunarodna pitanja (PISM) izdao je u redakciji S. Stanisławske: Sprawa polska w czasie II wojny światowej na arenie międzynarodowej (zbiór dokumentów), Warszawa 1965, a Narodna biblioteka u Varšavi (u pripremi M. Gettera): O walkach Ludowego Wojska Polskiego 1943—1945, Poradnik bibliograficzny, Warszawa 1963.

Osim toga, kako sam već i napomenuo, u skoro svim redovnim publikacijama postoji rubrika za objavljivanje arhivske grade i sjećanja.

U praksi navedenih ustanova tzv. naučna obrada nije odvojena od arhivsko-dokumentarističkog rada. Svi istoričari, naročito mlađi, rade pod naučnim rukovodstvom svojih starijih kolega na pripremi izvora za objavljivanje ili na izradi naučnoinformativnih sredstava, a istovremeno se bave i pisanjem (npr. rade doktorske teze i dr.). Sve ove ustanove međusobno saraduju.

Može se reći da poljska istoriografija ukoliko se odnosi na noviju poljsku istoriju bilježi poslednjih godina vidne rezultate. Pojedini radovi mogu za nas biti interesantni s obzirom da razvitak dviju zemalja u najnovijem istorijskom periodu pokazuje izvjesne sličnosti. Mišljenja sam da su kontakti sa poljskim istoričarima korisni i da saradnju sa njima treba razvijati. (U tom pogledu već postoje aranžmani između Instituta za izučavanje radničkog pokreta u Beogradu i Zavoda za istoriju Partije pri CK PURP u Varšavi.)

Na kraju, iz NR Poljske ponio sam najljepše utiske o gostoprivrstvu i ljubaznosti. Između ostalog, bilo mi je omogućeno da u gradovima u kojima sam boravio posjetim više značajnih kulturnih ustanova i istorijskih znamenitosti.

Rasim HUREM

S A D R Ž A J

I ČLACNI I STUDIJE

	Strana
1. Enver Redžić: Austrijska socijalna demokratija i pitanje Bosne i Hercegovine	7
2. Ibro Karabegović: »Glas slobode« 1909—1929. i njegov značaj za proučavanje istorije radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini	27
3. Tomislav Išek: HRSS prema Bosni i Hercegovini i orijentacija Hrvata Bosne i Hercegovine do 1923. g.	75
4. Dr Kemal Hrelja: Industrija i saobraćaj u Bosni i Hercegovini 1929—1941. godine	123
5. Nusret Šehić: Neki momenti iz djelatnosti radničkog društva »Prijatelji prirode«	163
6. Dana Begić: Pokret za autonomiju BiH u uslovima sporazuma Cvetković — Maček	177
7. Nevenka Bajić: KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. godine	193
8. Drago Borovčanin: Prvi organi narodne vlasti na Romaniji	261
9. Rasim Hurem: Sporazumi o saradnji između državnih organa NDH i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. godine	285

II PRILOZI

1. Tomislav Kraljačić — Miodrag Čanković: Memoarska grada kao istorijski izvor i problem njenog prikupljanja, arhivističkog sređivanja i obrade	329
2. Veselin Mitrašević: Principi mikrofilmovanja arhivske grade i druge dokumentacije i problem sređivanja i obrade mikrofilmova	343
3. Ahmed Hadžirović: Pregled štrajkova vodenih u Bosni i Hercegovini od 1935—1941. godine	373
4. Referat i diskusija o »Predlogu studijskog projekta za istoriju SFRJ«, vodena na sastanku 3. novembra 1964. godine u Sarajevu u organizaciji Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta	395

III PRIKAZI

1. Ernest Lay: Franz Osterroth-Dieter Schuster: CHRONIK DER DEUTSCHEN SOZIALDEMOKRATIE, Izdanje J. H. W. DIETZ NACHF. GMBH, HANNOVER 1963; str. 671	427
2. Ernest Lay: Bert Andréas: Le Manifeste Communiste de Marx et Engels (Histoire et Bibliographie, 1848—1918) — Feltrinelli Editore, Milano 1963, str. 425 + 23	430
3. Ahmed Hadžifović: Izabrani spisi Moše Pijade, tom I, knj. 1—3, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1964—1965, str. 1.277	435
4. Tomislav Išek: Historiographie Yougoslavie (1955—1965), Federation des Societes Historiques de Yougoslavie, Beograd 1965, 525 + (2)	440
5. Ljiljana Šotra: Hronologija oslobođilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945, Vojnoistorijski institut, Beograd 1964, str. 1.265	444
6. Veselin Đuretić: Mišo Leković: Ofanziva proleterskih brigada u letu 1942. godine, Vojnoistorijski institut, Beograd 1965.	446
7. Uroš Nedimović: Sa nepoznatih stranica. Trgovinski i ugostiteljski radnici BiH u borbi za svoja prava, Sarajevo 1964. godine.	450
8. Subhija Pribulja: Bibliografija izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945, izd. Vojnoistorijski institut, Beograd 1964, str. 824	456
9. Veselin Đuretić: Новая и новейшая история, izdaje dvomjesečno Akademija nauka SSSR-a, Istoriski institut. Moskva 1965.	459

	Strana
10. Nusret Šehić: Вопросы истории и 1965. години	463
11. Dana Begić: Вопросы истории КПСС, 1—12/1965. година	473
12. Atif Purivatra: Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, godina 1964—1965, knjiga IV—V, Sarajevo 1965.	479

IV OSVRTI

1. Veselin Đuretić: Povodom 20-godišnjice oslobođenja zemlje (Simpozij u organizaciji Povijesnog društva Hrvatske, SUB NOR Hrvatske i Instituta za radnički pokret Hrvatske održan u Zagrebu od 17. do 19. januara 1966. godine)	485
2. Rasim Hurem: Neka zapažanja o radu na novoj istoriji u NR Poljskoj	488

C O N T E N T S

I. ARTICLES AND STUDIES

1. Enver Redžić: The Austrian Social Democracy and the Problem of Bosnia and Hercegovina	7
2. Ibro Karabegović: »The Voice of Liberty« 1909—1929 and its Importance for the Study of the History of the Workers' Movement in Bosnia and Hercegovina	27
3. Tomislav Išek: HRSS towards Bosnia and Hercegovina and the Orientation of Croats in Bosnia and Hercegovina till 1923	75
4. Dr Kemal Hrelja: Industry and Transportation in Bosnia and Hercegovina from 1929—1941	123
5. Nusret Šehić: Some Moments from the Activity of the Workers' Association »The Friends of Nature«	163
6. Dana Begić: The Movement for the Autonomy of Bosnia and Hercegovina	177
7. Nevenka Bajić: The Communist Party of Yugoslavia in Hercegovina during the Insurrection of 1941	193
8. Drago Borovčanin: The First Organs of the People's Authorities on the Mountain Romanija	261
9. Rasim Hurem: The Agreements on Collaboration between the State Organs of the Independent State of Croatia (NDH) and Some Chetnik Detachments in East Bosnia 1942	295

II. SUPPLEMENTS

1. Tomislav Kraljačić — Miodrag Čanković: Memoirs as a Historical Source and the Problem of Their Collecting, Archive Classifying and Elaboration	329
2. Veselin Mitrašević: Archive Material and Other Documentation Microfilming Principles and the Problem of the Microfilm Classifying and Elaboration	343

3. Ahmed Hadžirović: A Survey of the Strikes in Bosnia and Hercegovina from 1935—1941	373
4. --- The Raport and the Discussion in Connection with »The Proposal on the Project Dissertation concerning the History of the Socialistic Federative Republic of Yugoslavia« led at the meeting organized by the Institut for the Investigation of the Workers' Movement History in Sarajevo, 3rd November, 1964	395

III. REVIEWS

1. Ernest Lay: Franc Osteroth-Dieter Schuster: Chronik der Deutchen Sozialdemokratie, Edition J. H. W. Dietz Nachf. GMBH. Hannover 1963, p. 671	427
2. Ernest Lay: Bert Andréas: Le Manifest Communist de Marx et Engels (Histoire et Bibliographie, 1848—1918) — Feltrinelli Editore, Milano 1963, p. 425 + 23	430
3. Ahmed Hadžirović: Selected Written Documents by Moša Pijade, Volune I, Books 1—3, The Institut for the Investigation of the Workers' Movement, Belgrade 1964—1965, p. 1 277	435
4. Tomislav Išek: Historiography Yougoslavie (1955—1965), Federation des Societes Historique de Yougoslavie, Belgrade 1965, 525 + (2)	440
5. Ljiljana Šotra: Liberation Struggle of the Peoples of Yugoslavia from 1941—1945, Military-Historical Institut, Belgrade 1964, p. 1 265	444
6. Veselin Đuretić: Mišo Leković: The Proletarian Brigades' Offensive in Summer 1942, The Military-Historical Institut, Belgrade 1965.	446
7. Uroš Nedimović: From the Unknown Pages, Commercial Workers and Hotel Workers of Bosnia and Hercegovina in Fight for their Rights, Sarajevo 1964	450
8. Subhija Pribulja: The Bibliography of the Editions Published during the National-Liberation War 1941—1945, Military-Historical Institut Edition, Belgrade 1964, p. 824	456
9. Veselin Đuretić: Новая и новейшая история, Edition which is Published every two months by the SSSR Academy of Sciences, the Historical Institut, Moskva 1965	459
10. Nusret Šehić: Вопросы истории in 1965.	463
11. Dana Begić: Вопросы истории КПСС, 1—12/1965.	473
12. Atif Purivatra: Herald of the Archive and of the Archive Workers' Association of Bosnia and Hercegovina, 1964—1965, Books IV—V, Sarajevo 1965	479

IV. SURVAYS

1. Veselin Đuretić: On the Occasion of the 20th Anniversary of the Country Liberation (The Symposium in the Organization of the History Association of Croatia, SUB NOR of Croatia, and the Institut of the Workers' Movement of Croatia, held in Zagreb from 17—19 January, 1966	485
2. Rasim Hurem: Some observations on the work on the more recent history in the People's Republic of Poland	488

СОДЕРЖАНИЕ

	Страна
I СТАТЬИ И ОЧЕРКИ	
1. Энвер Реджич: Австрийская социальная демократия и вопрос Боснии и Герцеговины	7
2. Ибро Карабегович: «Голос свободы» 1909—1929 и его значение для изучения истории рабочего движения в Боснии и Герцеговине	27
3. Томислав Ишек: Отношение ХРСС (Хорватская республиканская крестьянская партия) к вопросу Боснии и Герцеговины и ориентация хорватов Боснии и Герцеговины до 1923 г.	75
4. Др. Кемал Хреля: Промышленность и пути сообщения в Боснии и Герцеговине с 1929 по 1941 г.	123
5. Нусрет Шехич: Некоторые моменты деятельности рабочего общества «Друзья природы»	163
6. Дана Бегич: Борьба за автономию Боснии и Герцеговины в условиях договора Цветкович-Мачек	177
7. Невенка Байич: КПЮ в восстании 1941 года в Герцеговине	193
8. Драго Боровчанин: Первые органы народной власти на Романии	261
9. Расим Хурек: Договор о сотрудничестве между государственными органами НГХ (Независимое Государство Хорватское) и некоторыми из четнических отрядов в восточной Боснии 1942 года	285
II ПРИЛОЖЕНИЯ	
1. Томислав Кралячич — Мидраг Чанкович: Мемуарные материалы как исторические источники, проблемы связанные с их собиранием, архивной систематизацией и обработкой	329
2. Веселин Митрашевич: Принципы микрофильмирования архивных материалов и документации вообще и проблема систематизации и обработки микрофильмов	343
3. Ахмед Хаджирович: Обзор стачек, организованных в Боснии и Герцеговине с 1935 по 1941 г.	373
4. Доклад и прения о «Предложении проекта истории СФРЮ», состоявшиеся 3 ноября 1964 г. на собрании, организованном Институтом для изучения истории рабочего движения в Сараеве	395
III РЕЦЕНЗИИ	
1. Ernest Lay: Franz Osterroth-Dieter Schuettler: CHRONIK DER DEUTSCHEN SOZIALDEMOKRATIE, Издание J. H. W. DIETZ NACHF. GMBH, HANNOVER 1963; стр. 671	427
2. Ernest Lay: Bert Andrees: Le Manifeste Communiste de Marx et Engels (Histoire et Bibliographie, 1848—1918) — Feltrinelli Editore, Milano 1963, стр. 425 + 23	430
3. Ахмед Хаджирович: Избранные произведения Моши Пиядэ, т. I, кн. 1—3. Институт для изучения рабочего движения, Белград, 1964—65, стр. 227	436
4. Томислав Ишек: Historiographie Yougoslavie (1955—1965), Federation des Societes Historiques de Yougoslavie, Beograd 1965, 525 + (2).	440
5. Лиляна Шотра: Хронология освободительной борьбы народов Югославии 1941—1945 г. Военно-исторический институт, Белград, 1964, стр. 1265.	444

Страна

6. Веселин Джуретич: Мишо Лекович: Наступление пролетарских бригад летом 1942 г. Военно-исторический институт, Белград, 1965 г.	446
7. Урош Недимович: С неизвестных страниц. Рабочие торговли и гостиниц Боснии и Герцеговины в борьбе за свои права, Сараево, 1964 г.	450
8. Субхия Прибуля: Библиография изданий в народно-освободительной войне 1941—1945 г. Изд. Военно-исторический институт, Белград, 1964, стр. 824.	456
9. Веселин Джуретич: Новая и новейшая история. Издание (двухмесячное) АНССР, Исторический институт, Москва 1965 г.	459
10. Нуслет Шехич: Вопросы истории в 1965 г.	463
11. Дана Бегич: Вопросы истории КПСС, 1—12/1965	473
12. Атиф Пуриватра: Вестник архива и Общества архивистов Боснии и Герцеговины 1964—1965 г., кн. 4—5, Сараево, 1965 г.	479

IV ЗАМЕТКИ

1. Веселин Джуретич: По поводу двадцатилетия освобождения Югославии (Симпозиум, состоявшийся в Загребе с 17 по 19 января 1966 г., организованный Историческим обществом Хорватии, Союзом бойцов народноосвободительной войны Хорватии, Институтом рабочего движения Хорватии)	485
2. Расим Хурем: Несколько наблюдений о работе над новейшим периодом истории в НР Польше	488

Prilozi

Instituta za istoriju radničkog pokreta
Sarajevo

Za izdavača: Enver Redžić

Lektor: Boris Čorić

Korektor: Zineta Pešto

Tehnički urednik: Miodrag Čanković

Štampa: NP »Oslobodenje«, Sarajevo
Obala 4

Za štampariju: B. Sekulić

Tiraž: 700 primjeraka

